NYELVTUDOMÁNYI

KÖZLEMÉNYEK.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

HUNFALVY PÁL.

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1878.

A M. TUDOM. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA BÉRHÁZÁBAN.)

Franklin Társulat nyomdája.

ÚJ TUDOMÁNYOK ÚJ ELŐITÉLETEK

MEG

ADALÉK A FINN-UGOR NÉPEK TÖRTÉNETEIHEZ.

«A különböző emberfajok keletkezése s azoknak az égaljhoz való viszonya, méltán a természetvizsgálónak a feladata; történelmileg úgyis alig lehető, de nem is épen nyomós, meghatározni, ha vajjon a legrégibb lakosság, melyről biztos tudásunk van, ott keletkezett-e az illető országban, azaz autochthon-e, vagy az is jövevény? De az egymásra következő népek felmutatása, miből a mind tökéletesbülő míveltség fokozódása kitessék, valamint hátrafelé menve az is kitünjék, hogy a kevésbbé mívelhető néptörzsek a feljebb álló nemzetek nyomásától el-elenyésztek: ez már a történetek vizsgálójának a dolga», úgymond Mommsen római történelmének elején. [1]) S azután így folytatja: «A német régészek azt hozták ki, hogy Anglia, Franczia, Éjszak-Német és Skándinávia országokban az indgerman törzsek elérkezte előtt egy talán *csúd (finn-ugor)* fajbeli nép lakott vagy inkább barangolt, a mely vadászatból és halászatból él vala, szerszámait kőből, csontból, agyagból készítvén, magát pedig vadak fogaival és gyantakővel ékesítgetvén, de a földmívelést és az érczek használatát nem ismervén. Indiában is az indgermán népet egy kevésbbé mívelhető, barnább színű nép (a *dravida* stb. nép) előzte meg. Ámde Italiában se egy kiszorított nemzetnek nyomaira nem akadhatni, milyenek a keltek és germánok területén a finnek és lappokéi, s milyenek az ind hegységeken a barna népekéi (s déli Indiában a

[1]) Römische Geschichte. Erster Band. Dritte Auflage. Berlin 1861. A 8. lapon.

dravidákéi), se egy elenyészett ős népnek oly maradványaira nem találtak még, milyenek emitt a keltek és germánok területén azon régiségek, melyek egy kőkorról tanúskodnak.»

Bagehot, a nemzetek eredetéről értekezvén azt mondja egy helyütt [1]): A mióta a hosszú agyu [2]) népek a rövid agyuakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem nem egyéb mint a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbbé jól készülteken nyertek és nyernek.

E két idézetben (Mommsenből, Bagehotból) az új tudományok: anthropologia, ethnologia, archaeologia, nyelvtudomány szólnak; egyszersmind némely balítélet vagy inkább előítélet is nyilatkozik azokban, melyek az új tudományok árnyékában keletkeztek, s igazságok gyanánt, úgy látszik, annál hangosabban nyilatkoznak, mennél kevesebb közök van a valósághoz.

I.

Mommsen az emberfajak keletkeztét s az égaljhoz való viszonyukat méltán a természettudományokba utasítja. Ez a termé-

---

[1]) Bagehot Walter, der Ursprung der Nationen: Autorisirte Ausgabe, Leipzig, 1874. Az «Internationale Wissenschaftliche Bibliothek» IV. kötetének 58, 59. lapján.

[2]) *Hosszú agyu*, *rövid agyu*=dolichokephal, langschädelig; brachykephal, kurzschädelig. Én itt az *agy* szót azon értelemben veszem, a melyben kell azt venni, s mely szerint az «a fejnek csontnemű és félgömbölyű része, mely a velőt magában foglalja» N. Szótár; — vagy «caput, cranium» Kresznerics, P. Pápai. Azért *agy-koponya* «cranium, calvaria» Kresznerics, P. P. és Molnár Albert szerint. Az *agy* szó tehát soha sem jelentett «cerebrum», «Gehirn», mely mindenütt és mindenkor *agy-velő* volt. Csak az újabb kor nevezé el a cerebrum-ot, Gehirn-t agy-nak, s csinálá az *agyacs* szót is, *kis agy-velő* helyett. Koponya is agy, de inkább az agynak részeit jelenti, soha nem az egész agyat. Volt és van *agy-velő*, de nem volt soha és sehol *koponya-velő*. Legyen tehát a «craniologia» megint *agy-tan*, ne pedig *koponya-tan*. — A Természettudományi Közlöny 1876-beli októberi füzetében Balogh Kálmán «*az agy életéről*» értekezik. Szeretném, ha ezentúl *az agy-velő életéről* értekeznék, a mit már a *hátgerincz-velő* is javasolna. Hisz az «üres fejű, híg velejű» régi kifejezéseket B. K. is nagyon helyeseknek találja. Igaz ugyan a «cerebrumnak» *substantia medullaris*-a s *medulla oblongata*-ja is van: de ezek elnevezésére módot talál a dolgokon, nem pedig az idegen elnevezéseken gondolkodó magyar tudomány.

szettudomány az anthropologia, mely az embernek eredetét s annak természetes tulajdonságait kutatja, mely továbbá az emberiség azon különbségeit írja le és határozza meg, melyek az emberfajokat jellemzik, s nemcsak leírja, hanem szülő okait is fürkészi, ha vajjon az égalj okozta-e, vagy külön-külön eredetnek kell-e tulajdonítani. Mind erre az anthropologiának egyik ága, a craniologia, szolgál hathatósan. Az a kérdés pedig, ha vajjon a különböző állati osztályok mindnyáján, az embert is hozzájok tudva, *egy* eredetből valók-e, vagy több eredetből indultak-e ki, a mely kérdéshez az emberfajok eredete szorosan csatlakozik: az napjainknak egyik legnagyobb kérdése. Az anthropologiának tehát roppant nagy tere, s épen oly nagy feladata is van; sőt ez akkora, hogy ki is dagad a természettudomány köréből s a speculatio mezejére árad ki. Az anthropologia mint természettudomány alig hogy kinevette a philosophiát, maga olyan philosophicussá lett, mint akár a régi ion bölcselkedés. Egy újkori Diogenes nem lenne kevésbbé mulattató a réginél. — De legyen bármilyen is az anthropologia, a mit az kutat, minek az akar tudománya lenni, az nem a történelem és történetírás tárgya.

Az anthropologiával legszorosabb viszonyban áll az *ethnologia* vagy *ethnographia*; tehát az a tudomány, mely a népek vagy nemzetek támadását fürkészi, tulajdonságaikat leírja, jellemezi, s azok szerint osztályozza is. Eme tudományban is még sok a bizonytalanság; mintha még ez iránt sem volna egyetértés, hogy mi teszi tulajdonképen a nemzetet? Azért nem is világos még a különbség az anthropologia és ethnologia között, s ha vajjon ez utóbbi hasonlóképen természettudomány-e, mint az anthropologia? Nem igen tudni még, hogy a craniologia vagy az agy-tudomány az anthropologiának vagy az ethnologiának része-e? Hogy e kérdést valóban felfoghassuk, egynehány adatot közlök a legújabb agy-vizsgálatokból.

Azon nemzetközi gyűlés, mely mult szeptember havában Budapesten tartatott, 1874-ben Stockholmban, 1869-ben pedig Kopenhágában ülte volt ünnepeit. Szántszándékkal élek ezen kifejezéssel, mert a történelem előtti tárgyak gyűjtögetése, magyarázata, fejtegetése akár az anthropologiához akár a szorosan vett régiségekhez, azaz az emberi működés maradványaihoz tartozzanak, Skandináviában indult meg s teremtett új tudományt, mely-

nek ama nemzetközi gyülések csakugyan ünnepei. Dániában *Simonsen Vedel* állítá fel először 1813-ban a régiségek három korát, úgymint a kő-, bronz- és vaskort, s Thomsen rendezé 1830-ban a kopenhágai muzeumot az említett három korszak szerint.

Azon évben Hildebrand Emil, akkor lundi tanár, látogatá meg a kopenhágai muzeumot, s elfogadván a Thomsen rendszerét, ő is a szerint állítá fel azután a lundi kicsi muzeumot, s utóbb, mint «antiquarius regni» — mely hivatalt Svédországban már Gusztáv Adolf teremtett volt — a stockholmit. A kopenhágai és stockholmi muzeumok, a régiségi tárgyak rendezésére és számára nézve elsők a mívelt világon. A történelem előtti régiségek tudománya tehát Skandináviában keletkezett, s virágzik mai napig is jobban, mint bárhol. [1]) Mommsen tehát a legelől álló idézetben legalább nem világosan, ha nem is a szorosan vett német tudomány iránti elfogultsággal szól, midőn azt mondja: a német régészek találták ki, hogy Anglia, Franczia stb. országokban egy kőkorbeli nép megelőzte az újabban odaérkezett népeket: mert azt bizony a skandináv vizsgálók találták ki. Az új régészeti tudomány Skandináviában keletkezett, dán és svéd tudósok kezdték meg és fejtették ki nagyon; a dán és svéd első kutatásokhoz csatlakozának azután az angol, franczia, német és olasz kutatások; azok által indítva indult meg a magyar újkori régészet is. — Abban is csalatkozott Mommsen, hogy Italiában ilyetén kőkorbeli népnek nem maradtak volna meg nyomai: sőt azokat már a régi római emberek is észrevették volt, jelesen Augustus császár, kiről Suetonius azt beszélli, hogy szerény épületeit nem annyira szobrok és festett képek, mint inkább lugosok és berkek ékesíték, valamint a régiséggel és ritkasággal kitünő tárgyak, milyenek Kapri szigetén az otromba vad állatok felette nagy csontjai, melyeket óriások csontjainak neveznek, s milyenek a hérósoknak fegyverei (quae dicuntur Gigantum ossa et arma Heroum). [2]) Íme a történelem előtti nagy fű-evők csontjai, melyeket a közhit óriásokéinak tart vala, de melyeket az értelmesek otromba állatok csontjainak nézett (immanium belluarum ferarumque membra praegrandia); ime továbbá a kőkori bal-

[1]) A 4 millió lakosságu Svédországban 11 folyóirat foglalkozik a régiségekkel. — Hildebrand János, a «Congrès international d'Anthropologie» stb. à Stockholm. Compte Rendu, 11. lapján.

[2]) Svetonius, Octavus Augustus LXXII.

ták, kalapácsok stb., a melyeket mindnyájan a régi hősök fegyvereinek (arma Heroum) hittek. A bolognai nemzetközi gyűlés pedig 1871-ben bő és nagy mutatványait tárá ki a történelem előtti régiségeknek, melyekkel Olaszország bővelkedik; s ma minden ember tudja, hogy mindenütt az úgynevezett kőkor a míveltségnek első s nem is megvetendő foka.

A kőkori régiségek közt az emberi agyak kiváltképen ingerlik a vizsgálódást, mert ha valamiből, úgy talán az agyakból lehet kiolvasni, hogy kik voltak a kőkornak emberei. A mely országban összeül a régészek nemzetközi gyűlése, annak kőkori emberei felé irányul a közfigyelem. Stockholmban arra a kérdésre, hogy Svédországban a történelem előtti embernek melyek az *anatomiai* és *ethnikai* jellemei? báró Dübentől várták a kielégítő feleletet. «Sokan, úgymond Düben, azért ösztönöztek felelnem a kitűzött kérdésre, mert azt gondolják, legjobban tehetem, minthogy régen kutatom e tárgyat, s minthogy az orvosszaki muzeum igazgatója lévén, annak bő gyűjteménye elég anyagot nyújt nekem a vizsgálódásra. Fájdalom, meg kell vallanom, úgymond, hogy a midőn 10 vagy 11 évvel azelőtt beléfogtam ebbe a kutatásba, a kérdés nagyon egyszerűnek s a felelet reá igen könnyűnek látszik vala: most az ellenkezőt érzem. Az anyag sokasodott, az észleletek szaporodtak ugyan: ámde kétségeim is szaporodtak napról-napra, s régi bizodalmam elenyészett. Ezt ugyan gyengeségemnek is tulajdoníthatnám, ha más országok idevágó irodalmait tekintve nem látnám, hogy a bizonytalanság ott is emelkedik, s ha nem tudnám Virchow és Quatrefages imént hallott nyilatkozatjaikat, melyek szerint az anthropologiai craniologia koránt sincs még annyira hozva, hogy biztos feleleteket adhatna azon kérdésekre, a melyek a történelem előtti tárgyak kutatásaiban mindig előkerülnek. Legyőzhetetlen bajok mutatkoznak Európa nagy népeinél, a melyekben fajvegyülés esett meg a történelmi időben s alkalmasint a történelem előtti időben is esett volt. Svédországban idegen hódítás nem történt, mint tudjuk, nem sűrü népessége állandóbb és helyhez ragaszkodóbb mint egyebütt, itt tehát csak a svea-k és gótok nyomait kell kutatni (e két törzsből állott össze a svéd nép), meg azon népéit, a melytől a nagykövü (megalith) emlékek származnak. Mind a mellett vannak itt is oly nehézségek, mint másutt. A finn fajnak nyomai is mutatkoznak, de ezek nem okoznak

semmi bajt, mert a finn fajnak agyai világosan különböznek a többiektől. — Ámde hogyan lehet a sveákat a gótoktól, s ezeket együtt ama régiebb néptől megkülönböztetni? — Düben a mostani népesség agyait megmérvén, a férfiaknál 76,78, a nőknél 77,88 szélességi általános indexet talált; [1]) amazok öblössége 1,480, emezeké 1,360 centiméternyi lévén. A mostani svéd népség világosan egy ugyanazon typusu, bár egyedi különbségek nem hiányzanak is, s bár a városok és felsőbb osztályok embereinél az idomok simultabbak, kerekdedebbek, mint a falusi népnél. Az általános nagy egyezésnél fogva, mely *egy* typusra mutat, kénytelen vagyok állítani, úgymond Düben, hogy a sveák és gótok egy fajbeliek, talán csak a míveltség fokára nézve voltak különbözők, mit a hagyományos történelem is állít.

Düben a történelem előtti népnek agyait is megvizsgálta. Ötven ilyen agy van meg; de a szétporlódottak is, felismerhető nyomaik szerint, az épekhez tartoznak. Mindezen agyak — néhánynak kivételével — 74,8 szélességi általános indexet mutatnak, szegletesebbek és kisebb öblösségűek ugyan a mostaniaknál: egyébiránt mi különbséget sem vehetni rajtok észre, mintha más typushoz tartoznának. Ennélfogva azt kell vélni vagy alítani, hogy a történelem előtti ama régi nép Svédországban ugyanazon typushoz tartozott, a melyhez a mostani.

Mondhatná ugyan valaki, így folytatja Düben, hogy ama régi agyak egy *vegyült fajnak agyai.* Ámde a vegyült fajnak kérdése nagyon aggató (»c' est une question singulièrement épineuse que cette question des crânes des races mixtes»). Düben nem bátorkodik arról valamit is állítani; vegyes faju agyakat nem talált még. Látott ugyan már sok utódot finnek és svédek, lappok és svédek, finnek és lappok közti házasságokból: de közlő vagy vegyült agyakat még a második vagy harmadik nemzetség sem mutat. Mindegyik esetben hol az egyik hol a másik idom uralkodik.

Az ötven agy közt néhány kivétel van, t. i. tíz olyan, melynek szélességi indexe 84,2-ig ér. Öte Dániából, öte Svédországból való. Vajjon lapp agyak-e azok? Azon fölvétel szerint, hogy a lappok később költöztek be, s hogy a 62.º-ot nem haladták meg

[1]) Lásd a következő jegyzetet.

soha délfelé, azok nem volnának lappok. — Íme Düben véleménye a svédországi agyakról mind a történelem előtti, mind a történelmi korból. A szerint a 84 szélesség-indexü agyak talán lappok, a 73—77 szélesség-indexü agyak pedig nem lappok, de nyilván egy typusuak. Az agyak tehát *brachykephalok* (rövidek) és *dolichokephalok* (hosszak); [1]) a dolichokephalok pedig mind a történelem előtti néptől valók, mely a nagykövű sírokat rakta, mind a sveáktól és gótoktól valók, a kiknek utódjai a mai skandináv lakók. A skándináv tudósok most egyező véleménye szerint az ottani lakosság két irányból származott oda: *éjszak-keleti* irányból, a finnek és lappok, kik azonban jóval később értek oda; *nyugat-délről*, a dán szigetek felől, a kőkor és talán a bronzkor emberei, meg *dél-keletről* a vaskor emberei, a sveák és gótok. [2]) A régiségek és a történelem tanúsága szerint, úgy mond Hildebrand, a skandináv vaskor német, vagy inkább germán eredetű. Közép-Európában, Hildebrand szerint, az első vaskor kelt népeknek

[1]) Az anthropologok a fej hosszát 100-nak vevén, a fejnek szélességét a hosszához arányosítják, hogy a szélességi szám, melyet *index*-nek neveznek, közelebb vagy távolabb áll-e a hosszúsághoz. Welcker felfogása szerint (lásd Magyarország Ethnographiáját) a szélességi 78, azaz 100 (hosz): 78 (szélesség) tenné a határt a hosszú és rövid agyak közt; a 78 alatti szélességűek, vagy indexűek mind hosszak, a 78 felettiek rövidek. Welcker továbbá mind a kettőben alosztályokat tesz, minélfogva a 78—74 indexűek ortho- vagy mesokephalok — középhosszúságúak, — a 73—72 indexűek subdolichokephalok — hosszúkások, — végre a 71—67 indexűek dolichokephalok — tökéletes hoszszak. Továbbá a 79—80 subbrachykephalok, — rövidesek — a 81—85 és feljebbre menő indexűek brachykephalok — igazi rövid fejűek, azaz gömbölyűek vagy négyszögesek. Welcker szerint az emberiség számában igazi rövid fejűek 15 millió, rövidesek 195 millió, középhosszúságúak 544 millió, hosszúkások 165 millió, s hosszúak 107 millió volna. Lásd Magyarország Enthnographiája 9. lapját.

Huxley (egy angol anthropolog) a 80 indexet fogadja el határnak a hosszúság és rövidség között. Tehát Huxley szerint 80—85-ig brachykephalok — rövid agyuak, — 85—90 brachistokephalok — legrövidebb agyuak, 90 felől eurykephalok — széles agyuak. Továbbá 80—77 subbrachykephalok — rövidesek, — 77—74 orthokephalok — helyesek — 74—71 mesokephalok — középhosszúak, 71 alól mesistokephalok — legközép hosszúak.

[2]) Sur les Caractères craniologiques de l'homme préhistorique en Suéde Par M. le baron von Düben. Congrès international d'Anthropologie stb. Stockholm, 1876. a 687—662. lap.

tulajdonítandó, ott tehát a vaskor megelőzte a rómaiakat. Francziaországot és Svédországot egybeállítván Hildebrand így találja:

Francziaországban	Svédországban
az 1-ső vaskor (kelt)	
a 2-ik vaskor (római)	
» 3-ik vaskor (frankburgund)	1-ső vaskor (gót)
	2-ik vaskor (újabb).

Svédországban a bronzkor, a régiségek tanúsága szerint, még Nagy Sándor idejében, Kr. e. 300 év tájon, uralkodik vala; a gótok tehát azután költöztek volna be. Pedig a massiliai Pytheas már 330 tájban *gutto*-nokat talála a Balt-tenger déli partján.

Szóval, a skandináv tudósok a kőkor és a bronzkor embereit más-más eredetűeknek, tehát szükségképen más-más nemzetségűeknek, a vaskor embereit pedig germán fajbelieknek tartják. De minthogy Düben szerint, a kő- meg bronzkor agyai ugyanazon typust mutatják, melyet a mai germán skandinávok agyai: ennek az a tanúsága, hogy az agyak idoma nem határozhatja meg a nemzetiséget. S ezt a tanúságot még más tények is szolgáltatják.

Retzius Gusztáv, a hires Retzius András fia, a stockholmi gyűlésen az ember fajok agyairól értekezvén [1]) a skandináv (germán) agyat 100 : 77,8-nak, a szlávot 100 : 88,8-nak, a lappot 100 : 86,5-nek találja. E szerint a skandináv agy dolichokephal, a szláv meg a lapp brachykephalok. Ha bármi csekély viszonyban volna is az agyidom a nemzetiséggel, a lapp és a szláv agyak sokkal közelebb rokonságra mutatnának, mintsem a skandináv és a szláv: pedig a történelmi valóság az ellenkezőt bizonyítja.

Tény, a minél alig van bizonyosabb, hogy a skandináv germán nemcsak rokon, hanem egy eredetű is a német germánnal. Mindamellett Welcker is a svédet 75, az angolt és dánt 76, az alnémetet 77 indexünek, tehát dolichokephalnak találta, a németet magát pedig *sehol sem dolichokephalnak*, hanem *brachykephalnak* (részint *subbrachykephal*, részint *mesokephal*), még ott is, a hol a szlávok hatását nem lehet gondolni, p. o. Würtembergiában, Helvétiában. [2]) Olaszországban már a történelem előtti agyak két fajtát mutatnak, brachykephalt és dolichokephalt; de azt is talál-

---

[1]) U. o. Sur l'étude Craniologique des races humaines. A 693—740. lap.

[2]) Lásd Magyarország Ethnographiáját, 10. lapján.

ják ott, hogy fejlődés látszik az agyakon, a csiszolt kőkorbeli ember meghaladta volt a régibb embert, de a rövid és hosszú agyuak együtt vannak később is. Olaszországnak mai lakossága úgy oszlik el az agy-idomra nézve, hogy Felső-Olaszországban az majdnem mind brachykephal, Alsó-Olaszországban dolichokephal; az Elba szigetén, Umbriában és a római tartományban vegyes a lakosság, részint brachy- részint dolichokephal. [1]) Broca Solutrében is (Francziaországban) a palaeolith (első kő)-korban kétféle emberfajt ismert fel, egy dolichokephalt, mely régibb, s egy brachykephalt, mely amaz után következett volna. [2])

Magyarországban Lenhossék tanárnak és társainak mérései szerint a megmért élő magyarok szélességi indexe volna középszámmal 82,2, meg 83,4; a megmért horvátoké 80,7; a megmért tótoké 82,7; a megmért rumunoké 84,1; a megmért szerbeké 81,5; a megmért németeké 80,2, — s a mi nevezetes, a megmért külföldi németeké 83,1; a zsidóké 80,8. Helyeseknek fogadván el a tett méréseket — módom sem lévén akár igazolni akár megkétleni — azokból az tetszik ki, hogy Magyarországnak összes lakossága, bár különböző nemzetiségü s bizonyosan különböző eredetü is, mind brachykephal. A magyarok előtti időből az úgynevezett avar agyak mesterséges alakuknál fogva tünnek ki, [3]) de az anthropologiai jellemre nézve azok is brachykephalok. Vannak nálunk történelem előtti agyak is; egy ketteje a szeptemberi gyülés kiállításában vala látható. Az egyiket, melyet Paur Iván Bükről (Sopronmegyében) küldött volt be, krakói tanár Kopernicki az én és Paur jelenlétünkben méré meg. Annak homloka hátrasímúló, de széles, a szem feletti dudorodása csekély; egész idoma első tekintetre is hosszúkásnak tetsző. A mérésekből 73 szélességi index, tehát dolichokephalsága tünt ki. Se foga se állkapczája

---

[1]) Nicolucci. Sur l'homme prèhistorique en Italie. Compte Rendu du Congrès international à Bologne 1871. Pag. 233—238.

[2]) A Solutré M. Broca a reconnu l'existence, pendant la véritable époche paléolith de cette station, de deux races d'hommes mêlées, dont une dolichocéphale, la plus ancienne d'après lui, et l'autre brachycéphale ou plutôt mésaticéphale. Compte Rendu du Congrès de Stockholm 1874; pag. 128.

[3]) Lásd Magyarország Ethnographiáját a 155. 156. lapján. A nemzetközi gyülésen Lenhossék is előmutata egy avar agyat, s értekezvén róla bizonyosan felvilágosította e feltünő agyakat.

nem lévén az arcznak eme határozása, hogy meredek vagy előre nyúlt fogu-e (orthognath vagy prognath), lehetetlen. Egy más agy ott a kiállításban még csonkább vala, de idoma hasonlóképen dolichokephal. Nálunk is tehát a történelem előtti ember dolichokephal, legalább részben: mert ki tudja, nem találnak-e majd brachykephalra is.

Melyik idom már tökéletesebb? Talán egészen hiú a kérdés: de a mikor két idom kerül egymás mellé, az ember nem állhatja meg, hogy egybehasonlítgatásában ezt a kérdést ne tegye magának. Tehát melyik agyidom tökéletesebb, a dolichokephal-e vagy a brachykephal? Retzius András felállítván ismeretes osztályozását, s a germán skandinávokat dolichokephaloknak találván, a németek közt az a nézet kapott fel, hogy az orthognath-dolichokephal idom a legtökéletesebb, azt hivén, hogy ilyenféle az egész németség, valamint a prognath-brachykephal idomot (a papuát, négert stb.) legállatiabbnak vélik vala. Nemsokára fel kelle hagyni avval a nézettel, mert a szabatos mérések a németeket is brachykephaloknak tüntették ki, mílyenek a szlávok, magyarok, törökök stb. Mint láttuk, az emberiség legeslegnagyobb része brachykephal. S már Virchow arra a véleményre hajlandó, hogy a rövid és hosszú agyak eredetét a különböző életnemnek s a míveltség különböző fokának lehet tulajdonítani; *hogy a doliehokephalság hihetőleg egy alsóbb, s a brachykephalság egy felsőbb fokot mutatna.* [1]) — De ezt a nézetet már Skandinávia nem támogatná, mert csakugyan nem áll, hogy a lapp és a finn (a kik brachykephalok) felsőbb vagy nagyobb míveltségűek volnának, mint a germán skandinávok (a kik dolichokephalok). Különbséget akar ugyan Virchow találni az éjszaki brachykephalság között, a melyhez a lapp hasonlítana, s a déli vagy szárazföldi brachykephalság között: [2]) de hogy melyik aztán a nagyobb míveltségnek a képviselője, azt nem találtam még megírva. A sírokbeli leletek, kivált Angliában, majdnem Virchow nézetét támogatják, mert a folyosós vagy sor-sírokban, melyek az új kőkorból valók, hosszú fejeket, a kerek sírhalmokban pedig, melyek a bronzkorból valók, rövid fejeket találnak,

[1]) Compte Rendu du Congrès international à Stockholm 1874. A 706. 707. lapon.

[2]) U. o. a 849. lapon.

mint Lubbocknál is olvasható. (Lásd magyar fordításában: A történelem előtti idők. I. 138. lapján.) Németországban is «azon németek, kik a soros sírokban (Leichengräber) temetkeztek, általában magas és hosszú fejűek voltak, ellenben a mai frizek, a kik talán legtisztább germán vérűek, alacsony és rövid fejűek.» [1]) Ma legalább meg van haladva az a nézet, hogy a dolichkephalság, még ha meredek arcz-él járúl is hozzá, az emberi tökéletesség kifejezője. De az előitéletet — mely előbb itél, hogysem ismerné a tényeket, a melyekre támaszkodik, — az előitéletet, ha kedvez a hiúságnak, nem lehet egyhamar kiírtani. Bagehot csak előitéletből, tehát ellenkezőleg a kiáltó tényekkel írhatta: «A mióta a hosszú agyu népek a rövid agyuakat Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbbé jól készülteken nyertek és nyernek.» A tények azt kiáltják, hogy Közép-Európában a rövid vagy gömbölyű agyu népek győztek a hosszú agyuakon, mint viszontag Keletindiában a hosszú agyu angol győzött a hosszú agyu szanszkrit és más népeken. Sajnálatos dolog, hogy ilyen tanítást, milyen a Bagehoté, az új európai evangeliumba vesznek be! [2])

Az agy idomának nincsen semmi köze a nemzettel, az agytan tehát nem része az ethnologiának, hanem csak az anthropologiának; ez továbbá természettudomány, de az ethnologia nem lehet az. A természettudománynak egyedűl az tárgya, mi magától a természettől, az embernek hozzájárulása nélkül lett. Az emberfajok, akár hogyan keletkeztek is, az ember akaratján kivül lettek; valamint az agynak idoma is, s minden, a mit a physiologia fejteget, az emberi akaraton kivül áll. Azért is úgy látszik nekem, hogy a stockholmi gyűlésnek hatodik kérdése: Svédországban, melyek a történelem előtti embernek *anatomiai* és *ethnikai* jellemei? (quels sont les caractères anatomiques et ethniques de l'homme préhistorique en Suède?) kétfélét foglalt egybe, mik nem

---

[1]) Virchow a német anthropologiai gyűlésen, Jénában, 1876. augusztus 9—12.

[2]) A Nemzetközi Tudományos Könyvtár (internationale wissenschaftliche Bibliothek) németűl, angolul, francziául, olaszul és oroszul ád a társadalmi és természeti tudományok köréből *olyan népszerűen irt munkákat, melyek a legújabb haladásokat tudományos szabatossággal fejezik ki.*

tartozhatnak együvé, azaz, mik nem lehetnek egy tudománynak a tárgyai. Minden, a miről az anatomia beszélhet, az nyilván a természettudományba való: viszontag minden, a mi a nemzetet vagy népet teszi, a nyelv s a mi vele jár, az nem lehet természettudományi tárgy, mert annak se kiterjedése se sulya nincsen. De hát igazán az ethnologia nem természettudomány-e?

II.

Bagehot a nemzetek eredetéről szól, vagyis a természetes kiválásnak és átöröklésnek befolyásáról a politikai községek képződésére értekezik. [1]) Bagehot értelmében a nemzetek támadása a természetes kiválásnak (natürliche Zuchtwahl) és átöröklésnek volna tulajdonítható. Ha ez áll, az ethnologia is a természettudományba való, s az ethnographia nem egyéb csak természetrajz; s hogy még tovább menjünk egy lépéssel, a «historia gentium» csak «historia naturalis». Érdemes a dolog, hogy közelebbről megvizsgáljuk. Legelőbb is azon akadunk fel, hogy egynek van odaállítva: *nemzet* és *politikai község*. Méltán csodálkozhatni azon, hogy brit ember, ámbár Kelet-Indiát nem látta volna is, Írországot, vagy inkább az írnépet el bírja felejteni. Ha t. i. arról nem feledkezik meg, lehetetlen neki bármennyire is a nemzetet a politikai községgel azonosítania. A roppant brit birodalom Keletindiában nem egy, de tiz és több nemzetet foglal magában; pedig az az indiai birodalom még nem is magában áll, hanem az európai brit birodalomnak egy része; s jóllehet épen mult nyárban az angol királynét India császárjának nyilatkoztatták ki, azzal nem akarták azt kijelenteni, hogy India külön s Anglia is külön politikai községek. Az európai tapasztalás mutatja, hogy *egy* nemzet is *több* politikai községet tehet, s viszontag *egy* politikai községbe több nemzet tartozhatik. Nemzet és politikai község nagyon különböző két dolog.

Különböző lévén a kettő, lássuk, melyiknek képződésére folyhat be a természetes kiválás és átöröklés? Maradjunk a brit politikai község mellett. Vajjon a természetes kiválás és átöröklés

---

[1]) Der Ursprung der Nationen. Betrachtungen über den Einfluss der natürlichen Zuchtwahl und der Vererbung auf die Bildung politischer Gemeinwesen.

csatolta-e a katholikus Írországot a protestáns Angliához? vagy az indiai birodalmat az európaihoz? Egyszerre belátjuk, hogy a mit Bagehot állít, nem alkalmazható a politikai községre.

De talán a nemzetre alkalmazható; talán a nemzetet képezi a természetes kiválás és átöröklés? A természettudományok kibővülése korunknak egyik sajátsága, úgy mond Bagehot; a találmányok új világa keletkezett, a melyet akarva nem akarva látnunk kell; az eszmék új világa tölti el a levegőt, a melyben élünk, habár nem is látjuk azokat. Ez új eszmék átváltoztatták az állami tudományt s a társadalmi gazdaságot. Most minden dolognak van történelme vagyis régi jelentősége; az egyes ember is egy régiség a tudományos szem előtt, a mely alakjából olvassa ki életének egész történelmét, azt t. i., hogy micsoda ő maga, s mi tette azzá a mi, kik voltak elődjei, s azok mi által lettek azokká és nem másokká. — A mívelt embernek teste a nevelés által változik, felgyűlt erőkkel van eltöltve s tehetségeket szerez magának, melyeket öntudatlanúl gyakorol. — Az élet az idegrendszernek folytonos fejlődése. A nemzőnek tulajdonsága az utódra megyen át, a kiben mint ösztön vagy jelesség nyilatkozik. A most élő individuum okvetetlen a szüléjének eredménye, melyet csak akkor érthetünk meg tökéletesen, ha a szülék tulajdonságait megtudtuk. Az átöröklés törvényei még ismeretlenek. A szellem valami ismeretlen módon hat az idegekre; az idegek hasonlóképen ismeretlen módon gyűjtik össze a hatásokat, s ezeknek eredménye gyakran valamiképen által megyen az utódra. [1])

Ez az újkori természettudomány philosophiájába való, a mit a zoologia bizonyosan helyesel, de csak addiglan, míg találmányokra, eszmékre, állami tudományra, társadalmi gazdaságra s egyéb ilyenre érünk, a melyeket nyilván a zoologia nem fejthet meg. A magyar nyelvben *termés, tenyészés*, meg *termesztés, tenyésztés* szók vannak. A mi a termés tenyészés nagy körébe való, az bizonyosan a természeti törvényeket szorosan követi, s abban egyéb a természetes szükségnél, a természetes oknál és okozatnál nincsen. De a nyelv nem hiába képezett a *termés* szóból *termesz-*

[1]) Unser Geist wirkt in irgend einer unbekannten Weise auf unsere Nerven, und unsere Nerven sammeln auf eine ebenfalls unbekannte Art die Wirkungen an, und das Ergebniss geht häufig irgend wie auf unsere Nachkommen über. (Der Ursprung der Nationen. 11. lapon.) Huxleyből van véve.

tést, a *tenyészés* szóból *tenyésztést*, mert arra a tapasztalás kényszerítette. Az újkori természettudomány szeret a tapasztalásra hivatkozni, tehát azt sem tagadhatja el, lehetetlen azt nem látnia. Az ember is terem, tenyészik, mint a természettudománynak valamennyi tárgya, s a meddig terem, tenyészik, addiglan öt termeszteni és tenyészteni is lehet, úgy hogy derekasan termesztett állattá lesz, jól emésztő gyomorral, mint a madár, erősen birkózó karral, mint Ajax, gyorsan futó lábbal, mint Achilles: de lehet-e okosságot is, politikai számítást beléje termeszteni, hogy olyan legyen, mint Ulysses, azt még a leghíresebb angol tenyésztő sem mutatta meg. Hogy erős gyermekeket tenyészteni lehet, nincs kétség; hogy a természetes kiválás (natürliche Zuchtwahl) az emberi nemben is hat, ki tagadja: de hogy Sokratoseket, Phidiasokat, Perikleseket, Shakespeareket, Peeleket, Darwingeket tenyészteni lehessen, azt nem hihetem, az a tapasztalással ellenkezik. Avagy lehet-e a nyelvet tenyészteni, azaz születés útján átörökíteni a gyermekre?

Aristoteles bizonyosan sok tudománynak híjával volt, mely ma a természet- és mathematikai tudományok embereinek közös birtoka: de magát az embert alkalmasint jobban ismerte, mint korunknak sok tudósa. Aristoteles az emberi léleknek (ψυχή), így nevezi ő azt, a mi az állati testben súly és tér szerint meg nem mérhető — két részét látja, értelmetlent és értelmest. Az értelmetlen, úgy mond, a növevénynyel is közös, az t. i. mely a táplálkozást és növést okozza, s a mely leginkább az alvás közben hat. De minthogy az ember nem az alvás által lesz jóvá avagy roszszá, világos, hogy a léleknek emez értelmetlen része nem is teszi ki az embert. Még más értelmetlen természete is van a léleknek, az érző, mely azonban némileg értelmes is, mert arra lehet szoktatni, hogy szófogadója legyen az értelemnek. A mi tehát a tenyészésre tartozik, az egészen értelmetlen, de a kivánság és ösztön az értelemben is részesűl, a mennyiben hajthatóvá lesz az értelem által. A mint a fiú az atyjához, úgy áll a kivánság és ösztön az értelemhez, t. i. egyik és másik szófogadó lehet. Ez által válik lehetségessé a nevelés. Ha tehát a kivánságot és ösztönt is értelmesnek tartjuk, a léleknek értelmes része kettős, olyan, mely kiváltképen és magában értelmes, s olyan, mely szófogadó lehet, mint a fiú. Ezen különbség szerint tehát a lélek erényei is kétfé-

lék: értelmiek és szokásbeliek vagy nevelés által szerezhetők. A bölcseség, okosság, belátás stb. értelmi erények: de a kivánságon való uralkodás, a józanság stb. azok nevelés szerezte erények. [1]) Az embernek, vagyis a léleknek tehát három, úgy mint: *tenyésző*, *érző* és *értő* mivolta van. Az első közös a növevénynyel, arra nézve tehetetlen az ember; a második közös az állattal, arra nézve van tehetsége az embernek, melyet *kivánság*-nak nevezünk, s azt *nevelni* lehet, söt kell is; a harmadik emberi sajátság, s az ahhoz tartozó tehetség az *akarat*, melyet nemcsak nevelni, hanem *oktatni* is lehet és kell. A növevény nem nevelhető; az állat nevelhető; az ember oktatható.

Mit öröklünk a szüléktől? Azt, a mit az ember a növevénynyel közösen bír, s a mire nézve az ember épenséggel tehetetlen; örököljük azt is, a mit az ember az állattal közösen bír, de mívelhogy arra nézve tehetsége van, az nevelődhetik is,| tehát ahhoz már hozzá lehet valamit tenni, azt fokozni lehet, vagy leszorítani, egyszóval idomítani. De nem örökölhetjük a szüléktől, a mi az embernek sajátja, az értő mivoltát; a nyelvet sem örökölhetjük azoktól. Az öröklés csak odáig ér, s a nevelés csak annyira bír menni, hogy a régi mondás szerint «ut sit mens sana in corpore sano», hogy az ép testben ép elme legyen: de azt az ép elmét azután az ép testtel együtt mire használja majd az ember, miben hogyan lesz cselekvő, azt nem lehet elörökölni, nem lehet eltanúlni; az a személynek sajátja, erénye, méltósága. A gyermek gyakran nevetségig hasonlít a nagyatyjához testi színére, hajára, mozdúlatjaira, hanghordozására, még köhentéseire nézve is; hasonlít hozzá indúlatjaiban, mert mind azt elörökölheti, a mi a tenyésző és érző életre tartozik. De hogy miben fog egyszer jeleskedni vagy nem jeleskedni a gyermek, azt nem örökölheti az elődöktől. Azt beszélik nekünk, hogy Thukydides Olorus fia volt, ezen Olorus pedig Miltiades-fi Kimontól és Hegesipylétől, egy Olorus nevű thrák királynak leányától, született volt. Thukydides tehát tenyésző és érző mivoltát a hires Miltiades nemzetségétől s egy thrák királyi ivadéktól örökölhette. Ámde azt is beszélik nekünk, hogy Herodotus az olympiai játékban olvasván fel történeti művét, az ifjú Thukydides, annyira megindúla a hallott történetein, hogy sírva

---

[1]) Aristoteles Ethic. Nicom. I. 13.

fakadt rajta, s ez az esemény vevé reá, hogy maga is történelem-íróvá lett. A monda, bár nem történt valóságot, de beszéll emberi igazságot, azt hogy Thukydides se a Miltiades, se a thrák királyi nemzetségtől nem örökölte azt, a mivel kitünt, hanem egy idegen, nem az ő teste és indúlatjai fakasztotta eszme, tette történelem-íróvá; s a mi korunk kiválasztottjai is, kivétel nélkül, nem atyáik vagy nagyatyáik öröksége, hanem Thukydides szelleme által váltak és válnak történelem-írókká. Az, a mit Bagehot a mai terméмészettudósok után mond, hogy «a most élő individuum okvetetlen a szüléinek eredménye, melyet csak akkor érthetünk meg tökéletesen, ha a szülék tulajdonságait megtudtuk», az embernek csak azon mivoltára nézve áll, a melynél fogva olyan, mint a növevény s olyan, mint az állat, de semmiképen sem áll arra a mivoltra nézve, a mely emberré teszi az embert. A találmányok új világa, melyet akarva nem akarva látnunk kell, az eszmék új világa, mely eltölti a levegőt, a melyet lehelünk, nem az embernek tenyésző és érző mivoltának termései, a melyet el lehet örökölni, hanem az értő-é, a melyet nem örökölhetünk el, a melyre nézve az egyedi akarat a teremtő tehetség.

Azt a kérdést, hogy miképen támadtak egyáltalában a nemzetek, oszszuk kettővé, úgy mond Bagehot. Előbb azt kell kérdezni, hogyan támadtak a különböző ember-fajok, minő a néger, vörösbőrű stb. faj? azután kérdezzük, miképen támadtak a nemzetek? Az a folyamat, melyben a fajok keletkeztek, hajdan bizonyosan igen hathatós okok lefolyása volt, melyek utóbb megszüntek hatni. Újabb fajok nem támadnak többé; a melyek megvannak, azokat mindenütt a legrégibb időktől létezőknek ismerjük. A különbségek, melyeket az árja, turán, néger, vörös és ausztráliai fajok felmutatnak, nagyobbak, mintsem azokat a most ható okok a mostani embereknél előhozhatnák, úgy mond Bagehot. Ő tehát nem is kutatja a fajok eredetét, azt ő ki nem találhatónak állítja. — Föltetszik határozatlansága még a fajak elnevezésében is. Egyszer *európai*, *néger* és más fajokról beszéll, másszor meg, mint imént láttuk, *árja*, *turán*, *néger*, *vörös* és *ausztráliai* fajokat számlál elő. Az *árja* és *turán* nevezet csak a nyelvkülönbség után kezd divatozni, melynek nincsen köze a fajok különbségeihez.

A fajok léteztét elfogadván, hogyan keletkeztek a nemzetek? A nemzetek támadása olyan lefolyás, melyet a legújabb időkig

észrevehetünk. Legegyszerűbb példája Bagehot szerint (a 112. lapon) az első amerikai államnak, Új-Angliának, megalapítása, melynek oly határozott nemzeti jelleme van. Egy csapat ember, megegyezvén a hitbeli és politikai fogalmakban, melyeket az anyaországban nem szeretnek vala, kiköltözék Amerikába, s ott egy új államot alkot. Nem lehet ugyan gondolni, hogy az emberiség gyermekkorában ugyanazon okok működtek, melyek Új-Angliát teremtették, mert azon gyermekkorban nem önkényes, hanem kényszerített rendszer alkotá a nemzeteket; nem egyedek, hanem nemzetségek teremték. — Bagehot itt és másutt a nemzetet és politikai községet egynek tartván, szinte nem is tudja, hol és miben keresse a nemzetek támadását. Az angol társadalomból kiváltak alapítván Új-Angliát, egy kész és már nagyon fejlett nemzet számára csak új lakhelyet kerestek, mint valamely régi görög megszállás, vagy colonia. Ilyen gyarmatozás nem teremt új nemzetet, hanem csak új politikai községet teremthet a meglévő nemzet számára.

Az utánozási hajlam az emberi természet legerősebb hajlama; ennek fő széke pedig a hít, így folytatja Bagehot igen helyesen. Azon okok, melyekből valamit hiszünk, mást meg nem hiszünk, a psychologiának leghomályosabb része. A legkomolyabb bölcs is hamar utánozza felekezetjének divatozó bolondságait; még philosophiai dolgokban is nagyobb erőlködésbe kerül valamit *nem* hinni, mintsem az ellenkező. Az utánozás tehát nemcsak a divatot, hanem a hitvallást és a nemzet jellemét is megváltoztathatja. Mí angolok, úgy mond Bagehot, komolyak vagyunk Gladstone-nal, s nem voltunk oly komolyak Palmerston-nal. Az utánozás és a hit nemcsak a gyermeken és a tömegen, hanem a számító embereken is uralkodik, a mit Begehot a börzék hirtelen bizakodásai és ijedései által világosít meg. A nemzeti jellem nem más, mint kedvelt utánozások által egybegyűlt szokások gyűjteménye. Az ily utánozások, sok nemzedéken által, természeti következéseket hoznak elő; a szülék gondolkodása mintegy testileg által megyen a gyermekekre. Idővel tehát okvetetlenűl egy typus alakúl és válik örökössé, ha változatlan működésben maradnak a ható okok. Igaz ugyan, hogy e folyamat által nem keletkeznek a fajok: ilyetén ható okok soha sem tehetik négerré a brahmant, vagy vörös emberré az angolt — mert a fajok teremtésére sokkal erő-

sebben ható okok kellettek, a melyeket ma nem látunk már — de okozhatják azt a különbséget, melyet a görög nemzetben, p. o. az athénei és spártai között találunk, jóllehet magának a görög nemzetnek támadását sem fejtik meg. — Itt is Bagehot az emberiség fajait, mint a néger fajt, a nemzettel, teszem a görög nemzettel, zavarja egybe; oda fel is láttuk, hogy árja, turán emberfajokat említ, melyeken azonképen mást, nem fajokat értünk. Ezen összezavarás ott is nyilatkozik, a hol világosan megmondja, hogy a nemzetek nem úgy támadtak, a mint könyvének tartalma és iránya mintegy következteti az olvasóval, mert (a 97. lapon) így szól: «A nemzetek bizonyosan nem a természetes kiválás (natürliche Zuchtwahl) útján keletkeztek, mint a vad állatok fajai. A természetes kiválás azokat az egyedeket tartja meg, a melyek legalkalmasabbak ellentállani a megtámadó ellenséges hatásoknak: úgyde miért különböztek emez ellenséges hatások Spártában, Athénében, Rómában? mert íme a spártaiak, athéneiek, rómaiak nagyon különbözők valának egymástól.» — A spártaiakat, athéneieket, nemzetiségi tekintetben, lehetetlen egy sorba állítani a rómaiakkal: s ha Bagehot mégis teszi, avval világosan elárúlja, hogy voltaképen nem tudja, mi a nemzet.

A természettudományok methodusa okvetetlen helyes, de helytelen azt ott is alkalmazni, a hol nem a természet alkotmányairól van szó. Az ember, mint a természet alkotmánya, szükségképen tárgya a természettudománynak; tehát az is ennek tárgya, mi az emberrel születik, s így az emberfajnak kérdése a természettudományba való. De az embert a nyelv teszi emberré; a nyelv nem születik az emberrel, az tehát nem lehet a természettudománynak tárgya. Továbbá a nyelvek különbségei teszik a különböző embertörzsököket, a melyeket nem szabad összezavarni, vagy egynek tartani az emberfajokkal; amaz embertörzsökek tehát hasonlóképen nem lehetnek a természettudománynak tárgyai. Végre az ember-törzsökek, ismét a nyelv-törzsökek szétoszlása szerint, nyelvcsaládokat, s ezek továbbá nemzeteket alkotnak, mely nemzetek még ágakra oszolhatnak. Ennélfogva nyelvcsaládok, nemzetek, nemzeti ágak sem lehetnek természettudományi tárgyak. Mind ezektől különbözők a társadalom és állam. A társadalom az emberi míveltségnek általános képviselője, s azért lehet oly határtalan, mint maga a míveltség, s valamint beszélhetünk

európai vagy keresztyén míveltségről, úgy szólhatunk európai vagy keresztyén társadalomról is, a melyben igen sok és különböző nemzet fér össze. — Az állam az emberi jognak képviselője, mely a társadalom mozgató erőjit úgy össze akarja egyeztetni, hogy az egyes emberek az érdekek tusában nemcsak lehetőleg keveset szenvedjenek, hanem inkább gyarapodjanak is; azért az állam nem is lehet oly határtalan mint a társadalom, minthogy a jog is meg van határozva és határolva. De a társadalom és állam sem lehetnek a természettudományok tárgyai.

Bagehot sehol sem beszélt igazán a nemzetek eredetéről, mert magát a nemzetet nem tartja szeme előtt. Pedig Európa igen tanúságos példákat szolgáltat, melyeken nemcsak a nemzetek eredetét, hanem azoknak mivoltát is megtudhatni. Ezen példák a román nemzetek, a portugál, spanyol, franczia, és az oláh, mely egyedül románnak nevezi magát. Ezeknek ismeretes alapja a régi rómaiság, mely egész déli Európát a Dunáig s a nyugatinak egy részét a Rajnáig elfoglalta és birta volt. Egyik sem mondhatja, hogy a régi rómaiaknak olyatén utódjai, milyen a fiú és unoka az atyáé meg nagyatyáé. Mert a szétterjedt rómaiság maga is különböző nemzeteken uralkodván, bizonyosan némileg mássá lőn Lusitaniában, mássá Hispániában, mássá Galliában, mássá a byzanczi tartományban, melynek neve «római» volt a byzantinus császárok alatt, s Rum-ili, azaz Rum tartomány nevű maradt a törökök alatt is. Ha valahol, Itáliában folytathatta volna létét szakadatlanúl a rómaiság: de még az olaszok sem annyira utódjai a régi rómaiaknak, mint a fiú és unoka az atyáé és nagyatyáé. Tudniillik mindegyikében a nevezett országoknak a már idegen nép-elemeken uralkodó rómaiságba ismét idegen oltványok tevődtek, úgymint kevesebb arab, de sokkal több német oltványok a nyugati országokban, szláv oltványok a byzancziban. Így három osztályba eső elemekből alakúltak meg a portugál, spanyol, franczia, olasz és rumun vagy oláh nemzetek; az első osztályt a rómaiak előtti elemek, a másodikat magok a rómaiak, a harmadikat az új oltványok teszik. De a római elemek uralkodván mindenütt, azért híjjuk románoknak a nevezett nemzeteket. Hány román nemzet alakúlt így? A hány román nyelv támadt az összeolvadó elemekből. — S ha szorosabban nézzük eme nyelvek és nemzetek támadását, azt veszszük észre, hogy alúlról küzdöttek fölfelé, mintegy

a silánya lett jobbá-jobbá. Mindenütt a megvetett, legalább nem az uralkodó nyelv- és nép-réteg a kezdet, mely homályban tenyészik és mind számosabbá lesz, míg hozzája leereszkedik az uralkodó réteg s azt magáévá teszi. Ez akkor történt szemmel láthatólag, midőn az illető pór nyelvet irodalmivá tették, eleinte ugyan csak a nép kedvéért, majdan magának a költészetnek és tudománynak kedvéért is. Így támadt a portugál nyelv, nemzet és irodalom, így a spanyol, olasz, franczia, így legutoljára a rumun vagy oláh. Ez mint hozzánk legközelebb is, de mint legújabb is, melynek alakúlását nyomról-nyomra kisérhetjük, reánk nézve tanúságosabb valamennyinél. Ha például az olasznak csak az irodalmi latin nyelv alól kellett magát kiszabadítania: a rumun kénytelen volt magát mind a tudományos és társadalmi görög alól, mind az egyházi szláv uralkodás alól kivonnia, miközben a társadalomnak úgy görög mint szláv felsőbb tényezőji lassan-lassan belé olvadának és olvadnak az oláh nemzetbe.

Ezek a román nemzetek nem folytatásai a régi rómaiságnak, hanem új nemzetek. S valamint ezek: úgy alakúltak meg a germán, úgy a szláv nemzetek is. Különösen az angol nyelv és nemzet támadása vethető össze a rumunéval. Az kelt, római, tiszta germán meg románosodott germán (normann) elemekből alakúlt meg.

A nemzetek támadása, változása, enyészete más folyamatot tüntet elő, mint a milyet Bagehot képzel magának. S ez a folyamat tökéletesen teljesen független az agy méreteitől, már annál fogva is, mert a nyelv, mely minden nemzetnek csirája és éltető fája, nem születik az emberrel, hanem nevelés által közöltetik vele, akármilyen agyu legyen is a gyermek vagy ember.

III.

«A magyarok avval dicsekesznek, hogy politikai nép; Bismark úr, úgy látszik, 1864-ben hitt nekik, sőt talán még 1874-ben is azt gondolja vala, a mint csudálatos beszélgetéséből Jókai Móriczczal kivehető, hogy a magyarok afféle önhízelgéssel nem csalják meg magokat. Az ellen szabad legyen az általam már 1853. november havában felhozott physikai öregségét a magyar nemzetnek hangsúlyozni, mely előre is azt a véleményt támasztja, hogy a nemzet immár el van kopva. Midőn 1844 november és

deczember havaiban Müller Miksával együtt Rückert Fridrik perzsa leczkéit hallgattam: ez a mester — ki gyarlóságai mellett is a leggenialisabb nyelvtudós, kit valaha láttam — azt fejtegeté előttünk, hogy Kelet-Indiának déli nyelvei Fel-Ázsiának turán nyelveivel eszmebeli rokonok. Az Indgermánok és Sémiek tehát mint ék úgy szorúltak a Turánok közzé, azokat kétfelé hasítván. A turánok tehát a történelmi népalakúlásnak legősiebb rétegjei. — Ha Rückertnek állitása helyes, a minthogy kétségen kivül az is, a turánok oly régi korba valók, mely valamennyi sémi és indogermán fejlődést megelőzött. Úgyde a népek élete szintúgy meg van határolva mint az egyeseké. Csak szellemi erők tartják fenn a népek ifjúságát vagy ujíthatják meg azt. Ámde ilyen szellemi erőket nem látunk sehol a turánoknál; azért igazság nélkül magasabbnak véljük a magyarok becsét, mint a finnekét, esztekét, lappokét és törökökét, a kik legközelebb rokonaik Európában. El fognak enyészni a magyarok, mint a keltek enyésznek szemünk láttára; nekik saját politikai szerepet tulajdonítani egy politikus szájában ép oly kevéssé komoly szándék lehet, mint orvos szájában nem lehet komoly egy nyolczvan esztendős embernek szóló tanács, hogy házasodjék meg s nevelje föl saját gyermekeit.» [1])

De Lagarde, mint halljuk, (hogy ezt az európai évkönyvek följegyezni el ne feledjék!) már 1853 november havában hozta fel a magyar nemzet physikai öregségét, a mire azonban Bismark se 1864-ben se még 1874-ben nem figyele. Ime 1876-ban ismét hangsúlyozza De Lagarde: talán most nemcsak Bismark, hanem mások is befogadják figyelmeztetését. Mí azonban erről nem szólunk, védelmezni sem akarjuk a magyarokat, megmutatván, hogy ilyen meg olyan szellemi erők ifjúsítják a nemzetet. De tudós emberről, milyennek De Lagardeot ismerjük, tudnunk érdekes, hol vette azt a tudományát, melyet, mint egy másik Jézsaiás hallgató nem hallgató füleknek hirdet. Azután még érdekesebb tudnunk, való igaz-e a tudomány? Honnan tudja hát De Lagarde, hogy a magyarok régisége azon korba nyúlik fel, a mely az indgermánok és sémiek valamennyi fejlődését megelőzte? Megmondja nekünk. — 1844. november és deczember havaiban hallotta meg azt

[1]) Über die gegenwärtige Lage des deutschen Reichs. Von Paul de Lagarde. Göttingen, 1876. A 9. 10. lapon.

Rückert Fridriktől, a ki előtte és Müller Miksa előtt kifejté, hogy Kelet-India déli nyelvei eszmebeli (ideale) rokonok Fel-Ázsia turán nyelveivel, s Rückertnek emez állítása kétségen kivül helyes, bizonykodik De Lagarde. — Rückert Fr. mint keleti nyelvek tudósa, még inkább mint arab, perzsa, szanszkrit irodalmi munkák rendkivül ügyes fordítója s mint eredeti költő is hires: neki alkalmasint a Kelet-India dravida nyelveiről tudomása vala, valamint a finnről, magyarról, törökről, mongolról stb. is. Ezen nyelvek közt eszmebeli rokonságot találván, arra épité azt a nézetét, hogy a turánok (dravidák, finnek, magyarok, törökök stb.) a történelmi nép-alakúlásnak legislegrégiebb rétegje. Mit értett azonban Rückert az *eszmebeli rokonságon,* nem tudjuk, De Lagarde sem mondja meg: azt kérdhetnők ugyan tőle, nincsen-e eszmebeli rokonság valamennyi nyelvek közt a földkerekségén? de hagyjuk abban.

Az a vélemény, hogy a dravida és a fel-ázsiai turán nyelvek közt valamiféle rokonság volna, nagy feltünést okozott az újabb nyelvtudományban, sőt még az ethnographiában is. Müller Miksáénak gondoltuk nemcsak én, hanem külföldi irók is. Most De Lagarde kijelentéséből megtudjuk, hogy az nem Müller Miksa agyában kelt, hanem Rückert Fridrik költötte volt ki; s úgy látszik, De Lagarde annak hirét Müller Miksától el, s Rückert Fridriknek vissza akarja szerezni, azért adja elő oly szabatosan, hogy azt ettől Müller Miksával együtt hallotta 1843 november és deczember havaiban.[1]) De látván, hogy a nagy neszű vélemény nem Müller Miksától, hanem, az új kijelentés szerint, Rückert Fridriktől származott: gyanú keletkezék bennem, hát ha még Rückert sem dicsekedhetik annak első kitalálásával; hát ha egyátalában nem is a német tudomány fölfedezése az? Keressük ama véleménynek vagy eszmének — mert az itt egyet teszen — a forrását, mire két indok is hajthat. Első az, hogy ez által egy tudományos véleménynek története lesz világossá; másik pedig az, hogy egyúttal az eszmék, gondolatok, vélemények átöröklését egészen függetlennek mutatjuk a testi származástól. Müller M. nem volt test

[1]) Hogy mi is valamivel kiegészítsük a chronologiát, megjegyezzük, hogy Rückert Fr. 1841—1849-ig Berlinben vala a keleti nyelvek tanára; De Lagarde és Müller Miksa tehát Berlinben hallgaták Rückertet.

szerinti fia Rückert F.-nek, mégis az ő eszméjét eresztette világgá, mint De Lagarde kijelentése után gondolnunk kell; Rückert Fr. pedig alkalmasint nem atyjától öröklötte «genialis» nyelvtudományát. — Hol találjuk meg a híres véleménynek forrását? Lássuk.

A magyar nyelvtudósok legott a magyar és héber nyelvek közt találának hasonlatosságot, így Sylvester János s utána valamennyi Révai Miklósig. Sylvester az 1539-ben kiadott Grammatica Hungaro-Latina-jában észrevételi az olvasóval, hogy mint a héberben úgy a magyarban is, a személyes névmás birtokos ragul jár a névszókhoz, hogy az ígeragozásban is hasonlatosság van a két nyelv közt, mi legvilágosabban bizonyítja a kettőnek rokonságát. Geleji Katona István, hogy még azt említsem, 1645-ben azt mondja «Magyar Grammatikácskájában»: «A magyar nyelv egy az orientalis lingvák közül, mely megtetszik ebből, hogy az igen kiváltképen való és semmi egyéb nyelvekkel, az egy zsidón kívül, hogy tudjam, rokonsága nincsen.» — E vélt rokon nyelven kívül azonban Amos Comenius mást is vőn észre. Ez a korának leghíresebb paedagogusa Oxenstierna által a svéd iskolák reformálásával bízatván meg ott és Elbingben, hol egy darabig lakott, finnekkel ismerködék meg, a kik a vitéz svéd hadseregnek jeles részét teszik vala. Azután Rákóczi Zsigmond ugyan ezt a Comeniust Sáros-Patakra hívá, a hol 1657-ig tanítgatott s több könyvet adott ki. Itt Comenius a magyarokkal ismerködék meg. A szemléletre és anyanyelvre alapítván oktatási rendszerét, Comenius mind a finn, mind a magyar nyelvre fordítá figyelmét; ő, tudtomra, először vőn hasonlatosságot észre a két nyelv között. A dolgot Stilting a Sz.-István életében így adja elő [1]: «Eccardus János György (Coment. rerum Francicarum libr. 32, num. 82) azt írja, hogy Comenius először vette észre, a magyar nyelvnek a finnel való hasonlatosságát. Ez arra ösztönzé Fogelius Mártont néhai hamburgi orvost, hogy összevesse a két nyelvet s azt egy könyvben fel is mutassa, mely kéziratban máig a hannoverai könyvtárban lappang. Magam is, így folytatá Eccard, nagy szorgalommal összevetegetém a magyarral a finn, eszt, liv, lapp, osztják nyelveket s azokban általános egyezést találtam (inveni ubique harmoniam communem). Azonban Comenius fölfedezése, hogy úgy mondjam,

[1]) Vita Sancti Stephani regis Hungariae, Jaurini 1747. A 14. 15. lapon.

s az általa megindított nyomozásai Fogelnek és Eccardnak, ismeretlenek maradának Stiltingig a magyar írók előtt; nem úgy a következő írónak állítása. A svéd Rudbeck Olov már 1717-ben azt írá: «Én a magyar és finn nyelvet egymáshoz oly közel állóknak találom, hogy méltán rokonoknak lehet mondanom.» Nagyon sajnálja vala Rudbeck, hogy csak Calepinusból és Megiserusból szedhet magyar szókat, — a miből kitetszik, hogy Szenczi Molnár Albert latin-magyar és magyar-latin szótárát nem ismerte, mely először 1604-ben Nürnbergben, s azután három más helyen, s ugyancsak Nürnbergben megint 1708-ban jelent volt meg. [1]) Fia Rudbeck Olov, az atyja nyomdokiban járván, azt tartá, hogy Jáphet ivadékai népesítették be először Skandináviát, s hogy azoknak közvetetlen utódjai a lappok. Egyfelől tehát a lappok és finnek rokonsága, másfelől pedig a héber rokonság mind a lapp-finnel, mind a magyarral régóta lebegett a tudomány levegőjében. Továbbá az Uralon túli népek különös rokonságával a magyarokkal, a kik Juhariából származtak volna ki, már IV. Pius pápa (Aeneas Sylvius) és Mátyás királyunk idejöktől fogva keringének hírek, melyeket azután a XVI. század elején Herberstein Zsigmond, ki jól ismeri vala Magyarországot, mint követ fordúlván meg Budán s két ízben Moszkvában is követséget viselvén, s a XVIII. század elején svéd és más utazók, jelesen (az előbbi jegyzetben felhozott) Strahlenberg tapasztalásai meg-megerősítének. Pedig akkor még lappang vala Rómában a vatikáni könyvek közt a nevezetes tudósítás Nagy Magyarországról, melyet Desericius 1745-ben födözé föl, s 1746-ban vevé hiteles másolatját, a mint azt maga elbeszélli. [2])

A kapcsolat a finn és magyar, valamint ezek és az urali (permi, vogul, osztják) nyelvek között Fischernek Szibériai történetei és más munkája, [3]) Schlözernek Egyetemes Éjszaki történe-

[1]) Olavi Rudbeckii Specimen usus linguae Gothicae in eruendis atque illustrandis obscurissimis quibusdam Sacrae Scripturae locis; addita analogia linguae Gothicae cum Sinica, nec non Finnicae cum Ungarica. Upsaliae, 1717. Az idézett hely s szó hasonlatok Strahlenbergnél van, az «Das Nord- und Östliche Theil von Europa u. Asia stb. Stockholm 1730», a 77—81. lapon.

[2]) De Initiis ac Majoribus Hungarorum. Budae 1748. I. köt. a 169—176. lapon.

[3]) Eberhard Johan. Fischer, Sibirische Geschichte. St.-Petersburg, 1768. Quaestiones Petropolitanae. Kiadta Schlözer, 1770.

tei és az orosz Nestor kiadása, [1]) végre Sajnovics és Gyarmathy ismeretes iratai által bizonyos ténynyé vált. Schlözer így szól egy helyütt: «Van egy finn világ, azaz egy finn néptörzs, mely kiterjedésére nézve a legnagyobbak egyike a régi világon, s a melyhez képest a szláv törzs is kicsinység volt eredeti határai között. Vedd elő a térképet és mérj! A felső éjszakon nyugatról keletre a norvégiai finnek (lappok) és kvenek (finnek)-től kezdve az Uralig; azután éjszakról délre Norvég és Svédország belsejéig, a *melyek eredeti népessége, úgy látszik, finn vala,* innen a keleti tengeren túl Finn és Esztországig, meg a Kur Haf-ig; továbbá Oroszországnak egész éjszak-nyugati része a Volgán innentúl a mordvinekig, ezután átkelvén a folyón a permiekhez és vogulokhoz mind a finnség ősrégi fészke.[2]) Ime Schlözer is ugy, mint Rudbeck azt vélte, hogy Norvégiának és Svédországnak, tehát Skandináviának eredeti népessége talán finn volt.

Mint nyelvtudós de mint utazó is azonban Rask magaslik ki nemcsak az őt megelőzők, hanem a korabeliek közől is. Nagyon megérdemli, hogy némileg megismerkedjünk vele. Rask Rasmus Christian 1784 nov. 22-kén születék, nem gazdag földmívelőktől.

Első iskoláit Odense-ben járá, s már ott kedvelé meg az ó iszland nyelvet és irodalmat; 1807-ben a kopenhágai egyetemre juta, hol 1809-ben egyéb sok tanulásain kivűl az ausztraliai és ind nyelvekre is fordúlt. 1811-ben Svéd- és Norvégországban s 1813-ban Iszlandiában tartózkodván, mindenütt gyüjte, tanula, de főképen részvétet gyúlaszta mindenütt a régiség és a nyelvek tudományos kutatása iránt. 1816-ban az államnak és mások segítségével nagy utazásra indúla. Hosszabb ideig Stockholmban időzvén, Finnországba méne; Aboban megismerködék Renvall-val, kitől a finn nyelvet tanulá. Finnország belsejében utazván, 1818 márcziusában Pétervárra érkezék, a hol az akadémia tudósaival, de a tudományokat pártoló orosz előkelőkkel is, jelesen Rumanzov gróffal ismerkedék meg, a kinél szokott vendég vala. Pétervárról Moszkvában érkezék 1819 májusában; innen Astrakánon, Mosdokon, Tiflisen stb. által Teheránba és Ispahánba, mindenütt hihetetlen szorgalommal és gyorsasággal tanulván a nyelveket, a melyekre,

---

[1]) Aug. Ludw. Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte, Halle, 1771.
[2]) Schlözer's Nestor III, 116—117.

igaz, már a kopenhágai egyetemen készült volt. 1820 jun. 5-én a persepolisi romokat látogatá meg. Persiából Kelet-Indiába utazék, 1820 nov. 21-én már Bombayban vala. Innen Kalkuttába, Allahabadba, Patnába stb., végre 1822. ápr. Kolombóba érkezék. Indiában a zendet, szanszkritot, mahrattit, továbbá a dravida nyelveket, ugymint a telugu-t, tamul-t, kanarak-ot tanulgatá oly sikerrel, mint kevés halandó. Összeveté az indiai lakosokat az éjszakiakkal, a legkülönböző nyelveknek európai betűkkel való átirásán fáradozék stb. Visszatérvén 1823-ban érkezék Kopenhágában, mint korának híres tüneménye: de már 1832 nov. 14-én meghalt. Pétervárott tartózkodásában 1818—1819-ben a nyelvek *faj*, *osztály*, *törzs*, *ág*, *nyelv* és *nyelvjárás* szerint való osztályozását állítá fel, melynél fogva p. o. volna *sarmat* faj, — így nevezé Rask azt a fajat, melyet most csakugyan helytelenül *ind-germán*-nak, helyesebben *ind-európainak*, de még annál is helyesebben *árjá*-nak neveznek; a *sarmat* fajnak ind, méd, thrák, lett, szláv, gót, kelt *osztályai* vannak; a gót osztályt teszik a germán és skándináv *törzsek*; a germán törzs ismét fel- és al-német *ágra* oszlik; az al-német ág *nyelvei* a platt-német, hollandi, angol (a skándináv törzs nem oszlik ágakra, hanem csak islandi, svéd és dán nyelvekre); végre a dán nyelvnek *nyelvjárásai* a bornholmi, jutiai, bergeni stb. — A sarmat faj mellett a *skyth fajt* emelé ki. Ezt bajosabb elosztályozni, úgy mond, nem csak azért, mert amannál kevesbé ismeretes, hanem azért is, mert hajdan bármely emberi fajnál terjedtebb vala. E messzire való elkülönödés időt engede az egyes részeknek különböző sajátságok fölvételére, a melyekben semmi nyomát nem találhatni az eredeti egységnek. Rask szerint tehát

a *skyth fajnak* van

A) Finn osztálya, még pedig:

a) déli törzsében van

1. a finn ág (ingermanni, karjalai, oleneczi),
2. az eszt ág a revali és dorpati nyelvjárással;

b) éjszaki törzsében vannak

3. a lappok, még pedig norvég lappok, svéd lappok, orosz lappok,

c) keleti törzséhez tartoznak a

4. cseremiszek,
5. mordvinek.

B) Jugor osztálya, melyhez valók a
1. magyarok,
2. vogulok,
3. kondaiak. [1])

C) Permi osztályához tartoznak a
1. szirjének,
2. permiek,
3. votjákok.

De Rask nézete szerint a skyth fajnak eme három osztálya nem teszi még az egészet, mert a grönlandiak is hozzája tartoznak. Ha felveszszük az egész skyth fajt, úgy mond, az szakadatlanúl terjedt köröskörül Amerikának, Ázsiának és Európának egész északi övén, s Európában hajdan a Finmárktól az Ejderig és az Elbáig ért, úgy hogy nemcsak Dániát foglalta magában, hanem Galliában és Hispániában is találkozott, Európa keletjén pedig a Fehér tengertől a Kaukazusig terjedett. A skyth faj tehát Rask szerint Európa legnagyobb részének adta volt legrégibb lakosságát, a melyet először a kelt törzsek beköltözése hasíta szét, vele Galliában és a brit szigeteken összevegyülvén; azután a gót törzsek nyomulának közibe Skandinávában még Odin ideje előtt; utoljára pedig a szláv törzsek, a melyek most a skyth fajnak legnagyobb részén uralkodnak.

De Rask még ennél is továbbra terjeszté ki azt a fajt, mert Madrasban, a dravida népek közt tartózkodván 1821 jul. 30-án azt irá: Saját észrevételem arra késztet, hogy a telugu vagy telinga, a tamul, karnatak, malejalim és tuluvi (a most úgynevezett dravida) nyelveket a skyth fajhoz számítsam, mert 1. azokban sincsen grammatikai nem, csak a személyi névmások külömböztetik meg a masculinumot és femininumot; 2. a névszók ragozása oly külsőleges, hogy ugyanazon ragok járúlnak minden szóhoz, úgy az egyes mint a többes számban; 3. a viszonyok mindig a névszók után tétetnek ki; 4. a széphangzat soha sem engedi meg, kivált nem a tamulban, hogy két mássalhangzó legyen a szó elején; 5. az igeidők is mind ugyanazon ragokat veszik föl; 6. van egy saját tagadó igeragozás, úgy mint a lappban és finnben; 7. a szók rendje szorosan

---

[1]) Rask idejében a kondai nyelvet külön valónak, nem a vogul egyik nyelvjárásának veszik vala, mitsem tudván az osztjákról.

meg van határozva, s majdnem az, mely a tatár nyelveké; 8. a genitivus is *in*, majdnem úgy, mint a finn nyelvekben; 9. a szóhasonlatokból legyen felhozva:

a telug. és karn.	*táta* ős, finn *taatta* atya,
tamul	*körvi* hallás, eszt *körv* fül,
»	*kei* kéz, votják *ki* kéz,
»	*vudha* ház török *oda* u. a.
telug.	*illu* ház, grönl. *iglo* u. a.
tamúl	*kallo* kő, finn *kallio* u. a.
»	*anmei* anya, finn *emä* u. a.
»	*annei* anya, lapp *ädne* u. a.
»	*pal, pallu* fog, lapp *padne*, *pane* u. a.
»	*nakku* nyelv » *n'uokčem* u. a.
»	*váj* száj, finn *maista* ízlelni
»	*todha* érni, » *tuta* u. a.
telug.	*ajja* atya, lapp *ajja* és
»	*polamu* föld, magy. föld, finn *pelto*. [1])

Rask működését az is jellemzi, hogy Pétervárott tartózkodásában reá bírá gróf Rumänzov-ot, a Renvall által kidolgozandó finn szótár költségeinek födözésére, mi által felette előmozdította a finn nyelvnek ismeretét. Ugyan ő Sjögrén Andrást, a derék finn tudóst is ajánlá Rumänzovnak, mi annak jeles munkálkodását biztosította. Hazatérvén a nagy utazásából Rask temérdek más tenni valója közt a lappok nyelvének tudományos grammatikáján kezde dolgozni, mely azután röviddel halála előtt meg is jelent. [2]) A dán Rask tehát igazán egyik alapítója a mí nyelvtudományunknak, kinek nevét nem szabad elfelejtenünk. Vajjon azonban részletesebb és alaposabb nyomozások után is igazolható-e az ő skyth

---

[1]) A mit többnyire szó szerint felhoztam Raskból, azt az I. és II. kötetéből vevém az ily czímű gyűjteménynek: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger af R. K. Rask. Udgivne efter forfatterens död af H. K. Rask. Köbenhavn, 1834—1838.

[2]) Raesoneret Lappisk Sproglaere efter den Sproget, som bruges af Fjeldlapperne i Porsangerfjorden i Finmarken. Udarbejdet af Rasmus Rask. En Omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatika. Köbenhavn, 1832. — Kritikai lapp nyelvtan, azon nyelvjárás alapján, melyen Finmarkban, a Porsangerfjordban a hegyi lappok beszéllenek. Leem Knud lapp grammatikájának átdolgozása stb.

nyelvfaja, majd ezután látjuk. Itt annak a kimondására szorítkozunk, hogy az nem áll, a mit De Lagarde oly pontos időmegjelöléssel Rückert Fr.-nek tulajdonít, mintha ez az igen genialis nyelvtudós fejtette volna ki először a déli India nyelveinek rokonságát Fel-Ázsia turán nyelveivel: mint láttuk, Rask fejté azt ki 1821-ben, még pedig Madrasban, a tamul nép kellő székében. Már pedig Rasknak híre oly nagy vala egész Európában 1823 után, s a németek akkor korántsem valának oly gőgösek, még kevésbbé oly dán-ellenesek, mint napjainkban, mit a két Niebuhr és Klopstock viszonya a dán királyokhoz és a kopenhágai társasághoz világosan bizonyít, hogy szégyenére vált volna Rückertnek, nem tudni, vagy nem akarni tudni a híres kortársa véleményeit, tudományát. [1]) De a hiba talán nem is Rückerté, hanem a próféta De Lagardeé.

Bármint van is, Rask nézete a dravida nyelvek rokonságáról a fel-ázsiai nyelvekkel Müller Miksa révén lőn általánosan ismeretessé, s a tudós világ, úgy látszik, azt Müller saját észrevételének tartja. Müller azt legelőször Bunsen-nek Londonban 1854-ben megjelent könyvében (Outlines of the philosophy of Universal History applied to Language and Religion) fejtegeté, azután felolvasásaiban a nyelvtudományról. Az elsőt 1863-ban ismertetém meg; Raskról csak annyit tudván, a mennyit Müller belőle felhozott; [2]) a másikat magyar fordításban bírja már a magyar olvasó közönség. Föltetsző, hogy Müller a Rask által úgynevezett skyth nyelvfajból csak az éjszak-ázsiai, éjszak-amerikai, tatár és mongol-tunguz nyelveket említi meg, elhallgatván a mit Rask a dekhán, vagyis Dél-India nyelveiről mondott volt; pedig Müllerről hasonlóképen nem szabad föltennünk, hogy Rask íratait nem ismerte volna, ő, ki annyi mást idéz, mi sokkal kisebb fontosságú a nyelvtudomány történeteiben, mint a híres Rasknak iratai.

Legújabbban még két nagy jelenség járult az úgynevezett

---

[1]) Rask, mint láttuk, 1787-ben, Rückert pedig 1788-ban született. Rask 1823-tól fogva dolgozék Kopenhágában: Rückert 1826-ban lőn a keleti nyelvek tanárává Erlangenben. Lehetetlen tehát képzelnünk, hogy Rückert Raskról mitsem tudott volna.

[2]) Nyelvtudom. Közl. II. 381—460. l. Rask egybegyűjtött íratait, a melyeket oda fel idézek, 1869 óta Lönnrot Illyés ajándékából bírom.

skyth vagy turán elmélethez, úgy mint a dravida nyelvek egybehasonlító tudományos előadása, s az ékiratok megfejtéséből kivilágosodó régi skyth nyelvek az ó-perzsa s a babyloniai és régi káldeai emlékeken. A dravida nyelvek egybehasonlító tárgyalása Caldwell Roberttől először 1856-ban jött ki Londonban, másodszor, bővebben 1875-ben ugyanott.[1]) A derék Caldwell, a ki azt vallja magáról, hogy (1875-ben) immár 37 éve, mióta a dravida nyelveknek legjelesebbikét, a tamult, kezdé tanúlni, így nyilatkozik: Még mielőtt tudomásom vala, hogy a kopenhágai Rask először kifejtette azt a véleményt, mely szerint a dravida nyelvek a skyth fajhoz tartoznak, hasonló úton hasonló, de nem azonos, eredményre jutottam volt. Nem bátorkodom igenesen a skyth fajhoz vetni a dravida nyelveket, hanem felfogásom szerint, saját helyök van az ind-európai nyelvcsalád és a turán nyelvcsoport között, mely hely nem a kellő középre, hanem jóval közelebb esik az utóbbihoz mintsem az előbbihez. A skyth szót azon értelemben fogadván el, a melyben Rask alkalmazá, tehát a skyth nyelvek mind ragozók, mert a grammatikai viszonyokat a szókhoz ragasztott segédszók vagy partikulák által fejezik ki: holott a sémi nyelvek ama viszonyokat a szó-gyökök belső változásai, a sinai és más különködő vagy egy szótagú nyelvek pedig csak a szóknak mondatbeli rendje által fejezik ki. Az ind-európai nyelvek

[1]) A Comparative Grammat. of the Dravidian or South-Indian family of languages, by Robert Caldwell. London, 1856. és 1875. Az első kiadást a Magy. Nyelvt. Közlemények X. kötetében ismertetém. — A dravida nyelvű népek Kelet-Indiának Dekhan nevű részében laknak, s számok az előtt és az 1871-ki népszámlálás szerint következő volt:

		1856-ban Caldwell szerint:	1871 a népszámlálás szerint:
a tamul	nép	10.000,000	14.500,000
a telugu	»	14.000,000	15.500,000
a kanaratak (kanares)	»	5.000,000	9.250.000
a malajâlam, malijâlam	»	2.500,000	3.750,000
a tulu vagy tudu	»	150,000	300,000
a többi kisebb népek		500,000	1.784,578
	összesen:	32.150,000	összesen: 45.084,578.

A négy első népnek régi időtől fogva virágzó gazdag külön saját irodalmaik vannak, melyek korára nézve a most élő európai népek irodalmait felűlmulják. Kr. után nem sok idővel Madurában, a Pandja országban egy tamul akadémia állott fen! Nevezetesek tehát a dravida népek Kelet-Indiában, de nevezetesek az emberiség ethnographiájában is.

is, úgy látszik, eredetileg ragozók valának, mint a skythek, de időjártával hajtogatókká (inflexiv) lettek az által, hogy a ragasztott segédszókat az inflexiónak értelmetlen jelelőjivé hagyták megkopni. — Caldwell az általános elfogadott nyelvtudományi nézetet fejezi ki, midőn úgy jellemzi, a mint látjuk, a sinai, a skyth vagy turán, a sémi és az ind-európai vagy árja nyelveket. A sinai vagy egy szótagú nyelveket mellőzvén, az elfogadott nézet szerint, a turán nyelvek ragozók, mert a declinatiót és conjugatiót tevő szócskákat hátúl ragasztják a tőszókhoz; ámde az árja vagy ind-európai nyelvek is a declinatiót és conjugatiót tevő szócskákat hátúl ragasztják a tőszókhoz (p. o. homin (homo), homin is, homin-es, homin-um, homin-ibus; ama (amo), ama-s, ama-t, amamus stb. ama-bam, ama-vi, ama-veram, ama-bo). De úgymond Caldwell, időjártával az oda ragasztott szócskákat az árja nyelvek az inflexiónak értelmetlen kifejezőjivé hagyták megkopni. — Csudálatos emez elmélet. Ha egymás ellenébe állítjuk a magyart és a latint, azt találjuk majd, hogy a

homo	ember	amo	szeret-ek
homin-is	ember-nek	ama-s	szeret-sz
homin-em	ember-t	ama-t	szeret
homin-e	ember-től	ama-mus	szeret-mük (ünk)
	ember-ről	ama-tis	szeret-tek
	ember-ből	ama-nt	szeret-nek

ama-bam	szeretek vala
ama-vi	szeret-ék
	szeret-tem
ama-ve-ram	szeret-tem-volt
ama-bo	szeret-ek (majd) stb. stb.

hogy tehát a magyarnak némely ragasztott szavai mai napig érthetők, mások tudományos úton értelmezhetők, meg mások már így sem értelmezhetők. Például a *nek, től, ről, ből* ezek által érthetők: *nekem* stb. *tőlem* stb. *rólam* stb. *belőlem* stb. De már a *t* (ember-t), *vé* (ember-ré), *n* (ember-e-n), *k* (ember-e-k) stb. oly kevéssé érthetők és értelmezhetők mint a latin *is, em, e, es* (homin-es), az igeragozásban ellenkező viszony is mutatkozik, ebben a latin ragok érthetőbbek a magyar ragoknál. Az ama-*bam*, ama-*bo*, ama-*vi*, ama-*ve-ram* vagy inkább ama-*v-eram* a *bo* vagy *fu* és *eram* létigének gyenge, de nagyon felismerhető változásait tüntetik elő;

ámde a magyar szeret-*ék* áll *e* és *k*-ból, szeret-*tem* áll t- és m-ből, azaz a prateritum historicumnak képzője *e* sokkal homályosabb, mint a latin képző *vi*; hasonlóképen a perfectumnak képzője *t* is homályosabb mint a latin *vi*. A személyragok (k, sz, mük, tek, nek, s a latin a + m = o, s, t, mus, tis, nt) közt pedig akkora hasonlatosság van, hogy Müller Miksa szerint a két nyelvet egy családba kellene vetni. Végre a magyar nyelv praeteritum historicumot és perfectumot birt kifejleszteni, mire a latin nem, valamint egy sem volt képes a sok germán és szláv nyelvek közt. Az árja nyelvek tehát a declinatiót és conjugatiót tevő szócskák hozzáragasztása miatt és által sehogy sem válnak inflexivekké. Hanem hát a dolichokephal és inflexiv prejudicium meg van, s kétkedés nélkül fogadják el a természetvizsgálók, mint Virchow, a ki «die Urbevölkerung Europas» czímű munkácskájában, szintén azt írja: Az agglutinativ nyelvek az igét nem hajtogatják, mert az időket és más viszonyításokat oda ragasztott szók vagy szótagok által (durch zusätzliche Worte oder angehängte Sylben) fejezik ki. A dravida nyelvekről azt vallja Caldwell, hogy a declinatió és conjungatió segédszavai mind nem divatoznak már önálló szók gyanánt, s azért, úgy mond, némileg hajtogatókká lévén, az ind-európai nyelvekhez közelítenek. Hozzá is teszi, hogy a tekintetben a török, finn, magyar nyelvek még a dravidáknál is inkább hajtogatók.

Caldwell szerint, hogy folytassuk előadását, «a dravida nyelvek nem tartoznak se az ugor, se a török, se a mongol, se a tunguz törzshöz, melyek egyenkint a szókincsre nézve (materially) különböznek egyik a másiktól, hanem azon fajhoz tartoznak, mely mind azokat a nyelvtörzsöket magában foglalja. Mégis legközelebb állanak a finn vagy ugor nyelvekhez, némely különösséggel, melynél fogva meg jobban az osztjákhoz szítanak. «Ezen fölvételt, úgy mond, az ékirati, különösen a behistuni nyelv [1]) is támogatja, mely

[1]) A Dárius behistuni három nyelvű emlékének egyik nyelve skyth volna Rawlinson szerint, s azt Norris fejté meg 1852-ben (Journal of the Royal Asiatic Society 1852, Art. I.). Caldwell erre hivatkozik. Norris azt a nyelvet szorosan hasonlónak találá a mai finn nyelvvel (it points to a close analogy with the language now spoken in Finland). Már hét évvel előbb, Norris-t megelőzve, a dán Westergaard fejtette volt meg az ékirati feliratok második sorát (lásd: Société des Antiquaires du Nord. Le premier janvier,

azt bizonyítja, hogy az a régi skyth népség, a mely Közép-Ázsiának nagyobb részét a méd-perzsák betörése előtt lakta volt, nem a török, se nem a mongol, hanem az ugor törzshöz vethető. Ha ezt bizonyosnak fogadhatnók el, az egyike volna a legnevezetesebb eredményeknek, melyekre az egybehasonlító nyelvészet jutott. Mennyire nevezetes, hogy Ázsiában a déli fordulók közt lakó dravidák nyelvében világos rokonság mutatkozik éjszaki Európának finn és Sziberiának osztják és más nyelveivel; hogy ennélfogva, mit a történelem elhallgat s a mit semmi szokott hihetőség nem támogat, az a nyelvek bizonyításával lesz kétségtelenné, hogy a Dekhannak (Déli Indiának) árja előtti lakossága kapcsolatban volt azon törzsekkel, a melyek a teutonok, hellének, sőt még a keltek odaérkezése előtt el vala terjedve Európában» !

Caldwell a grammatikai hasonlatosságon kívül, mely azonban a nyelvalkotmányból foly, s bizony sok eltérést is mutat, mintegy 85 szóhasonlatot hoz fel a munkája végén; a számneveket és névmásokat nem említve. Betűrendben sorolja elő, s minden úgynevezett skyth nyelvben, a baszktól kezdve a sináig, keresi hasonlataikat. Ha kategoriákba osztva, p. o. a természeti dolgokat, az emberi test részeit, a természeti és erkölcsi élet tüneményeit kifejező szók mutatnának egyezést : úgy bizonyíthatnának valamit; de olyképen összekapkodva nincsen emberi nyelv, a melyben némi hasonlatokat nem lehetne találni. Az efféle hasonlítgatást Müller Miksa ajánlotta; ő találta ki, hogy a turán nyelvek nomád, ellenben az árják és sémiek állami nyelvek — mintha kész nyelv nem lett volna az árjaság is, mikor az azt beszéllők még nomádok valának, s mintha ugyan ez nem állana a sémiségről is; — ő találta ki azt a paradoxont, hogy a turán nyelvek azért rokonai egymásnak, mert nem hasonlók egymáshoz! — Müller Miksa

1845, a 271—439. lap). Westergaard így nevezi munkáját: On the deciphering of the second Achaemenian or Median species of arrowheaded Writing. W. volt az első, a ki a második nyelvű felíratokat fejtegetni merte s azokban skyth, vagy turán nyelvet talált. De már ő mondja, hogy Babyloniában, Ninivében és egyebütt is vannak felíratok, melyek az Achaemenidák (Cyrus, Xerxes, Dárius stb.) felírataitól alakra nézve különböznek. Westergaard után Oppert és mások, legújabban az angol Smith, a franczia Lenormant fejtegették azokat a felíratokat, a melyek turán vagy skyth nyelvűek, s melyekből az *akkad* vagy *szumir* nyelv tárúl ki.

találta ki, hogy a turán nyelvek a teljes megalakúlások előtt oszlottak el: ellenben az árják és sémiek a teljes megalakulás után mentek széllyel. Azért folytaták amazok az oszlás után is az alakúlást vagy növekvést: ezek pedig csak kophattak ezentúl. Caldwell is idézi szavait, melyek szerint ragozó nyelvekben, melyek régóta el vannak egymástól szakadva, más egyezéseket nem várhatunk, mint olyanokat, melyek a nyelvnek eredeti anyagához tartoznak, vagy a beszédnek azon részeihez, a melyeket legbajosabb újra megalkotni, milyenek a névmások, a számnevek és a praepositiók. Inkább az csudálatos, hogy találkozik némi szóegyezés közös birtokul a turán nyelvekben, mintsem az, hogy mindegyiknek saját szavai és saját alakjai vannak!

Azt mondja Müller és utána Caldwell, hogy a számnevek, a névmások, a praepositiók vagy portpositiók a nyelvnek eredeti anyagához tartoznak, a melyet legbajosabb újra megalkotni. Azonban ebben nagyot csalatkoznak. A névmások igazán eredeti közös szó-kincsnek látszanak nemcsak az árjaságban és sémiségben, hanem a széles úgynevezett turánságban is, a dravida és ékirati nyelveket is hozzá tudva. Ezek a névmások ennélfogva igazán egy régibb nyelvkorból valók lehetnek, vagy azt kell elfogadnunk, hogy az emberi elme azokat mindenütt hasonlóképen teremtette. De már a számnevek és prae- postpositiók véghetetlenűl különbözők, mit a finn és magyar, a török és jakut, meg a tamul és telugu számnevek mutatnak.

	Finn-magyar.		Török-jakut.		Tamul-Telugu.	
1.	yht	egy	bir	bir	or, ondru	oka
2.	kaht	két	iki	ikki	ir, irandru	rendu
3.	kolm	harm	ücs	üsz	mundru	mundu
4.	neljä	négy	dört	tuört	nâlu	nâlagu
5.	viit	öt	bes	biäsz	eindu	eidu
6.	kuut	hat	alti	alta	âru	âru
7.	seitse(-män)	hét	jedi	szättä	êru	èdu
8.	kahde-ksan	nyol-tz	szekiz	aghisz	ettu	enmidi
9.	yhde-ksän	kilen-tz	tokuz	toghusz	ombadu	tommidi
10.	kümme-nen	tíz	on	uon	pattu	pati
100.	sata	száz	jüz	szűsz	nuru	nuru.

Első tekintetre világos, hogy egyeznek a finn-magyar, a török-jakut, a tamul-telugu számnevek: de a három pár közt bajos ilyen

általános egyezést fölfedezni. Azonban közelebb valók a török-jakut számnevek a finn-magyarokhoz, mintsem a tamul-teluguak; legalább az 5. 6. 7. továbbá a 100. hasonlíthatók; a török-jakut 10. meg összevág a magyar van, ven-nel, ezekben: hat-van, hetven stb. A tamul-teluguban csak 4. nâlu, nâlagu látszik hasonlítani a finn-magyar neljä négyhez; de már a tamul-telugu 5. eindu-t eidu-t, azért bajos a finn-magyar viit öt-höz hasonlítani, mert a 8. ettu, edu szint avval lehetne egyező. Látszatos tehát, nem származási okból való a véletlen találkozás. De a milyen különbözők egymás között a három párok: olyan egyezők magok a kettősök; lehetetlen tehát tagadni, hogy 1—7. és 100 egy eredetűek a finn-magyarban, a török-jakutban, a tamul-teluguban. A 8. 9. különbözők az anyagra nézve, de megegyezők az idomra nézve, a minek okát nem akarom itt újra előadni. [1])

Ugyanezt a belső egyezést és külső különbséget mutatják a postpositiók is, a melyekből csak a finn-magyar és török-jakut nyelvekből hozok elő néhányat, mert Caldwellnél (ki egyetlen forrásom a tamul-telugura nézve) nincsen azokról szó.

Finn-magyar.		Török-jakut.	
ali	al	alt	alin (alsó)
ete	el	ileri	elin (első)
ul-k	kül	tasra	taszara
ulos	künn		
kesk	köz	orta	orto
puole	fél	jari	?
päällä	fel	üz, üszt	uszä (magasság).

Itt is, mint a számneveknél, valami közeledést látunk, jelesen a finn-magyar al el szókra nézve a török-jakutban is: de már a többi négy postpositió nagyon különböző a finn-magyarban és a török-jakutban.

Mit mondjunk hát Müller Miksa állításához, mely szerint a széles turánságban épen a számnevek és postpositiók volnának egyezők, minthogy ezeket úgy, mint a névmásokat, nem igen bírná újra megalkotni az emberi elme? Látjuk, emez állítást nem támogatja a valóság.

---

[1]) Megtalálhatja az olvasó Magyar Ethnographiám 233—235. lapján is.

3*

Müller M. kitalálván, hogy a turán nyelvek nomád nyelvek az árja és sémi állami nyelvek irányában, ebből azt az elvet (theoremát) sütötte ki, hogy tehát a turán nyelvekben nincsen traditio, nincsen örökség; minden turán nemzedék újra megteremti magának a nyelvet. A valóság evvel az állítással is homlok-egyenest ellenkezik. Jakutsk város a Léna folyó mellett és Konstantinápoly között majdnem akkora a távolság, mint Kalkutta és London között; Jakutsktól fogva Konstantinápolyig terjednek a számos török nyelvjárások, s ezek oly szoros egységet tesznek, mint akár a germán nyelvek, tehát sokkal szorosabbat, mint az árja nyelvek együtt véve. Hány száz éve lehet, hogy az oszmanli török elvált a jakut töröktől, azt meg nem mondhatom, de Müller sem mondhatja meg: mégis a szoros nyelvi egység megvan, mit csakis a traditió vagy öröklés tartott fenn. A magyar és finn nyelvek egyezése is hosszacska időből való, ezt az egyezést is a traditiónak, az öröklésnek kell tulajdonítani. Annak ellenére állítja Müller, s utána zengi még a tudomány, hogy a turán nyelvekben nem hat a traditió, az öröklés. A szemet húnyó theoria nem látja a szemet szúró valóságot!

Rask, Rückert Fridrik, Müller Miksa, Caldwell csak a morphologiai egyezésnél fogva számítják egy fajhoz a finn-ugor, töröktatár, szamojed, mongol-mandsu és dravida nyelveket, s minthogy a morphologia, vagy külső nyelvalak, igen tág fogalom, Müller ezeken kivül még más nyelveket vet oda egy rakásra, a miben szintén Rask előzte meg. A nyelvalak egyezése leginkább következő háromban áll: 1. a szó-képzők és ragok hátúl való hozzájárulásában — minél fogva az árja nyelvek is mind turán nyelvek volnának; — 2. abban, hogy a képzők és ragok önhangzói a szótő szerint változnak el (vocal-harmonia), minél fogva lesz: ember, ember-nek stb. alma, almá-nak stb. Ez az önhangzó-egyezés uralkodik a finnben, magyarban, törökben, mongolban, de nem uralkodik már vagy nem még a vogulban, osztjákban, a permi nyelvekben stb., nem uralkodik a dravida nyelvekben; egészen idegen az árja nyelvektől; — 3. abban, hogy a névszók is a személyes ragokat birtokos ragokúl veszik fel mint: ember, emberem, embered, embere stb. Azt a dravida nyelvek nem teszik, mint nem tehetik az árja nyelvek: viszontag a sémi nyelvek oly általánosen teszik, mint a finn, magyar, török, szamojed, stb. nyelvek. A turán nyelvek tehát,

valamint a dravidák s valamint az árják és sémiek is, világos nyomait viselik magokon egy előző nyelvállapotnak, a melyből indúlva új új kezdetek vagyis új nyelv- és nemzet-alakulások támadtak; ezek az új alakulások pedig ágakra oszoltak, mint az árja nyelvekben, s lettek a finn-ugor, török-tatár, szamojed, mongol-mandsu nyelvcsaládok, a melyekben a traditio és öröklés csakugy fentartják a közös nyelvidomot és szókincset, mint az árjákban és a sémiekben. Azon első nyelvállapotnak lehet tulajdonítani azt a tüneményt, hogy a turán nyelvekben, mint a baszkban és dravidákban a nyolczas és kilenczes számnevek compositumok, mi félteszi, hogy ezen számnevek divatozása előtt csak hétig szoktak volt az illetők számlálni, alkalmasint a hold idő-mutatásai szerint. Tagadhatatlanúl világos, hogy azon nyelvekben később alakultak meg a nyolczas és kilenczes számnevek. S van nem kevesbbé világos nyoma annak is, hogy emez előzött közös nyelvállapot a finn-ugor, török-tatár és szamojed nyelvekre meg népekre nézve tovább állott fenn, mint a többiekre nézve, azaz hogy a nevezett nyelvek és népek másoknál később vették kezdetüket, miután a közös alapon még hosszabb ideig folytatták volt a külömbözetlen létet, a melyben se finn-magyar, se török-tatár egyedség nem vala még. A külömbözetlen közös lét folytában némi fogalmak, eszmék uralkodtak, milyen a megemlített hetes számrendszer, melynek alapja az idő-mutató hold-változások lehetnek csak az oka és alapja. Egy másik ilyen fogalom és eszme abban mutatkozik, hogy az úgynevezett gyűrűs ujjat *nevetlen*-nek nevezik, így:

a magyarban	nev-etlen (újj)	vogulban	näm-tál (tulje)
finnben	nime-tön (sormi)	mordvinben	lem-ftema —
esztben	nime-tse (sörm)	szamojédban	nim-djeda —
szirjénben	nim-täm —	tatárban	at-sziz=név-telen
votjákban	nim-tem —	jakutban	atata-szuoch.—

Sőt a szanszkritban is nevetlennek híjják! [1])

[1]) Az orientalisták gyűlésén Londonban 1874-ben «On the study of the Turanian languages» értekezvén s a negyedik ujjnak emez elnevezését felhozván, azt mondám, hogy nem tudom, mint híjják a dravida nyelvekben, mert nem találtam meg Caldwell-ben, ki egyetlen forrásom ezekre nézve. Ehhez megjegyzi a kiadó Douglas Robert K., hogy «a szanszkritben is *nevetlen* az az újj, s ezt a szanszkritból a dravidák is elfogadták. «It is called the *nameless finger* also in Sanskrit, and the Sanskrit word has been adopted by

A negyedik újjnak emez elnevezése, mint látjuk, nagyon messzire van elterjedve, az tehát valami hitbeli fogalomból vagy eszméből származik, mely ígen hatalmas lehetett amaz megelőzött közös állapotban. Végre kétségtelen világos nyomai vannak annak, hogy a finn-ugor nyelvek és népek elszakadván egymástól, a tulajdonképi finnek (finnek, esztek, lívek, karjalaiak, vótok, ingerek vagy isorok [ingermanlandiak Sz.-Pétervár környékén]) jobban együtt maradtak, mint az ugorok (a szirjén, permi, votják, vogul, osztják, magyar népek); azért azoknál a 8-as és 9-es számnevek egy és azon szókból eredő összetételek, holott az ugor népeknél azok külömböző szókból támadtak, mert tizeseik külömbözők. Továbbá, a mint a finn népek nyugatfelé nyomultak, a lett és gót, azaz germán, népek hatását érezik vala; holott az ugor népek a Káma, Volga, Irtis folyók mellékein a török népek hatását érezték; innen van, hogy az ugor népek számneveiben némi közösség van a török nyelvű számnevekkel, mely közösség nincsen meg a finn nyelvekben. P. o. a török on, uon, von = tíz, visszatükröződik a magyar ven van-ban (negy-ven, öt-ven, hat-van stb.) s a vogul men, pen-ben (neli-men 40, ät-pen 50, kat-pen 60); a török mis, mel (tör. alt-mis 60, csuvas ot-mel; tör. jet-mis 70, csuvas szit-mel) visszatükröződik a szirjén és votják 8-as, 9-es-ben, így szirjén 8 kökjaa-mis, 9 ök-mis; votják 8 tya-mis, 9 uk-mis. A csalhatatlan nyelvtanúság szerint tehát a turán nyelvcsaládok valami közös nyelvalapból keltek ki, s látható kapcsolat maradt még azután is a török-tatár, szamojed és finn-ugor családtövek között. Jobban eltávozván egymástul s mindenik sajátsága még inkább egyedségre alakúlván, az ugorok mintegy közepett maradtak a nyugatra vonúló finnek és a keleten terjedő török-tatárok között. S ezen kapcsolatban a finnek és ugorok utolsó jövevények Európában, kik csak a germánok és szlávok megett foglalhattak helyet éjszak és kelet felől. De vajjon ezen a téren első emberek voltak-e, úgy hogy más népség ott meg nem

---

the Dravidian languages.» Transactions of the second Session of the international Congress of Orientalists. Held in London in September, 1874. London, 1876. A 91. lapon. — A magyar Nagy Szótárban VI. köt. 575. hasábján, Fogarasi azt irja, hogy Böhtling szerint a szanszkrit nyelven *anaman*=anonymus 1. névtelen, 2. Ringfinger. Böhtling már 1851-ben az «Über Sprache der Jakuten», Wörterbuch, 3. lapján mondta volt, hogy a tibetiek és mongolok «nach indischem Vorgange» nevezték a «Ringfinger»-t nevetlennek.

előzte őket: az bizonytalan ugyan, de nem valószinű. Legalább a mondák, mennyire tudomásunkra jutottak, más előző népekről regélnek. A vogul mondák istenfiakról, erdei népről, óriásokról tudnak, melyek az északi Uralon a közönséges emberfajt (tehát a vogulokat és osztjákokat) megelőzték volna. A régi csúdok, a kiknek bányászati nyomai megvannak az Uralban, s a kik emlékezete a sziberiai népek közt élt volt, midőn az oroszok hódításai terjedni kezdének, semmi látható kapcsolatban nincsenek az ottani ugorokkal. Nem kevés körülmény mutat tehát arra, hogy a mostani finn és ugor nyelvű népek előtt más népek is lehettek már ott.

Mennyi valóságon alapul már az a fölvétel, hogy nemcsak Skandináviának, hanem Közép-Európa legnagyobb részének finnek voltak első lakosai? Semmifélén, csupán azon a tényen, hogy az árja népek (keltek, germánok, szlávok) Közép- és Északi Európában nem lévén autochthonok, azokat ott más népség előzte meg. Tehát azt következteté Leibnitz és Rudbeck ólta a szűkebb, azután a Rask által először kifejezett szélesebb nyelvtudományi nézet, hogy azon népség finn volt, s eme nyelvtudományi nézetet legalább némi morphologiai hasonlatosság támogatja vala, melyet a baszk és a finn, azután meg azok és a dravida nyelvek közt találtak. Az anthropologia elfogadván a nyelvtudománytól a finnt, tovább ment s kiszínezvén azt állítá, hogy az a finn faj barna volt, s azért mongol. De hol vette barna színét, nem tudom; én legalább sehol sem olvastam, hogy az emberi csontokon, kivált az agyakon, a volt hajnak, bőrnek színét is láthatni. A hány emberi csontot én láttam — az ugyan nagyon kevés — mind fehér; úgy gondolom, az anthropologok sem láttak még egyéb színt a csontokon annál, melyet az idő barnított azokra. De megvan a barnaszínű előitélet, mint a dolichokephal s mint a flexiv előitéletek: mert jóllehet az újabb természettudomány a hitet nagyon megveti, mégis ott, a hol legkisebb helye sem volna, igen könnyen hisz, s ragaszkodik hitéhez. «Régen kifejlődött az a felfogás, hogy a barna emberek a mongoloktól, a szőkék a germánoktól származnak», úgymond Virchow 1876-ban a német anthropologok gyülésén Jénában; — «előttem tehát szinte bizonyos vala, hogy ott találjuk meg a legtisztább germán typust, az ős germánokat, a hol a lakosság leginkább szőkehajú, kék szemű és fehér bőrű: ellenben ott kell hogy üljön a mongoloid, vagy, ha úgy tetszik, a turán avagy sarmat-szláv lakosság,

a hol legtöbb barna hajú, barna szemű és barnabőrű embereket találunk». S Virchow elment a lappokhoz, finnekhez, hogy igazolja felfogását, a melyet az anthropologok hite után képezett volt magának, s mit talált ott? «Azt tapasztalám, úgy mond, hogy egy nagy népség, melyet barnának hittünk, általában szőke, kék szemű és fehér bőrű. Ha valaki, Tacitus Germaniáját zsebében tartva, Finnországba utazik, azt fogja hinni, hogy ime ott találja meg az ős germánságot». Igaz, a finn szőke lakosság brachykephal, s agya külömbőzik a lapp agytól, valamint az eszttől, ámde az eszt agy általában a dolichokephalság felé hajlik, sőt egyes példányok valóságos dolichokephalok».[1]) Virchow tehát kénytelen lerontani a szőke előitéletet, mint rombolja a dolichokephal és brachykephal előitéletet is. A baszkok és finnek vélt rokonságát is az anthropologiai valóság czáfolja meg; mert a baszkok barnák és hosszúfejűek, a finnek pedig szőkék és rövidfejűek Virchow tanúsága szerint (Die Urbevölkerung Europa's. Berlin, 1874. a 38. lapon). De az előitéletek a hiúság Lernajában teremnek, azért hydrafejüek.

A nyelvek tanúsága, mely nem változó, mint a test színe, nem is néma, mint a csontok, az a tanúság egyenesen annak lehetetlenségét bizonyítja, hogy a mostani finn-ugor népek elődjei valaha Közép-Európának első, vagyis autochthon lakosai lettek volna. Mert a nyelvtanúság világosan azt mutatja, hogy a finnugor nyelvek és népek csirája meg első ifjúsága nem Közép-Európában indúlt meg, s hogy ifjúságok ott fejlődött, a hol ma is találjuk őket; a finn és eszt epos, mely a Kaleva fiainak tetteit énekli, ott és abban az ifjúságban tenyészett; a mely mythologiai képzetek és szók a magyar nyelvben megvannak, azok is oda mutatnak, mert ott találjuk meg hasonmásaikat. — Még azt kérdezhetjük, vajjon a történelmi tanúság megegyezik vagy ellenkezik-e a nyelvek tanúságával?

IV.

A skandináv földről a massiliai Pytheas adja az első tudósítást, ki mintegy Kr. e. 330 tőn nagy északi utat Thulé-ig, mi

[1]) Die siebenste allgemeine Versammlung der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte zu Jena am 9. bis 12. August 1876. München, 1876. Pag. 93. 94.

Nilsson [1]) szerint egy norvég parti sziget lehet a Lofodok közelében. Ott a sz. iváni éj csak 2—3 óráig tart, sőt a barbárok azt a helyet is megmutaták Pytheasnak, a hol a nap alszik. Dunö vagy Dönna sziget a helgelandi kerületben (in der Vogtei Helgeland), a sarki körtől délre négy n. földnyire, az a hely, a melynek egyik hegyéről a nap egész iváni éjen át meglátszik, holott az alacsony partokon két óráig van a láthatár alatt, úgymond Nilsson. Ennyire juthatott Pytheas, de a lakosoktól hallá, hogy távolabb két s több hónapos nap is van. Pytheas az ottani emberek életmódját is leírja. Ott a hideg földöv közelében, úgymond, ehető termés és szelid állat vagy nincsen, vagy kevés, a mi van. Kenchros s egyéb ültetett növevényből, bogyóból és gyökérből élnek. — A kenchros köles volna, de az nem terem ott, nyilván tehát evvel a szóval is Pytheas ültetett növevényt ért. Nilsson angelikát gyanít, mit az ottani norvég nép *qvanne*-nek hí, s felhozza a régi törvényt, mely a *quanne gardh*-ot *lauka gardh*-ot (angelika-kert, pázsitos hajma kert) s egyéb kerített ültetvényeket nagyon oltalmaz. Déliebb részeken, a hol gabona terem és méz van — Norvégiában csak Hedemarkig vannak méhek, azontúl feljebb már nincsen, úgymond Nilsson — ott abból készítenek italt; a gabonát pedig, minthogy kevés a derült nap, téres házakba gyüjtik össze s ott csépelik ki, mert a napfény hija és az esők miatt nem használhatják a szérüket. — A meddig Pytheas a norvég partokon felhatott, s a mennyi tudósítást az ottani lakosoktól vehetett, odáig és azokból még semmi nyom sem látszik meg a finnekről vagy lappokról.

Pytheas a Balttengert is bejárta egész a Dünáig, mit szinte megkétlettek már a régiek is. Strabonál olvassuk (Casaubonus-kiadás 71. lapján), hogy Pytheas az éjszaki utazásán kivül még Európa parti országait is körülhajózta, Gadeira (Cadix)-től fogva a Tanais-ig, «*πᾶσαν ἐπέλθοι τὴν παρωκεανῖτιν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ Γαδείρων ἕως Τανάιδος.*» Ezt is Polybius, úgymond Strabo, hihetetlennek tartja, mert magán és azonkivül szegény ember hogyan tehetett volna ilyen nagy utazást. Ezen csudálkozás, úgy látszik

[1]) Nilsson «die Ureinwohner des skandinavischen Nordens» aus dem Schwedischen übersetzt, Hamburg, 1863. I. 106—128» legjobban értelmezi Pytheast s a tengeri tüdőt, a mely miatt hitelességét Polybius, Strabo stb. kétségbe vonták volt.

nekem, világosan bizonyítja, hogy se Polybius se Strabo nem a Földközi tengeren való utazást érthették Cadixtől a Dónig, hisz azt, kivált Strabo, azaz Augusztus császár idejében, akárhány hajós legény tehette meg kereskedő hajókon. De ha Cadixtól fogva a Kategatig, s onnan a Balttengerbe haladva, a Dünáig való körülhajózást veszszük, az igazán oly csudálatosnak látszhatott Polybius és Strabo előtt, mint az éjszaki utazás. S hogy Pytheas Tanais-nak nevezte a Dünát, azt a nevet csak az ottani lakosoktól hallotta volna, kik már azért sem lehettek akár finnek, akár lappok, hanem olyan nyelvűek, a kiknél a *Don, Duna* folyó-nevek támadtak.

Az első határozott tudósítást róluk Tacitusnál találjuk a K. utáni első századból. Germania népeit leírván (43.) »a lygius-okon túl, úgymond, a gótonok uralkodnak, szelídebbek ugyan már a többi germán népeknél, de megtartják még a személyes függetlenséget. A Svéviai (Balt) tenger mellékein ott vannak a rugius-ok és lemovius-ok. (44.) Azontúl a svion-ok (svédek) községei hatalmasok a tengeren, nemcsak emberek és fegyverek, hanem hajók által is .... A svionoknál már becse van a pénznek, azért nálok egy az úr, ki folyvást, nem felváltva, parancsol. (45.) A svionokon túl rest, szinte mozdúlatlan a tenger, a melyről azt hiszik, hogy körülfogja s bérekeszti a föld kerekségét, mert a leáldozó napnak végsugara oly fényes a nap-támadásig, hogy elbágyasztja a csillagokat .... A Svéviai tengertől jobb felé az aestyus-ok birják a partot; szokásaik és viseletjük szerint a svionokhoz, nyelvüknél fogva a britekhez szítanak. Nálok kevés a vasnak használata, többnyire fa eszközeik vannak. Gabonát s más termést nagyobb kitartással mívelnek, mind a szokott germán restség teszi; azonkivül a tengert is kutatják, mert ők szedik a sekélyeken és partokon a gyantakövet, melyet glesum-nak neveznek. — A svionok megett a siton-ok népei következnek, hozzájok egyébben hasonlók, de abban külömbözők, hogy asszony uralkodik rajtok. Ennyiben tehát nemcsak a szabadságra, de a szolgaságra nézve is elfajultak. (46.) Itt vége van Sveviának. A peucin-ek, vened-ek és fenn-ek népeit a germánokhoz számítsam-e vagy a sarmatákhoz, nem tudom. ...... A fennek vadsága feltetsző, szegénységök undorító. Se fegyverük, se lovuk, se állandó házuk nincsen; élelmök a fű, ruhájok a vadak bőre, ágyok a puszta föld. Egyedűl a nyilakba bíznak, melyeket vas hijából csontokkal élesítenek. A vadászat táplál egyaránt férfit

és asszonyt, mert ez is vadászni jár amazzal, s megköveteli részét a zsákmányból. Gyermekeiknek más óltalmuk nincsen a vadaktól és időjárástól, mint az, hogy összecsomózott gallyakkal fedik be; ide fordúl az ifjú is, ide húzódik meg az öreg. De nagyobb boldogságnak vélik azt, mintsem rajta izzadni a földmívelésen, belé fáradozni a házépítésbe, s magok és mások értékeit reménynek és aggodalomnak tenni ki. Tehát biztosak az emberektől, biztosak az istenektől, a legnehezebbet érik el, azt, hogy még kívánni valójok sincsen.»

Tacitus, a Csehországtól fogva Felső-Magyarországig terjedő markománok és kvadok megetti lygiusokon kezdi, a kik a mai Sziléziában laktak. Ezektől éjszakra menvén, gótokat (goton-okat) talál, s a Balttenger partján rugi-akat és lemovi-akat. A svion-ok, svédek, a tengeren hatalmasok, kik Svédországban laktak. Túl rajtok, tehát az ország északiabb részein, a siton-ok következnek, a kiken asszony uralkodik. Éjszak-kelet felé a Balttenger keleti partján esztek (aestyusok) vannak, azután peucin-ek, vened-ek vagy vend-ek, végre fennek. Itt halljuk először a *fenn* vagy *finn* nevet, a melyet Tacitus a germánoktól hallott. *Fen* mocsárt jelent, a fennek, finnek tehát mocsárok, tavak közt lakó nép. A mint azt szinte költőileg leirja Tacitus, hogy boldog a legnagyobb szűkölködésben, abban a lapp népet ismerjük fel, mert látni fogjuk, hogy a nórmanok a következő századokban is a lappot nevezik finn-nek.

Kr. születése táján, vagy nem sokkal később érkezék tehát a lapp nép a Balttenger vidékei felé, elválván az ugor népektől, a melyekhez közelebb áll, mint a tulajdonképi finn nép. A tizes számneve *logh*, mi a vogul *lau*-hoz (= 10) tartozik; 8-asa és 9-ese *gak-cze, gaf-cze* és *of-cze, ov-cze*, a melyekben a magyar *cz* (tz, tiz) látszik meg a *nyol-cz, kilen-cz* szókban; a lappnak többes képzője *k* (de *h, t* is), mint a magyarban, tehát *gietta* kéz, *gieda-k* kezek; giettam, giettad = kezem, kezed, giettamek, giettadek = kezemük (most kezünk), kezetek stb. A comparativus b, bb-je is közvetetlen járúl a tőhöz, mint a magyarban, p. o. *diette* tudó, *diette-b* tudó-b; *vuolla* al, *vuöleb* alább; holott a finnben n rag vettetik közbe, p. o. *ali* al, *alen-pa* alább.

De Svédország belsejében és túl a svion-okon *siton*-ok vannak Tacitus szerint, a kiken asszony uralkodik. Azt a nevet is az író a germán svion-októl hallotta, kiknél *sida* annyi volt, mint

bűvölni; *siton* tehát, Tacitus írása szerint, bűbájos, boszorkányos nép. Odin híres vala boszorkányságáról, melynek *seid-r* a neve. [1]) Ez a boszorkányos nép finn, mit leginkább abból gyaníthatunk, mert azt mondja róla Tacitus, hogy uralkodója asszony. Ebből a *kven* népről való monda csillámlik ki, mely asszonyi uralkodás alatt élt volna, mert a *kven* szó asszonyt jelent a germánoknál, s mint látni fogjuk, a normannok *kven*-nek nevezik általában a finn népet, ámbár a *kainu* — ebből lett a *kven* — csak egyik része a finnségnek [2]). A finnek, lappok pedig a régi korban is híres bűbájosok valának. A *sida, seid* szó a lappoknál fa- és kőbálványt jelent (seite, seiteh); azt ők is a skandináv germánoktól vették, s boszorkány-eszközre alkalmazták. A kainu-ak, kven-ek tehát, kiket a svionok a magok kifejezésével siton-ok, azaz boszorkányosoknak, nevezik vala, Tacitus idejében már a Balttenger nyugati tartományába, vagyis Skandináviába, érkeztek volt.

Nevezetes, hogy a római író a svion-októl a siton-ok asszony-uralkodásáról is hallott valamit. Bizonyos tehát, hogy a siton népnek saját *kainu* neve már ismeretes vala a svionoknál, a kik azt *kven*-re értvén, mi asszonyt jelent — az angoloknál *queen* (kvin = asszony), mai napig a királynét teszi — azért vélik vala, hogy a boszorkányos népen asszony uralkodik. S ez a mese vagy vélemény, mely a középkori íróknál, teszem Alfred angol királynál, mint látni fogjuk, s az előbbi jegyzetben felhozott brémai Ádámnál [3]) az amazonok földjét (terra foeminarum) a finnek közt találtatja meg, a finn Kalevalában is visszatükröződik, mely szerint

---

[1]) Az Ynglinga Saga-ban ezt olvassuk: Odinn Kunni tha ithrótt . . . er seidr heitir = Odin érti vala azt a bűbájosságot, melyet Seidr-nek neveznek. Heimskringla. Kiadva Unger által, Christiania, 1868. A 8. lapon.

[2]) Adamus Bremensis az Amazonokról, vagy «de terra Feminarum» beszélt Skandináviában, mire a Tacitusnál levő hír is alkalmat szolgáltathatott (ha ezt ismerte Ádám), de Sitonum gentibus, quibus feminam dominari.— De antiqua gente Quenorum. Értekezés, 1788-ból Porthan munkáinak IV. része, 168. lapján. — Zeuss is (die Deutschen, a 157. lapon) mondja: Durch die Sage von der Weiberherrschaft in diesem Volke schimmern schon die spaetern finnischen Cvenas in Cvenland (feminarum terra) nicht undeutlich hindurch.

[3]) Brémai Ádám (Adamus Bremensis 1067—1076 közt írta meg Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, azaz a hamburgi érsekek történeteit 788-tól 1072.

a Kalevahősök Louhi-val Pohja (éjszak) asszonyával hadakoznak vagy inkább bűbájosságban versengenek.

A Balttenger népei közt, a melyek nem tartoznak a germánokhoz, Tacitus az eszteket (aestyus-ok) is említi. Ezek a később úgy nevezett lettek, litvánok és poroszok. Az aestyus, eszt, név a german *est*, *ost* = kelet, szótól való: így hitták a germán népek a nekik keletre lakó letteket és litvánokat. Azután egy finn népre ment át a név, mely az előbbi eszteket déliebbre szorítá, s melynek utódjai a most kihaló lívek s az eléggé virágzó esztek.

Tacitus kora kevesebbet tud vala a keletiebb ugorokról, kik az Ural hegység mindkét lejtőjén, s a Káma, Volga, Irtis, Jajk folyók mentiben a Kásp tengerig lenyúlva laktak. A Herodotusnál meglevő nép-neveket a későbbi írók is emlegetik, de határozottabb földrajzi és történeti tudás nélkül. A *Riphaeus* hegy-név, mely régóta ismeretes vala, s a Tacitus ideje után feltűnö *Rha* folyónév [1]) némi biztos nyomai az ugor népeknek, mert *rep*, *rip* hegyet jelent az osztjákoknál, és *rav*, *rau* a Volgának neve a mordvineknél mai napig. De a gótok Tacitus († 117 tájon) után a Balttengertől a Kárpátokat megkerülve a Neszter, Deneper folyók mentiben dél felé a Fekete Tengerig huzódának, s innen kezdék a római birodalmat nyugtalanítani. Már 251-ben Decius császár Moesiában veszté el életét a gótok elleni csatában. Hatalmuk Hermanarik (Ermanrich) alatt érte el tetőpontját: de 375-ben romba dönték a hunok, a kiknek neve azután egy századig rémítgeté Európát. Kik voltak a hunok, ugorok-e, törökök-e? nem tudhatni; lehet, hogy mind a két nyelvcsalád népei egyesültek Attila keze alatt, mikor germán népek is, gótok, gepidek stb. tisztelik vala őt. Bizonyosabb az, hogy a hunok nyitották ki Európa felé a kaput, melyen azután az ugor népek, a bolgárok, avarok, magyarok, besenyők bé-ki járának, követve a törökös kúnok által.

Míg a gótok uralkodása a Balt és Fekete tengerek közt tartott, addig a mai Oroszország beljében tanyázó finnek nagy része germán hatás alatt él vala, minek eredménye a finn nyelvbe jutott germán szók. De Hermanarik uralkodása nemcsak finn, hanem lett-litván és szláv népekre is kiterjedett. Jordanis ugyan, ki

[1]) Ptolemaeus említi meg először 150 tájon.

azt az uralkodást ismerteti, 550 tájon, tehát mintegy 200 évvel Hermanarik halála s 100 évvel az Attiláé után írt, azért a korának néprajzából tehetett által egyet-mást az előbbi korba: mind a mellett nagyban eltalálja a valót, midőn azt mondja, hogy Hermanarik uralkodott gótokon, skythákon stb., mérieken, mordvineken (Merens, Mordemsimis), szlávokon (Veneti, Antes, Sclaveni) és eszteken, a kik a germán tengernek igen hosszú partján élnek (qui longissimam ripam oceani Germanici insident). Kiket ért Jordanis a skythákon és sok más nevű, itt fel sem hozott, népeken, bajos kisütni; másutt, mint látni fogjuk, az esztek mellett az akaczirokat említi meg: de a merens és mordemsimnis nevek alatt a régi mériek, a kikhez a cseremiszek is tartozhattak, mert magokat *mari*-aknak nevezik máig, s a mordvinek érthetők.

Jordanis Scandza népeiről is — így nevezi Skandináviát — többet tud, mint Tacitus. «Scandza szigetén, úgy mond, sok nép lakik, de Ptolemaeus hetet említ meg közőlök. Ott a nagy hideg miatt méh sehol nincsen. Éjszaki részén, hol a hír szerint nyárban negyven nap és éjszaka nem áldozik le a napvilág, s télen ugyanannyi ideig nem támad fel, az Adogit nép lakik. Más nemzet ugyan ott a Rerefenn-ek, a kik nem gabonából, hanem vadak húsaiból és madarak tojásaiból élnek; a tavakban ugyanis annyi a tojás, hogy elélhet belőle a nép, s elég marad még a madárköltésre.» Azután előszámlálja a suehan-okat (a Tacitus Suionjait) s másokat, finaitha-kat, gautigót-okat stb. a kikről mondja, hogy kivágott kősziklákban laknak; továbbá említi az ostrogótokat, s végre legszelídebb lakosait Skandináviának, a finneket (Finni mitissimi, Scandzae cultoribus omnibus mitiores). A sok nép-név közt az Adogit nép a helyezeténél, a Rerefennek szinte annál meg az élelemnél fogva nyilván lappok; a szelíd finnek tehát a Tacitus siton-jai, s a későbbi kvének lehetnek. Bajos eligazodni a határozatlan tudósításban: annyi kétségtelen, hogy Jordanis a germán eredetű népeken kívül nem-germán eredetűeket ismer, még pedig többeket, mint Tacitus; földrajzi sejtelmei is magasabb éjszakra mutatnak, mint a mennyire a római írónak tudása ért volt.

Egyebütt Jordanis megemlíti az eszteket, a kiket hasonlóképen csendes népnek mond (Aesti, pacatum hominum genus omnino). Az esztektől délre teszi az akatzirokat, egy erős vitéz

népet, mely nem földmivelő, hanem nomád és vadász. Az akatzirokon túl a Fekete tengerig ott van a bolgárok fészke, a kiket, úgy mond, bűneink miatt nagyon is jól ismerünk; azután következik a legvitézebb hun népek két ága, a ultziagir és savir, a melyek a legelő után költözködnek nyájaikkal, télre a Fekete tenger partjaira húzódván. «A hunugurok pedig, úgy mond, a kiktől sok bátor nép félt már, a nyest bőrök kereskedése által is ismeretesek; azok első lakása Scythiában a Maeotis mellett, második lakások Moesiában, Thraciában, Daciában, harmadik pedig ismét Scythiában volt, a mint olvassuk, a Fekete tenger felett.»

Jordanis földrajzi tudása szerint, 550 tájon, Skandináviában a sok nevű germán népen kívül az adogit, rerefennek, meg az igen szelíd finnek laktak; a Balt és Fekete tengerek között pedig az esztek csendes népe, az akatzirok, bolgárok, a hun ultziagirok és szavirok, végre a hunugurok. Az esztek nyilván még a lettek és litvánok, a kik Nagy Theodorikhez is (meghalt Ravennában 525-ben) követséget küldének Olaszországba, gyantakő ajándékkal újítván meg vagy folytatván a régi ismeretséget. [1]) Meg kell jegyezni, hogy Jordanis a Balt-tengertől keletre nem ismeri azokat a finneket (lappokat), a kiket Tacitus költőileg leírt volt, azok tehát nyilván már éjszakiabbra valának eltolva. Az akatzirok, bolgárok, hunok nem régen tüntek volt elő a történelemben. A hunugurok nevében először találjuk meg az *ugor* nevet, a melyből mintegy 350 év mulva az *uger*, *unger* név fog keletkezni a nyugati latin íróknál. Egyébiránt a mit Jordanis a hunugurok háromféle lakhelyéről mond, az nyilván a hunokra illik, mert azok jöttek ki a Meotis mellől, azután nem ugyan Thraciában és Moesiában laktak, hanem Daciában, s Attila alatt rövid ideig a Duna-Tisza közben, Attila halála után pedig megint visszaszoríttatának a Fekete tenger éjszaki vidékeire.

Jordanis kortársa, a görög Procopius elbeszélvén, hogy a herulok a mai Magyarországból egész Skandináviáig költöztek, a melyet *Thule*-nek nevez és szigetnek tart, még pedig tízszerte

---

[1]) Az érdekes tényt Cassiodorus beszéli el, Varia V, epist. II. Lásd Koskinen «Tiedot Suomen-Suvun muinaisuudessa» Helsingissä 1862. a 105. lapján.

nagyobbnak mint Bręttaniát, így folytatja nép- és földrajzi leírá sát: A sziget legnagyobb része puszta, de lakott részén tizenhárom nép van külön-külön király alatt. Ott évenkint valami csudálatos történik. A nyári fordúló tájban a napvilág szinte negyven napig nem áldozik le, hanem azon egész időben a föld felett süt; hat hó mulva a téli fordulóban ellenkezőleg annyi ideig nem látják a napvilágot. Ekkor bú fogja el a lakosokat, mert nincs módjok egymással közlekedni. Nekem ugyan oda elmennem s azt saját szememmel látnom, nem vala alkalmam, bár igen óhajtottam volna: de megkérdém azoktól, a kik onnan ide járnak, hogy miképen mérik meg az időt olyankor. S ők megmondák a valóságot. A napvilág t. i. negyven napig nem áldozván le, sugarai hol kelet hol nyugat felől sütnek. Midőn tehát a napvilág a láthatáron körülhaladván oda jut vissza, honnan először felkelni látták, azt egy napnak és egy éjnek veszik. A mikor pedig az éjszakák ideje van, a holdnak keringései után becsülik meg a napok számát. Miután így harminczöt napnak ideje elmúlt, szokás szerint a hegyek csúcsára küldenek fel nézőket, a kik, mihelyt valamit a fénylő sugárból megpillantanak, rögtön leizenik az alant várakozóknak, hogy öt nap mulva ki fog sütni a napvilág. Az örvendetes hírt legott nyilvános ünneppel megülik; s ez a Thule lakosainak legnagyobb ünnepje. . . . A Thulében lakó barbárok közt csak az úgynevezett Skrithi-finnek vad életű nép. Az se szőtt ruhába nem öltözik, se felkötő saruban nem jár, se bort nem iszik, se földtermést nem eszik; mert az nem szánt-vet, az asszonyok nem fonnak-szőnek. Mindnyájan, férfi nő, csak vadászgatnak. Az igen terjedelmes erdők és hegyek bőviben vannak mindenféle vadnak. Tehát a vadak húsaiból élnek, a melyeket folyvást vadásznak, azok bőreibe öltözködnek, melyeket, varró lenök nem lévén, a vadak idegeivel öltenek össze, s úgy húzzák fel az egész testre. Még a gyermekeket sem szoptatják úgy, mint más emberek, nem táplálják asszonyi tejjel, se az anyák csecseit nem nyújtják nekik, hanem vadak velőjével tartják. Mihelyt a nő elszülte a gyermeket, azt bőrbe takarja, egy faágra fügeszti fel, velőt dug a szájába, s mindjárt vadászni megyen, mi neki úgy foglalatossága mint a férjnek. Ilyen a Skrithi-finnek életmódja.»

Thulének többi lakosai nem nagyon különböznek más népektől, így folytatja Procopius, s leírván hogy mint tisztelik szá-

mos isteneiket még kegyetlen ember-áldozatokkal is, avval végzi, hogy a gaut-ok a legszámosabb nép köztök. [1])

Procopius tudósításában egyik érdekes adat az, hogy a mit a skrith-finnekről, és Skandinávia legéjszakiabb részén való igen hosszú nyári napról és ugyanilyen hosszú téli éjszakáról beszéll, azt onnan Konstantinápolyba járó emberektől tudta meg. Kr. u. 550 tájon tehát a kereskedés egész Nordkap-ig ér vala, mint látjuk, nyilván a tenger és az orosz folyók útján. Jordanisnak hasonló tudomása volt: a mi különség van ennek és amannak tudósítása közt, különösen a népek számára és neveire nézve, azt bizonyosan a különböző útnak lehet tulajdonítani, a melyen egyik is másik is tudomását vette. Jordanis svédektől és gótoktól tudta meg, a mit írt, azért nevez meg sokkal több népet: Procopius ellenben norvégektől kapta meg a hírt, kik tengeren jártak Norvégiából Konstantinápolyba, ezért nevezi meg csak a skrith-finneket, a kik legéjszakiabb partjain és a gautokat (gótokat), kik legdéliebb partjain laktak Skandináviának. Másik érdekes adata Procopiusnak maga a *skrith-finn* szó. Ez is skandináv; mai napig Svédben *skrid-sko* (Schreit-schuh, azaz Schlittschuh) korcsolya. A skrithfinnek tehát korcsolyán vagy hó-talpon szaladó lappok, vagy hegyi lappok; Jordanisnál a *rere*fennek név fordúl elő. Ez, mint látni fogjuk, tere-fenn, tere-finn, azaz tre-finn, vagyis erdei lapp, mert *trä* fa, erdő. A hegyi lappok, a skrith-finnek, a norvégiek, az erdei lappok pedig, vagy tere-finnek a svédek útján lettek ismeretesek.

Jordanis meg Procopius után a Ravennai Névtelen (Ravennas Anonymus) és Guido adnak idevágó némi tudósítást. Jordanis (a 46. lapon) az esztektől délre az akatzirokat teszi, kik a bolgárokhoz érnek. A ravennai névtelen az akatzirokat kozároknak nevezi, s azt mondja, hogy a kozárság igen nagy ország (spatiosissima Chazaria). A Fekete tengernél még Onogoriát tudja (juxta mare Ponticum ponitur patria, quae dicitur Onogoria). De a bolgárok akkor már túl vannak a Dunán (inter Traciam vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex supra scripta majore Scythia egressi sunt). Daciáról meg azt mondja, hogy első és második, melyet Gepidiának is neveznek, *a hol most az avar nevű hunok laknak* (quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui

---

[1]) Procopius, de bello Gothico. II, 15.

et Avari habitant.[1]) Daciának folyóit így számlálja elő: Tisia (Tisza), Tibisia (Temes), Dricca (Priscusnál Drecon), Marisia (Maros), Arine (Aranyos-e? a miben egy avar szót lehetne sejteni, mely ha való lenne, igazán aranyos volna), — Gilpit (?), Gresia (Keres vagy Körös).

A ravennai névtelen korát Schafarik (Slaw. Alterth. II, 667.) 886 tájára teszi: de a tudósítás, mely szerint az avarok Daciában ültek akkor, Nagy Károlyt megelőző időbe illik. A hunok által kinyitott Európába sűrűen tódulának be bolgárok, avarok, magyarok, besenyők. Alfred angol király 871—901 uralkodék. Tőle igen becses tudósítás jutott reánk, melyet alkalmasint 880 tájban írt le, tehát még mielőtt a magyarok mostani földjöket efoglalták.

Alfréd igy ismeri Európának legnagyobb részét: A Don folyótól nyugat felé a Rajnáig, mely az Alpokról éjszak felé a tengernek azon ágába folyik, mely Británniát öleli, délfelé a Dunáig, melynek eredete közel van a Rajna eredetéhez, s mely kelet felé Görögország éjszaki határán folyik a Közép (Fekete) tengerbe, s éjszak felé azon tengerig, melyet Kven (Finn) tengernek neveznek — sokféle nép lakik. — A Duna eredetétől éjszakra s a Rajnától keletre a keleti frankok laknak; a Dunának másik oldalán svábok. Ugyan e folyónak mellékén bajorok vannak, mint azon a részen is, a melynek neve Regensburg. A bajorokhoz keletre laknak a csehek (beme), kelet-éjszakra a turingiak, s ezeken túl éjszak felé az ó-szászok, mint éjszak-nyugat felé a frizek. Az ó-szászokhoz nyugatra az Elba folyó torkolatja meg Frizia van; éjszak-nyugatra pedig az az ország fekszik, melynek neve Angelen és Sillend (Seeland) s Dániának egy része. . . . . A morvaiaktól nyugat felé vannak a turingiak, csehek és bajorok egy része; dél

---

[1]) Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Müller M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1866. Az idézett hely a 203. lapon áll. Nálunk nevezetességre jutott ez által, hogy Kurz Antal ebből a székelyek IX. századbeli létét igyekezett bebizonyítani, mert «Unqui et Avari». Lásd: Magazin für Geschichte, Literatur Siebenbürgens. Herausgegeben von Anton Kurz. I, 158—119.

[2]) Tudósítását lásd: H. G. Porthans Skrifter V. Helsingfors, 1873. «Försök at uplysa Konung Alfreds geographiska beskrifning öfver den europeiska Norden» 43—99. lapon; Porthan ezt 1770 tájban írta. Újra fordítá 1815-ben Rask, lásd a már idézett Samlede Afhandlinger, I. 297—382. lapon. E két fordítást és magyarázatot használom itt.

felé pedig a Dunának másik oldalán — a karintiak laknak egész az Alpokig, — a melyekhez a bajorok és svábok vidékei is elnyúlnak. Karintiától keletre a *pusztaság megett* Bulgária van, s ettől keletre Görögország. Ugyancsak a morvaiakhoz keletre Viszlaország, s ehhez keletre Dacia van, a melyben egy időben a gótok laktak volt. Megint a morvaiaktól éjszak-keletre vannak a dalamins-ek, ezektől keletre a horit-ek, ezektől meg éjszakra a sorbok. A horitekhez éjszakra van Maegthaland = Magd-land, vagyis az asszonyok földje, s azontúl Sarmatia egész a Rif hegységig. Azután a dánok és sveon-ok (svédek) határos népeiket számlálván elő, így folytatja: A svédektől délre a Keleti tenger van, s azontúl Sarmatia, s még déliebbre a sorbok vannak. Viszontag a svédektől éjszakra, a pusztának másik oldalán Kven-ország (Cvenland) van, ehhez éjszak-nyugatra a skride finnek vannak, s ezekhez nyugatra a normannok. — Ez az Alfréd angol király által leírt Európának képe 880 tájból. Egészben véve a kép világos, mert a népek földrajzi viszonya megfelel a valóságnak; de van homályos értelmű név is, p. o. a horit nép-név, mely talán a horvátra emlékeztet. Országunk régi földrajzára nézve nagyon nevezetes, hogy Karintiától keletre *pusztaságot* tud Alfréd, a melyen túl Bulgária és azután Görögország vannak; továbbá hogy a norvaiakhoz keletre Viszlaország s ezentúl Dacia van, a melyben egyszer a gótok is laktak. *Pusztaság*-nak nevezi tehát Alfréd a volt Avarországot, megegyezvén Reginoval, a prumi apáttal, ki 889-re azt írá: Az ismeretlen és hihetetlenül vad unger nép kijött Scythiából, szorítva a besenyők által, előbb a *pannoniak és avarok pusztaságain* barangolván, s vadászattal, halászattal tengetvén életét, azután pedig a karantánok, morvaiak és bolgárok határaiba be-becsapván.[1]) Alfréd és Regino tehát nem tudnak vala semmit a Szala folyó melléki Privina és Koczel herczegségéről, mely valóban 840—874 tartott, annál kevesebbé tudhattak valamit egy bolgár hatalomról a Tisza mellékein és Daciában, melyről sokan képzelődtek. — Az is nevezetes, hogy Alfréd a Balt-tenger keleti partjain nem tud ugyan semmit a finnekről, de megemlíti a horitektől éjszakra az *asszonyok földjét* vagy országát, a maegtha-landot (magd-land), a melyen túl Sarmatia van egész a Rif hegységig. Többet tud Skan-

[1]) Reginonis Chronicon, ad an. 889. Pertznél, Script. I.

dinávia népeiről. A sveon-okat, svédeket, pusztaság választja el Kvenországtól, mely nyilván a tengerig ér vala, mert Alfréd Kvennek nevezi a Balt-tengert és a Botniai öblöt; Kvenországtól pedig éjszak-nyugatra vannak a skríde-finnek, azaz a korcsolyázva vadászó hegyi lappok, s ezektől nyugatra a normannok, azaz norvégiek.

De Alfréd sokkal részletesebben ismeri Skandináviát Other tudósításából. Ez, úgy mond maga, legéjszakiabbra lakik a normannok közt, Halgolandban, tehát a mai Helgeland kerületben, a hová Pytheas már Kr. e. 330 tájban eljutott volt. Midőn Other a királyt meglátogatá, otthon 20 tehene, 20 juha, 20 disznaja, 600 rénszarvasa (hrana) vala, közte 6 hivó vagy csalogató rén, mely nagy becsű a finneknél, mert azzal fogják a vad réneket. Kevés szántani valóját lóval teszi vala meg. Azonban legnagyobb vagyona a finn adó, mely vadak bőreiből, tollakból, halhéjból, alattságokból áll. Minden finn a tehetségéhez képest adózik; van, ki 50 nyest, 5 rén, 1 medve bőrt, 10 súly (?) tollat, 1 bőr inget fizet s 60 rőfnyi két alattságot, egyikét rozmár, másikát fóka bőrből valót. Other mondá, hogy a normannok területe hosszú, de keskeny; a használható föld a tenger partján van, de az is hegyes. Egy hegyhát nyúlik végig keleten a mívelhető föld hosszában; ezen a hegységen tartózkodnak a finnek. A mívelhető föld dél felé mind szélesebb. A széles részen túl a hegyháton Sveo-land (Svédország) van, s ettől éjszakra Kven-ország (Cvenaland). A kvenek néha átcsapnak a hegyen a normannokra, néha meg ezek a kvenekre. Sok lévén ott a tó, a kvenek a könnyű sajkákat egyik tóról a másikra viszik, s úgy támadják meg az ellenséget. Other elbeszélé utazásait is. Az egyiket éjszak felé tett volt a végett, hogy megtudja, meddig ér a föld. A partok hosszában vitorlázván felfelé, úgy hogy a száraz mindig jobbra, a nyilt tenger pedig balra maradt neki, odáig jutott, a hol a föld (a Nordkap) kelet felé hajlik; keletre folytatván az útat, nagy sokára oda juta el, a hol a tenger dél felé fordúl be (a Fejér tenger) s ennek partjait is követvén, egy nagy folyó (a Dvina) torkolatjába ért. Hazulról idáig mindenütt puszta a part, csak *tere-finnek* (erdei finnek) vannak itt-ott, a kik vadásznak, halásznak és madarásznak. A folyón is befelé haladván, annak partjait igen népeseknek találá, ott a *beorma-k* (biarm-ok, permi-ek) laknak. Azoktól sokat hallott részint saját országukról,

részint másokról, melyek körülveszik, de mi abban igaz, nem tudja, maga nem látván azokat, mert nem mert a földre kiszállani. De azt gondolja Other, hogy a finnek és beormák majdnem egy nyelven beszéllenek.

Más útat is tön Other dél felé, a melyen *Haethum* kikötőig ért, mely a vendek, szászok és angelek közt van s a dánokhoz tartozik.

Egy másik utazó, Wulfstan, elbeszéllé Alfrédnek, hogy Haethumból kiindulván, jobb felé a vendek földje, bal felé Langeland, Laaland, Falster, Skone s más földek vannak, melyek Dániához tartoznak. Azután Bornholm, melynek saját királya van, Blekingen, Öland és Gotland következnek bal felé, melyek Svédországhoz tartoznak; de jobb felé a vendek vannak egészen a Viszla folyóig. Ez nagy folyó Vitlandban és Vendlandban, s az Est tengerbe beszakad, mint az Ílfing (Elbing) folyó is. Azután következik Estland, mely messzire elnyúlik, s melyben sok város, s mindenikben külön-külön király van. Wulfstan avval rekeszti be tudósítását, hogy leírja az esztek szokását, mint bánnak a halottnak vagyonával s mint égetik el a testet.

Other a lappokat finneknek nevezi, mint máig a norvégiek; a finnek neki kvenek, úgy híjják máig a norvégiek is azokat. A lappok Other szerint skride-finnek, azaz korcsolyán vadászó hegyi lappok, s tere-finnek, azaz erdei lappok. Továbbá neki a kvenek a Skandináv hegyháton túl s a svédektől éjszakra laknak, tehát a mai svéd Nordlandban. Meddig érnek a kvenek kelet felé a mai Finnországban, azt nem tudja Other: de hír szerint a Botniai öbölnek mind nyugati és éjszaki, mind keleti partjain lakhattak, mert Alfréd Kven-tengernek nevezi azt. Other az egész parton, hazájától fogva a Fejér-tengerig, csak lappokat láta; ott vannak máig is. Ellenben a Dvina mellékein beormákat talála, a kiknek földje nagyon mívelt; azok a biarmiak, a mai szirjének, permiek, votjákok elődjei, már ugorok. Természetes dolog, hogy Other, ki a lapp nyelvet sokszor hallotta, talán beszéllette is, mert adózó lappjai valának, a beormák nyelvét majdnem egynek találá a finnek, azaz lappok, nyelvével; tehát 880 előtt ugyanazt tapasztalá, mit Sajnovics ezer év mulva vőn észre a lapp és magyar nyelvek tekintetében.

Wulfstan egy schleswigi kikötőtől fogva a Viszla torkolatjáig

s azon túlra jutott el, az úgynevezett Frische Haf-ig. Ott és tovább is Esztország nyúlik el, sok városával és királyával, azaz főnökével, a kik nem valának egy hatalom alatt egyesítve, megtartván függetlenségöket, mely azután mindnyájok vesztére szolgált. Ezek az esztek még a régi poroszok, lettek, litvaiak. Wulfstan mit sem hallott azon népekről és történeteikről, a melyek a mai Finn öböl mellékein laknak vala, pedig valamint a normannok vagy norvégiek, úgy a svédek vagy ruots-ok is meg-meglátogaták a közel és távol partokat. Tudjuk, hogy 862 tájban Rurik és társai csúd (azaz finn) és szláv népek közt új birodalmat kezdének alapítani; hogy már azelőtt a ruots-ok *Novietunát*, azaz Novgorodot (Újvárost) építették volt, a mely most Rurik székhelye lőn. Wulfstan talán még Rurik életében, a ki 879-ben halt meg, tevé utazását: de Rurik tettei s az új birodalom kezdete nem okozának nagy hatást, melynek habjai a mai Könighberg-ig megmozgatták volna a népek szokott állapotját. Rurik halála után Olav vagy Oleg már 882-ben Kievbe tevé át a kezdő birodalom székét. Akkor tehát nyilván a finn népek már a Finn öböl déli s a Balt-tenger keleti partjáig értek volt egész a Dünáig. A Dünán innen az érkezők a régi esztek egy ágával, a melynek neve lett, letton, ütközének össze, s azt déliebbre szoríták. A mint azután a dánok a vendeken uralkodván, mind jobban-jobban megismerék a partokat a Viszlától a Dünáig: az előbbi eszt név elköltözék a lettekről s a finnekre ragada, kik a Dünától a Finn öbölig terjedtek volt. Az új esztek, vagyis finnek legdéliebb ága, a liveké vala az, mely leginkább kiszorította a letteket. A Balt-tenger finneinek mondai vagy hősi korát tehát 862 előtti időbe kell tenni; a Kalev fijai [1]) bizonyosan a korra nézve Rurikot megelőzték.

Hová helyezzük a Tacitus finn-jeit, azaz lappjait, a Düna mellékeire-e, vagy déliebbre, azt lehetetlen mondanunk. De Tacitustól fogva Rurik koráig (Kr. u. 100—850-ig) nagyon változott a Balt-tenger keleti országaiban az ethnographia. Az úgynevezett *siton*-ok, mely név alatt finn népet, még pedig az asszonyi uralkodás megemlítésénél fogva, *kvene*-ket szabad gondolnunk, már Tacitus idejében ott valának, a hol Other tudá őket Alfréd király ide-

---

[1]) Mind a finn, mind az eszt epos Kaleva, Kalev fiairól beszéllenek, mint már láttuk.

jében, mintegy 850—860 tájon, t. i. a mai svéd Norrlandban. A kvenek bizonyosan a Botniai öböl mind nyugati, mind éjszaki, mind keleti partvidékeit bírták ekkor, mert Alfréd róluk nevezi *Kven*-nek a Balt-tenger mindkét öblét, sőt még déliebb részeit is. A Tacitus lappjai lassankint más finn népek által éjszakiabbra tolattak, mert Jordanis és Procopius idejében 550 tájon mint a skrid-finnek (hegyi lappok), mind a tere-finnek (erdei lappok) ismeretesek valának túl a kveneken s más finn népségeken. 850 tájon, mint láttuk, Other tökéletes topograpiai ismerettel írja le Skandináviát, abban a normannok, svédek, lappok és finnek (Other és a mai norvégiek elnevezése szerint, s lappok és kvenek) lakásait. Other körülhajózván Skandináviának éjszaki partjait a Fejértengerig, s ebből a Dvinába hatván fel, alkalmat nyere a hazájában lévő hegyi lappokon kivül az erdei lappokat is megismerni, a kik halászatból és vadászatból élnek vala. Ezen lappok viszonya a normannokhoz 550—850 tájig határozódott meg. Mert a Procopius regényes leírásában semmi nyoma nem látszik annak, hogy a skride-finnek a normannok adózói lettek volna; még békés, nem hódító a kereskedelmi közlekedés. Other idejében a normann már uralkodik, s a lapp erősen adózik; 550—850 tehát a normannok nemcsak dél felé, hanem éjszak felé is elhatalmosodának; Other által megismerködnek a Dvina mellékein lakó, s már földmívelést űző biarmiakkal (a mai szirjének, permiek, votjákok éjszaki elődjeivel), a kikhez folynak azután a rabló biarmi járások. Ekkor a mai Finnország déli részei és Esztország bizonyosan már a mostani lakosok elődjei által el valának foglalva. Ezek közt a svédek tőnek olyan járásokat, mint később Rurik utódjai a Deneperen lefelé a Fekete tengerbe és Konstantinápolyig száguldának, hol kereskedve, hol rabolva, jóllehet a folyó déli s a tenger éjszaki mellékein a besenyők és kozarok ülnek vala. A tulajdonképi finnek és esztek tehát már 850 táj előtt ismerték a *ruots*-okat, — mert így hítták a svédeket, s e névből lőn azután a *rosz* (rusz) híres név; — már Jordanis idejében megvolt a Novietuna, azaz Újváros, Novgorod. A Finntenger öblön behatván a Ladoga és Ilmen tavakig, s ezektől a Deneperig, a ruots-ok magokra hagyják a Finn- és esztországi finneket. Az előbbieket csak 1150 tájon kezdék a svédek, az utóbbiakat pedig csak 1200 tájon a dánok és éjszaki németek hóditgatni. A mikor Other a Dvina mellékeit fölfedezvén

ott mívelt országot talált, akkor a magyarok már déliebb tartományok felé költöztek volt, a hol török népekkel érintkezének; egy csapatjok 830 tájon már a Dunáig is ért, lásd Magyarország Ethnographiájába a 171. 172. lapot.

Szóval, a mit a nyelvek tanúsága hirdet, azt a történelem is erősíti, hogy a finn-ugor népek a germánok és szlávok után és megett tüntek elő. Azok tehát nem legrégiebb, de legújabb jövevények Európában. Akármilyenek is a magyarok, s akármire képesek vagy nem képesek, annak bizony nem az öregség, hanem talán épen a még ki nem forrott ifjúság az oka.

TOLDALÉK.

1. *Pytheas és a Düna.* A mit itt (a 41. 42. lapon) mondtam, hogy Pytheas a Tanais néven a mai Dünát fejezte ki, s hogy e névnek felhozása bizonyítaná leginkább azt, hogy Pytheas már Kr. e. 330 tájban hajózta körül Cadixtól fogva a nyugat-európai és a Balt-tenger német partjait a Dünáig, azt először a Magyarország Ethnographiája 100. lapján levő jegyzetben adtam elő. Sokan hihetetlennek találják: de most egy tanúságot hozhatok elő, mely igazolja felfogásomat. Chalcocondylas, byzantinus író, Hunyadi János és Mátyás királyunk idejéből, többi közt Oroszországot, melyet Sarmatiának nevez, így írja le (Bonni kiadás 130—132. lapján):

«Sarmatia a nomád skytháktól (a déli Oroszország akkori tatár népe) egyfelé a dákokig (Moldova), másfelé a litvánokig terjed. A sarmaták egy nép, melynek nyelve leginkább az illyrek (balkáni szlávok) nyelvéhez hasonlít. Életmódjában és szokásaiban Jézus törvényeit követi, de a görög egyház szertartásaihoz szít s nem hajlik a római pápához, hanem a görög pátriárkához; ennek engedelmes az isteni tiszteletre s az életre nézve» — Chalcocondylas más helyütt elbeszélli, hogy a moskvai főpap Isidorus Florenczben 1439-ben jelen volt az egyházi Unio kötésénél, a mit azért említek meg, mert abból is kitetszik, hogy Chalcocondylas ismeri vala Oroszországot. — «A Fekete tengerre néző sarmataság sok fejedelemségre oszlik; van moskvai (*Μοσχοβίου*), van kievi (*Κίεβος*), van fari (*Φάρι ?*), van choroviai (*Χωρόβιον ?*); mind fejedelmek alatti váro-

sok az úgynevezett Fekete Sarmatiában. De az oceanus (Balt-tenger és a Német-tenger) felé s éjszakra lakó sarmataságot Fejér Sarmatiának nevezik. Ott van Ugrad (*Οὐγκράτης*) nevű város, melynek igazgatása aristokratiai, egy gazdag és leghatalmasabb város mind a Fekete, mind a Fejér Sarmatiában. Az úgynevezett Inflasti (Livland *'Ινφλάστη*) tartomány a tengerig ér. Ott kötnek ki a Dakia és Germania hajóji, melyek a britanniai és kelt (angol és franczia) árúkat viszik oda. A Tanais-tól fogva a Bretanniai tengerig és a Keltországig a lakott földnek legnagyobb hossza mintegy harminczöt nap járásnyi, annak legnagyobb szélessége pedig a Tanais mellékén túli Sarmatiától Assyriáig terjed; azt skythák lakják. Nekem úgy látszik, hogy a Tanaison túli föld legnagyobb mind hosszára mind szélességire nézve egész Európában. A permiek a sarmatákon túl éjszak felé laknak; határosak a sarmatákkal, s velök ugyanazon nyelvűek is. Azt mondják a permiekről, hogy leginkább vadászatból élő nép.»

Ebben a leírásban több földrajzi név homályos, de némelye fölismerhető. Az *Ugrad* (*Οὐγκράτης*) név alatt bizonyosan Novgorod rejlik, a mely akkor csakugyan aristokratiai, azaz a Hansza-városok módja szerint igazgatott város volt, leghatalmasabb valamennyi orosz városok közt, s önálló köztársaság, melyet 1478-ban Vasziljevics Iván hódíta meg. Chalcocondylas a g-t már gyakran az új-görög írás szerint *γκ*-val fejezi ki, minélfogva *γκράτης* csakugyan = grad = gorod; az *ου*-ban pedig *νεο*, vagy ilyesmi rejlik (tehát *νεο-γκράτης*, *οὐγράτης*). Így az *Inflasti* szó talán betű-átvetés által *Isflant*-ból lett de nyilván Livland-ot teszen. Dakia pedig Dania ;} ezt gyakran Daciá-nak írták és ejtették a középsorban. A Daniából és Germániából érkező hajók, melyek az angol és franczia árukat vitték Livlandba, a Dünában Riga mellett kötének ki. Ezt a várost nem nevezi meg ugyan Chalcocondylas; de «Tanais» folyója nem lehet más, mint a Düna, melyet a rigai németek Donaunak is neveznek, a mit ott magam hallottam. Lehet, hogy Chalcocondylas azt a folyót az Azovi tengerbe szakadó Tanaisszal (Don) gondolta lenni valami összeköttetésben, — ámbár az orosz kereskedés, mind a IX. és X. században, mind azután is Chalcocondylas idejéig a Balt-tengertől a Deneperen folyt Konstantinápoly felé: — de midőn a Tanaistól való távolságot a Britt-tengerig és Francziaországig határozza meg, lehetetlen más folyó-

nak torkolatját venni, mint a mai Düna folyóét, melyet e szerint Chalcocondylas is Tanaisnak nevezett. Azért állítom, hogy a *Düna, Don, Duna* egyet jelentő folyó nevek, s egy azon néptől származnak; hogy a Düna név úgy hangzott vala, hogy a görög azt már Pytheas idejében Tanais-nak írhatta, mint majdnem kilencz száz évvel azután még Chalcocondylas is írta. De már a Ravennai Névtelenben (lásd a 49. lapot) *Dina*-nak találjuk nevezve, a ki dánokat is tud ott (Dani qui juxta Dina fluvium stant).

2. *Jordanis és Novietuna* azaz *Novgorod.* Az 55. lapon mondám, hogy 862 tájban Rurik és társai csúd (azaz finn) és szláv népek közt új birodalmat kezdének alapítani; hogy már azelőtt a ruots-ok, azaz svédek, *Novietunát* vagyis Novgorodot (Újváros) építették volt, a mely most Rurik székhelyévé lőn. — Ezt is, hogy Jordanis *Novietuna*-ja Novgorod volna, Magyarország Ethnographiája 119. lapján merém állítani. Jordanis (Closs kiadás, 26, 27, 28. lapjain) ezt írja a szlávok fészkeiről:

«Dakia (mai Erdélyország) mint egy koszorúval úgy van körülfoglalva magas havasokkal, a melyeknek éjszakon elnyúló baloldalán túl, a Viszla folyó eredetétől fogva, a venedek (vendek, szlávok) népes nemzete ül határtalan téreken. A venedek, habár külömböző törzseik és helyeik szerint külömbféle nevűek, mégis leginkább szlavénok és ant-ok (sclaveni et antes). A szlavénok a *Novietuna várostól* és a *Mursianus tótól* fogva a Neszterig és éjszakon a Viszláig terjednek. Városaik nekik a mocsárok és erdők. Az antok pedig, a kik vitézebbek, a Pontus (Fekete) tenger felé, a Neszter folyótól a Deneperig laknak, mely folyók messzire vannak egymástól.»

Az éjszaki Kárpátokon túl, a Viszla folyó erédeténél kezdve, a vendek terjeszkednek határtalan téreken, úgy mond Jordanis. A sok vend törzs közől kettőt említ meg, a szlavénokat és antokat. Azok nyugat-éjszakra, ezek kelet-délre esnek. A vendek nyugat-éjszaki térei, a melyeken a szlavénok tanyáznak, egyfelől Novietuna várostól és a Mursianus tótól a Neszterig, másfelől a Viszláig terjednek. E helyrajzot lehetetlen másképen érteni, mint így, hogy Novietuna város és a Mursianus tó éjszak-keleti, a Neszter meg dél-keleti, a Viszla folyó pedig nyugat-éjszaki és nyugatdéli határai a szlavénoknak. A Nesztertől fogva a Deneperig az antok ülnek a Fekete tenger felé fordúlva. Jordanis előadása sze-

rint Novietuna nem szlavén város, hiszen a szlavénok, világosan mondja, az erdőket és mocsárokat nézik városoknak, azaz nem laknak vala kerített városokban, hanem még erdőkben és mocsárok között találták meg a biztosságot. Továbbá Jordanis helyrajza szerint azt a «civitas Novietunensis»-t nem lehet a Dunánál keresni, s a Noviodunum dák várossal azonosítani, mely a mai Izakcsa helyén volt, valamint nem lehet a Mursianus tavat avval azonosítani, melyet a 25. lapon Morsianus-nak nevez, de a melyet a Duna mellé helyez, mikor ezt mondja: Scythia Germaniával határos, «ubi Hister oritur amnis, vel stagnns dilatatur Morsianus», azaz ott, a hol a Duna az Ister nevet veszi föl — a Vaskapun alúl — s a hol a Morsianus tó van, azaz valamely tó az alsó Duna mellett. Ezt a déli Noviodunumot, s a Duna torkolatjainál keresendő Morsianus tavat azért sem lehet amaz éjszaki Novietunával és Mursianus tóval egynek tartani, mert Jordanis a szlavénok lakásait nem a déli vagy alsó Dunánál tudja, a hol az ő idejében hunok és bolgárok tanyáztak, hanem az éjszaki Viszlától keletre és éjszakra. Úgyde ha a szlavénok, Jordanis szerint, Novietuna városig értek; ez a város nem lehetvén szláv, csak finn vagy skandináv, szorosabban véve ruots, azaz svéd város volt. Finn-nek nem tarthatni, mert a név «Novietuna» ó-svéd, s jelent *Újvárost*. A *tuna* = város, megvan a *Sig-tuna*-ban és más svéd város nevekben, angolul *town*; a szóban lévő város neve *Ny-tuna* lehetett. A ruots-ok, már évszázadokkal Rurikék előtt jártak a Finn öböl déli partjaira, s ha ott várost építettek, az természet szerint *Ny-tuna* lett. Novgorod a szónak szláv fordítása, melyet a magyarok Nógrádnak ejtenének.

Mondják, hogy Novgorodot Rurik alapította volna; de ha Jordanisnak idézett helyrajzából az éjszaki Novietuna-t kitörölni nem lehet: akkor Novietuna (Ny-tuna) meg volt már Jordanis idejében, s az más nem is lehet, mint Novgorod, mely szláv név csak Rurikék elszlávosodásával kapott fel. Már Constantinus Porphyrogenitus 950 tájban *Nema-Grad*-nak nevezi, mely szóban a *neo*, vagy *ny* (új) el van torzítva, mint a sokkal későbbi Chalcocondylasnál is, kinél, mint látjuk, U-grad-ot találunk.

HUNFALVY PÁL.

XORENACI MÓZES

ÖTÖDIK SZÁZADBELI ÖRMÉNY TÖRTÉNETÍRÓ

AZ OGUNDUR ÉS OGUR BOLGÁROKRÓL.

A bolgárokról szóló legrégibb följegyzést *Xorenaci Mózes*[1]) «Nagy-Örményhon Története» czimű művében találjuk. E följegyzés részint egyes bolgár néptörzsek, illetve népek, már a Kr. sz. előtti II-ik században berohanást intéztek az Aršakidák által bírt örmény területekre. A classicus világ írói tesznek ugyan a hunokról a Kr. sz. előtti időkre nézve is említést, habár csak meglehetős homályos módon, de a bolgár nép és nevezetet csak Etel világbirodalma romjain kezdik hangoztatni.

Az örmény íróknál a hunok és bolgárok egyidejűleg lépnek a történelem színpadára, s nem is mint új jövevények, hanem mint megszokott és jól ismert északi szomszédok. Honnan e tetemes korkülönzet a két világ írói közt? E kérdés tüzetes megfejtése nem tartozhat e vázlat szűk keretébe, azonban mint itt is nagy valószinűséggel alkalmazható általános okúl a következőket jelezhetjük. A történelem rendszerint csak a nagy horderejű momentumokat teszi magáévá; kisebb és jelentéktelen momentumokkal csak rendkivüli körülmények közbejöttével szokott foglalkozni, s a szomszéd népek történelmét csak akkor és azon esetben

[1]) Az örmény hangok visszaadására a magyar ejtéstől eltérő következő betüket használtuk:

χ = ném. ch, arab خ;
γ = arab غ;
s = magy. sz;
š = magy. s, ném. sch.

érinti, a midőn és a melyben azok velük érintkezésbe jönnek. Igen természetes tehát, hogy a hunokkal érintkező örménység már oly korban ismeri e népfajt, a melyben a távoli classicus világ még nem is álmodik vala róla. Ha a hún népek a Kr. sz. előtti II-ik században nem háborgatják vala a szomszéd örmény területet, több mint bizonyos, hogy az ő történelmük is hallgatással fogta volna őket mellőzni.

Xorenaci az V-ik században írt (sz. 370-ben, mh. 489-ben). Mind az, mit művében a bolgárokról felhoz, nem képezi szerző saját korabeli eseményeinek tárgyát, s így valószinű, hogy e följegyzést is fő kútfeje, a szyr Mar-Abas Katina művéből merítette, ki, ha nem írt is az időszámításunk előtti II-ik században, mint azt eddigelé általánosan hitték, de mindenesetre — kivált a jelen résszerű kérdésre vonatkozólag — hiteles adatokat hagyott hátra[1]).

Xorenaci csupán két helyen tesz a bolgárokról említést. Az elsők az ogundur-, az utóbbiak pedig valószinűleg az ogur-bolgárok voltak. A következőkben I. alatt Xorenaci magyarított szövegét közöljük, a szükséges jegyzetek és értelmezések kiséretében, míg II. alatt a byzantin chronographia azon adatait, a melyek szerzőnk tételeinek beigazolására szolgálnak. Az örmény szöveg magyarítása a Lukácsy és Lauer urak fordításán alapszik, tekintettel a Lukácsy úr művéhez mellékelt eredeti örmény szövegre. De lássuk mit mond e népekről.

---

[1]) Katina létezése több izben megvolt támadva, sőt Quatremère (Journal des Savans 1850. p. 364. sk.) egyenesen tagadásba helyezte azt. Igen természetes, hogy ez által Xorenaci hitele nem öregbedett. Újabban Dulaurier (v. ö. Langlois értekezését) iparkodott e kérdést tisztázni. Szerinte Katina csakugyan létezett, s Vaγaršak kortársa volt. Langlois (Etude sur les sources de l' Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren) szerint is bizonyos Katina léte és irodalmi működése, de nem a Xorenaci által jelzett időben, hanem az időszámításunk előtti század végtizedeiben. Langlois jeles értekezése ismét helyreállítá Xorenaci megtámadott hitelét, melyre nézve álljanak itt saját szavai:

„En terminant, qu'on nous permette de rappeler ici ce qu'un vénérable prélat arménien nous dit un jour, à propos des critiques sévères qui s' efforcent de rabaisser le mérite de Moise de Khoren : «Un jour l'Europe savante le proclamera grand, pour l'époque où il vécut ; un jour viendra, où ceux qui l'ont calomnié lui rendront justice ; car lorsqu'ils auront bien étudié notre Khorenatzi, ils reconnaîtront sa sincérité, et ils finiront par lui accorder le titre de père de l'histoire d'Arménie, que nos aïeux lui ont toujours décernée !»"

I.

1. Az Ogundurok.

A) Szöveg.

.... «*Miután ekként (Vaγaršak)* [1] *a nyugati néptömeget elbocsátotta, a Saraj* [2] *közelében (terülő) füdús vidékre szállt, mely a régiek által erdőtlen- és felső-Baseannak* [3] *hivatik; utóbb azonban, mivel ott Und* [4] *vγendur* [5] *bolgár* [6] *gyarmata telepedett meg, nevéről Vanand-nak* [7] *hivaték: s a falvak még most is fivérei és utódai nevét viselik.*»

Xorenaci Mózes: Nagy-Örményhon Története. II, 6.

B) Értelmezés.

1. Vaγaršak (Valarsaces) 149—127-ig uralkodott Kr. sz. előtt. — A szövegben jelzett vγendur-bolgárok beköltözését eddigelé úgy értelmezték, hogy az Vaγaršak alatt ment végbe. A szövegezés egy kissé homályos ugyan, de mi kétséget sem hagy fenn az iránt, hogy e beköltözés Vaγaršaknak a szövegben jelzett szemleutazása alkalmával már bevégzett tény volt. E szerint kétséges marad a beköltözés ideje, mert az ép úgy végbemehetett Vaγaršak alatt, azonban a jelzett szemleutazás előtt, mint elődje alatt, vagy talán még egy korábbi időben?

2. Šaraj Armenia Gugarkh tartományában feküdt Kangarkh kerületben. Gugarkh azonos a classicus világ Gogarene-jével.

3. Basean (v. ö. a mai Pasin-t) azonos a görögök Phasiane-jával. Az Aršakidák idejében Armenia Ararat nevű tartománya 20 altartományra volt felosztva, melyek közt Basean (olvasd: basjan) volt a legfontosabb.

4. E nevet Lauer *Vunt* [1], Lukácsy [2] pedig *Vent*-nek olvassa. E hangoztatás az új-örmény nyelv szabványain sarkal; az ó-örmény nyelv szerint — s Xorenaci ép ennek képezi egyik

[1] Lauer: Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens. Regensburg, 1869. 62. l.

[2] Lukácsy: A magyarok őselei stb. Kolozsvár, 1870. 142. l.

legjelesb és legtekintélyesebb példányát — csak *Vnd* vagy *Vend*-nek hangoztatható. E név eredetileg Und vagy Ondnak (v. ö. az Ónd [Ound] [1]) nevű hetumogert) is hangozhatott — v. ö. ogundur (ugundur) = örm. veγendur vagy vγendur; *Urastan (Iberia) = Vrastan; tekintetbe jő még a szókezdő o-nak vo (ve)-féle ejtése a vulgär-örményben.

Vnd az Örményhonba telepedett vγendur-bolgárok fejedelme vagy főnöke volt, s úgy látszik, hogy e minőségét az új hazában is megtartotta.

5. Vgendur vagy Veγendur a szöveg szerint egy bolgár nép volt. A byzantiak e népet vgundur vagy ugundur-nek nevezik. Alább majd bővebben fogunk e népről szólni. Lukácsy e nevet Velentur-nak, Lauer pedig Veγentur-nak olvassa. Itt mindenek előtt arra figyeltetek, hogy szerzők az új-örmény nyelv szabványait követik az örmény szók és nevek átírásában, mely az ó-örménytől a többi közt főleg abban tér el, hogv a b, d, g mássalhangzókat p, t, k-nak ejti. A Velentur (recte: Velendur) ejtés igazolására nézve föl lehet ugyan hozni, hogy az ó-örményben a görög λ (l)-ek rendszerint γ által adatnak vissza (p. o. βασίλιος = örm. barseγ), a mi elvégre is csak arra mutat, hogy e hang már az ó-örményben is «rezgő» hangot képviselt. Ne feledjük azonban, hogy az λ-t képviselő örmény γ hajdan vessző (') által volt a guttural-spirant γ-tól megkülönböztetve [2]). Az örmény γ tehát két hangot képvisel: a γ és l hangokat.

6. A bolgar nevet Xorenaci ez alkalommal «buγkar»-nak (olvasd: bulgár) írja, alább pedig (az ogur-bolgár betörés leírásánál) «bulγar»-nak. E név eltérő írásmódja, föltéve, hogy ez eltérés Xorenaci eredeti kéziratában is megvolt, s nem a másolók hibája vagy tévedéséből eredt, a mellett tanuskodik, hogy Xorenaci,

---

[1]) E név-találkozás nem áll egyedül. Árpád nagyfejedelem atyjának, Álmosnak neve is föllelhető a bolgároknál Almiš vagy Almuš alakban.

[2]) Lepsius: Standard Alphabet. London 1863, 134. skl.

Az örményben különben a γ-nak e kéthangusága a fölibe szúrt vesszőn kivül még az által volt megkülönböztetve, hogy a γ = γ γatnak, a γ = l pedig γium-nak hivatott, nyilván való jeléül annak, hogy ez utóbbi l-hangot képvisel, mely az örményben lium-nak hivatik. Ha kétséges volna is a vγendur szóbeli γ-nek hangoztatása, a byzantiak *vgundur alakja el fogja azt oszlatni.

illetve kútfeje, a bolgár népekről szóló följegyzést két különböző, egymástól szólamilag (mundartlich) is eltérő örmény szerkezetből vette át.

7. Vanand Ararat örmény tartomány egyik északi kerületét képezte.

Xorenaci szerint Vanand a fönnemlített Vnd vγendur-bolgár fejedelem nevéből származik. Ha e tétel való volna, akkor a Vnd vagy Vend név egy eredetibb Vand alakból származnék. Ennek fölvételére azonban koránt sincs szükségünk, mert a Vand (vagy akár Vnd, Vend) tőből sem az örmény, sem a helyi körülményeknél fogva szintén tekintetbe veendő kaukázi nyelvek terén, Vanand képzet nem származhat. Ha föntartjuk a tétel valódiságát, akkor a vγendur-bolgár főnök neve csonkulást mutatna, a mennyiben az imént említettek szerint annak szintén Vanandnak kellene hangzania. Ez lehetséges ugyan, de ha fontolóra veszszük Xorenaci számos etymologicus botlását,*) akkor más véleményre kell térnünk. Szerző itt is tévedett. Az egyedüli tény, mit e névszármaztatásból vonhatunk, az, hogy a vγendur-bolgár fejedelem s esetleg rokonainak neve is, hasonlított Vanand kerület, s talán egyéb abban terülő helységek nevéhez. A történelmi tényeket a botlás még nem dönti meg, ép úgy nem Xorenaci hitelét. Xorenaci itt, nem történelmi igazságot, hanem saját véleményét közli, mely az ő korában bírt némi valószínűséggel.

2. Az Ogurok.

A) Szöveg.

.... (I. Aršak) [1]) *napjaiban a nagy Kaukáz hegységben nagy zavar támadt a bolgárok honában* [2]) *; ezek közül (honuktól) sokan elvágatának, s honunkba* [3]) *jövének és sok idön által* [4]) *lakának Koγ* [5]) *alatt egy termékeny és kenyérdús helyen.»*

Xorenaci Mózes: Nagy-Örményhon Története, II, 9.

---

*) A sok közül csak egyet szándékom ez alkalommal jelezni.

Az örmények idegen «armen» nevét (önmagukat pedig Hajastan-nak nevezik) Xorenaci Aram király nevéből származtatja (I, 12). Aram Hajk 6-dik utódja s Ninus kortársa volt. Ha tehát az armen, Armenia név az ő nevét képviselné, akkor e név egy aránylag igen késői kor szülötte volna, ámde az ugyan e névnek megfelelő «remene» alakot a hieroglyph felira-

B) Értelmezés.

1. I A r š a k (Arsaces) 127—114-ig uralkodott Kr. sz. előtt. Az ogurok berontása tehát szintén a Kr. sz. előtti II-ik században ment végbe.

2. A bolgárok kaukázi honáról az örmény kútfők nem nyújtanak határozott tudósítást. A byzantiak szerint a Kaukáz-hegység nyugati része volt a bolgárok ős, illetve, régi hona, a Mäót tengertől keletre a Kuphis (ma Kuban) folyó mentén. Az örmény kútfőkből is ezt lehet következtetni, a mennyiben beljebb kelet felé más hun népeket említenek. A bolgárok nevét ez alkalommal bulγar-nak írja (v. ö. 1, 6.), a mi hangtanilag arról tesz bizonyságot, hogy a γ hang az örményben az idegen nyelvekbeli g hangok átirására is alkalmaztatott; egy másik példát az ogundur-vγendur szóban látunk. Xorenaci elhallgatja ugyan e bolgárok specialis nevét, mert mint föntebb láttuk, ő ép oly átalános értelemben használja a bolgár nevet mint a byzantiak, de alig kételkedhetünk a byzantiak tudósítása egybevetése után, hogy e bolgárok az ogurok voltak. Ezért bátorkodám őket a czímben egyenesen oguroknak nevezni.

3. A «honunkba jövének» kitétel, arról tanuskodnék, hogy Xorenaci a bolgárokról szóló följegyzést nem főkútfeje Mar Abas Katinából vette; e mellett szólna a bolgár név különböző irásmódja is (v. ö. 1, 6).

4. Hogy meddig laktak e bolgárok Örményhonban, s vajon elhagyták e azt később, vagy az örményekbe olvadtak e be? — világos tudósítás hiányában eldönteni alig lehet. A szöveg majd nem azt engedi következtetnünk, hogy később ismét honukba tértek vissza.

5. K o γ Tajkh örmény tartomány egyik kerületét képezte. A K o γ név egy görög-latin K o l (Col)-nak felel meg, melyet a k ó l o k (coli) c o l c h o k (colchi) és C o l c h i s tartomány nevében találunk meg. Igen valószínű, hogy a kól (colus) névben kell a legeredetibb alakot keresnünk, a mennyiben a kolch (colchus)

---

tokban már a Kr. sz. előtti 17-dik században fölleljük. Xorenaci tehát tévedett. Az Arman, Armenia név valószinű eredetére nézve v. ö. Spiegel: Eranische Alterthumskunde I, 207. és 370. ll.

és Colchis nevek rendes örmény képzőt mutatnak. Az örményben a Kol tőből «kh» képző által gentil és topos-név alakúl: Koγhk (Kolkh helyett), s ezt látjuk a col-ch-us, Col-ch-is nevekben. Colchis mint tartomány-név (később Lazica) eleve a Phasis monnó partjára volt szorítva, de említenek a görög és latin írók a mellett colch és col (coli) népeket e tartomány határán kívűl is. A déli colchok Trapezustól délre laktak, a kólok pedig ezektől keletre, a moschok, gogárok és taochok által határolva.

II.
Az ogundur- és ogur-bolgárok a byzantin chronographoknál.

A byzantin chronographokból csak néhány tételt akarok kiemelni. E tételek Xorenaci állításait fényesen igazolják egyrészt, mig másrészt oly adatokat szolgáltatnak, a melyek segélyével a jelzett két nép hovátartozása, azaz néptani állásának meghatározása és további történetének körvonala eléállítható.

1. Az Ogundurok.

Az ogundurokat mint ilyeneket, azaz jelzett alakban, a történelem nem ismeri. Kútfőink csak az unnugundur (Nikephor) és onogundur (Theophan, Konstantin császár) alakokat ismerik. E népnevekben nem lesz nehéz a byzantiak által oly gyakran használt[1]) hún (hunnos, hunos, unnos, unos,[2]) onos) jelzőt föismerni. Részemről bizonyosnak tartom, hogy az unnugundur (onogundur) név két, unnos (onos-hún) + ugundur (ogundur) elemből áll, s hogy e szerint a kérdéses nép tulajdonkép ogundur vagy ugundur nevet viselt.

Az örmény és byzantin kútfők egybevetése egy új névvel hozott össze bennünket, az ogundurok vagy ugundurok nevével, melyet az előtte álló hún-jelző annyira homályossá tett, hogy az általa jelölt nép eddigelé ismeretlen volt. A ponto-kaspi sík, s egyátalán a continensünk keleti részeiben az első és tizedik század közt szerepelt népek két legje-

lesb ismerője: Thunmann[1]) és Zeuss[2]) urak más hún, illetve bolgár népnévvel hozták össze az unnugundur és onogundur alakokat, a nélkül, hogy annak összetételéről csak némi sejtelemmel is birtak volna, a mennyiben egyszerű ferdítésnek vélték. Ettől az «Attila» méltán nagynevű szerzője sem állt távol. Ő mellőzve a jelzett két írót, egy új, költői és genialis, azonban minden tekintetben ferde felfogásnak adott helyt.[3])

Az ogundurok történelmi eseményeiről csak igen kevés adat jutott reánk. Xorenaci bolgároknak nevezi őket, s ezt a byzantiak is megerősítik, a mennyiben részint bolgároknak nevezik, részint a bolgárokkal közös uralkodó alá helyezik (Theophan, Nikephor és Konstantin császár).

Az ogundurok eredeti lakhelyét Theophán tartotta fenn számunkra, kinél különben is a bolgár-népek lakhelye és vándorlását illetőleg a legkimerítőbb tudósítást találjuk. Szerinte az «onogundur-bolgárok» legregibb lakhelye s Kaukáz hegység nyugoti részében, a Kuphis (ma Kuban) folyam mentén terült (editio Parisiana p. 296), tehát ott, ahova az Xorenaci helyezi:

«A nagy Kaukáz hegységben . . . a bolgárok honában.»

A VI-ik század folytán már Avar-honban, tehát valószínűleg részben honunk területén, találjuk az ogundurokat. 634-ben Kuvrat bolgár király uralma alatt álltak, s ugyan ez évben sikerült a két egyesült népnek az avar igát leráznia.

---

[1]) . . . «Alle diese Namen sind im Grunde einerlei; Uguren oder Uiguren (sic) scheint der wahre zu sein, und aus ihm sind die übrigen durch einen Khinasmus (sic) entstanden». Untersuchungen über die Geschichte der östl. Europäischen Völker, I, 38.

[2]) . . «Am meisten entstellt nennen ihn 'Ονογούνδουροι, 'Ουννουγούνδουροι die Griechen die letzten Male, da sie des Volkes unter dieser besondern Benennung erwähnen». Die Deutschen und die Nachbarstämme, 713. l.

[3]) Thierry úr t. i. — Theophan párisi kiadását használta, melyben, daczára annak, hogy codexeinek nagy része a többi chronographok által is igazolt «'Ωνογουνδούρων Βουλγάρων» helyett a hibás és elvetendő «Ο'υννοβουνδοβουλγάρων» olvasás talált kifejezésre — egy hunno-vendo-bolgár szövetséggel szaporította a történelmet. V. ö. Szabó K.: Attila fiai és utódai történelme 65. l.

Később a Dunán átkelve Moesiában vettek lakást.[1]) S ez az utolsó történelmi följegyzés, mely róluk eredeti törzsnevük kitételével tesz említést.

2. Az Ogurok.

Az ogurokkal már gyakrabban találkozunk, nem csak a byzanti, hanem a nyugati latin, germán és szláv történeti kútfőkben is. Az ogurok, illetve ogur-népek nagy és kiváló szerepet vittek, s a történelem még sem ismeri őket. A magyarság történetében is kiváló hely jut az ogurok számára, mert ők képezik azon hidat, mely a magyarságot a hunokkal összeköti. A magyarok idegen hungarus, ungarus, ungrus, ungros, ungrin, venger, ungar stb. neve az ogurokhoz vezet bennünket, s erre utal a modern ugor név is, melyet az Ural hószirtjein és a jéghullámú Ob martjain most is feltalálunk, s a mely egy egész, mintegy 12 millió lélekből álló nagy népcsaládot közös elnevezés alá foglalt. Az ogurok története tehát méltán veszi igénybe figyelmünket, mert annak részletes megbeszélése hivatva van őstörténelmünk nem egy homályát földeríteni.

Mindezek megbeszélése nem tartozik, de nem is foglalható be a jelen vázlat szűk keretébe, s így mí csak a byzantin kútfők azon adatait fogjuk kiemelni, a melyek hivatvák Xorenaci fönnebb jelzett adatait, de csak is ezeket, világba helyezni.

Az ogurok nevét a byzanti chronographok részint önállólag, részint a hún jelzővel ellátva használják, tehát ogur (ogor, ugur) és unnugur (onugur, onogur) alakban. A nyugati (latin, germán és szláv) kútfőkben található alakok mind a hún jelzővel ellátott alakból indulnak ki. Ezenkívül megjegyzendő, hogy az önálló ogur v. ugur (-gur, -gar, -ger, -gir stb.) alak rövidítve, és részben új hangárnyalat elétüntetése mellett

---

[1]) «'Εγένετο δὲ ἡ τῶν βαρβάρων (Βουλγάρων) περάιωσις ἐπὶ τὸν 'Ιστρον ποταμὸν εἰς τὰ τέλη τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ Πωγωνάτου, ὅτε καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν φανερὸν ἐγένετο. Πρότερον γὰρ 'Ονογουνδούρους αὐτὸυς ἐκάλουν.» Konstantin császár de Thematibus, II, 46.

még számos hún népnévben, így a bolgár, saragur stb. nevekben is előjő.

Az ogurok vagyis inkább az onogurok szintén a Kaukáz hegység nyugati részében laktak a Pont-tenger közelében: «item juxta mare Ponticum patria quae dicitur Onogoria, quam subtilius Livanius Philosophus vicinam paludis Maeotidae summitatis esse decernit.»

Ravennai földíró IV, 2.

Agathias (III, 5. §.) hosszasan beszél az onoguroknak a lázok vagyis a régi colchok honába történt beütéséről. Lazicában vagyis a régi Colchisban az onogurok megveretének, s egy a hadszínhelyhez közel álló erőd, Onoguris nevet nyert, mely később a keresztyén vallás behozása alkalmával szent István nevéről nevezteték.

Ezen esemény bizonytalan időben ment végbe. Ha azonban Thunmann (i. mű 49. l.) meghatározása való, akkor annak egy a Xorenaci által jelzett eseménytől igen távol álló, maga Xorenaci életkorát meghaladó időben kellett végbe mennie. E szerint a Xorenaci és Agathias által jelzett események nem állnak egymással közvetlen összefüggésben.

Ha azonban tekintetbe és fontolóra vesszük Agathias eléadását, akkor az nehezen állja ki a tűzpróbát, a mennyiben igen kevés valószínűséggel bír, hogy egy egészen idegen tartományban levő erőd, mely nem is áll a hadszínhelyen, egy annak közelében megvert ellenség neve után neveztessék el. Ehez járul még azon körülmény is, hogy Agathias Onoguris elébbi nevét sem nem ismeri, sem nem említi.

Részemről, tekintettel a nyelvtudomány és ethnographia vallományaira, azon nézetnek adok kifejezést, hogy az Onoguris név azon időből származik, midőn Xorenaci szerint az onogurok «honunkba jövének, és sok időn által lakának Koγ (= Colchis vagyis a későbbi Lazica) alatt.»

Hogy az onogurok innen később kiverettek, az Xorenaci soraiból is kitűnik, s hogy kiveretésük után is iparkodtak a «termékeny és kenyérdús» helyen letelepedni, vagy legalább is zsákmányt szerezni, azt amúgy is könnyen elgondolhatjuk.

Az onogurok azon betörése, melyet Agathias jelez, azonos lesz azon átalános népmozgalommal, melyet az avarok

megjelenése okozott (v. ö. Priskos 14. §.), s mely azzal végződött, hogy az onogurok az avarokhoz szegődtek, s részt vettek a mostani magyar négy folyamhon meghódításában. Agathiasnak az Onoguris név eredetére vonatkozó részletét költöttnek, illetőleg szerző saját, de a történet és valóság által nem igazolt, véletének tartom.

Az imént jelzettekben csak kevés positiv eredményt nyertünk, de mégis annyit, hogy Xorenaci szavait beigazolják. S ha a történelem minden egyéb eseményt a feledség özönébe sülyesztett volna is, a Colchisban hajdan létezett Onoguris helynév is, melyben valószínűleg az azt környező terep is részesült, elegendő volna arra, hogy az «Örmény Történetek» atyját hitelesítsék.[1])

EDELSPACHER ANTAL.

[1]) Az örmény történelmi kútfőknek a húnok és bolgárok régiségére vonatkozó tanai egy új, nevezetes és nagyhorderejű fölfedezés által megerősíttetnek. A Krimben talált régi héber sírfeliratok nyomán Chwolson úr (Hebräische Grabschriften aus der Krim, 120. l.) azon eredményre jutott, hogy a krimi félszigetet és környékét már az időszámításunk előtti századokban török-tatár nyelvű néptörzsek lakták. Ezen török-tatár nyelvű néptörzsek csak a hún népek lehettek, tehát a húnok, bolgárok, avarok és az ogorok, mert mindabból, a mi e népek nyelvére utal, csak az következtethető, hogy a nagy, török vagy tatár közös elnevezés alá foglalt nép- és nyelvcsaládba tartoztak.

A MÁSSALHANGZÓK HASONULASA A MAGYARBAN.

(ADALÉK A MAGYAR HANGTANHOZ.)

A legtöbb hangváltozásnak oka a beszélők kényelmessége, a szólásra fordított izom-erő lankadása, s így azon hangváltozásnak is, melyet hasonulásnak vagy assimilationak neveznek (bo*tt*al, örö*kk*é, e*ss*ék e h. bo*tv*al, örö*kv*é, e*sj*ék). Azért nevezik így, mert az eredmény ugyanaz, mintha a második hang az elsőhöz hasonlóvá vált volna; azaz a bo*tt*al szóban a *t*-t úgy ejtjük, mint ha csakugyan két *t* kerűlt volna egymás mellé, azaz mint ha a *bot* tő mellé *tal* rag járúlt volna, *v*-ből átváltozott *t* hanggal. Azonban a ‚hasonulás' természetesen csak látszólagos, mert szorosan véve, ha úgy tekintjük a dolgot, a mint a tudományos hangtan tudnunk adja, komolyan nem állíthatunk olyan képtelenséget, hogy egy *v*-ből *t* válhatik *(bottal)* vagy egy *z*-ből *n* *(annál)* [1]. Az ilyen úgy nev. teljes hasonulás nem egy-egy hangnak átváltozásában, a másikhoz való alkalmazkodásában áll, hanem egyszerüen teljes elveszésében. Ha *botval* helyett azt mondjuk *bottal*, ennek az a kényelmesség az oka, hogy az első és második szótag közt nem akarunk kétszer artikulálni: a gyöngébbik hangot, a *v*-t elhanyagoljuk, a mennyiben nem artikuláljuk külön, hanem csak mintegy virtualiter tartjuk meg az által, hogy *t* hangot megnyujtjuk, azaz explosióját annyi ideig halasztjuk, a mennyit a *v* kiejtése venne igénybe. Ez az úgy nev. teljes hasonulás tehát pontosan szólva nem is hasonulás, hanem egy-egy mássalhangzónak elhanyagolása, de pótolva az által, hogy a

---

[1]) Persze az olyan helyesírási szabályok, melyek *észszel*, *öcscse* stb. írást rendelnek e h. *ésszel*, *öccse*, csakugyan, komolyan azt hiszik, hogy az *észszel* szóban a *v* átváltozott *sz* hanggá s az *öcscse* szóban a *j* *cs* hanggá!

a positio (a torlat) mégis megmarad, mert a másik mássalhangzót a kiejtésben tovább nyujtjuk, mintegy kettőztetjük. [1])

Van azonban kétféle valóságos hasonulás is, s ezekre akarunk előbb egy tekintetet vetni, mielőtt áttérnénk tulajdonképi tárgyunkra.

Az első az orrhangok alkalmazkodása a következő mássalhangzóhoz. Itt főleg ez a négy orrhang jön tekintetbe: *ṅ* (torkhang), *n* (foghang), *m* (ajakhang), *ń* (*ny*, dentipalatalis). A szájrészek állása az első háromnak kiejtésénél rajzban latható Müller M. újabb fölolvasásaiban (a magyar kiad. 169. lapján). Mi történik, ha ajakhang, pl. *b* előtt *n*-et kell ejtenünk? Vegyük az azo*nb*an szót: az *o* kiejtése után lebocsátjuk ugyan az ínyvitorlát, tehát a lehelletnek az orrhang alkotásához szükséges utat (az orr felé) megnyitjuk, de egyúttal a nyelvnek s az ajaknak már előre a következő *b*-hez szükséges állást adjuk, úgy hogy a nyelv elejét lelapítjuk (nem emeljük a fölső fog mögé) s ajkunkat összeértetjük: az eredmény az, hogy a *b* előtt orrhangot ejtünk ugyan, de nem a foghang *n*-et, hanem az ajakhang *m*-et (*azonban* h. *azomban)*, tehát az *n*-et a rá következő *b*-hez hasonlóbbá tettük. Ilyen esetek pl. a következők:

n : m ajkhang előtt: *tehémből, vizözömben ;* — *mim belé* min(d) belé Ny. III. 321 [2]); — *Szembenedékhégy* Szen(t)benedekh. II. 186; — *itthum van* IV. 40; — *kim vót* kinn volt; — ez a hasonulás *p* és *b* előtt mindig s országszerte beáll;

ny: m ajkhang előtt: *kememb* keményb Wp. 4; — *torombú* Ny. III. 284; — *aram píz* IV. 37; — *semved* senyved; — ez a változás már nem áll be szükségkép, mert rendesen így mondjuk: *toronyból, arany pénz*;

---

[1]) Tulajdonképen nem ejtünk két külön *p*-t, ha azt mondjuk *nappal*, hanem ajkunknak megadjuk a *p* kiejtéséhez szükséges helyzetet, s aztán tovább tartjuk összenyomva, későbbre halasztjuk megnyitását, az explosiót.

[2]) Rövidítések: Ny. Magyar Nyelvőr. | NyK. Nyelvtudományi Közlemények. | MNy. Magyar Nyelvészet. | Bud. szót. Budenz magyar-ugor szótára. | MA. Molnár Albert szót. | K. Kriza vadrózsái. | N. Népköltési Gyüjt. új folyam. | Pap: Pap, Palócz Népköltemények. | Ab. tr. nd. Abafi, Tréfás Népdalok. | B. Bécsi cod. | D. Debreczeni cod. | Dl. Debrecz. legendás könyv. | Dm. Domonkos élete. | J. Jordánszky cod. | Lev. t. Magyar Leveles Tár (400 magyar levél). | P. G. Pesti G. meséi. | Tih. Tihanyi cod. | Wp. Weszprémi cod.

m : n foghang előtt: *bont, ront, ont, önt, szánt, hánt* e h. **bomt, *számt* stb. (v. ö. *bomlik, számlik)* ; — *teréntém* II. 86 (ismertem egy öreg urat, ki *terémt* helyett mindig azt mondta: *terént)* ; — *fölöstökönt* II. 466 ; — *fantalan* számtalan, Peer cod. 195, Telegdi, ev. 23 ; — *kigyend* Ny. II. 231 kige(l)m(e)d ; *kend* ke(l)m(e)d ; — de mondjuk: *terémt, nyomtat, tömte, tömd* ;

ny : n foghang előtt: *méndörög* III. 324 (Veszprémben általános) ; — *szégént, legént* ; — de mondjuk így is: *ménydörög, szégényt, legényt* ;

n : ṅ torokhang előtt: ez a hasonulás mindig beáll az élő beszédben; ha épen akarunk, ejthetünk tiszta foghangú *n*-et torokhang előtt is *(dön-get)*, de soha sem szoktuk úgy ejteni, hanem nyelvünknek hátulsó tömegét már előre a torokhang ejtéséhez való állásba visszük, azaz fölemeljük a kemény íny felé: *döṅget* ;

m : ṅ torokhang előtt; *zankiuetőth* számkivetett Nagyszomb. cod. 3, Wp. cod. 58 ; — *elkároṅkodta magát*, Merényi er. népm. I. 192 ; — *fölöstököṅkor* Ny. II. 466 ; — *iṅg, üṅg* im(e)g, üm(ö)g ; — *uruṅk* uro-m-k ; — de mondjuk: *számkivetett, nyomkod* stb.:

ny : ṅ torokhang előtt: *szégéṅke* ; de mondunk *szegényké*-t is ;

n : ny j előtt: *bánja — bányja* — teljes hasonulással (l. alább 166) *bánnya.*

A másodikféle hasonulás a néma és hangzó vagy, mint szintén nevezik őket, kemény és lágy mássalhangzók érintkezésekor történik. A kettő közti külömbség (l. Müller új fölolv. 167, 168) rendesen az, hogy a lágyak *(b, d, z, j* stb.) kiejtésénél a hangrés annyira megszűkűl, hogy az articulatio előtt és az explosio után megzendűl. Ha tehát lágy mássalhangzó után keményet kell ejtenünk, a hangszalagoknak közbe eső megzendülése mintegy megszakítja a két hang (s a két szótag) közti érintkezést. Ezt a megszakítást rendesen elkerüljük [1]) úgy, hogy a lágy hang helyett kemény hang előtt (akár ugyanabban a szóban, akár a következő szó elején van ez a kemény hang) a megfelelő keményet ejtjük, tehát:

---

[1]) Legalább a magam kiejtésében s vidékemében, de úgy látszik az általános kiejtésben is. A dolog pontosabb megfigyelést kiván, mert vidékek szerint eltérő lehet a kiejtés (v. ö. Sievers, Grundzüge der Lautphysiologie — Leipzig, 1876. — 100. l.).

g helyett *k*-t: *fokta* Ny. II. 42, *röktön* IV. 232, *mékparancsolja, örek harang, niukhattok* Wp. 62;

d helyett *t*-t: *patka* padka, *szitkozódik* szidkozódik, *átkoz* *áldkoz; *hetetfél* hetedfél II. 324, *vat körte, attam; athata* Wp. 4, *igenőjőthettek* 27;

gy helyett *ty*-t: *étykor, úty kéll;*

b helyett *p*-t: *ionkap kőniőrwlnenek* Wp. 87. *zsepkendő, doptam; ionkap halakat* Wp, 41, *sephettetőt* 4;

z helyett *sz*-et: *asztán piócásztak* Ny. II. 40, *bisztatott, ásztotás* 324; *keszkenő.*

Ennek a keményítésnek megfelel a lágyítás, mely akkor áll be, ha a két mássalhangzó közül az első kemény s a második lágy. Ilyenkor rendesen már az első hang kiejtése előtt szűkítjük meg a hangrést, úgy hogy már az első hangot is lágyan ejtjük. Így mondunk:

k helyett *g*-t: *ragd el; pögdös* Nyelvemlt. III. 5; *igegben* II. 1, *bezedőgből* 7, *közigbe* 9, *kezőgbe* 10, *keferufegőgben* 13, *byneingből* 29, *vndogb* 30; *erőkedig vala* 30; *lélegzet; lagzi* Ny. IV. 233;

t helyett *d*-t: *od ben* III. 319, *mid beszész* IV. 140; — *tőrd vezőn* Nyelvemlt. II. 21; — Somogyban azt mondják: *id van, id vót* (Ny. II. 323), *id-valusi;* de általában megmarad a *t v* előtt; — *Aradvány* Orotvány, l. Ny. 534;

p helyett *b*-t: *kabd el; csabda;*

sz helyett *z-t*: *küzd* *küszd, l. Bud. szót.; — *az gondútam* asz(t) gondoltam Ny. II. 41.

Az *r* is lágyító hatást gyakorol néha a megelőző mássalhangzóra (v. ö. hogy az észtben a szenvedő igenév képzője *r, l, n* után *-dud,* nem pedig *-tud)*: [1]) *grapsál?* Mikl. slav. elem.; *segrestye; Pongrácz* Pancratius *(pangracz* Nyelvemlt. II. XIII. l.); *dolgogrol* u. o. 25; — *madrácz* matratze; *nadragulya* szl. natragulja, Mikl. 505. sz.; *Gedrud* Gertrud Nyelvemlt. II. XII. l.

Az *l* is meglágyítja néha az előtte álló mássalhangzót: *mo-dod leltenek* Wp. 27; *mi látad lész* mi látat lész, l. Ny. IV. 171.

Az *r* és a *j* néha a rájuk következő mássalhangzót is lágyítják; *kopperda* IV. 142, rendesen kóperta; *merd* mert II. 87; talán *Gedrud* is (l. fönt) félig ide vonható, a mennyiben **Gerdrud*

[1]) Wiedemann gramm. 465. l.

helyett van; — *hajdóka* Ny. V. 97; *felejdék* II. 183: *felejdékeny* MNy. VI. 324.

Néha az orrhangoknak is van ilyen hátra ható lágyító erejük; az orrhangok közelebb állanak a lágy zárhangokhoz (a mediákhoz), tehát természetes, hogy jobban is kedvelik ezeket, mint a keményeket: *hömbölög, csimbaszkodik* hömpölyög, csimpaszkodik Ny. II. 134, 518; — *dönġ* tönk III. 141; — *mind* (Dunán túl mindig így, ha csak kemény hang nem követi) mint II. 40; *lénd a* lent a V. 126.

Van egy eset, melyben némely vidék kiejtésében a következő mássalhangzóra hat a *t* is (természetesen keményítőleg), t. i. a *tv* hangcsoportban: *kör(t)fe, ötfen, hatfan, hetfen* Ny. V. 472; *vetfé, hitfán* II. 324.

Rendesen azonban, mint láttuk, a második mássalhangzó minősége a döntő s a mássalhangzók lágyító vagy keményitő, szóval hasonító hatása előre irányúl, azaz a megelőző mássalhangzóra.

Áttérünk most fő tárgyunkra, az úgy nev. teljes hasonulásra. Hogy ezt mily joggal nevezzük s milyen értelemben nevezhetjük hasonulásnak, s hogy mily módon történik, arról már fönt volt szó. Összeállítjuk most a magyar nyelvben megfigyelt eseteket. A szófejtés útján kiderítettek s csak egy-egy nyelvjárásban dívók az általános érvényüekkel vegyest vannak fölsorolva. Az általános érvényüeknél ez külön ki van emelve. — Megjegyzendő még, hogy *c* és *cs* nincsenek külön szám alatt említve, hanem ha a csoportban második helyen állanak, a *t*-vel egy pontban találhatók, ha első helyen, *c* az *sz* alatt, *cs* az *s* alatt van tárgyalva.

I. Teljes hasonulás a következő mássalhangzóhoz.

Legnagyobb az esetek száma a lágy zárhangok közül a *g d ď*-nél (a *g*-nél s *ď*-nél csak egyes vidékeken), a fúvók közül a *v*-nél s *z*-nél (emez a legáltalánosabban elterjedt hasonulás, a mutató *az ez* szóknál), továbbá az orrhangoknál s az *r*-hangoknál.

1. Zárhangok.

A) Keményék.

k.

1. **kt : tt** — *kettő* v. ö. NyK. III. 286; — *tetem* l. Bud. szót.; — «*októ* v. *ottó:* oktondi» MNy. VI. 343; — *éggyitek* egyiktek, már B. és J., Ny. IV. 511; — *ditamos* dictamnus M. A.

1*b*. **kty: tty** — *szattyán:* a Petrarca-féle kún szógyüjteményben *saktam*.

2. **kg : gg** — *liggat, aggat, faggat, szaggat* stb. MNy. V. 86.

3. **kb : bb** — *töröb buza* K. 182, Ny. IV. 322.

4. **ks : ss** — *Taks: Tass?* Ny. II. 204: — *germeſſeg* Dm. 6.

t.

5. **tk : kk** — *csuka* csutka Ny. III. 556; — ?*csikó,* v. ö. *csitkó* Ny. III. 553, «*csidkó, csikkó*» MNy. VI. 358.

6. **td : dd** — *ládd* lát'd, látod; *rángathadd* Ab. tr. nd. 17; — *med* *metd, ‚mesd' M. 47.

7. **ts : ss** — *üss, nyiss* stb. **üts, nyits* (így még a székelyeknél); *gyüss* gyüjts Ny. III. 336.

8. **tl : ll** — *kisegillek* Ny. II. 233 (u. o. *segitötte, segitöttelek*).

9. **th : h** — *rohad* rothad.

tj : jj nincs; olyan alakok, minő pl. *tisztijják* Ny. V. 384, nem *tisztítják*-ból magyarázandók: l. Az ugor módalakok NyK. XIII.

p.

10. **pb : bb** — *hónabba* Ny. IV. 232 stb.

B) Lágyak.

g.

Különösön a *még* szócska *g*-je hasonul az ige kezdő mássalhangzójához, még pedig állandóan a palóczoknál («a *még* szóban a *g* betű, ha igével van összetéve, azon igének első betűjévé válik, melylyel egybe van ragadva» Pap).

11. **gk : kk** — *mékkéri* Ny. III. 85, *mékkérdöszte* II. 233; — *vák ki* vág(d) ki. Pap 64.

12. **gt : tt** — *méttéttik* Ny. II. 369, *méttanâtá* V. 167, *méttènné*

Pap 99, *méttojt* 134; — *röttön* Ny. IV. 236; *vattak* vágták Lev. t. 72; — **gc : cc** *méccirógat*; — **gcs : ccs** *méccsókol* Pap 34, 52.

13. **gp : pp** — *mépparancsollya* stb.

14. **gd : dd** — *möddicsérte* (N.-Körös) N. I. 414; — *Modol* Magdolna Ny. IV. 284.

15. **g-gy : ggy** — *méggyógyít* stb.

16. **gb : bb** — *mébbomlasz* Pap 146; — *örebbik* öregbik Ny. III. 558 (Dúnán túl általános).

17. **gh : hh** — *méhhallotta, méhhalok, méhhuzod* Pap 68; *méhharap* Ny. IV. 381; *mö'hânak* (N.-Körös) N. I. 408; — *lehhamarébb* Ny. IV. 419.

18. **gj : jj** — *méjjárom* Pap 22; — *lejjobban* (Sopron m.) Ny. III. 514.

19. **gf : ff** — *méffürdött* Pap 7; *möffogták* (N.-Körös) N. I. 407; *méffogod* (Nógrád) Ny. IV. 381; *méffogta* (N.-Becsk.) V. 282.

20. **gv : vv** — *mévvetétte, mevvirad* Pap 31, 35; *mé-vajazom* (K.-Kunság) Ny. III. 562.

21. **gsz : ssz** — *mészólít* Ny. IV. 35.

22. **gz : zz** — *mézzörgetétt* Pap 98.

23. **gs : ss** — *méssántó, més sé* Pap 139, 137, *mössajnáta* (N.-Körös) N. I. 408; — *més sé* Pap 22, 134, Ny. II. 442; — *vendésség* vendégség Ny. IV. 286 (máshol még tovább: *vendiség*).

24. **gzs : zzs** — *mézzsirozza* stb.

25. **gn : nn** — *mén ném* Pap 9, Ny. III. 37, *mén né nyomjon* (Sopron) 237; — *ténnap* tegnap (nagyon közönséges, pl. Ny. II. 19); — *Annos* Ágnes M. Dl.

25. **gny : nny** — *ménnyötté* Pap 25, *ményúzni* Ny. II. 275; — *könnyü* Bud. 58.

27. **gm : mm** — *mém még* Pap 100, *mémmondom* «gömöri beszédmód» Tájsz.

28. **gr : rr** — *mérágja* stb.

29. **gl : ll** — *méllásd* Ny. II. 369, Pap 100, *melláttya* 37, *méllátta* Tájsz., Ny. II. 275 (de *mékszerette, mékfeletkezett* u. o.), *möllát, möllüvi* (N.-Körös) N. I. 408; — (*hull, kullog* stb. nem ide való; l. 189. sz.).

d.

30. **dk : kk** — *imákkozzál, imákkozik* (Sopron m.) Ny. III. 237, IV. 419.

31. **dt : tt** — *adta, szalatt* stb.; *kérte* kérdte Ny. V. 267; — — *tezőt te* Wp. 18; *fiattol* Wp. 42; *talpattol* Tih. 5.

32. **db : bb** — *hab burullon* hadd boruljon Ny. III. 319.

33. **dz : zz** — ? *mazzag* MNy. V. 86, K. 557, *mazag* Ny. III. 183, *mozzag* IV. 563; — *kérezzenek* K. 437 (*ėkéredzött* u. o.).

34. **ds : ss** — *hassereg* Ny. III. 514; — *és apád* éd's (édes) apád 319.

35. **dn : nn** — *vannak* (*vadnak* Ny. IV. 471); — *honn* *hod(o)n; — *innen onnan honnan* **id-nen* stb. (v. ö. *ide*); — *ünnep, innep, innap*, l. Ny. I. 71; — *tunnaia* Nyelvemlékt. II. 16 stb.; — *han nė* Pap 52; — *tunna, künne* (*küdne*, azaz *küldne*), *harman nap* stb. MNy. V. 85; *házasonni, tunnak* Ny. II. 20: ezekben az igealakokban, úgy látszik, országszerte beáll a hasonulás. — *Alunnék, fekünni* is ide tartozik, de a 72. számba is (*vn: nn*).

36. **dny : nny** — *ekecsölüőnnyi* MNy. II. 410; *künnyi* Ny. II. 41, *hannyi* 324, *szakannyi* 325; *marannya* 223.

37. **dl : ll** — *motólla* szl. motovidlo; *villa, vėlla* cseh vidle; — *hadlava* l. Bud. szót.; — *beszéll; segéll*; *ebéllik* M. *ebellőnk* Wp. 39; —*pallás palló*; — *hal lögyön* Ny. II. 323; — ? *vadl* ,vall', l. IV. 167.

gy.

Különösen az *ėgy, nagy, vagy* és *ugy, igy, hogy* szócskák *gy*-je a dunántúli nyelvjárásban. Az *ėgy* szó után néha már nem is erősítik a mássalhangzót: *ė kis kėnyér, csak ė csipet*.

38. **gyk : kk** — *ėk kert* Ny. II. 20; *ėk kis* 323, MNy. V. 336; *ė' kerek* (Moldva) Ny. V. 570; — *nak kozma* II. 40; — *ük küő* úgy kell (magánhangzóhasonítással, mint *öd ben* ottbenn Ny. IV. 228, *kus ruha* küs ruha II. 477 stb.) MNy. II. 416; — *ik küő* így kell 412; — *hok kicsida* 417; — *hok kerü ide* Ny. II. 40.

39. **gyt : tt** — *vattok, hatta, hattuk* M., *hatak* hagyták Lev. t. 23; *fottig* Cs. (Ny. V. 369); — *fottán* Ny. III. 275; *vattok, hatták* II. 19; *fattok, hattok, fottig* MNy. V. 86; — *nat termis kü* Ny. II. 176; — *vat tőlem* (palócz) Pap 67; — *ut tėsz* Ny. III. 514; — *it tigy* MNy. 412; *hot tülem, hot tudok* Ny. II. 40, 41; *ho' tögyem* (N.-Kőrös) N. I. 412 ‖ **gyc : cc** — *ėc cigány* ‖ **gy : cs** **cs** — *ėcs csöngü* Ny. II. 233; *na' csudálkozás* N. I. 405.

40. **gyp : pp** — *ėp pap, ėp pár napra* Ny. II. 132, 323; — *vap pör* III. 372.

41. **gyg : gg** — *ėg gombos tű, ėg gödröt* Ny. II. 176, IV. 36; — *ug gondolom* II. 178.

42. **gyd : dd** — *tėdd, ėdd, vidd, hidd, aludd* stb. e h. *tėgy(e)d* stb.; *hadd hagyd;* — *ėd darab* Ny. III. 33; — *nad dolog* II. 20.

43. **gyb : bb** — *ėb bocskorgya* Ny. II. 323; — *nab bajczája van* MNy. II. 409; — *ub busút, ub bė terėntėm* Ny. II. 84, 86; — *hob beszóliccsam* 133.

44. **gyj : jj** — *ėj jó* Ny. IV. 37; — *ij járok, ij jutottunk* II. 323, IV. 421; — *na' jutalmat* N. I. 406.

45. **gyf : ff** — *ėf fé(l), ėf fábó* Ny. II. 89, 323; *ė fagyos* IV. 141; — *hof fölakasztották* IV. 36.

46. **gyv : vv** — *ėv vėg* II. 42; — *uv vittek* 41; *uv van* MNy. II. 416; *hov valami* Ny. II. 87, 176.

47. **gysz : ssz** — *ėsz szörnyű, ėsz szógáik, ėsz szėmėt* II. 20, III. 319, IV. 85; — *nasz száj* K. 556; — *isz szót* Ny. IV. 37; — *a hosz szoktyák* II. 40.

48. **gyz : zz** — *ėz zacskó* stb.; — *naz zaj* III. 469.

49. **gys : ss** — *ės sütt ember* II. 176; — *nas sár* II. 132; — *us sė* II. 20; — *sėhos sėm* II. 132; — *irisség* (N.-Kőrös) N. I. 414.

50. **gyzs : zzs** — *ėzs zsák, ėzs zsidót* Ny. II. 41, 132, IV. 84; — *ė' zsák* (N.-Kőrös) N. I. 411.

51. **gyn : nn** — *fanna, fonna, hanna* MNy. V. 86; *mėkfannak* Ny. II. 19; — *ėn nagy* IV. 36: — *hon naon, hon nem* II. 41, III. 32; *ho' ne* (N.-Kőrös) N. I. 412; — *honnem mynt* Wp. 21.

52. **gyny : nny** — *ėny nyomba* Ny. IV. 233.

53. **gym : mm** — *ėm magos* II. 176; *ė mesztelen* IV. 141; — *vam más* IV. 472; — *um mėgmarkótam* II. 40; — *im még* III. 372; — *hom mulattak, hom mikó* II. 40, 41.

54. **gyr : rr** — *ė' rakás* (N.-Kőrös) N. I. 412; — *nar rökkent pince* Ny.; — *ur ropogott, csak ur rönögtem; csak ur röpűt* II. 20, 41, IV. 86.

55. **gyl : ll** — *iréll* P. G.; *iríll* Ny. IV. 36; — *hallak* II. 19; — *ėl lány, ėl lovas* III. 36, IV. 36; — *na lány* IV. 137; — *hol löhet* II. 41.

56. **gyh : hh** — *ėh hidat* IV. 85; *ėh hordót* 37; — *na hó van* III. 319; — *ah hát még* IV. 37; — *ih hijjak* IV. 286; — *hohha* II. 42.

b.

57. **bp : pp** — *jop papiros* jobb papiros stb. általános; *yonkap poklofnak* Nyelvemlt. II. 29.

58. **bm : mm** — *dom még* dob(d)meg Ny. III. 265; *csim még* csipd meg V. 426.

59. **bl : ll** — *kellibe* keblibe, Dunán túl II. 513.

2. Fúvó hangok (spiránsok).

χ.

60. **χt : tt** — *ytattak, ithatas* ‚iktatták, iktatás' Lev. t. 34, 226: v. ö. *joχtat-* HB.; — *rittig* richtig Ny. II. 476; — *jut, kuttog, kutat, hattyu:* l. Bud. szót.; — *hat?* v. ö. zürj. *kvajt*, finn *kuute-;* — *mosat* s általában a míveltető *t* képző = er. *-χt, -kt*; l. NyK. IV. 477.

61. **χv (χf) : ff** — *poffad, pofa*, l. Bud. szót.

62. **χsz : ssz** — *asszony* = *achscin*, azaz *aχszin* HB.

63. **χn : nn** — *dunna*, szl. *duhna* Mikl. 150.

64. **χny : nny** — *vinnye* = *vihnye*, tót *vihňa* Mikl. 920, Ny. II. 358.

h.

65. **hl : ll** — *dollik* MNy. VI. 321.

j.

66. **jn : nn** — *bunni (*buvni?)* Ny. V. 270.

f.

67. **fs : ss** — *has, lassú*, l. Bud. szót.

v.

68. **vk : kk** — *rikkan* Bud. szót. 340. l.; *rikkat* MNy. VI. 375; — *szakad, szokik, csökik (csökken), csuk, nyak*, l. Bud. szót. (itt az is lehetséges, hogy nem hasonulás történt, s pl. *szokik* közvetetlen nem **szokkik*, hanem **szōkik* helyett van, v. ö. Bud. szót. 305. l.): — *tökél* l. Ny. V. 392.

69. **vt : tt** — *sötét, süt* (lesüti szemét), l. Bud. szót. — (Hogy *téttem* alakot *tértem* előzte meg, nem valószinű. Hihetőleg ez volt a fejlődés: **tévéttem: *téettem* — mint *téendő* —: *té'ttem.)*

70. **vd : dd** — *éddégél, iddogál, aluddogál* stb. — *?hideg* (lásd Bud. szót.).

71. **vj : jj** — *híjják* stb. hívják; *rijjon* Ny. IV. 232; — *rigyén, tégyén* stb. **vijén* e h. **rivjén.*

72. **vn : nn** — *ténni, rinni, jönni, jönne* stb.; *uzsonna* szl. *užirna.*

73. **vny : nny** — *tėnnyi, vinnyi, gyünnyi* jönni stb. Dunán túl.

74. **vl : ll** — *illogat, élléget, télléget* stb.; *bullogat* Lőrincz K.; *illan, illog, illaszt, illat* l. Ny. III. 196; *illik, illet, csillapodik* (?), *cselleg, csellen, sullog, szóllani, fullánk* (és *fúlánk*) l. Bud. szót.; — *csőlleni* (s ebből *csőrleni*) **csővleni* Ny. IV. 172.

sz.

75. **szs : ss** — *egésség* M.; *gonosság* K. 418; *késség, ravasság* MNy. V. 86; *kíssíg* Ny. III. 238; — *as sé* asz(t) sé, azt se (v. ö *asz' monta*) II. 20, IV. 136, Pap 30.

szn : nn — egyebütt van (görög *ἕννυμι, ζώννυμι*, aiol *ἐρέβεννος, φάεννος* stb.; lat. *penna=pesna*), de a magyarban nem tudok rá példát; *alunnék, énnék* stb. nem **alusznék, *észnék*-ből van mint Vass József hitte MNy. V. 86, hanem **alurnék, *érnék*-ből.

z.

Különösen a mutató szókban *annál, ettől, a' másik.* A névelő írásában némely codexek még ingadoznak, majd irják a *z*-t, majd nem.

76. **zk : kk** — *akkor, ekkédig; akki* Nyelvemlt. III. 4 (de *az keserggő* u. o. 2, *az kezernſeges* 131; *azkor* Lev. t. 37); *ak kap* IV. 36; *hogyan gyühet ek ki* Ny. II. 132.

77. **zt : tt** — *attól, ettől;* — *atte* a te Nyelvemlt. III. 2; *at teli* Ny. IV. 233 ‖ **zc : cc** — *a cigány* stb. ‖ **zcs : ccs** — *acs csak* II. 85.

78. **zty : tty** — *a tyuk* stb.

79. **zp : pp** — *a pap* stb.

80. **zg : gg** — *ag gazdát* IV. 135.

81. **zd : dd** — *a dolog, e dal* stb.; — *addig, eddig, meddig:* l. Ny. VI. 56.

82. **zgy : ggy** — *a gyerék* (*az germeſſeg* Dm. 6.).

83. **zb : bb** — *abban, ebből;* — *a bor* (*az bor* Dm. 6.).

84. **zh : hh** — *ahhoz* (*ozχuz* HB.); — *ahhajt, ehhere* MNy. V. 353.

85. **zj : jj** — *a jámbor* stb.

86. **zf : ff** — *efféle* (*ez fele* Dm. 6); — *af farkát* Ny. IV. 135.

87. **zv : vv** — *avval, evvel* (v. ö. *azzal*); — *av vesztís* Ny. IV. 135 (*az valaztot* Lev. t. 37).

88. **zsz : ssz** — *asz szemetet* Ny. IV. 135; — *hászszin* III. 326.

89. **zs : ss** — *a sár* stb.; — *es sém* ez sem, Dun. t.; — *igasság, gasság vitésség* MNy. V. 86; Ny. III. 31.

90. **z-zs : zzs** — *a zsák;* — *ezs zsák.*

91. **zn : nn** — *ennek; annál;* — *ennaǵ* Nyelvemlt. III. 6; — *an ném* Ny. IV. 37.

92. **zny : nny** — *ennyi;* — *a nyaka.*

93. **zm : mm** — *ammi, ammenere* Nyelvemlt. III. 2; — *emmink* a mienk Pap 132, Tájsz.; — *em mast* Ny. II. 234; — *csima* III. 513, 325, V. 329.

94. **zr : rr** — *erre, arról, merre* (*ezrwl* Lev. t. 37, *azrol* Dm.).

95. **zl : ll** — *a lába;* — *al légyén* Ny. II. 240; *al létt* IV. 580.

96. **zly : lly** — *a lyuk;* — *illyen, ollyan?*

s.

97. **s-sz : ssz** — *kálhász szobábo* II. 175; — *kisz szürt* 179; — *ész szent* IV. 138; — *mászszor* V. 414.

3. Orrhangok.

n.

98. **nt : tt** — *ött, öttet, öttöz* önt, öntet, öntöz M., P. G. stb.

99. **ng : gg** — *csügg = csüng, csüggölődni = csüngölődni* MNy. VI. 320; *függ, segg:* l. Bud. szót.; — *? tégnap, segít, zsugorodik, csög, nyugszik, bog, szag, szeg, szég, szégény, szugoly, fog* (de v. ö. *jég;* a lappban mindenütt hasonulás: *gg*): l. Bud. szót.

100. **nd : dd** — *? ad, had* stb.; *addatik* Nyelvemlt. II. 7 (mégis itt is hihetőbb, hogy az *n* kiesését közvetetlen pótló nyújtás követte: v. ö. *ád*, és *ám*, azaz **ádom;* l. Ny. VI. 8.).

101. **nh : hh** — *soha *sonha;* — *mindéhun* Ny. II. 233; — *méhet;* — Tih. cod. rendesen *vohat* volna; — *joh, ih.*

102. **nj : jj** — *ujaj jó* olyan jó, Fischer mesegyüjteményében (kéziratban).

103. **nsz : ssz** — *foszlik*, l. Bud. szót.

104. **nm : mm** — *mim möktalálod* min(d) megtalálod Ny. III. 277, *mim mégvan* IV. 419; *vam má* IV. 558; *szem Mihál* szent M. IV. 420; — *ém mellettem* II. 48; *mám ma* IV. 135; — *osztám mi baja, asztám mikor* II. 40, IV. 85, 139; — *mégim mongya* megint mondja IV. 86, 140; — *ittem má,* Fischer mes.; — ? *temmagad* Telegdi, ev. 116 (de *tenmagad* 102).

105. **nl : ll** — *ajállak, ajállolak* Ny. II. 19; — *ajállotta* 233; — *szégyéll;* — *csilleget* ‚lopogat' **csen-leget?* MNy. II. 409; — *pállika* pán(t)lika Tud. Gyüjt. XVIII. 95.

ny.

106. **nyl : ll** — *remélleni.*

m.

107. **mt : tt** — *nettom* nem t(ud)om Ny. III. 183, l. V. 538 — *néttalán* V. 273.

108. **mb : bb** — a közép fok képzője eredetileg *-mba,* a magyarban *-bba;* — *eb, hab, seb* (l. Bud. szót.) hihetőleg pótló nyujtás útján jutottak mostani alakjukhoz (v. ö. fönn 99. és 100.): *eb* helyett még fordúl elő *éb (êb)* a codexekben J. Érd. Dm., l. Ny. IV. 510); sőt a közép fok is így keletkezhetett: v. ö. *egyéb.*

109. **msz : ssz** — *nész szivesen* Ny. II. 369.

110. **mny : nny** — *szenny,* l. Bud. szót.

111. **ml : ll** — *bollik* Ny. II. 374.

4. R és l hangok.

r.

Az *r*-nek más mássalhangzó előtt való elenyésztését főleg a székelyek kedvelik.

112. **rk : kk** — ? *fok* ‚kés v. fejsze foka, szélesebb hátsó része': Budenz azt gyanítja, hogy nem egyéb, mint **for-k,* azaz far-k, far (szót. 526. l.).

113. **rt : tt** — *métten, mét* Ny. II. 323, *mett, mett azétt* 324; — «*átani*: magát vmibe bele ártani; székely szó» Tájsz. ‖ **rcs :** ? *göcs* = *görcs,* szl. *grč* Mikl. 207.

114. **rp : pp** — *höppöget* Ny. II. 93.

115. **rj : jj** — *hámjjon* hamarjon h. V. 62.

116. **rz : zz** *bözzöget* K. 556; *bozzos, bézzók* (*bérzóka* K.), *bezzeg* Ny. IV. 42, 378, 555; az utóbbi Tatáról, a többi székely.

117. **rs : ss** — *boss, bossó, kopossó, ossó* stb. K. 556, 558; *kossó* Pap 36, (Hont) Ny. IV. 172; — *vessöt* verset, versenyt, szék. IV. 81; *vesdi* **vers-di* V. 129; — *nyössen* Tájsz.: — *fössing* Ny. III. 512; — *vésár* l. NyK. XII. 110; — *bisóka* Ny. IV. 122; — *tá(r)sba* IV. 176, *nyá(r)sba* 557, *nyásra* V. 375. — *Tassoly* (M., M. A.) nem *tarsoly*-ból lett, hanem emez amabból; *tassoly* alig lehet egyéb, mint a német népies *taschel*. *Fassang* (Hont vm. Ny. IV. 286) a régibb alak, l. Ny. V. 255 és Kreszn. (a ném. *fasching*); ebből lett *fársáng, farsang*. Talán *pörsöly* is csak újabb alak e h. *pössöly* (M. A., *pesely* Ny. II. 357) = ném. *büchsel*? A különös *r* közbeszurásra nézve v. ö. *piarcz* e h. *piacz*; *lércz* Tájsz. e h. *lécz*; *agárcza* Ny. I. 374 stb. és *körösztü-korsu* keresztül-kasul I. 421.

118. **rzs : zzs** — *pözzs, Özzsèböt* K. 556; *Dözzs* 558; *mozzsa* IV. 236 (szék.).

119. **rm : mm** — ? *dömmög* dörmög.

120. **rl : ll** — egyike a legkedveltebb hasonlításoknak; *pallag; salló* Ny. II. 19; *salló* MNy. IV. 329; — *ölleni, pállik, sállik, vellek, kéllek, vándolló, ballang, gyalló* V. 86; — *kollát, üöll* (őrl) stb. II. 405; *gellice, ölleni, pölleni, gyalló* K. 327, 556; — *ballang* Ny. V. 63; — *selleg, sállik* (v. ö. *sárlani*) Tájsz.; — *pallani* porolni Ny. V. 90; *betakallak* Pap 35; — *pölleködnek* K. 452; — *gelle* Ny. III. 144; *gölice* K. 18; *gili, gelice, gilice:* szl. *grulica*; — ? »*dollik:* torlik (a víz)» MNy. VI. 321; — *vásál* vásár(o)l, Dun. t.; — *sellő* v. ö. *serít, seres, serleni* Tájsz. ‖ Néha *ll* az eredeti hang s ebből lesz mintegy dissimilatio utján *rl; bérleni* bélleni, bélelni Ny. II. 116, V. 275; *ócsárlom, olcsorlom* IV. 218 olcsóllom; *csörlő* csöllő, esüvölő IV. 172; *csoborló, csobolló* (Ny. V. 235) *csobolyó:* a kún *čomlak* (a Petrarca-féle kún szótárban). ‖ Kétesek: *sikál*: *sikárol* = *vásál: vásárol*? — *sarlang* Tájsz. *sallang*. ‖ Ar *rl* csoportból nem csak *ll*, hanem fordított irányú hasonulással *rr* is lesz, s a kettő néha azon egy szóban is váltakozik: *parlag, pallag, parrag; sarló tarló, salluó talluó, saruó, taruó* a göcseji nyjárásban egymás mellett MNy. II. 405; *solló*, de *torró* egy székely közleményben Ny. IV. 328.

l.

121. **lk : kk** — *fé hakke* fél halkkal Ny. V. 126; — *fike* III. 282; — *gyikos* 38; — *Nyikó* **Milkó* IV. 285.

122. **lt : tt** — *öttözött, öttösztette* II. 19; — *mutt* II. 324; — *sütt ember* II. 176; — *meszelt* V. 221; — *készétt* készélt V. 373: — *örüttikbe* II. 234; — *hóttáig* II. 323; *huóttig* MNy. II. 411. || **lcs : ccs** — *köccsön* V. 334.

123. **lgy : ggy** — *vagyok, figyel, jegy, kegy* l. Ny. V. 338; lehet, hogy itt is pótló nyujtás volt a közvető fok (v. ö. 99. 100. 108.).

124. **lh : hh** — *mohó, bohó,* l. Bud. szót.

125. **lj : jj** — nagyon elterjedt hasonulás; *hajja, kejj föl* Ny. II. 19; *tojják* 88; *kedvejjük* 285; *oszojj* IV. 138; *aszajják* 231; *öjjík még* 280; *sokajja* (szék.) 322; *megtanojja* 371; *hujjon* (Orosh.) 326; *öjjük, céjját* K. 408, 419; — ide való az az *lly* helyett föllépő *jj, j* az országnak nagy részében: *ijjen, ojjan; ujan, ijen, amojan* NyK. II. 367.

126. **lv : vv** — *szivva* Pap 41.

127. **lsz : ssz** — *fösszög* fölszög Ny. IV. 80, V. 175.

128. **ls : ss** — *hátussó* IV. 190; ? *közbesső* V. 231; — *fössége* u. o. *vėssége* félsége IV. 471.

129. **ln : nn** — *ón* (*onnat* Dl. 205 Toldynál) l. Bud. szóegy.; *benn, -ben,* l, NyK. II. 312; — *hazunnan* hazul-nan Ny. V. 377; *túnnan* Pap 94; *fölünnen* Kreszn. — Kresznerics *honnan*-ból is régibb *holnan*-t`következtet, de l. fönt 35. sz.

130. **lny : nny** — *fonnyad,* l. Bud. szót.

131. **lm : mm** — *hamu, homály, hom(lok), szėm csomó, tom, töm, nyom:* l. Bud. szót.; — *félem, siram* stb. e h. *félelm, siralm:* l. Ny. III. 399.

132. **lr : rr** — *egy pirra itt lesz* egy pillra K. 560; — *barra* MNy. V. 353; — *reggerre* (szék.) Ny. V. 268; — *távurról* K. 432; — *hajnarra* Pap 100; — *erràntya* Ny. IV. 525.

ly.

133. **lyk : kk** — *Hüökköm Jancsi* Hüvelykėm? MNy. II. 411.

134. **lyr : rr** — *herré* K. 412, *herre* 426 helyre; — *ahharra, eherre* a'helyre, e' helyre MNy. V. 353; — *eg helen* — *mas herre* Lev. t. 18.

II. Teljes hasonulás a megelőző mássalhangzóhoz.

Mássalhangzócsoportnak utóján majdnem kizárólag fúvó hangok (spiransok) vesznek el. A hol látszólag zárhang (explosiva: *k, g)* veszett el, ott föl kell vennünk, hogy előbb fúvó hanggá *(j, v)* változott.

1. Zárhangok.

A) Kemények.

szk : ssz — állott be a gyakorító *-sz* képzőben (ugor *-sk: úsz, mász, lész, alusz-* stb.), továbbá a *kosz, köszön, köszörü, küszöb, küszköd, köszvény, szösz, feszít* stb. szavakban (l. Bud. szót.); minthogy az újabb nyelvfejlődésben egy biztos példánk sincs arra, hogy *szk*-ból *ssz* vált volna, átmeneti foknak az *szj* hangcsoportot kell fölvennünk, s ezt még a zürjénben meg is találjuk: finn *käske-* = zürj. *kösji-* = m. *köszö-n.*

sk : ss — *ss*, illetőleg *s* sokszor szintén ugor *sk* (söt *tk*) csoportra megy vissza, pl. *mos, vas, esik, esedez, keserü, hasad* szavakban (l. Bud. szót.), a gyakor. *-s* képzőben *(futos, keres* stb.); s a kicsinyítő *-s* képzőben *(hidas, veres, tövis).* A hangfejlődés ez volt: *(tk) — sk — śk — śχ ? — sj — śś — ś;* v. ö. a német *sch* fejlődését er. *sk*-ból.[1]) *Esik, keserü, hasad, véres, tövis* mellett van még *essö, kesserü, hassad* Nyelvemlt. II. 35, *véréssen* stb., *tövisses* Ny. V. 268, *thuuiſſu* Nyelveml. II. 19, 29. *Kes-keny*-ben a *k* már későbbi járulék (l. Bud.), ép így *tövisk*-ben *(töviskes* Ny. V. 268, *tiuiſk* Nyelvemlt. III. 6).

B) Lágyak.

g.

zg : zz — a m. *köz* v. *közz- (közzé)* ugor alakja $k_{\ddot{a}}sk_{\ddot{a}}$- (ehhez még közelebb áll a magyar *küszöb*, l. Bud.); lehet, hogy a régibb magyar alak **közgö-* volt, akkor ebből előbb **közj*$_{\ddot{a}}$- lett, aztán *közzö-* (mint *hozjá : hozzá)*[2]).

---

[1]) Kevésbbé valószinű az a fejlődés, melylyel Budenz magyarázza (szót. 24. l.) a *tk*-ból fejlődött š-et: *tk — tχ — tj — ss* (mint *futjon : fusson).*

[2]) De lehet is, hogy *köz* közvetetlen **kösz*-ből lett, mint *küzd küszöd*-ből és *vonz vonsz*-ból.

rg : rr — minthogy a *varro(k)* igének ugor alakja *vargo-*, Budenz azt tartotta NyK. III. 471, hogy *vargá*-ban még az eredeti *rg* hangcsoport meg van őrízve s a *varro*-beli *rr* közvetetlen *rg*-ből állott elő hasonulás útján. Minthogy azonban ugor *g* a magyarban nem szokott megmaradni, hanem rendesen fúvó *(j, v, h)* lesz belőle, azt hiszem, *varga* voltaképen mégis csak **varrga* a folytató *-g* igeképzővel, és *varro-* s az eredeti **vargo-* közt közvető **varjo-* (vagy **varvo-*, **varho-)* veendő föl.

lg : ll — eredetileg *lg*-vel voltak *toll, tilo-s* (Ny. II. 350), *halad* v. *hallad, hull, kullog, hal-k, csillog* stb. (l. Bud. szót.) Itt is valószinű, hogy az *lg*-ből előbb *lj* lett, aztán *ll*; *csillog* mellett van még *salyog*, s ez is inkább egy közvetetlen megelőző **saljog*-ra mutat vissza. *Tolla-* ereti **tolva-* helyett van; l. 189.

d.

135. **pd : pp** — *pupenevér* Ny. II. 357 e h. *pup-denevér* inkább elrontása a szónak, mintsem organikus hangváltozás (mert különben *pd, pt, bd* magánhangzók közt megmarad: *lapda, lapta, labda, kapd el, dobd el)*.

136. **zd : zz** — *buzogány* a török *buzdogan*-ból, l. NyK. X. 79; — így lett *azdig*-ból (l. Ny. VI. 2. sz.) a régi *azzig* (l. Mátyás F. szót.).

137. **nd : nn** — *minn a pislogás* mind e h. mint Ny. II. 88; *minn béüjjük* u. o.; — «Ne báncson *ken*, ángyom asszony» szabolcsi népd.; — ? *tökina* tökinda II. 86, IV. 63; de talán a. m. ‚a töknek ina', v. ö. «a pityóka s fuszujkaféle növények szárát is *in*nak nevezik» MNy. VI. 332.

gy.

138. **lgy : ll** — ? *tölles* tölgyes Ny. III. 319; *töllfa* II. 19; *töl fa* MNy. II. 416, III. 405; *tölfa, tölyfa*. P. G.

b.

139. **mb : mm** — ? *czom* czomb Ny. IV. 42, MNy. VI.; — *lom* és *lomb* MNy. VI. 339. — Másként (t. i. a három mássalhangzó közül a középsőnek kiesésével) magyarázandó: *galam(b) kípibe* Ny. II. 178.

lb : ll nincs; *kéll* (Bud. szót. 18. sz.) közvetetlen *kélvé*-ből lett (lent 188. szám) és nem *kélbé*-ből.

2. Fúvók.

h.

Főleg a névszóból igéket képző *h*-val van itt dolgunk. Csak ritka esetekben van megőrizve újabb ideig: *helyhéz, porhad* stb. (l. NyK. X. 60, 61); a legtöbb esetben hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz *(huggyoz-, higgad-)* s rendesen még ennek erősítése is elvész *(lugoz, árad, pirosod-)*.

140. **kh : kk** — *lyukad, árnyékoz* stb.

141. **th : tt** — *botoz* stb.

142. **tyh : tty** — *petyütt* ‚rothadt, reves fa' Baróti Sz. D. A magyarság virági, told. = *petyhüdt*.

143. **ph : pp** — *lappad* (Bud. NyK. X. 62, szót. 121.).

144. **gh : gg** — *higgad* (l. u. o.); — *vígad;* — *végez.*

145. **dh : dd** — *hudd-, huddoz-* (l. u. o.) stb.

146. **gyh : ggy** *huggyik, huggyozik* (l. u. o.); — *jegyéz* stb.

147. **bh : bb** — *sebéz, haboz* stb.

148. **jh : jj** — *fejez, fajzik* stb.

149. **fh : ff** — *pofoz.*

150. **vh : vv** — *enyvez, nevez. (Jövel* nem **jövhel* helyett, l. Az ugor módalakok, NyK. XIII.)

151. **szh : sz** — *büszött* *büszhött, büzhödt MNy. III. 406; *penészedik* stb.; — *tüszej* *tüszhej, tűzhely K. 433: — *vissza: vizha* M. 46 stb. ‖ **ch : cc** — *léczez* stb.; — *lánczhid* helyett *lánczid*-at is mondanak.

152. **zh : zz** — *igazodik* stb.

153. **sh : ss** *possad* = poshad Ny. III. 359; *sassudik* = sashodik Ny. V. 396; — *massuva* máshova Lev. t. I. 20; Tudománytár 1841. II. 125; *husajuo* hushagyó Ny. IV. 181. ‖ **csh : ccs** — *gyimölcsöz* M.

154. **nh : nn** — *azonnal, ezénnel:* eredetileg *azonnalt, ezénnelt*, azaz *azon helyt, ezén helyt*, l. NyK. II. 312 és MNy. V. 453 *(azonnaid*, azaz *azonnajt* **azonhejt* Lev. t. 316); — *színéz* stb.

155. **nyh : nny** — *szennyez; kunnyó* MA., Révai.

156. **mh : mm** — *széméz.*

157. **rh : rr** — *árradat* M. 122, *árradás* Marg. leg., Érs. 777,

Er. 508, *arrat* áradt D. 616; *arrad* árad Telegdi, ev. 109. — *zarradanak* száradának Nyelvemlt. II. XII. l.; — *forr*, l. Bud. szót.; — *mirrált* myrrhatum M. 119.

158. **lh : ll** — *szélled* ‚dilatatur' Pázm., l. Bud. szót. 288. l.; — *leveledzik* stb.; — *felleg*, l. Bud. szót. (v. ö. *felhő)*.

159. **lyh : lly** — *helyez* = helyhez (még most is: *hejhöztet* K. 448).

j.

160. **tj : tt** — *köt, vet, üt:* l. Bud. szót.; ugor alakjukban ez igék *tk*-t tüntetnek föl, a fejlődés ez lehetett: *tk* — *tχ́* — *tj* — *tt* — *t*. — Nem valószinű, hogy *csitt* **csit-j* (Szarvas, Ny. I. 264.).

161. **tyj : tty** — *attya* aty-ja; *báttya* báty-ja.

162. **gyj : ggy** — *haggya* hagy-ja Ny. II. 20.

163. **szj : ssz** — *élessze* ilezie (íleszje) HB.; — *asszú, hosszú* aziu, hoziu (aszjú, hoszjú) M.; — *elvesszén, isszátok* elveszjen, iszjátok M.; — *vésszük, támasszon* vészjök, támaszjon Nyelvemlt. II. 36, 37 stb.; — *falu rossza* rossz-ja. || **cj : cc** — *kócca* kóc-ja Ny. II. 324.

164. **zj : zz** — *helyézze* helhezie HB.; — *hozzatok, származzék, vigyázzatok* hoziatoc, zarmaziec, vigaziatoc M. 51, 52. 60; — *hozzá* hozia M. 48; — *hozzanak, hozzak* Nyelvemlt. III. 133, de *hozzya* ‚hozzá' u. o.; — *háza* ház-ja; — *közzé, közé* *közjé (l. fönt *zg)*.

165. **sj : ss** — *keressük, keresse;* — *irássa* irás-ja. || **csj : ccs** — *tanácsa* tanács-ja; *öccse* öcs-je.

166. **nyj : nny** — *annya* any-ja; — *lénnyék* Ny. II. 324.

167. **rj : rr** — *varrni?* l. *rg;* — *vére* vér-je.

168. **lj : ll** — *fül, jel* l. Ny. V. 338; *halad* v. *hallad, ha-lk, csillog (salyog)* stb.: l. fönt *lg;* — *Illés* Illyés; *Cicelle* Cecelye, Nyelvemlt. II. XIV. l.; *zsellér* szl. želјar Mikl. 941. sz.; — *sülled, ollan,* MNy. V. 82; *illen, ollan, millen* Ny. V. 374, II. 324; — *gondolla, alla, szóll igazat, mégéstérázsálluk, burullon, modikálló, foglalla* II. 19, 48, 323, III. 318, 319, IV. 141, V. 369. — A dunántúli nyelvjárásnak déli részében ez a hasonulás rendesen beáll.

169. **lyj : lly** — *hüvellye* hüvely-je stb.

v.

Rendes itt a *-vel* és *vé* nevragok hasonulása; némely (dunántúli) vidéken hozzá járúl még a *-va(l)* végű igenév. A *-vel* rag *v*-je nem hasonul Csikban (K. 557) és a csángóknál (Ny. III. 52).

170. **kv : kk** — *sokkal; örökké;* de *kölyökvel* IV. 557; — *fekkê* v. *fekkel* fekve; — *warmegyekwel* még 1608-ban, Tudománytár 1841. II. 125.

171. **tv : tt** — *bottal;* de *botval* IV. 285; — *futtal* stb. futva Ny. V. 63; — *pitar* II. 334; — az igéből névszót képző *t* is eredetileg *-tv* volt: *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl* HB., *kezdetuitul* Königsb. tör. (azért találunk későbbi emlékekben is még soká ilyen *u*-s alakokat: *csodálatu-s, kívánatu-s).*

172. **tyv : tty** — *pereputtyal.*

173. **pv : pp** — *képpel;* de *papval* Ny. IV. 557; — *csappâ* csapva Ny. III. 140.

174. **gv : gg** — *haraggal;* — *zöröggê;* — *regvel* K. 557, Ny. IV. 286; *kösseguvel* Tudmtár, id. h.

175. **dv : dd** — *haddal;* — *megnyugoddal* Ny. III. 371; *adda, tudda* stb., *addal* stb. l. MNy. V. 87.

176. **gyv : ggy** — *üggyel;* — *peggyet* pegyvet, l. Ny. V. 209.

177. **bv : bb** — *lábbal;* — *dobbâ* dobva.

178. **hv : vv** — *dühhel; lellahhal* RMNyelveml. III. 322; — *ehel* éhhel Lev. t. 316.

179. **jv : jj** — *fejjel;* — *bujjâ* bujva.

180. **fv : ff** — *rőffel;* — *döffe* döfve.

181. **szv : ssz** — *ésszel;* de *huszval* Ny. III. 52; — *össze* öszve *(öszvel* MNy. II. 414); — *usszâ* uszva. || **cv : cc** — *kóccal.*

182. **zv : zz** — *azzal* (v. ö. *avval), vízzé;* de *kézvel* K. 557, *vízvel, pénzvel* Ny. III. 52; — *huzzâ* huzva.

183. **sv : ss** — *vassal, erőssé;* de *késvel* K. 557, *husval, sirásval* Ny. IV. 288; — *ássâ* ásva. || **csv : ccs** *áccsal.*

184. **zsv : zzs** — *rozzsal.*

185. **nv : nn** — *haszonnal;* — *kennê* kenve.

186. **nyv : nny** — *könny* könyv; — *arannyal, arannyá.*

187. **mv : mm** — *tudtommal;* de *mézemvel tejemvel* MNy. IV. 323, *magamval* Ny. IV. 287; — *hammas* hamvas V. 361, *hammasan, léhammatt, hämmátt, hammász* Ny. II. 225, 175, IV. 336, V. 377; — *semmed* *semved, senyved, l. II. 20.

188. **rv : rr** — *emberrel, sárrá;* de *kenyérvel* K. 577, *kaporval* Ny. III. 52, *vérvel* IV. 432; — *írrâ* írva III. 518; — *orr, or:* lásd Bud. szóegy.

189. **lv : ll** — *hallal, hallá;* de *kebélvel* Ny. III. 52, *nyulval*

IV. 557; — ? *szélled* M. A., *széled:* l. Bud. szót. 288. l.: *kall, kell:* u. o. 3. és 15. l.; — *toll* és *tolu* Budenz véleménye szerint (szót. 226. l.) «aligha **tolva-* helyett való; . . . nincs meg *tolvas (tolus), tolvak (toluk),* úgy mint *falu*-tól *falvak,* hanem csak *tollas, tollak* van, a székelyeknél is.» Azonban előfordúl K. 431 «a seregéjfiak *megtolvasodtak*». Tehát a *tolla* és *tolu* tők mégis közvetetlen *tolva*-ból lettek (*tollu* erősített *l*-lel, mint *allú, föllü* stb. e h. *alul, fölül),* és *hallad, hull, kullog, szallad* is valószinüleg **halvad,* **szalvad*-ból stb. lettek.

190. **lyv : lly** — *hellyel.*

3. Orrhangok.

m.

191. **szm : ssz** — *aszonta* asz' monta, azt mondta, *asszongyák* Ny. II. 40.

192. **sm : ss** — *esség* Ny. II. 41, *éség* MNy. 410 = *és még; mégéssék* még és még Ny. II. 233.

n.

193. **rn : rr** — *Borrobás* Nyelvemlt. II. XIII. l. *Barabás, Borbás* Barnabas (v. ö. finn *purrut* e h. purnut).

194. **ln : ll** — a *-nál* rag Budenz szerint (NyK. II. 313) **-náll,* **nál(o)n*-ból; *hol* **hol(o)n ?*

4. R és l hangok.

l.

195. **rl : rr** — *parrag, sarró, tarró* (s ebből pótló nyujtással *pârag, sâruó, târuó)* MNy. V. 82; *parag, parrag* Tájsz.; *parragok,* Ny. II. 233; — *párom* párlom II. 325. — V. ö. *pallag, salló, talló* fönt 120. sz. a.

r.

rl : ll hangváltozást vesz föl Király P. Ny. IV. a *küllő* ,kivülről' szóban; ilyen hasonulásra egyéb példánk nem volna (*lr*-ből inkább *rr* lesz, l. 132); *küllő* nem *külről*-ből lett, hanem *külől*-ből (ellent. *belől)* az *l* erősítésével, mint *bellü, allú, föllü, tollu.*

Mint látjuk, túlnyomólag itt is (azaz a teljes hasonulásnál is) a második hang az uralkodó, úgy mint a keményülésnél és lágyulásnál, s az orrhangok alkalmazkodásánál. 197 eset[1]) közt 136 előre ható és csak 61 hátra ható hasonulást találtunk. Az utóbbiak azon fölül majdnem kizárólag a *h j v* hangokra, tehát nagyon gyönge ellentállású hangokra szorítkoznak; csak elvétve engedik magukat megelőző mássalhangzótól legyőzni és elnyomni *d gy b* és *m n l*.

Ellenben az előre ható hasonulások közt a legtarkább mássalhangzócsoportokat találjuk. Legszembetünőbb a második hang erősebb volta, ha összevetjük egymással olyan csoportok hasonulását, melyek egymásnak megfordítottjai. Pl. a *kt* csoportból *tt* lesz (1), ellenben a *tk* csoportból *kk* (5). Igy lesz:

kg : gg,	ellenben	*gk : kk;*
td : dd,	»	*dt : tt;*
tl : ll,	»	*lt : tt;*
pb : bb,	»	*bp : pp;*
bm : mm,	»	*mb : bb;*
sz-s : ss,	»	*s-sz : ssz;*
nd : dd,	»	*dn : nn;*
nl : ll,	»	*ln : nn;*
rl : ll,	»	*lr : rr.*

Az eddigi fölsorolás a hasonuló vagy inkább elenyésző mássalhangzó szerint van rendezve. Összeállitjuk most mind az eseteket táblázatosan, még pedig úgy, hogy fölül állanak az elenyésző hangok, elül pedig a győztesek, a hol pedig a kettőtől kiindúlva két ujjunk összeér, ott az illető hasonuló csoport van bejegyezve. E két tábla tehát gyorsan tájékoztat bennünket arról is, micsoda hangok micsoda más hangokat szoktak e létért való küzdelemben legyőzni és elnyomni.

---

[1]) A 195-höz ugyanis hozzá adandó az utólag közbe szúrt 1b és 65b.

I. Hasonulás a megelőző mássalhangzóhoz.

	Kemény sárhangok				Lágy sárhangok				Orrhangok				Kemény fúvó hangok					Lágy fúvók				R-hangok		
	k	t	ty	p	g	d	gy	b	n	ny	m		χ	h	f	sz	s	j	v	z	zs	r	l	ly
k	.	tk	.	.	gk	dk	gyk	.	.	.	.	k	.	.	.	.	.	.	vk	zk	jk	rk	lk	lyk
t	kt	.	.	.	gt	dt	gyt	.	nt	.	mt	t	χt	.	.	.	.	.	vt	zt	.	rt	lt	.
ty	kty	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	ty	.	.	.	.	.	.	.	zty	.	.	.	.
p	.	.	.	.	gp	.	gyp	bp	.	.	.	p	.	.	.	.	.	.	.	zp	.	rp	.	.
g	kg	.	.	.	.	.	gyg	.	ng	.	.	g	.	.	.	.	.	.	.	zg	.	.	.	.
d	.	td	.	.	gd	.	gyd	.	nd	.	.	d	.	.	.	.	.	.	vd	zd	.	.	.	.
gy	.	.	.	.	ggy	.	.	.	.	.	.	gy	.	.	.	.	.	.	.	zgy	.	.	lgy	.
b	kb	.	.	pb	gb	db	gyb	.	.	.	mb	b	.	.	.	.	.	.	.	zb	.	.	.	.
h	.	th	.	.	gh	.	gyh	.	nh	.	.	h	.	.	.	.	.	.	.	zh	.	.	lh	.
f	.	.	.	.	gf	.	gyf	.	.	.	.	f	.	.	.	.	.	.	.	zf	.	.	.	.
sz	.	.	.	.	gsz	.	gysz	.	nsz	.	msz	sz	χsz	.	.	.	s-sz	.	.	z-sz	.	.	lsz	.
s	ks	ts	.	.	gs	ds	gys	.	.	.	.	s	.	.	fs	sz-s	.	.	.	z-s	.	rs	ls	.
j	.	.	.	.	gj	.	gyj	.	nj	.	.	j	.	.	.	.	.	.	vj	zj	.	rj	lj	.
v	.	.	.	.	gv	.	gyv	.	.	.	.	v	χv	.	.	.	.	.	.	zv	.	.	lv	.
z	.	.	.	.	gz	dz	gyz	.	.	.	.	z	.	.	.	.	.	.	.	.	.	rz	.	.
zs	.	.	.	.	gzs	.	gyzs	.	.	.	.	zs	.	.	.	.	.	.	.	z-zs	.	rzs	.	.
n	.	.	.	.	gn	dn	gyn	.	.	.	.	n	χn	.	.	.	.	jn	vn	zn	.	.	ln	.
ny	.	.	.	.	gny	dny	gyny	.	.	.	mny	ny	χny	.	.	.	.	.	vny	zny	.	.	lny	.
m	.	.	.	.	gm	.	gym	bm	nm	.	.	m	.	.	.	.	.	.	.	zm	.	rm	lm	.
r	.	.	.	.	gr	.	gyr	.	.	.	.	r	.	.	.	.	.	.	.	zr	.	.	lr	lyr
l	.	tl	.	.	gl	dl	gyl	bl	nl	nyl	ml	l	.	hl	.	.	.	.	vl	zl	.	rl	.	.
ly	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	ly	.	.	.	.	.	.	.	zly	.	.	.	.

II. Hasonulás a követő mássalhangzóhoz.

	Lágy sárhangok			Fúvók			Orr-hangok		L
	d	gy	b	h	j	v	n	m	l
k	.	.	.	kh	.	kv	.	.	.
t	.	.	.	th	tj	tv	.	.	.
ty	.	.	.	tyh	tyj	tyv	.	.	.
p	pd	.	.	ph	.	pv	.	.	.
g	.	.	.	gh	.	gv	.	.	.
d	.	.	.	dh	.	dv	.	.	.
gy	.	.	.	gyh	gyj	gyv	.	.	.
b	.	.	.	bh	.	bv	.	.	.
h	.	.	.	.	.	hv	.	.	.
f	.	.	.	fh	.	fv	.	.	.
sz	.	.	.	szh	szj	szv	.	szm	.
s	.	.	.	sh	sj	sv	.	sm	.
j	.	.	.	jh	.	jv	.	.	.
v	.	.	.	vh	.	.	.	.	.
z	zd	.	.	zh	zj	zv	.	.	.
zs	.	.	.	.	.	zsv	.	.	.
n	nd	.	.	nh	.	nv	.	.	.
ny	.	.	.	nyh	nyj	nyv	.	.	.
m	.	.	mb	mh	.	mv	.	.	.
r	.	.	.	rh	rj	rv	rn	.	rl
l	.	lgy	.	lh	lj	lv	ln	.	.
ly	.	.	.	lyh	lyj	lyv	.	.	.

Érdekes megjegyezni hogy 18 csoport mind a két táblázatban előfordúl, azaz kétféle hasonulásnak van alávetve (úgy hogy pl *nd*-ből *dd* is, *nn* is válik); ezek a következők:

nd, zd ; | lgy ; | mb ;
th, gh, gyh, zh, nh, lh ;
gyj, zj, rj, lj ;
gv, gyv, zv ; lv. —

Még utólagosan csak azt jegyezzük meg, hogy a megmaradt hangon az elenyészett hang pótlására végrehajtott erősítés utólag sokszor elmaradt. Igy következtek a nyelvtörténetben egymás után:

9. *rothad* — **rohhad* — *rohad ;*
38—56. *ėgy kis kėnyér* — *ėkkis k.* — *ė kis k.;*
61. **poχva* — **poχfa* — **poffa* — *pofa ;*
67. **hafs* — **hass* — *has ;*
68. **szavkad* — **szakkad* — *szakad ;*
69. **sövtét* — **söttét* — *sötét ;*
71. **vivjėn* — **vijjėn* — **vijėn* — *vigyėn ;*
76—96. *az ki* — *akki* — *a ki* stb.;
131. **szėlm* — **szėmm* — *szėm ;*
140—159. **lyukhad* — **lyukhad* — *lyukad* stb.;
164. **közjé* — *közzé* — *közé ;*
168. **jelje-k* — **jelle-k* — *jele-k ;*
165. **keskerü* — **kesχerü* — **kesjerü* — *kesserü* — *keserü ;*
189. **halvad, *szalvad* — *hallad, *szallad* — *halad, szalad.*
191. *asz monta* — *asszonta* — *aszonta ;*
192. *ės mėg* — *ėsség* — *ėsėg ;*
193. *Barnabás* — *Borrobás* — *Barabás, Borbás.*

DR. SIMONYI ZSIGMOND.

AESCHYLUS ÉS SOPHOCLES TROPUSAINAK

RENDSZERES TÁRGYALÁSA,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ ARÁNYTROPUSOKRA.

(Fölolvastatott a philologiai társaság 1877. évi deczember 5-én tartott gyűlésén.)

Aeschylus és Sophocles tropusait nem rhetoricus, hanem költészeti és míveltségtörténeti szempontból akarom tárgyalni, az az, nem azt nézem, hogy *mi módon* vannak az egyes tropusok használva, vajjon élő élő helyett, élettelen élettelen helyett, élő élettelen helyett, élettelen élő helyett áll-e, vagy hogy az festő, ez meg rhetoricus allegoria vagy hasonlat-e, vagy pedig hogy ez nyugvó ez meg mozgó kép-e (ruhiges, bewegtes Bild. Gustav Gerbert «Die Sprache als Kunst», második kötet, első rész, 89. lap), hanem tekintettel vagyok a tropusok *anyagára,* vagyis arra, a mi a tropust képezi, pl. ezen személyesitésnél: «jószívű bokor» (Arany, Dalias idők) e szóra: «jószívű», vagy e hasonlatnál: «olyan volt mellette az ékes királylyány, mint felhő mellett a tündöklő szivárvány» (Petőfi, János vitéz. XIII.) e szókra «felhő» és «tündöklő szivárvány». Ha a tropusokat rhetoricai szempontból tárgyaljuk, azt hiszem, hogy a tárgy lényegébe be nem ható, fölületes munkát végezünk s meg kell ez esetben azzal elégednünk, ha tudjuk, hogy itt és itt élő élettelen helyett, és itt meg itt élettelen élő helyett áll, és így tovább, de a költő szellemének és phantasiájának fölismerésére, hogy minő szellemi körökben mozgott az, minő viszonyban állott ő a maga korához, soha sem juthatunk; pedig szerény véleményem szerint ez a tropicának egyedül helyes feladata.

A synecdoche és metonymia lényegét már a régiek is helyesen fölismerték, midőn az állították, hogy az egyikben a rész az

egész helyett vagy az egész a rész helyett, a másikban meg az ok az okozat helyett vagy az okozat az ok helyett áll. A metaphora és az azzal rokon tropusok, t. i. az allegoria és a hasonlat lényegének megismerését Gerbertnek köszönhetjük. Föntebb említett kitünő művében kimutatja nekünk, hogy a metaphora nem puszta összehasonlításon, hanem arányon alapszik. Mert ha pl. én azt mondom: a nap nyila, e helyett: a nap sugara, akkor e metaphora ezen arányon alapszik: a sugár: a nap = a nyil: az íj. És természetes, hogy megfordítva is lehet mondani: az íj sugara, e helyett: az íj nyila (2, 1, 79). Szerinte a puszta összehasonlítás homonymiát, catachresist ad (2, 1, 81), de nem metaphorát. A homonymiában egy tényleges hasonlóságot ismerünk el, de a metaphorával teremtünk hasonlóságot. «Az a prózai szemlélődés, ez a művészi alakítás eredménye», mondja ő (2, 1, 82).

Ha tehát az egyes tropusok lényegét mintegy szemlélhetővé akarjuk tenni, azt hiszem, a következő eredményre juthatunk:

1. A synecdoche $= a$ pro $a + b$, vagy $a + b$ pro a. Ha pl. a hajzat $= a$, akkor a fej $= a + b$, és akkor lehet mondani: *κόμης* (e helyett *κρατὸς*) *δὲ λευκὸν μυελὸν ἐκραίνει*. Soph. Trach. 781. Az az: a pro $a + b$. Vagy ha pl. a hajfürt $= a$, akkor a hajzat $= a + b$, és akkor lehet mondani: *τῆσδε δεσπόζειν φόβης* (e helyett *τοῦδε δεσπόζειν βόστρυχυς)*. Aesch. Ch. 188. Az az: $a + b$ pro a.

2. A metonymia $= a$ pro b, vagy b pro a. Ha pl. a gyilkosság $= a$, akkor a gyilkosság által kiontott vér $= b$, és akkor lehet mondani: *δίθηκτον ἐν σφαγαῖσι* (e helyett *αἵματι) βάψασα ξίφος*. Aesch. Pr. 863. Az az: a pro b. Vagy ha pl. a láb $= a$, akkor a lépés $= b$, és akkor lehet mondani: *ἀντέρειδε νῦν βάσιν σήν* (e helyett *πόδα σόν)*. Soph. Phil. 1403. Az az: b pro a.

3. A metaphora, allegoria és hasonlat, mint azt Gerbert kimutatta, mind arányon alapulnak, a mennyiben az egyik vagy másik alakítására, az arány egyik vagy másik része, vagy pedig maga az egész arány használtatik föl. Azt hiszem tehát, helyesen cselekszünk, ha mindnyájuknak e közös nevet adjuk: «aránytropusok». A lényeg szemléltetésére, melyből ezek mintegy kialakulnak, a következő formula szolgálhat: $a : b = A : B$. Mindezzel csak azt akarjuk mondani, hogy a költő szellemének e tekintetben való öntudatlan működése hasonló, analogon e mennyiségtani gondolkodásmóddal.

a) A metaphorában áll $a+B$ pro $a:b$, vagy $A+b$ pro $A:B$. Ha pl. ezen arányt állítjuk fel: a hitvány dolog *(a)*: az utánjárás *(b)* = a vad *(A)*: a vadászás *(B)*, akkor mondhatjuk: *θηρᾶσθαι κενά* (e helyett *ἐπιχεῖσθαι κενοῖς)*. Soph. El. 1054. Tehát: $a+B$ pro $a:b$. De megfordítva is lehet mondani: a vad után járni (e helyett: vadászni a vadat), a hol ismét $A+b$ pro $A:B$ áll. Ez azon mathematicai igazságon alapszik, hogy a kültagok összege egyenlő a beltagok összegével, vagyis hogy $a+B=A+b$.

b) Az allegoriában áll $a:b$ pro $A:B$, vagy $A:B$ pro $a:b$. Ha pl. ezen arányt állítjuk fel: az erős *(a)*: a méltóság *(b)* = a havas tél *(A)*: a termékeny nyár *(B)*, akkor mondhatjuk: *νιφοστιβεῖς χειμῶνες ἐκχοροῦσιν εὐκάρπῳ θέρει* (e helyett: az erős meghajlik a méltóság előtt). Soph. Ai. 670—671. Tehát: $A:B$ pro $a:b$. Vagy megfordítva is lehet mondani: az erős meghajlik a méltóság előtt (e helyett: a havas tél enged a termékeny nyárnak). Tehát $a:b$ pro $A:B$.

c) A hasonlatban végre ki van fejezve az egész arány: $a:b=A:B$. Ha pl. fölállítjuk ezen arányt: a tengerpart *(a)*: a viharos szelek *(b)* = az ember *(A)*: a kínzó szerencsétlenség *(B)*, akkor mondhatjuk: *πάντοθεν βόρειος ὥς τις ἀκτὰ κυματοπλὴξ χειμερία κλονεῖται, ὣς καὶ τόνδε κατάκρας δειναὶ κυματοαγεῖς ἄται κλονέουσιν ἀεὶ ξυνοῦσαι*. Soph. O. C. 1240—1244. Az az: $a:b=A:B$.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Aeschylus és Sophocles hasonlataiban nincs mindig az egész arány kifejezve, és pedig leginkább akkor, ha az arányban két egyenlő tag van, mely esetben a két egyenlő tag közül csak az egyik van fölemlítve, s így egészben véve csak három tag fordúl elő. Ha pl. Sophocles azt mondja: *ἀλλ' ὡς λέοντε συννόμω φυλάσσετον οὗτος σὲ καὶ σὺ τόνδ'*. Phil. 1436—1437, akkor ez a következő arányon alapszik: Philoctetes és Neoptolemos a két barát *(a)*: egymás oltalmazása *(b)* = az együtt élő oroszlánok *(A)*: egymás oltalmazása *(b)*, de a két egyenlő tag: *b* csak egyszer fordúl elő. Sőt találunk még ennél is rövidebb hasonlatokat két tag és a hasonlító kötőszó kihagyásával, mint pl. Aesch. Sept. 835—836.: *ἔτευξα τύμβῳ μέλος Θυιάς*, mely ezen arányon alapszik: a kar *(a)*: a halotti ének *(b)* = a Thyias *(A)*: az orgia *(B)*, de belőle csak két tag *(b* és *A)* fordúl elő. Hanem mindennek megvan a maga oka és jogosultsága, a mennyiben a dramaticusnak mindig sebesebben és rövidebben kell magát kifejezni, semmint

az epicusnak, ki hőskölteményi nyugalommal és dagálylyal terjeszkedhetik ki akár hét, nyolczsoros hasonlatokkal is.

Ha tehát ily módon a synecdoche, metonymia és az aránytropusok lényegét fölismertük, be fogjuk azt is látni, hogy a synecdoche a szemlélődés, a metonymia a reflexio, és az aránytropusok a phantasia alkotásai (Die Sprache als Kunst: 2, 1, 25). Ha Aeschylus Pers. 563 sorában azt mondja, hogy az «Ionok kezei» tették tönkre a perzsákat, akkor benne a szemlélő tehetség működik; ha Arany János «Daliás idők» czímű költeményében azt mondja, hogy: «tetszett a magyar szív (e helyett: barátság, vendégszeretet) a fejedelemnek», akkor ez bizonyára ama gondolatból, reflexióból származik, hogy barátság, vendégszeretet csak ott lehetséges, hol szíves emberek vannak; vagy ha ugyanezen költeményben az van mondva: «fölvirult a béke, mint a zöld olajfa», akkor a költő phantasiája arányba hozza a béke áldásait az olajfa fölvirulásával s hasonlatosságot teremt a kettő között. Míg az aránytropusoknál arra kell ügyelni, hogy honnan vannak azok véve, addig a synecdochénél és metonymiánál arra kell tekintettel lenni, hogy hol vannak alkalmazva; mert a synecdoche és metonymia anyaga alig nyujt valami fontosat, hanem akkor már inkább azoknak alkalmazása, a mennyiben látható, minő alkalommal élt a költő egy kevésbé költői fogással ugyan, de a mely mégis csak költői. Mert a synecdoche és metonymia által a költő mindig kötve marad a tárgynál, midőn annak egyik vagy másik oldalát fogja föl; ellenben az aránytropusok alkalmat adnak neki egészen más tárgyakra átröppenhetni phantasiájával, oly tárgyakra, melyek vagy saját egyéniségének, vagy a korszellemnek felelnek meg, melyre neki, különösen mint dramaticus költőnek, tekintettel kell lenni. És így azt hiszem minden tétovázás nélkül bizton állíthatjuk, hogy az aránytropusok költészeti és míveltség-történeti szempontból a sokkal de sokkal fontosabbak.

Az anyag megválasztását illetőleg igyekeztem minden költői értékkel bíró tropust fölemlíteni, de csakis ilyet, mert valamint minden nyelvben, úgy a görögben is sok tropicus kifejezés van, a nélkül, hogy az azért tropus volna; és ép ezen körülmény tette kissé nehézzé ezt a munkálatot, a mennyiben igen sok esetben jól meg kellett fontolni, vajjon csak a költészetben és netalán csak Aeschylus vagy Sophoclesnél fordúl-e elő ez vagy az a tropus,

vagy már a prózában is található, tehát igen valószinüleg már a közbeszédben is előfordúlt, s így költői értékét elveszítette! Ha pl. Sophoclos a «beszéd» helyett «nyelvet» mond, mint Fr. 322: *ὀρθὴ μὲν ἡ γλῶσσ' ἐστίν*, vagy Ant. 961: *κερτομίοις γλώσσαις*, és így tovább, vagy pedig a «gyümölcs» helyett «őszt» említ, mint Fr. 239: *δειλὴ δὲ πᾶσα τέμνεται βλαστομένη ὀπώρα*, akkor ezek metonymicusan vannak ugyan mondva, de már többé nem metonymiák, mert a prózában is használatosak. Vagy ha Sophocles a szenvedélyt betegségnek nevezi, mint Trach. 445—446: *εἴ τι τὠμῷ τ' ἀνδρὶ τῇδε νόσῳ ληφθέντι μεμπτός εἰμι, κάρτα μαίνομαι*, mi meg azt mondjuk: «a kályha válla», akkor ezek metaphoricusan vannak ugyan mondva, hanem már többé nem metaphorák, minthogy a prózában is használatosak. Az ily módon összegyüjtött aránytropusokat a római számokkal jelölt főczikkekben csoportjaik szerint sorolom elő, mert igen érdekeseknek tartom a csoportokat költészeti szempontból. Valóságos bokrétái ezek a költészetnek, miket a költő művészi keze kötött egybe a phantasia virágaiból, s ha az ilyetén fölsorolás következtében egy s ugyan azon tropus több helyt van fölemlítve (mint pl. a tenger, a hullám stb.), az csak épen úgy van, a mint szokott lenni egyik és másik bokrétában is egy-egy rózsa vagy ibolya. Az egyes csoportokban lévő tropusok közül azokat, melyek nem tartoznak tulajdonképen azon főczikkhez, melyben citálva vannak, zárjelbe tettem, és utalok rájok azon főczikkben, a hová tulajdonképen tartoznak.

Dolgozatomnak alapjául Dindorf criticus szövegkiadását vettem: «Poetarum scenicorum Graecorum Aeschyli Sopoclis Euripidis et Aristophanis fabulae superstites et perditarum fragmenta». Editio quarta correctior. 1869.

AESCHYLUS.

A) A SYNECDOCHE.

I. Az ember.

1. A fej az ember helyett: *a) φίλον κάρα.* Ag. 905. *b) τὸ σὸν κάρα.* Ag. 1615. *c) τοὐμὸν κάρα.* Fr. 178. 2. A hajzat a hajfürt helyett: *τῆσδε δεσπόζειν φόβης.* Ch. 188. 3. A szem az ember

helyett: *a) βάλλεται γὰρ ὄσσοις Διόθεν κεραυνός.* Ag. 468—469. *b) ὦ τερπνὸν ὄμμα.* Ch. 238. 4. A szem a szolga helyett: *δικαίων τ' ὀμμάτων παρουσία.* Ch. 671. 5. A szemhéj az ember helyett: *βλέφαρα μὴ κοιμῶν ὕπνῳ.* Sept. 3. 6. A kéz az ember helyett: *a) χεὶρ δ' ὁρᾷ τὸ δράσιμον.* Sept. 554. *b) τὸν πρὸς ἄλλης δεσποτούμενον χερός.* Ch. 104. *c) πανούργῳ χειρί.* Ch. 384—385. *d) ἕκατι δ' ἁμᾶν χερῶν.* Ch. 437. 7. A kéz az ionok helyett: *'Ιαόνων χέρες.* Pers. 563. 8. A szív az ember helyett: *ἐντὸς δὲ καρδία στένει.* Sept. 967. 9. A testalkat Hippomedon helyett: *'Ιππομέδοντος σχῆμα καὶ μέγας τύπος.* Sept. 488. 10. A ruha föstéke a ruha helyett: *κρόκου βαφὰς δ' ἐς πέδον χέουσα.* Ag. 239.

II. A ház.

1. A keresztgerenda a ház helyett: *ἀνίερον θράσος μελαίνας μελάθροισιν]* *Ἄτας.* Ag. 769—770. 2. A tűzhely a ház helyett: *ἰὼ πάνδυρος ἑστία.* Ch. 49.

III. A mythologia.

1. A szem az istenek helyett: *μηδὲ κρεισσόνων θεῶν ἄφυκτον ὄμμα προσδράκοι με.* Pr. 902—903. 2. A szem Zeus helyett: *ὡς ἂν τὸ Δῖον ὄμμα λωφήσῃ πόθου.* Pr. 654. 3. A szem Pitho helyett: *στέργω δ' ὄμματα Πειθοῦς.* Eum. 970. 4. A száj Zeus helyett: *ψευδηγορεῖν γὰρ οὐκ ἐπίσταται στόμα τὸ Δῖον.* Pr. 1032—1033. 5. A kéz az istenek helyett: *ἀθανάτων δ' ἀπέχειν χέρας.* Eum. 350. 6. A kéz Athene helyett: *περὶ βρέτει πλεχθεὶς θεᾶς ἀμβρότου ὑπόδικος θέλει γενέσθαι χερῶν.* Eum. 258—260. 7. A szárny az Oceanidák helyett: *φιλία γὰρ ἥδε τάξις πτερύγων.* Pr. 128.

IV. Az állami élet.

A kéz a szavazó nép helyett: *δήμου κρατοῦσα χείρ.* Suppl. 604.

V. A hajózás.

1. A gerenda a hajó helyett: *a) δρόμος ἅλα στέγων δορός.* Suppl. 135. *b) γομφοδέτῳ τε δόρει.* Suppl. 846. *c) κἰ' ἐς δόρυ.* Suppl. 852. *d) πολὺς δὲ πόντος οὕνεκ' ἠρόθη δορί.* Suppl. 1007. *e) ἐπὶ ζυγῷ δορός.* Ag. 1618. 2. Az evező lapát a hajó helyett: *κατ' ἴχνος πλατᾶν.* Ag. 695.

VI. A természet.

1. A sugár a nap helyett: *φέγγος ἡλίου κατέφθιτο*. Pers. 377. 2. A kör a nap helyett: *a) κύκλον ἡλίου καλῶ*. Pr. 91. *b) λαμπρὸς ἡλίου κύκλος*. Pers. 504.

B) A METONYMIA.

I. Az ember.

1. A kéz a tett helyett: *οὐ καθεύδουσιν χερί*. Ag. 1357. 2. A kéz a költség helyett: *δεδωμάτωμαι δ' οὐδ' ἐγὼ σμικρᾷ χερί*. Suppl. 958. 3. A tenyér az ütés helyett: *ὀλόμεναι παλάμαις*. Suppl. 865. 4. A húzás a kéz helyett: *ὁλκὴ γὰρ οὔτοι πλόκαμον οὐδάμ' ἅζεται*. Suppl. 884. 5. A lépés a láb helyett: *μήτε μ' ἀκταίνειν βάσιν*. Eum. 36. 6. A futás a futár helyett: *τοῦδε γὰρ δράμημα φωτὸς Περσικὸν πρέπει μαθεῖν*. Pers. 247. 7. A kiabálás a segítség helyett: *εἰ βραδύνοιμεν βοῇ*. Suppl. 730. 8. A nyelv a perzsák helyett: *Περσίδος γλώσσης ῥόθος ὑπηντίαζε*. Pers. 406—407. 9. A szív az ész helyett: *μαινομένᾳ καρδίᾳ δίδυμα κάκ' ἐτέλεσεν*. Sept. 781—782. 10. Az erő a férfi helyett: *ὑποχείριος κράτεσιν ἀρσένων*. Suppl. 392—393. 11. Az erő Polyphontes helyett: *Πολυφόντου βία*. Sept. 448. 12. Az erő Amphiareos helyett: *ἕκτον λέγοιμ' . . . Ἀμφιάρεω βίαν*. Sept. 568—569. 13. Az erő Tydeus helyett: *κακοῖσι βάζει πολλὰ Τυδέως βίαν*. Sept. 571. 14. Az erő Polynices helyett: *b) ἐξυπτιάζων ὄμμα Πολυνείκους βίαν*. Sept. 577. *b) Πολυνείκους βία*. Sept. 641. 15. Az erő Lasthenes helyett: *Λασθένους βίαν . . . ἀντιτάξομαι*. Sept. 620—621. 16. Az erő Aegisthus helyett: *a) Αἰγίσθου βίαν*. Ch. 656. *b) Αἰγίσθου βία*. Ch. 893. 17. Az élet a vér helyett: *ἐν δὲ γαίᾳ ζόα φονορύτῳ μέμικται*. Sept. 937—940. 18. A lélekzet az élet helyett: *ἃς θνητὸς οὐδεὶς εἰσιδὼν ἕξει πνοάς*. Pr. 800. 19. A lehelet az élet helyett: *σωθεὶς δὲ πνεῦμ' ἀπώλεσεν*. Sepl. 981. 20. A lélek az ember helyett: *σιδηρόφρων γὰρ θυμὸς ἀνδρείᾳ φλέγων ἔπνει*. Sept. 52—53. 21. A szülési fájdalmak a gyermek helyett: *παῖδα, φιλτάτην ἐμοὶ ὠδῖν'*. Ag. 1417—1418. 22. A gondolkodásmód Helena helyett: *πάραυτα δ' ἐλθεῖν ἐς Ἰλίου πόλιν λέγοιμ' ἂν φρόνημα*. Ag. 737—740. 23. A szemérem a könnyek helyett: *δακρύων δ' ἀποστάζει πένθιμον αἰδῶ*. Suppl. 578—579. 24. A tisztelet az anya helyett: *ὦ μητρὸς ἐμῆς σέβας*. Pr. 1091. 25. A dölyf az ember helyett: *ὁ κόμπος δ' οὐ*

κατ' ἄνθρωπον φρονεῖ. Sept. 425. 26. A harag a haragos lélekzet helyett: *πνέουσ' ἐν ἐχθροῖς κότον.* Ch. 951. 27. A félelem a fenyegetés helyett: *φοβοῦμαι κἀποτρέπομαι δεῖμα πολιτῶν.* Sepl. 1060—1061. 28. Az esdeklés az esdeklő csapat helyett: *γυναικῶν ἥτις ἥδε προστροπή.* Ch. 21. 29. A mell verdesése a szerencsétlenség helyett: *ὦ Ζεῦ, κόπων οἴκτειρε μἀπολωλότας.* Suppl. 209. 30. A fájdalom a panaszos hang helyett: *οἰμαί σφ' ἐρατῶν ἐκ βαθυκόλπων στηθέων ἥσειν ἄλγος ἐπάξιον.* Sept. 864—865. 31. A boszulás Orestes helyett: *ἥξειν τιν' ὑπτίασμα κειμένου πατρός.* Ag. 1285. 32. A gyilkosság a vér helyett: *a) δίθηκτον ἐν σφαγαῖσι βάψασα ξίφος.* Pr. 863. *b) γῆν θανόντες τήνδε φυράσειν φόνῳ.* Sept. 48. *c) φόνον δόμοι πνέουσιν αἱματοσταγῆ.* Ag. 1309. *d) κἀκφυσιῶν ὀξεῖαν αἵματος σφαγήν.* Ag. 1389. *e) φονολιβεῖ τύχᾳ.* Ag. 1427. *f) φόνος πέπηγεν.* Ch. 67. 33. A gyilkosság a holttest helyett: *ἐμοῦσα θρόμβους οὓς ἀφείλκυσας φόνου.* Eum. 184. 34. A gyilkosság a borzasztó tekintet helyett: *φόνον βλέπων.* Sept. 498. 35. A vér a gyilkosság kelyett: *a) ὑπέστης αἵματος δέκτωρ νέου.* Eum. 204. *b) τόδ' αἷμα κρῖνον.* Eum. 613. 36. Az átok az átkozó atya helyett: *πατρὸς τάλαιν' ἀρὰ ξηροῖς ἀκλαύτοις ὄμμασι προσιζάνει.* Sept. 695—696. 37. A vész az ember helyett: *ἰὼ πῆμα πατρὶ πάρευνον.* Sept. 1004. 38. A kenyér a szolgaság helyett: *δουλίας μάζης τυχεῖν..* Ag. 1041. 39. A szél a tartomány polgárai helyett: *δέξαιθ' . . . αἰδοίῳ πνεύματι χώρας.* Suppl. 28—30. 40. A nyaktekercs a forró vágy helyett (az ókori varázsló nők azt hitték, hogy ha e madarat egy fémkerekecskére kötik és körülforgatják, ez által a hűtelen szeretőben új vágyat ébresztenek elhagyott kedvese iránt): *ἴυγγά μοι δῆτ' ἀγαθῶν ἑτάρων ὑπομιμνήσκεις.* Pers. 987—988. 41. A byblus gyümölcse az egyptusiak helyett és a kalász az argosiak helyett: *βύβλου δὲ καρπὸς οὐ κρατεῖ στάχυν.* Suppl. 671. 42. A halál istennője a veszedelem helyett: *κῆρ' ἀφελόντα χώρας.* Sept. 777. 43. Hades a halál helyett: *a) ᾅδην πόντιον πεφευγότες.* Ag. 667—668. *b) ἦ δίκτυόν τι Ἅιδου;* Ag. 1115. 44. Hades a halál helyett és Ares a dühös lélekzet helyett: *θύουσαν Ἅιδου μητέρ' ἄσπονδον τ' Ἄρη φίλοις πνέουσαν.* Ag. 1235—1236. 45. Ares a bosszuló helyett: *βέλη 'πιπάλλων Ἄρης.* Ch. 161. 46. Ares a bátorság helyett: *οὐκ ἔνεστ' Ἄρης.* Suppl. 749.

II. A ház.

A ház a lakók helyett: *ἐνθουσιᾷ δὴ δῶμα, βακχεύει στέγη,* Fr. 64.

III. A vallás.

1. A pálcza a templomőr helyett: *ἢ τηρὸν ἱροῦ ῥάβδον;* Suppl. 248. 2. A száj az imádság helyett: *πότε δὴ στομάτων δείξομεν ἰσχὺν ἐπ' Ὀρέστῃ;* Ch. 720—721. 3. A Musa a vallásos ének helyett: *εὔφαμον δ' ἐπὶ βωμοῖς μοῦσαν θεῖατ' ἀοιδοί.* Suppl. 694—695. 4. A fáklya a hálaáldozati fény helyett: *οὐρανομήκης λαμπὰς ἀνίσχει.* Ag. 92—93. 5. A megölés a föláldozott bika vére helyett: *θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου.* Sept. 44. 6. A tisztelet az italáldozat helyett: *γαπότους δ' ἐγὼ τιμὰς προπέμψω.* Pers. 621—622. 7. Az áldozati kalács az engesztelő áldozat helyett: *τόσος γὰρ ἔσται πελανος αἱματοσφαγής.* Pers. 816. 8. Az áldozati kalács a hálaáldozat helyett: *πελάνῳ μυχόθεν βασιλείῳ.* Ag. 96. 9. Az áldozati kalács az italáldozat helyett: *χέουσα τόνδε πέλανον.* Ch. 92.

IV. A mythologia.

1. Cypris Zeus szerelme helyett: *συναίρεσθαι Κύπριν θέλει.* Pr. 650—651. 2. A kéz Zeus erőszakossága helyett: *οὐδὲ λήξει, πρὶν ἂν ἢ κορέσῃ κέαρ ἢ παλάμᾳ τινὶ τὰν δυσάλωτον ἕλῃ τις ἀρχάν.* Pr. 165. 3. A lándzsa éle Zeus zsarnoksága helyett: *θεοῖς τοῖς πάρος ἐνδείκνυσιν αἰχμάν.* Pr. 405. 4. A gyilkosság Typhon dühös lélekzete helyett: *σμερδναῖσι γαμφηλαῖσι συρίζων φόνον.* Pr. 355. 5. A fölirat a Dike helyett: *τάχ' εἰσόμεσθα . . . εἴ νιν κατάξει χρυσότευκτα γράμματα.* Sept. 659—660. 6. A hatalom Posidon helyett: *Ποσειδῶνος κράτος.* Eum. 27. 7. A trón az Erinysek helyett: *θρόνοι τ' Ἐρινύων.* Eum 511.

V. A háború.

1. Ares a háború helyett: *πρὶν καταιγίσαι πνοὰς Ἄρεως.* Sept. 63—64. 2. Ares a harczi bátorság helyett: *Ἄρης δ' οὐκ ἔνι χώρᾳ.* Ag. 78. 3. Ares a harczi düh helyett: *μέγαν ἐκ θυμοῦ κλάζοντες Ἄρη.* Ag. 48. 4. Ares a harczvágyból keletkező heves lélekzet helyett: *πέφανται δ' ἐκγόνους ἀτολμήτων Ἄρη πνεόντων.* Ag. 373—376. 5. A lándzsa az ellenség helyett: *a) πύργον στέγειν εὔχεσθε πολέμιον δόρυ.* Sept. 216. *b) εἴργειν τεκούσῃ μητρὶ πολέμιον δόρυ.* Sept. 416. 6. A lándzsa a háború helyett: *a) Ἀΐδᾳ προϊάψαι, δορὸς ἄγραν.* Sept. 322, *b) λαὸς πᾶς κατέφθαρται δορί;* Pers. 729. *c) πλοῦτον ἐκτήσω ξὺν αἰχμῇ.* Pers. 755. *d) μένει δορὶ τίνειν ὁμοίαν θέμιν.* Suppl. 435—436. *e) ἐν μάχῃ δορός.* Ag. 438. *f) στρατὸν δέχεσθαι*

τὸν λελειμμένον δορός. Ag. 517. 7. A lándzsa a hadsereg helyett: *ἐποίσειν εὖ κεχασμένον δόρυ.* Eum 766. 8. A lándzsa a segítség helyett: *συμμάχῳ δορί.* Eum. 773. 9. A lándzsa a két ellenséges testvér helyett: *ἡ δύσορνις ἅδε ξυναυλία δορός.* Sept. 837. 10. A lándzsa a dórok helyett: *Δωρίδος λόγχης ὕπο.* Pers. 817. 11. A lándzsa hegye a háború helyett: *a) Τόλμαν τ' αἰχμᾶς ἀκόρεστον.* Pers. 999. *b) 'Ιάνων λαὸς οὐ φυγαίχμας.* Pers. 1025. 12. Az út a hadsereg helyett: *χρόνῳ μὲν ἀγρεῖ Πριάμου πόλιν ἅδε κέλευθος.* Ag. 126. 13. A hatalom a két Atrida helyett: *'Αχαιῶν δίθρονον κράτος.* Ag. 108. 14. A nyelv az ellenség helyett: *οὐκ ἐάσει γλῶσσαν ἐργμάτων ἄτερ ῥέουσαν ἀλδαίνειν κακά.* Sept. 556—557. 15. A dölyfös beszéd az ellenség helyett: *πέπτωκεν ἀνδρῶν ὀβρίμων κομπάσματα.* Sept. 794. 16. A félelem az ellenség helyett: *φόβος γὰρ ἤδη πρὸς πύλαις κομάζεται.* Sept. 500. 17. A félelem a paizs csengetyüinek ijesztő hangja helyett: *ὑπ' ἀσπίδος δὲ τῷ χαλκήλατοι κλάζουσι κώδωνες φόβον.* Sept. 385. 18. A gyilkosság a harczi mének zabolájának ijesztő hangja helyett: *μινύρονται φόνον χαλινοί.* Sept. 123. 19. A horkolás a harczi mének tajtékja helyett: *φιμοὶ . . . μυκτηροκόμποις πνεύμασιν πληρούμενοι.* Sept. 463—464.

VI. Az állami élet.

1. A lándzsa hegye az uralom helyett: *a) γυναικὸς αἰχμᾷ πρέπει.* Ag. 483. *b) γυναικείαν ἄτολμον αἰχμάν.* Ch. 630. 2. A hatalom a fejedelem helyett: *ἥξει σὺν ὑμῖν, τῆσδε γῆς φίλον κράτος.* Ag. 619. 3. A hatalom Clytaemnestra helyett: *ἥκω σεβίζων σόν, Κλυταιμνήστρα, κράτος.* Ag. 258. 4. A zsarnokság a zsarnok helyett: *ἴδεσθε χώρας τὴν διπλῆν τυραννίδα.* Ch. 973. 5. A tanácsterem a tanácsos helyett: *κακῶν τ' 'Αδράστῳ τῶνδε βουλευτήριον.* Sept. 575. 6. A kiabálás a lázadó polgár helyett: *βοάν τ' ἔνδημον ἐξοπλίζων.* Suppl. 682.

VII. A földmívelés.

A szántás a szántóföld helyett: *μάχλον Ἄρη, τὸν ἀρότοις θερίζοντα βροτοὺς ἐν ἄλλοις.* Suppl. 635—636.

VIII. A hajózás.

1. A hajó útja a hajó helyett: *λινορραφοῦς τε δρόμος ἅλα*

στέγων δορός. Suppl. 135. 2. Az átok a hajó helyett: *λίμνᾳ δ' ἔμβαλε πορφυροειδεῖ τὰν μελανόζυγ' ἄταν*. Suppl. 529—530.

IX. A természet.

1. A fény a tűz helyett: *παντέχνου πυρὸς σέλας, θνητοῖσι κλέψας ὤπασεν*. Pr. 7—8. 2. Hephaestus a tűz helyett: *Ἥφαιστος Ἴδης λαμπρὸν ἐκπέμπων σέλας*. Ag. 281. 3. A fáradtságos ápolás a kis madarak helyett: *δεμνιοτήρη πόνον ὀρταλίχων ὀλέσαντες*. Ag. 53—54. 4. Ares az oroszlánok bőszültsége helyett: *θυμὸς ἀνδρείᾳ φλέγων ἔπνει, λεόντων ὡς Ἄρη δεδορκότων*. Sept. 52—53.

C) AZ ARÁNYTROPUSOK.

I. Az ember.

1. Az arcz: *κυανώπιδες* (a kinézés) *θοαὶ νᾶες*. Pers. 559—560. 2. A haj: *τρεῖς κατασκίους λόφους σείει, κράνους χαίτωμ'* (a forgó). Sept. 384—385. 3. A hajfürt: *ῥιπτέσθω μὲν πυρὸς ἀμφήκης βόστρυχος* (a czikázó villám). Pr. 1043—1044. 4. A homlok: *διπλοῦν μέτωπον* (a kinézés) *ἦν δυοῖν στρατευμάτοιν*. Pers. 720. 5. A szem: *a) πρέσβιστον ἄστρων, νυκτὸς ὀφθαλμὸς* (a fény), *πρέπει*. Sept. 390. *b) ἀμφὶ δ' ὀφθαλμοῖς* (a kedves gyermek) *φόβος*. Pers. 168. *c) νυκτὸς ὄμμα* (a sötétség) *ἀφείλετο*. Pers. 428. *d) τὸν σὸν πιστὸν πάντ' ὀφθαλμόν*. Pers. 980. *e) ὠμμάτωσα* (a világos beszéd) *γὰρ σαφέστερον*. Suppl. 467. *f) οὔτοι φρέν' ἂν κλέψειεν ὠμματωμένην*. Ch. 854. *g) ὀφθαλμὸν* (a szeretett férfiú) *οἴκων*. Ch. 934. *h) ὄμμα* (a legdrágább kincs) *γὰρ πάσης χθονός*. Eum. 1025. 6. A szem, a látás és a hallás: *καὶ πρῴρα πρόσθεν ὄμμασι βλέπουσ' ὁδὸν, οἴακος ἰθυντῆρος ὑστάτου νεὼς ἄγαν καλῶς κλύουσα, τῷς ἂν οὐ φίλῃ*. Suppl. 716—718. 7. A látás: *a) τὸν παντόπτην* (mindent megvilágító) *κύκλον ἡλίου καλῶ*. Pr. 91. *b) ὦ δῖος αἰθὴρ καὶ ταχύπτεροι πνοαὶ, . . . ἴδεσθέ μ' οἷα πρὸς θεῶν πάσχω θεός. δέρχθηθ'*. Pr. 88—93. *c) ἃς οὔθ' ἥλιος προσδέρκεται* (a megvilágítás) *ἀκτῖσιν*. Pr. 796—797. *d) πῶς ταῦτ' ἀληθῆ καὶ βλέποντα* (hiteles) *δοξάσω;* Ch. 844. 8. A száj: *ἐμβόλαις χαλκοστόμοις* (a csúcs) *παίοντ'*. Pers. 415—416. 9. A szakáll: *φλογὸς μέγαν πώγωνα* (a nagy láng). Ag. 306. 10. A kar: *πόντιαί τ' ἀγκάλαι* (az öböl). Ch. 586. 11. A kar és a vivés: *πετραία δ' ἀγκάλη σε βαστάσει*. Pr. 1019. 12. A láb: *a) ποδῶκες* (vizsga) *ὄμμα*. Sept. 623. *b) μὴ μέγας πλοῦτος κονίσας οὖδας ἀντρέψῃ ποδὶ ὄλβον*. Pers.

163—164. *c)* νεκρὸν θήσω, ποδώκει περιβαλὼν χαλκεύματι. Ch. 575—576. *d)* οὐ χρὴ ποδώκη (hirtelen) τὸν τρόπον λίαν φορεῖν. Fr. 258. *e)* τό τοι κακὸν ποδῶκες (sebes) ἔρχεται βροτοῖς. Fr. 282. 13. A térd és az összeroskadás: Ἀσία δὲ χθὼν . . . αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέκλιται. Pers. 930. 14. A lépés: νεῖκος ἔβα (a keletkezés) Sept. 905. 15. A köldök: *a)* ἐν μεσομφάλοις (a középen levő) Πυθικοῖς. Sept. 746—747. *b)* ἑστίας μεσομφάλου (a középen levő) ἕστηκεν ἤδη μῆλα. Ag. 1056—1057. *c)* προσίξομαι μεσόμφαλον (a föld közepén levő) θ' ἵδρυμα. Ch. 1035—1036. *d)* ὁρῶ δ' ἐπ' ὀμφαλῷ (a közép) μὲν ἄνδρα. Eum. 40. *e)* πάρεστι γᾶς ὀμφαλὸν (a közép) προσδρακεῖν. Eum. 166. 16. A bujaság: *a)* μάχλον (kegyetlen) Ἄρη. Suppl. 635. *b)* οὕτω δὲ καὶ Αἰσχύλου μάχλον, φασὶν, ἄμπελον εἰπόντος τὴν ῥεομένην. Eustachius p. 827, 31. Fr. 390. 17. A szűz: παρθένου (tiszta) πηγῆς μέτα. Pers. 613. 18. Az anya: *a)* πῶς ἐτόλμησας . . . τὴν σιδηρομήτορα (a hol vas van) ἐλθεῖν ἐς αἶαν; Pr. 299—302. *b)* μητρὸς (a szőlőtőke) ἀγρίας ἄπο ποτόν. Pers. 614—615. 19. Az anya és a nemzedék: πειθαρχία γάρ ἐστι τῆς εὐπραξίας μήτηρ, γονῆς σωτῆρος. Sept. 224—225. 20. A szülő anya: προστέλλεται εἴργειν τεκούσῃ μητρὶ (a szülőföld) πολέμιον δόρυ. Sept. 415—416. 21. A mostoha anya: πόντου Σαλμυδησσία γνάθος . . . μητρυιὰ (a veszedelem) νεῶν. Pr. 726—727. 22. Az anya (és a forrás): μητρός τε πηγὴν τίς κατασβέσειε δίκη (ki támadhatja meg jogosan szülőföldjét); Sept. 584. Allegoria. 23. A születés: *a)* μὴ καὶ τεκνωθῇ (a keletkezés) δυσφορώτερος γόος. Sept. 658. *b)* l. xxiv, 30. 24. A születés, a gyermek, a meghalás, a nemzetség (és a sarjazás): μέγαν τελεσθέντα φωτὸς ὄλβον τεκνοῦσθαι μηδ' ἄπαιδα θνήσκειν, ἐκ δ' ἀγαθᾶς τύχας γένει βλαστάνειν (a keletkezés) ἀκόρεστον οἰζύν. Ag. 751—756. 25. Az élet: *a)* l. xxviii, *f*, 6. *b)* τὴν ἀείζων (mindig levő) ἄφθιτον πόαν φαγών. Fr. 31. *c)* γεύομαι πως τῆς ἀειζώου (mindig levő) πόας. Fr. 31. 26. A csecsemő: *a)* l. xxviii, *b*, 46. Hasonlat. 27. Az elaltatás: *a)* κοιμῶντες (az eloltás) εὐώδη φλόγα. Ag. 597. *b)* κοίμησον (az elhallgatás) στόμα. Ag. 1247. *c)* μετακοιμισθὲν (a megszünés) μένος ἄτης. Ch. 1076. 28. Az elaltatás (és a hullám): κοῖμα (a csillapítás) κελαινοῦ κύματος (a harag) πικρὸν μένος. Eum. 832. 29. A gyermek: *a)* κναπτόμενοι . . . πρὸς ἀναύδων παίδων (a tengeri állatok) τᾶς ἀμιάντου. Pers. 576—578. *b)* παμφόρου γαίας τέκνα (a növény). Pers. 618. *c)* ποταμοὺς δ' οἳ διὰ χώρας θελεμὸν πῶμα χέουσιν πολύτεκνοι (sok forrású). Suppl. 1026—1027.

d) *λειχὴν ἄφυλλος, ἄτεκνος* (gyümölcs nélküli). Eum. 785. *e)* Ugyanez: Eum. 815. 30. A gyermek (és a repülő madár): *διώκει παῖς ποτανὸν ὄρνιν* (a gondatlan ember igyekszik kielégíteni szenvedélyét). Ag. 394. Allegoria. 31. A (száraz levél, a) gyermek és az álom: *τό θ' ὑπέργηρων φυλλάδος* (az ember) *ἤδη κατακαρφομένης* (az öregedés) *τρίποδας μὲν ὁδοὺς στείχει, παιδὸς δ' οὐδὲν ἀρείων ὄναρ ἡμερόφαντον ἀλαίνει.* Ag. 79—82. Hasonlat. 32. A serdülés: *a) ἀεὶ γὰρ ἥβᾳ* (a kivánkozás) *τοῖς γέρουσιν εὖ μαθεῖν.* Ag. 584. *b) φιλεῖ δὲ τίκτειν ὕβρις μὲν παλαιὰ νεάζουσαν* (a megujulás) *ἐν κακοῖς βροτῶν ὕβριν.* Ag. 763—765. 33. A nevetés, a heves vágy és a nyögés: *πᾶσα χθὼν 'Ασιᾶτις θρέψασα πόθῳ στένεται μαλερῷ.* Pers. 61—62. 34. Az ifjú kor: *καὶ μάλ' ἡβῶντος* (a sietség) *δὲ δεῖ.* Ch. 879. 35. A kortárs: *καταίθουσα παιδὸς δαφοινὸν δαλὸν ἥλικ'.* Ch. 607—608. 36. Az öregedés: *χρόνος . . . παρήβηκεν* (az elmúlás). Ag. 983—985. 37. Az öreg és a születés: *γέρων* (régi) *φόνος μηκέτ' ἐν δόμοις τέκοι* (a vészhozás). Ch. 805. 38. A nagyatya: *φάος τόδ' οὐκ ἄπαππον* (nem hasonló) *'Ιδαίου πυρός.* Ag. 311. 39. A testvér: *a) λιγνὺν μέλαιναν, αἰόλην πυρὸς κάσιν.* Sept. 494. *b) μαρτυρεῖ δέ μοι κάσις πηλοῦ ξύνουρος διψία κόνις τάδε.* Ag. 494—495. 40. A vérrokon: *ἁρπαγαὶ δὲ διαδρομᾶν ὁμαίμονες* (vele együtt járó). Sept. 351. 41. A nemzetség: *τίς ἂν γονὰν* (az ok) *ἀραῖον ἐκβάλοι δόμων;* Ag. 1565. 42. A fátyol: l. xxviii, *f*, 20. 43. A fátyol, a menyasszony, a nézés, a lélekzés, a felugrás (a napfény és a csapódó hullám): *καὶ μὴν ὁ χρησμὸς οὐκέτ' ἐκ καλυμμάτων ἔσται δεδορκὼς νεογάμου νύμφης δίκην· λαμπρὸς* (érthető) *δ' ἔοικεν ἡλίου πρὸς ἀντολὰς πνέων ἐσᾴξειν, ὥστε κύματος δίκην κλύζειν πρὸς αὐγὰς* (a nyilvánosság) *τοῦδε πήματος πολὺ μεῖζον.* Ag. 1177—1183. Hasonlat. 44. A köpeny: *χθονὸς τρίμοιρον χλαῖναν* (a sír) *ἐξηύχει λαβών.* Ag. 872. 45. A tarka ruha: *ἡ ποικιλείμων* (csillagos) *νύξ.* Pr. 24. 46. A fekete ruha és a gyászból való tépelődés: *ταῦτα μοι μελαγχίτων* (gyászoló) *φρὴν ἀμύσσεται* (az aggódás) *φόβῳ.* Pers. 114—115. 47. A gyászoló: *βάρη, πόλεως γέννας πενθητῆρος.* Pers. 945—946. 48. Az étkezés: *οἶδ' ἐγὼ φεύγοντας ἄνδρας ἐλπίδας σιτουμένους* (a vigasztalódás). Ag. 1668. 49. Az ivás: *a) ἐπειδὰν . . . κόνις πίῃ μελαμπαγὲς αἷμα.* Sept. 736—737. *b) πέπωκεν αἷμα γαῖ'* Sept. 821. *c) πιοῦσα κόνις μέλαν αἷμα.* Eum. 980. *d)* l. x, 1. 50. A nevetés: *a) ποντίων τε κυμάτων ἀνήριθμον γέλασμα* (a csillogás). Pr. 89—90. *b) ὀσμὴ βροτείων αἱμάτων με προσγελᾷ* (a szag érzése). Eum. 253. 51. A fu-

tás: τοιοίδε τοί μοι λαμπαδηφόρων νόμοι, . . . νικᾷ δ' ὁ πρῶτος καὶ τελευταῖος δραμών. Ag. 312—314. 52. Az ugrás: *a)* l. XXVIII, *f*, 8. *b)* τρίτος πάλος ἐξ ὑπτίου 'πήδησεν (a kiesés) εὐχάλκου κράνους. Sept. 457—458. *c)* XXVIII, *f*, 36. 53. Az ütés: θείνει (a szidalmazás) δ' ὀνείδει μάντιν Οἰκλείδην σοφόν. Sept. 382. 54. A szunnyadás: βρίζει (az elenyészés) γὰρ αἷμα. Eum. 280. 55. Az alvás: *a)* μέλει, φόβῳ δ' οὐχ' ὑπνώσσει (a nyugvás) κέαρ. Sept. 287. *b)* οὐ καθεύδουσιν (a késedelmezés) χερί. Ag. 1357. 56. Az (ágy és az) alvás: πόντος ἐν μεσημβριναῖς κοίταις ἀκύμων νηνέμοις εὕδοι πεσών. Ag. 565—566. 57. Az álom: *a)* ὄναρ ὄναρ (a borzasztó ember) μέλαν. Suppl. 888. *b)* ὀνειράτων δίκην τερπνὸν ὅδ' ἐλθὸν φῶς ἐφήλωσεν φρένας. Ag. 491—492. Hasonlat. 58. Az álmatlanság: ἀκοιμήτῳ (soha meg nem szünő) ῥεύματι. Pr. 139. 59. Az álmatlanság és a lihegés: ἀλλ' ἦλθεν αὐτῷ Ζηνὸς ἄγρυπνον βέλος, καταιβάτης κεραυνὸς ἐκπνέων φλόγα. Pr. 358—359. 60. A lihegés: *a)* l. XVII, 13. *b)* l. XVII, 12. *c)* φόνον δόμοι πνέουσιν. Ag. 1309. 61. A lihegés, a harag és a halánték: ἔνθα ποταμὸς ἐκφυσᾷ (a kiömlesztés) μένος (a zuhatag) κροτάφων (a hegytető) ἀπ' αὐτῶν. Pr. 720—721. 62. A megijedés: ἔφριξεν (a hangzás) αἰθήρ. Suppl. 608. 63. A hebegés: τῶν δ' εἴ τί σοι ψελλόν (homályos) τε καὶ δυσεύρετον, ἐπανδίπλαζε. Pr. 816—817. 64. A nyögés: *a)* ἁλιστόνοις (a zúgás) πόδας χρίμπτουσα ῥαχίαισιν ἐκπερᾶν χθόνα. Pr. 712—713. *b)* στένει πόλισμα γῆθεν. Sept. 247. *c)* στένει γαῖ' Ἀσιάς. Pers. 548—549. *d)* τίνα πόλις πονοῦσ' ὅπλον στένει. Pers. 682—683. *e)* Σούσων μὲν ἄστυ πᾶν κενανδρίαν στένει. Pers. 730. 65. A nyögés és az emberszeretet: στένουσι πύργοι, στένει πέδον φίλανδρον. Sept. 901. 66. A kivánkozás és a nyögés: ὡς στένειν πόλιν Περσῶν, ποθοῦσαν φιλτάτην ἥβην χθονός. Pers. 511—512. 67. A kiabálás és a nyögés: βοᾷ (a zúgás) δὲ πόντιος κλύδων συμπίτνων, στένει (a moraj) βυθός, . . . παγαί θ' ἁγνορύτων ποταμῶν στένουσιν (a zúgás). Pr. 431—435. 68. A kiabálás: *a)* βοᾷ δ' ἐκκενουμένα πόλις. Sept. 330. *b)* l. XVII, 23. *c)* βοᾷ (a zúgás) δ' ἐν ὠσὶ κέλαδος, Pers. 605. *d)* βοᾷ μοι μελέων ἔντοσθεν ἦτορ. Pers. 991. *e)* πᾶσα βοᾷ χθών. Suppl. 583. *f)* κώνωπος ἐξηγειρόμην ῥιπαῖσι θωΰσσοντος. Ag. 892—893. *g)* κληδὼν ὀύτεῖ (az elterjedés). Ag. 927. *h)* πᾶσα γὰρ πόλις βοᾷ. Ag. 1106. 69. A jajgatás: γᾶ δ' αἰάζει. Pers. 922. 70. Az őrjöngés: δοριτίνακτος αἰθὴρ δ' ἐπιμαίνεται (a zúgás). Sept. 155. 71. A kegyetlenség: l. XVIII, 9. 72. A jó indulat: Σπερχειὸς ἄρδει πεδίον εὐμενεῖ (frissítő) ποτῷ. Pers. 487.

73. A fejesség: οἰόφρων (egyedül álló) κρεμὰς γυπιὰς πέτρα. Suppl. 795—796. 74. A békítő: διαλλακτῆρι (a fegyver) δ' οὐκ ἀμεμφία φίλοις. Sept. 909—910. 75. Az eszélyesség és az ütés: Ἑλληνικαί τε νῆες οὐκ ἀφρασμόνως κύκλῳ πέριξ ἔθεινον. Pers. 417—418. 76. Az elfeledés, az öregség, a nyögés és a hivás: μεταμανθάνουσα δ' ὕμνον Πριάμου πόλις γεραιὰ πολύθρηνον μέγα που στένει κικλήσκουσα Πάριν τὸν αἰνόλεκτρον. Ag. 710—711. 77. A (késedelem a) meggondolatlanság és az álom: σέλας . . . οὔτι μέλλων οὐδ' ἀφρασμόνως ὕπνῳ νικώμενος παρῆκεν ἀγγέλου μέρος. Ag. 289—291. 78. A meghalás és a lélekzet: συνθνήσκουσα (az elenyészés) δὲ σποδὸς προπέμπει πίονας πλούτου πνοάς (a füst). Ag. 819—820. 79. A meghalás és az ugrás: λόγοι πεδάρσιοι θρώσκουσι (a keletkezés), θνήσκοντες (az elenyészés) μάτην; Ch. 845—846.

II. A ház.

1. A kerítés: *a)* τὸ παλαιὸν Κίσσιον ἕρκος (az erősség). Pers. 17. *b)* l. XXVII. 37. *c)* ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἕρκος (a védelem) ἐστὶν ἀσφαλές. Pers. 349. *d)* γαίας μονόφρουρον ἕρκος (a királynő). Ag. 257. *e)* δίκης ἐν ἕρκεσιν (a hatalom). Ag. 1611. 2. A zár: ἔστι κἀμοὶ κλῆς (a hallgatás) ἐπὶ γλώσσῃ φύλαξ. Fr. 307. 3. A zug: πόντιος μυχὸς (az öböl) . . . κεκλήσεται. Pr. 839—840. 4. Az ágy: l. I, 56. 5. A mérleg: ὁ χρυσαμοιβὸς δ' Ἄρης σωμάτων καὶ ταλαντοῦχος (a döntő). Ag. 437—438. 6. A mérlegrúd: σὸν δ' ἐπίπαν ζυγὸν ταλάντου (az igazság). Suppl. 822—823. 7. A mérleg és annak egyenlőtlen súlylyal való megnehezítése: τάλαντα (az ember) βρίσας (lesujtani) οὐκ ἰσορρόπῳ (igazságtalan) τύχῃ. Pers. 346. 8. Az egyensúly a mérlegen és a mérleg csészéjének leereszkedése: τοῖσδε καὶ δὶς ἀντισηκῶσαι (a fölülmulás) ῥοπῇ (a nagyság). Pers. 437. 9. A mérleg csészéjének leereszkedése: *a)* συμφορὰν στρατῷ ἐλθεῖν κακῶν ῥέπουσαν (a hanyatlás) ἐς τὰ μάσσονα. Pers. 439—440. *b)* Ζεὺς ἑτερορρεπής (itélő). Suppl. 403. *c)* τῶνδ' ἐξ ἴσου ῥεπομένων (egyenlő). Suppl. 406. 10. A tűz élesztése: ζωπυρουμένας (izgatva lenni) φρενός. Ag. 1034. 11. A melegítés: πολλὰ θερμαίνοι (az örvendés) φρενί. Ch. 1004. 12. A fővés: ἔζεσεν (a dühöngés) γὰρ Οἰδίπου κατεύγματα. Sept. 709. 13. Az eczet és a zsír: ὄξος τ' ἄλειφά τ' ἐγχέας ταὐτῷ κύτει διχοστατοῦντ' ἄν, οὐ φίλω, προσεννέποις. καὶ τῶν ἁλόντων καὶ κρατησάντων δίχα φθογγὰς ἀκούειν ἔστι συμφορᾶς διπλῆς. Ag. 322—325. Hasonlat. 14. A csemege: ἐμοὶ δ'

ἐπήγαγεν εὐνῆς παροψώνημα (a kedves dolog) *τῆς ἐμῆς χλιδῆς*. Ag. 1446—1447. 15. A szomszéd és a tűz élesztése: *γείτονες δὲ κάρζας μέριμναι ζωπυροῦσι* (az okozás) *τάρβος*. Sept. 288—289. 16. A szomszéd, kinek háza a másikéra támaszkodik: *νόσος γὰρ γείτων ὁμότοιχος ἐρείδει*. Ag. 1002—1003. Hasonlat.

III. Az emberi tettek és cselekedetek általában véve.

1. A késedelem: l. I, 77. 2. A küldés: *a) κραιπνοφόροι δέ μ' ἔπεμψαν αὖραι*. Pr. 132. *b) ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πολυθρέμμων Νεῖλος ἔπεμψεν*. Pers. 33—34. *c) Βαβυλὼν δ' ἡ πολύχρυσος πάμμικτον ὄχλον πέμπει σύρδην*. Pers. 52—54. 3. A befogadás: *γῆς 'Αχαΐδος πέδον καὶ Θεσσαλῶν πόλισμ' ὑπεσπανισμένους βορᾶς ἐδέξαντ'*. Pers. 488—490. 4. A bizonyítás: *πέτρα, βαθὺ πτῶμα μαρτυροῦσα μοι*. Suppl. 796. 5. A lopás: *ἤτοι τις ἔκλεψεν* (a titkon való megmentés) *ἢ 'ξῃτήσατο θεός τις*. Ag. 662—663. 6. A gazdagítás: *a) σὺν δὲ πλουτίζειν* (az örvendeztetés) *ἐμέ*. Ag. 586. *b) ἄλλην τιν' ἄτην ἀντ' ἐμοῦ πλουτίζετε* (sujtani). Ag. 1268. 7. Az írás: *a) ταῦτα μὲν γράφεσθε* (az észben való megtartás) *πρὸς γεγραμμένοις* (észben tartott) *πολλοῖσιν·* Suppl. 991—992. *b) κάρτ' ἀπομούσως ἦσθα γεγραμμένος* (a megjegyzés). Ag. 801. *c) ἐν φρεσὶν γράφου* (a megjegyzés). Ch. 450. *d) παροῦσαν ἐγγράφει* (a megjegyzés). Ch. 699. *e) δελτογράφῳ* (emlékező) *δὲ πάντ' ἐπωπᾷ φρενί*. Eum. 275. 8. Az írás és az írótábla: *ἐγγράφου* (a megjegyzés) *σὺ μνήμοσιν δέλτοις* (az emlékező tehetség) *φρενῶν*. Pr. 789. 9. Az írótáblára való jegyzés: *φυλάξαι τἄμ' ἔπη δελτουμένας* (az észben való megtartás). Suppl. 179. 10. Az írótábla viaszának megolvadása: *ἀλλά μοι τόδ' ἐμμένοι καὶ μήποτ' ἐκτακείη* (az elmulasztás). Pr. 535. 11. Az összeillesztés: *ἀρτίκολλον* (új hírt hozó) *ἀγγέλου λόγον μαθεῖν*. Sept. 373. 12. A varás: l. XXVIII. *b*, 27. 13. A varó: *τοῦ φόνου ῥαφεύς* (a cselszövő). Ag. 1604. 14. A koczkajáték: *τάδε πεσσονομῶν* (az elintézés). Suppl. 13. 15. A koczka: *ἔργον δ' ἐν κύβοις* (a harcz) *Ἄρης κρινεῖ*. Sept. 414. 16. A szerencsés koczkadobás: *ἦν γὰρ εὐβόλως* (szerencsés) *ἔχων*. Ch. 696. 17. Három koczkával háromszor hatot dobni egyszerre: *τὰ δεσποτῶν γὰρ εὖ πεσόντα θήσομαι τρὶς ἓξ βαλούσης τῆσδέ μοι φρυκτωρίας*. Ag. 32—33. 18. A víz csatornán való vezetése: *ὡς πρὸς οἶκον ὠχετεύετο* (eljutott) *φάτις*. Ag. 867—868. 19. A határ és az út: *πόθεν ὅρους* (az ihlettség) *ἔχεις θεσπεσίας ὁδοῦ* (az ének) *κακορρήμονας;* Ag. 1155.

IV. A vallás.

1. Az istenfélő, a gonosz és istenről megfeledkező: l. XXVII, 2. 2. A szentély: εὖτ' ἂν φλέγων ἀκτῖσιν ἥλιος χθόνα λήξῃ, κνέφας δὲ τέμενος (a hely) αἰθέρος λάβῃ. Pers. 365. 3. A szent berek: a) ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος (a sík tenger). Pers. 111. b) δυσπαλάμως ὄλοιο δι' ἁλίρρυτον ἄλσος (a tenger). Suppl. 867—868. 4. Az áldozó pap: l. XXVIII, b, 46. Hasonlat. 5. Az áldozati ökör és az oltár: πῶς θεηλάτου βοὸς δίκην πρὸς βωμὸν εὐτόλμως πατεῖς; Ag. 1297—1298. Hasonlat. 6. A föláldozott bömbölő bika: ἐτονθόρυζε ταῦρος ὡς νεοσφαγής. Fr. 433. Hasonlat. 7. Az áldozati barom szétdarabolása: ὤτρυνε θεσμὸν μὴ ῥαχίζεσθαι (a félbeszakadás) πυρός. Ag. 304. 8. A szent hajó: l. XXVII, 33. 9. Az állam nevében küldött jósdakérdő: a) πόνων ἐμῶν θεωρός (a szemtanu). Prom. 118. b) Ζεῦ, Ζεῦ, θεωρὸς (a szemtanu) τῶνδε πραγμάτων γένου. Ch. 246. c) βοᾷς τοιοῦδε πράγματος θέωρος (a szemtanu) ὤν. Fr. 391. 10. A jósda válasza: ἤδ' οὐκέτ' εὐξύμβλητος ἡ χρησμῳδία (a titokteljes szavak). Pr. 775. 11. A jós: a) καὶ νύκτα ταύτην ἣν λέγεις . . . τάχ' ἂν γένοιτο μάντις οἷα πείσεται. Sept. 400—402. b) τούτων πρόμαντις (a kitaláló) οὖσα. Ch. 758. c) ἡ κάρτα μάντις οὐξ ὀνειράτων φόβος. Ch. 929. 12. A jósmadár (és az együttes fuvolázás): ἡ δύσορνις (a végzetesség) ἅδε ξυναυλία (az összeütközés) δορός. Sept. 837. 13. A varázsló ének: ἐπῳδὸν (a csillapító szer) θρηκίων ἀημάτων. Ag. 1418.

V. A mythologia.

1. Az istenek: ὡς δὲ δαίμονες ἀφύλακτον εὐδήσουσι πᾶσαν εὐφρόνην. Ag. 336—337. Hasonlat. 2. Az istenek szeméből sugárzó fény: ἀλλ' ἥδε θεῶν ἴσον ὀφθαλμοῖς φάος ὁρμᾶται μήτηρ βασιλέως. Pers. 150—151. Hasonlat. 3. Ares: ὅταν Ἄρης (a gyilkos) τιθασὸς ὢν φίλον ἕλῃ. Eum. 355. 4. Ares (és az oroszlán): ἔμολε δ' ἐς δόμον τὸν Ἀγαμέμνονος διπλοῦς λέων (a borzasztó férfiú), διπλοῦς Ἄρης (a boszuló). Ch. 937—939. 5. A Thyias: a) ἔνθεος δ' Ἄρει βακχᾷ πρὸς ἀλκὴν Θυιὰς ὣς φόνον βλέπων. Sept- 497—498. Hasonlat. b) ἔτευξα τύμβῳ μέλος Θυιάς. Sept. 835—836. Hasonlat. c) μαινομένα πόνοις ἀτίμοις ὀδύναις τε κεντροδαλήτισι θυιὰς Ἥρας. Suppl. 562—564. Hasonlat. 6. A Hades kapuja: Ἅιδου πύλας (a halál háza) δὲ τάσδ' ἐγὼ προσεννέπω. Ag. 1291. 7. A styxi köd (és a

röpülés): *Στυγία* (nagy) *γάρ τις ἐπ' ἀχλὺς* (a szerencsétlenség) *πεπόταται* (a körülvevés). Pers. 667.

VI. A testgyakorlás.

A testgyakorlás: *a) ἄδην με πολύπλανοι πλάναι γεγυμνάκασιν* (a kinzás). Pr. 585—586. *b) πρὸς βίαν γυμνάζεται* (a kinzás). Pr. 592. *c) θεοὺς ἀτίζων, κἀπογυμνάζων* (a dölyfös beszéd) *στόμα*. Sept. 441. *d) ἔρως πατρῴας τῆσδε γῆς σ' ἐγύμνασεν* (a kinzás). Ag. 540.

VII. A versenyjátékok.

1. A versenyjáték: *θοαῖς ἁμίλλαις* (a röpülés) *προσέβα τόνδε πάγον*. Pr. 128—130. 2. A versenytér: *a) πυθέσθαι δ' οὐδὲν ἔστ' ἔξω δρόμου* (a mi a dologhoz tartozik). Ch. 514. *b)* l. XXI, 2. 3. A versenytér (és a szél): *ἔξω δὲ δρόμου* (az út) *φέρομαι λύσσης πνεύματι* (a hevesség) *μάργῳ*. Pr. 883—884. 4. A versenytér és a futás: *τὰ δ' ἄλλ' ἀκούσας ἐκ δρόμου πεσὼν τρέχω* (magamon kívül vagyok). Ag. 1245. 5. A kettös futópálya és annak második része: *κάμψαι διαύλου θάτερον κῶλον πάλιν* (visszatérni). Ag. 344. 6. A harczbiró: *Ἀρτεμβάρης δὲ μυρίας ἵππου βραβεὺς* (a vezér). Pers. 302. 7. A birkózó: *ἀλλ' ἦν παλαιστὴς* (a kérő) *κάρτ' ἐμοί*. Ag. 1206. 8. A háromszoros összecsapás a birkózás alkalmával: *ἓν μὲν τόδ' ἤδη τῶν τριῶν παλαισμάτων* (ez első esetben én győztem). Eum. 589. 9. A földreterítés: *οὐ κειμένῳ* (a legyőzött) *πω τόνδε κομπάζεις λόγον*. Eum. 590. 10. A legyőzött helyébe lépő versenyző: *τοιάνδε πάλην* (a gyilkosság) *μόνος ὢν ἔφεδρος* (a boszuló) *δισσοῖς μέλλει θεῖος Ὀρέστης ἅψειν*. Ch. 866—868.

VIII. A táncz.

1. A tánczolás: *ὀχρεῖται* (a dobogás) *δὲ καρδία φόβῳ*. Ch. 165. 2. A tánczolás ének mellett: l. IX, 2. 3. Az üteny (tactus): *πάρεστιν οἰκεῖν καὶ μονορρύθμους* (magányos) *δόμους*. Suppl. 961.

IX. Az ének.

1. Az éneklés: *τὸ Κισσίων πόλισμ' ἀντίδουπον ᾄσεται* (a visszhangzás). Pers. 120—121. 2. Az éneklés (és a tánczolás ének mellett): *πρὸς δὲ καρδίᾳ φόβος ᾄδειν* (a kinzás) *ἕτοιμος ἠδ' ὑπορχεῖσθαι* (a dobogás) *κότῳ*. Ch. 1024—1025.

X. A zene.

1. A kis és a nagy fuvola (meg az ivás): *τὸν δ' ἡμίοπον καὶ τὸν ἐλάσσονα ταχέως ὁ μέγας καταπίνει* (a túlhangzás). (Az erős könynyen legyőzi a gyöngét.) Fr. 89. Allegoria. 2. Az együttes fuvolázás: l. IV. 12.

XI. A költészet.

A vers mérése: *ἀλλὰ νηλεῶς ὧδ' ἐρρύθμισμαι* (az elbánás valakivel). Pr. 240—241.

XII. Az épitészet.

1. Az épitész: *a) γένους παλαιόφρων μέγας τέκτων* (az ős). Suppl. 593—594. *b) νεικέων τέκτονα* (az okozó) *σύμφυτον αἰνῶν*. Ag. 152. *c) τῆσδε δεξιᾶς χερὸς ἔργον, δικαίας τέκτονος* (a végrehajtó). Ag. 1405—1406. 2. Az alap: *κοὐδέπω κακῶν κρηπὶς* (a vég) *ὕπεστιν*. Pers. 814—815. 3. A ház fölépitése egész az ormóig: *ἄτας τάσδε θριγκώσων* (a végrehajtás). Ag. 1283.

XIII. A szobrászat.

1. A szobor, az átalakitás és a szobrász: *Κύπριος χαρακτὴρ τ' ἐν γυναικείοις τύποις* (az alak) *εἰκὼς πέπληκται* (a nemzés) *τεκτόνων* (a nemző) *πρὸς ἀρσένων*. Suppl. 282—283. 2. A rosz, használat közt feketedő ércz: *οὐκ ἐκρύφθη, πρέπει δέ, φῶς αἰνοπαλὲς, σίνος, κακοῦ δὲ χαλκοῦ τρόπον τρίβῳ τε καὶ προσβολαῖς μελαμπαγὴς πέλει δικαιωθείς*. Ag. 387—393. Hasonlat.

XIV. A festészet.

A befecskendezés, a nedvesités, a szivacs és a kép: *βολαῖς ὑγρώσσων σπόγγος ὤλεσεν γραφήν* (egy csekélység segíthet a dolgon). Ag. 1329. Allegoria.

XV. Az orvostudomány.

1. A betegség: *a) θαλλασσίαν τε γῆς τινάκτειραν νόσον* (a rettenetesség) *τρίαιναν . . . σκεδᾷ*. Pr. 924—925. *b) τερπνῆς ἄρ' ἦτε τῆσδ' ἐπήβολοι νόσου*. Ag. 542. 2. Az orvos: *ἀλλ' οὔτι παιὼν* (a megmentő) *τῷδ' ἐπιστατεῖ λόγῳ*. Ag. 1248. 3. A beteg orvos, a gyógyszer és a gyógyitás: *κακὸς δ' ἰατρὸς ὥς τις ἐς νόσον πεσὼν ἀθυμεῖς καὶ σεαυ-*

τὸν οὐκ ἔχεις εὑρεῖν ὁποίοις φαρμάκοις ἰάσιμος. Pr. 473—475. Hasonlat. 4. Az orvosság: *a) θιγόντι δ' οὔτι νυμφικῶν ἑδωλίων ἄκος* (az engesztelés). Ch. 71—72. *b) πολλῶν γὰρ τόδ' ἐν βροτοῖς ἄκος* (az előny). Eum. 987. 5. Az orvosság elkészítése: *ὕπνου τόδ' ἀντίμολπον ἐντέμνων* (a fölhasználás) *ἄκος* (az államűző dolog). Ag. 17. 6. Az orvosság elkészitése és a gyógyital: *ὡς δὲ φάρμακον τεύχουσα κἀμοῦ μισθὸν ἐνθήσει ποτῷ.* Ag. 1260—1261. Hasonlat. 7. Az apró földarabolás által készített orvosság: *a) τούτων ἄκη τομαῖα* (a biztos kipusztítás) *καὶ λυτήρια πράξεις.* Suppl. 268—269. *b) τίν' ἂν πόρον τέμνοιν* (a föltalálás) *γάμου λυτῆρα;* Suppl. 806—807. *c) ἄκος τομαῖον* (a megszabadítás) *ἐλπίσασα πημάτων.* Ch. 539. 8. Az orvosság, az égetés, a vágás és a betegség: *ὅτῳ δὲ καὶ δεῖ φαρμάκων παιωνίων, ἤτοι κέαντες ἢ τεμόντες εὐφρόνως πειρασόμεσθ' πῆμ' ἀποστρέψαι νόσου* (a bajokon majd segíteni fogunk erélyes rendszabályok által). Ag. 848—850. 9. A tépésre tett sebkenőcs: *δώμασιν ἔμμοτον* (mentő) *τῶνδ' ἄκος* (a segitség). Ch. 471—472. 10. A méreg: *ἰὸς* (a szenvedély) *καρδίαν προσήμενος.* Ag. 834. 11. A kemény kelés és annak kinyomása: *ἐάν τις ἐν καιρῷ γε μαλθάσσῃ κέαρ καὶ μὴ σφυδῶντα* (heves) *θυμὸν ἰσχναίνῃ* (a fékezés) *βίᾳ.* Pr. 379—380. 12. A fehér hályog a szemen: *a) ἐπαργέμοισι* (érthetetlen) *θεσφάτοις ἀμηχανῶ.* Ag. 1113. *b) οὐκ ἐπαργέμους* (érthetetlen) *λόγους τίθησιν.* Ch. 665—666. 13. A hályog levevése a szemről és a fehér hályog a szemen: *καὶ φλογωπὰ σήματα ἐξωμμάτωσα* (a megmagyarázás), *πρόσθεν ὄντ' ἐπάργεμα* (érthetetlen). Pr. 498—499. 14. A hideg fene: *a) ὑπό μ' αὖ σφάκελος* (a nagy lelki fájdalom) *καὶ φρενοπληγεῖς μανίαι θάλπουσ'.* Pr. 877—878. *b) ἐρεθιζέσθω βροντῇ σφακέλῳ* (a vihar) *τ' ἀγρίων ἀνέμων.* Pr. 1045—1046.

XVI. A kovácsmesterség.

Az üllő: *Μάρδων, Θάγυρις, λόγχης ἄκμονες* (a kezelő). Pers. 51.

XVII. A háború.

1. A vezér: *πᾶς δ' ὅπλων ἐπιστάτης* (a fegyveres). Pers. 379. 2. A hadsereg vezetése: *Βάκχαις ἐστρατήγησεν* (a vezetés) *θεός.* Eum. 25. 3. Az (összeesküvés és az) ellenség: *ξυνώμοσαν γάρ, ὄντες ἔχθιστοι τὸ πρὶν, πῦρ καὶ θάλασσα.* Ag. 650—651. 4. Az élesítés és a fenőkő: *δίκην δ' ἐπ' ἄλλο πρᾶγμα θηγάνει* (az előkészítés) *βλάβης πρὸς ἄλλαις θηγάναισι* (az alkalom) *Μοῖρα.* Ag. 1535—1536. 5. A fe-

nő kő: μὴ βάλῃς μήθ' αἱματηρὰς θηγάνας (a szenvedély). Eum. 858—859. 6. A tompítás: θέσφατ' οὐκ ἀμβλύνεται (a megsemmisülés). Sept. 844. 7. Az él és a tompítás: τεθηγμένον (a heves indulat) τοί μ' οὐκ ἀπαμβλυνεῖς (a csillapítás) λόγῳ. Sept. 715. 8. A sisak: πότερον τόξου ῥῦμα τὸ νικῶν, ἢ δορυκράνου (valaminek a hegye) λόγχης ἰσχὺς κεκράτηκεν. Pers 147—149. 9. A paizs: Αἴγισθος. . . ἀσπὶς (a védő) οὐ σμικρὰ θράσους. Ag. 1436—1437. 10. A löveg: a) ὦ παγκρατὲς Ζεῦ, τρέψον εἰς ἐχθροὺς βέλος (a villám). Sept. 255. b) κεραυνοῦ δέ νιν βέλος (a sugár) ἐπισχέθοι. Sept. 453. c) διὰ χερὸς βέλος (a villám) φλέγων. Sept. 513. d) ἱκνεῖται δ' εἰσικνουμένου βέλει (az ösztöke) βουκόλου. Suppl. 556—557. e) l. XXVIII. b, 16. f) ἐπαίσθην δ' ὡς διανταίῳ βέλει. Ch. 184. Hasonlat. g) τὸ γὰρ σκοτεινὸν τῶν ἐνερτέρων βέλος (a boszú). Ch. 286. h) οὖς ἵκεθ' ἅπερ τι βέλος. Ch. 381. Hasonlat. i) σκορπίου βέλος (a fullánk) λέγω. Fr. 165. 11. A löveg (és a melegség): Ζεὺς γὰρ ἱμέρου βέλει (a hevesség) πρὸς σοῦ τέθαλπται. Pr. 649—650. 12. A löveg (és a lihegés): τινάσσων τ' ἐν χεροῖν πύρπνουν βέλος. Pr. 917. 13. A löveg (a lihegés és a háborgó tenger): τοιόνδε Τυφὼς ἐξαναζέσει χόλον θερμοῖς ἀπλάτου βέλεσι (a láva) πυρπνόου (tűzokádó) ζάλης (a kitörés). Pr. 370—371. 14. A löveg és a nyillal való lövés: ἡμῖν μὲν ἤδη πᾶν τετόξευται βέλος (mindent elmondottunk). Eum. 676. 15. A nyillal való lövés: a) καὶ γλῶσσα τοξεύσασα (az éles beszéd) μὴ τὰ καίρια. Suppl. 446. b) μίασμ' ἔλεξας οὐχ ὑπερτοξεύσιμον (roppant nagy). Suppl. 473. 16. A nyil: a) ὄμματος θελκτήριον τόξευμ' (a sóvárgó pillantás) ἔπεμψεν. Suppl. 1004—1005. b) τόξῳ (a gondolat) γὰρ οὔτις πημάτων προσίξεται. Ch. 1033. 17. Az íj és annak feszítése: Δία τοι ξένιον μέγαν αἰδοῦμαι τὸν τάδε πράξαντ' ἐπ' Ἀλεξάνδρῳ τείνοντα πάλαι τόξον (nyomorral sujtani). Ag. 362—364. 18. Az ügyes ijász és a czél: ἔκυρσας ὥστε τοξότης ἄκρος σκοποῦ. Ag. 628. Hasonlat. 19. A lándzsával való dobás: λέγουσι . . . τὸν δ' ἀνανδρίας ὕπο ἔνδον αἰχμάζειν (a czivódás). Pers. 754—755. 20. A lándzsa: a) ἐπ' ἄλλην δ' ἄλλος ηὔθυνεν δόρυ (a hajó előrésze). Pers. 411. b) διπλῇ μάστιγι, τὴν Ἄρης φιλεῖ, δίλογχον (kétélű) ἄτην. Ag. 643. 21. A lándzsa hegye: a) τρίαιναν, αἰχμὴν (a jogar) τὴν Ποσειδῶνος, σκεδᾷ. Pr. 925. b) βρωτῆρας αἰχμὰς (a méreg) σπερμάτων ἀνημέρους. Eum. 803. 22. A fegyver forgatása: δίωγμα τριπάλτων (roppant nagy) πημάτων. Sept. 985. 23. A (tüsszögő ló, a kantár, a) trombita (és a kiabálás): βοᾷ παρ' ὄχθαις ποταμίαις, μάχης ἐρῶν,

8*

ἵππος χαλινῶν ὣς καταισθμαίνων μένει, ὅστις βοὴν (a harsogás) *σάλπιγγος ὁρμαίνει κλύων.* Sept. 392—394. Hasonlat. 24. A parittyával való dobás: l. XXVII. 49. 25. A két csatarend közt lévő szabad tér: *a) ἀνὴρ γυνή τε χὤ τι τῶν μεταίχμιον* (a közbeeső dolog). Sept. 197. *b)* l. XXVIII, *f*, 21. *c) πλάθουσι καὶ πεδαίχμιοι* (az ég és föld közt levő) *λαμπάδες πεδάοροι.* Ch. 588—590. 26. A lovassággal való legyőzés: *a) νέος δὲ γραίας δαίμονας καθιππάσω* (a megalázáz). Eum. 150. *b) καθιππάζει* (a meggyalázás) *με πρεσβῦτιν νέος.* Eum. 731. *c) παλαιοὺς νόμους καθιππάσασθε* (a meggyalázás). Eum. 778—779. Ugyanez Eum. 808—809. 27. Az erőd: *a) νομίσματα πύργινα* (szigorú) *πάντ' ἐπηύθυνον.* Pers. 858—860. *b) ἰάπτει δ' ἐλπίδων ἀφ' ὑψιπύργων* (merész) *πανώλεις βροτούς.* Suppl. 95—96. 28. A védő fal: *οὐ γὰρ ἔστιν ἔπαλξις* (védelem) *πλούτου.* Ag. 381—382. 29. A rombolás: *a) αὐτοὶ ὑφ' αὑτῶν ἔνδοθεν πορθούμεθα* (a tönkrejutás). Sept. 194. *b) καί μοι γενείου πέρθε* (a széttépés) *λευκήρη τρίχα* Pers. 1056.

XVIII. Az állami élet.

1. Az uralkodás: *διδαχθεὶς τοῦδε δεσπόσω* (a megértés) *λόγου.* Ag. 543. 2. Az uralkodó: *a) πᾶς ἀνὴρ κώπης ἄναξ* (az evezős). Pers. 378. *b) ναῶν ἄνακτες* (a parancsnok). Pers. 383. 3. Az összeesküvés: l. XVII. 3. 4. A lázadás: *σαφηνὴς τοῦτο κοὐκ ἔνι στάσις* (véleménykülönbség). Pers. 738. 5. (Az ugrándozás és) a lázadás: *σκιρτᾷ* (a dühöngés) *δ' ἀνέμων πνεύματα πάντων εἰς ἄλληλα στάσιν* (a roham) *ἀντίπνουν ἀποδεικνύμενα.* Pr. 1085—1087. 6. A szövetséges és a védelem: *ἀλλ' ἡ δίκη γε ξυμμάχων* (a kegyelt) *ὑπερστατεῖ* (a pártolás). Suppl. 342. 7. A békiteni elősiető idegen: *πικρὸς λυτὴρ νεικέων ὁ πόντιος ξεῖνος ἐκ πυρὸς συθεὶς θηκτὸς σίδαρος.* Sept. 941—943. 8. Az idegent megvető polgárok: l. XXVII, 2. 9. Az idegen, a sorsjegy, a gyarmatos, (a kegyetlenség) és a sorsvetés: *ξένος δὲ κλήρους ἐπινωμᾷ Χάλυβος Σκυθῶν ἄποικος, κτεάνων χρηματοδαίτας πικρὸς, ὠμόφρων σίδαρος, χθόνα ναίειν διαπήλας.* Sept. 727—731. 10. A sorshuzás: *ὡς ἕκαστος ἔσπασεν τύχης πάλον* (a szerencse kijut). Ag. 333. 11. A sorsjegy: *a) κἀγὼ πάλον* (a birtok) *τ' ἔχυρσα.* Pers. 779. *b) κρατύνεις βωμὸν, ἑστίαν χθονὸς, μονοψήφοισι* (egyedül hatalmas) *νεύμασιν.* Suppl. 372—373. 12. A sorsos: *Θέμις Διὸς κλαρίου* (a végzet ura). Sept. 360. 13. A bevándorlott: l. XXVIII. *b*, 23. 14. A letelepült: *σκληρᾶς μέτοικος* (odaveszett) *γῆς.* Pers. 319.

15. A rabszolga és a kötelék: ὅστις Ἑλλήσποντον ἱρὸν δοῦλον ὣς δεσμώμασιν ἤλπισε σχήσειν. Pers. 745—746. Hasonlat. 16. A polgárok egyesülete, mely egy hajó költségét közösen fedezte: *a)* ὦ ξυντέλεια (ti istenek mindnyájan), μὴ προδῷς πυργώματα. Sept. 251. *b)* Πάρις γὰρ οὔτε συντελὴς (az övé) πόλις. Ag. 532. 17. Az adósság behajtása: ἀτίμωσιν ὑστέρῳ χρόνῳ καὶ ξυνεστίου Διὸς πρασσομένα (a bűnhödés). Ag. 701—705. 18. A védő ügyvéd: συνήγορόν (a helyeslő) μ' ἔχεις. Ag. 831.

XIX. A vadászat.

1. A vadászás: *a)* l. XXVIII, *e*, 2. *b)* ἐμὲ . . . κυναγετεῖ (az üldözés). Pr. 572—573. *c)* μηδὲ πρὸς ἄτης θηραθεῖσαι (valamibe belejutni) μέμψησθε τύχην. Pr. 1072—1073 *d)* θηρᾶσαι (az elfoglalás) πόλιν. Pers. 233. *e)* Διὸς ἵμερος οὐκ εὐθήρατος (kikutatható) ἐτύχθη. Suppl. 86. *f)* δίκας μέτειμι τόνδε φῶτα κἀκκυνηγετῶ (az üldözés). Eum. 231. 2. A vadászás és az ijász: ἥμαρτον, ἢ θηρῶ τι τοξότης τις ὥς; Ag. 1194. 3. A vadász és a nyom: πολύανδροί τε φεράσπιδες κυναγοὶ (az üldöző) κατ' ἴχνος πλατᾶν ἄφαντον κέλσαντες. Ag. 695. 4. A nyomozás: πάρεστι τοῦτό γ' ἐξιχνεῦσαι (a tapasztalás). Ag. 368. 5. A nyom: *a)* λόγων ἴχνος (a folytatás). Pr. 845. *b)* ἴχνος (a gondolkodásmód) τὸ πρόσθεν οὐ διαστρέψω φρενός. Suppl. 1017. 6. A nyomozás, a nyom és a szaglás: καὶ μαρτυρεῖτε συνδρόμως (belátóan) ἴχνος (a titok) κακῶν ῥινηλατούσῃ (a kutató) τῶν πάλαι πεπραγμένων. Ag. 1184—1185. 7. A vadászháló és annak kivetése: *a)* ἥτ' ἐπὶ Τροίας πύργοις ἔβαλες στεγανὸν δίκτυον (szolgaságba dönteni). Ag. 357—358. *b)* πημονῆς ἀρκύστατ' ἂν φάρξειεν (a veszélybe való döntés). Ag. 1375. 8. A vadászháló: *a)* εἰς ἀπέραντον δίκτυον (a szerencsétlenség) ἄτης ἐμπλεχθήσεσθ'. Pr. 1078—1079. *b)* l. XXVII, 2, *c)* παρασαίνει βροτὸν εἰς ἄρκυας (a veszedelem) Ἄτα. Pers. 96—97. *d)* ἐπείπερ καὶ πάγας (a csel) ὑπερκόπους ἐφαρξάμεθα. Ag. 822—823. *e)* τέτρωται δικτύου πλέον λέγειν. Ag. 868. Hasonlat. *f)* ἐντὸς δ' ἂν οὖσα μορσίμων ἀγρευμάτων (a szolgaság) πείθοι' ἄν. Ag. 1048—1049. *g)* ἦ δίκτυόν (a csel) τι Ἅιδου; ἀλλ' ἄρκυς (a csel) ἡ ξύνευνος. Ag. 1115—1116. *h)* ποικίλοις ἀγρεύμασ' (a cselszövény) κρύψασ'. Eum. 460—461. 9. A vad: ἐξ ἀρκύων πέπτωκεν οἴχεταί θ' ὁ θήρ (megmenekült előlünk Orestes). Eum. 147. Allegoria. 10. A vad és az ugató kutya: ὄναρ διώκεις θῆρα, κλαγγάνεις δ' ἅπερ κύων μέριμναν οὔποτ' ἐκλιπὼν πόνου. Eum. 131

—132. Hasonlat. 11. A jó orru kutya és a vad üldözése: *ἔοικεν εὔρις ἡ ξένη κυνὸς δίκην εἶναι, ματεύει δ' ὧν ἀνευρήσει φόνον.* Ag. 1093—1094. Hasonlat. 12. Az alig megfogott vad: *τρόπος δὲ θηρὸς ὡς νεαιρέτου.* Ag. 1063. Hasonlat 13. A kutya és a megsebbzett szarvasborjú: *τετραυματισμένον γὰρ ὡς κύων νεβρὸν πρὸς αἷμα καὶ σταλαγμὸν ἐκματεύομεν.* Eum. 246—247. Hasonlat. 14. A szarvasborjú és a háló: *ὁ δ' ἐξαλύξας οἴχεται νεβροῦ δίκην, καὶ ταῦτα κούφως ἐκ μέσων ἀρκυσμάτων ὤρουσεν.* Eum. 111—113. Hasonlat. 15. A nyúl: *τόνδ' ἀφαιρούμενος πτῶκα* (a menekülő). Eum. 325. 16. A zsákmány: *ἄγραν* (Orestes) *ὤλεσα.* Eum. 146.

XX. A halászat.

1. A halászháló: *a) στείχωμεν· ὡς κώλοισιν. ἀμφίβληστρ'* (a kötelék) *ἔχει.* Pr. 81. *b) γάγγαμον* (a nyomor) *ἄτης παναλώτου.* Ag. 361. *c) ἄπειρον ἀμφίβληστρον, ὥσπερ ἰχθύων.* Ag. 1382. Hasonlat. *d) μέμνησο δ' ἀμφίβληστρον* (a csel) *ᾧ σ' ἐκαίνισαν.* Ch. 492. 2. A parafa, a halászháló és a tenger mélysége: *παῖδες γὰρ ἀνδρὶ κληδόνες σωτήριοι θανόντι· φελλοὶ δ' ὣς ἄγουσι δίκτυον, τὸν ἐκ βυθοῦ κλωστῆρα σῴζοντες λίνου.* Ch. 505—507. Hasonlat. 3. A tinnhal és a háló egy kivetésével összefogott halak: *τοὶ δ' ὥστε θύννους ἤ τιν' ἰχθύων βόλον ἀγαῖσι κωπῶν θραύμασίν τ' ἐρειπίων ἔπαιον.* Pers. 424—426. Hasonlat. 4. A tinnhal. *a) θύννος ὣς ἠνέσχετο ἄναυδος.* Fr. 297. Hasonlat. *b) τὸ σκαιὸν ὄμμα παραβαλὼν θύννου δίκην.* Fr. 297. Hasonlat.

XXI. A lótenyésztés és a lóverseny.

1. A ló: *a) κεχειρωμένας ἄγεσθαι, ἐή, νέας τε καὶ παλαιὰς ἱππηδὸν πλοκάμων* Sept. 326—328. Hasonlat. *b) μή τι τλῇς τὰν ἱκέτιν εἰσιδεῖν. . , ἀγομέναν ἱππηδὸν ἀμπύκων πολυμίτων.* Suppl. 427—432. Hasonlat. 2. A ló, a hajtás (és a versenytér): *ὥσπερ ξὺν ἵπποις ἡνιοστροφῶ δρόμου ἐξωτέρω.* Ch. 1022—1023. Hasonlat. 3. A tüszszögő ló és a zabola: l. XVII, 23. 4. A zabola: *a) τίνα φῶ λεύσσειν τόνδε χαλινοῖς* (a kötelék) *ἐν πετρίνοισιν χειμαζόμενον;* Pr. 561—563. *b) ἀλλ' ἐπηνάγκαζέ νιν Διὸς χαλινὸς* (a parancs) *πρὸς βίαν πράσσειν τάδε.* Pr. 671—672. *c)* l. XXVIII. *f*, 22. *d) βίᾳ χαλινῶν* (a kötelék) *τ' ἀναύδῳ μένει.* Ag. 238. *e) χαλινὸν* (a szolgaság) *δ' οὐκ ἐπίσταται φέρειν.* Ag. 1066. 5. Az állazó: *μέγα τ' ἀφῃρέθην ψάλιον* (az átok) *οἰκετῶν.* Ch. 962. 6. A szájkosár: *καὶ τούσδε κημοὺς* (a kö-

telék) *στόματος*. Fr. 124. 7. A vállszíj a jármon: *ἀλλ' ἀμφὶ πλευραῖς μασχαλιστῆρας* (a kötelék) *βάλε*. Pr. 71. 8. A rugás: *κραδία δὲ φόβῳ φρένα λακτίζει* (a kinzás). Pr. 881. 9. Az igázás és a kettős fogat: *ὅπου γὰρ ἰσχὺς συζυγοῦσι* (az egyesülés) *καὶ δίκη, ποία ξυνωρὶς* (egy pár lény) *τῆσδε καρτερωτέρα;* Fr. 311. 10. A kettős fogat: *a) διπλῇ μάστιγι, τὴν Ἄρες φιλεῖ,... φοινίαν ξυνωρίδα* (a pár). Ag. 642—643. *b) πέδας τε χεροῖν καὶ ποδοῖν ξυνωρίδα* (a kötelék). Ch. 982. 11. Az egyes fogat: *ἑκάστα ... λείπεται μονόζυξ* (elhagyott). Pers. 136—139. 12. Az igázás és a lógós: *μόνος δ' Ὀδυσσεύς, ὅσπερ οὐχ ἑκὼν ἔπλει, ζευχθεὶς* (magára vállalva a fáradtságot) *ἕτοιμος ἦν ἐμοὶ σειραφόρος* (a segitő). Ag. 841—842. 13. Az igázás, a lógós és az árpát evő csikó: *τὸν δὲ μὴ πειθάνορα ζεύξω* (a büntetés) *βαρείαις οὔτι μοι σειραφόρον* (a segitő) *κριθῶντα* (az ellenszegülő) *πῶλον* (az ember). Ag. 1639—1641. 14. A csikó, az igázás és a kocsi: *ἴσθι δ' ἀνδρὸς φίλου πῶλον* (Orestes) *εὖνιν ξυγέντ' ἐν ἅρματι* (a nyomoruság) *πημάτων*.Ch. 795. 15. A kerék agya: *σπουδῇ διώκων πομπίμους χνόας* (a tag) *ποδοῖν*. Sept. 371. 16. Az ujonnan befogott, zabolaharapó, gyeplőnek nem engedelmeskedő csikó: *δακὼν δὲ στόμιον ὡς νεοζυγὴς πῶλος βιάζει καὶ πρὸς ἡνίας μάχει*. Pr. 1009—1010. Hasonlat. 17. Az ugrándozás: l. XVIII. 5. 18. A csikó: *πωλίκων* (szüznek való) *δ' ἑδωλίων ὑπερκόπῳ δορὶ ποτ' ἐξαλαπάξαι*. Sept. 454—455. 19. A kocsis: *ἥκουσα μαστικτῆρα* (megdöhbentő) *καρδίας λόγον*. Suppl. 466. 20. A kocsis és az ösztöke: *ἔτυψεν δίκαν διφρηλάτου μεσολαβεῖ κέντρῳ ὑπὸ φρένας*. Eum. 156—158. Hasonlat. 21. Az ostor: *a) οἰστροπλὴξ δ' ἐγὼ μάστιγι* (az üldözés) *θείᾳ γῆν πρὸ γῆς ἐλαύνομαι*. Pr. 681—682. *b)* l. XXVII, 2. *c) διπλῆς γὰρ τῆσδε μαράγνης* (a szerencsétlenség) *δοῦπος ἱκνεῖται*. Ch. 375—376. 22. Az ostor (és a fagy): *πάρεστι μαστίκτορος* (a feddő) *δαμίου βαρὺ τὸ περίβαρυ κρύος* (a borzadály) *ἔχειν*. Eum. 160—161.

XXII. A baromtenyésztés.

1. A barom legeltetése: *a) ἀβουκόλητον* (nem az én gondom) *τοῦτ' ἐμῷ φρονήματι*. Suppl. 929. *b) ἐβουκολοῦμεν* (valamire gondolni) *φροντίσιν νέον πάθος*. Ag. 669. *c) μὴ πρόκαμνε τόνδε βουκολούμενος* (a tűrés) *πόνον*. Eum. 78. *d) τόνδε ποιμαίνων* (az oltalmazás) *ἐμὸν ἱκέτην*. Eum. 91—92. 2. A legelés: *a) τούτῳ γὰρ Ἄρης βόσκεται* (a gyönyörködés). Sept. 244. *b) πολύβοτος* (sokakat tápláló) *τ' αἰὼν βροτῶν*. Sept. 774. *c) λειμῶνα χιονόβοσκον* (az áztatás)

Suppl. 560. *d)* *ἰυγμοῖσι βόσκεται* (a kesergés) *κέαρ*. Ch. 26. *e)* *πᾶς πεποίμανται* (a bebarangolás) *τόπος*. Eum. 249. 3. Az együtt legelő marha: *a)* *κενὸς κενὸν καλεῖ, ξύννομον* (a társ) *θέλων ἔχειν*. Sept. 353—354. *b)* *γεραιὰ ξύννομ'* (a feleség) *εὐγενὲς γύναι*. Pers. 704. *c)* *ἔρωτας ἄταισι συννόμους* (valamivel együtt járó) *βροτῶν;* Ch. 598. 4. A csorda: *a)* *ἐπὶ πᾶσαν χθόνα ποιμανόριον* (a hadsereg) *θεῖον ἐλαύνει*. Pers. 75. *b)* *αἰδοῦνται δ' ἱκέτας Διός, ποίμναν* (a csapat) *τάνδ' ἀμέγαρτον*. Suppl. 641. *c)* *ποίμνης* (a csapat) *τοιαύτης δ' οὔτις εὐφιλὴς θεῶν*. Eum. 197. 5. A barom, a juh, a csorda (és a bugyogás): *οὐ προτιμῶν, ὡσπερεὶ βοτοῦ μόρον, μήλων φλεόντων* (gyapjas) *εὐπόκοις νομεύμασιν, ἔθυσεν αὑτοῦ παῖδα*. Ag. 1415—1417. Hasonlat. 6. A bőgés: *a)* *βροντῆς μύκημ'* (a roppant hang) *ἀτέραμνον*. Pr. 1062. *b)* l. xxvii. 47. 7. A döfölődzés: *a)* *νικώμενοι κύρισσον* (a vetődés) *ἰσχυρὰν χθόνα*. Pers. 310. *b)* *αἱ δὲ κεροτυπούμενοι* (az összezúzás) *βίᾳ*. Ag. 655. 8. A pásztor: *a)* *ὡς ὁ μάντις φησίν, οἰωνῶν βοτὴρ* (a megfigyelő). Sept. 24. *b)* *τίς δὲ ποιμάνωρ* (a vezér) *ἔπεστι;* Pers. 241. *c)* *θαρσοῦσι ναῶν ποιμένες* (a kormányos). Suppl. 767. *d)* *ποιμένος* (a vihar) *κακοῦ στρόβῳ*. Ag. 657. *e)* *ὅστις δ' ἀγαθὸς προβατογνώμων, οὐκ ἔστι λαθεῖν ὄμματα φωτός, τὰ δοκοῦντ' εὔφρονος ἐκ διανοίας ὑδαρεῖ σαίνειν φιλότητι* (az okos ember nem hagyja magát hazugok által elámittatni). Ag. 795—798. Allegoria *f)* l. xxiv. 4. 9. A bikától meg nem hágott tehén: *ἁγνᾷ δ' ἀταύρωτος* (a szüz) *αὐδᾷ*. Ag. 244. 10. A bika visszatartása a tehéntől és a szarv: *ἄπεχε τᾶς βοὸς τὸν ταῦρον* (tartsd vissza Clytaemnestrát Agamemnontól)· *ἐν πέπλοισι μελαγκέρῳ* (fekete szélű) *λαβοῦσα μηχανήματι τύπτει*. Ag. 1125—1128. Allegoria. 11. A farkas, a borjú a magas sziklákon, a bőgés és a pásztor: *ἴδε με τὰν ἱκέτιν φυγάδα περίδρομον, λυκοδίωκτον ὡς δάμαλιν ἂμ πέτραις ἠλιβάτοις, ἵν' ἀλκᾷ πίσυνος μέμυκε φράζουσα βοτῆρι μόχθους*. Suppl. 349—352. Hasonlat. 12. A béres: *Μαινάδων ζευκτῆρίε* (a fekező). Fr. 350. 13. Az igázás: *a)* *ἀνάγκαις ταῖσδ' ἐνέζευγμαι* (valamibe belejutni) *τάλας*. Pr. 108. *b)* *ταῖσδ' ἐνέζευξας* (juttatni) . . . *ἐν πημοσύναις*. Pr. 578—579. *c)* *δεῦρ' ὑπεζύγην* (az irányitás) *πόδα*. Ch. 676. *d)* *μηδ' ἐπιζευχθῇς* (a mérséklés) *στόμα*. Ch. 1044. 14. Az iga: *a)* *πόλιν ζυγοῖσι* (a megaláztatás) *δουλίοισι μήποτε σχεθεῖν*. Sept. 75. *b)* *δούλιον ζυγόν* (a meggyaláztatás). Sept. 471. *c)* *δούλιον ζυγόν* (a gyalázat). Sept. 793. *d)* *ζυγὸν* (a meghóditás) *ἐμβαλεῖν δούλιον Ἑλλάδι*. Pers. 50. *e)* *ποθέουσαι ἰδεῖν ἀρτιζυγίαν* (a nemrég megkötött házasság). Pers.

542. *f)* *ζυγὸν* (a kényszer) *ἀλκῆς*. Pers. 594. *g)* *ἀνάγκας ἔδυ λέπαδνον* (a kényszer). Ag. 218. *h)* *Τροίᾳ περιβαλὼν ζευκτήριον* (a rabszolgaság). Ag. 529. *i)* *δουλίῳ χρῆται ζυγῷ* (a kényszer) Ag. 953. *j)* *εἴκουσ' ἀνάγκῃ τῇδε καίνισον ζυγόν* (a szolgaság). Ag. 1071. *k)* *δούλιον ζυγόν* (a kényszer). Ag. 1226. *l)* *συζύγους* (egyesült) *δ' ὁμαυλίας*. Ch. 599. 15. Az iga és a nyak: *πολύγομφον ὅδισμα ζυγὸν ἀμφιβαλὼν* (az áthidalás) *αὐχένι* (a tengerszoros) *πόντου*. Pers. 71. 16. A barom igába szorított nyaka: *οὐκέτ' ἐξ ἐλευθέρου δέρης* (a szabadság) *ἀποιμώζουσι φιλτάτων μόρον*. Ag. 328—329. 17. Egy pár igás marha: *ὀχυρὸν ζεῦγος* (két fejedelem) *'Ατρείδαιν*. Ag. 44. 18. Az ösztökélés és az ösztöke: *a)* *χρίουσα* (a kinzás) *κέντροις* (a fájdalom) *φοιταλέοις*. Pr. 597. *b)* *οἴστρου δ' ἄρδις* (a fájdalom) *χρίει* (a kinzás) *μ' ἄπυρος*. Pr. 880. 19. Az ösztöke: *a)* *κέντρῳ* (a kinzás) *ψήξειν ψυχάν*. Pr. 692. *b)* *διάνοιαν μαινόλιν κέντρον* (az inger) *ἔχων ἄφυκτον*. Suppl. 107—108. *c)* *ὀδύναις τε κεντροδαλήτισι* (roppantul kinzó). Suppl. 563—564. *d)* *ἀντίκεντρα* (a sértés) *γίγνεται*. Eum. 136. *e)* *ποῦ γὰρ τοσοῦτο κέντρον* (az ok) *ὡς μητροκτονεῖν;* Eum. 427. *f)* *ἄλγη προφωνῶν ἀντίκεντρα* (heves) *καρδίᾳ*. Eum. 466. *g)* *κέντημα* (a kinzás) *γλώσσης*. Fr. 165. 20. A bégetés (és a hullám zúgása): *βλαχαὶ* (a siránkozás) *δ' αἱματόεσσαι τῶν ἐπιμαστιδίων ἄρτι βρεφῶν βρέμονται* (a hangzás). Sept. 348—350. 21. A pásztor és a kecskék őrzése: *χωρεῖτ' ἄνευ βοτῆρος* (a vezető) *αἰπολούμενοι* (a vezető). Eum. 196. 22. A hizlalás: *a)* l. xxvi. 3. *b)* *Ζηνὸς κότον . . . μήποτ' εἰσόπιν χρόνου πόλιν παχῦναι* (a fölingerlés). Suppl. 616—618. *c)* *τὸν τριπάχυντον* (igen hatalmas) *δαίμονα*. Ag. 1476. *d)* *πρᾶσσε, πιαίνου* (pazarul élni). Ag. 1669. 23. A hizlalás (és a szárny): *ἀλλ' ἦ σ' ἐπίανέν* (az ámitás) *τις ἄπτερος* (üres, haszontalan) *φάτις;* Ag. 276. 24. A takarmány: *a)* *ἀμηχάνου βόσκημα* (az ok) *πημονῆς πέλειν*. Suppl. 620. *b)* *ἀπὸ δὲ σοῦ φεροίμαν βοσκὰν* (a táplálék) *πώματος δυσπότου*. Eum. 265—266. *c)* *ἀναίματον βόσκημα* (a martalék). Eum. 302.

XXIII. A méhtenyésztés.

A méhraj: *a)* *πᾶς γὰρ ἱππηλάτας καὶ πεδοστιβὴς λεὼς σμῆνος ὡς ἐκλέλοιπεν μελισσᾶν σὺν ὀρχάμῳ στρατοῦ*. Pers. 126—127. Hasonlat. *b)* *ἀρσενοπληθῆ δ' ἑσμὸν* (a csoport) *ὑβριστήν*. Suppl. 30—31. *c)* l. xxviii. *b*, 19. *d)* *νόσων δ' ἑσμὸς* (a sokasság) *ἀπ' ἀστῶν ἵζοι κρατὸς ἀτερπής*. Suppl. 684—685.

XXIV. A kertészet és a földmivelés.

1. A kertész: *πατὴρ φυτουργός* (a nemző). Suppl. 592. 2. Az ültetés: *φιτύει* (a nemzés) *γόνον*. Suppl. 312. 3. A kapa: *Διὸς μακέλλῃ* (a villám). Ag. 526. 4. A növény (és a pásztor): *στέργω γάρ, ἀνδρὸς φιτυποίμενος* (a kertész) *δίκην, τὸ τῶν δικαίων τῶνδ' ἀπένθητον γένος*. Eum. 911—912. Hasonlat. 5. A gyökér: *σπαρτῶν δ' ἀπ' ἀνδρῶν, ὧν Ἄρης ἐφείσατο, ῥίζωμ'* (az utód) *ἀνεῖται*. Sept. 412—413. 6. A gyökér, a lomb, az árnyék (és a Sirius csillag): *ῥίζης γὰρ οὔσης φυλλὰς ἵκετ' ἐς δόμους, σκιὰν ὑπερτείνασα σειρίου κυνός* (ha férfiu van aháznál, akkor az védve van a bajok ellen). Ag. 966—967. Allegoria. 7. A fa töve: *γένος ὠλέσατε πρέμνοθεν* (végképen) *οὕτως*. Sept. 1056. 8. A fa töve és annak gyökerestől való kiirtása: *μή μοι πόλιν γε πρέμνοθεν* (végképen) *πανώλεθρον ἐκθαμνίσητε* (a megsemmisités). Sept. 71—72. 9. A törzsök: *a) Δίκας δ' ἐρείδεται πυθμήν* (a hatalom). Ch. 626. *b) γενειάδος πυθμήν*. Fr. 30. 10. A mag és a törzsők: *σμικροῦ γένοιτ' ἂν σπέρματος μέγας πυθμήν* (kis dologból is nagy szerencse származhatik). Ch. 204. Allegoria. 11. A kiszáradó törzsök: *οὔτ' ἀρχικός σοι πᾶς ὁδ' αὐανθεὶς πυθμὴν* (a kihaló nemzetség) *βωμοῖς ἀρήξει*. Ch. 260—261. 12. A törzsök és a virágzás: *πυθμὴν* (Aegyptus) *δι' ἀμὸν γάμον τεθαλώς*(a vágyódás). Suppl. 104—105. 13. A virágzás: *a)* l. XXVIII. *f*, 2. *b) αἷμα βροτοῖσι θάλλει* (a táplálás). Suppl. 857. *c) ἀνθοῦν* (telve van) *πέλαγος*. Ag. 659. *d)* l. XXVIII. *b*) 16. *e) ἀμφιθαλὴς* (kettőt boldogító) *Ζεύς*. Ch. 394. *f) πάθος ἀνθεῖ* (meg nem szünik). Ch. 1009. *g) νεοθήλου* (fiatal) *βοτοῦ*. Eum. 450. 14. A virágzás, a gyümölcsözés, a kalász, a vetés (die Saat) és az aratás: *ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ'* (a keletkezés) *ἐκάρπωσε* (az okozás) *στάχυν* (a vész) *ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾷ* (a bekövetkezés) *θέρος* (a szomoruság). Pers. 821—822. 15. A virág: *a) τὸ σὸν γὰρ ἄνθος* (a dísz), *παντέχνου πυρὸς σέλας*. Pr. 7. *b) χροιᾶς ἀμείψεις ἄνθος* (a szépség). Pr. 23. *c) ἄρειον ἄνθος* (a hős). Pr. 410. *d) ἄνθος* (az ifjuság) *Περσίδος αἴας*. Pers. 59. *e) τὸ Περσῶν δ' ἄνθος* (az ifjuság). Pers. 252. *f) χώρας ἄνθος* (az ifjuság). Pers. 925. *g) μηδ' . . . Ἄρης κέρσειεν ἄωτον* (az ifjuság). Suppl. 665. *h) ἄνθος* (az ifjuság) *Ἀργείων*. Ag. 197. *i)* l. XXVIII. *b*, 46. *j) ἐξαίρετον ἄνθος* (a legszebb ajándék). Ag. 955. 16. A virág és a virág leszakasztása: *ἥβας δ' ἄνθος* (a szépség) *ἄδρεπτον* (sértetlen). Suppl. 663. 17. A virág leszakasztása: *a) κλαυτὸν δ' ἀρτιδρόποις* (az imént meggyalázott)

ὠμοδρόπων (szüzet élvező) νομίμων προπάροιθεν διαμεῖψαι. Sept. 333—334. *b)* ἀλλ' αὐτάδελφον αἷμα δρέψασθαι (a kiontás) θέλεις; Sept. 718. *c)* γοεδνὰ δ' ἀνθεμίζομαι (a tűrés) δεῖμα. Suppl. 72—73. *d)* τούτων τὰ λῷστα καὶ τὰ θυμηδέστατα πάρεστι, λωτίσασθε (a választás). Suppl. 962—963. *e)* ματαίαν γλῶσσαν ὧδ' ἀπανθίσαι (a gőgösködés). Ag. 1662. 18. A virágokkal való földiszítés: *a)* ἰὼ πολλοῖς ἐπανθίσαντες (sujtani) πόνοισι γενεάν. Sept. 951—952. *b)* ἡ πολύμναστον ἐπηνθίσω (a fertőztetés) αἷμ' ἄνιπτον. Ag. 1459. *c)* ὑμᾶς δὲ κωκυτοῖς ἐπανθίζειν (a siránkozás) νόμος. Ch. 150. 19. A gyümölcs: *a)* καρπὸς (a következmény) ἧς ἀσύμφορος. Sept. 600. *b)* εἰ καρπὸς (a beteljesedés) ἔσται θεσφάτοισι Λοξίου. Sept. 618. *c)* πικρόκαρπον (az eredmény) ἀνδροκτασίαν τελεῖν. Sept. 693. *d)* τέρειν' ὀπώρα (az ifju kor) δ' εὐφύλακτος οὐδαμῶς. Suppl. 998. *e)* ἐμῆς δ' ὀπώρας (az ifju kor) οὕνεκ' εὖ θάρσει. Suppl. 1015. 20. A gyümölcs (és a csöpögés): καρπώματα (az ifju kor) στάζοντα (az élvezés) κηρύσσει Κύπρις. Suppl. 1001—1002. 21. A gyümölcs leszedése: *a)* μεγίστης ὄνομα γῆς καρπουμένη (az elnyerés). Suppl. 316. *b)* αὐτὸς φρενῶν καρποῖτο (a lakolás) τὴν ἁμαρτίαν. Ag. 502. *c)* οὐκ ἔσθ' ὅπως λέξαιμι τὰ ψευδῆ καλὰ ἐς τὸν πολὺν φίλοισι καρποῦσθαι (az öröm) χρόνον. Ag. 620—621. *d)* χρησμὸς . . . ἀκαρπώτους (hasztalan) κτίσαι. Eum. 714. 22. A hajtás: *a)* μητροκτόνον φίτυμα (a gyermek) Ag. 1281. *b)* ἐμὸν ἐκ τοῦδ' ἔρνος (a gyermek) ἀερθέν. Ag. 1525. *c)* ἡ δ' ἅπερ ξένῳ ξένη ἔσωσεν ἔρνος (a csecsemő). Eum. 660—661. *d)* οἷον ἔρνος (a csecsemő) οὔτις ἂν τέκοι θεός. Eum. 666. 23. A szántóföld és az aratás: μάχλον Ἄρη, τὸν ἀρότοις (a harcztér) θερίζοντα (az ölés) βροτοὺς ἐν ἄλλοις. Suppl. 635—636. 24. A szántás: πολὺς δὲ πόντος οὕνεκ' ἠρόθη (a behajózás) δορί. Suppl. 1007. 25. A barázda: ὄνυχος ἄλοκι (a seb) νεοτόμῳ. Ch. 25. 26. A barázda, a termés betakaritása és a sarjazás: βαθεῖαν ἄλοκα (az ész) διὰ φρενὸς καρπούμενος (a fölhasználás), ἐξ ἧς τὰ κεδνὰ βλαστάνει (a megszülemlés) βουλεύματα. Sept. 593—594. 27. A vetés (das Säen): *a)* θηλύσπορος (a nemzetség). Pr. 855. *b)* ὁμόσπορον (a testvér). Sept. 576. *c)* ὁμοσπόροιν (a testvér). Sept. 820. *d)* χεροῖν ὁμοσπόροισιν (a rokonság). Sept. 933. *e)* ὁμόσποροι (a rokonság). Sept. 934. *f)* τριτοσπόρῳ (a harmadik iz) γονῇ. Pers. 818. *g.* ὁμοσπόροις (a rokon). Ag. 1510. *h)* ὁμοσπόρου (a testvér). Ch. 242. *i)* τροφὸς δὲ κύματος νεοσπόρου (nemzett). Eum. 659. *j)* τοὺς ἐπισπόρους (az utódok). Eum. 673. *k)* οἱ θεῶν ἀγχίσποροι (a rokon). Fr. 155.

28. A vetés (die Saat): *σπορᾶς* (a nemzetség) *γε μὴν ἐκ τῆσδε φύσεται θρασύς*. Pr. 871. 29. A vetés, a szántóföld és a gyökér: *ὅστε ματρὸς ἁγνὰν σπείρας* (a közösülés) *ἄρουραν* (a nő), *ἵν' ἐτράφη, ῥίζαν* (a nemzetség) *αἱματόεσσαν, ἔτλα*. Sept. 752—756. 30. A vetés, a hüvely, a sarj (és a születés): *χαίρουσαν οὐδὲν ἧσσον ἢ διοσδότῳ γάνει σπορητὸς κάλυκος ἐν λοχεύμασιν* (a sarjazás). Ag. 1391—1392. Hasonlat. 31. A vetés (die Saat) és az aratás: *ἀλλὰ καὶ τάδ' ἐξαμῆσαι* (kiállani) *πολλὰ δύστηνον θέρος*. (a kin). Ag. 1655. 32. A mag: *a) Ἰνάχειον σπέρμα* (a gyermek). Pr. 705. *b) Κρέοντος σπέρμα* (a gyermek). Sept. 474. *c) σπέρμα* (a szülött) *σεμνᾶς μέγα ματρός*. Suppl. 141. Ugyanez Suppl. 151. *e) σπέρματ'* (a gyermek) *εὐτέκνου βοός*. Suppl. 275. *f) σπέρμα* (az eredet) *τ' Ἀργεῖον τὸ σόν*. Suppl. 290. *g) σπέρμα* (a gyermek) . . . *χθονός*. Ag. 528. *h) ἐλπὶς σπέρματος* (a rokon) *σωτηρίου*. Ch. 236. *i) σπέρμα* (a nemzetség) *Πελοπιδῶν*. Ch. 503. *j) σφαγαί τε σπέρματος* (a csecsemő). Eum. 187. *k) βροτείων σπερμάτων* (a csecsemő). Eum. 909. *l) βρότειον σπέρμ'* (az ember). Fr. 295. *m) τοῦ πηλοπλάστου σπέρματος* (az eredet) *θνητὴ γυνή*. Fr. 373. 33. A sarjazás: *a) ἀγαθοῖσι βρύοις* (légy megáldva). Suppl. 966. *b) θάρσει βρύων* (a dölyfösködés). Ag. 169. *c)* l. I, 24. *d) νόσου βρύειν* (az elteltség). Ch. 70. *e) στόμα . . . μαντικῇ βρύον* (a kitünés) *τέχνῃ*. Fr. 281. 34. A sarj: *a) βλαστημὸν* (az erő) *ἀλδαίνοντα*. Sept. 12. *b)* l. XXVII, 8. *c) τῆσδε βλαστημόν* (a szülött). Suppl. 317. 35. Az aratás: *a) αὐτόχθονον πατρῷον ἔθρισεν* (a tönkre tevés) *δόμον*. Ag. 536. *b) οἳ δ' οὔποτ' ἐλπίσαντες ἤμησαν* (a vagyonszerzés) *καλῶς*. Ag. 1044.

XXV. A szőlőmívelés.

1. A boröntés: *τὸ γὰρ ἐμὸν θροεῖς πάθος ἐπεγχέας* (más valami dolognak is oka lenni). Ag. 1137. 2. A borkeverés: *νεοκρᾶτα* (az imént megérkezett) *φίλον κομίσειεν*. Ch. 344. 3. A tiszta bor: *a) ἄκρατος* (nagymérgü) *ὀργὴν Ἄργος*. Pr. 678. *b)* l. XXVIII. *f*, 25. 4. A részegség: l. XXXII. 28.

XXVI. A kereskedelem.

1. Az eladás: *πεπραμένοι* (az elűzés) *γὰρ νῦν γέ πως ἀλώμεθα*. Ch. 132. 2. A kicsinyben való eladás: *a) ἐλθὼν δ' ἔοικεν οὐ καπηλεύσειν* (az odahagyás) *μάχην*. Sept. 545. *b) κάπηλα* (cselszövényes) *προσφέρων τεχνήματα*. Fr. 338. 3. Az áruczikk ledobása a hajó

hátsó részéről (és a hizlalás): πρόπρυμνα δ' ἐκβολὰν φέρει (odavész) ἀνδρῶν ἀλφηστᾶν ὄλβος ἄγαν παχυνθείς (a szaporodás). Sept. 769—770. 4. A vevés: τίς δ' ἂν φίλους ὠνοῖτο (a tevés) τοὺς κεκτημένους (a rokon); Suppl. 336. 5. A kereskedő társa: a) σύ τ' αὐτὸς χοἰ ξυνέμποροι (a társ). Suppl. 939. b) ἐκείνου καὶ συνεμπόρου (a társ) τινός. Ch. 208. c) τούσδε καὶ ξυνεμπόρους (a társ). Ch. 713. d) λύπη δ' ἄμισθός ἐστί σοι ξυνέμπορος (a kisérő). Ch. 733.

XXVII. A hajózás.

1. A hajó: ἦλθον διώκουσ', οὐδὲν ὑστέρα νεώς. Eum. 251. 2. A hajó, (az istenfélő férfiú), a (gonosz) hajós, (a melegség, az idegent megvető, istenről megfeledkező polgárok, az ostor és a vadászháló): ὡς γὰρ ξυνεσβὰς πλοῖον εὐσεβὴς ἀνὴρ ναύταισι θερμοῖς (durva) καὶ πανουργίας πλέῳς ὄλωλεν ἀνδρῶν σὺν θεοπτύστῳ γένει, ἢ ξὺν πολίταις ἀνδράσιν δίκαιος ὢν ἐχθροξένοις τε καὶ θεῶν ἀμνήμοσι πληγεὶς θεοῦ μάστιγι (a büntetés) παγκοίνῳ 'δάμη, ταὐτοῦ κυρήσας ἐκδίκοις ἀγρεύματος (a büntetés) οὕτως ὁ μάντις, υἱὸν Οἰκλέους λέγω, σώφρων δίκαιος ἀγαθὸς εὐσεβὴς ἀνήρ, μέγας προφήτης, ἀνοσίοισι συμμιγεὶς θρασυστόμοισιν ἀνδράσιν βίᾳ φρενῶν Διὸς θέλοντος ξυγκαθελκυσθήσεται. Sept. 601—614. Hasonlat. 3. A jól összeszögezett csónak és a henger: καὶ γεγόμφωται σκάφος στρέβλαισι ναυτικαῖσιν ὡς προσηγμένον. Suppl. 440—441. Allegorie. 4. A vitorla, a vitorlarud és az örvény: ξὺν χρόνῳ καθήσειν λαῖφος (az engedés), ὅταν λάβῃ πόνος θραυομένας κεραίας (a szerencse). καλεῖ δ' ἀκούοντας οὐδὲν ἐν μέσᾳ δυσπαλεῖ τε δίνᾳ (a szerencsétlenség). Eum. 556—559. 5. A hajó előrésze: στόματός τε καλλιπρῴρου (szép) φυλακὰν κατασχεῖν φθόγγον ἀραῖον οἴκοις. Ag. 236—237. 6. A hajó előrésze és a szél: πάροιθεν δὲ πρῴρας (a lélek) δριμὺς ἄηται (az izgatottság) καρδίας θυμός. Ch. 390—392. 7. A hajó előrésze és a hullám zúgása: δάϊος στρατὸς, ὀξυπρῴροισι (az él) βρέμων (a dühöngés) ἐν αἰχμαῖς. Pr. 424. 8. A hajó előrésze (és a sarj): βλάστημα (a szülött) καλλίπρῳρον (szép arczu). Sept. 533. 9. A hajó hátsó része: a) αἰδοῦ σὺ πρύμναν (az oltár) πόλεος. Suppl. 344. b) τοιῶνδε τυγχάνοντες εὐπρυμνῆ (szép) φρενὸς χάριν σέβεσθαι. Suppl. 989—990. 10. A hajó hátsó része, a kormányrud és a kormányzás: χρὴ λέγειν τὰ καίρια ὅστις φυλάσσει πρᾶγος ἐν πρύμνῃ (élén) πόλεως οἴακα (a kormánybot) νωμῶν (a tartás). Sept. 2—3. 11. A hajó födélzete:

a) πληροῦτε θωρακεῖα, κἀπὶ σέλμασι (a tető) *πύργων στάθητε.* Sept. 32—33. *b) δαιμόνων δέ που χάρις βιαίως σέλμα* (a királyi szék) *σεμνὸν ἡμένων.* Ag. 182—183. 12. Az alteher: *λαβοῦσα δ' ἕρμα* (az anyaméh gyümölcse) *Δῖον ἀψευδεῖ λόγῳ.* Suppl. 580. 13. A teher a hajón: *a) ἄτην γε μείζω καὶ μέγ' ἐμπλήσας γόμου* (a baj). Suppl. 444. *b) ἐποίκτιστον γέμος* (az átok). Ag. 1221. 14. Az evező, az evezőpad és a hajó: *σὺ ταῦτα φωνεῖς νερτέρᾳ προσήμενος κώπῃ* (a hely), *κρατούντων τῶν ἐπὶ ζυγῷ* (a trón) *δορός* (az állam); Ag. 1617—1618. 15. Az evező és az evezés: l. XXVIII, *b*, 23. 16. Az evezés: *a) ἔρεσσ' ἔρεσσ'* (a mell verdesése) *καὶ στέναζ' ἐμὴν χάριν.* Pers. 1046. *b) Ἰὼ οἴστρῳ ἐρεσσομένα* (az üldözés). Suppl. 540—541. 17. Az evezős: *a) ἀντηρέτας* (az ellenfél) *ἐχθροῖσι . . . τάξω.* Sept. 283—284. *b) εἰκὸς δὲ πράξειν ἄνδρας ὧδ' ἀντηρέτας* (az ellenfél). Sept. 518. *c) ἀντηρέτας* (az ellenfél) *πέμπειν ἐπαινῶ.* Sept. 595—596. *d) δορός γε τῷδ' ἀντηρέτας* (az ellenfél). Sept. 993. 18. A kormánylapát: *a) ἱππικῶν τ' ἄπυον πηδαλίων* (a lószerszám) *διὰ στόμια.* Sept. 206 —207. *b) οὐδ' εὖ πραπίδων οἴακα* (a belátás) *νέμων.* Ag. 802. 19. A hajó kormányzása: *a) σὺ δ' αὐτὸς γνῶθι ναυκληρεῖν* (a kormányzás) *πόλιν.* Sept. 652. *b) ἐπεὶ στρατὸν εὖ ποδούχει* (a vezérlés). Pers. 656. *c) φρένες γὰρ αὐτοῦ θυμὸν ᾠακοστρόφουν* (a vezetés). Pers. 767. 20. A kormányos: *a) νέοι γὰρ οἰακονόμοι* (a fejedelem) *κρατοῦσ' Ὀλύμπου.* Pr. 148. *b) τίς οὖν ἀνάγκης ἐστὶν οἰακοστρόφος* (az isten); Pr. 515. *c) χώρας τῆσδε πρυμνήτης* (az uralkodó) *ἄναξ.* Eum. 16. *d) πρυμνήτην* (a király) *χθονὸς ἐλθόντ'.* Eum. 765—766. 21. A kormányos és a czél: *σὺ δ' ὥστε ναὸς κεδνὸς οἰακοστρόφος φάρξαι πόλισμα, πρὶν καταιγίσαι πνοὰς Ἄρεως.* Sept. 62—64. Hasonlat. 22. A hajó fenekén összegyült víz kimerítése: *a) τί σοι οἷοί τε θνητοὶ τῶνδ' ἀπαντλῆσαι* (a kiszabadítás) *πόνων;* Pr. 83—84. *b) ἐγὼ δὲ τὴν παροῦσαν ἀντλήσω* (a tűrés) *τύχην.* Pr. 375. *c) τὰ μὲν γὰρ ἄλλα τλημόνως ἤντλουν* (a tűrés) *κακά.* Ch. 748. 23. A tenger, a hullám, a *τρικυμία*, a hajó hátsó része és a viz locsogása: *κακῶν δ' ὥσπερ θάλασσα κῦμ' ἄγει τὸ μὲν πίτνον, ἄλλο δ' ἀείρει τρίχαλον, ὃ καὶ περὶ πρύμναν* (a lét) *πόλεως καχλάζει.* Sept. 758—761. Hasonlat. 24. A nagy tenger: *κακῶν δὴ πέλαγος* (az átok) *ἔρρωγεν μέγα.* Pers. 433. 25. A csöndes tenger: l. XXVIII. *b*, 46. Hasonlat. 26. A feneketlen, nehezen behajózható tenger és a kikötő: *ἄτης δ' ἄβυσσον* (roppant nagy) *πέλαγος* (a szerencsétlenség) *οὐ μάλ' εὔπορον* (türhető) *τόδ' ἐσβέβηκα, κοὐδαμοῦ λιμὴν* (a vég) *κακῶν.* Suppl. 470—

471. 27. A tenger feneketlen mélysége: *a) πλοῦτος ἄβυσσος* (végtelen) *ἔσται*. Sept. 950. *b) τί δὲ μέλλω φρένα δίαν καθορᾶν, ὄψιν ἄβυσσον* (kikutathatlan); Suppl. 1058—1059. 28. A búvár, a tenger mélysége (és a részegség): *δεῖ τοι βαθείας φροντίδος σωτηρίου, δίκην κολυμβητῆρος, ἐς βυθὸν μολεῖν δεδορκὸς ὄμμα, μηδ' ἄγαν ᾠνωμένον* (elfogult). Suppl. 407—409. Hasonlat. 29. A tengerpart: *ὦ πότνια χθὼν καὶ πότνι' ἀκτὴ* (az emelkedés) *χώματος*. Ch. 722—723. 30. A szirt: *ἕρματι* (a szigoruság) *προσβαλὼν δίκας ὤλετ'*. Eum. 565. 31. A tengerszoroson való áthajózás: *ἐφετμὰς τάσδε πόρθμευσον* (a hirülvivés) *πάλιν*. Ch. 685. 32. A kedvező szél: *a) ἴτω κατ' οὖρον* (a rohamosság). Sept. 690. *b) δεὶ δαίμον' οὐριεῖν* (a kedvezés) *τύχης*. Pers. 602. *c) τὸ πᾶν μῆχαρ οὔριος* (kegyes) *Ζεύς*. Suppl. 594. *d) τύχοιμ' ἂν καθ' ἓν οὐρίσας* (a terv végrehajtása). Ch. 317. *e) πράξειν οὐρίαν* (kedvező) *θέλων*. Ch. 814. *f) θῆλυν οὐριοστάταν* (szerencsés) . . . *νόμον*. Ch. 811—823. *g) πατρὸς γὰρ αἶσα τόνδ' ἐπουρίζει* (az okozás) *μόρον*. Ch. 927. *h) σὺ δ' αἱματηρὸν πνεῦμ' ἐπουρίσασα* (az utána való lehelés) *τῷ ἔπου*. Eum. 137—138. 33. A kedvező szél, az evezés, a viz locsogása a lapát csapása alatt (és a szent hajó): *ἀλλὰ γόων, ὦ φίλαι, κατ' οὖρον* (a hevesség) *ἐρέσσετ'* (a hangoztatás) *ἀμφὶ κρατὶ πόμπιμον χεροῖν πίτυλον* (a siránkozás), *ὃς αἰὲν δι' Ἀχέροντ' ἀμείβεται τὰν ναύστολον μελάγκροκον θεωρίδα* (a csónak). Sept. 842—857. 34. A viz locsogása a lapát csapása alatt: *πάντες ἑνὶ πιτύλῳ* (a harczi zaj), *ἐή, ἐή, τλάμονες ἀσπαίρουσι χέρσῳ*. Pers. 975—975. 35. A csöndes idő, a hullám és a víz a hajóban: *πόλις δ' ἐν εὐδίᾳ* (a biztonság) *τε καὶ κλυδωνίου* (a veszedelem) *πολλαῖσι πληγαῖς ἄντλον* (az ellenség) *οὐκ ἐδέξατο*. Sept. 795—796. 36. Az áramlat: *ὅταν δ' ὁ δαίμων εὐροῇ* (a kedvezés). Pers. 601. 37. Az áramlat, (a kerités), a hullám és a tenger: *δόκιμος δ' οὔτις ὑποστὰς μεγάλῳ ῥεύματι* (a tömeg) *φωτῶν ἐχυροῖς ἕρκεσιν* (a védeszköz) *εἴργειν ἄμαχον κῦμα* (a tömeg) *θαλάσσας* (a hadsereg). Pers. 86—90. 38. A hullám: *a) θολεροὶ δὲ λόγοι παίουσ' εἰκῇ στυγνῆς πρὸς κύμασιν* (a veszedelem) *ἄτης*. Pr. 885—886. *b) ὀχλεῖς μάτην με κῦμ' ὅπως παρηγορῶν*. Pr. 1001. Hasonlat: *c) βοᾷ γὰρ κῦμα* (a tömeg) *χερσαῖον στρατοῦ*. Sept. 64. *d) εἰς οὐρανὸν πέμπει γεγωνὰ Ζηνὶ κυμαίνοντ'* (heves) *ἔπη*. Sept. 442—443. *e) ὅταν κλύδων* (a csapás) *κακῶν ἐπέλθῃ*. Pers. 599—600. *f) ποῖ τόδε κῦμ'* (a végzet) *ἀπάξει*. Suppl. 126. *g) κέαρ, μελανόχρῳ δὲ πάλλεται κλυδωνίῳ* (az ijedtség). Suppl. 784—785. *h) κάμο προσέ-*

στη καρδίας κλυδώνιον (a kiömlés) χολῆς. Ch. 183—184. *i)* I. I. 28. 39. A csapódó hullám : *a)* μηδ' ἀλλοδαπῶν κύματι (a támadás) φωτῶν κατακλυσθῆν (az elenyészés). Sept. 1076—1077. *b)* I. I. 43. Hasonlat. 40. A hullám zúgása : *a)* I. XXII, 20. *b)* Τυδεὺς μὲν ἤδη πρὸς πύλαισι Προιτίσιν βρέμει (a dühöngés). Sept. 377—378. *c)* XXVIII. *f*, 23. *d)* μήποτ' ἐν πόλει στάσιν τᾷδ' ἐπεύχομαι βρέμειν (a dühöngés). Eum. 977—978. 41. A hullám zúgása és az ellenállhatlan viz : βρέμει δ' ἀμαχέτου δίκαν ὕδατος ὀροτύπου. Sept. 84—85. Hasonlat. 42. A szelek által fölvert hullám zajgása : κῦμα (a tömeg) περὶ πτόλιν δοχμολοφᾶν ἀνδρῶν καχλάζει (a lármázás) πνοαῖς (a harczias szellem) Ἄρεος ὀρόμενον (az ingerlés). Sept. 112—115. 43. A háborgó tenger : *a)* I. XVII, 13. *b)* δυσχείμερον (nagy) γε πέλαγος (a kin) ἀτηρᾶς δύης. Pr. 746. 44. A vihar és a tenger áramlata : ἐξ ὀμμάτων δε δίψιοι πίπτουσι μοι σταγόνες ἄφαρκτον δυσχίμου (szomorú) πλημμυρίδος (a jajgatás). Ch. 185—186. 45. A vihar és a τρικυμία (a harmadik hullám, mint pl. a rómaiaknál a fluctus decumanus) : οἷός σε χειμὼν (a szenvedés) καὶ κακῶν τρικυμία (a kin) ἔπεισ' ἄφυκτος. Pr. 1015—1016. 46. A vihar, a hajós és a bolyongás a tengeren : ἐν χειμῶσι ναυτίλων δίκην στροβούμεθ'. Ch. 202—203. Hasonlat. 47. A hajó ingása, a tenger feneke (és a bőgés) : χθὼν σεσάλευται (a megrendülés) βρυχία (tompa) δ' ἠχὼ παραμυκᾶται (a borzasztó hang). Pr. 1081—1082. 48. A hajó hátsó részéről annak előrészére siető hajós és a szélkorbácsolta hullámtól verdesett hajó : ὁ ναύτης ἆρα μὴ 'ς πρῷραν φυγὼν πρύμνηθεν ηὗρε μηχανὴν σωτηρίας, νεὼς καμούσης ποντίῳ πρὸς κύματι (megmenti-e a fejedelem a várost ostrom idején, ha a helyett hogy erélyes eszközökhöz nyulna, az isteneket hivja segitségül) ; Sept. 208—210. Allegoria. 49. A hajó szerencsés utja, a szirthez való csapódás, a teher a hajón, annak kidobása, (a paritytyával való dobás) és a hajó elmerülése : πότμος εὐθυπορῶν (szerencsés) ἀνδρὸς ἔπαισεν (a változás) ἄφαντον ἕρμα (a szerencsétlenség) καὶ τὸ μὲν πρὸ χρημάτων κτησίων ὄκνος βαλὼν σφενδόνας ἀπ' εὐμέτρου (a föláldozás), οὐκ ἔδυ (a szerencsétlenségbe való jutás) πρόπας δόμος πημονᾶς γέμων ἄγαν. Ag. 1005—1012. 50. A hajó tengerbe való fordulása : οὐδ' ἐπόντισε σκάφος (nem megy tönkre a ház). Ag. 1013. Allegoria. 51. A hajótörés : περὶ δ' ἐμῷ κάρᾳ πληγεῖσ' ἐναυάγησεν (darabokra tört). Fr. 179. 52. A kikötés : *a)* πᾶ ποτε τῶνδε πόνων χρή σε τέρμα κέλσαντ' (végtére) ἐσιδεῖν Pr. 183—184. *b)* ἐς τάσδε σαυτὸν πημονὰς καθώρμισας (valamibe bele-

jutni). Pr. 965. *c)* *δεῦρο δ' ἐξοκέλλεται* (a végződés). Suppl. 438. *d)* *ἐν σπαργάνοισι παιδὸς ὁρμίσαι* (a begöngyölités) *δίκην*. Ch. 529. 53. A vasmacska: *ὥρα δ' ἐμπόρους καθιέναι ἄγκυραν* (a nyugodalom) *ἐν δόμοισι*. Ch. 661—662. 54. A kikötő: *πολὺς πλούτου λιμὴν* (a tárház). Pers. 250.

XXVIII. A természet.

a) Általános természeti sajátságok.

1. A kör: *κύτος προσηδάφισται κοιλογάστοφος κύκλου* (a paizs). Sept. 495—496. 2. Az árnyék: *εὐτυχοῦντα μὲν σκιά* (a baleset) *τις ἂν τρέψειεν*. Ag. 1328—1329. 3. A mező: *πόντου πεδίον* (a tenger tükre). Fr. 150. 4. A mélység: *a)* *ἀνῴμωξεν κακῶν ὁρῶν βάθος* (a nagyság). Pers. 465. *b)* *κακῶ ν ἰδεῖν βάθος* (a nagyság). Pers. 712.

b) Az állatok.

1. A kutya: *a)* *κοιμώμενος στέγαις Ἀτρειδῶν ἄγκαθεν, κυνὸς δίκην, ἄστρων κάτοιδα νυκτέρων ὁμήγυριν*. Ag. 2—4. Hasonlat. *b)* *γυναῖκα πιστὴν δ' ἐν δόμοις εὕροι μολὼν οἵανπερ οὖν ἔλειπε, δωμάτων κύνα* (az őrző). Ag. 606—607. *c)* *γλῶσσα μισητῆς κυνός* (a szemtelen nő). Ag. 1228. *d)* *φύλαξαι μητρὸς ἐγκότους κύνας* (az Erinys). Ch. 924. *e)* *μητρὸς ἔγκοτοι κύνες* (az Erinys). Ch. 1054. 2. A mérges kutya: *μυχοῦ δ' ἄφερκτος πολυσίνου κυνὸς δίκαν*. Ch. 446. Hasonlat. 3. Az ugatás: *a)* *νέον δ' ἄνδρα βαΰζει* (a nagy kivánság). Pers. 13. *b)* *λύμας εἷς σὺ πρὸ γᾶς ὑλάσκων* (a kiabálás) Suppl. 877. *c)* *τάδε σῖγά τις βαΰζει* (a duzzogás). Ag. 447—448. *d)* *σὺ δ' ἐξορίνας νηπίοις ὑλάγμασιν* (a kiabálás) *ἄξει*. Ag. 1631—1632. *e)* *μὴ προτιμήσῃς ματαίων τῶνδ' ὑλαγμάτων*. Ag. 1672. 4. A harapás: *a)* *λόφοι δὲ κώδων τ' οὐ δάκνουσ'* (a sebzés) *ἄνευ δορός*. Sept. 399. *b)* *ὠμοδακὴς* (heves) *σ' ἄγαν ἵμερος ἐξοτρύνει*. Sept. 692—693. *c)* *ἥδε συμφορὰ δάκνει* (a szomoritás). Pers. 846. *d)* *δῆγμα* (a szomoritás) *δὲ λύπης*. Ag. 791. *e)* *πέπληγμαι δ' ὑπὸ δήγματι* (a fájdalom) *φοινίῳ δυσαλγεῖ τύχᾳ*. Ag. 1164—1166. 5. A kakas: *a)* *μήτ' ἐξελοῦσ' ὡς καρδίαν ἀλεκτόρων ἐν τοῖς ἐμοῖς ἀστοῖσιν*. Eum. 861—862. Hasonlat. *b)* *ἐνοικίου δ' ὄρνιθος* (a kicsinyes harcz) *οὐ λέγω μάχην*. Eum. 866. 6. A kakas és a tyuk: *κόμπασον θαρσῶν, ἀλέκτωρ ὥστε θηλείας*

πέλας. Ag. 1671. Hasonlat. 7. A madár: *a) καὶ Ζηνὸς ὄρνιν* (a nap) *τόνδε νῦν κικλήσκετε*. Suppl. 211. *b)* XXVIII, *c*, 3. 8. A repülő madár: l. I, 30. 9. A madár és a falatozás: *ὄρνιθος ὄρνις πῶς ἂν ἁγνεύοι φαγών* (hogyan lehetne a rokon ment a bűntől, ha rokonon követ el erőszakot); Suppl. 226. Allegoria. 10. A szárny: *a) ὦ δῖος αἰθὴρ καὶ ταχύπτεροι* (viharos) *πνοαί*. Pr. 88. *b) οὔτις ἄλλος ἀντ' ἐμοῦ λινόπτερ'* (vászonvitorláju) *ηὗρε ναυτίλων ὀχήματα*. Pr. 467—468. *c) λευκοπτέρῳ* (a pehely) *δὲ νιφάδι καὶ βροντήμασι χθονίοις κυκάτω πάντα*. Pr. 993—994. *d) νᾶες δ' ἀπώλεσαν, τοτοῖ, ὁμοπτέροισι* (a vitorla) *ἐμβολαῖς*. Pers. 561—562. *e) πόνου δ' ἴδοις ἂν οὐδαμοῦ ταυτὸν πτερόν* (a hevesség). Suppl. 328. *f) βέλει βουκόλου πτερόεντος* (gyors). Suppl. 556—557. *g) φοβοῦμαι, νῆες ὡς ὠκύπτεροι* (a vitorla) *ἥκουσι*. Suppl. 734—735. *h)* l. XXII, 23. *i) βέβακεν ὄψις οὐ μεθύστερον πτεροῖς* (folyvást álmodni valamiről) *ὀπαδοῦσ' ὕπνου κελεύθοις*. Ag. 425—426. *j) καὶ μὴν ὅδ' ἐστὶ κάρτ' ἰδεῖν ὁμόπτερος* (hasonló). Ch. 174. *k) ἀνεπτερώθης* (az örvendezés) *κἀδόκεις ὁρᾶν ἐμέ*. Ch. 228. *l) οὐχ ὑπόπτερος* (könnyelmű) *φροντίσιν δαείς*. Ch. 602—603. *m) Παλλάδος δ' ὑπὸ πτεροῖς* (az oltalom). Eum. 1000. 11. A röpülés: *a) τίς ὀδμὰ προσέπτα* (az illatozás) *μ' ἀφεγγής;* Pr. 115. *b) τὸ διαμφίδιον δέ μοι μέλος προσέπτα* (eszébe jut). Pr. 555. *c)* l. XXVIII. *f*, 7. *d) διὰ πέδον βοὰ ποτᾶται* (a hangzás). Sept. 84. *e)* l. v. 7. *f) ἐκ στομάτων ποτάσθω* (a hangzás) *φιλότιμος εὐχά*. Suppl. 656. *g) ὑπὲρ θαλάσσης καὶ χθονὸς ποτωμένοις* (a hazasietés). Ag. 576. *h) δεῖμα . . . ποτᾶται* (eszemben van). Ag. 976—977. *i) τί γὰρ κεύθω φρενὸς θεῖον ἔμπας ποτᾶται* (az izgatottság). Ch. 389—390. *j)* l. XXVIII. *f*, 19. 12. A csiripolás: *μινύρονται* (a zörgés) *φόνον χαλινοί*. Sept. 123. 13. A madár kicsinyei: *a) πατρὸς νεοσσοὺς* (a gyermek) *τούσδ'* Ch. 256. *b) πάτερ, ἰδὼν νεοσσοὺς* (a gyermek) *τούσδ'*. Ch. 500—501. 14. A madár kicsinyei, a sárkány (és a vihar): *εἴρξει νεοσσῶν ὥς δράκοντα δύσχιμον* (kegyetlen). Sept. 503. Hasonlat. 15. A fecske: *εἴπερ ἐστὶ μὴ χελιδόνος δίκην ἀγνῶτα φωνὴν βάρβαρον κεκτημένη*. Ag. 1050—1051. Hasonlat. 16. A panaszoló csalogány (és a virágzás): *ἀμφὶ δ' αὐτᾶς θροεῖς νόμον ἄνομον, οἷά τις ξουθὰ ἀκόρετος βοᾶς, φεῦ ταλαίναις φρεσὶν Ἴτυν Ἴτυν στένουσ' ἀμφιθαλῆ* (lesujtott) *κακοῖς ἀηδὼν βίον*. Ag. 1141—1145. Hasonlat. 17. A halálakor éneklő hattyu: *ἡ δέ τοι κύκνου δίκην τὸν ὕστατον μέλψασα θανάσιμον γόον κεῖται φιλήτωρ τοῦδ'*. Ag. 1444—1446. Hasonlat.

18. A holló: *a) κόρακες ὥστε, βωμῶν ἀλέγοντες οὐδέν.* Suppl. 751. Hasonlat. *b) ἐπὶ δὲ σώματος δίκαν κόρακος ἐχθροῦ σταθεῖσ' ἐκνόμως ὕμνον ὑμνεῖν ἐπεύχεται.* Ag. 1472—1474. Hasonlat 19. A (méhraj, *a*) vadgalamb, a körölyv és a szárny: *ἐν ἁγνῷ δ' ἑσμὸς* (a csoport) *ὡς πελειάδων ἵζεσθε κίρκων τῶν ὁμοπτέρων* (rokon) *φόβῳ, ἐχθρῶν ὁμαίμων καὶ μιαινόντων γένος.* Suppl. 223—225. Hasonlat. 20. Az üldöző kánya és a vadgalamb: *οἱ δ' ἐπτοημένοι φρένας, κίρκοι πελειῶν οὐ μακρὰν λελειμμένοι, ἥξουσι θηρεύοντες οὐ θηρασίμους γάμους.* Pr. 856—859. Hasonlat 21. A sas: *ἀετοῦ* (Agamemnon) *γένεθλ' ἀποφθείρας.* Ch. 258. 22. A sas, a tekerődző kigyó és a ragadozás: *ἰδοῦ δὲ γένναν εὖνιν ἀετοῦ πατρὸς, θανόντος ἐν πλεκταῖσι καὶ σπειράμασι δεινῆς ἐχίδνης, τοὺς δ' ἀπωρφανισμένους νῆστις πιέζει λιμός· οὐ γὰρ ἐντελὴς θήραν πατρῴαν προσφέρειν σκηνήμασιν. οὕτω δὲ κἀμὲ τήνδε τ', Ἠλέκτραν λέγω, ἰδεῖν πάρεστί σοι, πατροστερῆ γόνον, ἄμφω φυγὴν ἔχοντε τὴν αὐτὴν δόμων.* Ch. 247—254. Hasonlat. 23. A kicsinyeitől megfosztott, fészkéből légbe emelkedő, ijedten kőrben röpülő keselyü (az evező, az evezés és a bevándorlott): *Μενέλαος ἄναξ ἠδ' Ἀγαμέμνων, . . . στόλον Ἀργείων χιλιοναύτην τῆσδ' ἀπὸ χώρας ἦραν, στρατιῶτιν ἀρωγὴν, μέγαν ἐκ θυμοῦ κλάζοντες Ἄρη τρόπον αἰγυπιῶν, οἵτ' ἐκπατίοις ἄλγεσι παίδων ὕπατοι λεχέων στροφοδινοῦνται πτερύγων ἐρετμοῖσιν* (a toll) *ἐρεσσόμενοι* (a röpülés), *δεμνιοτήρη πόνον ὀρταλίχων ὀλέσαντες ὕπατος δ' ἀΐων ἤ τις Ἀπόλλων ἢ Πὰν ἢ Ζεὺς οἰωνόθροον γόον ὀξυβόαν τῶνδε μετοίκων* (a fészkéből kiüzött madár) *ὑστερόποινον πέμπει παραβᾶσιν Ἐρινύν οὕτω δ' Ἀτρέως παῖδας ὁ πρείσσων ἐπ' Ἀλεξάνδρῳ πέμπει ξένιος Ζεὺς πολυάνορος ἀμφὶ γυναικὸς πολλὰ παλαίσματα καὶ γυιοβαρῆ γόνατος κονίαισιν ἐρειδομένου διακναιομένης τ' ἐν προτελείοις κάμακος θήσων Δαναοῖσι Τρωσί θ' ὁμοίως.* Ag. 42—67. Hasonlat. 24. A pók: *ἄραχνος ὡς βάδην.* Suppl. 886. Hasonlat. 25. A pók és a hálója: *κεῖσαι δ' ἀράχνης* (a gonosz nő) *ἐν ὑφάσματι* (a csel). Ag. 1492. Ugyanez az 1516 sorban. 26. A nyüzsgő hangyák: *κατώρυχες δ' ἔναιον ὥστ' ἀήσυροι μύρμηκες ἄντρων ἐν μυχοῖς ἀνηλίοις.* Pr. 452—453. Hasonlat. 27. A nyul (és a varás): *λαγὼ δίκην Πενθεῖ καταρράψας* (az okozás) *μόρον.* Eum. 26. Hasonlat. 28. A vadállat és kicsinyei: *πόλιν διημάθυνεν Ἀργεῖον δάκος* (a hadsereg), *ἵππου νεοσσός* (a lovasság). Ag. 824—825. 29. Az állkapca: *a) Σαλμυδησσία γνάθος* (a szoros). Pr. 726. *b) σαρκῶν ἐπαμβατῆρας ἀγρίαις γνάθοις λειχῆνας.* Ch. 280—281. *c) πυρὸς μαλερὰ γνάθος.* Ch. 325. 30. A kegyetlenség és az

állkapcza: *σφηνὸς αὐθάδη γνάθον* (az ék borzasztó éle) *στέρνων διαμπὰξ πασσάλευ'*. Pr. 64—65. 31. A marczangalás: *a) συννοίᾳ δὲ δάπτομαι* (a kinzás) *κέαρ*. Pr. 437. *b) ταρβῶ γὰρ ἀστεργάνορα παρθενίαν εἰσορῶσ' Ἰοῦς μέγα δαπτομέναν* (a kinzás). Pr. 897—898. *c) πυριδάπτῳ* (lobogó) *λαμπάδι*. Eum. 1041. 32. A marczangolás és az állkapca: *ἔνθεν ἐκραγήσονταί ποτε ποταμοὶ πυρὸς δάπτοντες* (a pusztitás) *ἀγρίαις γνάθοις* (a tűz) *τῆς καλλικάρπου Σικελίας λευροὺς γύας*. Pr. 367—369. 33. A vérengző farkas: *λύκος γὰρ ὥστ' ὠμόφρων ἄσαντος ἐκ ματρός ἐστι θυμός*. Ch. 421—422. Hasonlat. 34. A farkas és a szarvasborjú: *εἶλκον δ' ἄνω λυκηδὸν, ὥστε διπλόοι λύκοι νεβρὸν φέρουσιν ἀμφὶ μασχάλαις*. Fr. 33. Hasonlat. 35. A kigyó: *οἰ 'γὼ τεκοῦσα τόνδ' ὄφιν* (a kegyetlen ember) *ἐθρεψάμην*. Ch. 928. 36. A kigyó és a szárny: *λαβοῦσα πτηνὸν* (tollas) *ἀργηστὸν ὄφιν* (a nyíl). Eum. 181. 37. A kigyó és a vipera: *μαιμᾷ πέλας δίπους ὄφις* (a borzasztó ember), *ἔχιδνα δ' ὥς μέ τις πόδ' ἐνδακοῦσ' ἔχει*. Suppl. 895—897. Hasonlat. 38. A sárkány: *a) δυοῖν δρακόντοιν* (a két szörnyü ember) *εὐπετῶς τεμὼν κάρα*. Ch. 1047. *b) δεινῆς δρακαίνης* (a furia) *ἐξεκήρανεν μένος*. Eum. 128. 39. A kékszemű, vérszomjas sárkány: *κυανοῦν δ' ὄμμασι λεύσσων φονίου δέργμα δράκοντος, πολύχειρ καὶ πολυναύτας, Σύριον θ' ἅρμα διώκων, ἐπάγει δουρικλύτοις ἀνδράσι τοξόδαμνον Ἄρη*. Pers. 81—85. Hasonlat. 40. A (dél és a) sziszegő sárkány: *Τυδεὺς δὲ μαργῶν καὶ μάχης λελιμμένος μεσημβριναῖς κλαγγαῖσιν ὡς δράκων βοᾷ*. Sept. 380—381. Hasonlat. 41. A sárkány és a félénk vadgalamb: *γείτονες δὲ κάρζας μέριμναι ζωπυροῦσι τάρβος τὸν ἀμφιτειχῆ λεών, δράκοντος ὥς τις τέκνων ὑπερδέδοικεν λεχαίων δυσευνάτορας πάντρομος πελειάς*. Sept. 288—292. Hasonlat. 42. Az oroszlán: *a) ποινάς φημι βουλεύειν τινὰ λέοντ'* (az ember) *ἄναλκιν*. Ag. 1223—1224. *b)* l. v, 4. 43. A bősz oroszlán: *θυμὸς ἀνδρείᾳ φλέγων ἔπνει, λεόντων ὡς Ἄρη δεδορκότων*. Sept. 52—53. 44. A vérszomjas oroszlán: *ὑπερθορὼν δὲ πύργον ὠμηστὴς λέων ἅδην ἔλειξεν αἵματος τυραννικοῦ*. Ag. 827—828. Hasonlat. 45. A nőstény oroszlán, a farkas és a him oroszlán: *αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμωμένη λύκῳ λέοντος εὐγενοῦς ἀπουσίᾳ, κτενεῖ με τὴν τάλαιναν*. Ag. 1258—1260. Hasonlat. 46. Az anyjától elrabolt, bárányokat szétmarczangoló, növekedő, vérengző természetü oroszlánkölyök (a csecsemő, az áldozó pap, a csöndes tenger, a löveg, és a virág): *ἔθρεψεν δὲ λέοντα σίνιν δόμοις ἀγάλακτον οὕτως ἀνὴρ φιλόμαστον, ἐν βιότου προτελείοις ἅμερον, εὐφιλόπαιδα*

καὶ γεραροῖς ἐπίχαρτον. πολέα δ' ἔσχ' ἐν ἀγκάλαις νεοτρόφου τέκνου δίκαν, φαιδρωπὸς ποτὶ χεῖρα σαίνων τε γαστρὸς ἀνάγκαις. χρονισθεὶς δ' ἀπέδειξεν ἔθος τὸ πρόσθε τοκήων. χάριν τροφᾶς γὰρ ἀμείβων μηλοφόνοισιν ἐν ἄταις δαῖτ' ἀκέλευστος ἔτευξεν αἵματι δ' οἶκος ἐφύρθη, ἄμαχον ἄλγος οἰκέταις μέγα σίνος πολύκτονον. ἐκ θεοῦ δ' ἱερεύς τις ἄτας δόμοις προσεθρέφθη. πάραυτα δ' ἐλθεῖν ἐς Ἰλίου πόλιν λέγοιμ' ἂν φρόνημα (Helena) μὲν νηνέμου γαλάνας, ἀκασκαῖον τ' ἄγαλμα πλούτου, μαλθακὸν ὀμμάτων βέλος (a pillantás), δηξίθυμον ἔρωτος ἄνθος (a szépség). παρακλίνασ' ἐπέκρανεν δὲ γάμου πικρὰς τελευτάς, δύσεδρος καὶ δυσόμιλος συμένα Πριαμίδαισιν, πομπᾷ Διὸς ξενίου, νυμφόκλαυτος Ἐρινύς. Ag. 717—749. Hasonlat.

c) A növények.

1. A növény: καὶ Νεῖλος ἂν θρέψειε τοιοῦτον φυτόν (a szülött). Suppl. 281. 2. A frisszöld növény: εἰ δ' οὖν τις ἀκτὶς ἡλίου νιν ἱστορεῖ χλωρόν (ép erőben levő) τε καὶ βλέποντα. Ag. 676—677. 3. A cserje (és a madár): οὔτοι δυσοίζω θάμνον ὡς ὄρνις φόβῳ. Ag. 1316. Hasonlat. 4. A száraz levél: l. I, 31. 5. A benőtt sötétes ösvény: δαυλοὶ (kifürkészhetlen) γὰρ πραπίδων δάσκιοί (titkos) τε τείνουσιν πόροι (a gondolat) κατιδεῖν ἄφραστοι. Suppl. 92—94.

d) A tűz.

1. A tűz. a) πυρωθέντα (föltüzelt) καρδίαν ἔπειτ' ἀλλαγᾷ λόγου καμεῖν. Ag. 480—481. b) οἷον τὸ πῦρ (a hevesség) ἐπέρχεται δέ μοι. Ag. 1256. c) νηδύος πυρί (a harag). Eum. 139. 2. A világitó fény: a) μήτ' ἀχρημάτοισι λάμπειν φῶς (nem övezi őt dicsőség). Pers. 167. b) Δίκα δὲ λάμπει (honol, tartózkodik). Ag. 774 3. A szikrázás: αἴθων (merész) τέτακται λῆμα. Sept. 448. 4. A lángolás: a) θυμὸς ἀνδρείᾳ φλέγων (a hevesség) ἔπνει. Sept. 52—53. b) πρὶν λόγους ἱκέσθαι καὶ φλέγειν (az ijesztés) χρείας ὕπο. Sept. 286. c) σάλπιγξ δ' ἀϋτῇ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν (a föllelkesítés). Pers. 395. d) φλέγων (fénylő) ὀφθαλμός. Fr. 238. 5. A melegség: a) ἡ Διὸς θάλπει κέαρ ἔρωτι. Pr. 590. b) l. XVII, 11. c) μηδέ μ' οἰκτίσας σύνθαλπε (a hizelgés) μύθοις ψευδέσιν. Pr. 684—685. d) l. XXVII, 2.

e) **A víz.**

1. A forrás: *a)* παρειὰν νοτίοις ἔτεγξα παγαῖς (a könny). Pr. 400—401. *b)* l. I, 22. *c)* ἀργύρου πηγή (a lelhely) τις αὐτοῖς ἐστι. Pers. 238. *d)* κακῶν ἔοικε πηγή (a roham) πᾶσιν ηὑρῆσθαι φίλοις. Pers. 743. *e)* κλαυμάτων ἐπίσσυτοι πηγαὶ (a könny) κατεσβήκασιν. Ag. 887—888. 2. A (vadászás és a) forrás: θηρῶμαι (a lopás) πυρὸς πηγὴν (a tűz) κλοπαίαν. Pr. 109—110. 3. A csöpögés: *a)* l. XXIV. 20. *b)* στάζει (eszünkben forog) δ' ἔν θ' ὕπνῳ πρὸ καρδίας μνησιπήμων πόνος. Ag. 179—180. 4. A bugyogás: *a)* μὴ μάτην φλύσαι (a fecsegés) θέλων. Pr. 504. *b)* γράμματα ἐπ' ἀσπίδος φλύοντα (dölyfös). Sept. 660—661. *c)* κοὐδέπω κακῶν κρηπὶς ὕπεστιν, ἀλλ' ἔτ' ἐκπιδύεται (tovább tart). Pers. 814—815. *d)* φλεόντων (a bővelkedés) δωμάτων ὑπέρφευ. Ag. 377. *e)* l. XXII, 5. 5. A folyam: κακῶν δὲ πλῆθος ποταμὸς ὣς ἐπέρχεται. Suppl. 469. Hasonlat. 6. A folyás: *a)* ῥεῖ (a közeledés) πολὺς ὅδε λεώς. Sept. 80. *b)* αὐτῶν πολιτῶν μὴ πικραινόντων νόμους κακαῖς ἐπιρροαῖσι (a változtatás). Eum. 696—697. *c)* οὐπιρρέων (következő) γὰρ τιμιώτερος χρόνος. Eum. 853. *d)* καρπόν τε γαίας καὶ βοτῶν ἐπίρρυτον (bővelkedő). Eum. 907. 7. A folyás és a gát: οὐκ ἐάσει γλῶσσαν ἐργμάτων (az akadály) ἄτερ εἴσω πυλῶν ῥέουσαν (a berohanás) ἀλδαίνειν κακά. Sept. 556—557. 8. A zúgás: *a)* ὑμνοῦσθ' ὑπ' ἀστῶν φροιμίοις πολυρρόθοις (a szidalmazás). Sept. 7. *b)* διερροθῆσαι (az okozás) ἄψυχον κάκην. Sept. 192. *c)* πρὶν . . . ταχυρρόθους (nagyhangu) λόγους ἱκέσθαι. Sept. 285—286. *d)* γᾶς δύσις οὐτιδανοῖς ἐν ῥοθίοις (a zürzavar) φορεῖται. Sept. 361—362. *e)* ἐλπὶς ἐστι νύκτερον τέλος μολεῖν, παγκλαύτων ἀλγέων ἐπίρροθον (szabadító). Sept. 367—368. *f)* Περσίδος γλώσσης ῥόθος (a csatazaj) ὑπηντίαζε. Pers. 406—407. *g)* ἐφορμηθέντες ἐξ ἑνὸς ῥόθου (a roham) παίουσι. Pers. 462—463. *h)* κτύπῳ δ' ἐπιρροθεῖ (a hangzás) κροτητὸν ἀμὸν καὶ πανάθλιον κάρα. Ch. 426—427. *i)* στάσις δὲ πάγκοινος ἅδ' ἐπιρροθεῖ (a helyeslés). Ch. 458. 9. Az áramlat: *a)* ῥεῦμα (a tömeg) Περσικοῦ στρατοῦ ἀνεῖχεν. Pers. 412—413. *b)* μιαίνων παρθενοσφάγοισι ῥείθροις (a kiömlő vér) πατρῴους χέρας. Ag. 209—210. 10. A forgó: *a)* ῥίψειε δέμας τοὐμὸν ἀνάγκης στερραῖς δίναις (a veszedelem). Pr. 1051—1052. *b)* δίναις (a viszontagság) κυκλούμενον κέαρ. Ag. 997. 11. Az iszap, a viz és az ital: βορβόρῳ θ' ὕδωρ λαμπρὸν μιαίνων οὔποθ' εὑρήσει ποτόν (a ki a jó intézményeket megsemmisíti, az veszélybe dönti az államot). Eum. 697—698. Allegoria.

f) **Meteorologiai tünemények.**

1. A szél: *a)* l. VII, 3. *b)* *ἐμπαίοις τύχαισι συμπνέων* (az engedés): Ag. 186. *c)* *φρενὸς πνέων* (a gondolkodás) *δυσσεβῆ τροπαίαν ἄναγνον*. Ag. 219—220. 2. A szél és a virágzás: *ἴσως ἂν ἔλθοι θαλερωτέρῳ* (szelid) *πνεύματι* (az indulat). Sept. 707—708. 3. A szél és a vihar. *χαλεποῦ γὰρ ἐκ πνεύματος* (az ok) *εἰσι χειμὼν* (a szerencsétlenség). Suppl. 165. Ugyanez a 175. sorban. 4. A vihar: *a)* *λάβρως* (a mohóság) *διαρταμήσει σώματος μέγα ῥάκος*. Pr. 1022—1023. *b*, l. XXVIII, *b*, 14. *c)* *δυσχειμέρους* (vészteljes) *ἄτας*. Ch. 271. *d)* *μή σ' ἀναρπάσῃ δυσχειμέρῳ* (borzasztó) *πέμφιγι*. Fr. 195. 5. A vihar és a fuvás: *ὅδε τοι μελάθροις τοῖς βασιλείοις τρίτος αὖ χειμὼν* (a csapás) *πνεύσας* (a keletkezés) *γονίας ἐτελέσθη*. Ch. 1065—1067. 6. A vihar (és az élet): *ἄτης θύελλαι* (a szerencsétlenség) *ζῶσι* (még folyvást tart). Ag. 819. 7. A vihar (és a röpülés): *αἰσχύνομαι θεόσσυτον χειμῶνα* (az átok) *καὶ διαφθορὰν μορφῆς, ὅθεν μοι σχετλίᾳ προσέπτατο* (a honnan származott). Pr. 642—644: 8. A köd (és az ugrás): *φοβερὰ δ' ἐμοῖσιν ὄσσοις ὀμίχλα* (a köny) *προσῇξε* (a kicsordulás). Pr. 143—144. 9. A csüngő felhő: *κὰκ χαλεπᾶς δύας ὕπερθ' ὀμμάτων κρημναμενᾶν νεφελᾶν* (az aggasztó gond) *ὀρθοῖ*. Sept. 228—229. 10. A villám: *a)* *ἐξ ὀμμάτων δ' ἤστραπτε* (a csillogás) *γοργωπὸν σέλας*. Pr. 366. *b)* *λαμπραῖσιν ἀστραπαῖσι* (a láng) *λαμπάδων*. Fr. 383. 11. A zápороеső: *δέδοικα δ' ὄμβρου* (a végzet) *κτύπον δομοσφαλῆ τὸν αἱματηρόν*. Ag. 1533—1534. 12. A hózivatar: *a)* *νιφάδος* (a veszedelem) *ὅτ' ὀλοᾶς νιφομένας* (a fenyegetés) *βρόμος ἐν πύλαις*. Sept. 212—213. *b)* *νεφέλην δ' ὑπερσχὼν νιφάδι* (igen sok) *πέτρων*. Fr. 196. 13. A fagy: *a)* *κακόν με καρδίαν τι περιπίτνει κρύος* (a rémület). Sept. 834. *b)* l. XXI. 22. 14. A dér: *a)* *δρόσοισιν* (a kis állat) *μαλερῶν τε λεόντων*. Ag. 141. *b)* *ὅποι δὲ καὶ προβαίνων πάχνᾳ* (a megaludt vér) *κουροβόρῳ παρέξει*. Ag. 1511—1512. 15. A harmat: *βάλλει μ' ἐρεμνῇ ψακάδι φοινίας δρόσου* (a vér). Ag. 1390. 16. A hüvösség: *τότ' ἤδη ψῦχος* (a kellemesség) *ἐν δόμοις πέλει*. Ag. 971. 17. A melegség és a tél: *θάλπος* (az öröm) *μὲν ἐν χειμῶνι* (a szerencsétlenség) *σημαίνεις μολόν*. Ag. 969. 18. A sötétség: *a)* *φυγόντα μητρόθεν σκότον* (az anya méhe). Sept. 664. *b)* *πένθει δνοφερῷ* (nagy) *κατέκρυψας*. Pers. 536. 19. A sötétség, (a röpülés) és a köd: *τοῖον ἐπὶ κνέφας* (a végzet) *ἀνδρὶ μύσος πεπόταται* (a környezés), *καὶ δνοφεράν τιν' ἀχλὺν* (a szerencsétlenség) *κατὰ δώματος*

αἰδᾶται πολύστονος φάτις. Eum. 378—380. 20. A sötétség (és a fátyol): *ἰδεῖν φιλίοις ὄμμασι δνοφερᾶς* (szomoru) *καλύπτρας* (a végzet). Ch. 810—811. 21. A (két csatarend közt levő szabad tér és a) sötétség: *τὰ δ' ἐν μεταιχμίῳ σκότου* (a szerencsétlenség közepette). Ch. 63. 22. A sötétség (és a zabola): *οἷον μή τις ἄγα θεόθεν κνεφάσῃ* (a tönkretevés) *προτυπὲν στόμιον* (a legyőző) *μέγα Τροίας στρατωθέν.* Ag. 131—134. 23. A sötétség (és a hullám zúgása): *καρδία... σκότῳ* (a titok) *βρέμει* (forr). Ag. 1028—1030. 24. Az éj: *a) εἰ γὰρ θανόντι νὺξ* (a halál) *ἐπ' ὀφθαλμοῖς πέσοι.* Sept. 403. *b) νυχίαν* (végzetes) *πλάκα κερσάμενος.* Pers. 952. *c) μέ τινα νυκτηρεφές* (titkos). Ag. 460. 25. Az éj (és a tiszta bor): *τοὺς δ' ἄκρατος* (örökös) *ἔχει νύξ* (a szerencsétlenség). Ch. 65. 26. Az éj, a sötétség, a nappal és a világosság: *ἄσκοπον δ' ἔπος λέγων νύκτα* (a halál) *πρό τ' ὀμμάτων σκότον* (a halál) *φέρει, καθ' ἡμέραν δ' οὐδὲν ἐμφανέστερος* (ha őket megölöd, nagy szerencse háramlik abból ránk). Ch. 816—818. Allegoria. 27. A napfény: *a) ὦ χαῖρε λαμπτὴρ νυκτὸς, ἡμερήσιον φάος* (nagy szerencse). Ag. 22—23. *b) ὅτε τὸ κύριον μόλῃ φάος* (a dicsőség) *τόκου.* Ag. 766. *c)* l. I, 43. *d) ῥοπὴ δ' ἐπισκοπεῖ δίκας ταχεῖα τοὺς μὲν φάει* (a szerencse). Ch. 61—62. *e) ἐν φάει* (az erkölcsösség) *καρδίαν ἀνατρέφων.* Eum. 521—522. 28. A napfény, a derült nap és a sötét éj: *ἐμοῖς μὲν εἶπας δώμασιν φάος* (a szerencse) *καὶ λευκὸν ἦμαρ* (nagy üdv) *νυκτὸς ἐκ μελαγχίμου* (nagy szerencsétlenség). Pers. 300—301. 29. A napfény és a sötétség: *a) πάντα τοι φλεγέθει* (el van határozva) *κἀν σκότῳ μελαίνᾳ* (a nagy titok) *ξὺν τύχᾳ μερόπεσσι λαοῖς.* Suppl. 87—89. *b) σκότῳ* (a meggyalázás) *φάος* (az engesztelés) *ἀντίμοιρον.* Ch. 319. 30. A napfény és az éjszaka: *ἥκει γὰρ ὑμῖν φῶς* (a dicsőség) *ἐν εὐφρόνῃ* (a gyalázat) *φέρων.* Ag. 522. 31. A dél: l. XVIII. *b*, 40. 32. A nap: *πεύκη τὸ χρυσοφεγγὲς, ὥς τις ἥλιος, σέλας παραγγείλασα Μακίστου σκοπαῖς.* Ag. 288—289. Hasonlat. 33. A nap és a sötétség: *ἀνήλιοι* (sujtó) *βροτοστυγεῖς δνόφοι* (az átok) *καλύπτουσι δόμους.* Ch. 51—52. 34. A napsugár: *ξυνανύτει βίου δύντος αὐγαῖς* (az élet) Ag. 1123. 35. A nap udvara: *ἅλω δὲ πολλὴν, ἀσπίδος κύκλον λέγω.* Sept. 489. 36. A hold (és az ugrás): *λαμπὰς . . . ὑπερθοροῦσα* (a keresztülvilágitás) *πεδίον Ἀσωποῦ, δίκην φαιδρᾶς σελήνης.* Ag. 296—298. Hasonlat. 37. A Sirius csillag: l. XXIV, 6.

SOPHOCLES.

A) A SYNECDOCHE.

I. Az ember.

1. A fej az ember helyett: *a) ὦ κοινὸν αὐτάδελφον Ἰσμήνης κάρα.* Ant. 1. *b) σὺ τ' οὐδαμὰ τοὐμὸν προσόψει κρᾶτ'.* Ant. 764. *c) ὦ κασίγνητον κάρα.* Ant. 915. *d) ἐν δ' ἐμῷ κάρᾳ θεὸς... ἔπαισεν.* Ant. 1272—1274. *e) ἐπὶ κρατί μοι πότμος δυσκόμιστος εἰσήλατο.* Ant. 1345—1346. *f) ὦ κράτιστον πᾶσιν Οἰδίπου κάρα.* O. R. 40. *g) νῦν δ' ἐς τὸ κείνου κρᾶτ' ἐνήλαθ' ἡ τύχη.* O. R. 263. *h) ὦ φίλτατον γυναικὸς Ἰοκάστης κάρα.* O. R. 950. *i) ἰὼ κλεινὸν Οἰδίπου κάρα.* O. R. 1207. *j) τέθνηκε θεῖον Ἰοκάστης κάρα.* O. R. 1235. *k) μηδέ μου κάρα τὸ δυσπρόσωπτον εἰσορῶν ἀτιμάσῃς.* O. C. 285—286. *l) μόνης τόδ' ἔστ' ἀδελφὸν Ἰσμήνης κάρα.* O. C. 321. *m) ὦ φίλον κάρα.* O. C. 1631. *n) ὦ Θησέως κάρα.* O. C. 1657. *o) ὦ κασίγνητον κάρα.* El. 1164. 2. A fej az arcz helyett: *μὴ δείσῃς ποθ' ὡς γέλωτι τοὐμὸν φαιδρὸν ὄψεται κάρα.* El. 1309—1310. 3. A hajzat a fej helyett: *κόμης δὲ λευκὸν μυελὸν ἐκραίνει.* Trach. 781. 4. Az arcz az ember helyett: *εἰπὼν ἄπειμ' ὧν οὕνεκ' ἦλθον, οὐ τὸ σὸν δείσας πρόσωπον.* O. R. 447—448. 5. A szem az ember helyett: *a) ὦ φίλτατ' Αἴας, ὦ ξύναιμον ὄμμ' ἐμοί.* Ai. 977. *b) τὸ σὸν γὰρ ὄμμα δεινὸν ἀνδρὶ δημότῃ.* Ant. 690. *c) ἀλλ' ὅμως τὰ τῶν τέκνων ὀμμαθ' ἥδιστον βλέπειν.* O. R. 998—999. *d) κατεκοίμησε τοὐμὸν ὄμμα.* O. R. 1222. *e) ὧν ἀφαρπάζειν φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἄνθος.* Trach. 548—549. *f) μέλον πάλαι μέλημά μοι λέγεις, ἄναξ, φρουρεῖν ὄμμ' ἐπὶ σῷ μάλιστα καιρῷ.* Phil. 150—151. *g) μηδὲ σύντροφον ὄμμ' ἔχων.* Phil. 171. 6. A szempilla az ember helyett: *νικᾷ δ' ἐναργὴς βλεφάρων ἵμερος εὐλέκτρου νύμφας.* Ant. 795—796. 7. A szempilla a szem helyett: *πυνθάνομαι τὰν ἀμφινεικῆ Δηιάνειραν ... οὔποτ' εὐνάζειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον.* Trach. 103—106. 8. A fej és a szempilla az ember helyett: *μὴ σκεδάσαι τῶδ' ἀπὸ κρατὸς βλεφάρων θ' ὕπνον.* Trach. 989—991. 9. A száj az ember helyett: *a) τὸ σὸν δ' ἀφῖκται δεῦρ' ὑπόβλητον στόμα.* O. C. 794. *b) μηδ' ἐπαιτιῶ τοὐμὸν στόμα.* El. 632—633. 10. A kéz az ember helyett: *a) καὶ πῶς ἐπέσχε χεῖρα μαιῶσαν φόνου;* Ai. 50. *b) σὲ τὸν τὰς αἰχμαλωτίδας χέρας δεσμοῖς ἀπευθύνοντα προσμολεῖν καλῶ.* Ai. 71—72. *c) θεοῖς ὧδ' ἔδοξε που καὶ σῇ μάλιστα χειρί.* Ai. 489—490.

d) αἵδε γὰρ χέρες Θησέως ἔσωσαν. O. C. 1102—1103. *e) ἄτερ ἐμῶν χερῶν.* El. 866. *f) δώρημ' ἐκείνῳ τἀνδρὶ τῆς ἐμῆς χερός.* Trach. 603. 11. A láb az ember helyett: *a) λέξαθ', ὡς εἰδῶ τὸ πᾶν οὐ χάριν δεῦρ' ἦξα θᾶσσον ἢ καθ' ἡδονὴν ποδός.* O. C. 889—890. *b) ὦ ἥδιστον . . . ποδῶν ὑπηρέτημα.* El. 1357—1358. 12. A láb csuklója az ember helyett: *ἔτλασαν ποδὸς ἄρθρον ἀπῶσαι.* Phil. 1201.

II. A vallás.

Az alap az oltár helyett: *ὦ Κηναία κρηπὶς βωμῶν.* Truch. 993.

III. A mythologia.

1. A fej Zeus helyett: *ὄμνυ Διὸς νῦν τοῦ με φύσαντος κάρα* Trach. 1185. 2. Az arcz Pitho helyett: *δεινὸν τὸ τᾶς Πειθοῦς πρόσωπον.* Fr. 743. 3. A kéz az istenek helyett: *ὦ παλάμαι θεῶν.* Phil. 176. 4. A szárny Aphrodite helyett: *νομᾷ δ' ἐν οἰωνοῖσι τοὐκείνης. πτερόν.* Fr. 678. 5. A szárny az Eumenides helyett: *ἔγνωκα μέν νυν ὥς με . . . πιστὸν ἐξ ὑμῶν πτερὸν ἐξήγαγ' ἐς τόδ' ἄλσος.* O. C. 96—98. 6. A szem köre a Phinidák szeme helyett: *εἶδεν ἀρατὸν ἕλκος ἀραχθὲν . . . ὀμμάτων κύκλοις.* Ant. 972—974.

IV. A versenyjátékok.

A kocsikarfa a kocsi helyett: *ἔθραυσε δ' ἄξονος μέσας χνόας, κἀξ ἀντύγων ὤλισθε.* El. 745—746.

V. A földmivelés.

A barázda a föld helyett: *πῶς ποτε πῶς ποθ' αἱ πατρῷαι ἄλοκες φέρειν, τάλας, σῖγ' ἐδυνάθησαν ἐς τοσόνδε;* O. R. 1210—1212.

VI. A hajózás.

A gerenda a hajó helyett: *ὅς νιν ποντοπόρῳ δούρατι . . . πατρίαν ἄγει πρὸς αὐλάν.* Phil. 721—722.

VII. A természet.

1. A szem a vadgalamb helyett: *πεφόβημαι πτηνῆς ὡς ὄμμα πελείας.* Ai. 139—140. 2. A por a föld helyett: *ἐδέξατο ῥαγεῖσα Θηβαία κόνις.* Fr. 781. 3. A nap köre a nap helyett: *a) κατέστη*

λαμπρὸς ἡλίου κύκλος. Ant. 416. *b) πᾶς προσκυνεῖ δὲ τὸν σρέφοντα κύκλον ἡλίου*. Fr. 771. 4. A sötét ég köre a sötét ég helyett: *νυκτὸς αἰανῆς κύκλος*. Ai. 672.

B) METONYMIA.

I. Az ember.

1. A szem a pillantás helyett: *κἀγὼ λαθραῖον ὄμμ' ἐπεσκιασμένη φρούρουν*. Frach. 914—915. 2. A szem a belátás helyett: *καὶ μὴν μέγας ὀφθαλμὸς* (a bizonyiték) *οἱ πατρὸς τάφοι*. O. R. 987. 3. A szem az öröm helyett: *ὡς ἄελπτον ὄμμ' ἐμοὶ φήμης ἀνασχὸν τῆσδε νυν καρπούμεθα*. Trach. 203—204. 4. A látás a szem helyett: *διπλᾶς ὄψεις ἀράξας αὐτὸς αὐτουργῷ χερί*. Ant. 51—52. 5. A látás a fölismerés helyett: *ὅσ' ἂν λέγωμεν, πάνθ' ὁρῶντα* (az igazság) *λέξομεν*. O. C. 74. 6. A könnyezés a jajgatás helyett: *μηδ' ἐπισκήνους γόους δάκρυε*. Ai. 579—580. 7. A száj a hang helyett: *a) παραμειβόμεσθ' ἀδέρκτως, ἀφώνως, ἀλόγως τὸ τᾶς εὐφάμου στόμα φροντίδος ἱέντες*. O. C. 130—133. *b) τὸ θεῖον αὐτοὺς ἐξαναγκάσει στόμα*. O. C. 603. 8. A száj a beszéd helyett: *a) ἐθηλύνθην στόμα*. Ai. 651. *b) τόνδ' . . . ἐς ταφὰς θήσω δικαίως, οὐ τὸ σὸν δείσας στόμα*. Ai. 1108—1110. *c) δῆλος δὲ μοὐστὶ σκαιὸν ἐκλύσων στόμα*. Ai. 1225. *d) ὡς ἐγὼ τὸ σὸν φρίσσω στόμα*. Ant. 997. *e) τοὐμὸν στόμα προπηλάκιζε*. O. R. 426—427. *f) τὸ γὰρ σὸν . . . ἐποικτείρω στόμα ἐλεινόν*. O. R. 671—672. *g) πᾶν ἐλευθεροῖ στόμα*. O. R. 706. *h) οὐ γὰρ οὖν σιγήσομαι, σοῦ γ' ἐς τόδ' ἐξελθόντος ἀνόσιον στόμα*. O. C. 980—981. *i) δεῖ σ' . . . μὴ 'πιμεῖναι τοὐμὸν ὀξῦναι στόμα*. Trach. 1175—1176. 9. A kéz a hatalom helyett: *a) σθένεις δ' ἔλασσον τῶν ἐναντίων χερί*. El. 998. *b) ζῴης μοι καθύπερθεν χειρί*. El. 1090—1091. 10. A kéz a tett helyett: *τίνα δὴ ῥέζῃς μαλάμαν ποτέ;* Phil. 1206. 11. A kéz a szolgálat helyett: *πρὸς ἐμὴν ἀεὶ χεῖρα προχωρῶν*. Phil. 148. 12. A kéz a segitség helyett: *a) τίνος ποτ' ἄρ' ἔρξε χειρὶ δύσμορος;* Ai. 905. *b) ὦ φίλταται μὲν χεῖρες*. El. 1357. 13. A kéz a gondolkodásmód helyett: *παραπλήκτῳ χερὶ συγκατακτὰς κελαινοῖς ξίφεσι βοτά*. Ai. 230—231. 14. A lépés a láb helyett: *a) πρὸς τοὺς μὲν οὖν σε τήνδε τ' ἔμπυον βάσιν παύσοντας ἄλγους κἀποσῴζοντας νόσου*. Phil. 1378—1379. *b) ἀντέρειδε νῦν βάσιν σήν*. Phil. 1403. 15. A házasság a rokonság helyett: *ἐνδατούμενος τὸν Οἰνέως γάμον*.

Trach. 791—792. 16. Az ágy a kedves helyett: *εὐχ ἔπειθε τὸν φυτοσπόρον τὴν παῖδα δοῦναι, χρύφιον ὡς ἔχοι λέχος.* Trach. 359—360. 17. Az ágy a menyasszony helyett: *κατείδομεν . . . εὐνῆς ἀποιμώζοντα τῆς κάτω φθοράν.* Ant. 1221—1224. 18. Az ágy a házasodás helyett: *ἥκει μόρον 'Αντιγόνης, ἀπάτας λεχέων ὑπεραλγῶν;* Ant. 628—630. 19. Az ágy a házasság helyett: *a) ἄγαν γε λυπεῖς καὶ σὺ καὶ τὸ σὸν λέχος.* Ant. 573. *b) ἰὼ πατρῷαι λέκτρων ἆται.* Ant. 862. *c) κατείδομεν . . . ἀποιμώζοντα . . . τὸ δύστηνον λέχος.* Ant. 1221—1225. *d) κυρῶ γ' ἐγὼ ἔχων μὲν ἀρχὰς . . . ἔχων δὲ λέκτρα.* O. R. 258—260. *e) καὶ πῶς τὸ μητρὸς οὐκ ὀκνεῖν λέχος με δεῖ;* O. R. 976. *f) κακᾷ μ' εὐνᾷ πόλις οὐδὲν ἴδριν γάμων ἐνέδησεν ἄτᾳ.* O. C. 525—526. *g) δύστηνος ἀεὶ κατθανεῖν ἐπηυχόμην, πρὶν τῆσδε κοίτης ἐμπελασθῆναί ποτε.* Trach. 16—17. *h) εἶπε μὲν λέχους ἅ τι χρείη μ' ἑλέσθαι κτῆσιν.* Trach. 161—162. *i) τὸ δυσπάρευνον λέκτρον ἐνδατούμενος.* Trach. 791. 20. Az ágy a feleség helyett: *a) λέγ', ἐπεί σε λέχος δουριάλωτον στέρξας ἀνέχει θούριος Αἴας.* Ai. 211—212. *b) πρὸς σ' ὅ τι σοι φίλον ἐκ σέθεν ἄντομαι, ἢ τέκνον, ἢ λέχος, ἢ χρέος, ἢ θεός.* O. C. 250—251. *c) λέχος γὰρ 'Ηρακλεῖ κριτὸν ξυστᾶσ' ἀεὶ τιν' ἐκ φόβου φόβον τρέφω.* Trach. 27—28. *d) ἴσαν ἐς μέσον ἱέμενοι λεχέων.* Trach. 514. *e) ὦ παῖ, τοῦτο κήδευσον λέχος.* Trach. 1227. 21. Az ágy a születés helyett: *κωκύσασα μὲν τοῦ πρὶν θανόντος Μεγαρέως κλεινὸν λέχος.* Ant. 1302—1303. 22. A menyasszonyi hálószoba a menyasszony helyett: *ἀλλὰ κτενεῖς νυμφεῖα τοῦ σαυτοῦ τέκνου;* Ant. 568. 23. A félelem a fenyegetés helyett: *ξὺν τῷ δικαίῳ τὸν σὸν οὐ ταρβῶ φόβον.* Phil. 1251. 24. A félelem a dühös lélekzet helyett: *τὸν δὲ ἀνταῖον περιδινέοντα οὐχ ὁρᾶτε καὶ δεῖμα προσπνέοντα.* Fr. 310. 25. A vér a tőr helyett: *παράγεται γὰρ ἐνέρων δολιόπους ἀρωγὸς εἴσω στέγας . . . νεακόνητον αἷμα χεροῖν ἔχων.* El. 1391—1394. 26. A vér a düh helyett: *ἴδεθ' ὅποι προνέμεται τὸ δυσέριστον αἷμα φυσῶν Ἄρης.* El. 1384—1385. 27. A vér a gyilkosság helyett: *τόδ' αἷμα χειμάζον πόλιν.* O. R. 101. 28. A meghοlt a boszuló helyett: *παλίρρυτον γὰρ αἷμ' ὑπεξαιροῦσιν τῶν κτανόντων οἱ πάλαι θανόντες.* El. 1420—1421. 29. A szag a holttetem helyett: *φέρων ἀνόσιον ὀσμὴν ἑστιοῦχον ἐς πόλιν.* Ant. 1082—1083. 30. Az Erinys az őrültség helyett: *κατ' αὖ νιν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων ἀμᾷ κοπὶς, λόγου τ' ἄνοια καὶ φρενῶν 'Ερινύς.* Ant. 601—603. 31. Ares a boszú helyett: *ἴδεθ' ὅποι προνέμεται τὸ δυσέριστον αἷμα φυσῶν Ἄρης.* El. 1384—1385. 32. Ares a düh helyett: *a) πεφόβημαι λιθόλευστον Ἄρη*

ξυναλγεῖν. Ai. 252—255. *b) ὅρα γε μὲν δὴ κἀν γυναιξὶν ὡς Ἄρης ἔνεστιν*. El. 1243—1244. 33. A halál istennöje a baj helyett: *πῶς γὰρ ἂν νοσῶν ἀνὴρ κῶλον παλαιᾷ κηρὶ προσβαίη μακράν;* Phil. 41—42. 34. A halál istennöje a kín helyett: *εὖ γνῶθ' ὅτι σὸν κῆρα τάνδ' ἀποφεύγειν*. Phil. 1165—1166. 35. A halál istennöje a halál helyett: *ἐλευθέρῳ ψευδεῖ καλεῖσθαι κὴρ πρόσεστιν οὐ καλή*. Trach. 453—454. 36. Hades a halál helyett: *a) φεύγουσι γάρ τοι χοἰ θρασεῖς, ὅταν πέλας ἤδη τὸν Ἅιδην εἰσορῶσι τοῦ βίου*. Ant. 580—581. *b) καὶ τίς ἂν σ' ὁρμώμενον ἐς προῦπτον Ἅιδην οὐ καταστένοι, κάσι;* O. C. 1439—1440.

II. A ház.

1. A hamu a tűzhely helyett: *ὁρᾷς μὲν ἡμᾶς ἡλίκοι προσήμεθα βωμοῖς τοῖς σοῖς . . . ἐπ' Ἰσμηνοῦ τε μαντείᾳ σποδῷ*. O. R. 15—21. 2. A fény a fáklya helyett: *ἐνταῦθά νυν χρὴ . . . σῶμα τοὐμὸν ἐμβαλεῖν, καὶ πευκίνης λαβόντα λαμπάδος σέλας πρῆσαι*. Trach. 1193—1199.

III. A vallás.

A madár az elöjel helyett: *ὄρνιθι γὰρ καὶ τὴν τότ' αἰσίῳ τύχην παρέσχες ἡμῖν*. O. R. 52—53.

IV. A mythologia.

1. Zeus hatalma Zeus helyett: *ἁγνὸν Ζηνὸς ὑψίστου σέβας*. Phil. 1289. 2. A folyamisten hatalma a folyamisten helyett: *ἦν ποταμοῦ σθένος*. Trach. 507.

V. A háború.

1. Ares a harcz helyett: *a) ἐξεμέμψω πρὶν δή ποτε θουρίῳ κρατοῦντ' ἐν Ἄρει*. Ai. 612—613. *b) στυγερῶν ἔδειξε ὅπλων Ἕλλασι κοινὸν Ἄρη*. Ai. 1195—1196. *c) δεινὸς ὁ προσχώρων Ἄρης*. O. C. 1065. 2. A lándzsa a harcz helyett: *a) θανόντ' ἂν οἰμώξειαν ἐν χρείᾳ δορός*. Ai. 963. *b) ἐν τροπῇ δορὸς ἐρρύσατ' ἐλθὼν μοῦνος*. Ai. 1275—1276. *c) πρῶτοι καλοῦνται καὶ τετίμηνται δόρει*. O. C. 1304. *d) τὰ πρῶτα μὲν δόρει κρατύνων*. O. C. 1313—1314. *e) μήτε γῆς ἐμφυλίου δόρει κρατῆσαι μήτε νοστῆσαι ποτε τὸ κοῖλον Ἄργος*. O. C. 1385—1387. 3. A lándzsa a háború helyett: *a) σὺ γάρ μοι πατρίδ'*

ἤ στωσας δόρει. Ai. 515. *b)* τὰ νῦν ξύμφωνα δεξιώματα δόρει διασκεδῶσιν. O. C. 619—620. *c)* ᾕρει τῶνδ' ἀνάστατον δόρει χώραν. Trach. 240—241. 4. A lándzsa a segitség helyett: ἢ χαλκοθώραξ ἤντιν' Ἐνυάλιος μομφὰν ἔχων ξυνοῦ δορὸς ἐννυχίοις μαχαναῖς ἐτίσατο λώβαν; Ai. 179—181. 5. A lándzsa a zsákmány helyett: ποῖον οὐκ ἐρεῖ κακὸν, τὸν ἐκ δορὸς γεγῶτα πολεμίου νόθον. Ai. 1012—1013. 6. A lándzsaél a vezér helyett: *a)* τὸν ἑπτάλογχον ἐς Θῆβας στόλον ξὺν τοῖσδ' ἀγείρας. O. C. 1305—1306. *b)* σὺν ἑπτὰ τάξεσιν σὺν ἑπτὰ τε λόγχαις τὸ Θήβης πεδίον ἀμφεστᾶσι πᾶν. O. C. 1311—1312. 7. A szaladás a csatasor helyett: ἥδε σὺν μάχῃ δορὸς τροπὰς καταρρήγνυσι. Ant. 674—675.

VI. Az állami élet.

1. Az uralom az uralkodó helyett: κακὸν δὲ ποῖον ἐμποδὼν τυραννίδος οὕτω πεσούσης εἶργε τοῦτ' ἐξειδέναι; O. R. 128—129. 2. A trón lépcsője a törvény helyett: ὑψηλὸν ἐς Δίκας βάθρον προσέπεσες. Ant. 854—855.

VII. A vadászat.

A táplálék a nyíl helyett: χειρὶ πάλλων τὰν ἐμὰν μελέου τροφάν. Phil. 1125—1126.

VIII. A méhtenyésztés.

A méh a méz helyett: *a)* ΟΙ. τοῖ τῷνδε πλήσας θῶ; δίδασκε καὶ τόδε. ΧΟ. ὕδατος, μελίσσης. O. C. 480—481. *b)* γλώσσης μελίσσης τῷ κατερρυηκότι. Fr. 167.

IX. A földmivelés.

A szántás a vetés (die Saat) helyett: εὔχομαι θεοὺς μήτ' ἄροτον αὐτοῖς γῆς ἀνιέναι τινὰ μήτ' οὖν γυναικῶν παῖδας. O. R. 269—271.

X. A szőlőmivelés.

A részegség a bor helyett: ὑπερπλησθεὶς μέθῃ. O. R. 779.

XI. A hajózás.

1. Az evezés a hajó helyett: ὥρα . . . θοὸν εἰρεσίας ζυγὸν ἑζόμενον ποντοπόρῳ ναῒ μεθεῖναι. Ai. 245—250. 2. Az evezőlapát

szárnya a szél helyett: κἀγὼ πικρὸν Σίγειον οὐρίῳ πλάτῃ κατηγόμην. Phil. 355—356.

XII. A természet.

1. A szántás a tavasz helyett: *a)* τὸν μὲν παρελθόντ' ἄροτον ἐν μήκει χρόνου Λυδῇ γυναικί φασί νιν λάτριν πονεῖν. Trach. 69—70. *b)* δωδέκατος ἄροτος. Trach. 825. 2. Hephaestus a tűz helyett: *a)* ἔβα, πρὶν ... στεφάνωμα πύργων πευκάενθ' Ἥφαιστον ἑλεῖν. Ant. 120—122. *b)* ἐκ δὲ θυμάτων Ἥφαιστος οὐκ ἔλαμπεν. Ant. 1006—1007. 3. A forrás a víz helyett: ΟΙ. ἦ τοῖσδε κρωσσοῖς οἷς λέγεις χέω τάδε; ΧΟ. τρισσάς γε πηγάς. O. C. 478—479.

C) AZ ARÁNYTROPUSOK.

I. Az ember.

1. A fej: l. XXIII, 27. 2. A fej (és a szárny): ὥσπερ γὰρ ἐν φύλλοισιν αἰγείρου μακρᾶς, κἂν ἄλλο μηδὲν, ἀλλὰ τοὐκείνης κάρα (a fa koronája) κινήσῃς αὔραις ἀνακουφίζει πτερόν (a lomb). Fr. 24. 3. A haj: ἦκεν κομήτην (tollas) ἰόν. Trach. 567. 4. A homlokkötő: ὄπωπα δ' οὐ μάλα ... Ἰξίον' ἀν' ἄμπυκα (a kerék) δὴ δρομάδ' ὡς ἔβαλ' ὁ παγκρατὴς Κρόνου παῖς. Phil. 676—678. 5. A szem: *a)* φιλὸν ὄμμ' (leányom) ἀποσπάσας πρὸς ὄμμασιν ταῖς πρόσθεν ἐξοίχει βίᾳ. O. C. 866—867. *b)* ὦ κρατιστεύων κατ' ὄμμα (a világosság). Trach. 102. *c)* l. II, 11. 6. A szempilla: ἀκτὶς ἀελίου ... ἐφάνθης ποτ', ὦ χρυσέας ἁμέρας βλέφαρον (a világosság). Ant. 100—104. 7. A látás: *a)* ὦ Σκαμάνδριοι γείτονες ῥοαὶ ... οὐκέτ' ἄνδρα μὴ τόνδ' ἴδητ', ... οἷον οὔ τινα Τροία δέρχθη. Ai. 417—425. *b)* σὲ δ' ὑπὲρ διλόφοιο πέτρας στέροψ ὄπωπε λιγνύς. Ant. 1126—1127. *c)* δεινῶς ἀθυμῶ μὴ βλέπων (az igazmondás) ὁ μάντις ᾖ. O. R. 747. *d)* μήδ' ὄψεταί νιν μήτε φέγγος ἡλίου μήθ' ἕρκος ἱρὸν μήτ' ἐφέστιον σέλας. Trach. 606—607. *e)* ἡ κακὴ σὴ διὰ μυχῶν βλέπουσ' (a kigondolás) ἀεὶ ψυχή. Phil. 1013—1014. 8. A hallás: l. II, 9. 9. Az észrevevés: ὦ φάος ἁγνὸν καὶ γῆς ἰσόμοιρ' ἀὴρ, ... πολλὰς δ' ἠντήρεις ᾔσθου στέρνων πληγάς. El. 86—90. 10. A szembehunyás: ἀνατέτροφας ὅτι καὶ μύσῃ (a lecsöndesedés). Trach. 1008. 11. A férfiasság: *a)* πολλὸν δ' ἄρσεν' (erős) ἐκτεμόνθ' ὁμοῦ ἄγριον ἔλαιον. Trach. 1196—1197. *b)* κτύπος ἄρσην (hatalmas) πόντου προβολῆς. Phil. 1455. 12. A köldők:

οὐκέτι τὸν ἄθικτον εἶμι γᾶς ἐπ' ὀμφαλόν (a közép). O. R. 897. 13. Az anya: *a) Σκῦρος ἀνδρῶν ἀλκίμων μήτηρ* (a szülőhely) *ἔφυ*. Phil. 326. *b) οἷς γὰρ ἡ γνώμη κακῶν μήτηρ* (az ok) *γένηται, τἄλλα παιδεύει κακούς*. Phil. 1360—1361. 14. A dajka és a gyermek: *εἷρπε γὰρ ἄλλοτ' ἄλλᾳ τότ' ἂν εἰλυόμενος, παῖς ἄτερ ὡς φίλας τιθήνας*. Phil. 701—702. Hasonlat. 15. A dajkálás: *πότνια σεμνὰ τιθηνοῦται* (az igazgatás) *τέλη θνατοῖσιν*. O. C. 1050—1051. 16. Az elaltatás: *Μυρτίλος ἐκοιμάθη* (a meghalás). El. 509. 17. Az aggkor: *θυμοῦ γὰρ οὐδὲν γῆράς* (a csillapító szer) *ἐστιν ἄλλο πλὴν θανεῖν*. O. C. 954—955. 18. Az álom: l. XXIV, *f*, 12. 19. Az álmatlanság és a barangolás: *οὐδ' ἄϋπνοι* (soha ki nem száradó) *κρῆναι μινύθουσιν Κηφισοῦ νομάδες* (megosztott) *ῥεέθρων*. O. C. 685—687. 20. A szaglás: *Λάκωνος ὀσμᾶσθαι* (a hallás) *λόγου*. Fr. 186. 21. A vérzés: *πολλὰς δ' ἀντήρεις ᾔσθου στέρνων πληγὰς αἱμασσομένων* (fájdalmat érző). El. 89—90. 22. A nyögés: *a)* l. XXIV. *f*, 12. *b) καὶ νῦν ... μολεῖν καθαρσίῳ ποδὶ Παρνασίαν ὑπὲρ κλιτὺν, ἢ στονόεντα* (zúgó) *πορθμόν*. Ant. 1140—1145. 23. A jajgatás és a férfiasság: *λίμνης ἦλθον ἠχούσης γόους* (a zúgás) *'Αχέροντος ὀξυπλῆγος ἄρσενας* (hatalmas) *χοάς*. Fr. 469. 24. Az emlékezés: *ὦ τρεῖς κέλευθοι ... ἆρα μου μέμνησθ';* O. R. 1398—1401. 25. Valamit más valakivel együtt tudni: *τὰ δὲ παννυχίδων ἤδη στυγεραὶ ξυνίσασ' εὐναὶ μογερῶν οἴκων*. El. 92—93. 26. A könyörülés: *ὦ ... 'Αθῆναι τιμιωτάτη πόλις, οἰκτείρατ' ἀνδρὸς Οἰδίπου τόδ' ἄθλιον εἴδωλον*. O. C. 107—110. 27. A futás: *λήγει δ' ἔρις δραμοῦσα* (a fejlődés). Ai. 731. 28. Az ugrás: *θρώσκει δ' αἶ θρώσκει* (a dühöngés) *δειλαία . . . νόσος*. Trach. 1026—1030. 29. A kiabálás: *ὁ καλλιβόας* (a hangzás) *τάχ' ὑμῖν αὐλὸς οὐκ ἀναρσίαν ἀχῶν καναχὰν ἐπάνεισιν*. Trach. 640—642. 30. A taszitás: *a) εἶτ' ὀνείδεσιν ἤρασσον* (az elhalmozás). Ai. 724—725. *b) κἀγὼ χολωθεὶς εὐθὺς ἤρασσον* (a gyalázás) *κακοῖς τοῖς πᾶσιν*. Phil. 374—375.

II. A ház.

1. A kerités: *ἐγὼ δὲ φοιτῶντ' ἄνδρ' μανιάσιν νόσοις ὤτρυνον, εἰσέβαλον εἰς ἕρκη* (a csel) *κακά*. Ai. 59—60. 2. A küszöb: *ὃν ἐπιστείβεις τόπον, χθονὸς καλεῖται τῆσδε χαλκόπους ὀδός* (a bejárat). O. C. 56—57. 3. A zár: *a) χρυσέα κλῂς* (a hallgatás) *ἐπὶ γλώσσᾳ βέβακε προσπόλων Εὐμολπιδᾶν*. O. C. 1051—1052. *b) μή μοι κρυφαῖον μηδὲν ἐξείπῃς ἔπος· κλῇθρον* (a biztosság) *γὰρ οὐδέν*. Fr. 673.

c) θάρσει. μέγας σοι τοῦδ' ἐγὼ φόβου μοχλός (az oltalom). Fr. 699. 4. A kapu és a kinyitás: *ψυχῆς ἀνοίξαι τὴν κεκλῃμένην πύλην* (a titok elárulása). Fr. 467. 5. A kinyitás: *μὴ πρὸς ξενίας ἀνοίξῃς* (a kérdezősködés) *τᾶς σᾶς, πέπον, ἔργ' ἀναιδῆ*. O. C. 515—516. 6. A bezárás: *a) γλῶσσαν ἐγκλῄσας* (a hallgatás) *ἔχει*. Ant. 180. *b) τούτοις τοῦτο πᾶσι ἁνδάνειν λέγοιτ' ἄν, εἰ μὴ γλῶσσαν ἐγκλῄοι* (a visszatartás) *φόβος*. Ant. 504—505. 7. A szoba: *ἐς μέγαν θάλαμον* (a tenger) *'Αμφιτρίτας*. O. R. 194. 8. A tűzhely: *a) ΑΝ. ἵμερος ἔχει με. ΙΣ. τίς; ΑΝ. τὰν χθόνιον ἑστίαν* (a nyughely) *ἰδεῖν*. O. C. 1725—1726. 9. A tűzhely (és a hallás): *ὦ πρῷρα, λοιβῆς Ἑστία* (a hely), *κλύεις τάδε;* Fr. 650. 10. Az ágy: *κρύψον νιν, ἔνθα μή ποτ' εἰς εὐνὴν* (a sír) *πατρὸς τούτων πρόσεισι μηδέν*. El. 436—437. 11. A fáklya (és a szem): *οὐκέτι μοι τόδε λαμπάδος* (a nap) *ἱρὸν ὄμμα* (a kör) *θέμις ὁρᾶν*. Ant. 877—880. 12. A mérés: *εἰ χρή τι κἀμὲ μὴ ξυναλλάξαντά πω, πρέσβεις, σταθμᾶσθαι* (a gyanitás), *τὸν βοτῆρ' ὁρᾶν δοκῶ*. O. R. 1110—1111. 13. A mérleg nyelve: *ὅταν δὲ δαίμων ἀνδρὸς εὐτυχοῖς τὸ πρὶν πλάστιγγ'* (a szerencse) *ἐρείσῃ τοῦ βίου παλίντροπον, τὰ πολλὰ φροῦδα καὶ καλῶς εἰρημένα*. Fr. 964. 14. A sütés: *ἐνθάλπεται μὲν αὐτὸς, ἐξοπτᾷ* (az elbájolás) *δ' ἐμέ*. Fr. 421.

III. Az emberi tettek és cselekedetek általában véve.

1. A visszatartás: *ἰὼ πόροι ἁλίρροθοι . . . πολὺν πολύν με δαρόν τε δὴ κατείχετ'*. Ai. 412—415. 2. A fogadás *a) ὄλβιος, ὃν ἁ κλεινὰ γᾶ ποτε Μυκηναίων δέξεται. εὐπατρίδαν*. El. 160—162. *b) Τυρσηνικὸς κόλπος Λιγυστική τε γῆ σε δέξεται*. Fr. 527. 3. A fogadás és az ölés: *ἰὼ Κιθαιρὼν, τί μ' ἐδέχου, τι μ' οὐ λαβὼν ἔκτεινας εὐθύς;* O. R. 1391—1392. 4. A küldés: *a) ὦ κλεινὰ Σαλαμὶς, . . . ὃν ἐπέμψω . . . νῦν . . . φίλοις μέγα πένθος ηὕρηται*. Ai. 596—615. *b) σὲ Νυσαίων ὀρέων κισσήρεις ὄχθαι χλωρά τ' ἀκτὰ πολυστάφαλος πέμπει*. Ant. 1131—1133. 5. A lopás: *ὥρα τιν' ἤδη κάρα καλύμμασιν κρυψάμενον ποδοῖν κλοπὰν* (a futás) *ἀρέσθαι*. Ai. 245. 6. A nekirohanás: *οἰκτρὰ μὲν νόστοις αὐδὰ, . . ὅτε οἱ παγχάλκων ἀνταία γενύων ὡρμάθη πλαγά*. El. 194—197. 7. A megrablás: *ὧν ἀφαρπάζειν* (titokban megtekinteni) *φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἄνθος*. Trach. 548—549. 8. Az ölés: *γένυς, ἅ νιν κατέπεφνεν*. El. 485—486. 9. A lakmározás: *δαίνυται* (a dühöngés) *γάρ αὖ πάλιν*. Trach. 1088. 10. A favágó, a fa, a fejsze és a favágás: *μήτηρ δ' ἡμὴ χὼ κοινολεχὴς Αἴγισθος ὅπως δρῦν ὑλοτόμοι σχίζουσι κάρα φοινίῳ πελέκει*. El. 97—99. Hasonlat. 11. Az

irás: *ταῦτ᾽ ἐπίστω, καὶ γράφου* (a megjegyzés) *φρενῶν ἔσω*. Phil. 1325. 12. Az irótábla: *θὲς δ᾽ ἐν φρενὸς δέλτοισι* (az emlékező tehetség) *τοὺς ἐμοὺς λόγους*. Fr. 535. 13. A koczka; *ἀεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι* (szerencsével birni). Fr. 762. 14. A kockajátékos és a bukó kocka:] *στέργειν δὲ τἀκπεσόντα καὶ θέσθαι πρέπει σοφὸν κυβευτήν* (a ki valamit merészel, legyen azután megelégedve az eredménynyel s igyekezzék azt erejéből jóvá tenni). Fr. 686.

IV. A mythologia.

Az Erebus: l. XXIII, 25.

V. A testgyakorlás.

A testgyakorlás: *οὐδ᾽ ἀγύμναστον* (kinzás nélkül) *μ᾽ ἐᾶν ἔοικεν ἡ τάλαινα διάβορος νόσος*. Trach. 1083—1084.

VI. A versenyjátékok.

1. Az öklöző: *Ἔρωτι μὲν νυν ὅστις ἀντανίσταται πύκτης ὅπως ἐς χεῖρας, οὐ καλῶς φρονεῖ*. Trach. 441—442. Hasonlat. 2. A koszorú: *ἔβα, πρὶν ... στεφάνωμα* (az ormó) *πύργων πευκάενθ᾽ Ἥφαιστον ἑλεῖν*. Ant. 120—122.

VII. A zene.

A fuvola, a *φῦσα*, a bőrkötelék és a fuvolajátszás: *φυσᾷ γὰρ οὐ σμικροῖσιν αὐλίσκοις ἔτι, ἀλλ᾽ ἀγρίαις φύσαισι φορβειᾶς ἄτερ* (nem csak hogy nem szerény, hanem még gőgös is). Fr. 753. Allegoria.

VIII. A költészet.

A vers mérése: *τί δε ῥυθμίζεις* (a találgatás) *τὴν ἐμὴν λύπην ὅπου;* Ant. 318.

IX. Az épitészet.

1. Az épités: *εὖ γὰρ καὶ διχοστατῶν λόγος σύγκολλα τἀμφοῖν εἰς μέσον τεκταίνεται* (az egyesités). Fr. 745. 2. Az épitész, a csapósinor és az egyenes irány: *ἴσον μετρῶν ὀφθαλμόν, ὥστε τέκτονος παρὰ στάθμην ἰόντος ὀρθοῦται κανών*. Fr. 421. Hasonlat.

X. A szobrászat.

A viaszmintához való lyukas agyagforma: *ἀσπὶς μὲν ἡμῖν λύγδος ὡς πυκνομματεῖ.* Fr. 33. Hasonlat.

XI. Az orvostudomány.

1. A gyógyitás: *ἄναξ, Ποσειδὰν, ἵπποισιν τὸν ἀκεστῆρα* (a fékezés) *χαλινὸν πρώταισι ταῖσδε κτίσας ἀγυιαῖς.* O. C. 713—715. 2. Az okos orvos és a seb, melyet föl kell vágni: *οὐ πρὸς ἰατροῦ σοφοῦ θρηνεῖν ἐπῳδὰς πρὸς τομῶντι πήματι* (az okos rokon nem szokta sírással lebeszélni meghalni akaró barátját). Ai. 581.—582. Allegoria. 3. Az orvos, a betegség és a gyógyszer: *ὅστις . . . μεῖζον προσάπτει τῆς νόσου τὸ φάρμακον, ἰατρός ἐστιν οὐκ ἐπιστήμων κακῶν* (ki a bajon túlszigoru eszközökkel akar segíteni, esztelen ember). Fr. 514. Allegoria.

XII. A kovácsmesterség.

1. A könnyen törő, merev aczél: *τὸν ἐγκρατέστατον σίδηρον ὀπτὸν ἐκ πυρὸς περισκελῆ θραυσθέντα καὶ ῥαγέντα πλεῖστ' ἂν εἰσίδοις* (ha nem tágítasz, el kell esned). Ant. 474—476. Allegoria. 2. A lágyitott vas: *κἀγὼ γὰρ, ὃς τὰ δείν' ἐκαρτέρουν τότε, βαφῇ σίδηρος ὣς ἐθηλύνθην στόμα.* Ai. 650—651. Hasonlat.

XIII. A háború.

1. A háború: *τίκτουσ' ἀεὶ ψυχῇ πολέμους* (az ellenséges gondolat). El. 218—219. 2. A hadsereg: *στρατὸς* (a tömeg) *δ' ὅπως ὁρᾷ νιν ἐκπεπτωκότα δίφρων, ἀνωλόλυξε τὸν νεανίαν.* El. 749—750. 3. A fölfegyverzés: *σὺ γὰρ πάγκλαυτον αἰῶνα κοινὸν εἵλου, τὸ μὴ καλὸν καθοπλίσασα* (a kihivás). El. 1085—1086. 4. A harsona: *ὦ φθέγμ' Ἀθάνας . . . ὡς εὐμαθές σου . . . φώνημ' ἀκούω . . . χαλκοστόμου κώδωνος ὡς Τυρσηνικῆς.* Ai. 14—17. Hasonlat. 5. A lándzsa: *νοσεῖ δέ μοι πρόπας στόλος, οὐδ' ἔνι φροντίδος ἔγχος* (a védelem). O. R. 168—170. 6. A lándzsa hegye: *a) νύμφαν ἄγαγες ἀπ' αἰπεινᾶς τάνδ' Οἰχαλίας αἰχμᾷ* (a vár). Trach. 857—859. *b) ὀμμάτων ἄπο λόγχας* (a sóvárgó pillantás) *ὀφίησιν.* Fr. 169. 7. A lándzsa dobása: *ἦ καὶ πρὸς Ἀτρείδαισιν ᾔχμασας* (a fölemelés) *χέρα;* Ai. 97. 8. A nyil: *ἐδίδαξεν . . . δύσομβρα φεύγειν βέλη* (a záporeső). Ant. 355—359. 9. A nyillal való lövés: *καθ' ὑπερβολὰν τοξεύσας*

(kitalálni a titkot) ἐκράτησε τοῦ πάντ' εὐδαίμονος ὄλβου. O. R. 1196—1197. 10. Az íjász és a nyil: τοιαῦτά σου, λυπεῖς γάρ, ὥστε τοξότης ἀφῆκα θυμῷ καρδίας τοξεύματα βέβαια. Ant. 1084—1086. Hasonlat. 11. Az íjász, a cél és a nyillal való lövés: πάντες ὥστε τοξόται σκοποῦ τοξεύετ' ἀνδρὸς τοῦδε. Ant. 1033—1034. Hasonlat. 12. A megölt ellenségnek fegyvereitől való megfosztása: ὃν αἰόλα νὺξ ἐναριζομένα (az elenyészés) τίκτει κατευνάζει τε, φλογιζόμενον Ἅλιον αἰτῶ. Trach. 94—95. 13. Az eröd: θανάτων δ' ἐμᾷ χώρᾳ πύργος (az oltalmazó) ἀνέστα. O. R. 1200—1201. 14. Az eröd (és a hajó): οὐδέν ἐστιν οὔτε πύργος (az állam) οὔτε ναῦς (az állam) ἔρημος ἀνδρῶν μὴ ξυνοικούντων ἔσω. O. R. 56—57. Allegoria. 15. A szétrombolás: *a)* ὄλωλα, διαπεπόρθημαι (tönkrejutni) φίλοι. Ai. 896. *b)* τυφλῆς ὑπ' ἄτης ἐκπεπόρθημαι (tönkrejutni) τάλας. Trach. 1104.

XIV. Az állami élet.

1. Az őrizet: ὁρῶ, φίλαι γυναῖκες, οὐδέ μ' ὄμματος φρουρὰν (a figyelem) παρῆλθε. Trach. 225—226. 2. A ki sorsolás alapján bir valamit: αἴδεσαι δὲ μητέρα πολλῶν ἐτῶν κληροῦχον (a ki valamit bir). Ai. 507—508. 3. A megszökött rab: *a)* ἦλθ' ἐναντίος, οἱ δραπέτην (hamis) τὸν κλῆρον ἐς μέσον καθείς. Ai. 1284—1285. *b)* δοῦλον γὰρ ἐν δεσμοῖσι δραπέτης ἀνὴρ κῶλον ποδισθεὶς πᾶν πρὸς ἡδονὴν λέγει (te Perseus, ki előbb megszöktél, most tetszésem szerint beszélsz, mert kezeim közt vagy). Fr. 60. Allegoria. 4. A megszökött rabnő: εὐναῖος εἴη, δραπέτιν (bizonytalan) στέγην ἔχων. Fr. 184.

XV. A vadászat.

1. A vadászás: *a)* δέδορκά σε πεῖράν τιν' ἐχθρῶν ἁρπάσαι θηρώμενον (a leskelődés). Ai. 1—2. *b)* ἐπὶ σκηναῖς σε ναυτικαῖς ὁρῶ Αἴαντος . . . κυνηγετοῦντα (a figyelés). Ai. 3—5. *c)* πρόθυμος εἰς ὁδὸν κυναγίᾳ (a leszállás). Ai. 37. *d)* θήραν (az üldözés) ἔχων. Ai. 564. *e)* θηρᾶν (az utánajárás) οὐ πρέπει τἀμήχανα. Ant. 92. *f)* σὺν δέ νιν θηρώμεθ' (az elfogás). Ant. 432—433. *g)* τυραννίδα θηρᾶν (a törekvés); O. R. 541—542. *h)* σε εἷλε θηῶρνθ' (az üldözés) ἡ τύχη. O. C. 1026. *i)* θηρᾶσθαι (az utánajárás) κενά. El. 1054. *j)* θηρατέ (a kézre kerités) οὖν γίγνοιτ' ἄν. Phil. 116. *k)* οὓς ἐθήρων (az üldözés) πρόσθε θηράσουσιν (az üldözés). Phil.

958. *l) ὦ χεῖρες . . . συνθηρώμεναι* (a legyőzés). Phil. 1004—1005. *m) μ' ἐθηράσω* (az elfogás). Phil. 1007. *n) λύγγα θηρατηρίαν* (az elbájolás). Fr. 421. *o) φιλεῖ γὰρ ἄνδρας πόλεμος ἀγρεύειν* (a megölés) *νεούς*. Fr. 498. 2. A zsákmány: *a) τήνδ' ἐγχειρούμην ἄγραν* (a mi el van fogva). O. C. 950. *b) τὸν εὔαγρον* (az eredménydús) *τελειῶσαι λόγον*. O. C. 1089. *c) ἔδειξ' Ἀχαιοῖς ἐς μέσον θήραν* (a zsákmány) *καλήν*. Phil. 609. *d) θήραν* (a zsákmány) *τήνδ' ἁλίως ἔχομεν τόξων*. Phil. 839—840. 3. A nyomozás: *a) κεῖνον γάρ, οὐδέν' ἄλλον, ἰχνεύω* (az utánajárás) *πάλαι*. Ai. 20. *b) διώκων κἀξιχνοσκοπούμενος* (a keresés). Ai. 997. *c) οὐ γὰρ ἂν μακρὰν ἴχνευον* (a kutatás) *αὐτό*. O. R. 220—221. *d) ἄνδρα πάντ' ἰχνεύειν* (a keresés). O. R. 475. *e) ἵππους νομάδας ἐξιχνοσκοπῶν* (a fölkeresés). Trach. 271. 4. A nyom: *ἴχνος* (a nyom) *παλαιᾶς δυστέκμαρτον αἰτίας*. O. R. 109. 5. A vadászkutya: *a) εὖ δὲ σ' ἐκφέρει κυνὸς Λακαίνης ὥς τις εὔρινος βάσις*. Ai. 7—8. Hasonlat. *b) βεβᾶσιν ἄρτι δωμάτων ὑπόστεγοι μετάδρομοι κακῶν πανουργημάτων ἄφυκτοι κύνες* (a bosszuló). El. 1386—1388. 6. A vadászháló: *ἐν τοῖσιν αὐτοῖς δικτύοις* (a körülmény) *ἁλίσκεται*. Fr. 671.

XVI. A halászat.

A halászháló: *καθῆψεν ὤμοις τοῖς ἐμοῖς Ἐρινύων ὑφαντὸν ἀμφίβληστρον* (a ruha). Trach. 1051—1052.

XVII. A lótenyésztés és a lóverseny.

1. A nemesvérü, fülét hegyező ló: *ὥσπερ γὰρ ἵππος εὐγενής, κἂν ᾖ γέρων, ἐν τοῖσι δεινοῖς θυμὸν οὐκ ἀπώλεσεν, ἀλλ' ὀρθὸν οὖς ἵστησιν, ὡσαύτως δὲ σὺ ἡμᾶς τ' ὀτρύνεις καὐτὸς ἐν πρώτοις ἕπει*. El. 25—28. Hasonlat. 2. A tüzes ló, a gyeplő és a fékezés: *σμικρῷ χαλινῷ δ' οἶδα τοὺς θυμουμένους ἵππους καταρτυθέντας* (a kik nem engednek, könynyen legyőzetnek). Ant. 477—478. Allegoria. 3. A gyeplő: *ὀξυτέρῳ κινήσασα χαλινῷ* (a kényszer). Ant. 109. 4. A zabola: *a) ὁρῶν νεκρὸν στόμια* (a parancs) *δέχηται τἀμά*. El. 1461—1462. *b) ὦ ψυχὴ σκληρά, χάλυβος λιθοκόλλητον στόμιον* (az önuralom) *παρέχουσ', ἀνάπαυε βοήν*. Trach. 1260—1262. 5. A csikó, a lovász, az istálló (a vetés és az aratás): *κόμης δὲ πένθος λαγχάνω πώλου δίκην, ἥτις συναρπασθεῖσα βουκόλων ὕπο μάνδραις ἐν ἱππείαισιν ἀγρίᾳ χερὶ θέρος θερισθῇ ξανθὸν* (levágták sárga sörényét) *αὐχένων ἄπο*. Fr. 587. Hasonlat. 6. A jól tartott csikó: *σὺ δὲ σφαδάζεις, πῶλος ὡς εὐφορβίᾳ*. Fr.

727. Hasonlat. 7. A sörény: *τυφὼς ἀείρας σκηπτὸν, . . . πίμπλησι πεδίον, πᾶσαν αἰκίζων φόβην* (a lomb). Ant. 418—419. 8. A lóidomitás: *ὠμοῖς αὐτὸν ἐν νόμοις πατρὸς δεῖ πωλοδαμνεῖν* (a nevelés). Ai. 548—549. 9. A kettős fogat: *οἴχεται τέκνων ἀποσπάσας μου τὴν μόνην ξυνωρίδα* (a társnő). O. C. 894—895. 10. A jobb oldali lógós: *ἄλλα δ' ἐπ' ἄλλοις ἐπενώμα στυφελίζων μέγας Ἄρης δεξιόσειρος* (erőteljes). Ant. 139—140. 11. A versenytér sorompója: *παλτῷ ῥιπτεῖ πυρὶ βαλβίδων* (az ormó) *ἐπ' ἄκρων ἤδη νίκην ὁρμῶντ' ἀλαλάξαι.* Ant. 131—133.

XVIII. A baromtenyésztés.

1. A legelés: *a) κούφοις πνεύμασι βόσκου* (a szórakozódás). Ai. 558. *b) γηροβόσκος* (az ápoló) *εἰσαεί.* Ai. 570. *c) ἐλπίσιν δὲ βόσκομαι* (reményt táplálni). Ant. 1246. *d) τὴν γοῦν πάντα βόσκουσαν* (a táplálás) *φλόγα.* O. R. 1425. *e) τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῖσδε βόσκεται* (az élés) *χώροισιν αὑτοῦ.* Trach. 144—145. *f) ἐν λιμῷ τε καὶ κακοῖσι βόσκων* (a táplálás) *τὴν ἀδηφάγον νόσον.* Phill. 312—313. *g) οἰκτρὰ γὰρ βόσκειν* (a dühöngés). Phil. 1167. *h) μὰ τὴν ἐκείνου δειλίαν, ᾗ βόσκεται* (bele van merülve). Fr. 144. *i) βόσκει* (a birtoklás) *δὲ τοὺς μὲν μοῖρα δυσαμερίας, τοὺς δ' ὄλβος ἡμῶν.* Fr. 518. *j) ἐλπὶς γὰρ ἡ βόσκουσα* (a táplálás) *τοὺς πολλοὺς βροτῶν.* Fr. 687. 2. Az együtt legelő marha: *a) αἱ δὲ σύννομοι* (a feleség) *τἄξω βίου τροφεῖα πορσύνουσ' ἀεί.* O. C. 340—341. *b) ζῶ βίον μοχθηρὸν, ἔκ τε σοῦ κακοῖς πολλοῖς ἀεὶ ξυνοῦσα τοῦ τε συννόμου* (a férj). El. 599—600. *c) ἤ που ἐλεινὸν ὁρᾷς, φρένας εἴ τινας ἔχεις, τὸν Ἡράκλειον ξύννομον* (a barát). Phil. 1130—1132. 3. Az egyedül legelő marha: *νῦν δ' αὖ φρενὸς οἰοβώτας* (makacs) *φίλοις μέγα πένθος ηὕρηται* Ai. 614—615. 4. Az elhagyott borju: *κἀπὸ μητρὸς ἄφαρ βέβακεν ὥστε πόρτις ἐρήμα.* Trach. 529—530. Hasonlat. 5. A dolgozó ökör: *ὁδ' ἀνὴρ οὐ πρὶν ἂν φάγῃ καλῶς ὅμοια καὶ βοῦς ἐργάτης, ἐργάζεται.* Fr. 149. Hasonlat. 6. A bika: *φοιτᾷ γὰρ ὑπ' ἀγρίαν ὕλαν ἀνά τ' ἄντρα καὶ πέτρας ἅτε ταῦρος.* O. R. 476—478. Hasonlat. 7. A bömbölő bika: *ὑπεστέναζε ταῦρος ὡς βρυχώμενος.* Ai. 322. Hasonlat. 8. A pásztor: *ἐφηῦρε δ' ἄστρων μέτρα καὶ περιστροφὰς, νεῶν τε ποιμαντῆρσιν* (a kormányos) *ἐνθαλασσίων.* Fr. 379, 9—10. 9. Az igázás: *a) τῷδ' ὑπεζύγην* (a kényszerités) *πόνῳ.* Ai. 24. *b) ἄτῃ συγκατέζευκται* (a bebonyolódás) *κακῇ.* Ai. 123. *c) νέοισιν ἐγκαταζεύξας* (a hozzáadás) *τρόποις.* Ai. 736. *d) κρυπτομένα δ' ἐν τυμβήρει θαλάμῳ*

κατεζεύχθη (a bezárás). Ant. 946. *e)* ζεύχθη (a bezárás) δ' ὀξύχολος παῖς ὁ Δρύαντος. Ant. 955. *f)* γάμοις με δεῖ μητρὸς ζυγῆναι (a bebonyolódás). O. R. 825—826. *g)* κόρην γάρ, οἶμαι δ' οὐκέτ' ἀλλ' ἐζευγμένην (a feleség). Trach. 538. *h)* σὺ μὲν κλοπῇ τε κἀνάγκῃ ζυγεὶς (a kényszerités) ἔπλεις. Phil. 1025—1026. 10. Az iga: οὐδ' ὑπὸ ζυγῷ λόφον δικαίως εἶχον (nem engedelmeskedtek a hatalomnak). Ant. 291—292. 11. A négyes fogat: ἦν ποταμοῦ σθένος, ὑψίκερω τετραόρου (négylábu) φάσμα ταύρου. Trach. 507—508. 12. A marha és az ostor: μέγας δὲ πλευρὰ βοῦς ὑπὸ σμικρᾶς ὅμως μάστιγος ὀρθὸς εἰς ὁδὸν πορεύεται (az erős embert engedelmességre kényszerítheti elöljárója). Ai. 1253—1254. Allegoria. 13. Az ösztökölés: *a)* αἰὲν ἡμᾶς . . . σὺν δόλῳ κεντήσεσθ' (a szomorítás). Ai. 1244—1245. *b)* μηδ' ὀλωλότα κέντει (a sértegetés). Ant. 1029—1030. 14. Az ösztöke: *a)* οἷον εἰσέδυ μ' ἅμα κέντρων (a kín) τε τῶνδ' οἴστρημα καὶ μνήμη κακῶν. O. R. 1317—1318. *b)* αἰκίζει θηρὸς ὀλόεντα κέντρ' (a méreg). Trach. 838—840. *c)* κωτίλος δ' ἀνὴρ λαβὼν πανοῦργα χερσὶ κέντρα (a kormánybot) κηδεύει πόλιν. Fr. 606.

XIX. A méhtenyésztés.

A dongó méhraj: βομβεῖ (a lármázás) δὲ νεκρῶν σμῆνος (a tömeg). Fr. 693.

XX. A kertészet és a földmivelés.

1. Az ültetés: *a)* φυτεύει (az okozás) πῆμ'. Ai. 953. *b)* ἀνωφέλητα φιτύει (a nemzés) τέκνα. Ant. 645. *c)* ξυμφυτεῦσαι (más valakivel együtt kigondolni) τοὔργον. O. R. 347. *d)* ὕβρις φυτεύει (csinál) τύραννον. O. R. 873. *e)* ναὶ γάρ, ὦ 'φυτεύσαμεν (a nemzés), ὀλώλαμεν. O. R. 1504—1505. *f)* τοῦ κακοῦ πότμου φυτευθείς (a nemzés). O. C. 1323—1324. *g)* δεινὰν δεινῶς προφυτεύσαντες (a mutatás) μορφάν. El. 199—200. 2. Az ültetés és a mag: ὦ γάμοι, γάμοι, ἐφύσαθ' ἡμᾶς, καὶ φυτεύσαντες (a nemzés) πάλιν ἀνεῖτε ταὐτὸν σπέρμα. O. R. 1403—1405. 3. Az ültető: *a)* ὁ φιτύσας (a nemző) πατήρ. Ai. 1296. *b)* φονεὺς δ' ἐσοίμην τοῦ φυτεύσαντος (a nemző) πατρός. O. R. 793. *c)* ἀλλ' οὔποτ' εἶμι τοῖς φυτεύσασι (a szülők) γ' ὁμοῦ. O. R. 1007. *d)* ἢ μὴ μίασμα τῶν φυτευσάντων (a szülők) λάβῃς; O. R. 1012. *e)* τοῦ φυτουργοῦ (a nemző) πατρὸς . . . προυξένησαν ὄμματα. O. R. 1482—1483. *f)* βίου δὲ λῴονος ὑμᾶς κυρῆσαι τοῦ φυτεύσαντος (a nemző) πατρός. O. R. 1513—1514. *g)* τοὺς φυτεύ-

σαντας (a szülők) σέβειν. O. C. 1377. *h)* οὐ γὰρ δικαιοῖς τοῦ φυτεύσαντος (az atya) κλύειν. Trach. 1244. *i)* ἀλλ' οὐδὲν ἔξω τοῦ φυτεύσαντος (az atya) σύ γε δρᾷς οὐδὲ φωνεῖς. Phil. 904—905. *j)* πρὸς τοὺς τεκόντας καὶ φυτεύσαντας (az atya). Fr. 61. 4. A kapa: χρυσῇ μακέλλῃ (a villám) Ζηνὸς ἐξαναστραφῇ. Fr. 767. 5. A szántóföld: *a)* ἀρώσιμοι γάρ εἰσι χἀτέρων γύαι (más lányt is lehet még nőül venni). Ant. 569. Allegoria. *b)* φοιτᾷ γὰρ ἡμᾶς ἔγχος ἐξαπτῶν πορεῖν, γυναῖκα τ' οὐ γυναῖκα, μητρῴαν δ' ὅπου κίχοι διπλῆν ἄρουραν (az anya) οὗτε καὶ τέκνων. O. R. 1255—1257. 6. A szántás: οὐθ' ὁρῶν οὐθ' ἱστορῶν πατὴρ ἐφάνθην ἔνθεν αὐτὸς ἠρόθην (a nemzés). O. R. 1484—1485. 7. A barázdálás: δῆλον ἔμοιγ' ὡς φορβῆς χρείᾳ στίβον ὀγμεύει (magát vonszolni) τόνδε πέλας που. Phil. 162—163. 8. Az ugarolás: δὶς ταὐτὰ βούλει καὶ τρὶς ἀναπολεῖν (az ismétlés) μ' ἔπη; Phil. 1238. 9. A vetés (das Säen): *a)* ὁ σπείρας (a nemzés). Ai. 1293. *b)* γυναῖχ' ὁμόσπορον (közös). O. R. 260. *c)* τοῦ πατρὸς ὁμόσπορος (a közös nemző) τε καὶ φονεύς. O. R. 459—460. *d)* χοὔπως ἄδηλον ἐνοικήσεις πόλιν σπαρτῶν (a bennszülött) ἀπ' ἀνδρῶν. O. C. 1533—1534. *e)* ὅτ' ἔσπειρ' (a nemzés). El. 533. *f)* βοᾶτε τὰν ὁμόσπορον (a rokon) Ἄρτεμιν. Trach. 212. 10. A vetés (die Saat): *a)* ὀνειδίζεις σποράν (a nemzetség). Ai. 1298. *b)* τέκνων σπορᾷ (a nemzetség). Ant. 1164. *c)* Εὐρύτου σπορά (a nemzetség) τις ἦν; Trach. 316. *d)* Εὐρύτου σποράν (a gyermek) ἄγειν; Trach. 420. *e)* l. XVII. 5. 11. A szántás és a vetés (das Säen): τὴν τεκοῦσαν ἤροσεν (az egyesülés), ὅθεν περ αὐτὸς ἐσπάρη (a származás). O. R. 1497—1498. 12. A vető: οὐκ ἔπειθε τὸν φυτοσπόρον (az atya) τὴν παῖδα δοῦναι. Trach. 359—360. 13. A mag: *a)* σπέρμα (a gyermek) Λαερτίου πατρός. Ai. 1393. *b)* ἁ δὲ σπέρμα (a gyermek) μὲν ἀρχαιογόνων ἄντασ' Ἐρεχθειδᾶν. Ant. 981—982. *c)* τοὐμὸν δ' ἐγώ, κεἰ σμικρόν ἐστι, σπέρμ' (a nemzetség) ἰδεῖν βουλήσομαι. O. R. 1076—1077. *d)* φυτεύσαντες πάλιν ἀνεῖτε ταὐτὸν σπέρμα (a nemzetség). O. R. 1404—1405. *e)* τίνος εἶ σπέρματος (a nemzetség), ὦ ξένε; O. C. 215. *f)* ὦ σπέρμ' (a gyermek) ὅμαιμον. O. C. 331. *g)* γῆς ἐμῆς ἀπηλάθην πρὸς τῶν ἐμαυτοῦ σπερμάτων (a gyermek). O. C. 599—600. *h)* ὦ σπέρμ' (a gyermek) ἀνδρὸς τοῦδ'. O. C. 1275. *i)* ὦ σπέρμ' (a gyermek) Ἀτρέως. El. 1508. *j)* πρὸς τοὐμὸν οὕτω σπέρμα (a rokonság). Trach. 304. *k)* σπέρμα (a gyermek) σῶν ὁμαιμόνων. Trach. 1147. *l)* ὦ σπέρμ' (a gyermek) Ἀχιλλέως. Phil. 582. *m)* ὦ σπέρμ' (a gyermek) Ἀχιλλέως. Phil. 1066. 14. A sarjazás: *a)* ἀνθρώπου

φύσιν βλαστάν (a születés). Ai. 760—761. *b) ἆρ' ὧδ' ἄριστος ἐξ ἀριστέοιν δυοῖν βλαστών* (a származás). Ai. 1304—1305. *c) κακὸν νόμισμ' ἔβλαστε* (a lét). Ant. 296. *d) οὐδ' ὃς ἂν βλάστῃ* (vele születve lenni) *μένει νοῦς*. Ant. 563—564. *e) ὅστις ἂν βλάστοι* (a születés). Ant. 912. *f) ἀλλ' ἡ τέκνων δῆτ' ὄψις ἦν ἐφίμερος, βλαστοῦσ'* (a fölnevekedés) *ὅπως ἔβλαστε* (a fölnevekedés), *προσλεύσσειν ἐμοί*. O. R. 1375—1376. *g) ματρὸς κοινᾶς ἀπέβλαστον* (a születés) *ὠδῖνος*. O. C. 534. *h) βλαστάνει* (a keletkezés) *δ' ἀπιστία*. O. C. 611. *i) ἐν τίνι τοῦτ' ἐβλαστ'* (meglenni) *ἀνθρώπων*. El. 238. *j) τλημονεστάτη γυνὴ πασῶν ἔβλαστε* (a születés). El. 439. *k) τοὺς δὲ πρόσθεν εὐσεβεῖς κἀξ εὐσεβῶν βλαστόντας* (a származás) *ἐκβαλοῦσ' ἔχεις*. El. 589—590. *l) γένος βλαστεῖν* (tovább élni) *ἐᾶσαι*. El. 965—966. *m) ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν* (a származás). El. 1060—1061. *n) τίς ἂν εὔπατρις ὧδε βλάστοι* (a születés); El. 1081. *o) ἃ δὲ μέγιστ' ἔβλαστε* (a keletkezés) *νόμιμα*. El. 1095. *p) ὧν δ' ἔβλαστεν* (a származás) *οὐκ ἔχω λέγειν*. Trach. 401. *q) ἐξ ἧς ἔβλαστες* (a származás). Phil. 1311. *r) κακῶν τ' ἄπο βλαστόντας* (a származás). Fr. 94. *s) ἐπεὶ δὲ βλάστοι* (a fölnövekedés). Fr. 124. *t) οὐ γὰρ ἐκ μιᾶς κοίτης ἔβλαστον* (a születés), *ἀλλ' ὁ μὲν Νηρηΐδος τέκνον ἄρτι βλαστάνεσκεν* (a születés). Fr. 491. *u) οὐδεὶς ἔξοχος ἄλλος ἔβλαστεν* (a származás) *ἄλλου*. Fr. 518. 15. A sarj: *a) πετραία βλάστα* (az átváltozás) *δάμασεν*. Ant. 827. *b) παιδὸς δὲ βλάστας* (a születés) *οὐ διέσχον ἡμέραι τρεῖς*. O R. 717—718. *c) βλάστας* (az élet csirája) *πω γενεθλίους*. O. C. 972. *d) τῆς ἐκεῖνος οὐδαμὰ βλάστας* (a származás) *ἐφώνει*. Trach. 381—382. 16. A sarjazás és a sarj: *ἡ βλαστὸς* (a gyermek) *οὐκ ἔβλαστεν* (a fölnövekedés) *οὐπιχώριος;* Fr. 314. 17. A hajtás: *ὦ φίλτατ' ἔρνη* (a gyermek). O. C. 1108. 18. A virágzás: *a) τί γὰρ πατρὸς θάλλοντος* (boldognak lenni) *εὐκλείας τέκνοις ἄγαλμα μεῖζον*. Ant. 703—704. *b) οὕτω τᾶς μανίας δεινὸν ἀποστάζει ἀνθηρόν* (dühöngő) *τε μένος*. Ant. 958—960. *c) ηὔθυνε θάλλων* (boldognak lenni) Ant. 1164. *d) κατ' ἦμαρ καὶ κατ' εὐφρόνην ἀεὶ θάλλοντα* (megujulni). El. 259—260. *e) βίῳ θάλλοντ'* (szerencsés). El. 951—952. *f) ἔγωγέ σφ' ἔλειπον . . . θάλλοντα* (erőteljes) Frach. 212. *g) ἤνθηκεν* (nagyobbodni). Trach. 1089. *h) ἡ δ' ἐμὴ νόσος ἀεὶ τέθηλε* (a dühöngés). Phil. 258—259. *i) ἀλλὰ καὶ μέγα θάλλοντές* (szerencsés) *εἰσι*. Phil. 419—420. *j) Ὕβρις . . . ἐν νέοις ἀνθεῖ* (az uralkodás). Fr. 705. 19. A virág: *a) ὧν ἀφαρπάζειν φιλεῖ ὀφθαλμὸς ἄνθος* (a szépség). Trach. 548—549. *b) τόδ' ἀκήλητον μα-*

νίας ἄνθος (a nagyság). Trach. 999—1000. *c) πόθεν ποτ' ἄλυπον ὧδε εὗρον ἄνθος* (az enyhítés) *ἀνίας*. Fr. 182. 20. A gyümölcs: *οὐκ ἐξάγουσι καρπὸν* (a köszönet) *οἱ ψευδεῖς λόγοι*. Fr. 717. 21. Az aratás: *a) γλῶσσαν ἄκραν ῥιπτεῖ θερίσας* (a levágás). Ai. 238—239. *b) κακῶς ἄθαπτος ἐκπέσοι χθονὸς, γένους ἅπαντος ῥίζαν ἐξημημένος* (tönkre tenni). Ai. 1177—1178. *c) κατ' αὖ νιν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων ἀμᾷ* (a levágás) *κοπίς*. Ant. 601—602. *d) ἀπάμησον* (a levágás) *ὡς τάχιστα*. Phil. 749. *e) τὸ δ' ἁλώσιμον ἀμᾷ* (könnyen fölfogható, megérthető) *φροντίδι, παῖ, πόνος ὁ μὴ φοβῶν κράτιστος*. Phil. 863—864. *f)* l. XVII, 5. 22. A földmives, a szántóföld, a vetés és az aratás: *κἀφύσαμεν δὴ παῖδας, οὓς κεῖνός ποτε, γῄτης ὅπως ἄρουραν ἔκτοπον λαβὼν, σπείρων μόνον προσεῖδε κἀξαμῶν ἅπαξ. τοιοῦτος αἰὼν ἐς δόμους τε κἀκ δόμων ἀεὶ τὸν ἄνδρ' ἔπεμπε λατρεύοντά τῳ*. Trach. 31—35. Hasonlat.

XXI. A szőlőmívelés.

A szőlőtőke és a bor: *ἀναζέουσι θρομβώδεις ἀφροὶ, γλαυκῆς ὀπώρας ὥστε πίονος ποτοῦ χυθέντος ἐς γῆν Βακχίας ἀπ' ἀμπέλου*. Trach. 702—704. Hasonlat.

XXII. A kereskedelem.

1. Az eladás: *a) τί με κατὰ σκότον ποτὲ διεμπολᾷ* (az elárulás) *λόγοισι πρός σ' ὁ ναυβάτης;* Phil. 578—579. *b) οἴμοι πέραμαι* (megcsalva lenni) *κἀπόλωλ'*. Phil. 978. 2. Az eladás és a fölrakás az eladás végett: *τῶν δ' ὑπαὶ γένους ἐξεμπόλημαι κἀμπεφόρτισμαι* (az elárulás és magától való eltaszitás) *πάλαι*. Ant. 1035—1036. 3. A megvevés: *a) ἆρ' ἠμπόληκας* (a czélt elérni), *ὥσπερ ἡ φάτις κρατεῖ;* Ai. 978. *b) ὡς μὴ 'μπολήσων* (az ámitás) *ἴσθι τὴν ἐμὴν φρένα*. Ant. 1063. *c) καὶ γὰρ ὑστέρῳ τό γ' εὖ πράσσειν, ἐπεὶ πύθοιτο, κέρδος ἐμπολᾷ* (hasznott hajtani). Trach. 92—93. 4. A kereskedő és az áruczikk: *παρεσδέδεγμαι, φόρτον ὥστε ναυτίλος, λωβητὸν ἐμπόλημα τῆς ἐμῆς φρενός*. Trach. 537—538. Hasonlat. 5. A kereskedő társa: *a) οὐδ' ὄνομα πρός του τῶν ξυνεμπόρων* (az utitárs) *ἔχεις;* Trach. 318. *b) 'Αχιλλέως παῖ, τόνδε τὸν ξυνέμπορον* (a barát) . . . *ἐκέλευσ' ἐμοί σε ποῦ κυρῶν εἴης φράσαι*. Phil. 542—543.

XXIII. A hajózás.

1. A hajó: l. XIII, 14. 2. A hajó előrésze: *ἴδ', ὦ φίλαι γυναικῶν, τάδ' ἀντίπρῳρα* (a mi szemünk előtt van) *δή σοι βλέπειν πάρεστ' ἐναργῆ*. Trach. 222—224. 3. A vitorla alsó végei és a fölfordított hajó: *ναὸς ὅστις ἐγκρατῆ πόδα τείνας ὑπείκει μηδὲν, ὑπτίοις κάτω στρέψας τὸ λοιπὸν σέλμασιν ναυτίλλεται* (a ki nem enged a kényszerűségnek, annak el kell esni). Ant. 715—717. Allegoria. 4. A horgony: *ἀλλ' εἰσὶ μητρὶ παῖδες ἄγκυραι* (az oltalom) *βίου*. Fr. 612. 5. A hajó fenekén összegyült víznek kimerítése: *μήτε μήτηρ ὡς κακὴ δίδασκέ με μήθ' ὡς πατρῴαν κτῆσιν Αἴγισθος δόμων ἀντλεῖ* (az elpazarolás). El. 1289—1290. 6. A főparancsnokság a hajón: *τοιγὰρ δι' ὀρθῆς ἐναυκλήρεις* (a kormányzás) *πόλιν*. Ant. 994. 7. A kormányos: *οὐ γάρ τις ἂν δύναιτο πρῳρατῆς* (a vezér) *στρατοῦ τοῖς πᾶσι δεῖξαι καὶ καταρκέσαι χάριν*. Fr. 470. 8. A kormányozás: *πάντα γὰρ τά τ' οὖν πάρος τά τ' εἰσέπειτα σῇ κυβερνῶμαι* (a vezetés) *χερί*. Ai. 34—35. 9. Az evezés: *a) τοίας ἐρέσσουσιν* (a támadás) *ἀπειλὰς διχρατεῖς Ἀτρεῖδαι καθ' ἡμῶν*. Ai. 251—252. *b) μῆτιν ἐρέσσων* (a gondolás). Ant. 159. *c) ἐν μεταλλαγᾷ πολυμηχάνου ἀνδρὸς ἐρέσσει* (a kezelés). Phil. 1134—1135. 10. Az evezés más valakivel együtt: *ἔξεστι οὖν εἰπόντι τἀληθῆ φίλῳ σοι μηδὲν ἧσσον ἢ πάρος συνηρετμεῖν* (barátnak lenni). Ai. 1328—1329. 11. A hajóparancsnok a hajós és a szélvész: *ἤδη ποτ' εἶδον ἄνδρ' ἐγὼ γλώσσῃ θρασὺν ναύταις ἐφορμήσαντα χειμῶνος τὸ πλεῖν, ᾧ φθέγμ' ἂν οὐκ ἐνεῦρες, ἡνίκα ἐν κακῷ χειμῶνος εἴχετ', ἀλλ' ὑφ' εἵματος κρυφεὶς πατεῖν παρεῖχε τῷ θέλοντι ναυτίλων* (te arra akarsz engem kényszeríteni a mostani komoly körülmények között, hogy olyas valamit tegyek, a mit nem akarok; de majd hallgatni fogsz, ha ennek következtében azután meggyűl velem a bajod). Ai. 1142—1146. Allegoria. 12. Az utitárs a hajón: *ἀλλ' ἐν κακοῖς τοῖσιν οὐκ αἰσχύνομαι ξύμπλουν* (az utitársnő) *ἐμαυτὴν τοῦ πάθους ποιουμένη*. Ant. 540—541. 13. A hajózás: *a) ἥδ' ἐστὶν ἡ σῴζουσα καὶ ταύτης ἔπι πλέοντες* (a rábizás) *ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα*. Ant. 189—190. *b) ἵπποισιν, ἢ κύμβαισιν ναυστολεῖς* (a bejárás) *χθόνα;* Fr. 129. 14. A hajózás behúzott vitorlákkal: *νῦν δ' ἐν κακοῖς μοι πλεῖν ὑφειμένῃ* (az elővigyázat) *δοκεῖ*. El. 335. 15. A tengerpart: *ματέρες ἀκτὰν* (a lépcső) *παρὰ βώμιον . . . ἐπιστενάχουσιν*. O. R. 182—185. 16. A nagy tenger: *μέγ' ἄρα πέλαγος* (a veszedelem) *ἐλαχέτην*. O. C. 1746. 17. A nagy be nem hajózható

tenger: κείνοις δ' ἴσως . . . οἶδ' ἐγώ, φανήσεται μακρὸν τὸ δεῦρο πέλαγος οὐδὲ πλώσιμον (a hosszú és veszedelmes út). O. C. 661—663. 18. A déli és éjszaki szél, a hullámok s a tenger: πολλὰ γὰρ ὥστ' ἀκάμαντος ἢ νότου ἢ βορέα τις κύματ' ἐν εὐρέϊ πόντῳ βάντ' ἐπιόντα τ' ἴδῃ, οὕτω δὲ τὸν Καδμογενῆ τρέφει, τὸ δ' αὔξει βιότου πολύπονον. Trach. 112—119. Hasonlat. 19. A csöndes tenger: ἐν γαλήνῃ (a csönd) πάντ' ἐδερκόμην τόπον. El. 899. 20. A kedvező szél: *a)* σχέτλια γάρ ἐμέ γε τὸν μακρῶν ἀλάταν πόνων οὐρίῳ (a szerencse) μὴ πελάσαι δρόμῳ. Ai. 887—889. *b)* ὦναξ . . . ὅς τ' ἐμὰν γᾶν φίλαν ἐν πόνοις ἀλύουσαν κατ' ὀρθὸν οὔρισας (a szerencsés uralkodás), τὰ νῦν τ' εὔπομπος εἰ γένοιο. O. R. 689—696. *c)* οὖρος (a szerencse) ὀφθαλμῶν ἐμῶν αὐτῇ γένοιτ' ἄπωθεν ἑρπούσῃ καλός. Trach. 815—816. *d)* καὶ τάδ' ὀρθῶς ἔμπεδα κατουρίζει (a szerencsés bekövetkezés). Trach. 827—828. 21. A kedvező szél és a feneketlen mélység: ταύτην νόμιζε τὴν πόλιν χρόνῳ ποτὲ ἐξ οὐρίων (a szerencse) δραμοῦσαν ἐς βυθὸν (a romlás) πεσεῖν. Ai. 1082—1083. 22. A hullámoktól ostorozott éjszaki tengerpart: πάντοθεν βόρειος ὥς τις ἀκτὰ κυματοπλὴξ χειμερία κλονεῖται, ὣς καὶ τόνδε κατάκρας δειναὶ κυματοαγεῖς ἆται κλονέουσιν ἀεὶ ξυνοῦσαι. O. C. 1240—1244. Hasonlat. 23. A hullám: *a)* λεύσσετ', εἰς ὅσον κλύδωνα (a zavar) δεινῆς συμφορᾶς ἐλήλυθεν. O. R. 1524—1526. *b)* Ἀθηνῶν δεινὸς ἡνιοστρόφος ἔξω παρασπᾷ κἀνοκωχεύει παρεὶς κλύδων' (a zavar) ἔφιππον. El. 731—733. 24. A hullám és a tenger háborgása: ἴδεσθέ μ' οἷον ἄρτι κῦμα φοινίας ὑπὸ ζάλης ἀμφίδρομον κυκλεῖται (nézzétek mint ragad engem magával a vért szomjazó lélek dühössége). Ai. 351—352. Allegoria. 25. A tenger áramlata, a dühöngő Thraciai szelek, (az erebus), a feketés homok és a hullámoktól korbácsolt tengerpart: οἷς γὰρ ἂν σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἄτας οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πλῆθος ἕρπον. ὅμοιον ὥστε ποντίαις οἶδμα δυσπνόοις ὅταν Θρῄσσαισιν ἔρεβος (a mélység) ὕφαλον ἐπιδράμῃ πνοαῖς, κυλίνδει βυσσόθεν κελαινὰν θῖνα δυσάνεμον, στόνῳ βρέμουσι δ' ἀντιπλῆγες ἀκταί. Ant. 583—592. Hasonlat. 26. A hajó ingása: *a)* ἄνδρες, τὰ μὲν δὴ πόλεως ἀσφαλῶς θεοὶ πολλῷ σάλῳ σείσαντες (megpróbáltatásoknak kitenni) ὤρθωσαν πάλιν. Ant. 162—163. *b)* πρόδοτος δὲ μόνα σαλεύει (a sors által szorongatva lenni) Ἠλέκτρα. El. 1074—1075. 27. A hajó ingása, (a fej) és a tenger mélysége: πόλις γάρ, ὥσπερ καὐτὸς εἰσορᾷς, ἄγαν ἤδη σαλεύει (veszélyben lenni) κἀνακουφίσαι κάρα βυθῶν (a veszedelem) ἔτ' οὐχ

οἷά τε φοινίου σάλου (a romlás). O. R. 22—24. 28. A szerencsés és szerencsétlen kikötés: *βοῆς δὲ τῆς σῆς ποῖος οὐκ ἔσται λιμὴν, ποῖος Κιθαιρὼν οὐχὶ σύμφωνος τάχα, ὅταν καταίσθῃ τὸν ὑμέναιον, ὃν δόμοις ἄνορμον εἰσέπλευσας* (a célt saját szerencsétlenségünkre érni el), *εὐπλοίας* (a szerencse) *τυχών;* O. R. 420—423. 29. A kikötő: *a) τοῖς πολλοῖς γὰρ βροτῶν ἄπιστός ἐσθ' ἑταιρείας λιμήν* (az oltalom). Ai. 682—683. *b) ἴζων, ἵν' ἦν μοι παντὸς οἰωνοῦ λιμήν* (a gyülhely). Ant. 1000. *c) ἰὼ ἰὼ δυσκάθαρτος Ἅιδου λιμήν* (a hely). Ant. 1284. *d) ἰὼ κλεινὸν Οἰδίπου κάρα, ᾧ μέγας λιμὴν* (a nőszágy) *αὐτὸς ἤρκεσεν παιδὶ καὶ πατρὶ θαλαμηπόλῳ πεσεῖν.* O. R. 1207—1209. 30. A hajóromok: *a) πᾶν δ' ἐπίμπλατο ναυαγίων* (a töredékek) *Κρισαῖον ἱππικῶν πέδον.* El. 729—530. *b) τίς οἶδεν ὑμῶν ποῦ ποθ' οἱ Φωκῆς ξένοι, οὓς φασ' Ὀρέστην ἡμῖν ἀγγεῖλαι βίου λελοιπόθ' ἱππικοῖσιν ναυαγίοις* (a töredékek). El. 1441—1444.

XXIV. A természet.

a) Általános természeti sajátságok.

1. A kőr: *α) ἔπαισεν ἄρθρα τῶν αὐτοῦ κύκλων* (a szem). O. R. 1270. *β) ὁ γὰρ αἰὲν ὁρῶν κύκλος* (a szem) *λεύσσει νιν Μορίου Διός.* O. C. 703—705. *γ) τί τὸν ἄνω λεύσσεις κύκλον* (a nap). Phil. 815. *δ) ὦ τὸ πάντ' ἰδόντες ἀμφ' ἐμοὶ κύκλοι* (a szem). Phil. 1354. *ε) ἐρρηξάτην ἐς κύκλα* (a zürzavar) *χαλκέων ὅπλων.* Fr. 731. 2. A völgy: *πόθι μοι πόθι παῖς ναίει ποτ' . . . ἢ ποντίας αὐλῶνας* (a tengeröböl). Trach. 96—100. 3. A földszoros: *Λάθα . . . μελέων ἀνέχουσα βίου βραχὺν ἰσθμόν* (a tartósság). Fr. 146.

b) Az állatok.

1. Az ugatás: *α) τοιαῦθ' ὑλακτεῖ* (a kiabálás) El. 229. *β) ἢ μάτην ὑλακτῶ* (a kiabálás); Fr. 58. 2. A harapás: *α) ἡ δ' αὖ μιαρὰ βρύκει* (a kinzás). Trach. 987. *β) βρύκομαι* (a kinzás) *τέκνον.* Phil. 745. 3. A fark behúzása: *ὁρῶσι χοὗτοι σοὶ δ' ὑπίλλουσι* (befogni a száját) *στόμα.* Ant. 509. 4. A lármázó madarak: *παταγοῦσιν ἅπερ πτηνῶν ἀγέλαι.* Ai. 168. Hasonlat. 5. A sebesen repülő madár (és az ellenállhatlan tűz): *ἄλλον δ' ἂν ἄλλῳ προσίδοις ἅπερ εὔπτερον ὄρνιν κρεῖσσον ἀμαιμακέτου πυρὸς ὄρμενον ἀκτὰν πρὸς ἑσπέραν θεοῦ.* O. R. 175—177. Hasonlat. 6. A szárny: *a) μήτ', . . . ξυνναίοιμ' εὐ-*

χηλος γονέων ἐκτίμους ἴσχουσα πτέρυγας (a vágyódás) ὀξυτόνων γόων. El. 240—242. β) l. ı. 2. 7. A röpülés: α) τίς γάρ ποτ' ἀρχὴ τοῦ κακοῦ προσέπτατο (az előrohanás); Ai. 282. β) ἔφριξ' ἔρωτι, περιχαρὴς δ' ἀνεπτόμαν (magán kivül lenni). Ai. 693. γ) ἀνέπταν (a borzadály) φόβῳ. Ant. 1307. δ) προσήμεθα βωμοῖσι τοῖς σοῖς· οἱ μὲν οὐδέπω μακρὰν πτέσθαι σθένοντες (önállónak lenni), οἱ δὲ σὺν γήρᾳ βαρεῖς ἱερῆς. O. R. 15—18. ε) φοιτᾷ . . . ἀπονοσφίζων μαντεῖα· τὰ δ' ἀεὶ περιποτᾶται (körülvesz). O. R. 476—482. ζ) πέτομαι δ' ἐλπίσιν (tanács nélkül lenni). O. R. 486. η) πᾶ μοι φθογγὰ διαπέταται (az elhangzás) φοράδην. O. R. 1309—1310. θ) εἴνασον εὔνασον ὠκυπέτᾳ (hirtelen) μόρῳ. Trach. 1042. 8. A röpülés és az ugrás: ἁ δ' εὐήρετμος ἔκπαγλ' ἁλία χερσὶ παραπτομένα (a forgatás) πλάτα θρώσκει. O. C. 716—717. 9. A szomorú madár: ποθουμένᾳ γὰρ φρενὶ πυνθάνομαι τὰν ἀμφινεικῆ Δηϊάνειραν ἀεὶ, οἷά τιν' ἄθλιον ὄρνιν, οὔποτ' εὐνάζειν ἀδακρύτων βλεφάρων πόθον. Trach. 103—106. Hasonlat. 10. A szomoru hangu madár és a kicsinyektől kifosztott fészek: ἡ παῖς ὁρᾶται κἀνακωκύει πικρᾶς ὄρνιθος ὀξὺν φθόγγον, ὡς ὅταν κενῆς εὐνῆς νεοσσῶν ὀρφανὸν βλέψῃ λέχος· οὕτω δὲ χαὔτη, ψιλὸν ὡς ὁρᾷ νέκυν, γόοισιν ἐξῴμωξεν, ἐκ δ' ἀρὰς κακὰς ἠρᾶτο τοῖσι τοὔργον ἐξειργασμένοις. Ant. 423—428. Hasonlat. 11. A panaszoló fülemile: α) οὐδ' οἰκτρᾶς γόον ὄρνιθος ἀηδοῦς (a szomorú anya) ἥσει δύσμορος, ἀλλ' ὀξυτόνους μὲν ᾠδὰς θρηνήσει. Ai. 629—631. β) πρόδοτος δὲ μόνα σαλεύει Ἠλέκτρα, τὸν ἐὸν πότμον δειλαία στενάχουσ' ὅπως ἁ πάνδυρτος ἀηδών. El. 1072—1077. Hasonlat. γ) ἀγχοῦ δ' ἄρα κοὐ μακρὰν προὔκλαον, ὀξύφωνος ὡς ἀηδών. Trach. 962—963. Hasonlat. 12. A kicsinyeitől megfosztott fülemile: οὐ μὲν δὴ λήξω θρήνων . . . μὴ οὐ τεκνολέτειρ' ὥς τις ἀηδὼν ἐπὶ κωκυτῷ τῶνδε πατρῴων πρὸ θυρῶν ἠχὼ πᾶσι προφωνεῖν. El. 103—109. Hasonlat. 13. A megfogott pinty: κάτω κρέμανται σπίζ' ὅπως ἐν ἕρκεσι. Fr. 382. Hasonlat. 14. A vad galamb: μέγαν ὄκνον ἔχω καὶ πεφόβημαι πτηνῆς ὡς ὄμμα πελείας. Ai. 139—140. Hasonlat. 15. A keselyü: μέγαν αἰγυπιὸν (a harczias férfiu) δ' ὑποδείσαντες τάχ' ἄν, ἐξαίφνης εἰ σὺ φανείης, σιγῇ πτήξειαν ἄφωνοι. Ai. 169—171. 16. Az élesen sivító sas, (a hó) és a szárny: ἀκτὶς ἀελίου . . . ἐφάνθης ποτ' . . . τὸν λεύκασπιν Ἀργόθεν ἐκ φῶτα βάντα . . . ὀξυτέρῳ κινήσασα χαλινῷ· ὃς ἐφ' ἡμετέρᾳ γῇ . . . ὀξέα κλάζων αἰετὸς ἐς γᾶν ὑπερέπτη, λευκῆς χιόνος πτέρυγι στεγανός (védve a fehér paizs oltalmával). Ant. 100—114. 17. A becsúszott vérszomjas kígyó: σὺ δ', ἣ κατ'

οἴκους ὡς ἔχιδν' ὑφειμένη λήθουσά μ' ἐξέπινες. Ant. 531—532. Hasonlat. 18. A vér kiszivása: *ἥδε γὰρ μείζων βλάβη ξύνοικος ἦν μοι, τοὐμὸν ἐκπίνουσ' ἀεὶ ψυχῆς ἄκρατον αἷμα* (szomorítani a szerencsés életet). El. 784—786. 19. A sziklához tapadó Polyp: *νοῦν δεῖ πρὸς ἀνδρί, σῶμα πουλύπους ὅπως πέτρᾳ, τραπέσθαι γνησίου φρονήματος.* Fr. 289. Hasonlat. 20. A sárkány: *ἀντιπάλου δυσχείρωμα δράκοντος* (a vérszomjas ember). Ant. 123. 21. Az együtt élő oroszlánok: *ἀλλ' ὡς λέοντε συννόμω φυλάσσετον οὗτος σε καὶ σὺ τόνδ'.* Phil. 1436—1437. Hasonlat. 22. A kicsinyeitől megfosztott nőstény oroszlán: *οὐχ' ὅσον τάχος δῆτ' αὐτὸν ἄξεις δεῦρο, μή τις ὡς κενῆς σκύμνον λεαίνης δυσμενῶν ἀναρπάσῃ.* Ai. 985—987. Hasonlat. 23. A szétmarczangolás: *δάπτει* (a szomoritás) *δὲ καὶ τὸ μὴ 'νδικον.* O. R. 681.

c) A növények.

A fa (és a zuhatag): *ὁρᾷς παρὰ ῥείθροισι χειμάρροις ὅσα δένδρων ὑπείκει, κλῶνας ὡς ἐκσώζεται* (a ki enged a kényszerüségnek, az nem bukik el). Ant. 712—713. Allegoria.

d) A tüz.

1. A tüz és a hőség: *ἐς τί μοι βλέψασα θάλπει* (a reszketés) *τῷδ' ἀνηκέστῳ πυρί* (az izgatottság); El. 887—888. 2. Az ellenállhatlan tüz: l. xxiv, *b*, 5. 3. A szikrázás: *α) αἴθωνι* (fénylő) *σιδήρῳ.* Ai. 147. *β) οἵαν ἐδήλωσας ἀνδρὸς αἴθονος* (őrült) *ἀγγελίαν.* Ai. 221. *γ) πρόσθεν οὗτος ἦν αἴθων* (büszke) *ὑβριστής, νῦν δ' ἐγὼ μέγ' αὖ φρονῶ.* 4. A lángolás: *α) ἄταν οὐρανίαν φλέγων* (a dühöngés). Ai. 196. *β) ἠνύσατ' ἐκτοπίαν φλόγα* (a nagyság) *πήματος.* O. R. 166. 5. A világosság: *α) παιὰν δὲ λάμπει* (élesen hangzani) O. R. 186. *β) ἔλαμψε* (a hangzás) *γὰρ τοῦ νιφόεντος ἀρτίως φανεῖσα φάμα Παρνασοῦ.* O. R. 473—474. *γ) δίκας δ' ἔλαμψεν* (az uralgás) *ὅσιον φάος* (a tiszteletesség). Fr. 11. *δ) σὺ δ', ὦ τὸ λαμπρὸν φῶς* (a nemes származás) *ἀποσβεννὺς γένους, ξαίνεις.* Fr. 497. 6. A melegség: *α) οὐκ ἂν πριαίμην οὐδενὸς λόγου βροτὸν ὅστις κεναῖσιν ἐλπίσιν θερμαίνεται* (magát vigasztalni). Ai. 478—479. *β) τῶν σὺ θάλπος* (a fájdalom) *οὐχ' ὑπεκδραμεῖ.* Ant. 1086. 7. Az égetés: *φλέγει* (a kinzás) *με περιβόατον.* O. R. 191. 8. Az olvadás: *α) τίν' ἀεὶ τάκεις* (a könnyezés) *ὧδ' ἀκόρεστον οἰμωγάν.* El. 122—123. *β) ἄνευ*

[illegible]

[illegible]

[illegible] Trach. [illegible]

f) Meteorologiai tünemények.

1. A szél: *α) τέως δὲ κούφοις πνεύμασι* (a gondolat) *βόσκου.* Ai. 558. *β) καὶ φθέγμα καὶ ἀνεμόεν* (magasztos) *φρόνημα καὶ ἀστυνόμους ὀργὰς ἐδιδάξατο.* Ant. 354—355. *γ) ὕπεστί μοι θράσος, ἁδυπνόων* (lelkes) *κλύουσαν ἀρτίως ὀνειράτων.* El. 479—481. *δ) "Ὕπν' ὀδύνας ἀδαής," Ὕπνε δ' ἀλγέων εὐαὴς* (szende) *ἡμῖν ἔλθοις.* Phil. 827—828. *ε) θάρσει· γίνεται τὰ πολλὰ τῶν δεινῶν, ὄναρ πνεύσαντα* (a keletkezés) *νύκτωρ, ἡμέρας μαλάσσεται.* Fr. 63. 2. A vihar: *α) Αἴας θολερῷ κεῖται χειμῶνι* (az őrültség) *νοσήσας.* Ai. 206—207. *β) ἐπέπνει* (az elrohanás) *ῥιπαῖς ἐχθίστων ἀνέμων* (a düh). Ant. 136—137. *γ) σχολῇ ποθ' ἥξειν δεῦρ' ἂν ἐξηύχουν ἐγὼ ταῖς σαῖς ἀπειλαῖς, αἷς ἐχειμάσθην* (a megrohanás) *τότε.* Ant. 390—391. *δ) δορός τ' ἂν ἐν χειμῶνι* (a rohan). Ant. 670. *ε) ἔτι τῶν αὐτῶν ἀνέμων ῥιπαὶ*

(a szenvedély) τήνδε γ' ἔχουσιν. Ant. 929 – 930. ζ) αἷμα χειμάζον (szerencsétlenségbe dönteni) πόλιν. O. R. 101. η) πάντα γὰρ συναρπάσας θύελλ' ὅπως βέβηκας. El. 1150—1151. Hasonlat. θ) οὔτοι νεμεσητὸν, ἀλύοντα χειμερίῳ (heves) λύπᾳ καὶ παρὰ νοῦν θροεῖν. Phil. 1193—1195. ι) 'Ερμαῖον ὄρος παρέπεμψεν ἐμοὶ στόνον ἀντίτυπον χειμαζομένῳ (kinzott). Phil. 1459—1460. 3. A vihar és a felhő: καὶ σε καὶ τὸ σὸν λάβρον στόμα σμικροῦ νέφους τάχ' ἄν τις ἐκπνεύσας μέγας χειμὼν (ha elmulik béketűrésem és kitör haragom) κατασβέσειε τὴν πολλὴν βοήν. Ai. 1147—1149. Allegoria. 4. A felhő: α) νεφέλη (a könny) δ' ὀφρύων ὕπερ αἱματόεν ῥέθος αἰσχύνει. Ant. 528—529. β) ἀνέφελον (nyilt) ἐπέβαλες οὔ ποτε καταλύσιμον. El. 1246. γ) Κενταύρου φοινίᾳ νεφέλᾳ (a ruha) χρίει δολοποιὸς ἀνάγκα πλευρά. Trach. 831—833. 5. A felhő és a sötétség: ἰὼ σκότου νέφος ἐμὸν (vakságom sötétsége) ἀπότροπον. O. R. 1313—1314. 6. A villám: τοιάνδ' ἐν ὄψει λύγγα θηρατηρίαν ἔρωτος, ἀστραπήν (a fény) τιν' ὀμμάτων ἔχει. Fr. 421. 7. A czikázó villám és a délnyugoti szél: λαμπρᾶς γὰρ ἄτερ στεροπῆς ᾄξας ὀξὺς νότος ὣς λήγει, καὶ νῦν φρόνιμος νέον ἄλγος ἔχει. Ai. 257—259. Hasonlat. 8. A hőség, a zápores ő és a szél: καί νιν οὐ θάλπος (a fájdalom) θεοῦ, οὐδ' ὄμβρος (a szerencsétlenség) οὐδὲ πνευμάτων (a kellemetlenség) οὐδὲν κλονεῖ. Trach. 145—146. 9. A záporeső és a jég: γένει' . . . μέλας ὄμβρος (a könny) χάλαζά (a vér) θ' αἱματοῦσσ' ἐτέγγετο. O. R. 1278—1279. 10. A harmat: ᾗ που ἀδινῶν χλωρὰν τέγγει δακρύων ἄχναν (a csöpp). Trach. 847—848. 11. A hó: l. xxiv, b, 16. 12. A havas tél és a termékeny nyár, a zordon éj és a fénylő nappal, a viharos szelek és a (nyögő) tenger (és a mindent legyőző álom): τοῦτο μὲν νιφοστιβεῖς χειμῶνες ἐκχωροῦσιν εὐκάρπῳ θέρει, ἐξίσταται δὲ νυκτὸς αἰανῆς κύκλος τῇ λευκοπώλῳ φέγγος ἡμέρᾳ φλέγειν· δεινῶν τ' ἄημα πνευμάτων ἐκοίμισε στένοντα (háborgó) πόντον· ἐν δ' ὁ παγκρατὴς ὕπνος λύει πεδήσας (az erős meghajlik a méltóság előtt), οὐδ' ἀεὶ λαβὼν ἔχει. Ai. 670—676. Allegoria. 13. A napsugár: ὦ Διὸς ἀκτίς (a villám). Trach. 1086. 14. A fénylő csillag: κἀμ' ἐπαυχῶ τῆσδε τῆς φήμης ἄπο δεδορκότ' ἐχθροῖς ἄστρον ὣς λάμψειν ἔτι. El. 65—66. Hasonlat. 15. A folyton változó hold: ἀλλ' οὑμὸς ἀεὶ πότμος ἐν πυκνῷ θεοῦ τρόχῳ κυκλεῖται καὶ μεταλλάσσει φύσιν. ὥσπερ σελήνης δ' ὄψις εὐφρόνα δύο στῆναι δύναιτ' ἂν οὔποτ' ἐν μορφῇ μιᾷ, ἀλλ' ἐξ ἀδήλου πρῶτον ἔρχεται νέα πρόσωπα καλλύνουσα καὶ πληρουμένη, χὤτανπερ αὑτῆς εὐγενεστάτη φανῇ, πάλιν διαρρεῖ κἀπὶ μηδὲν ἔρχεται. Fr. 713. Hasonlat.

Vessünk most egy pár pillantást Aeschylus és Sophocles tropusaira, s hasonlítsuk azokat össze egymással:

Mindkét költő az attikai történet egy egy korszakát képviseli: Aeschylus a perzsa háboruk, Sophocles Perieles korszakának embere. Kiviláglik ez nemcsak drámáik tárgyának megválasztásából és tendentiájából, hanem egész határozottsággal magukból az aránytropusokból is.

Míg Aeschylus különös nyomatékkal emeli ki az individuumot, addig Sophocles embertől vett aránytropusai alig teszik Aeschylus hasonczímű aránytropusainak egy harmadát, és ez természetes is, mert egy oly harczférfiu phantasiájában, ki a persa háborúk korában élt, abban a korban, mikor még mindent a személyes vitézség döntött el a harcz terén, mondom, egy oly férfiu phantasiájában mindenesetre jobban kimagasodik az individuum, mint egy olyannál, ki Pericles korszakában sokáig élvezte a béke áldásait.

Mig Sophoclesnél csak egyetlen egy árva tropust találunk a vallás és mythologia köréből, addig Aeschylus huszonhetet nyujt nekünk, daczára annak, hogy hátra maradt művei nem képezik egészen Sophocles hátra maradt műveinek két harmadát (ide számítva mindkét költőnek fragmentumait is). De ez is csak korszakuknak s egyéniségüknek kifolyása: Aeschylus, kinek atyja Euphorion az eleusisi mysteriumok papja volt, bizonyára több vallásos érzelemmel bírt, mint a rhetorika és philosophia emlőin Pericles fölvilágosodott és szabadelvű korában fölnövekedő Sophocles. Tökéletesenh iszszük, hogy a miatti keservében távozott Siciliába Aeschylus, hogy annyira félre tudták őt érteni mikor a mysteriumi titkok elárulásával vádolták, és nem azért, mert az ifju Sophocles őt legyőzte!

Korszakához és jelleméhez képest Aeschylusnál a versenyjátékok, a háború és az állami élet is jóval nagyobb szerepet játszanak mint Sophoclesnél, s nagyon helyesen mondja Ernst Curtius a görögök történetében (2, 266, harmadik kiadás): «Sophocles war so wenig wie Aischylos dem öffentlichen Leben fremd, aber er war ganz Dichter und hatte keine Neigung, sich durch Staatsgeschäfte und Parteitreiben die heitere Ruhe seines Geistes zu trüben».

Érdekesek Aeschylus orvostudományból vett meglehetős számmal előforduló aránytropusai. Oly föltünően hatásosak és éle-

sek azok, hogy önkénytelenül arra a gondolatra jutunk, hogy a marathoni, artemisiumi, salamisi és plataeaei heves harcok egy költői fogékony kedélyre való rendkivűl mély benyomásainak kifolyásai. Bizonyosan látta a költő a derék görög harcosokat egymása dőlni iszonyu fájdalmak között, s tán szemtanuja is volt ama megható marathoni episodnak, mikor testvére Cynaegirus, ki egy menekülő perzsa hajót lelkesültségében kezével vélt visszatarthatni a parton, az ellenség fegyvereitől összevagdalva bukott a tengerbe!

Az ember, vallás, mythologia, versenyjátékok, háború és állami életből vett aránytropusok föltünő nagy száma határozottan tanuskodik tehát a perzsa háboruk korának és egy abban élő genialis költőnek korával mindenben congenialis szelleméről, míg ama körülmény, hogy a vadászat, lótenyésztés és lóverseny, baromtenyésztés és kertészet köréből vett képek aránylag sokkal inkább előtérbe lépnek Sophoclesnél, ismét csak Pericles fénykorára vall, melyben a béke eme művei nagy lendületet nyertek, s arra a költőre, kinek a béke mindezen művei nagyon is kedvére voltak.

A két költőnek a hajózásból és a természetből vett képeik oly számosak, oly szépek, oly nagyszabásuak és hatalmasak, hogy lehetetlen egy részről észre nem vennünk, mint ragyog felénk műveikből Athenae nagy tengeri hatalma, s be nem látnunk, mint ragyogtatja azt két örömtől ittas, hazájára büszke költő felénk, más részről meg nem tapasztalnunk, mint szerette e két költő a természetet, minél szebbet és nagyobbat a földön, tán hazájukat és nemzetüket kivéve, alig ismertek.

Föntebb emlitettük, hogy Aeschylus ránk maradt művei nem képezik egészen Sophocles hátra maradt műveinek két harmadát, s ennek dacára Aechylus aránylag több mint még egyszer annyi aránytropussal, míg viszont Sophocles, ismét csak aránylag számítva, jóval több synecdochével és metonymiával birt. E tény határozottan azt bizonyitja, hogy Aeschylus phantasiája sokkal dúsabb, mig Sophoclesnél a reflexió túlnyomó. Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Aeschylus nagyobb költő Sophoclesnél, ellenkezőleg! Épen azért, mivel Sophoclesnél a reflexió túlnyomó, tartjuk őt nagyobb tragicusnak is. A reflexió az, melynek segitségével a dramaticus a cselékvényt szövi, a jellemek összeütközését s a catastrophát, tragicumot előidézi, de nem a phantasia. Az inkább a lyra s különösen az epos körébe tartozik,

mig a drámában háttérbe szorúl a reflexió előtt, minek leghatásosabb költői kinyomata a synecdoche és a metonymia. Innen van az, hogy e két tropust nagyrészt a dialogusban találjuk, ott, hol cselekvény és conflictus van, szóval: e kettő a dialogus fegyvere. De be kell vallanunk, hogy e fegyverek semmivel se élesebbek a görögök legnagyobb tragicusánál, Sophoclesnél, mint Aeschylusnál, tán a világ legplasticusabb tragicusánál. Ha Sophocles így beszél: «sebesebben jöttem semmint lábam akarta» (e h. én akartam), «magoktól taszították a láb csuklóját» (e. h. engemet), «félek mint a vadgalamb szeme» (e. h. vadgalamb), «atyád sírja nagy szem» (e. h. bizonyiték), «vért (e h. tőrt) tartva kezében», «kedvező lapáttal (e. h. széllel) kikötöttem» stb., akkor Aeschylusnál is lehet ilyeneket olvasni: «gyilkosságba (e h. vérbe) mártva kardját, «nem kis kézzel (e. h. nem minden költség nélkül) épitettem», «aludt vért szivtál ki a gyilkosságból» (e. h. a meggyilkoltnak testéből), «fegyverre szólítja a kiabálást» (e. h. a lázadó polgárt), sőt ha ilyeneket is hallunk tőle: «a byblus gyümölcse nem győzi le a kalászt» (e. h. az aegyptusi nem győzi le az argosit), «barátaim nyaktekercsére (e h. barátaim után való vágyamra) emlékeztettél», akkor nyilvánvaló, hogy túl is tesz Sophoclesen.

Aeschylus reflexiójának élesebb fegyvere tehát jóval kisebb a Sophoclesénél,de phantasiája sokkal hatalmasabb. Nem ok nélkül nevezi ő drámáit Homerus lakomája morzsáinak: meglátszik ez aránytropusaiban is. Phantasiája egészen rokon az epos plasticus phantasiájával, s oly erősen él benne, hogy hatalmas képei az epicus szellem colossalis romjai gyanánt tünnek föl. Egy oly költő, ki a képző művészetek minden ágát: a tánczot, éneket, zenét, költészetet, épitészetet szobrászatot és festészetet föltünteti képeiben; egy oly költő, kinek pl. a versenyjátékokból vett aránytropusaiból egy egész plasticus képet alkothatunk: a midőn látjuk a versenytért, annak kettős futópályáját, a harczbirákat s a futni induló versenyzőket, más részt meg látjuk a birkózót, a mint háromszor összecsap versenytársával, a mint azt földre teríti s a mint a legyőzött helyébe egy másik lép a versenytérre, hogy a győztessel megmérkőzhessék; egy oly költő, ki a fátyolt, menyasszonyt, nézést, lélekzést, fölugrást, napfényt és a csapódó hullámot, ki a hajót, istenfélő férfiut, gonosz hajóst, melegséget, idegent megvető, istenről megfeledkező polgárokat, ostort és a vadászhálót, ki a kicsinyeitől megfosztott, fészké-

ből légbe emelkedő, ijedten körben röpülő keselyüt, evezőt, evezést és a bevándorlottat, ki az anyjától elrabolt, bárányokat szétmarczangoló, növekedő, vérengző természetü oroszlánkölyköt, csecsemőt, áldozó papot, csöndes tengert, löveget és a virágot, szóval ki a költészet polychromiájaként oly különböző elemeket alkot egy képpé, mondom: egy oly költő valóban hatalmas plasticus szellemmel bírhatott. Már csak e tekintetben is nagy veszteség az, hogy nem birjuk Aeschylus összes műveit. Ki tudja, vajjon nem találtunk volna-e nála a versenyjátékokból vett aránytropusok módjára több oly plasticus egységü képet! Mert annyit meglevő műveinek alapján is merünk állítani, hogy Aeschylus phantasiája nagyszabásu képekben varázsolta maga elé az emberi élet és a természet jelenségeit, s hogy ő költői ösztönszerüséggel igyekezett e nagyszabásu képek minden vonását műveiben megörökíteni. Mily különséget találunk e tekintetben közte és Sophocles között! Képei sokkal kisebb szabásuak: a tenger áramlata, dühöngő Thraciai szelek, Erebus, feketés homok és a hullámtól korbácsolt tengerpart; a hajó ingása, fej, és a tenger mélysége; a szomorú hangú madár és a kicsinyektől kifosztott fészek; a havas tél, termékeny nyár, zordon éj, fénylő nappal viharos szelek, nyögő tenger és a mindent legyőző álom; ezek, igaz hogy szintén igen szép, de jóval kisebbszerü képei, melyek alig vannak itt-ott egy egy különböző elemmel vegyítve: a költészet polychromiája nála majdnem egészen kivész, s általában véve mondhatjuk, hogy a mily mértékben fejlődött a görögöknél a plasticus szellem az épitészetben és szobrászatban, oly mértékben enyészett az a költészetben.

Nem mulaszthatjuk el végül azt, hogy ki ne fejezzük érdekeltségünket Euripides iránt, s ki ne jelentsük, hogy szándékunk belépni e mogorva attikai múzsa habár tizenkilenc bilincscsel elzárt templomába, de csak akkor, ha kezünkben lesz a hozzá való kulcs, értjük Dindorf készülőben lévő szótárát Euripideshez, kinek aeschylusi szótára igen kitünő segédeszköznek bizonyult több nehéz és romlott hely megmagyarázásánál.

PECZ VILMOS.

EGY RÉGI MAGYAR SZÓ A PHILOSOPHIABAN.

A nyelv a gondolatok kifejezése, a philosophia a gondolatok tudománya. Nyelvészet és bölcselet azért sok helyütt egymástól tanulhatnak, sok pontban egymásnak segédkezet nyujthatnak. Ez utóbbi tényből akarnék a következő lapokban hasznot húzni, midőn egy oly kérdést készülök szellőztetni és, ha lehet, dülőre vinni, mely a nyelvészet és philosophia mesgyéjén mozog.

A kérdés ez: összes psychikai életünk kifejezésére a magyar irodalomban jelenleg két szó dívik: *szellem* és *lélek;* de van még egy harmadik, melyet íróink egyáltalában ritkán, helyesen pedig még ritkábban használnak — ez az *elme*. Mi az *elme* szónak értelme, philosophiai becse önállóan és a másik kettővel egybe hasonlítva? Ez, világos, philosophiai kérdés; de mert csak inductive, azaz a nyelvhasználat tényeinek alapján dönthető el, azért tárgyalása szükségképen nyelvészetileg indúl és foly. Egy tisztán philologiai értekezéssel, vagy jobban: monographiával kinálom meg tehát olvasóimat, melyből philosophiai tanulságot akarok levonni.

I.

Lássuk mindenek előtt az *elme* történetét.

Az *elme* legrégibb s ezzel legeredetibb szavaink egyike. A codexek s középkori, valamint vallási irodalmunk igen sürűn él vele; a legkölünbözőbb kifejezésbeli árnyéklatokkal fordúl itt elő, mi jobban bizonyitja bármi egyébnél, hogy élő szóval van dolgunk. Az irodalom sülyedésével feledésbe ment s a nyelvújítás megfeledkezett róla. Hogy e korban sem halt ki végkép, talán csak annak tulajdoníthatni, hogy kész trochaeus s gyakran igen tisztességes rímpár kerül ki segítségével.

Az *elme újabb* szereplése philosophiai jelentőségének kieme-

lésével jár együtt. Az Akadémia 1834-ben egy *Philosophiai Műszótárt* bocsátott közre, mely a bölcseleti használatra alkalmas magyar szókat gyűjti egybe — olykép azonban, hogy a német s ritkábban latin szóhoz azokat a megfelelő magyar kitételeket teszi, melyeket a különböző írók műveiből összeböngészett vagy maguk az illető írók ajánlottak. Így került e szótárba az *elme* is, s pedig a következő változatokban: *Pictetus* a *mens*-t fordítja elmének, *Szilasy* meg az *intelligentia*-t; *Imré*nél, a magyar philosophiai nyelv Barczafalvijánál, meg a *genie* vagy *ingenium:* lélek, észláng, lelény vagy *elme; mentalis* azonban az utóbbinál *észletes* vagy *észleti; Lángh vernunftgesetz* és *vernunfterkenntniss*-t *elmetőrvénynek* és *elmeismeretnek* fordít; *Imré*nél továbbá az *argumentatio: elméskedés; Szilasy*nak meg a ratio theoretica: *elmélkedő okosság.* Mi már most az *elme* értelme? Hogyan használja a philosophiai nyelv? — nem tudhatni. Sok bába között elveszett a gyermek.

Erről azonban az Akadémia által kiadott Műszótár nem tehet; ez szándékosan őrizkedett a megállapításoktól. És helyesen. A szót csak a közhasználat állapítja meg — magyar philosophiáról meg addig, nem *még* kevésbbé, hanem *ép* oly kevéssé lehetett szó, mint mai napság. Az Akadémia nyilván csak útmutatást akart adni a bölcseleti íróknak. Ha ilyenek lettek volna s ha, a kik voltak, komolyan nemcsak írnak, hanem dolgoznak vala, akkor bizonyos magállapítások létre jöttek volna önkényt is. Jellemző tény, hogy a magyar philosophia műnyelve készletének javarészét nem a philosophusoknak, hanem az íróknak és költőknek köszöni. Így veszett kárba az Akadémiának költsége s így a Műszótár íróinak faradsága is — mert ezek későbbi műveikben megint halmazával gyártották az új szókat, csakhogy most már nem az Akadémia, hanem a közönség, helyesebben: könyveik számára. Az *elme* pedig, nem lévén új szó, mint terminus egyhangún mellőztetett ezentúl is. Ekkor aztán ismét az Akadémia vette kezébe a dolgot s 1848-iki február 14 ikén tartott osztálygyülésén abban állapodott meg, hogy az *elme* az ember lelki tehetségeinek, úgy a felsőbbeknek, mint az alsóbbaknak egész összeségét jelenti; az *ész* (vernunft) és *értelem* (verstand) pedig az *elméhez* alárendelt viszonyban állanak.

Minthogy az elmének e szerint igen előkelő szerep jutott, észrevette már most a nyelvphilosophia is. Hogy e szó értelmének

ilyetén való megállapítása nagyon is tág s nagyon határozatlan volt, az nem hogy ártott volna az ilyen bölcselkedésnek, hanem inkább használt neki. 1852-ben *Kállay* származtatni és fejtegetni kezdi. Megemlíti, hogy a *Debreczeni Grammatika emel*, elevat, igéből magyarázza; *Kassai öm* gyökeret képzel: ömöl, ömlik, emlik, emle, elme; *Dankovszky* végűl azt állítja, hogy a román *mente* szóból van kurtítva. Mindez *Kállayt* nem elégíti ki. A nyelvphilosophia messze távolban szeret kalandozni, Debreczen és Románia pedig nagyon közel esnek hozzánk. Így kerül *Kállay* Arábiába. «A magyar *elme* szóhoz mind alaki, mind tartalmi tekintetben legközelebb áll az arab *elm* vagy *ilm* törzsszó, mely mint főnév és igeszó bölcselkedést s eredményét, a tudást, tudományt s az ezekkel foglalkozókat vagy bölcseket fejezi ki.» Ha pedig nem a tér, hanem az idő kategoriájának szempontjából veszszük a dolgot, akkor *Kállay* eljárása szintén következetes, a mennyiben a több ezer esztendős zsidó nyelvhez fordúl. E nyelvben megvan a *jehova* vagy *elohim* szó; ez utóbbinak első szótagja *el* pedig föltünően hasonlít az *el*me szó első szótagjához. Így tehát «az *elme* a legszebb s a legmeglepőbb viszonylatban áll az isteni fölényhez». (Új Magyar Muzeum, 1851—2, II. k. 211 l.)

Hunfalvy Pál (u. o. III. 9—10. l.) erre azt mondja, hogy a magyar *elme* szó mindig lelki tehetséget vagy magát a lelket jelenti, sohasem azonban a tudást; egyébiránt alaki tekintetben a magyar *elmén*, abit, és *elmén̄*, in mente, még hasonlóbban hangzik egymáshoz mint *elohim* és *elme*. De *Kállay* azzal vág vissza, hogy «száraz nyelvészetben nincs élet, azt a nyelvészeti bölcselet hozza meg, mire az ősvilági tanok búvárlása a nélkülözhetetlen eszköz, melynek gyógyító ereje elégítheti ki egyedűl a tudni-vágyást». Ennélfogva most is azon meggyőződéssel zárja be czikkét, «hogy az elme isteni szikra bennünk s igaza van a költőnek: Est deus in nobis, agitante calescimus illo» (u. o. III. 292. l.).

Így bölcselte le *Kállay Hunfalvyt.*

A nyelvphilosophiának egy másik képviselője, *Czuczor*, nem külföldön, hanem itthon kalandozott. Ezért sokkal szerényebb is. Kállay azt akarta bizonyítani, hogy az *elme* «ősvilági bölcseleti szó»; ő csak magyar eredetünek akarja bemutatni. Az *elme* «az ősmagyar fölfogás szerint oly valami lény, melynek fő tulajdonsága a mozgás»; az *elme*, körülményesebben és pontosabban «va-

lami mozgékony, ide-oda járó-kelő, majd rendes, majd csavargó utakon haladó s néha egészen eltévelyedő lény (u. o. IV. 38. l.). A mi pedig alakját illeti, az olyan mint: eszme, isme, fityma, tutyma, nuszma, kuszma, hajma — s a nyelv más ily fajta plántája. Marad tehát törzsül: *el*, megnyujtva: *él*: mozog; rokon vele: *il*, illan, villan, illeg, billeg. Egyébiránt az *emle* sem egyéb, «mint az átvetett *elme*». Ez utóbbinak tehát a származékai: emleget, emlékezik, mint a latinban *mens* és *memoria*.

E vita rajzának kiegészítése czéljából meg akarjuk még említeni, hogy ugyancsak az Uj Magyar Muzeumban mind *Czuczor* (1854. I. 351—64. l.) mind *Kállay* (1855. I. 477) ismételve hozzá szólnak a dologhoz. De ezt már bátran mellőzhetjük. Ki kell azonban emelnünk *Czuczor* következetességét. A Nagy Szótárban ugyanis így származtatja az elmét: el-mi, elő-mi, elő-valami — a miből következik, hogy az elme legtágabb értelmében azon tehetséget jelenti, mely minden ismeret *elejét*, kútfejét alkotja. De minthogy van *éles elme* is, meg *elmés* és *elméncz*, azért «elemeztethetik így is» : él-mi, élő-mi, élő-valami — a mi az emberben az élőt, az életerőt, a szellemet alkotja.

Mindennek a philosophiai írók nem igen vehették hasznát. Annyit tanulhattak volna ugyan ebből, hogy az elmének rájuk nézve nem nyelvi eredete, hanem bölcseleti tartalma a fontosabb s hogy értelmének megállapításához nem juthatni à priori bölcseleti uton — mint *Czuczor* és *Kállay* — hanem csak úgy, ha e szónak eddigi irodalmi használatát kutatjuk s ez eredményt aztán a lelki működés fogalmaival egybevetjük. Bölcseleti íróink azonban nem jártak ezen az úton. *Erdélyi* egy pár igen általános megjegyzést tesz e szóra, melyek közt hogy helyes is akad, az író nagy tehetsége s ép nyelvérzéke mellett s miatt nincs mért csodálnunk. Különben érdekesbnek tartja ő kimutatni, hogy az *eszme* és *beszéd* szók az ész gyökerére hajlanak vissza, a mely az utóbbiban a *b* előtétele által csak el van födve (Budap. Szemle új folyam III. 324. l.). — *Purgstaller*, ki a philosophia minden ágát tárgyalta magyar nyelven, azt találja, hogy «az ember szellemi tehetségei az elme, kedély és akarat». Az elme «a fogalmaknak és eszméknek tehetsége» ; az elme «ismerő tehetség». Eltekintve e megállapítás önkényes és különben is helytelen voltától, nem is használja ezentúl többé az *elmét* műszói értelemben. És mégis ez az elme egyet-

len succès d'estime-je. *Brassainál, Horváthnál,* az elme semmiféle meghatározására nem akadunk. És így csodálhatjuk-e, ha legújabban *Pauer* megirta a philosophiai történetét Bacontól napjainkig, a nélkül, hogy az elme szó csak elő is fordúlna benne?

A philosophia magyar nyelvének pedig e mulasztást jóvá kell tennie, annálinkább, mert ezzel kötelességet is teljesít. Vissza kell ültetni e szót régi jogaiba. Annyi korcs szónak megemésztésén fárad bölcseleti nyelvünk, hogy egyszer, már csak az újdonság kedvéért is, egy régi jó szónak is talán hajlandó lesz megadni a honosítást.

II.

Melyek azonban e szónak jogai? Azt egyedűl, ismételjük, az eddigi irodalmi s népi használatból lehet kimutatni. S itt mindenekelőtt a *codexek* nyelvhasználatát kell figyelembe vennünk. Csak azt bocsátom még előre, hogy a magyar philosophiai szók ily irányú alapos vizsgálata nem fogja beérhetni a készülő Történeti Szótár odavágó anyagával; ennek oka igen egyszerű. A codexek földolgozói csak a szóanyagot kutatták, az árnyéklatokra pedig csak nagy ritkán, s ekkor is inkább nyelvi szempontból, vannak tekintettel. A philosophiai érték megállapításánál pedig épen ezek az értelmi árnyéklatok döntő fontosságúak. Ekként én az itt következő adataimban a Történeti Szótár idevágó kész anyagának csak kis részben vehettem hasznát.

Minden kétes értelmű szónak jelentésére világot vet azon szócsoport, melyhez tartozik, melylyel rokonértelmüen használják. Hogy egészen elfogulatlanúl kezdhessünk föladatunkhoz, tekintsük az *elme* codex-irodalmi használatát mindenekelőtt is ezen szempontból. A következőket találjuk:

I. Az elme synonym a gondolkodással. *Elme és ész:* «Ne vedel ezv̂nket elménket.» Thewr. cod. Nyelvemléktár II. 292. l. (e kiadást ezentúl Ny. rövidítéssel fogjuk jelezni). *Elme és értelem*: «Elmeye embernek meg eleſeytetyk: Ertelme el zeleſeytetyk» Weszpr. c. Ny. II. 42. l. — Ide tartoznak ezen kitételek is: «ees welekedyk wala ezen ő elmeyebe», Peer c. Ny. II. 102. l.; szintén Thewr. c. 314: «meg vilagoſul.. az elme»; úgyszintén 369: elmedet foglalyad az iſteny elmelkedeſbe»; továbbá: illyeneket ő elmeyeben nagy keſerőſeggel forgatia wala» Peer c. 66. l.

II. Az elme a következőkben közel áll az érzelemhez. *Elme és sziv:* «wylagofohd meg my zywewnketh elmeenketh», Érdy c. Ny. IV. 479. *Elme, szív és lélek:* «embernek elmeye es zywe lelke» Érdy c. 506; vagy a Thewr. c.-ben 323: «zabad elwewel edes zywel lelekkel . . . zolgalhaffak»; ugyanitt 328: «wezekletes zywel lelekkel Es egygyw elmewel»; vagy a Weszpr. c. 38: «Taneytya mynd az telyes zywet: telyes lelket: telyes elmet chak Iefus criftufban thereyteni». *Elme, szív és kivánság:* «awag elmeyewel: awag zywewel: awag kywanfagawal» Weszpr. c. 41.

III. Rokonértelmüen használtatik az elme a lélekkel általában. *Elme és lélek:* lelkeet eeltetween ayoytatus ymachagokkal, elmeeyeet mennyey gondolatokkal» Érdy c. 495; vagy Kinizsi Pálné imádságos könyvében, Magy. Nyelveml. Döbrentei kiad. II. 20. l.: «mykoron en lelkőm ees elmeem hatalmak gyarlofagos zomorwfagaban leyend»; vagy ugyanitt 17. l.: elmey wigafag, és 63. l.: lelky wygafag; vagy a Thewr. cod.-ben ugyanazon a lapon, 269, áll egyszer: lelkemnek wygafaga, és ismét: elmeknek wygafaga.

IV. Használtatik végre rokonértelmüen mind a lélekkel, mind az első két rendbeli csoportozattal. *Elme, lélek, sziv s értelem:* «zeretteffec menden zŭwel es menden leleckel es menden elmeuel es menden ertelmel» Müncheni c. Ny. I. 272. — Érdekesek még ezek a kitételek: «azt kywanwan latny, kyt *elmeyenek sceme* előt tarth wala» Peer c. 65. l. Továbbá: «el hynteth keweŀeket ő *zywenek elmeyeből*» u. o. 75. l.; ugyanez a Kinizsi P. i. k.-ben, 59. l.: «Thőn hatalmath ő karyaban el veztee keweelőketh ő *zywcenek elmeyeewel*». Végül a Weszpr. c. 22. l.: «O azert aittatos *lelők emeld fől a te elmedet*».

Mindebből ha egyéb nem is, annyi világos, hogy az *elme* már itt, legrégibb nyelvi maradványainkban, a psychikai élet nyilvánulásaira alkalmaztatik, hogy már tisztán elvont fogalom és sok az árnyéklata. E szó functióját az akkori nyelvben világosabban föl fogják tüntetni a következő példák, melyeket oly módon állítunk egybe, hogy a helyette ma divatos kifejezést vetjük vele párhuzamba. Ez sem lesz érdekesebb pont az előbbinél, de mindenesetre tanulságosabb, a mennyiben közelebb érjük érteménye velejét. — Elme ma *ész* v. *értelem:* «Ne eeleegőgyetek ez nemes yrafnak chak olwafaffawal es hallafawal De veffeetők reea elmee-

teket es tanolyatok megh hogy» ... Érdy c. 492; vagy: «vilagofodott elmejő ember» homo illuminatus, Teleki c. 77; és a Bécsi c. Ny. I. 71. «a te elmednek gondolatid tudnad», cogitationes mentis tuae scires. — Elme ma *emlékezet:* «Forgattale ... gonofz gondolatokat ... elmedben», Thewr. c. 314; és az említett hely a Weszpr. c. 42: «Elmeye embernek meg elefeytetyk». — Elme ma *szív* v. *lélek:* «Szent fzeretednek langiaual Tőlch be elmem fok iauaual», Thewr. c. 308; ugyanitt 336: «kewanwnk teghed dycherny ... aytatos elmewel es zowal»; Bécsi c. 47. «zomoro es naǵ felelemmel megzoreitatot elmemet» tristem animum et nimio timore contractum; továbbá a Nagyszomb. c. Ny. III. 300: «menewel inkab tőb malazt adatic ayo embőrnec elmeiebe Annewal inkab a keuel embőrnek elmeiebe iriǵfegnek ferge neuekődic»; végül Thewr. c. 344: «tawoztas el mytewlewnk bynnek ondokfagath es agy elmenek tyztafagath». — Elme ma *gondolkodásmód* v. *szellem:* «Mert a hewfagos zywnek megh meg ielőnthőie ees mynemő embőr elmeiebe, elyeetennek mutattya zaianak chachogafa» Winkler c. Ny. II. 130; ugyanitt 211: «Mykeppen az zereteth az elmeth fel emely azon kepen az gonoffag el mereythi»; és Bécsi c. 49: «elmeieuel es nemzeteuel Macedoniay»; et animo et gente Macedo; és: «Embernek elmeye Menere egh kys hangjanak nyoma eez fewldnek zeleffegeben» Winkler c. 115; végül Bécsi c. 52 «es nemberi gondolat alat ferfiv elmet vifelven»; et foeminae cogitationi másculum animum inferens. — Elme ma közel jár a *jellem* értelméhez: «Igaz elmejő leǵ», aequo animo esto, Bécsi c. 33. — Elme megközelíti a mai *bátorságot:* «Eǵ elmeiőc leǵetek atamfiay» aequo animo estote fratres, Bécsi c. 15. — Elme ma *eszmélet* (besinnung); «Elefteb meg yede Deh elmeyehez terwen. wr yftenhez fohazkodek magaban batorfagot wőn», Peer c. 66. — Elme helyett ma *kedélyt* mondanánk: «Elmenek niogodalmaual» Thewr. c. 300; ugyanitt 328 a már említett hely: «weztekletes zywel lelekkel Es eǵyǵyw elmewel»; vagy Bod c. Ny. II. 367. «eyel fem ńugolmas ő elmeiben». — Elme közel jár ma az *erény* v. *jámborság* értelméhez: «Mond a nep tegedet erős elmeiő nembernek lenned», scit mulierem te esse virtutis, Bécsi c. 4; Károli szerint: hogy jámbor asszonyember vagy.

Az *elmének* ily használatára a latin nyelv igen nagy, de talán elhatározó befolyással volt. A latinban is rokonértelmű a *mens*

ezekkel: *animus, ratio, prudentia, consilium, solertia, ingenium, natura;* mondják továbbá: bona v. mala mente facere alquid; sőt az említett «szívnek elméje» kifejezés mássára is akadunk Lucretius e sorában, melyet Forcellini nagy szótára idéz: «Cum sommus membra profugit, *mens animi* vigilat». De épen ez az alkalmazékonyság bizonyítja, hogy az *elmé*ben elejétől fogva erő és életrevalóság volt. Kitünik ez abból is, hogy sem a bécsi v. müncheni codex nevezete alatt ismert legrégibb bibliai fordítás, sem pedig a többi codexek eredeti tartalma nem használja az *elmét* csak *mens* értelmében, hanem ennek legtöbb synonymját is mensnek fordítja, valahányszor — legalább ezt kell föltennünk — az írók nyelvérzéke szerint a két szó egymást födi. Ez tehát tárgyunkra nézve körülbelül az, mi a próba a számvetésnél. De láttuk ezen fölül hogy az elme az *anima* és *spiritus*, az *eszmélet* és *erény* értelmében is használatos, mit a *mens*-röl, hiremmel legalább, nem állíthatni. Minthogy továbbá az elme nem használtatik minden egyes codexben más-más, hanem — mint idézeteink bizonyítják — egyező árnyéklattal, az sem tehető föl, hogy önkényes használattal volna dolgunk. Az ilyen terjedhetett a nyelvújítás korában s terjedhet ma, midőn az író munkái által, ha nem is mindig a közönséggel, de legalább írótársaival folytonos összeköttetésben, érintkezésben áll. A codex-irodalom korában azonban ilyesmire nem is gondolhatni. Abból meg, hogy az *elme* az ország legkülönbözőbb részeiben írt s akár fordítást, akár eredetit tartalmazó codexekben egyaránt igen sürűn fordúl elő, azt következtethetni, hogy nem csak tudós, hanem a nép ajkán is élő szóval van dolgunk. Mindebből pedig az foly, hogy az *elme* elejétől fogva életre való, azért alkalmazékony s azért utóbb bő árnyéklatú szó volt. Nem a latin használat *utánzása* fejtette ki az *elme* benrejlő erejét, hanem ez úgy fejlődött; amannak kétségtelen befolyása alatt ugyan, de saját természete szerint; tanult tőle, de a mit tanult, önállóan érvényesítette.

S már most vonjuk le a közlöttem tényekből a tanulságot: Az *elme* a codexek használata szerint a benső élet kifejezése volt. Nem használtatott itt soha a lélek egyes jelenségeinek, hanem inkább más-más irányban való nyilatkozatainak, állapotainak, vagy népiesen: tehetségeinek kifejezésére, még pedig — s ez fontos — úgy psychologikus mint ethikus irányzattal.

III.

Az így kifejlődött szónak lépett a könyv-irodalom örökjébe. Hogyan gazdálkodott vele, azt a következőkben akarjuk föltüntetni. Csak annyit bocsátunk előre, hogy az írók közül csupán azokra leszünk figyelemmel, kiknél az *elme* föltünő vagy akár egy akár más irányban jellemző használatú. Nem az irodalom, hanem az *elme* történetét vagy fejlődését akarjuk megírni. De nemcsak az írók, hanem az anyag összeségének az olvasó előtt való földolgozása is merőben fölösleges, de czéltalan is volna. Feladatunkon nem az anyag összesége, hanem csak teljessége lendíthet. Ez utóbbira nézve pedig elegendő, hogy semmi szükségest ne mellőzzünk.

A XVI. századbeli népszerű irodalommal kezdjük, mert érdekesnek tartjuk azon tény kiemelését, hogy az *elme* a nagy közönségnek szánt munkákban helyet foglalt. Ebből úgy hiszem, közkeletü voltára bátran következtethetni. A tények közlését azonban az irodalombeli használat egy általános jellemvonására való rámutatással kell megelőznünk. Talán föltünt olvasóimnak is, hogy a codexek az elmét túlnyomón egymagára, *jelzőtlenül* használják s azért itt többnyire az egész mondatból, az összefüggésből tünik csak ki értelme. Az irodalmi használat a szó jelentményeinek változtatását, módosítását az *elme* elé függesztett más-más *jelző* által azonnal föltünteti. De nemcsak ez az ékítés gazdagodás egyszersmind, hanem mindazon állapot, cselekvés és szenvedés is, melyet az *elmé*nek a könyv-irodalom tulajdonít. Lesz alkalmunk mindezt átnézetesen föltüntetni. De itt sem volt tán fölösleges kiemelni, mily *külső* eszközök által történik ezentúl az *elme* értelmének *belső* gyarapodása.

Az *Argirus*ban olvassuk:

A tündér leánynak sem buzog már szive,
Helyén vagyon immár bujdosó elméje.

A *Chronica Apollonius nevü király-firól* végszakában állnak e sorok:

Igen bizik Istenben Apollonius
Király, tengeren bujdosván elméjében.

A *Salamon* és *Markalf*ból érdekesek e helyek: «Elméjében iszik, a ki az evö embernek köszön». És: «A hallás ott elvesz, a

hol az elme nem vigyáz». Végül: «Az éhség elváltoztatá elmémet». Mindegyik mondatban más-más az árnyéklat.

Mielőtt az írókra térnénk, legyen szabad egyetlen példával legalább az *elmé*nek, hogy úgy mondjuk magánéletbeli használatát illustrálnunk. 1602-ben írja Rimay János Thurzó Györgynek «. . . En, kegyelmes uram, az világi külső tekintetes állapotokra való vágyódásomban az időnek folyásához képest, úgy megbirtam az értelem által elmémet, hogy szintén ugyannyira nem kivánhatok sem hadnagyságot, sem kapitányságot. . .» (Országos levéltár, *Nagy* Gyula közlése).

Fölötte tanulságosok azon adatok, melyeket *Pázmány*ból, korának legnagyobb prózairójából meríthetni. Ime egy-kettő a *Kalauz*ból: «Nem olyan jóság, nem olyan hatalom és bölcseség vagyon az testemben, a minemüt mi gondolunk, és elméinkben foglalunk» (I. k. III. r.). «Nagy elméjü embernek mondjuk» (I. VII.). «A magok *elméjében*, nevetségesen, de veszedelmesen magok rettegésére, gondolattyokkal csinált vásztól *félvén* . . .» (III. e. i.). De hajlandó vagyok a *Pázmány* fordításabeli adatokat még jellemzőbbeknek tartani, egyrészről azért, mert a latin nyelvvel van itt is dolgunk s így a codexbeli használattal szemben legvilágosabban tünik ki a haladás; s más oldalról meg azért, mert itt az eredetiben a kész-fogalom adva van s így *Pázmány* finom nyelvérzékénél s törzsökös magyarságánál fogva a fordításból az elme értelme, hogy úgy mondjam, még biztosabban tetszik ki, mint máshonnét vett adatokból, melyeket halmozni kellene a végből, hogy a határozott jelentményt levonhassuk. *Pázmány*nál annyi az adat, hogy nehéz a válogatás; így oeconomiára vagyunk kényszerítve. Csak két helyet idézek a *Kempis Tamás*ból; de ezek olynemüek, hogy az elme értelmének meghatározásában döntő fontosságúak. «Valamiket *gondolhat* és *kivánhat* az áitatos elme, mindazokat . . . neked nyujtom és bemutatom» (IV. 17); quaecunque potest pia mens concipere et desiderare, haec omnia tibi . . . praebeo et offero. A második: «Minden vigaság és örvendezés felett, melyet elmém *megfoghat* és *érezhet*» (III. 21.); super omne gaudium et jubilationem, quam potest mens capere et sentire. Ime a codexbeli használat rövid, határozott és mintegy öntudatos kivonata! Azt fogjuk találni, hogy későbbi legnevesebb iróinknál az *elme* használata szintén e két pont köré csoportúl; bármily elágazása az árnyékla-

toknak visszavihető e két képzetre: az elme gondol és kiván; bármily látszatos bővülése a használatnak redukálható e két fogalomra: az elme meg (fel) fog és érez.

Zrinyi nyelve pongyolaság hírében áll. Bármint álljon azonban a dolog, tényleg nála az *elme* élő s elég gyakori használatú szó. A Pázmánybeli adatoknak mintegy alaki kiegészítése czéljából egy-két oly helyet akarunk csak idézni, melyekben az *elme* gondolkodásmódot, szellemet, érzéket, szóval: az egész belső embert jelenti. Ilyen mindjárt a hősköltemény kezdete:

Én a ki azelött ifju elmével
Játczottam szerelemnek édes versével...

Továbbá II. é. 2. vers:

Az ü elméje is vala nyughatatlan.

A III. é. 1. vszka:

Embernek elméje mint fordúl.

S végül IX. 23.:

Soha én te rólad nagy gondú elmémben
Ily vitéztelenséget nem eresztettem.

Áttérünk a kor philosophusára, *Apáczaira*. Nem fontosabb egyén, de érdekesebb alak az előbbi kettőnél, a mennyiben még mindig nem tudjuk, hányadán vagyunk vele. Igazán nagy alak-e, vagy csak a talapzat-e oly magas, a melyre egy-két bámulója és ezeknek számtalan utánbámulója emelte? Mert a talapzatot és alakot nem tudjuk egymástól elválasztani. A távolság és ismeretlenség kettős ködét még mindig nem törte át az érdemleges, minden oldalról való méltatás osztó és világító fénye. Szinte fájlalom, hogy nem szólhatok itt e lángbuzgó férfiú elméjéről, a helyett hogy, mint föladatom követeli, csak a nála előforduló elme szóról értekezzem.

És itt mindjárt az elején helyre kell igazítanom egy balvéleményt, melyet Apáczainak az elme szóhoz való viszonyát illetőleg *Erdélyi* óta táplálunk; a magyar philosophálás történetirója elhitette ugyanis velünk, hogy Apáczai fedezte föl s vitte be e szót a magyar philosophiai nyelvbe. A dolog azonban nem így áll. *Apáczainak az elme szó nem köszön semmit.* Mert nézzük csak, hogy áll a dolog voltakép?

írónk, tudvalevő, először tett kisérletet a magyar nyelven való philosophálásban. Már most a bölcselet ép oly kevéssé lehet el műszók nélkül, mint bármely más tudomány. Apáczai tehát bátor lélekkel fogott hozzá a műszók megalkotásához. Szerencsével-e s igazán-e oly vakmerőséggel, mint sokan hiszik, azt vizsgálni nem tartozik tárgyunkhoz. De szükséges fölemlíteni, hogy philosophusunk igen praktikusan járt el, a mennyiben minden műszónak megmondja latin nevét is — az *elmé*ét nem. Miért nem? Mert tán ezt úgyis széltiben tudták? De hát tudták-e pontosan, mit jelent a philosophiai használatban a *mens?* Ha nem tudták, oda kellett volna a magyar mellé a latint is vetni. Ha tudták, akkor meg nem használhatta a magyart a latinnal egyértelmüen — mert akkor tudták azt is, hogy azok *nem* egyértelmüek. Mert valóban nem azok. A philosophia latin nyelvében ugyanis a legrégibb időtől mind mai napig a *mens* nem egyéb mint a *gondolkodás, itélés és következtetés* tehetsége; kivételt csak *Kant*nak «De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis» cz. munkájában találtam, melyben a *mens* a későbbi *Kritik der reinen Vernunft* egyik új fogalmának kifejezésére használtatik, — mily értelemben, arról még lesz szó. A fentebbi értelmet illetőleg pedig tudjuk, hogy az *elme* nem tesz ennyit; nem tesz csak ennyit. Ha tehát Apáczai minden nyelvtény vagy — mint az akkori viszonyok tekintetbe vételével helyesebb mondanunk: — a köztudat ellenére az *elmét* csakis és csupán *értelmi* jelentményében akarta használni, akkor eo ipso oda kellett volna az *elme* mellé a *mens*-t is tennie, a mint oda teszi a «valami alá vettetett dolog» mellé a *subjectumot* és az *objectumot* kétszer is az «előtte lévő dolog» és az «előtte való dolog» mellé. De nem teszi oda. A fönebbi kételű okoskodás élét pedig ha ki nem kerüli — de erről nem is lehet szó. Nem szabad egy íróra oly érdemetlen dicséretet róni, mely, ha igazságát vizsgáljuk, váddá lesz ugyanezen íróra nézve. Már pedig a mit Erdélyi Apáczairól dicsérettel említ, az jól megfontolva Apáczai ellen fordúl — ellene és Erdélyi ellen.

A kiút pedig szerintünk egyszerű. Apáczai a magyar szó mellé nem teszi a latint, mert *nem használja azt műszói értelemben.* Nem éri tehát dicséret: nem érheti tehát vád. De még tovább megyünk. Abból sem lehet Apáczai ellen vádat formálni, hogy hát

mért *nem* használja az elmét műszói értelemben? Azért nem, mert ily értelemben *nincs is rá szüksége.*

S itt, hogy ezt világossá tegyem, philosophiáját illetőleg kell egy megjegyzést tennem. Apáczai Descartest követte. Ez a philophus pedig nem vizsgálja az elmét, hanem keresi a megismerés egy biztos indulópontját, kutatja a lélek viszonyát a testhez s mindkettőnek viszonyát istenhez. Csak föladatunkat tartva szem előtt, azt mondhatjuk: Descartes nem vizsgálja az *animus*-t (mens), hanem az *anima*-t. És Apáczai föltétlenül követi mesterét annyiban, hogy a mit ez nem vizsgált, azt ő sem bolygatja. Erről meggyőződhetik bárki, ha a *Bölcsészeti Dolgozatait* (szerkesztette Horváth Cyrill, Pest 1869) nem mondom olvassa, hanem pusztán forgatja. A «Tanácsban» ezeket találjuk: félénk elméjű ember (54. l.); csak nemes elméjek és bátor szüvök legyen (57.); Minden gyönyörüségedet az irásban helyheztesd, melyre gondolkozásidot ... vigyázásidot, elmédet, egészségedet (60. l.). — Már most kérdjük: van-e ebben valami, de csak a legkisebb árnyéklat is, melylyel már nem találkoztunk volna? Van-e ebben a philosophiai értelmű *mens*-nek, szorosabban: a műszói használatnak csak nyoma is? Igen ám, de a Tanács nem bölcseleti mű. Apáczainak philosophiája a *Magyar Encyclopaediában* van lerakva.

Lássuk tehát ezt: 65. l.: Az elme, mely magát ismeri és egyebekről mindenekről kételkedik... 68. l.: Akárminek érzése is oly dolgoktól ered bennünk, mely a mi elménktől különböz. 69. l.: A mik az embernek az Isten, maga elméje és a testi dolgok körül tudni szükségesek, azok vagy dolgok vagy szók. U. o.: Az elmét a dolog ismeretire viszik. — És a melyet szándékosan utoljára hagytunk, e hely: «Könnyebb az elmét hogy legyen és mi legyen megtudni, mint akármi egyebet». Ez a 65-ik lapon áll. Mi az idézeteket a 69-ikig terjesztettük ki — a meddig Apáczai az *elme* használatát; legalább nem emlékszem, hogy ezentúl csak elő is fordúlna. Erdélyi azonban már megáll ez utolsó helyen közlöttem idézetnél és fölkiált: «Köszönet Apáczainak az elme szóért. Az föl van fedezve s jogaiba iktatva» (Bp. Szemle, i. h. 301. l.). Nagy barátja vagyok magam is az elismerésnek, de szeretem a pontosságot is. Ezt pedig Erdélyiben, főkép e helyen, keresve sem találhatom. Már miért födözte volna föl Apáczai az *elmét?* A codexbeli használatról, ha nem Apáczainak, de Erdélyi-

nek tudnia kellett volna, a mennyiben e sorok elején idézett vitában Kállay részéről a bécsi codex egy érdekes, általunk is fölhasznált helyére (I. 52) hivatkozás történik; e vita pedig tíz évvel zajlott le Erdélyi czikkének megírása előtt. De ha ez s az Akadémia által kiadott Magyar Nyelvemlékek kikerülték is figyelmét — nem élt-e Apáczai korában *Pázmány* és *Zrínyi?* Már most azon művek chronologiai rende, melyekből a közöltem fontosb adatokat e három íróból merítettem, a következő: A *Kempis Tamás* megjelent 1604-ben; a *Szigeti Veszedelem* 1651-ben, a *Magyar Encyclopaedia* pedig 1655-ben! Ha pedig a kérdésben forgó szó használatának becsét tekintjük, akkor Apáczai szintén utolsó sorban áll. A mint a «Tanácsban» él vele, abban nincsen semmi műszói; de legalább jó és helyes a használat. Az Encyclopaediában azonban mesterét csak szolgailag utánozza, leforditja a *mens*-t *elmé*nek anélkül, hogy műszót akart volna ebből csinálni, s így teszi, mit amott nem tett, tisztán az értelem képviselőjévé. De nem hiszem, hogy Apáczai ez utóbbit meg is fontolta; — miért is tette volna? Mert néhányszor használja? Ő ugyanis az *elmét* csakúgy használja, mint a *micske*, a *gezemize*, *maradvád* s egyéb szavait: mert eszébe jutottak s bizonyos értelmet kapcsol hozzájuk. De műszói dignitást Apáczai az *elmé*nek nem kölcsönzött; ily minőségben azt egyáltalán nem szerepeltette. Ha valami szó először fordúl is elő egy philosophiai munkában, az még nem annak jogba iktatása; s ha egy élőszót használunk, az még nem fölfedezése e szónak.

IV.

Csak egyszer lehet az elmét illetőleg joggal fölfedezésről szólani — midőn a szorosan vett nyelvújítók műveiben találkozunk vele. Hiába, tán helyre sem üthető baj az, hogy Pázmánynyal a műpróza fejlődése hosszú időre megszakadt. Mert a míg az újra megindúlt, addig az írók sokat, de sokat felejtettek — nemcsak szólásmódokat és fordulatokat, de kifejezéseket, szókat is. A köznyelv ellapúlt. Az irodalmi folytonosság megszakadtával számos szó akadt meg végkép fejlődésében — s többnyire philosophiai becsüek. Ilyen a jószág, lélek, állat, de elme is. S midőn a nyelvújítók a nyelv újjáteremtéséhez s átalakításához fogtak, vagy nem ismerték több rendbeli szónak eddigi fejlődését, vagy ha tán ismer-

ték is, aesthetikai mértékkel mérték azokat s prózaiaknak, parasztosaknak itélték. Pázmány s Faludi beérték a nyelvkészlettel s földolgozásuk módja tünteti ki: milyen nagy mesterek voltak. A nyelvújítók épen a nyelvanyagot keveselték s a gazdagítására szánt lelkiismeretes fáradságuk tünteti csak föl világosan: mily nagy mesteremberek voltak. Így lépett a jószág helyébe: erény; a lélek helyébe: kedély; az állat helyébe: állag; az elme helyébe: szellem.

Nem akarjuk az irodalomnak, úgy látszik, megállapított fölosztását bolygatni s azért még Kazinczy előtt emlékszünk meg Csokonairól és Kisfaludy Sándorról. Mindkettőnek adatait főleg az teszi becsessé, hogy e költők jobbadán a régi nyelvből merítettek és rajtuk, főkép az elsőn, a nyelvújítás túlzása, fesze nem észlelhető. Álljanak itt *Csokonay*tól ezek:

Érzem a leányi elme
Nyári árnyékként kereng,
Hogyha más nyalánk szerelme
Mint Zephir körülte leng.

Itt a rím gyanússá teszi ugyan a szó határozott értelmét; de másutt, hol befolyásáról nem lehet szó, az *elme* szintén szellem, szív, szóval: az egész benső ember értelmében használtatik; így e helyen:

Elmém régi virgonczsága
Ködbe borongván, elmúlt.

Vagy egy gyönyörű strophában:

Zokoghat még egy betücskét
Belőlem a fájdalom?
Ejthetek még egy könyücskét
Utánad szép Angyalom?

Bár elmém rajtad tünődik
— Csak kíván, ohajt, gyötrődik —
Édes fojtó képzetek! —
Mindez a mit tehetek.

És Cs. rendesen így használja az elmét, tisztán gondolkodásra vagy ész értelmében pedig csak mintegy mellékesen. Még csak két helyet prózájából s pedig biztosság és oeconomia kedvéért ismét fordítást. A *Kleist* Tavaszában: Kínos nyavalyák, a test és

elme erejének megfogyatkozása, a becsületnek, jóhírnek stb. elveszése . . . következései a kicsapongásoknak.» Az eredetiben az első szók így hangzanak: abnahme der kräfte des leibes und des *gemüths*». Továbbá: «Mink nemcsak a goromba érzésekre, hanem a gondolkodásra és munkára is vagyunk alkotva; és egyedül a szorgalmatosság és értelmes cselekedetek adják meg nekünk a valódi és állandó *Elmetsendességet*» — a németben: gelangen wir zu einer wahren und dauerhaften *gemüthsruhe*». Ime az elme a mai *kedély* értelmében! S itt fontosnak találom kiemelni, hogy Cs. öntudatosan járt el így. A német *gemüth*et következetesen léleknek vagy elmének fordítja, a mint amaz úgy a codexekben mint a vallásirodalomban a *gemüth*nek megfelelően szintén használtatott.

Kisfaludy Sándornál az elme majd minden eddig érintett árnyéklatban fordúl elő. Jellemzőknek tartjuk e helyeket:

Az elme szüleményi
Az ész előtt becsesek (Kesergő Sz. III. é.).

és Kemend IV. é.

De szive szép érzelmébe
Két gondolat mérget vet,
Mellyet szül a kétes elme
S hiu gyarló képzelet.

Érdekes amannak 113. dalában:

Elmém távol képzeli
Most is az ő tekintetét.

Az elme a szív ellentéte a 87-dik dalban s a léleké a 102-ikben. A 69-ikben annyi mint a német *sinn*:

Ércz szive megvehetetlen,
  Szünjetek meg, könnyeim!
Vas elméje győzhetetlen,
  Hunyjatok el, tüzeim!

A 40-ik dalban meg *sinn* és gondolkodás:

Elmédet hát mért bocsátod
  Tilosomba szünetlen,
Boldogtalan, ha már látod,
  Hogy nem esik büntetlen. . .

Kazinczy fölötte ritkán használja a szót, s a hol használja, ott sem igazít útba. Mintha szándékosan kerülte volna, mintha csak akarata ellenére jött volna tolla hegyére – a mint teszem egy ifjukori emlékezet is föl-fölverődik bennünk öntudatlanúl. Fölötte érdekes azonban nála az *elmétlen* használata. «És mely *elmétlen gondolat,* írja K. Paramythek II. könyv, azt hinni, hogy az igazi isten-tisztelet szeretet nélkül lehessen?» És ismét, Bácsmegyei gyötrelmei: «Siketülj meg a sokaság *elmétlen magasztalása* eránt.» Berzsenyihez intézett leveleinek egyikében (170. l.) «*elmétlen cselekedet*»-et említ; máskor (109. l.) meg «*elmétlen itéletet*». Továbbá imez érdekes hely (u. o. 20. l.): «Szeretem olykor a szabdalkozásokat is, de csak ha nemesek és *elmések*: a mit Batsányi a Faludi Programmjában mondogat, nagyobbrészt vagy haszontalan, vagy *elmétlen,* vagy paraszt». Mindezekben *elmétlen* a német *geistlos* fordítása. A következőkben a német *thorheit* vagy *unsinn* képére mint főnév lép föl: «Az atlaczpapucs... emlékeztetni fog arra, a mi most történt s elrettenteni újabb *elmétlenségek* követésétől.» (Eredeti poetai munkái, 290. l.); ismét «Tulajdonitsa a bajt cselédem *elmétlenségének,* ne nekem» (u. o. 278. l.). — Előfordul ugyan az *elmétlen* már a *codex*-irodalomban (Teleki c. 57) s idézi *Molnár Albert* is, ki ezeket veti melléje: demens, hebes, insipiens, verwegen, taub, ungeschickt, unweis. Kérdésbe tehető azonban, tudta-e ezt Kazinczy s nem-e abban a hiedelemben vitte be az irodalomba, hogy ismét egy új szóval gazdagította? A *Mondolat* is hasonló nézetben lehetett, midőn más új szavai mellett ezt is gúny tárgyává teszi (10. l.): «Más Vallásbéli Hirdész is, ezen talpszerben bábálkodó kezeivel a jeget megtörte ugyan — ez előtt darab évvel illyen fajbeli közlésűl, és hasonmoztonyból irt . . . . mintegy másfél ivnyi Furtsa — vagy inkább *elmétlenűl elméskedő* — Levelében, de a mit szemügyelni soha sem szerentséltettem.»

Kisfaludy Károly használata az elmének rendesen más-más ertelmi jelentéset emeli ki. Például a következőkben az elme annyi mint gondolkodásmód:

Míg más érdemit a köz lélek alázni törekszik,
Fényre deriteni azt a nemes elme buzog.

Ebben meg közeljár a képzelethez:

A föld határin túl száiong az elme.

Aztán az elme: ész,

Mindenható elménk istenkedése
Ég- s földbe hat . . . .
S buvárnyilai e lét titkába vágnak,
Vezér szövétnekül az ész- s világnak.

Vagy az Irénben 5-ik fölv.

Igy minden érzet gyöngeség,
Idétlen elme képzete.

Végül szellem értelmében, u. o. 1-ső f.

Érzem e
Nagy igazságot, de a szokatlan elme,
Mely ekkorig csak házi dolgokat
Fontolt, szédelg ezen síkos tetőn.

Vagy e sorban költeményeiből:

Fönn csügg a koszorú: nagyra nagy elme mehet.

Valamint tehát Csokonaiban az elme érzelmi jelentménye, úgy itt meg a szó értelmi tartalma lép határozottan előtérbe.

*Vörösmarty*ban azonban egyenlően nyilatkozik mindkettő. Igy a Zalán fut. II. é.

Mely bús utra jövék? komoly elme ne menj tova,

és VIII. é.

Hajdan Etel mellett könnyű elméje tanácsán
. . . élt . . gyönyörű Nemibonta sokáig.

Van aztán a IX. é.-ben:

Bodrogköz csendes szigetébe kivánkozik elmém.

És A két szomszédvárban III. é.

Hogy most, a miket elmém tud, kibeszélni ne kellene.

Monographiánk teljessége kedvéért érdemes végül azt is fölhozni, hogy Vörösmarty az elmét nő-névként is használja: A VIII. é.-ben olvassuk, hogy a gyönyörű Nemibonta sokáig egyedűl élt Széplakon, itt egy égbeli tündér, a diadalmas Erő, megszereti, és

Ettől szülte szelid Elmét, piros ajku leánykát
— — — —
Elme szülé Álmost.

Az Erő mint az Elme atyja, határozottan ügyes lelemény volna, ha anyja nem lesz a Nemibonta képében a hexameter szerencsétlen áldozatává. Álmos Elmének fia — szép gondolat. De Álmos Erőnek és Nemibontának unokája — ime egy új adat Vörösmarty önkényes mythologiájának következetlenségéhez. Hogy az *elme* tehet róla, kétségtelen. —

Mielőtt idézeteinknek hosszúra nyúlt sorát berekesztendők s két legnagyobb költőnkre rátérnénk, emlékezzünk még meg *Szemere* Bertalanról, legjobb újabb prózaíróink egyikéről. Nemcsak azért, mert prózában és szépen írt, hanem azért is, mert az *elmét* ő is túlnyomóan érzelmi érteményben használja. «Foglalkozni a jövendővel kevesbbé kedves, mert az bizontalan ... de a múltban már minden megtörtént s reá békés elmével pillantunk vissza» (Atyám emlékezete). És Terezia eml. «A kik aztán ártatlan elméjökkel azt hitték, hogy ...» Az *elmé*nek másik rendbeli használatát illetőleg, kár volna az idézeteket fölös módon szaporítani. A fontos az, hogy az *elmé*nek érzelmi jelentése nem veszett ki újabban sem, hogy mint Pázmány, úgy Szemere is öntudatosan használják a szót ebben az értelemben is.

Petőfi «összes» és «újabb» költeményeiben mindössze csak vagy 20-szor használja e szót. Ez nem sok, igaz, de hozzá kell tennünk, hogy nála a *lélek* szó a régiekre emlékeztető gazdag és változatos árnyéklatokkal fordúl elő, s hogy — főkép Kisfaludy Sándort tartva szem előtt, egyenesen azt mondhatjuk — az számtalanszor helyettesíti is az *elme* szót. E helyettesítést azonban nem végzi a *lélek* egymagában, hanem a nyelvújítás alkotta *szellem*-mel együtt. Igenis, a *szellem*mel, de nem a *kedély*lyel. Petőfi összes költeményeiben, ha ugyan minden figyelmem mellett is nem tévedtem, a *kedély* szó mindössze kétszer fordúl elő (Újabb költ. 89. és 241. l.), a *kedélyest* pedig csak egyszer vettem észre (u. o. 195. l.). Már pedig azt csak elhiszik újabb íróink, hogy Petőfiben nemcsak érzés és szenvedély, hanem «kedély» is nyilatkozik? És ő mégis el tudott jóformán lenni e szó nélkül! Ki gyártotta e szót először, nem tudom határozottan. A *Philosophiai Műszótár* szerint (72—73. l.) Szilasy és Csapó érezték volna először a *gemüth* hiányát a magyarban. Amaz a *szivállást* ajánlja; az utóbbi kéziratban maradt műszavainak gyűjteményéből pedig e helyen idézve vannak a *ked* és *kedély*, a *kedv* és *indulat*. Hogy az

író közönség figyelmét épen a két első kötötte le, azt helytelen voltuk eléggé magyarázza. Ezek között meg a *ked* rövidebb ugyan, de rím dolgában meddő szó. A *kedély* azonban mily külső és belső összhangzásban áll például ezekkel: *feszély, szeszély, hevély!* Így győzött a *kedély*. Petőfi, ki rím dolgában nem volt épen legrigorosusabb, majdnem mellőzte. Mostani íróink azonban valódi rímes és rímtelen cultussal környezik.[1]) A java, igaz, nem szép alakja, hanem fogalmi tartalma miatt. Ezek azt mondják: a magyar nyelv nem lehet el e szó nélkül, mert szükséges fogalmat fejez ki. Ez azonban határozott tévedés. A *kedély* nem psychologiai fogalom, hanem csupán csak a német nyelvnek egy sajátos s ezért fordíthatatlan kifejezése, mint akár a franczia *esprit*, az angol *comfort* vagy a magyar *csömör*. A német gemüth-je miatt nem csinált a franczia rosz franczia szót, s az angol sem rontotta el miatta szóanyagát. Mi azonban, fájdalom, nemcsak a német fogalmakat, hanem a német szókat is le akarjuk minden áron magyarra fordítani. Ha ez utóbbiban mérsékeltebbek volnánk, azt hinnők: nyelvünk szegényebb a németénél. Íróinknak és költőinknek nem *lehet* szükségük e korcs szóra, nem *szabad* szükségét érezniök. A magyarban a kifejezések egész raja kinálkozik helyette — mért mellőznők ezeket? Ott van a *bátorság*, a *kebel*, az *indulat*, a *kedv*, a *sziv*, a *lélek;* ezekkel, főkép ha jelzősen használjuk, a legkülönbözőbb értelmi árnyéklatokat ki lehet fejezni; kinálkoznak továbbá összetételek is: *szive-lelke, szive-indulatja*. És, a melyet szándékosan hagytam utoljára: ott van e czélra az *elme* is. Mert hogy az *elmé*ben benne van a *gemüth* is, világosan bizonyítják, hogy csak egyet említsek, a törzsökös magyar nyelvű *Csokonai* adatai. Bizonyos megelégedéssel constatáljuk néha, hogy az *elme* szót még a német sem tudja megfelelően kifejezni. De azért platói viszonyt folytatunk kincsünkkel: a sátoros napokon tűntetünk vele: de hétköznap, mikor dolgozunk vagy csak írunk, ügyet sem vetünk rá — szájunk és tollunk egyaránt rájár a *kedélyre*.

De minek feszegetnők ezt tovább? — úgy sem lesz hatása. Térjünk Petőfire. Az érdekes helyek ezek:

Olyan háborodott az elmém
Sokszor sírnék, ha nem szégyelném.

[1]) *Jókai* már *közkedély*ről is szól! B. J.

Továbbá:

Csak azon tünődik elmém:
Véletlen vagy számítás?

A Szécsi Máriában:

Ezen föltétellel elmém meg nem békül.

Aztán alakja miatt is:

Csavarogtak szanaszét elméik.

Ily értelemben: az járt a fejemben — e hely:

Ezen gondolatok elmém környékezték.

Végezetül álljanak itt e jellemző sorok:

S utána küldém elmémet (a mester után)
Röpült gyorsabban mint az üstökös,
Röpült a merre más elméje járt,
S a merre nem járt, megfutá nagy utját
S esztendők mulva búsan tért haza,
Búsan, fáradtan. Hasztalan bolyongott.

Egy egész versszak az elméről! —

Két férfiúnak köszön legtöbbet a magyar nyelv nemzeti fejlődése: egy prózaírónak s egy költőnek: *Pázmány*nak és *Arany*nak. Az elsőről itt szólnunk nem volna helyén. De az utóbbiról ki kell emelnünk, hogy költészete hatott és hat folyton prózánkra. Nem hiszem pedig, hogy Aranynak ez irányban való érdemét eléggé méltányolnók, ha azon általános, mert minden irodalomban bebizonyúlt igazságból vennők a mértéket, a mely szerint a poesis mindig hat a próza fejlődésére. Mert itt nem *a* költészetről, hanem *ezen* költészetről van szó. Arany megtisztította jóformán a nyelvet a nyelvújítás túlzásaitól, anélkül azonban, hogy ennek csak egyetlen valódi diadalát föl is adta volna. A mit tehát *Vörösmarty* csak a költészet nyelvéért tett, azt megtette *Arany*, ugyancsak költészetével, a próza számára. De egyszerüségre, természetességre is tanította és — a mi még mind ennél is több — megőrzötte tiszta nemzeti kifejezése módját, formáját. Vörösmarty nyelvét keleti fény és pompa, Aranyét keleti nyugalom és méltóság jellemzik. Amannak költészete már inkább a múlté — nem egészen még, valamint állami és tár-

sadalmi életünk sem szabadúlt még föl egészen ezen múlt alól. Arany azonban a jelené — a jelené és jövőé.

És nem kell mindebből egy szót is levonnunk, ha nagy költőnknek a bölcselet magyar nyelvéhez való viszonyát tekintjük. Ez igen specialis téren is tanulhatunk tőle. Több benne a philosophiai fordulat, az elvont kifejezés és több az első tekintetre igen természetesnek látszó, de valójában új összetétel egy-egy metaphysikai fogalomra, mint bármely bölcseleti írónkban. A mi adatot tehát ő nála találunk az *elmére*, az nemcsak érdekes és tanulságos, hanem fontos és döntő egyszersmind.

A sok közül e helyen azokra kell szorítkoznunk, melyek a kénytelenűl mellőzöttekre nézve mintegy typusokúl szolgálhatnak. De a közlendőkből is ki fog tünni, hogy Arany visszaállította e szó régi fényét. Legrégibb prózájából íme hely: «A jelenet sokkal mélyebb benyomást tett elmémre, hogysem ágyamba térhettem volna» (Életképek. 1846. I. 393. l.). Ebben túlnyomó a *gemüth*. Sokkal közelebb áll az *elme* értelmi jelentményéhez ebben:

Olykor ha lassu merengésiben
Elméje mint fáradt madár pihen.

Azután:

Vitatkozás az elmét növeli.

Tisztán észt jelent a következő sorokban:

Megáll az elme mint egy bomlott gépely
S bámulja a lelket csodás ösztönével.

A *Toldiban* mindössze egyszer, a *Toldi estéjében* meg kétszer fordul elő. Amott (v. é.) szivet és észt jelent:

Miklós az elméjét mindenképen hányta stb.

Emitt (VI. é.): törte elméjét = törte a fejét; v. ö. a Petőfitől idézett hasonnemű kifejezést. Az v. énekben az egész benső embert jelenti. Föladatunkat használjuk ürügyűl, hogy e gyönyörű sorokat értekezésünkbe kebelezhessük:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
Jót is elég bőven s ráadásul rosszat;
Mert ha gyalu nélkül bunkósbot az elme,
Gyakran kétélű tőr lesz az kiművelve.

Buda halálában csak az v-dik és vi-dik énekben nem fordúl elő; másokban azonban többször is. Mi nem látunk ebben véletlent. Soha nagyobb költő nem járt el nagyobb öntudatossággal, mint ezt Aranynál lépten-nyomon tapasztalhatni. Kiterjed az a szerkezettől az utolsó hasonlatig, a jellemfestéstől a legkisebb szóig. Az *elme* használata egy alárendelt mozzanat csak, de megtaláljátok a mondottakat *in nuce* itt is, a mint a legkisebb vízcsepp visszatükrözi az eget és fényes csillagait. Buda halála «a Krónikák egyszerű nyelvén» van elmondva; abban a korban pedig még nem terjedt a szellem és még nem érvényesűlt a kedély — az elme rovására. A szó viszonyos sűrű használata együtt jár e költeményben annak ó-zamatú nyelvével — a *kedély* vagy *szellem* szót tehát hiába keresitek benne.

A következőkben az *elme* a lélek összes gondolkodó erejét, tehetségeit jelenti:

Benn küzd vala köddel az elme világa (ii. é.).

és:

Elmémben, mialatt az elébb hallgattam,
Hosszú sor esztendők folyamát forgattam (iv. é.).

Szintén így Murányban, iv. sz.

Szeme, szive, vére, elméje elakad.

Tisztán észt jelent ezekben:

Megbódul az elme és megbomol a rend (xi. é.).

s ugyanott:

Százféle tanácson száz elme hasonlik.

Az egész benső, vagy Pázmánynyal szólva: lelki embert jelenti ezekben:

Tegnapi gondjával vívódik az elme (x. é.)

vagy a iv. énekben:

Elméje Budának hányta ezen habját.

Annyi mint érzület, gesinnung, e két helyen:

Nem változik elméd Buda elváltoztán (iii. é.)

és a vii-dikben:

Mintha nekem járni okom volna görbén,
Ha kaján elmével hitemet megtörném!

Imebben meg a mai *kedély*:

Benn pedig elméjét friss gond veri, hajtja (II. é.);

itt meg, mire a német a *gemüther* szót szokta használni:

Hanem oztán másra
Fordultak az elmék vidám áldomásra (I. é.).

Ime a lelki élet egész skálája! —

Nem tarthatnók ez idézeteket teljeseknek, ha a *népnyelvi* adatokat mellőznők. Azt hiszem, a philosophiai nyelvnek szabad tán legkevésbbé a szókat a dívó értelemtől elütően használni, vagy értelmöket egyoldalúan megállapítani. Azért nemcsak azt az irodalmat kell vizsgálnunk, melyet mi alkotunk vagy szerzünk a nép számára, hanem azt is, melyet ő szerez közetlenűl a maga és közvetve a magunk számára. — Csak egynehány adatot hozok föl. — *Elme*, annyi mint *ész, fej*: «A mint ott legjavában forgatá az elméjében, hogy de soká jön a kedvese . . .» (*Merényi*, Dunamelléki Népmesék, I. k. 53. l.). *Elme* annyi mint *emlékező tehetség*: «Pedig dehogy a szépszólásu kút forgott az ő elméjében.» (*Gyulai és Arany*, Népköltészeti Gyüjtemény II. k. 210. l.). *Elme* annyi mint *gemüth*: «Nyugodt elmével lehet felőle» (*Szarvas* Gábor közlése). *Elme* annyi mint *szellem*: Ez a bor elmemozdító, országpusztító . . .» (Népk. Gyüjt. u. o.); vagy: «Ezen hűséges fáradozását tiszteletes uramnak, melyeket mi homályos elménk megvilágosodása körül véghez vitt» (Nyelvőr v. k. 475. l.).

Nem találunk ez adatokban újat, de azt világosan mutatják, hogy a népnyelvi használat az irodaloméval megegyezik.

V.

Mielőtt ezen tényekből a philosophiai tanulságot levonnók, nem lesz fölösleges az egész szócsoportot egybe állítani. Az *elme* szó tartalmának más-más mozzanatait s ezeknek ismét más-más árnyéklatait így, hiszem legalább, legkönnyebben áttekinthetni. Az összeállítás egyébiránt *Molnár, Kresznerics*, a *Nagy Szótár*, Ballagi *Teljes Szótára*, a *Philosophiai Műszótár* s a Verseghy által kiadott

Lexicon terminorum technicorum alapján történt. Egy pár szónak hiányát tapasztaltam és pótoltam: ezeket a forrás külön fölemlitése könnyen fölismerteti.

Elme.
elmebeteg,
elmebódult,
elmebomlott,
5. *elmebotlás,*
elmecsábitó, (Orczy, Költeményes Holmi, 55 l.)
elmécske, memoriola, ingeniolum, *Molnár*; *Kresznerics* nem ismeri,
elmecsavargás,
elmecsendesség,
10. *elmecsend,*
elmeél,
elmeélesítés,
elmeélesitő, (Orczy, u. o. i. h.)
elmeerő,
15. *elmefaggatás,*
elmefáradság, (Pázmány, Kempis Tamás, LXX. r.)
elmefárasztás,
elmefogás,
elmefoghatóság, (Rajnis Mentő irás, 39 l.)
20. *elmefogyott, (Verseghy,* költeményei, kiadja Toldy. 114 l.)
elmefutás,
elmefuttatás,
elmefuttató: speculativus, *Kresznerics.*
elmegyakorlás,
25. *elmegyilkoló, (Verseghy,* u. o. 21 l.)
elmegyöngeség,
elmeháborodás,
elmeháborodott,
elmehiány,
30. *elmehiba,*
elmehomály, (Verseghy, u. o. 86 l.)
elmeismeret, (Lánghy, Philos. Műszótár)
elmejáték,
elmeképző, (Toldy, Összegyüjtött Munkái, III. k. 302 l.)

35. *elmekézség, (Szilasy,* Philos. Műszótár)
elmekór,
elmebéli,
elmebéli háború,
elmebéli viadal,
40. *elmei:* memorialis *Molnár* és *Kresznerics* [1])
elmél: mente versat, *Kresznerics.*
kielmélni, (Népies, *Molnár Aladár* közlése).
elmélés, Kresznerics még nem ismeri.
elmélet,
45. *elmélkedik,*
elmélkedés,
elmélkedő: meditabundus, *Kresznerics.*
elmélődik, Kresznerics nem ismeri,
elmélődés, Kresznerics ezt sem ismeri.
50. *elmeleleméný,*
elmelomhaság,
elmemű, (Berzsenyi, Kazinczy levelezése Berzsenyivel. 76 l.)
elmemutatás: ostentatio ingenii, *Kresznerics.*
elmemutogató,
55. *elmemozdító, (Népies,* Népkölt. Gyűjt. II. k. 210 l.)
elmenegédség, (Verseghy, u. o. 98 l.)
elmenyavalya,
elmenyugalom,
elmenyugtalanság,
60. *elmeremek, Szilasy,* (Philos. Műszótár)
elmesetétség, (Verseghy u. o. 93 l.)
elmés,
elmésség,
elmésdi,
65. *elméskedik,*
elméskedés, (Imre, Philos. Műszótár.)
elmétlen,
elmétlenség,

---

[1]) A Weszprémi codex, 143. l. «O Vram Iesus ky wagy . . . elmey wigasag» nem tud ily érteményről. B. J.

elmetörvény, (Lánghy, Philos. Műszótár)
70 *elmesalak, (Arany,* Buda Halála VIII. ének)
elmesurlódás,
elmeszabadság (Verseghy, u. o. 88 l.)
elmeszesz, (Kisfaludy Sándor Esseghvár II. ének)
elmeszikra,
75. *elmeszorultság, (Kisfaludi Károly,* költeményei)
elmeszülemény,
elmetehetetlen,
elmetehetetlenség,
elmetehetség,
80. *elmetétovázás,*
elmetörés: ingenii fatigatio, *Kresznerics.*
elmetörő munka, *Kresznerics.*
elmetompaság,
elmetűz, (Révai, Elegyes versei, Alagyák, II. könyv VIII.)
85. *elmezavar,*
elmezavarodás,
elmezsenge, (Tompa költeményei VI. k. 251. l.)

Megemlítendők még a következő összetételek:

könnyelmü, ezt tudtommal *Kazinczy* használja először «Könnyelmű Amor» (Munkáji I. k. 371 l.); előfordul már nála a

könnyelmüleg, ugyanott 301 lap, valamint a

90. *Könnyelmüség* is. E minden tekintetben igen szerencsésen alkotott új szó világosan a német *leichtsinnig* utánzata, miben az az érdekes, hogy alkotója az *elmét* helyes érzékkel a *sinn* értelmében vette. Népszerű alkalmasint csak *Jósika* «Könnyelműek» czimü regénye óta lett.[1] — Fölötte érdekes, hogyan fejezi ki e fogalmat a legrégibb codex, a Bécsi (49. l.) «mű elmenknec aproſagabol», a vulgatában: ex animi levitate;

szabadelmü, melyet *Kisfaludi Károly* használ költeményeiben; ez a *freisinnig* utánzata. Ma a kétes *elvvel* való összetétel divik csak: szabadelvű;

mélyelmü, Toldy Ferencz használja; a «tiefer denker» fordítása akar lenni;

mélyelmüség, Tompánál «Mert a mélyelmüség elszórt s könnyen feled». Népszerű azonban ép oly kevéssé lett mint a

lángelmü, szintén Toldynál. Sűrűbb használatú a

95. *lángelme,* melyet a Philos. Müszótárban *Szilasy* a genie vagy ingenium kitételére ajánl; ugyanő ajánlotta a ma közhasználatra emelkedett *lángészt* is; *Imre* ellenben az *észlángot,* melyet, minthogy senkinek sem kellett — *Brassai* tett ismét magáévá a Budapesti Szemle legújabb folyamának első füzetében; bizonyítja hogy csakis ez a helyes — és használja a *lángészt* is.

E 95 szóból álló csoportból kizártam a következő korcsokat:

elmchábor,
elméncz,
elménczség,
elménczkedik,
5. *elménczkedés,*
elménczkedő,
elmécz: bökvers: epigramm, *Ballagi.*

Ezekben talán az a legérdekesebb, hogy az újdivatú *oncz* képző fokonkénti rövidülését tüntetik föl: *ncz—cz;* a legsajnálatosabb meg az, hogy az *elménczkedés* többször jut eszünkbe az *elméskedés*nél.

Kizártam továbbá a következőket, melyek részint rosszak, részint fölösek; az illető szótárak magyarázatát melléjök vetem: hadd értsük meg legalább, a míg olvassuk:

elmealkotmáuy: theoria,
elmebéliség: »
10. *elmetudalma:* »
elmeügyelés: »
elmeleg: theoretisch,
elmeügyelő: theoreticus,
elméskedés ügyelő: theoreticus,
15. *elmemény:* theorema,
elmeményes: theoreticus,
elmeérzék: «a tárgyak különbözőséget fölfogni képes tehetség»,
elméllék: «elme által megfejtendő tárgy, theorema»,
elmélész: «személy a ki számít, kigondol egyetmást, anélkül, hogy azt a gyakorlati téren foganatba venni megkisérlené»,
20. *elmész:* «valamely elmélet fölállításán gondolkodik.»
elmély: annyi mint «elmélet» ; innen

elmélyi,
elmész: «bölcselettel foglalkozó személy»,
elmészet: bölcsészet; innen
25. *elmészeti.*

Ime, kiindúltunk az elméből s elértünk az elmészethez. Egyikök sem igen népszerű s ebben van némi vigasztaló is. Nem kell legalább sem ezt kiirtani, sem amannak helytelen fölfogását helyreigazítani. A pálya nyilt és tiszta — elindúlhatunk rajta minden fönakadás nélkül.

De vessünk előbb egy futó pillantást jobbra is, balra is. A latin *mens* használatáról már volt szó. Kiemeltük, miben áll philosophiai becse s ez fölment bennünket a latin szócsoport bővebb taglalása alól. Különben is a codex-irodalmi adatok fölemlítésénél a legszükségesebbet már fölhoztuk. Csak egyet kell még hozzá tennünk: a *mens*-ben benne van az *akarat* is. Az *elmé*ben ily árnyéklatot nem találtunk: megvan az azonban egy származékában: az *elmésség*ben. A Bécsi codexben olvassuk (I. 36.) «Ha veletec akarand aratni, ne akariatoc ötet megtiltanotoc es keueitecbòl elueffetec *elmesseggel* es meghaǵǵatok maradni»; a vulgataban áll: de industria; Károliban: akarototok szerint. Ez kétségkivűl a mens befolyását mutatja. Vetekedik azonban e tény érdekességével az a körülmény, hogy az egész codex-irodalomban egymagára áll. *Lehr* Albert szerint a XVI-ik század könyv-irodalmában is előfordúlna egyszer. De ha e lappangó adat nyomára jönnénk is, sem igen állíthatnánk többet mint hogy az *elmé*ben, pontosabban: egy származékában az akarat árnyéklata is ki *volt* tüntetve, valamint a latinban. A használatból kiveszett teljesen — tudjuk, nemcsak ez, hanem az *eszmélet* és *erény* önállón kifejlődött árnyéklatok is, melyeknek pedig codex-irodalmi megvoltát kimutattuk. Következtetni ezekből az *elme* mai helyes használatát illetőleg bizonyára nem szabad, de azért a megállapitás munkájában ezeket is számba venni nemcsak szabad, hanem kell is.

A görögöt teljesen mellőzhetjük, s a mi kevés mondani valónk a német nyelvről van, azt helyesebben későbbre hagyjuk. A *francziá*-nak nincs a *mens*-hez vagy az *elmé*hez hasonlítható bő értelmű szava. Van ott *ame, raison, esprit, sens,* aztán *mentale* s *intellectuelle:* a philosophia ezekkel és ezekből alkotja illető műszavait.

Fölötte érdekes azonban az *angol*. A *mind* megfelel az *elmének* és *mens*-nek egyaránt. Az utóbbinak még jobban, a mennyiben az *akarat* is benne van a szó mai érteményében. A szócsoport azonban meg közelebb hozza a magyarhoz. Alig lesz fölösleges ezt egy pár példában föltüntetni. Van tehát: fatiguing and refreshing the mind; emotion of the m.; impuls, tranquillity and strenght of the m.; agreeable and disagreeable to the m.; turn of m.; disorder and perturbations of m. — Továbbá *mind* mint ige, de nemcsak a közlöttük *elmélni* szótári értelmében, p. o. mind your work, hanem így is: never mind it, mit helyesen csak így fordíthatunk: ne vedd v. vegyétek zokon. — Vannak azután az igei alak alapján: minded; high v. noble v. well v. ill-minded, mi latin: bona v. mala mente kifejezéssel rokon, de a magyarban megfelelő értelemben nem használtatik. Továbbá: mindful, mindless, figyelmes, figyelmetlen. Álljon itt végül: so many men, so many minds: quot capita, tot sensus.[1])

Az angol philosophiai nyelv azonban határozott műszói értelmében a *mind*ot nem használja. A latinban megállapodott egy egyoldalú használat, az angolban semilyen. Itt egy régi, évszázados philosophiai élettel és fejlődéssel állnak szemközt, s ez mellőzte. Bennünket, fájdalom, ily tekintetek egyáltalában nem akadályoznak semmi irányban. Hasznát vehetjük szabadságunknak.

VI.

A közlöttem irodalmi adatok s a szócsoport alapján most már joggal mondhatjuk, hogy az *elmé*ben benne van az érzelem és értelem egyaránt. Helyes tehát e sorok elejére tett állítás, mely szerint összes psychikai életünk kifejezésére a *szellem* és *lélek* szókon kivűl az *elme* is alkalmas. Határozzuk már most meg e háromnak egymáshoz való viszonyát.

A *szellem*, tudva lévő, ez alakjában új szó. *Puky* még 1810-ben

[1]) A franczia és angol nyelvnek a magyarhoz való viszonyát e pontban fölvilágosíthatják a következő példák. *Taine* munkájának «De l'intelligence» magyarúl a czime így hangzik: Az elméről. Szintígy *Locke*: «An essay concerning human understanding» híres mű czimében a két utolsó szó *elmének* fordítandó. Ugyanez áll *Hume* munkájáról: «Enquiry concerning human understanding». Szintígy *Lewes* új munkájának czimében «Problems of mind» az utolsó szó magyarúl *elme*. B. J.

jutalmat tüzött ki a *spiritus* és *universitás* kitételére. Az elsőre azonban *Kazinczy* már 1810-ben (Levelek Kishez I. 339. l.) használja a *szellem* szót: «Európának dolgait philosophusi *szellem* (Geist) igazgatja». A szó képzését (Munkáji VII. k. 14. l. Pest 1815) a következőkép okolja meg: «A *szelelek*, spiro szóból mint a *kelek*-ből a kellem. Igy a *lélek*: anima, seele; a geist, spiritus: *szellem*» (V. ö. Nyelvőr IV. 220). Az irodalom azonban csak újabban tette e szót közkeletűvé. Érdekes a mit a *Nagy Szótár* mond: A legújabb időkig, olvassuk itt, mind a *spiritus* mind az *anima* kifejezésére a fogalmak nem kis összezavarással, a lélek szó divatozott; az amannak megfelelő *szellem* a természeti széltől kölcsönöztetett, a *l* kettőztetése nagyobb nyomatékosság végett jött használatba, s az egész sajátlag annyi mint szel-el-em, szelelő vlmi. — A régi nyelv a *szellet* szót használta ugyanebben az értelemben, mely *Révai* szerint (Antiquitates, §. 57. 131. l.) «ex antiquo verbo *szellem, szellel, szellik,* spiro» lett. A codexekben igen sűrűn akadunk a szelletre, s aligha nem tévedett az első biblia forditások kora fölötti vitában annyiszor idézett ferenczi krónikás, midőn a fordítókat *huszitáknak* mondja, azért mert «istam dictionem spiritus ſanctus exposuerunt sic: *zent zelleth*» (Nyelveml. I. XIV. l.). Számos hely mellőzésével csak. I. 284. lapra hivatkozom, hol (Lukács I. 41 v.) a spir. sanct. «scent leleckel» van fordítva és (u. o. 67 v.) «scent zellettel» is. Továbbá áll: «Vrnak zelleti es igazaknak lelki» 77. l.; spiritus et animae; — aztán 59. l. «getrelmekbeli lelec es a bus zellet»; — 159 l.: «megvaltoztatic ŏ zellete» lat. spiritus. Károlinál: sziv; — u. o. 160 l. és 170. lap: zellet latinul spiritus, Károlinál meg lélek — mindezekben nemcsak a sp. *sanctus*, hanem a spiritus *általában* szellettel van fordítva. Más oldalról meg I. 210 l. és 213. l. a vulgatában áll: spiritus, a codexekben pedig: lélek, s a pauperes in spiritu (I. 199. l). is *lelki* zegenec-nek van fordítva. A használat változatosságára vet továbbá világot a «tŏrŏdelmes zelletben»: in spiritu humilia I. 16. lap; a «fertezetes zelletŏ ember»: homo in spirito immundo (I. 249), Károli: ember, kiben tisztátalan lélek vala; és: «gonoz zelletec» (I. 299). — Előfordúl továbbá a száz évvel utóbb írt *Kriza* codexben is (Ny. II. 371.): «es a pokolbeli szelletŏktŏl oltalmaz meg engŏmet;» a Nagy Sz.-ban találok a *Nádor* c.-ből (599. l.) is egy idevágó idézetet: «legottan . . . gonoz szellettől megszabadulnak vala.» .

Ha mindebből nem is merném következtetni, hogy a fordítók és írók ez esetben «a nép nyelvén sem ismeretlen» szóval éltek, mint ezt a Nagy Sz. teszi, mindenesetre áll, hogy azt többen, különböző helyen és időben és változatban használták s pedig, mint láttuk, nemcsak a *spiritus* kifejezésére. Egyébiránt a jó szónak épen nem döntő kriteriuma: használja-e a nép vagy sem? S azért csakis teljesség kedveért hozom föl, hogy a *szellet* a Nagy Sz. tanusága szerint túl a Dunán «ma is» divatozik: «nagy szellet van benne»: sokat tart maga felől. A középkoru irodalom jóformán el volt nála nélkül, a szó mai alakjához pedig nyelvi tekintetből kétség fér. De a *szellem* él, el van terjedve, az irodalomban közkeletű — és szükség is van rá. Ha Berzsenyi «a kor *lelkét*» emlegeti, ez még hagyján; ma idegenszerű már, mert a *lélek*nek nincs többé oly tág jelentmény-köre, mint Pázmány korában. De ha ma olvassuk, hogy Kovács Pál 1843-ban az Esprit des Lois-t «A törvények lelkéről» czimmel fordította, hajlandók vagyunk elismerni, hogy a *szellem* e helyen sokkal többet mond, mert általánosabb s ezzel az eredetinek megfelelőbb. A régi *szellet*nek bár új alakban való életre ébresztése valóban szükségletnek felelt meg s innen magyarázható, hogy annyira közkeletű, általános használatú szó lett. Az annyira népies nyelvű *Petőfi* új összetételekben is használja (szellem kezek; sz. zene, sz. szárny, sz. hang, sz. rész), szintúgy *Madách*, kinél sűrűbben talán egyetlen írónknál sem fordúl elő. Csakhogy épen nála tünik föl legjobban a *szellem* használatával való visszaélés. Sem *Madách*, sem mások nem vizsgálták: joggal teszik-e e szót a psychikai élet összeségének egyed-uralkodó, kizárólagos kifejezésévé? A *szellem* az *elme* rovására terjedt, ezt háttérbe szorította s mint *Madách*nál is, jóformán egészen kiküszöbölte. Pedig helytelenül. Mindegyiknek más-más a functiója.

A *szellem* szó használatát illetőleg idézzük a *Nagy Szótár* beosztását, de elhagyjuk itt a nem igen szerencsésen formulázott összefoglaló bevezető-szókat az egyes pontoknál, — ezekre különben sincs e helyen szükségünk — valamint a fölsorolt használat két oly pontozatát, melyet jobb lesz czáfolatával együtt megemlíteni. A példák a következők:

I. Jó v. gonosz szellemek; a boldogultak szellemei; a képzelt tüzi, vízi, erdei, légi, földalatti stb. szellemek.

II. Törvények szelleme; vlmely tannak, beszédnek szellemét

fölfogni, behatni a nyelv szellemébe; ő egészen más szellemben nyilatkozik.

III. Korszellem, testületi, keresztény, egyházi, polgári, katonai lovagias sz.; nemzeti, hazafiui sz.

IV. Béke, barátság, szeretet szelleme; ellenmondási sz.; gyülölködés szelleme.

A *lélek* szót illetőleg a codex- s a régibb könyvirodalmi használat külön tanulmányt érdemel. Minthogy azonban ez tárgyunkra úgy sem tartozik szorosan, csak a mai használatot akarjuk egy pár jellemző példában bemutatni. Az *elmét* hiszen úgyis a *mai* értelmű *szellem* és *lélek* szókhoz kell mérnünk, hogy külön tartalmát föltüntethessük. — Az ember lelke, erős lélek; — lélekben járó, lelkiismeret, lélekfurdalás; — lelki atya, — lelkesül; — lélekharang; — lélek-csap, l.-lyuk, l.-vesztő; — lélekszakadva: lélekzet nélkül, egészen lelketlenül jött: eláll a lélékzete, úgy szaladt.

Az *elme* használatát a következő egybeállítás tünteti föl, a mely részben a közlött irodalmi tények kiegészítése is kiván lenni. Az író művének, vagy épen a lapszámnak megemlítését fölösnek tartottam, s csupán a könyvirodalomra szorítkozom, itt is rendesen az újabb kornak adván elsőséget. Hogy mindazáltal a régibb irodalomból annyi itt a példa, abból magyarázandó, hogy azelőtt az *elmét* többször és többfélekép is használták, mint ma. [1])

Tehát az *elme*:

érez (Pz.), *elámúl* (R.), *vigyáz* (SM.), *vlmit képzel* (KS.), *magának képez* (=képzel, R.), *keres* (T.), *leleményeskedik* (Gy.), *munkálkodik* (R.), *sző* (T.), *fontol* (KK.), *forgat* (F.), *egybevet* (Erd.), *kapcsol* (F.), *gondol* (Pz.), *meggondol* (F.), *gondolkodik* (Pet.), *kiéle-*

[1]) A rövidítések magyarázata: *SM*: Salamon és Markalf; *Ar.*: Argirus; *J. i. Ts.*: Jóra intő Tsengetyű; *Pz.*: Pázmány; *Ps.*: Pósaházi; *S.*: Sámbár; *M.*: Matkó; *G.*: Geleji; *Zr.*: Zrinyi; *Ap.*: Apáczai; *Gy.*: Gyöngyösi; *F.*: Faludi; *Mk.*: Mikes; *Bs.*: Bessenyei; *Or.*: Orczy; *R.*: Révai; *Vsg.*: Verseghy; *K.*: Kazinczy; *Cs.*: Csokonai; *B.*: Berzsenyi; *KS.*: Kisfaludy Sándor; *Kl.*: Kölcsey; *KK.*: Kisfaludy Károly; *Sz.*: Szemere Bertalan; *Vrs.*: Vörösmarty; *Pet.*: Petőfi; *A.*: Arany; *T.*: Tompa; *Erd.*: Erdélyi; *Gyl.*: Gyulai; *SzK.*: Szász Károly; *Ty.*: Toldy; *Br.*: Brassai; *Cz.*: Czuczor (az idézetek a szövegben említett czikkéből valók); *Szt.*: Nagy Szótár és Ballagi Teljes Szótára; *Kr.*: Kresznerics; *Bl.*: Ballagi Teljes Szótára; *D.*: Dugonics Magyar Példabeszédek; *Km.*: Közmondás; *Np.*: Népies.

sül (F.), *megfog* (KK.), *ismer* (Ap.), *tud* (Vrs.), *szül* (R.), *kételkedik* (Ap.), *emlékezik* (Erd.), *vlmből kikopik* (F.), *felejt* (Erd.); —

egy nyomban marad (Gy.), *meging* (SzK.), *ingadozik* (Gy.), *tétováz* (Cz.), *haboz* (R.), *bolyong* (Pet.), *bujdosik* (F.), *csavarog szanaszét* (Pet.), *meg nem áll* (K.), *fárad* v. *fáradoz* (F.), *botlik* (Cz.), *szédelg* (KK.), *elakad* (A.), *nyugodik* (R.), *megáll* (A.), *fordúl* (Zr.) v. *megfordúl* (F.), *változik* (Pet.); —

játszik (F.), *vlmin forog* (T.), *irányt ad* (A.), *vlmit tesz* (Gy.), *vlmit fölkap* (F.), *eleibe hág vlminek* (B.), *győz vlmit* (Or.), *véghez visz* (Gy.), *gondolatot futtat* (Gy.), *tova megy* (Vrs.), *jár* (Pet.), *leng* (Cs.), *szállong* (KK.), *szárnyal* (B.), *repül* (KS.), *merül* (KS.), *elfárad* (Cz.), *bágyad* (A.), *haza tér* (Pet.), *pihen* (A.);

hánykódik (A.), *háborodik* (KS.), *vivódik* (A.), *gyötrődik* (Cs.), *vlmin hasonlik* (A.), *homályosodik* (F.), *elgyengül* (K.), *megbódúl* (A.), *megcsökken* (F.), *összebomlik* (T.), *lecsendesedik* (F.), *kiépül vlmiből* (Ty.);

vlmhez szokott (K.), *kiván* (Pz.) v. *megkiván* (F.), *kivánkozik* (Vrs.), *ohajt* (Cs.), *búsúl* (Gy.), *vlmin függ* (T.), *elkészül vlmre* (Pet.), *kérkedik* (A.), *buzog* (KK.), *meg nem békül vlmvel* (Pet.), *fölindúl* (Cz.), *fölháborodik* (Cz.), *megvet* (Pet.).

Sajátságaira vagy tulajdonságaira nézve az *elme:*

meghányt (F.) és *zavart* (Pet.), *felkevert* (F.); *érett* (Km.), *megért* (Bs.) és *éretlen* (Br.); *teljes* (F.), *arany* (Pet.), *jó* (Bs.), *józan* (Ty.) és *homályos* (Np.), *ködös* (Or.), *hibás* (T.); *szoros* (KK.) és *állhatatlan* (Zr.), *hánykódó* (T.), *habozó* (Gy.); *gazdag* (Ty.), *széles* (Szt.) és *szük* (Szt.); *kiélesült* (F.), *erős* (Szt.) és *heverő* (Bs.), *gyönge* (F.), *meggyöngült* (T.), *ellankadt* (F.); *éles* (Np.) és *tompa* (Szt.); *mély* (Szt.) és *alacson* (Gy.); *vlmben foglalatoskodó* (Gy.), *szabad* (R.), *el nem foglalt* (R.), *okos* (Zr.), *szép* (Cs.), *tanácsos* (Gy.), *nagyra született* (Bs.), *ékes* (Or.), *jelentékeny* (Ty.), *bölcs* (Zr.), *jeles* (Ty.), *magasságos* (F.), *magas* (Or.), *nagyságos* (R.), *kitünő* (Ty.), *istenes* (Or.), *mindenható* (KK.) és *kétes* (KS.), *hebehurgya* (M.), *aprólékon kapkodó* (KS.), *tudákos* (A.), *furfánt* (G.), *furfangos* (A.), *kócsagos* (Ps.), *titkos* (Gy.), *buta*, (R.), *idétlen* (KK.); *bizonyos* (Gy.) és *kétkedő* (Gyl.), *kétséges* (Gy.); — továbbá:

sok (K.), *több* (Or.), *nagy* (KS.) és *kis* (Zr.), *kisded* (T.); *sebes* (R.), *gyors* (Or.) és *késedelmes* (Cz.), *lassú* (Gy.), *fáradt* (Pet.); *fogékony* (Ty.) és *művelt* (K.), *tanult* (F.); *leleményes*, (KS.), *termé-*

keny (F.) és *szokatlan* (KK.), *furcsa* (R.), *vékony* (F.), *szélhüdt* (Bl.); *nagy gondú* (Zr.) és *gondatlan* (KK.), *könnyű* (KS.); *komoly* (Vrs.) és *hiúságos* (A.); — továbbá, s itt sem állítunk össze ellentéteket, hanem inkább párokat:

vidám (Km.), *víg* (Gy.) és *bús* (Cs.), *elszomorodott* (K.), *búsúlt* (Gy.), *gyötrődött* (F.); *nyugodt* (Cz.) és *nyugtalan* (K.), *lobbanó* (F.), *lázas* (F.), *tüz* (KS.), *felháborúlt* (F.), *bujdosó* (Ar.), *kivágó* (F.), *ngughatatlan* (Zr.); *csendes* (F.) és *csendetlen* (Gy.), *zajdúlt* (Gy.); *ájtatos* (Erd.) és *vezeklő* (Erd.); *nemes* (R.) és *nemtelen* (F.), *kaján* (A.), *alacson* (F.), *romlott* (Kl.); *ép* (Or.) és *beteg* (KS.), *bomlott* (Gy.), *háborodott* (Pet.), *bódult* (Or.), *megszédült* (R.); *gyönyörü* (Cs.) és *gondos* (Gy.); *bátor* (K.) és *félénk* (Ap.); *ártatlan* (Sz.) és *érzékeny* (Gy.); *békés* (Sz.), *szelid* (T.) és *vad* (KS.).

Lehet aztán az *elmét:*

jártatni (Or.), *futtatni* (Szt.), *vlmre szegezni* (F.), *müvelni* (Szt.), *gyakorolni* (Szt.), *meghányni* (F.), *élesíteni* (Szt.), *megtompítani* (F.), *terhelni* (Gy.), *vonni* (T.), *növelni* (A.), *emelni* (T.), *csavarni* (Pet.), *hányni-vetni* (T.), *forgatni* (Gy.) s *vlmin forgatni* (T.), *vlminek utána küldeni* (Pet.), *egy tárgyról másra fordítani* (Szt.), *fárasztani* (Szt.), *haboztatni* (F.), vele *egy táj felé hágtatni* (Gy.) v. vele *elszállani* (Gy.); —

félteni (Pet.), *dicsérni* (Pet.), *magasztalni* (K.), *csodálni* (Ty.); — továbbá:

vlmvel táplálni (Or.), *vlmvel gerjeszteni* (Gy.), *vlmin serkenteni* (J. i. Ts.), *vele játszani* (Gy.), *vlmbe keverni* (Or.), *fölvidítani* (K.), *zavarba hozni* (KK.), *megnyugotni* (nyugtatni, Gy.), *vigasztalni* (F.), *vlmből kiemelni* (Gy.), *javítani* (T.). Van aztán az elmének:

szava (B.), *elevensége* (F.), *sebessége* (Or.), *víg járása* (F.), *habja* (A.), *tusakodása* (Pz.); —

világa (A.), *foglalatja* (KS.), *jóvolta* (T.), *vágya* (T.), *gondja* (A.), *habzása* (habozása, K.), *fellobbanása* (B.), *hivatása* (Ty.), *döghalála* (K.); — végül:

mühelye (Pz.), *képzete* (KK.), *gondolkodása* (Pet.), *gondolatja* (Pet.), *tudása* (Gy.), *remekje* (B.). *Valakinek van elméje vlmhez* (S.); — vlmi az elmével *vele születik* (Bs.); — vlkinek az elméje *tetszik* mindenkinek (Gy.); lehet vlmit *elmével fölérni* (F.). — Az elme továbbá *vlmbe foglalja magát* (MK.; már a Thewrewk codexben is 369. l.); lehet *hiány benne* (Pet.); vlmi *rajta változást tesz* (Gy.),

vlmi *belőle kikopik* (F.), benne *vlmi megfordúl* (F.) vagy *forog* (Gy); reá *vlmi tolul* (T.), lehet vlmre *függesztve* (Gy.). — Lehet végűl vlmit az elméjébe *vésni* (T.) vagy *fogni* (Szt.), v. *venni* (Zr.) v. *kapcsolni* (Pz.); benne vlmit *hányni* (megh. Gy.), *megjegyezni* (T.), benne vlmit *megtartani* (Szt.) v. *felróni* (T.); benne *vlmi elő-kerül* (F.); lehet abból *vlmit kiereszteni* (Gy.) v. *elszalasztani* (Sz.); végre *vlmit elméből mondani* (Kr.).

Van *gyermek elme* (Szt.), *leány elme* (KS.; Cs.: leányi elme), (a bécsi codexben az idézett *férfiu elme*. I. 52. l.) és *ember elme* (A.; R.: emberi elme).

Népies: nehéz elméje van; hibás az elméje; fére elmével van; az elméjében meg van zavarodva; nyugodt elmével van.

Közmondások:

1. Elméjében iszik, a ki az evő embernek köszön (F.) [1])
2. Vén elme, fiatal erő veri meg a hadakat (F.). [2])
3. Alatt jár az elméje (Kr.).
4. Arany elmének gyöngy a gondolatja (D.).
5. A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos ész többnyire otthon marad (D.). [3])
6. Heverő testben bujdosik az elme (Bl.).
7. Értebb elme később hisz (Bl.).
8. Mit az elme ébren forgat, azzal játszik álomidétt is (Bl.).

VII.

A *szellem, lélek* és *elme* ezen használatából, szerintem, a következő tanulság foly. *Szellem* és *lélek* mindketten *viszonyos* fogalmak. A szellem ellentéte az anyagnak, a lélek a testnek, úgy mint a jó a rossznak, a szép a rútnak, az élet a halálnak stb. Az elsőre idézett példák közül egy sem mond ennek ellen. Ha a törvény vagy

---

[1]) V. ö. 174. lap. Ha ugyan *Salamon és Markalf* szerzője e mondatát nem a néptől kölcsönzé már eredetileg, akkor élénk világot vet a mű népszerűségére azon körülmény, hogy e mondása közmondás lett. *Faludi* Dunántúlról jegyzi föl. Használatos-e még ma is azon a vidéken, vagy egyebütt az országban, nem tudom.

[2]) *Kresznerics* is idézi; Faludiból vette-e, vagy a nép ajkáról leste el?

[3]) *Ballagi* Teljes Szótárában így idézi: A vidám elme gyakran elmegy sétálni, de az okos többnyire otthon marad.

a nyelv szelleméről szólunk, akkor oda értendő a számtalan §§. vagy szó, mely a törvények és nyelvek anyaga. A beszédnek és tannak is van mindenek előtt anyaga: a rendezett szóhalmaz. Hogy valaki más szellemben nyilatkozhassék, mint elődе, szüksége van először is az anyagra: magára a nyilatkozatra, neki ép úgy, mint elődének. Ugyanezen észjárás szerint magyarázandó a kor, testület, kereszténység stb. szelleme. Mindezek megtestesülnek térben és időben, nemzetekben és népekben — mint anyagukban, melyet egymagára, külön is lehet tekintet alá venni, sőt vettek is soká, a nélkül, hogy szellemükre ügyet vetettek volna. A nemzeti és hazafiúi szellem, a béke, barátság és gyűlölség szelleme is mindenek előtt bizonyos eljárásban és cselekvényekben nyilatkozik, a melyeknek aztán lehet is, van is szellemök. A «boldogúltak szellemei» vezetnek át bennünket ama fölfogáshoz, mely szerint a szellemet külön, minden anyaghüvely nélkül is képzelhetni vagy inkább gondolhatni; így lehetnek jó és rosz szellemek *tulajdonságaik* szerint; vízi és földi szellemek *lakóhelyük* szerint. Így mondjuk *Istent is szellemnek*, az egész világ, az összes anyag megteremtőjének vagy föntartójának. Nem áll tehát a mit a Nagy Szótár mond, hogy Isten *léleknek* mondandó és nem szellemnek. — A mi bizonyító idézeteket fölhoz, többnyire oly korból valók, midőn a *szellet* már nem, s a *szellem* még nem volt divatban. De ha ez idézeteknek bizonyító erejét el is fogadnók föltétlenül — mit bizonyíthatnak? Csak azt, hogy akkor léleknek mondák az Istent. Igen ám, de magát a *lélek* szót bővebb s a mainál többféle értelemben használták ugyanabban az időben. Ma már nem mondjuk már például lelki áhitatosság, mint a Thewrewk codex, vagy lelki ember, mint Pázmány mondá. A *lélek* szó mai értelme anynyira szűk lett, hogy az Isten fogalma már nem vonható belé. A nyelvhasználat időtelve bővíti is, szükíti is az egyes szók értelmét — hogy philosophiai nyelvünknek eddig e processusban oly kevés része volt, az bizonyára nem hatalmazza föl arra, hogy róla utólagosan se szerezzen tudomást. *Isten nem léleknek*, hanem szellemnek, s csakis *szellemnek mondandó*. — Említi még a Nagy Szótár a szellem következő használatát: Az emberi léleknek felsőbb nemű tehetsége, vagyis gondolkozó és szabad akarati ereje; a példák ezek: szép, nagy, kicsi, fellengő, világos, tiszta szellem. Nézetem szerint e pont sem állhat meg. E példákhoz nem a *szel-*

lem, hanem csak az *ész* vagy *elme* szó illik. Kik éltükben nagy elmék voltak, azokról mondhatni haláluk után, hogy nagy szellemek. Ez értelemben helyes az az irodalmi nyelvhasználat, mely egy Révait, Vörösmartyt nagy szellemeknek nevez. Meghalt nagyságoknak szellemök van; az élőknek meg eszök vagy elméjök lehet nagy. De hát a *szellemdús?* Ez csak azt bizonyítja, hogy a német kaptafára készült szók nem mindig helyesek. A «Nyelvőr» magyarosabb formáját ajánlotta: *szellemes*. Így sem lett azonban a papucsból bakancs. A helyes magyar szó ugyane fogalomra: *elmés*. De minthogy nekem nem föladatom hibás szókat javítani, megmaradok itt a szellemes mellett, s pedig annál inkább, mert a közönség nem érzi, hogy e szónak — mint a föntebbiekből világos — van egy kis halott-szaga. De a *szellem* és *elme* olynemű összezavarása, minőre a Nagy Szótár példái látszanak jogosítani, már alig volna menthető. Az ily használat közel jár az *elveszteni* szó újabb kényszerült szerepéhez: szándék és akarat nélkül halatjuk meg legjobbjainkat.

A *lélek* a szellemnek alárendeltje; logice szólva: a nemi fogalomnak fajbeli jegye. Az ember szellemi élète: lelkében gyökerezik; élete általában: lelkében és testében. A bizonyos módon rendezett anyag: test. A testben nyilatkozó szellem: lélek. Hogy Isten léte is rendezett, meghatárolt anyaghoz volna kötve, tagadja a philosophia minden rendszere; már maga a fogalom olynemű, hogy ily föltételt eleve kizár. Igaz ugyan, hogy a szellem nem élteti az anyagot, de a lélek — népszerűen szólva — igen is élteti a testet: Isten tehát mint a világ éltető eleme, mégis *lélek* volna? A kik erre hivatkoznának, kétlem, hogy e föltevés logikai következetességeit is elfogadnák. Mert e szerint Istennek a világhoz való viszonya tisztán pantheistikus: a lélek egy a testtel, az Isten egy a világgal. A Nagy Szótár alig akar ilyent állítani. De eltekintve e tárgyunkra csak mellékesen tartozó körülménytől, maga az analogia sem áll. A léleknek nem az anyag, hanem a test lévén ellentéte vagy ha tetszik: párja; Isten csak úgy volna léleknek mondható, ha a világot testnek nevezhetnők. Már pedig az egész világ organisált, rendezett anyag ugyan, de azért nem *egy* test. A világot nem lehet szoros értelemben, hanem csak képesen testnek mondani. Épen azért nem mondható Isten, ha ugyan pontosan akarunk szólani, léleknek. Istennek nem teste a világ, ő ment

minden anyagtól, ő tiszta szellem. Az emberben azonban csak any nyiban van szellem, mert van lelke. És e tekintetben osztozkodik az állattal; ennek is van lelke. A kit *Fechner* «Nanna» cz. könyve meggyőzött, azt fogja állíthatni, hogy a növénynek is van lelke. *A lélek közös neve minden organisált anyagban nyilatkozó szellemnek.* Nyilatkozik-e valóban vagy nem? ez a philosophia specialis kérdése, mely nem tartozik a nevezetek philosophiai értékét meghatározó értekezésünkre.

S hogy állunk az *elmé*vel? E kérdést eddig csak az egy Erdélyi bolygatta, de nem igen mozgatta. A Budapesti Szemlében (i. h. 324—5. l.) azt mondja: «Az elme ... egész rendszerré fejlik a belső munkásság fokozatain, melynek minden árnyalatát méltóztatik fölvenni, az érdeklés, az értelem, a gondolkodás minden foglalatosságait végezni, a legellentétesb változatokban .... Mégis különbségül marad a lélek és szellem rokon fogalmától, mely két utóbbi átvihető korra, istenre, péld. a kor szelleme v. lelke, isten lélek v. szellem, de sohasem mondjuk, a kor elméje, az isten elme stb.; hanem csupán az emberre visszonyítva élünk vele, a honnan kitünő érteményben mondhatjuk: az elme az ember. A német nyelv ... ily szót nem ismer.» Erdélyi, látjuk, oly tisztelettel szólt az *elmé*ről s arról a mit ez fölvenni «méltóztatik», hogy csak kellő távolságból, à distance, vizsgálja. A *szellemet* és *lelket* épen nem különbözteti meg s a mit az *elmé*ről mond, hogy csak az emberre viszonyítva élünk vele, az helyes elvonás a tényekből, de nem igazít útba philosophiai értékét illetőleg. Csak annyit tudunk meg, hogy elme *nem* alkalmazható mindenütt, a hol a *szellem* vagy *lélek*. De alkalmazhatók-e ezek ő helyette? S ha igen, mikor? S menynyiben van külön létjoguk mindhármuknak egymás mellett? Mindezt nem érinti. Pedig ezen fordúl meg a dolog voltakép.

Erdélyi eredménye: «az elme az ember», tudjuk a közlött tényekből, tényileg helyes. De egyebektől eltekintve ez alakban oly határozatlan a tartalma, hogy nem igazít útba. Hogy hasznát vehessük Erdélyi e megjegyzésének, mely nagyjában saját eredményünkkel is egyezik, másképen kell azt formuláznunk. Azt mondjuk: az elme *egyedi fogalom* s itt utalunk a *szellem* és *lélek* előbb adott ilynemű meghatározására, melyhez ez folytatólagosan fűződik. De ez eredményt ismét a tényekkel kell összemérnünk. Találunk ugyanis ily kifejezéseket: «Ki wala *ysteny* elmedben erekke meghzerezwen»

Gyöngyösi c. II. 244. hol Jezusról van szó. Úgyszintén a következő helyen: «Emlekôzzel kegyes Iefus mynden gondolatydrol es belfô zomorufagydrol kyket te ... emberi termezetben es zyben yelôffôl zenuedel es vallal a te *isteni* elmedben» Kriza c. 360. A Bod codexben II. 376 meg áll: «*emberi* elme mindenkoron kezzebb a gonozra hoǵnem az iora.» A két előbbi nyilván csak a vallásosság bensőbb vagy a próza képes kifejezése; szó van itt Jezus «isteni» elméjéről, mint akár «scent» testéről, «dychev» kínjáról stb.; az utóbbi meg, ha nem is tartanók annak, ami: megengedett pleonasmusnak, csak alaki különbség a kifejezésben, e helyett: az ember elméje. — *Pázmány*ban is olvassuk: «az kit sem *Angyali* sem *emberi* elme csak meg sem tudott volna gondolni, azt mívelé, hogy Isten ember lenne. Kalauz I. k. VII. r.[1]) Azt hisszük, az ékesszólás s a irodalom nyelve általában élhet szabadabbam is egy-egy bölcseleti kifejezéssel, mint maga a bölcselet: azon fölűl a szépirodalomban ez irányban való szigorú következetességet nem is szabad keresnünk. E szerint szintén csak teljesség, de nem tanulság kedvéért említem *Gyöngyösit*:

Mely égi lelkeknek volt sugallásokból,
Emberi elmének nem köz tudásából (Murányi Venus III. r.),

hol az «emberi» már magában is megengedett ellentéte az «éginek»; az ily használat tehát a költői nyelvben előfordúlhat ugyan, mint akár újabban Aranynál — (Hunyadi csillaga):

Nem vagy-é te ama bolygó, minden bolygók fejedelme,
Kinek útját szabja, méri, a tudákos *ember*elme? —

de a phisosophia nyelvének nem szabad felednie, hogy a pleonasmus nem a pontosság, hanem egyedül a rhetorika figurája. Az *angolban* különben ma is divatos a *th'eternal Mind* valamint *general mind* is. A magyarban inkább *ész* vagy *értelem* használtatnék Istenről ily érteményben, az utóbbira *közszellem.* Ezt határozottan nyelvünk javára tudjuk be. Mert így minden oldalról világossá nem téve, hogy az elme csakugyan szorosan *egyedi* s ezzel egyszersmind *absolut* fogalom is: nem jelent semmi olyant, a mi ellenkezőjére szo-

---

[1]) *Faludi*ban is «Kövessük a dologban a felséges *isteni elmét*». (Munkái, 1853, 363. l.); stb.

rúlna értelmének kiegészítése czéljából, mint akár a szellem, akár a lélek.

Hogy a *lélek* és *elme* fölcserélése nem történhetik mindig külön értelmük megmásítása nélkül, világos a következőkből. A vallás fölfogása szerint lehet a lelket pokolban kínzani; az elmét sohasem képzeljük e helyre s ily czélból. Van lelki, de nincs elmei harcz; ez utóbbit csak más értelemben használhatnók. Nagy lelkű, jámbor lelkű, más mint nagy v. jámbor elméjű. Megjöhet valakinek az esze; de elméje nem. A közönséges fölfogás szerint az se nem mehet, se nem jöhet. Mondják: elveszti az eszét, de nem: elveszti az elméjét. E két utóbbi pont körülírását egyelőre függőben hagyván, még csak azt emeljük ki, hogy a *lélek* szoros psychologia értelemben a szellemi működés alanyáúl nem használható. A *lélek*ről idéztem példák ugyanis bizonyítják, hogy *ma már vallási és erkölcsi mellék-érteménye is van.* Az *elmé*ről ilyesmit nem állíthatni s ez egy okkal több annak műszói használatára.

Mi az *elme* philosophiai értelemben? Az, a mi bennünk érez és fölfog, gondol és kiván. *Kant* használta a latin *mens*-t s azután a *gemüth* szót hasonló értelemben. Szerinte a fölfogó és érzéklő tehetség közös törzse a *gemüth.* Ez a szó azóta a német irodalomból ily értelemben kiveszett. Különben is inkább illustrálja csak a magyart, de nem közelíti meg, sem tartalomra, sem szabatosságra. A *gemüth* Kantnál inkább *metaphysikai* műszó volt; az *elme* a magyarban *psychologiai* műszó. Az *elme* belső activ világunk összesége. Vagy pontosabban kifejezve: az elme *az emberi lélek öntudatos működésének alanya.*

Szólunk külvilágról és belvilágról. Ha ez utóbbit nemcsak mint fölfogó tükröt képzeljük, hanem a tudomány mai állásának megfelelően olyannak, mely a külvilág benyomásaira reagál, azokat bizonyos módon földolgozza és összefűzi — akor a belvilág röviden: elme. S ha továbbá a testet oly működő szerves egésznek képzeljük, mely érzékiségünk körébe eső eszközökkel hat az érzékiség világában, akkor ezzel szemben szólhatunk az elméről, mely lelki, tehát szellemi módon munkál az érzékiség és a gondolatok világában egyaránt. Az anthropologia és psychologia szólhat tehát emberi testről és emberi lélekről: elméről. Az elmének a testtel való ily egybeállítása nem új dolog. Olvassuk már a *Kriza* codex-

ben II. 370: «Nyeryed . . . ennekőm . . . teſtnek es en elmemnek őrők tiztaſſagat». Vagy újabban *Csokonai*nál:

Te pedig gyönyörü Elme
Gyönyörü test lakosa.

Vagy *Aranynál* Buda halálában:

Gyorsabban a testnél hánykódik az elme.

Vagy *Arany* e fölötte tanulságos sorai (Reg és est):

Ah, az est!
Bágyad akkor elme, test;
Hazaszáll a megtört lélek —

az elme bágyad, nem csoportosítja többé a gondolatokat, fölhagy a képzetek és érzelmek és benyomások földolgozásával, szóval nem rendezi többé a lélek nyujtotta anyagot. *Az elme mintegy visszavonúl s helyet ád a léleknek.* Ez szöheti aztán függetlenül az ábrándok és álmok tarka és szeszélyes szálait. Mert a lelki élet bennünk majdnem folytonos: de az elme, az a lélek öntudatos eljárása, mely a viszonyok és körülmények szerint többször meg-meg akad. Világos ebből, mily szerencsésen alkotott szó az *elmebeteg* — fogalmilag, ámbár alakilag *betegelméjü* volna a helyesebb. Az ily betegnek ugyanis működik az elméje, de mert egyben-másban a valóságos vagy általánosan elfogadott kategoriáktól elütően: azért mondjuk az ily elmét betegnek. Öntudatosan működik legtöbbször az elme itt is, de oly módon, hogy az az illetőnek előbbi vagy rendes működésétől vagy más szóval: ismert *én*jétől, elüt. Ebből kitetszik az is, hogy — a mit fejtegetni fölösleges is — az én más mint az elme. Az *én* a lélek öntudatának kifejezése; az *elme* a lélek öntudatos működésének összefoglalása. Amaz betegség következtében megrendülhet annyira, hogy megszűnik a lelki élet állandó központjának lenni; majd ilyen, majd amolyan *én* léphet helyébe, a beteg királynak vagy hősnek képzelheti magát stb. De mind ez esetekben azért öntudatos, elmei működéssel van dolgunk. Azonban ez meg is szűnhetik, mint a hülyéknél tapasztaljuk. Az ilyennek tehát nem csak az esze megy el, hanem az elméje is, nem eszét veszti egyedül, hanem valóban az elméjét. A hülye elmetehetetlen, van neki is lelke, mert szerves anyag — de nincs többé elméje, ámbár ember. Ime Erdélyi mondatának határozatlansága tartalmilag is föltüntetve.

Mondjuk az emberről, hogy esztelen, értelmetlen, oktalan, lelketlen, szivtelen — de nem mondjuk, hogy *elmétlen*. Az emberről általában ezt nem is állíthatni. A mai irodalmi nyelv e szót végkép el is ejtette. Ha tekintetbe vesszük, hogy csak irodalmi nagyjaink használják az *elmét* öntudatosan vagy, mint Madách, kerülik is öntudatosan, akkor nem csodálhatni, hogy az írók általában az *elmé*vel nem tudtak boldogúlni. A magam részéről azért igen helyes érzéket látok abban, hogy az *elmétlen* szót végkép elejtették. Emberre csakugyan nem illik. A hülyére, mint kimutattuk, alkalmazható volna ugyan, de tulajdonképen már elejétől fogva s absolute elmétlen csak az *állat* lehet.

Azonban ezzel nem mondunk az állat szellemi életéről tartalmi itéletet. Nem mondjuk azzal, hogy oktalan vagy ostoba — hanem csak azt, hogy az ő szelleme vagy lelki élete *nem elmében*, hanem *más valamiben* nyilatkozik. Az állat lehet akármily okos, de *mert* állat, ennél fogva már eo ipso elmétlen: azaz nincs elméje. Az állatnak *pārája* van. A *pára* előfordúl már legrégibb irodalmi maradványainkban, idézi ily értelemben Kresznerics, használja így a nép s elvétve a mai irodalom is. Mért ne vennők tehát föl philosophiai nyelvünkbe? Az, hogy más nemzetek ily értelmű szóval nem birnak, vagy azt nem használják, alig mondható számbavehető ellenvetésnek. Másutt *elme* sincs a szó magyar értelmében. Mi pedig bevihetnők a psychologiába nemcsak az *elmét*, hanem párját is: a *pára* szót.

Összevonva már most értekezésünk velejét, azt mondhatjuk: a szellemi élet a lélekben gyökerezik, a lelki életben nyilatkozik. Szelleme csak Istennek van — az ember szellem *lesz* — lelke azonban van az embernek és állatnak egyaránt. De az ember lelke: *elme*; az állat lelke: *pára*.

Dr. Bánóczi József.

CODEX FESTI BREVIATI CORVINIANUS.

II. Abdul Hamid khan Ő Felsége fejedelmi ajándékaul egyebek közt egy Festus epitomatus-féle kéziratot is kaptunk, melynek pontos collatióját és kritikai méltatását ma van szerencsém a tek. Akademiának bemutatni.

Mielőtt azonban magát a codexet néznők, jó lesz ama történetét illető levéllel megismerkednünk, melyet a milanói herceg 1488. nov. 10. Corvin Jánoshoz intézett s mely most a milanói állami levéltárban őriztetik. (Mátyáskori Diplom. Emlékek III. 445. lap. Magyar Könyv. Szemle II. 149. lap.)

A levél így szól:

Mediolani x. Novembris 1488.

Duci Joanni Corvino.

Crebris quondam exterarum gentium im Italiam incursionibus effectum est, ut nonsolum Romana, idest, latina lingua amissa sit, sed omnes fere preclarissimorum auctorum libri sint ex Italia asportati. Ex quibus quicquid reliquiarum superfuit, videmus beneficio Dei optimi maximi, qui ingenia horum temporum aperuit, in lucem productum esse, sed desunt adhuc multa, inter que maxima portio est doctissimi vocabulorum interpretis Festi Pompei, quem integrum in Biblioteca Vestra et quam Serenissima parentis Vestri Majestas summa sua laude, et opera vera Regia comparat, aut inter libros eruditissimi Viri Domini Thadei Parmensis preceptoris Vestri esse certo accepimus, qui nuntius ingenti profecto nos letitia affecit, cum putaremus alioquin pulcherimum opus penitus esse deperditum, hujus igitur habendi non parvo desiderio incensi sumus nos et Illustrissimus patruus noster, qui his studiis admodum delectatus et libentissime legit, que non sint vulgo comunicata .Quare hortamur et quam possumus, studiosis-

sime rogamus Illustrissimam Dominationem Vestram, ut hujus eruditissimi voluminis participes nos faciat, ex his duobus alterum impertiendo, ut aut librum ipsum ad nos mittat tantisper, dum hic transcribi curemus, aut istic ipsa ejus exemplum confici jubeat quam emendatissimum ac quam celerius fieri possit, deinde ad nos mittatur. Hoc tanti a nobis estimabitur, ut inter jucundissima Dominationis Vestre erga nos obsequia collocaturi simus.

E levélnél mindenek előtt két dolgot kell észrevennünk: hogy aláirás nélkül való, s hogy nem itt az országban, hanem a milanói állami levéltárban találták. Ez t. i. csak *minuta*, azaz conceptus, melyről a valódi levelet másolták; hogy a herczegi hivatal szükség esetében az elküldött levél szövegét bírhassa, a fogalmazványt eltették, s így került az a milanói állami levéltárba, hol jelenleg egyéb hivatalos levelek minutáival könyvbe van kötve, amint azt báró Nyáry Albert tudós tagtársunk szives közléséből tudom.

A mi magát a szöveget illeti, tudnunk kell, hogy a levél irásakor a Paulusféle Festus már nem tartozott azok közé, *que non sint vulgo comunicata*, mert az editio princepse már rég megielent volt és pedig ugyancsak Milanóban, 1471. ezen cím alatt: Sextus Pompeius Festus de verborum significatione. Továbbá a valódi Festus is föl volt már fedezve s több éve Olaszországban; mert Manilius Rhallus (kiről csak annyit tudunk, hogy Olaszországban görög szülőktől született, hogy X. Leo cretai püspökké tette s hogy az Academia Poutaniana tagja volt) a most Nápolyban az állami könyvtárban IV. A. 3-nak jelezett Festus-codexet 1480 körül vitte volt Illyricumból Rómába. Rávonatkozólag ezt írja 1489-ben Politianus:

Ostendit mihi Romae abhinc quadriennium Manilius Rallus Graecus homo, sed Latinis literis adprime excultus fragmentum quoddam Sex. Pompei Festi e. q. s. (Müller Praef. II. l. 2. j. Th. Mommsem Abhandl. der Berl. Akad. 1864. 58. lap.)

A dolgot úgy kell tehát képzelnünk, hogy annak, ki a milanói herczeget e levél megirására bírta, volt tudomása e Festus-codex léteztéről, de egyúttal csonka voltáról is, azért gondolta, jó lesz Mátyás király udvaránál tudakozódni, a hol nagyban gyüjtik az effélét, hátha ott teljes Festus van: hiteles másolatát nem volna nehéz megkapni, s így egy megbecsülhetetlen kincsnek jutnának birtokába.

A levélből ezt csak sejtve lehet kiolvasni. Úgy látszik, irójának sem a Paulus-féle Festusról, sem a valódi Festusról nincs kellő tudomása. Csak hallja, hogy van egy teljes példány belőle vagy Mátyás királynak, vagy Thadeus Parmensisnak, azaz Ugolettinak a könyvtárában, qui nuntius ingenti profecto nos letitia affecit cum putaremus alioquin pulcherimum opus *penitus esse deperditum.*

Az a hír, melynek annyira örültek, fájdalom nem volt igaz. Se Mátyás királynak se Ugolettinak nem volt Festusa. A Rhallustól fölfedezett csonka kéziraton kivül más Festus-codexet akkor sem ismertek, most sem ismerünk.

Ha küldtek is codexet feleletűl ama kérésre, habár az is még kérdés, az a codex csak a Paulus-féle epitomét foglalhatta magában.

Készakarva nem neveztem meg eddig a levél iróját. Ha nincs is aláirása, az 1488. nov. 10. való kelte s a benne említett Illustrissimus patruus elég bizonyság arra, hogy Galeazzo János írta, ki 1476—1494. uralkodott, kinek nagy bátyja, qui his studiis admodum delectatur, Moro Lajos volt, s kinek hugát Blanca Máriát Corvin Jánosnak szánták volt feleségűl. (V. ö. C. Cantù Cronologia. Turino. 1839. 302. lap.) Egy más, igen fontos tudnivaló az, a mit Dethier codexünk előbbi kötéséről mond. Dethier lajstroma szerint ez és még három codex t. i. a Scriptores Historiae Augustae, a Candidussal egybe kötött Vitruvius s a Concorezio «Ils se distinguent par la relieure en veau (un en parchemin) sur laquelle il y a des bordures d' abeilles et le timbre en buste du Duc avec la légende Franciscus Sforza Mediolanensium Dux POMPPP.

Tehát Franciscus Sforza s nem Galeazzo János, s nem Moro Lajos. Franciscus Sforza 1447—1466. uralkodott. Eszerint codexünk ebből az időből való és semmi köze ama kézirathoz, melyet Galeazzo János 1488-ban Corvin Jánostól kért[1]). Sőt most már az is bizonyos, hogy mit akartak azzal a levéllel. Nem Paulus Diaconus excerptumat kérték, ami maguknak is megvolt, hanem egy teljes Festus-példányt ohajtottak, ami nekik nem volt meg, de Mátyás udvaránál is hiába kerestek.

---

[1]) Chronologiai okoskodásunk mellett bizonyít a Vitruvius-Candidus-féle Sforza-codex is, melynek végére a leíró ezt jegyezte: finivi die ultimo Novembris M.cccc.Lxiii.

Hogy került az és a másik három Sforza-codex a Corvin-codexek közé, arról semmit sem tudunk. Lehet hogy ajándék, lehet hogy más valaminek fejében; de annyi kétségtelen, hogy nem a Corvina számára készült codexek. (Csontosi helyesen cselekedett, midőn a «kétségtelen» és a «valószinű corvinák»-tól elkülönítette.)

Tudós elnökünk Pulszky Ferencz f. é. junius 4. olvasott akad. értekézésében (Magy. Könyvszemle II. 150. lap) azt gyanítja, «hogy Corvin János csakugyan megküldte a kért kéziratot a milanói herczegnek, s hogy ez azt újra bekötve, három más kézirattal együtt küldte vissza, feltéve, hogy a herczeg ki nem cserélte a kölcsönvett példányt, mert a kezünkben lévő kézirat nem is Festus Pompejus egész munkája, hanem csak Paulus Diaconus kivonata». Az eddigi értekezésemben kitárt adatok tudós elnökünk eme gyanítását, a mint világosan látszik, nem igazolják.

De akár hogy került is codexünk a Corvina codexei közé; az a tény, hogy közéjük került, hogy velük együtt őrizte meg számunkra a sors, úgy hiszem, elégséges ok arra, hogy róla szóltunkban a corvinianusokkal közös sorsának emlékezetére, ezt is egyszerűen Codex Corvinianusnak nevezzük.

A Corvinianus archetypusa.

A Corvinianus archetypusa valami régi codex volt, mely tudtunkkal már nem létezik, hacsak azok közt nincs, melyeket Nápolyban és Párisban őriznek, de senki eddig meg nem vizsgált. Hogy a Barth említette angolországi codexek közül egyik sem az, kétséget sem szenved. A Corvinianus ugyanis Festus Pompeiusnak, azok pedig Barth bizonysága szerint Pomponius Festusnak nevezik a munka szerzőjét. (Müller Praef. XII. lap.)

Hanem azért, ha codexünk archetypusa elveszett is, czélunkhoz képest elég jól ábrázolhatjuk.

1. Alakja nyolczadrét volt, levelei egyhasábosak, egy-egy lapján körülbelül annyi sor, mint a Corvinianusban.

2. Minusculákkal és kurtítójelekkel volt írva.

3. Szövegében javítások, egyik-másik oldalán rövid marginalék találkoztak.

4. Egészben véve régi jószág volt: leveleinek a rendje már bomlófélben; írása több helyütt olvashatatlan.

Mindezeket a tulajdonait következőleg bizonyítjuk:

Mennyi volt az archetypus egy-egy levelének szövegterjedelme, mutatja a Corvinianus. Codexünk írója az anyacodex leveleit két helyütt is fölcserélte. Az első csere helyén a Monodos czikk dentium loco szavaival kezdődő s Mediocriculus . . . ducival végződő levél a Mutini Titini-vel kezdődő s Me pro mihi dicebant antiqui-vel végződő levél után került. E csere által hátra jutott levél eleje, mely még a Monodos czikkhez tartozott, érthetetlenné vált, azért másoló el is hagyta, s mindjárt a Minotauri czikkel folytatta írását.

A másik csere a P betűben történt. Itt a Pilat—Piatrix tartalmú rész ugyanis a Piamentum — Putus . . . impedimentis-ig való rész után következik. A hátrakerült levél kezdődött Pilat-tal s végződött Piatrix czikk solita szavával; az előre került levél nyilván a Piatrix czikknek hátralevő szavaival, quam alii sagam vocant-tal s a rájuk következő Piamentum czikkel kezdődött s a Putus czikk manerent szavával végződött. Minthogy a csere következtében a kezdő mondat a maga czikkétől elesett, s ennélfogva érthetetlenné vált, a másoló egyszerűen elhagyta. A Putus czikk hiányzó része e csere következtében a Piatrix czikk alá került. Esetleg p-vel kezdődvén a másoló új czikknek nézte, s habár értelmetlen, mégis meghagyta s vörös initialéval írta:

Pure aurum quoque putatum dici solent e. q. s.; pedig a Putus czikknek quod decisis impedimentis remanerent szavaihoz tartozólag így volna purae. Aurum quoque putatum dici solet e. q. s.

Ha most a helyüket váltott részek terjedelmét a Corvinianus egy levele terjedelmével összemérjük, azt látjuk, hogy a kettő körülbelül egyenlő, a miből az következik, hogy az anyacodex a miénkhez hasonló alakú, hasonló nagyságú volt.

Hogy minusculákkal volt írva, kitünik abból, hogy a Corvinianus írója azokat a betüket, melyek a minuscula írásban egymáshoz többé-kevesbbé hasonlítanak, sokszor összetéveszti.

Hadd tanuskodjanak róla a következő példák:

cl d-nek írva: Andare, Anclare helyett.

c i-nek: Punctariolas helyett Punitariolas.

r i-nek : Castrensi helyett Castiensi.
Enubro helyett Enubio.
r n-nek : Irpini alatt agros helyett agnos.
n r-nek : Fontinalia helyett Fortinalia.
ſ f-nek : Solla sedilia helyett Sola fedilia.
ti n-nek : Tituli alatt Titi helyett tin.
li b-nek : Aquilius helyett aquibus.

Hogy az anyacodex kurtítójelekkel, úgynevezett compendiumokkal volt írva, bizonyítják a Corvinianus következő hibái:

Daedalam alatt a másoló a veritate rerum helyett a veritate Rex-et írt. Az anyacodexben re℞ állott s azt rex-nek nézte. Nagy betűvel is kezdi; mert a királyt mindig nagy betűvel tiszteli meg.

Solitauria alatt hostiarum helyett hostia ex-et írt, mi csak hostia℞-ból magyarázható.

Anus alatt annorum helyett annox áll, mi azt tanusítja, hogy az anyacodexben anno℞ volt.

Dextrarum tibiarum helyett Dextrarum ex tibiarum áll, mi szintén ama compendiumból származott.

Captus helyett Capter-t olvassunk; mert az anyacodexben Capt' állott, s a másoló azt Capt'-nek nézte.

Amussim alatt regulariter helyett regularitur-t látunk; mert az eredetiben regularit͂ vagy regularit' volt írva, a mit regulariter helyett regularitur-nak is lehetett olvasni.

Nequitum alatt meg nequiter áll nequitur helyett.

Adsipere az archetypusban így volt írva: Adsipê. Másolónk Adsipe͡-nek nézte s Adsipemnek írta.

Sexus alatt natura-t nam-nak olvasta; mert nã formálag volt rövidítve, mit na͡-nak nézett. Vel alatt natura-t maga is azzal a compendiummal írja. Repastinari alatt ugyanazt a compediumot a Corv. B. Gu. 1. 2. pr-sel együtt natum-nak, az L. pedig ugyancsak *nam*-nak olvasta.

Columnae alatt culmina-t culiam-nak mondja a Corvinianus. Világos bizonysága annak, hogy az eredetiben culia̅ állott, s hogy a másoló azt culia͡-nak vette.

A pro, prae, par és per-félét sokszor fölcseréli. Grallatores alatt perticis helyett particis-t mond, mert ꝑticis-nek volt írva, mit így is, úgy is lehetett föloldani. Praepetes helyett Perpetes-t, Praefericulum helyett Perfericulum-ot olvasott. A compendiumnak

megfelelő betűt néha rosz helyre iktatja; péld. Spintrinix, Ambrubiales (Spintirnix, Amburbiales helyett).

Még csak ezt a három példát említem:

Euboicum alatt nostro helyett nūo, mi numero-t jelent. A másoló azért olvasta így, mert az eredetiben n̄ro állott.

Caeditiae alatt a domini helyett admodum áll, mi adn̄i compendiumra mutat.

Locupletes alatt domini helyett diu áll, mi szintén dn̄i compendium mellett bizonyít.

Kétségtelen tehát, a mit bizonyítás nélkül is könnyű elhinni, hogy az archetypus kurtító jelekkel volt írva.

Következik amaz állításunk bizonyítása, mely a szöveg kritikájára nézve igen fontos, hogy t. i. az anyacodexben javítások és marginálék is voltak.

A javításokra nézve a következő tanuságos példákat mutatom be:

epit. 96, 14. Gramiae oculorum sunt vitia, quas alii glamas vocant. Lindemann szerint B-ben galmas-t az edit. pr.-ben gramas-t olvasunk. B. oldaljegyzete grammae-t mond.

A Corvinianus, a mint látni fogjuk, az edit. pr. codexének közeli rokona lévén, archetypusában nyilván gramas állott; de a javító kéztől ilyenképen glamas-ra igazítva:
l *l*
gramas. A Corvinianus írója ezt így értette gramas; meghagyta tehát az r-t, s az l-t a g és r közé iktatta, s lett belőle glramas, miben mind a két szóalak egybe van forrasztva.

epit. 104, 14. Ilia dicta ab ina, quae pars chartae est tenuissima.

A Berolinensisnek ab ina-ra vonatkozó oldaljegyzete így szól: *vel a lina.* Ebből kiderül, hogy codexünk írója nyil-
l
ván ilyest másolt: *abina;* mit abban a hiszemben, hogy az *l* még beleváló a szóba, *albina*-nak írt.

epit. 155, 2. Mediocriculus alatt Ridibundum helyett a Corvinianusban ezt olvassuk: rubidbondum. Az eredetiben tehát
d
rubibundum állott.

epit. 31. 15. Brutum antiqui gravem dicebant.

Brutum csak M. és Gu. 2-ben van. B. Gu. 1. pr. Bu-

trum-nak mondja. L.-ben az egész czikk így hangzik: Butrum antiqui brutrum dixerunt. Codexünk archetypusában a Gu. 1. és pr.-szel való rokonságánál fogva eredetileg Butrum állott; de a javító kéz Brutumra akarta kiigazítani, ilyenké-
r
pen Butrum. Másolónk a pontra nem ügyelt s a szót hibástól javításostól Brutrum-nak írta.

epit. 93, 6. Flaminia † alatt vivos helyett vivoſiſ áll, miből azt lehet következtetni, hogy az archetypusban eleinte hibásan
os
volt írva; de utóbb vivos-ra változtatva: vivis.

Hogy oldaljegyzetek is voltak az archetypusban, vagyis hogy azok a marginalék, melyek a Corvinianusban találkoznak, már az anyacodexben megvoltak, azt magából a Corvinianusból lehet kideríteni.

A Chaos czikk eleje a 28. levél első oldalán greci & nos hiare dicimus unde Janus detracta aspiratione nominatur stb. szavai a 28. levél másik oldalán állanak, de a kéz, mely a cod. görög szavait írta, a Janus-ra vonatkozó oldaljegyzetet, még az előbbi oldalra iktatta: *ἰανὸς dixit gr.*, mi azt bizonyítja, hogy a marginale nem olyan javítótól származik, a ki olvasás közben maga tesz megjegyzéseket, hanem hogy a jegyzet az anyacodex margójáról került ide.

A Clavim czikkhez, mely a 30. levél másik oldalán áll, oda van jegyezve: *κλύειν κλεῖν* (a mi *κλείειν*, *κλεῖν* akar lenni); pedig ez az előbbi oldalon álló Claudere-féle czikkre szól, melynek *descendit* szava után «vulgo additur *κλείω καὶ κλείς*, quae om. L. M. Gu. 1. 2. S. *ex Gr. descendit κλείω καὶ κλεις* (sic) B. *caeo caecleis* pr.»

A 43. levél másik oldalán *ἐξαγωγὴν* Examussim czikk elé van írva, pedig az a következő Exagogen czikkhez tartozik.

Epit. 296, 7. Sors et patrimonium significat stb. A Corvinianusban ez áll: Sors est patri *κληρὸς* significat. Az első kéz patri és significat közt hézagot hagyott; mert az író a patrimonium szót nem birta volt elolvasni. Az archetypusban a Sors elé oda volt jegyezve *κληρός*. A görög kéz abba volt, hogy a hézag annak a számára van, s abba iktatta; a mi által az úgy is érthetetlenné vált mondatot még jobban elferdítette.

A felsorolt példákból világosan kiderűl, hogy az oldaljegyzetekre vonatkozó állításom ellen kifogást tenni nem lehet.

Az anyacodex leveleinek a rendjére vonatkozó állításomat nem szükséges külön bizonyítanom. Ama bizonyíték, mely az archetypus egy-egy levelének szövegterjedelmét mutatta, egyúttal e levelek bomlófélben való rendjét is kiderítette.

Hátra van még annak bizonyítása, hogy az archetypus írása többhelyütt már olvashatatlan volt.

Egyik jelenségét az imént említettem, t. i. a Sors-féle czikknél, melynek patrimonium szavát a másoló csak félig birta volt elolvasni.

De ilyen félbehagyott szóval s a hiány kiegészítésére való hézaggal elégszer találkozunk:

Epit. 15, 5. Arbitrarium alatt apud helye üres.
63, 3. Coelibari » ominetur » »
66, 9. Cella » occulta » »
67, 12. Dracones » Aesculapio » »
68, 8. Damium » damiatrix » »
79, 2. Exterraneus helyett Extēri neaſ.
83, 9. Formiae alatt Hormiae helye üres.
84, 1. Foedus alatt porca helyett *po* és hézag.
101, 11. Hippius alatt ex eo et Pagaside-ben *et*-nek a helye üres.
116, 12. Lingula alatt exsertae helyett *ex* és hézag.
183, 10. Ordinarius alatt adeuntium helyett *ad* és hézag.
223, 16. Praeficae » ipsum » *ip* » »
252, 3. Proculiunt helyett *Procul* és hézag.
243, 1. Portunus » *Portu ſ*
241, 1. Punici alatt Phoenice helyett *p* és hézag.
258, 7. Quando cum helyett Quand (héz.) cum.
283. 9. Retricibus alatt cum helyett *e* és hézag.
358, 5. Taenpoton helyett *Taempo* és hézag.
152, 5. Multifacere alatt quantitas helye üres.
160, 8. Mater Matuta alatt Verrius » »
156, 12. Mensae alatt ararum a második kéztől való; az első hézagot hagyott volt.

Ama hézagokat, melyek más codexekben is előfordúlnak, természetesen nem szabad itt említenünk, mert azokat a Corvinianus anyacodexe maga is örökölte; csak azokat mutattam meg, melyek az archetypus olvashatatlanságából eredtek.

Ezennel be van bizonyítva minden, a mit az archetypusról állítottam. Eljárásomból az a tanuság is szól, hogy nem fölös munka volt részemről a Corvinianus hibáival is foglalkodnom; mert nemcsak a codexnek jellemzésére válnak, hanem hiba létükre hasznot is hajtanak, a mennyiben belőlük következtethetjük az archetypus egyik-másik sajátságát.

A Corvinianus bibliographiai ismertetése.

Kéziratunk papircodex a xv. századból. Évszám nincs rajta, de előbbi kötésének a fölirata arról tanuskodik, hogy az 1447. és 1466. közti időből való.

Alakja 8-adrét; magassága 22, szélessége 15 centimeter.

Az egész tizenöt nyolcz leveles quaternióból áll, mi 120 levelet tesz, melyek közül az utolsó hét üres.

A papiros erős és fehér; az írás kerekded minuscula; a levelek egyhasábosak; a vonalozás rajtuk tompa; egy-egy oldalra rendesen 28 sor esik. Csak egy-két helyen van 29 (péld. a 42. levél 1. s 80. lev. 1. oldalán, hol az író a czikk végső szavát nem akarta a tulsó oldalra átvinni.)

A közönségesen könyveknek nevezett szakaszok színes tollrajzú initialéval kezdődnek.

Az egyes czikkek kezdőbetűje, egyes könyvszakaszok föl- és aláírása, a codex végén való colophon, valamint a görög irás vörös, csakhogy a görög írás halványságával a többitől feltünően különbözik.

Az írásban kétféle kézre ismerünk, t. i. latin kézre, melytől a latin szöveg, s görög kézre, melytől a görög irás és egy pár javítás való.

Csak egy-két helyen történt, hogy a latin kéz maga írta az odavaló görög szót, úgymint:

a 41. levél 1. old. Elucum alatt *εώλον* (olv. *ἕωλον*) mindjárt a többi szöveggel egy huzamban ugyanazon fekete téntával.

A következő helyeken a görög szó szintén az első kéztől való, de vörösen van írva:

56. lev. 2. old. Jubar alatt *φωσφόρον*.
99. » 2. » Semis » *ἥπτα* és *ὕλη*.

103. lev. 2. old. Sternere alatt *τροφιόν*.

104. » 2. » Seclusa sacra *μιστέκια* (olv. *μυστήρια*), a mi eltörülődött, miért is a másik kéz újra oda írta a margóra.

105. lev. 1. old. Scaeva alatt *σκέοσ* (olv. *σκαιός*).

Hogy a vörös initialét más, a görög szót megint más írta, bizonyítja világosan egyebek közt az 53. levél 2. oldala, hol a Greges szó kezdőbetűjét az első kéz elfelejtette volt s a 2. kéz a *γέργερα* szóéval azonos miniummal pótolta.

Még egy-két javítás is a 2. kéztől való.

Az 52. levél 1. old. Genialis alatt a *scius*-szóból csak a kezdő *s* az első kéztől való. A másoló a többit nem bírta volt elolvasni. A hiányt a görög kéz pótolta.

A 63. levél 1. old. ez az egész czikk, melyet a latin kéz kihagyott;

Magis a' gręco *μαλλον* venit

a görög kéztől való. Az initialis s a görög szó vörös, a többi fekete.

Az írás elüt az első kéz írásától s a vörös szín is a többi initialék színétől; de megegyez a mindjárt reá következő *μαδυν* (olv. *μαδᾶν*) s a többi görög szók színével.

A 23. levél 2. old. Chilo cikk végéről elmaradt volt labrorum, a mihez a görög kéznek *τὸ χεῖλος*-t kellett volna jegyeznie. A görög kéz a szó előtt a hiányzó latin szót is pótolta.

Az írásra vonatkozólag tudnivaló még a következő.

Mondottuk már, hogy az írás kerekded minuscula, tisztán olvasható; mert szépen is van írva, meg egyetlen molyette lyukacskán kivül semmiféle kárt nem szenvedett. Csak a görög írás az, mely itt-ott nagyon is elhalványodott.

Nagybetű rendesen csak a czikkek elején van. Még a tulajdonnév elején is gyakran kis betű áll. Ellenben nagy betűvel kezdődik a mondat közepén Ideo Romam czikk alatt, Re℞ Maximus pontifex czikk alatt, Vario genere Pancarpiae alatt két helyütt a szó közepén is nagy betű áll: hiPerbolei (olv. hyperborei) és apPellati.

Az enim-nek megfelelő compendium mindig nagy betűvel van írva, így: .N., & .N.

Egyébiránt a kurtító jelek mind közönségesek, csak az érdemel említést, hogy az író egyik-másik compendiumak kétféle alakját is használja.

A Corvinianus helyesírása.

A helyesírásra nézve Müller a maga kiadása praef. XLI. lap. ezt mondja: Sed in his similibusve a Festo Pauloque constantiam nemo facile expectabit.

Ezen itélet, ha igaz is, nem támaszkodik részletes nyomozásra: azért korántsem fölösleges dolog, ha ezennel codexünk helyesírását szóba hozzuk. Adataink eléggé érdekesek, úgy hogy a Paulus-szöveg újabb kiadásánál mindenesetre számba veendők.

Említésre méltóknak tartjuk a következőket:

Kettős i helyett egy *i*-vel van írva:

idem (103, 14. Junium alatt). A többi codexb. iidem.

Nixi *di* (175, 11.). Festusnál is így. A többi codexb. Nixi dii.

Ludi (99, 12. Helvacea alatt.). A többi cod. s a kiadásokban Lydii.

Lesbis (115, 13. Lesbium alatt). M. Gu. 2. 1. és Müllernél is így.

Pompei az aláirásban.

Mais idibus (148, 3.). A többi codexb. s a kiadásokb. Maiis idibus.

Mortem *obisse* és *isse* (147, 11.). M. Gu. 2. és Müllernél is így.

desisset (307, 4. Substillum alatt) Csak M.-ben van így: a mi codexünkben dedisset; de hibás létére is egy *i* mellett bizonyít.

iacio összetételei:

adiciuntur (37, 5. Cornua alatt) csak a mi codexünkben.

adiciebatur (1417. Auctarium alatt) Gu. 2. és Müller is így.

deiciatur (11, 1. Apluda alatt). Gu. 2. s Müll. is így. Gu. 1-ben deicitur.

disicit (311, 6. Supat alatt) M. Gu. 2. L. s Müll. is így.

eiciat (115, 5. Lapidem alatt) csak a mi codexünkben. [V. ö. Exterraneus alatt (79, 3.) eiecit helyett eiceat.]

eiciuntur (377, 5. Vallescit alatt) Mon. és Müll. is így.

inicit (311. 6. Supat alatt) M. Gu. 2. L. és Müll. is így.

obicit u. o. M. Gu. 2. 1. L. B. pr. és Müll. is így.

obicere (187, 9. Obprobrare alatt). Gu. 2. B. L. s Müller is így.

obiciebatur (44, 13 Catillatio alatt) csak a mi codexünkben.

obici (147, 16 Mapalia alatt) M. Gu. 2. L. s Müll. is így.

obicientes (47, 8. Carinantes alatt, hol M. Gu. 2. Lind. s Müllernél obiectantes áll).

proicitur (225, 15. Prosecatum alatt) csak a mi codexünkben.

subici (184, 6. Oppido alatt) Gu. 2. s Müll. is így.

A többi helyen, hol a jó hagyomány egy *i* mellett bizonyít, codexünk kettős *i*-t vagyis *ij*-t mutat.

Lustra és Magisterare alatt *ii*-t hij-nek írja (Lind. és Müller a többi cod. nyomán hi-nek).

Szó végén való egyszerű *i* néha *j*-nek van írva: divinj stb.

Kettős u helyett egy *u*-val van írva:

Antiqum (26, 7. és Cascum alatt 47, 11.)

coqus (da a cikk elején Coquum 58, 14. hol M. Gu. 2. 1. pr. Lind. és Müllernél Cocum áll).

equs (32, 13. Bucephalus és Cantherius alatt Gu. 1.-ben Hippius alatt eculeus L-ben culeus áll, codexünkben heruleus.

equm (81, 15. Equitare alatt).

loqutio (118, 15. Latine alatt).

eloquta (80, 10. Effata alatt, egyebütt locuta) *locuntur* (337, 8 Simultas alatt).

obliqus (116, 1. Limis alatt); de obliquum (192, 2.) Obstitum alatt, hol Gu. 2. oblicum, mit Müller el is fogadott. Festusnál obliquum:

sequti (106, 1. Irpini alatt).

sequntur és sequtus (116, 10. Lixae alatt) M.-ben secuntur és secutus, s ezt követi Müller.

persequntur (337, 5. Sectores alatt). M. Gu. 1. pr. s Müll.: persecuntur.

destingunt (90, 12. Forago alatt) distinguunt helyett.

A *cum* coniunctiót Müller közönségesen quum-nak írja, csak elvétve cum-nak, pedig előszavában XLI. lap 1. jegyz. maga mondja: *quum* im Paulum Lindemamus invexisse videtur.

Codexünkben a Piacularia czikk kivételével, hol quom-mal

találkozunk, mindenütt *cum* áll. Festusnál is ez a rendes alakja quom rarissime legitur in Festo Qu. x. 16, 27. Hozzá tehetjük még X. 9, 5. X. 21, 6. XVI. 5, 28. XVI. 24, 16.

Hogy a Corvinianus anyacodexében is cum volt, péld. Corona cum alatt, hol a kiadások quum-ot írnak, bizonyítja codexünk hibája Coronatum, mely csak Coronacumból, de nem Corona quumból származhatott.

Hogy az anyacodexben a quom is megvolt, bizonyítja Corv. Piacularia alatti quom-ja: továbbá Oculatum alatti hibája quo non dixit, mely nyilván quom dixit helytelen olvasásából vált; úgy szintén a Nassa alatti *quo quem*, quo cum helyett, miből azt gyaníthatni, hogy az eredetiben quo quom állott. Megjegyzendő azonban, hogy a többi cod. Piacularia Ocularum Nassa alatt nem mutat quom-ot. Egyáltalában nem ismeri a quom-ot a Mon. a Gu. 2. és a L. föltéve, hogy Lindemann jegyzeteiben bízni lehet s hogy figyelmemet semmi ki nem kerülte.

Legtöbbször találkozunk vele a Berolinensisben.

Magisterare, Manalem, Moles, Mutae, Matronae, Minotauri, Matronis, Munificior, Mediocriculus, Nauscit, Ovalis corona, Pangere, Picena, Pendere, Promulgari, Promulco, Procincta, Procitum, Propages, Propudium, Prodinunt, Patrocinia, Polimenta, Pro scapulis, Portenta, Pestifera, Pateram, Quatere, Rudus, Redivia és Resecrare alatt.

A Gu. 1.-ban csak egy-két helyen vettem észre, t. i. Ob és Pertusum alatt.

Az ed. pr.-ben megint gyakoribb.

Censionem, Herbam, Juges, Minuebatur, Mortuae, Offringi, és Pertusum alatt találkozik.

Ezzel együtt említem, hogy a *quoius* és *quoi* relativum alakokot csak az edit. princepsben találtam:

quoius-t Maximus Curio alatt.

quoi-t Cum imperio, Egens, Heluo, Hippius és Mucia alatt.

Ide tartozik még *parvolis* Manias alatt, mely alak csak a Monacensisben van meg, a többi cod. parvulis-t ír.

Helvacea alatt, hol úgy látszik, minden cod. boum-ot ír, a miénkben bouum áll.

Végre még meg kell említenem, hogy Redivivum codexünkben Rediviumnak van írva (egy a többi codexből hiányzó, czikk-

ben, mely Festustól való s codexünkben Redhostire s Reus közt áll.) genetivus (Furum alatt) genitius-nak, ingenuus (Flaminius alatt) ingenus-nak. V. ö. Brambach, Die Neugestaltung der lat. Orthogr. 89, sk. 94. 97. 320. lap. U. o. Hülfsb. 4. lap.

ae és oe.

ae (vagy ę) helyett többnyire *e*, péld. Enee, emilianus Mesius, Nevius, Leva, scevola, Lena, mestum, questus, pres, prenomen, prepositione, greco (ritk. graeco vagy gręco) pregnans, es (ritk. ęs) sepe, celatum, adherentia, stb.

Ellenben Letum Laetum-nak, Hebes Haebes-nek, Ennius egyszer ęnniusnak van írva.

oe helyett is gyakran egyszerü *e* áll, péld. Comedice, tragedum (Mutae alatt) amenas (Memora alatt) foedus mellett fedus, edus (hoedus helyett Foedum alatt, mit a cod. színtén Fedumnak ír).

Itt-ott egyszerü *e* helyett *oe*-val találkozunk.

Fenus czikk szavához ezt jegyzi Müller: Fenus sic tota familia verborum a verbo feo derivata, in omnibus codicibus nostris per e scribitur, nunquam per oe, ut est in vulgatis exemplaribus, a quibus recte recessit Scal.

Codexünkben mind *oe*-val van írva: Foenus, foetus (de fetus is) foetarum foenebres, Foenus foeneratores, Foenebris (*e*-ből *oe*-ra változtatva?) Foenero et foeneror.

Szintúgy foemen foenimis (Femur alatt).

Epit. 44. Müller szerint litterarum ordo postulat, hogy ne Coelibem-et hanem Caelibem-et írjunk. De kétségtelen, hogy a ki azt az etymologiát, quod dignam coelo vitam agat, kigondolta, nem coelo-t írt, mint Müller, hanem caelo-t.

o helyett au.

E hangcserére nézve feltünő példák:

Nausciciosus (L. is így) Nusciciosus helyett.

Nauculas Nuculas helyett (Festusnál is Nuculas).

Graumus Grumus helyett.

praeoccuparem helyett praeaucuparem áll (păucuparē) Angor alatt.

o és u

Codexünkben *u*-val van írva:

adulescens Adolescit alatt, M. Gu. 2. B. L. pr. Lind. s Müll. is így; de Pubes alatt minden codexxel s kiadással egyetértőleg adolescens.

adulescentulos Lenones alatt. M. Gu. 2. Lind. s Müller is így.

bubus (144, 4. Maximam multam alatt). Gu. 2. Lind. is így. Müll.: bobus.

o-val van írva:

Fondis fundis helyett (Ferentarii alatt).

iocunda iucunda helyett (Fastis alatt).

Rotondam Rotundam helyett.

rudibondum Rudibundum helyett (Mediocriculus alatt).

nefrondines nefrundines » (Rienes alatt).

u, y, i,

Codexünkben *y* helyett *u*-val van írva:

Ludi (99, 12. Helvacea alatt) = Lydii.

Ludorum (354, 5. Turrani alatt) = Lydorum.

Mirmilonica scuta (144, 12.) = Myrmillonica scuta. Retiario alatt M. Gu. 2. Festussal egyezőleg murmillonem murmillonium és murmillones-t írnak.

Murtea corona (144, 13.). Gu. 2. és Müll. is így; de nem itt, hanem Ovalis alatt, ugyanott a vulgata lectio nuptea, mely szintén murtea mellett bizonyít. Többet erről a Helvacea czikkhez.

y-nal csak kevés szóban találkozunk.

Lycii (119, 16) *y*-ja javítás. Úgy látszik, azelőtt Lucij volt (vagy Licij? mint u. o. Licia) Vlyssis (Ausoniam alatt).

y helyett rendesen i van írva:

mirtae, cimbi, sillaba, phrigie Libia, Pelamis, Triga, nimpha, Citherea stb.

i helyett u-val van írva:

Glutis L. Gu. 1. s Barth codexében is így Glittis helyett.

Maxumam multam. L.-ben is így.

Végre megemlítjük azt is, hogy *u* helyett *b*-vel van írva grabem (mint vulg.) Brutum alatt.

e és i.

A Festus-codexről ezt mondja Müller praef. IV. lap. Litera autem *e* non raro aut formam habet literae *i* simillimam, aut cum ea commutata est velut Qu. XI. 4, 28. reciptu is que, sirvi scriptum est.

Ugyanez áll a mi codexünkről is. Ime a példák:

conciperit conceperit helyett Gravida alatt.

didicata Maiis idibus alatt.

difendere defendere helyett Surum alatt.

diminutos deminutos helyett Detudes alatt.

dirivare derivare » Deliberare »

distillaret destillaret » October equus alatt Gu. 2.-en kívül minden codexben így.

discritione discretione helyett Crines alatt.

girant gerant helyett Graculi alatt.

Hercius Herceus helyett M. B. L. Gu. 1. pr. is így.

levis leves helyett Punctariolas alatt. A többi codexekben *leves ;* de Festusnál *levis.*

moriretur moreretur helyett Carnificis alatt.

mari (accus.) mare » Hippius »

Municips Municeps »

olium oleum » Culliola »

pillicularum pellicularum helyett Creppos alatt.

Sospis Sospes helyett.

---

pedecosus és *pedecosi,* pedicosus és pedicosi helyett Pedes alatt.

destingunt, distinguunt helyett Forago alatt.

derecti directi helyett Prorsi alatt.

Prodedisse Prodidisse helyett.

pectenis, pectinis helyett Pectenatum alatt.

septematrus, septimatrus helyett Quinquatrus alatt.

decematrus decimatrus » » »

E helyütt említem azt, hogy a Monacensisben Lindemannak Ergohoz való jegyzete szerint mindig intellego van írva, sohasem intelligo (intellego et neglego quae formae non tantum apud Plautum sed apud omnes Latinos scriptores solae fidem habent. Fleckeisen Plaut. I. p. VIII.

p.

m és *s* meg *m* és *t* közé tolakodott *p*-t mutat:

Amptermini.

dampnum és *dampnatus* (Noxia, Rupitia, Manliae és Macellum alatt). De van dannum is (Pauperies alatt).

contemptum (Gerraer alatt).

d és f.

sed olykor *ʃ3*-nek, azaz *set*-nek van írva (Atticissat, Ocius alatt).

aput (Titivillitium alatt) Festusnál is (Ocrem alatt), ki (u. o.) *haut*-ot is ír.

velud (Monstrum és Fartores alatt).

l és r.

E két mássalhangzó a következőkben föl van cserélve:

Garearia, Galearia helyett.
Flecebunt, Fracebunt »
Roralios, Rorarios »
salmenta, sarmenta » (Palmites alatt).

s, x, sc és ss.

E mássalhangzókra nézve említésre méltó példák:

Auxoniam, Ausoniam helyett.
anxerum, anserum helyett (Gingrire alatt).
extimatione aestimatione helyett (Existimare alatt).
extimatur, aestimatur helyett (Exemplar alatt).
Ossime, Oxime helyett.
mista (Malta alatt).
Gnarivisce, Gnarivisse helyett.
sestari (Hemina alatt).
destrorsus (Longitrorsus alatt).

insiluisce, insiluisse helyett (Allus alatt).

Obesset, Obescet helyett..

tusse, Tusce helyett (Laena alatt).

obscipare, obsipare helyett (Insipare alatt, de mindjárt u. o. obsipa).

vascorum, vasorum helyett (Ignia alatt).

scilicet rendesen silicet-nek van írva (péld. Exesto, Effafilatum alatt).

A hol az ex praepositio *s*-szel kezdődő szóval van összetéve, codexünk az *s*-t rendesen elhagyja.

expectare (Degere alatt) expoliassent (Catillatio alatt) extant (Exta alatt). extinctus (Albula, s Mortuae alatt; Festus is így) extripandas, azaz extirpandas Irpices alatt; extruere Falarica és Lantumias alatt. expectare opperiri alatt (v. ö. exerto Expapillatio alatt, hol codexünkb. ex orto áll. Müll. és Lind. itt *s* nélkül; de Lingula alatt *s*-szel írják).

t és c.

E két betű sokszor van fölcserélve, olykor úgy van írva, hogy megsem különböztethető, olykor az író maga is rosszúl olvasta.

t-vel van írva: *Audatias.*

enuntietur. A többi cod.-ben enuncietur: (Modo alatt).
Lutius, Lucius helyett (Bubinare alatt).
Metia, Maecia »
Minutia, Minucia »
Martius, Marcius helyett (Ningulus alatt).
Martus, Marcus » (Manliae gentis alatt).
convitium, convicium helyett (Occentare alatt).
Pationem, Pacionem »
santiatur, sanciatur » (Rogatio alatt).
Plante, Plancae helyett.
crustulis, crusculis helyett (Crocotillum alatt).
Ticinnius, Titinnius helyett (Camensem alatt).

c-vel van írva:

inicio, initio helyett (Ploti alatt).
Lucrecilis, Lucretilis helyett.

Obscitum, Obstitum helyett.
Reciario, Retiario »
Repocia, Repotia »
sufficionibus, suffitionibus helyett (Laureati alatt).
tercius, tertius helyett (Nudius alatt).

---

ct-vel van írva *tt* vagy egyszerű *t* helyett:

Acticissat, actice, emictendo, emittendo helyett (Bocas alatt). Blacterare.

Mactici.

actingam (Attinge alatt).

fructices, frutices helyett (Codeta alett) fructex, frutex h., (Caespes alatt).

tt-vel *ct* helyett:

Nittit.
consettare, consectatae helyett (Cyprio alatt).
cottitare (Coquitare alatt).
fittiliae (Frivola alatt).
pitture (Maeandrum alatt).

Kettős mássalhangzók.

Kettős méssalhangzó helyett tömérdek sok esetben csak egyszerűvel találkozunk. Nevezetesen:

Acerani (Municeps alatt).
ampule (Rubidus alatt).
Anibal (Rediculi és Brutiani alatt).
Atelani (Municeps alatt).
Aglomerati (Axe alatt) Bachanalia, bachi.
Beses Bessem helyett.
canensem (Graeca sacra alatt).
centusibus (Maximam multam) és
decusibus » »
Comugento.
comunicarius (Pandicularis alatt).
Concinare.
culei (Lura alatt).
disipare (Insipere alatt)

fulones (Naccae alatt)
glisere (azaz gliscere helyett).
Glutire
Grachi, Graco, Gracuris
Guturnium
Jupiter
Irnela
Matelio.
Murmilonica.
ocupavere (Irpini alatt).
ovili (Maximam hostiam alatt).
paulo (Mox alatt).
pulis (Insipere alatt).
quinquenale (Lustra alatt).
suma (Gulliocae alatt).
silaba (Modo alatt).

Ellenkezőleg kettős betűvel van írva egyes helyett:

Appica, Appulia (Daunia alatt.) Coccetum (Cocetum helyett).
gallea (Albogolerus alatt).
Heccate
Neptunno (Hippius alatt).
Regge (Italia alatt).
littora (u. o.).
Pissatilem.
ruffo (Burranica alatt), Cicindella.
Irnella.
Obsequella.
Reddibitur.
reddire (Remeare alatt).
babillonica (Sola, azaz Solla alatt).
illicete (Tifata alatt).
pilla (Pollit alatt).
Pennem.
Purrime.
vello (vexillum alatt).
Succerda.
sparri (Rumex alatt).

Valamint M. B. L. Gu. 1. úgy a mi codexünk is Turbellas-t ír. Lindemann és Müller a Festus-codexben is meglevő Turbelas-t fogadták el.

Pseud. I. 1, 110., mire Festus hivatkozik; Bacchid. 1057 (= IV. 9, 134.) az összes codexek egyetértőleg két *l*-t mutatnak. App. de deo Socr. p. 48, 20. Mat. IV. p. 151, 39 szintén kettős *l*-l. Csak a legutolsó helyen írják mások turbelas-nak.

Továbbá említem, hogy littera mindenkor helyesen kettős *t*-vel van írva. Müller rendesen egy *t*-vel írja.

Végre említésre méltó még, hogy két helyütt, úgymint Expapillatio és Effafilatum alatt nem brachium (mi szintén megvan Librilla alatt), hanem bracchium áll.

h.

h nélkül van írva:

Anibal (Pediculi alatt).

aurire (Anclare alatt), Auricalcum, oricalcum (Cadmea alatt is), Canterius, Cantherius helyett.

cartaginenses (Hastae alatt).

carta (Exiles és Ilia alatt).

Catecresin.

coclee (Limoces alatt, *M. Gu. 2. B. L.* is *cocleae* «ex antiquiori scribendi consuetudine» Müll. is így).

conca (Cythera alatt).

corda (Fides, Nenia és Rasores alatt); deiscat (Dies alatt).

Diabatra.

elicone (Heliconides alatt).

edus (Foedum és Ruminalis alatt).

Etruria (Atrium alatt).

exilaratus (Gestit alatt).

Gracuris, Graco. Gracchuris, Graccho helyett.

ordeum (Clumae és Glumae alatt, de Hordiarium alatt hordeo v. ö. Brambach Hülfsb. 43. lap).

orti (Retricibus alatt).

Oratius (Sororium alatt).

pulcris (de Pulchralibus).

Regium helynév. Különben helyes írás (l. Brambach Hilfsb. 58. lap); de a Verrius-adta szabálylyal ellenkezik (l. Fest. Qu. XIII. 7, 34).

Redostire.

sepulcro (Resparsum és Rapi solet alatt Berolienisb. Monimentum alatt van). Helyesen Festusnál is így. Müller sepulchronak írja. V. ö. Brambach Hülfsb. 60. lap.

Struteum.

Tracali.

h-val van írva :

adhoriuntur (Latrones alatt).

adhuncum (Ancus alatt), adhustas (Fomites alatt).

Anchus (Quiritum alatt), Archadia (Cyllenius alatt), *abhercet.*

cohercere (Coinquere, Erctum, Lingula és Obpuuiat alatt. A többi cod. mind *h* nélkül. V. ö. Brambach Hülfsb. 31. lap).

coheundo (Caseus alatt).

hacthenus (Quatenus alatt).

harene (Hammo alatt v. ö. Brambach Hülfsb. 41. lap).

hedificia (Calicata alatt), hee, eae helyett (mint Gu. 1. Curia alatt).

Hemilius (Macellum alatt), hibere, *Iberae* h. (Gracchuris alatt), holera (Coquus alatt).

hornatus, horno (Caestus és Comptus alatt).

hostium, ostium helyett (Antes, Manalem fontem, Oculissimum, Posticum, Pro alatt).

hostiola (Forum alatt).

Orcha.

orchus (Quietalis alatt).

proh (Pro ponitur és Truo alatt).

Rhemi (Celeres alatt).

schalis (és pedig így : sc^{h}alis, Coenacula alatt).

Thiberis.

i helyett h-val:

vehentibus Veientibus helyett (Romulia alatt).

f helyett ph-val:

nephas (Mortua Pudicitia és Terminus alatt; de Procitare és Praetextatis alatt nefas).

phanorum (Prophetas alatt), (de Rediculi alatt fanum).
Prophanum, prophani (Puri alatt).
phoetu (Fordicidos alatt).

ph helyett f.

foenicibus (Europam alatt).
frinonem (de phrinonem is, Retiario alatt).

Assimilatio nélkül van írva:

Adlicit, Adfabrum, Adlubescit Allivescit helyett.
Adsidele, Assidelae helyett.
ad secule, asseculae helyett (Aquarioli alatt).
ad tractant (így attrectunt helyett, Manticulari alatt).
adsueverunt (Murrata alatt).
adsurgere (Hetta alatt).
Adtestata, adtestantia.
Adtibernales.
conplectionis (Igitur alatt).
inmolabantur (Catularia alatt), immutata (Convicium alatt), Conlatia, Conlativum, inplorato, inplorare (Endoplorato alatt).
inmutate (Convicium alatt).
îreligiosû (Praeciamitatores alatt).
Inrogabat (Censionem alatt).
Subcenturiare, subcenturia.
Subfiscus.
submittitur (Calasis alatt. M. B. Gu. 1. pr. is így. Lind. és Müll. summittitur), subputare (Sublucare alatt).
substentant (Pila alatt).
substineant (Tibicines alatt).
substulit (Surempsit alatt).
perlucidum (Epicrocum alatt).

ellenben:

quenqȝ (Deincipem és mendicum alatt), quodcunque (Edera alatt), nanqȝ (Endoplorato alatt), utrunqȝ (Emancipati alatt).
adscivit helyett ascivit Receptus alatt.

adscribebantur (Conscripti alatt). Itt említem, hogy Ennius neve igen sokszor Emniusnak van írva, s Civicam coronam alatt perennem, peremnem-nek.

n.

n nélkül van írva:

demostrare (Ibi és Magisterare alatt).
costat (Deus alatt).
adistar (Lautumias alatt; de instar Architis alatt).
trasfugat (Perfuga alatt).

n-nel van írva:

quotienscunque (Nonarum alatt. B. és pr. is így).
coniunx (Opis alatt. Csak a Monacensisb. coniux. V. ö. Brambach Hülfsb. 31. lap).

Metathesis.

Bellicerpam, Bellicrepam helyett, Culcitula, Culticula helyett, Corcotillum, Crocotillum helyett (u. o. corcotillis is).
ilucris, ilurcis helyett (Grachuris alatt).
decreptam, helyett decerptam (Herbam alatt).
Gusturgium, Gurgustium helyett.
Ircipes, Irpices helyett (L. Gu. 1. pr. is Ircipes).
Froctes, Forctes helyett.
tronitua, tonitrua helyett.
fructetum, frutectum helyett.

Néhány régi vagy szokatlan alak.

vortant (Crumina alatt).

dividundis (= Gu. 1. Postica alatt, Corv. és pr. Curatores alatt).

faciundis (= Gu. 1. Patellae alatt, foedus faciundum (Corv. Gu. 1. pr. Sacrani alatt).

erciscunde (Erctum alatt), mely alak csak Senecánál található. Kühner Ausf. Gramm. 246. lap.

genubus (Compernes alatt, a többi cod. Lindem. hallgatásából következtetve, varians nélkül genibus).

Maxumam multam (mint L.-ben).

vocatione = vacatione (Scholae alatt. V. ö. Brambach lat. Orthogr. 71—2. lap).

Közbetoldott magánhangzó.

Codexünk következő helyein két mássalhangzó közé magánhangzó van iktatva:

Naucus alatt iugulandis (Festusnál is iugulandam) iuglandis helyett.

Adolescit alatt acceresco, accresco helyett.

Antipagmenta alatt adipinguntur, appinguntur helyett.

Consipitum, Consiptum helyett.

Municipium alatt manucipia, mancipia helyett (a többi cod. municipia).

Nefrendes alatt neburundines, nebrundines helyett.

Suopote, meopote, tuopote, vopote (de Mihipte).

A Paulus-codexek családfája.

A Festus-codex s ama Festus-példány, melyből Paulus Diaconus a maga kivonatát készítette, közel rokonok voltak, annyira rokonok, mondja Müller praef. VIII. lap, ut Farnesianum ex illo (t. i. a Pauluséból) descriptum fuisse, nihil sit quod nos credere prohibent. Müller ezt meglepő tényekkel igazolja. Például idézem, hogy a Multifacere-féle czikkben qualitas helyett Paulusnál és Festusnál is hibásan quantitas áll. Occentare alatt mind a kettőnél quia illam-ot olvasunk, holott az értelem a querellam szót kivánja. A persibus szó itt is ott is persicus-ra van torzítva stb.

A mi a Paulus-codexeket illeti, arról győződünk meg, hogy a hányat csak ismerünk közülök, az mind a Paulus-féle eredeti példány egy és ugyanazon másolatának ivadéka.

A következő hibák:

Abercet prohibet, minden cod.-ben *prohibetur* áll.

Anacreon Antehac helyett.

Ali rei Aliae rei helyett.

Cingulo alatt Hercules helyett *Herculanus*.

Experrectus alatt a corrigendo a porrigendo helyett.
Fulgere Fulcere helyett.
Axit alatt dii viri helyett.
Axamenta alatt homines deos v. numina helyett.
Parrici vagy Parici, Parricidi helyett stb.
valamennyi ismeretes Paulus-codexben megvannak, mely közös örökségük közös eredetükre mutat.

E codexek egész családja két ágra szakad: «duo esse Pauli librorum codicum genera», mondja Müller pr. IX. lap, alterum, quod ipsam Pauli manum reddat, passim propriis librariorum erroribus etiam magis inquinatam, sed nusquam correctam, scriptum a monachis Paulum ipsum stupore superantibus: alterum, quod Paulum vel emendatum vel interpolatum exhibeat, confectum a librariis philologis, Paulo vel doctioribus vel qui certe se doctiores putarent.

Müller tehát ezt az osztályozást az interpolálatlan (a toldatlan) és interpolált (toldott), a javítatlan és javított kéziratok közti különbség alapján tette.

De ugyanazon eredményhez jutunk, ha a kéziratok származását veszszük az osztály alapjáúl.

A Monacensis s a Guelferbytanus 2. teszi a családnak azt az ágát, mely a szövegkritika alapjául szolgál. A többi cod. beleértve az ed. princepsét is, nemcsak gyarlóbb voltánál, hanem közös származásánál fogva is külön ágat tesz.

A codex-családnak ezt a szétágazását bőséges példákkal igazolhatjuk.

Hadd álljon itt a következő lajstrom, melyből az is kiderűl, hogy a Corvinianus a rosszabb ághoz tartozik.

Ez

	M. Gu. 2.		L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Adoriam			Adoream
Adolescit		id est crescendi	*om.*
Aurichalcum		ex aere	ab aere
Abavus		avus avi	coaevus
Amita		a patre meo	patre (*om.* meo)
Addubanum		dubium	Danubium
Agere		age	age Tityre
Bombizatio			Bombitatio

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Bubleum est		Bubeumen
Bidental:	sacrificaretur	sacrificetur
Bigenera	leopardalis	leopardus
Blitum	stultus	stupidus
Cimmerii	circumducta	circumdata
Cappas	a flexu	a flexione
Carinantes	obiectantes	obicientes (vel obiicientes)
Cuturnium		Coturnium
Celeres	deni	*om.*
Clavata	intertexta	intexta
Caviares	caviae	cavae
Calones	quae	*om.*
Cuprali [a]		Cuprilia [*nisi quod Corv.* Caprilia
Dubat		Dubiat
Derunciunt		Dirunciunt
Dium	sub diu	sub divo
Defomitatum *:	lignum	*om.*
Endo procinctu:	togis	toti
	incincti	succincti
Eccere:	iurisiurandi	iusiurandum
Exbures		Exberes
	exburae	exbuae
Ferias:	ut nundinae aliae cum festo	*om.*
Ferire	feriantur	feruntur
Flemina	circa talos	circa talum
Falsius	sunt	*om.*
Fulguritum		Fulminitum
Grallatores:	in saltatione	*om.* in
Ingarius:	dictus	dicitur
Ignis:	terebare	verberare
Inquilinus:	vel eiusdem	velut eiusdem
Litatum:	solutum	solitum
Larentalia	coniugis	a coniugis
Lucumones	infesta	festa
Madulsa	satis vino	satis a vino
Manare:	suas	*om.*

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Manduci		Manduces
Masucium		Mansucium
Momine *:	possint	possunt [*Corv.*
Metalli †:	caculaeque	caulaeque (*nisi quod* caule
Muli Mariani	a Mario	a C. Mario (*nisi quod* Martio
Maximae dignationis	fructui	fructu [*Corv.*
Masculino	etiam	*om.*
Nassa:	intravit	intraverit
	ego	*om.* [*Corv.)*
Napurae	funiculi	feniculi (*nisi quod* fenuculi
Noctilugam:	quum dixit	*inverso ordine*
Ornatus	quoque	qui
Obtestatio	deus testis	*om.*
Obliteratum		Obliteratur
Obpuviat:	quod	*om.* [*Corv.)*
Palatium:	quod ibi	vel quod ibi (*nisi quod* ibi *om.*
Parrici †:	indemnatum. Ita	inde autem
Proculos	aetate nati	attenuati (*nisi quod & praemittit Corv.)*
Prodit	porro	*om.*
Parilibus	iuniores	minores
Pilae et effigies		*om.* et
	hunc diem festum	*om.*
Poenas pendere	in eo	-*om.*
Pertusum	quum dicitur	*inverso ordine*
Puer	dicebatur	vocabatur
Patres	si	*om.*
Patellae	vasula	vasa
Pube praesente	*συνεκδοχικῶς*	*om.*
Querqueram	Item	*om.*
Rodusculana		Rodasculana
	quia	*om.*
Substillum	uvidum	*om.*
Sublimem:	supra nos	super nos.
Subactus	sub arbore	sub arborem
Strigae:	continuatae	coniunctae

	M. Gu. 2.	L. B. Gu. 1. pr. = Corv.
Terentum:	terra	in terra
Torrens	nomen est	nomen *(om.* est)
Tandem	ut ait Terentius	*om.* ait
Tempestatem	antiqui	*om.*
Tegillum	cuculiunculum	cuculli vinculum *(nisi quod* cuculi *Corv.)*
Tippula:	super aquam	super aqua
Taciturnus	aliquando	*om.*
Veteratores	putat *(M.* vult)	voluit
Vel:	contra	contrariae
	Vel tu	vel *(om.* tu)
Viatores	erat	*om.*
Urvat		*omnem glossam omiserunt*
Volturnalia:	suo deo	deo sua.

A rosszabb ág szintén kétfelé oszlik. Teljes Paulus csak egy van köztük, t. i. a Berolinensis. A többi, nevezetesen: a Lipsiensis, Guelferbytanus 1. az editio princeps codexe s a Corvinianus egy csonka archetypustól erednek.

E csonkaságra nézve ide iktatom Müller praef. X. lap. olvasható szavait, melyekkel a Guelferbytanus 1.-t, s avval együtt az edit pr. s a Lipsiensis archetypusát is jellemzi.

Idem (t. i. Lindemannus) alterum adhibuit Guelferbytanum, chartaceum, saeculi quinti decimi, qui nulla fere habet propria sibi bona, sed multa peculiaria vitia. Eidem huic stirpi attribuendum esse, ex qua prima typis expressa Pauli exemplaria fluxerunt, inde colligitur, quod eam partem literae I plane omittit, quae exemplaribus illis in calce addita est, inde a voc. *Incomitiare* usque ad libri finem. Quae autem ex litera M. in vetustissimum exemplarium calce addita reperiuntur inde ab initio usque ad voc. *Me castor:* haec a Guelferbytano non absunt quidem plane, sed multis glossis singulisque verbis omissis truncata sunt.

Easdem glossas paene omnes omittit Lipsiensis codex. Coniicio in codice huius familiae progenitore in litera I defuisse quattuor folia, in lit. M. autem duo ita fuisse lacera vel maculata, ut ab aliis aegre describerentur, ab aliis plane omitterentur. Nam quae in lit. M. desunt, dimidium eorum efficiunt, quae in lit. I.

desiderantur. Et quod in editionibus antiquissimis pars articuli *In insula Aesculapi* adhaesit articulo *Imparentem* (id certe in edit. Io de Colonia factum est): id inde puto factum esse, quod haec vocabula in binis foliis sibi opposita essent.

E csonkaszövegű codexek sorába tartozik a mi codexünk is.

Hiányzik belőle: az Incomitiare-tól I végeig való rész s az M elejétől Mecastor czikk végeig való rész.

A rokonság tehát szembeötlő. Még a Strues és Strenam-féle két czikket akarom bemutatni, mely a Monacensis és Guelferbytanus 2-sal szemben álló kéziratoknak különös anyajegyeül mutatkozik.

E két czikk a rosszabb családág archetypusában annyira meg volt rongálva, hogy a másoló vagy egészen elhagyta, vagy hézagosan és találomra másolta.

Strues a jó hagyomány szerint így szól:

Strues genera liborum erant, digitorum coniunctorum non dissimilia, qui continebantur in transversum superiecta panicula.

A Gu. 1. az ed. pr. s a Corvinianus mind a három az előbbi czikk folytatásául tünteti föl és pedig a *Gu. 1.* így:

es genera liberorum erant (hézag) similia quia continentur in transversum [stb. ?]

az *edit. pr.* így:

es genera librorum erant di (héz.) coniunctorum similia qui continentur in transversum (héz.) ecta panicula;

a *Corv.* így: es genera librorum erant coniunctorum s˙milia qui continentur in transvectum ecta pei͂cula.

A Berolinensis és a *Lipsiensis* az érthetetlenné torzult czikket egészen elhagyták.

A Strenam-féle czikk így szól:

Strenam appellabant, quae dabatur die religioso ominis boni gratia, a numero, quo significatur alterum tertiumque venturum similis commodi, veluti trenam, praeposita s litera, ut antiquis frequens usus erat.

A Berolinensis ily állapotban adja:

renam appelabatur dabatur (héz.) dicere strena (héz.) osce ominis boni (héz.) a numero (héz.) significatur velut trenam praeposita s litera antiquis frequens usus erat.

A Guelferbytanus 1. így:

Strenam apellabant (héz.) dabatur dicere (héz.) oso (héz.) hominis boni a numero significatur alterum stb.

Az edit. princeps így:

renam appellabant (héz.) dabatur (héz.) dicere (héz.) oso hominis boni (héz.) a (héz.) numero (héz.) significatur stb.

A Corvinianus így:

renam appellant (héz.) dabatur dicere (héz.?) osos homines boni (héz.) a numero significatur autem alterum stb.

A Lipsiensis az egész glossát elhagyta.

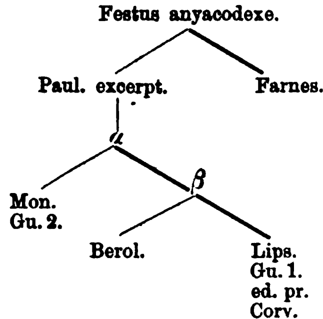
E két czikk világosan megkülönbezteti a codex-család két ágát: M. Eu. 2. jól adják a szöveget, a többi egymással hasonló romlottságban, vagy mint a Lips. tesz, egészen elveti.

Korukra nézve a Gu. 2. a x. századból való, vagy annál is régibb. A Monacensist xi. századbelinek, a Berolinensist xiii. századbelinek mondják. A Lipsiensis recentissimae aetatis, s ugyanaz áll a Gu. 1 s a Corvinianusról t. i. xv. századbeliek.

A többi codexeket, melyeket addig még egybe nem hasonlították s csak annyiban ismerünk, a mennyiben Müller praef. xi. sk. ll. róluk szól, ezennel nem sorolom elő. De annyit, úgy látszik, bátran mondhatunk, hogy valamennyi a rosszabb családághoz tartozik.

A Catalogue général des mss (Paris 1856.) II. Nr. 2291. azt a nevezetes dolgot jelenti nekünk, hogy Troyes-ban egy ix. századbeli Paulus-codex van. Csodálatos, hogy ezt a codexet még mainap sem vizsgálták meg; pedig egy újabb Paulus-kiadásra már nagy szükségünk volna; de az addig lehetetlen, míg azt a kéziratot is a kritika nem értékesítheti. Minthogy a német tudósok a szükséges collatiójáról 27 év lefolyta alatt sem gondoskodtak, ezennel magam ragadom meg ezt az alkalmat, s azon kéréssel fordulok a tek. Akadémiához, hogy ama fontos munka czéljából az említett codexet legalább egy hónapi használatra a franczia kormánytól elkérni kegyeskedjék. Ha a tek. Akadémia kérésemet meghallgatja, s oly szerencsés leszek a troyesi codexet átvizsgálhatni, reménylem sok kérdésre pontosabb feleletet fogunk adhatni, mint most, mikor egyes-egyedül a Lindemann-féle apparatusra s a Müller-féle jegyzetekre vagyunk utalva.

Közbevetett kérésem után ezennel bemutatom a Paulus-codexek családfáját a következő módon:

A rokonságot csak nagyjában tüntetem föl. Hogy részletesebb rokonításba nem bocsátkozom, azért van, mert a többi codexek ismerete nélkül bajos minden kisebb elágazást pontosan meghatározni. Egyébiránt nem is feladatom a Paulus szöveg történetét nyomozni. A Corvinianus pontos ismertetésére vállalkoztam csak, s ennek a vállalatnak törekszem tökéletesen megfelelni.

A Corvinianus rokonságának további fürkészésére szükséges, hogy a codex-család csonkaszövegű ágának minden egyes tagjáva külön összehasonlítsuk.

Ezen összehasonlitás eredménye a következő:

Ime azok a helyek, melyeken a Corvinianus az edit. pr.-sel egyez, a többi codexxel pedig ellenkezik:

Armita alatt nec, ne helyett.
Adolescit » exoletus est, exoletus helyett.
Attestata » *in theatro,* iterato »
Amicinum » pendiculum, pediculum »

Arbosenem, robosenem v. ö. pr. Arbosenum robosenum: Arbosem, robosem helyett.

Assaratum alatt *masir* (princ.: massir), assir helyett.
Amquirere: Anquirere helyett.
Abgregare alatt deducere, ducere helyett.
Aristophorum alatt *offertur,* fertur helyett.
Athanuvium helyett Athanium, pr. Athavium.
Bulimam alatt *mare scanficum,* mariscam ficum helyett.
Binominus, Binominis helyett.
Clunadum, Clunaclum »

Crevi alatt census, censu helyett.
Clavus » appellatur, appelabatur helyett.
Casus » fortuito, fortuita helyett.
Conitum, Coniptum helyett.
Conruspari alatt Plautus *posuit*, Plautus helyett.
Cupedinis helyett Cuppedines, *pr.* Cupedines.
Delicata alatt *dicebatur*, dicebant helyett.
u. o. *dicatus id est consecratus*, dicatus helyett.
Escariae alatt anclaratur, anclatur »
Everriator » *everriationem*, everriatorem helyett.
Glutire, Gluttire helyett.
Lapidem alatt *falleret*, fallo tum helyett.
Liberalia alatt *loquemur* csak Corv. és ed. pr. (a jó codd. és Lind. rosszúl loquimur; L. és Gu. 1. loquuntur).
Laúreati alatt *sorde*, caede helyett.
Lancea alatt dicta hiányzik.
Lipuit, Lapit helyett.
Larvati alatt *exciti*, exterriti helyett.
Magnificissima alatt unde e. q. s. hiányzik.
Peculatus alatt nil, nihil helyett.
Patulum » diversa sunt, diversa helyett.
Paginae » finguntur, figuntur »
Praepetes » auspicantes, auspicantem »
Pantices » frux, frus helyett.
Rituales » condant, condantur helyett.
Secordiam, Socordiam helyett.
Sodales alatt *sua darent*, suaderent helyett.
Solipugna alatt fit hiányzik.
Suremit alatt *manu*, manus helyett.
Sacratae » adversum, adversus helyett.
Scranteum, Scrautum helyett.
Teres alatt et in, in helyett.
Tippula alatt decidat, desidat helyett.
Vespices alatt fructeta, fructecta helyett.

Ama helyek, melyeken a Corvinianus csakis a Gu. 1.-sal egyez.

Aliuta alatt Jovis, Jovi helyett.
Amplustria, Aplustria helyett.

Apluda alatt aplodatur, adplodatur helyett.
Apiculnm » apicem velatum, velatum apicem helyett.
Arca » porcellam, porcellum helyett.
Bubinare » *pueri*, puerili helyett.
Bulimam alatt bois, bovis »
u. o. busicon, *βούσυκον* helyett.
Collativum alatt collatione (a többi cod. conlatione).
Capuam alatt *a Capye* hiányzik.
Catilatio, Catillatio helyett.
Calcendix így Gu. 1. Corv. Ald. A. Aug. in marg.
Cadmea alatt oricalcum, orichalcum helyett.
Capperatum, Caperatum helyett.
Cunctiones (B. Cuctiones, a többi Coctiones).
Comperce alatt calchidica, Chalcidica helyett.
Contagionem alatt et non, non helyett.
Cingulo alatt in domus, in glomos helyett (v. ö. B. L. domum).
Everriator alattt dictum, ductum helyett.
Excipium, Excipuum helyett.
A Feralia czikk hiányzik.
Galli alatt *incipiuntur*, incipiant helyett.
Herma » putant, putabant »
Horda » praegnas, praegnans »
Lapidem » *despicit*, Diespiter »
Leneae » compita, in compita »
Manceps » *emitur conductive*, emit conducitve helyett.
Mortuae » extimabantur, aestimabantur »
Naenia » flentum, flentium helyett.
Az Occasus czikk hiányzik.
Obpuviat alatt *a puniendo*, puviendo helyett.
Peremere » posuere, posuerunt »
Pauperies » *quadrupedes*, quadrupes »
Parrici † » det, duit »
Passer » *vocant vulgo*, vocat vulgus »
Praeneste alatt *quasi*, quia is helyett.
Plutei » appellantur, appellabantur helyett.
Postica » dividundis, dividendis helyett.
Praefericulum alatt quod, quo »

Patellae alatt faciundis, faciendis helyett.
Quisquiliae » *surculorum* hiányzik.
Repagula » oppagantur, oppangantur helyett.
Res comperendinata alatt diem tertium, tertium diem helyett.
Ridiculus alatt *irridetur*, ridetur helyett.
Rapi solet » alterutrius, alterius utrius helyett.
Suasum » *pullam*, pallulam »
Sarte » *dicuntur*, vocantur »
Sabinam, sabinisqe, Sybinam, sybinisque »
Stipem alatt stipendium, in stipendium »
Spurcum » mustumque, mustumve »
Tuditantes alatt *dicuntur*, significat »
Themin » *dictam*, deam »
Vespae » vespiliones, vespulae »
Vitiligo » non, num »
Vastum » vastam ferro, ferro vastam »
Viminalis » appellabatur, appellantur »
Volturnalia » *cuius . . . vocant* hiányzik.

A miben a Corvinianus csakis a Lipsiensissel egyez:

Alliesis alatt a gallis fusus, fusus a Gallis helyett.
Acus » de frumento quaedam, quaedum de frumento helyett.
Ad » prope, proprie helyett.
Aerumnulas alatt significat, significant helyett.
Arcubii » excubant, excubabant »
Bombizatio » *sono*, sonitu »
Capitale facinus, Capital facinus helyett.
Citimus alatt *cis* hiányzik.
Camara » *χάμαρα* fornix Corv. Camera fornix est Lips. Toldalék.
Cascum helyett Cassum.
Cumerum alatt *porte*, sparteae helyett.
Cumalter » *ita* hiányzik.
Calasis alatt *χαλασνον* (calasnon L.) *χαλάσινον* helyett.
Caesones » exepti azaz exempti, exsecti helyett.
Cyparissiae » cipressorum, cypressorum »

Citherea, Cytherea helyett.
Cinthius, Cynthius »
Coragum, Choragium »
Craterare, Creterrae »
Comparce, Comperce »
Corius alatt *haec fons*, hic frons helyett.
Directum » antiphrasim, antiphrasin »
Eudicem, Eudiaeon helyett.
Exsurgentes, Exurguentes helyett.
Foedus alatt *mactaretur*, necaretur helyett.
Februalis » februalim, Februlim »
Flammeo » *fulminare*, fulminis »
Grassari » est tractum, tractum est »
Hostia » dicta, dicta est »
Hortus » possent, possint »
Lucomedi alatt appellati, appellati sunt helyett.
Maxumam multam, Maximam multam »
Masculino alatt est postea, postea est »
Manare solem alatt quod est, quod »
Murrata alatt assueverunt, assuerunt »
Naccae » *qui* nauci, quod nauci »
Navus » *et*, ac »
Nuptam » ductam, dictam »
Occare » occidendo, occaedendo »
Omen » *avibus*, non avibus »
Offentina, Oufentina helyett.
Punici alatt sunt, sint helyett.
Portenta alatt *corpora* hiányzik.
Reus stipulando alatt quod, quid helyett.
Ratissima alatt et, etiam helyett.
Sobrinus alatt *consobrinus*, mind consobrini mind consobrinae helyett.
Sagaces alatt et canes, etiam canes helyett.
Sybinam » appellabant, appellant »
Segnitia » secordiae, socordiaes »
Tongere » *Alii* hiányzik.
Talia » foliculus azaz *folliculus*, folliculum helyett.
Tam » *positivam*, propositivam helyett.

Veteratores alatt *veterator* hiányzik.
Vibrisiare így L.-ben és Corv.-ban.

Nemcsak a csonkaszövegű codexekkel, hanem a teljes szövegű Berolinensissel is közel rokonságot mutat.

A miben a Corvinianus csakis a Beroliensissel egyez:

Aqua alatt *vivanns*, iuvanur helyett.
Agea » solent, solet helyett.
Aedilis » sed, sed et »
Aquilus » dominaverunt, dominarunt helyett.
Apuceta helyett Avecta Corv., Avecta et auceta Berol.
Butubatta alatt *dignitatis*, dignationis helyett.
Colofon, Colophon helyett.
Convitium, Convicium helyett.
Caerimoniarum alatt *indicant*, iudicant helyett.
Cana » *canista*, canistra »
Cavum » *cavo*, chao »
Caliptra » *operiebantur*, operiebant helyett.
Culliola » viridum, viridium helyett.
Cinasonas, Cnasonas helyett.
Dasi alatt *dare*, dari »
Dorum » est hiányzik.
Fluonem alatt *dicebant*, putabant helyett.
Gnaeus (a többiben Gneus).
Grando alatt gutta, guttae helyett.
Hemina » sestarii, sextarii helyett.
Histriones alatt venerunt, venerint helyett.
Halapanta » *habeat*, halet »
Gubar » *φωσφόρον* appelant, app. *φωσφ*. helyett.
Italia » dicta est, dicta helyett.
Lacuna » lamam helyett *lamar*. B. *mar*. u. o. lustrum helyett C. és B. *lustrum*.
Laena alatt appellatum, appellatam helyett.
Moenia, Maeniana helyett.
Muscerdos alatt murum, murium helyett.

Minuebatur alatt *proprie*, propiore helyett.
Mentecaptus » *hominibus*, hominis »
Masculino » et, etiam »
Navus » *celeritate*, velocitatc »
Nauscit » sit, fit »
Pegasides » hippocrene, ἱπποχρῆναι helyett.
Peculatus alatt antiqui Romanorum, antiqui Romani helyett.
Parrici † » paricida, parricida helyett.
Phascola » vocant, vocat »
Procitant » provocant, provocitant helyett.
Profanum » id quod, quod helyett.
Poenas pendere alatt quod, quia »
Penates alatt habeant, habeat »
Quinquatrus alatt dictus est, dictus »
Quartarios » capiant, capiebant helyett.
Reciperatia, Reciperatio helyett.
Suppum alatt dicebant antiqui, antiqui dic. helyett.
U. o. suppinum, supinum helyett.
Simpulum alatt libatur, libabatur »
Septimoutium alatt fiebant (B. fiebat) faciebant helyett.
Thomicos, Thomices helyett.

E kimutatásból látnivaló, hogy codexünk a rosszabb családágnak nemcsak minden egyes csonka codexével, hanem teljes codexével is szembeötlő rokonságot mutat.

De a mi codexünknél különösen meglepő az, hogy sok helyütt **a Monacensissel és a Gu. 2-vel is egyez**, holott származásánál fogva csak is a rosszabb szöveget örökölhette.

Ilyen helyek a következők:

Arillator mint M. és Gu. 2.-ben (Gu. 1. pr. Arillatur, L. B. Arilatur).

Axamenta alatt: facti. Igy M. és Corv.-ban.

Adgretus «boni codd.» és Corv.

Ambrones alatt Teutonosque helyett M. Gu. 2. és C. Teotonosque.

Aemiliam alatt Aemylon M. és Corv., csakhogy itt emilon-nak írva.

Asserere alatt inseruntur helyett Gu. 2. és Corv. inserunt s így Lindemann.

Afvolunt alatt avolant Gu. 2. et M. ut videtur, s így Corvinianus is.

Ausis és Audacias Gu. 2. és Corv-ban megfordított rendben.

Ausculari és Arabice Gu. 2. és Corv.-ban megfordított rendben.

Conventus alatt *a* magistratibus helyett M. és C.-ban magistratibus.

Casinam csak M. C.-ben így.

u. o. Casina helyett M. Gu. 2. és C.-ban Casia.

Cyllenius alatt Cyllenia helyett M. és Corv. Cillenia.

Cumeram alatt *κάσμιλον*. Igy M. Gu. 2. és Corv.

Dracones alatt *ἀπὸ τοῦ δέρκεσθαι* így Corv. apo tu derkeste M. és Gu. 2.

Dalivum így M. és Corv. (ed. vet. et vulg.) Dalivium Lind. e cett. codd. ut videtur.

Delaniare alatt discindit helyett Gu. 2. és Corv. discidit.

Elumbum alatt evulso M. Gu. 2. és Corv. (avulso vulg.)

Epilimma így M. Gu. 2. és Corv. (Gu. 1. és pr.-ről nincs tudomásunk).

Edeatroe alatt *ἀπὸ τῶν ἐδεσμάτων* csak Corv.-ban hibátlan. Gu. 2. apoton adesmaton. M-ről hallgat Lind.

Examen alatt *apium* M. Gu. 2. és Corv.

Favissae helyett Gu. 2. és Corv. Favisce.

Fiber alatt quadripes M. Gu. 2. és C. (a többi quadrupes).

Gemursa alatt qui id helyett M. Gu. 2. és C. quid.

Jubar alatt vel *ἕσπερον* csak M. és Corv. van meg.

Hippius alatt iaciebant helyett M. és Corv. iacebant.

Horreum alatt dicebant farreum helyett Gu. 2. és Corvb. farreum dicebant.

Italia alatt Atte Lydo * helyett M. Gu. 2. és C. Attelido.

Loebesum alatt *ἔλοιβιν καὶ λοίβιν* v. ö. M. és Gu. 2.

Lenones alatt: adulescentulos M. Gu. 2. és C. (adolescentulos vulg.).

Magnam socrum alatt *appellat* M. Gu. és Corv.-ban hiányzik.

Modo alatt correptum helyett *correptam* mint Gu. 2. és Lind.

Mustricula alatt mustriculam M. Gu. 2. és Corv. (a többib. mustricolam).

Mortem obisse alatt isse M. Gu. 2 és Corv. (iisse a többi).

Manare solem alatt dictum mane putant csak Gu. 2. és Corvinianus.

Negibundum helyett Negabundum Gu. 2. és Corv. és így Lind.

Obherbescere a Gu. 2.-ban Obebescere, a C.-ban Obebescere.

Opportune helyett Gu. 2. és Corv. Oportune.

Percontatio alatt aquae altitudinem helyett Gu. 2. és Corv. altitudinem aquae.

Parrici † alatt paricidas Mon. Gu. 2. és Corv.

Prosumia alatt speculatorium helyett Mon. és Corv. speculatorum.

Pugio alatt est a Mon. és Corv.-ban hiányzik.

Piacularia alatt *cecidisset Gu. 2. és Corv.-b.* (a többib. decidisset).

Quisquiliae alatt quicquidcadiae csak Gu. 2. és Corv.-ban.

Rica » sucida csak a Mon. és Corv.-ban.

Seclusa » appellabant M. Gu. 2. és Corv. (a többi appellant).

Succrotilla alatt Feminina helyett Feminea a Mon. és Corv.-ban.

Suppremum így a Mon. és Corv. (a többib. Supremum).

Subrumari alatt lacte M. Gu. 2. és Corv.-ban (Festusnál is így).

Tuor alatt tueor helyett a Mon. és Corv.-ban tuor.

Veterinam alatt venterinam helyett Gu. 2. és Cor. vaterinam.

Vallescit alatt eiciuntur így Mon. és Corv.

E találkozás csakis úgy magyarázható, hogy codexünk archetypusát jó családágbeli codex szerint javították. Úgy de még azt is kell tudatnunk, hogy a Corvinianus olykor az összes Paulus-codexek ellenére csak a **Festus-codexxel** egyez.

Murtiae Festusnál s a Corv.-ban Murciae.

Mutini Titini így csak Festusnál s a Corvinianusban azzal a különbséggel, hogy egy szóba van írva.

Ugyanabban a czikkben minden codex praetextatis-t mond; de rectius Paulus praetextis scripsisset mondja Müller. Codexünk csakugyan így mondja s Festusnál is így olvassuk.

Mundum alatt conserebatur helyett conscrebant s így Festusnál is.

Mater Matuta alatt minden cod. manes-t mond. A Corv. és Fest. *manis*-t.

Nebulo cikk végén a Corv.-ban *neq₃ nugator*. Festusnál is a Nebulo czikk után nequ., nugator.

Orca alatt uniformi helyett a Corv.-ban eredetileg *informi* de uniformira változtatva. Festusnál informi, amit Müller Paulus szövegében helyesebbnek vél.

Ostinet helyett a Corv.-ban és Festusnál *Obstinet*, a mit Scaliger Paulus szövegében is helyreállítani akar.

Oscentare alatt quod turpe *habebatur* helyett a Corv.-ban és Festusnál quod turpe *habetur* (Corv. posset. Fest. possit: potuisset Paul.)

Percontatio alatt Alii volunt *percunctationem* dici. Igy csak a Corv. Festusnál is percunctatio). A többi codex mind percontationem-et mond.

Perfacul alatt *per se facul* három szóban csak a Corvb. mint Festusnál is.

Possessio alatt agri quidam helyett a Corv. quidam agri s így Festusnál is.

Pupinia alatt Popinio helyett a Corv. Festussal egyezőleg *Pupinio*-t mond s Scaliger is így akarja.

Puelli alatt deminutionem helyett a Corvb. s Festusnál diminutionem.

Redhostire után a Corvinianusban Festusnak eme czikke áll: *Redivium (így Corv.) est ex vetusto renovatum.* A többi Paulus-codexben semmi nyoma.

Solea alatt (301. lap) exstruitur helyett Corv. és Festus extruitur.

Succenturiare helyett (306. lap) a Corv.-ban Subcenturiare és alább *subcenturia* ez utóbbi Festusnál is így.

Sapere alatt (323. l.) ponebant helyett Corv. és Fest. *dicebant.*

Stalagmium alatt (316. lap.) genus ornamenti aurium helyett *genus inaurium* Fest. és Corv.

Spira alatt (331. l.) *in orbem convolutus* csak Corv. és Festus.

Subverbustam alatt verubus helyett Corv. és Fest. veribus.

Sollemnia helyett Corv. és Fest. Solemnia.

Silatum alatt ientaculum helyett Festus *iantaculum* s ugyanaz akar lenni a Corvbeli iantacum is.

Tullios alatt a Corv. tulij. Festusnál is egy l-lel.

(Vegrande alatt et uecors helyett ut vecors Corv. Fest és Gu. 1).

(Vacerram soleant helyett Corv. Fest. és L. solent.)

A Corvinianus tökéletes méltatásához még a következőt is kell tudomásul vennünk.

Cnephosum-ot a L. és Gu. 1. Cenephosumnak **Vrsinus** codexe Cnephonsumnak a Corvinianus Cenephonsum-nak mondja. Schmitz Beiträge zur latein. Sprach- und Literaturkunde Lipcs. 1877. 35. lap. a Cnephonsum alakot tartja a szövegbe fölveendőnek.

Noctilugam helyett Ursinus *Noctilucam*-ot ír: a Corvinianusban ugyanaz áll.

Stipem alatt Paulusnál *et de eo quod,* Festusnál et de eo quae áll, mi nem illik a mondatba, Ursinus *et id quod*ra javította s a mi codexünk is így mondja.

Tama alatt Paulusnál is, Festusnál is Lucilius nevét olvassuk. Ursinus oldaljegyzetében azt mondja, hogy: al. Lucretius (Müller szerint: *Lucretius* mg. A. Aug.). A Corvinianusban Lucretius áll.

A következő helyeken codexünk egyedül csak Antonius Augustinussal egyez:

Az egészen homályos Expreta helyett **Antonius Augustinus** oldaljegyzete experta-t mond. Nálunk is experta áll.

Gingriator A. Aug. in mg. A codexek közül csak a miénkben van meg.

A hibás Raviliae-ről azt mondja Müller, hogy «Ravillae corr. A. Aug. in mg. Cognomen fuisse L. Cognomen fuisse L. Cassii Longini censoris, monet Scal. A mi codexünk Ravile-t mond; de

tudnivaló, hogy *ae* helyett többnyire *e*-t, két *l* helyett többnyire egyet ír. E szerint a Corvinianus is a Ravillae mellett bizonyít.

Samnites alatt *σαίνια* csakis a mi codexünkben van helyesen, A. Augustinus in mg. szintén így (M. *σαίνια,* Gu. 2. saypia, B. *σαύριμνα).*

Supat helyett sipat coni. A. Aug. in mg. mondja Müller. A mi codexünkben ugyancsak *sipat* áll.

V. ö. *Consiptum: invenitur,* Mortem obisse.

A **Barth-féle Paulus-codexekkel is** találkozik a Corvinianus és pedig a következőkben:

Clunes alatt infractos helyett az edit. pr. (edd. vett.) et cod. Barthii Advers XLI. 8. inflatos áll s ugyanaz áll a Corv.-ban is.

Delicatum alatt litum helyett a Corvinianusban és a Basileensisben (teste Barth. Adv. XL. 16.) politum áll.

Atrabilis (Lind. és Müller Atra bilist ír) csak Corv. és Basil. (Barth. Adv. XL. 14.).

Curia alatt Calabra helyett M. Gu. 2. pr. és a Barth-féle codexek (Advers. XL. 20.) valamint a Corvinianus is Culabra-t mondanak.

Cyprio bovi merendam alatt az Ennius Sat. 42. vben codexünk a helyes *pascit*-ot nyujtja. Ugyanaz áll Lindemann szerint M. B. Gu. 1. és pr.-ben Müller és Vahlen szerint a Mon. edd. vet. és libri Barthii (Adv. XLI. 8.)-ban.

V. ö. még Dusmo, Glittis, Ruma.

A mi különös figyelmet érdemel, az, hogy több olyas, a mit **Scaliger** conjecturából ír, már a mi codexünkben találkozik.

Nevezetesen:

Avus alatt *quoniam* helyett Codexünkben és Scaligernél *cum.*

Aegeum mare alatt az Amazonum regina neve a Paulus-codexek szerint Aege; Scaliger Aegaea-ra igazítja. A mi codexünk az egyedüli, mely szintén egea-nak mondja.

Dubenus-t Scaliger Dubienusnsk írja. A Corvinianus is így.

Magisteria alatt Scaligernél és a Corvinianusban qui magis caeteris possunt helyett quae magis caeteris possunt áll.

Meritavere Cato ait pro meruere. Scaligernél így van:

Meritavere (idem) Cato ait stb. A Corvinianus is így mondja.

Maior consul alatt Praetor autem maior urbanus helyett Scaligernél (Lind. szerint). Praetor autem maior urbano s így a Corvinianusban is. (Az 1576. évi kiadásb. *urbanus* áll.)

Obtutu alatt tuor helyett Scaliger tueor-t ír, s a Corvinianus is tueor-t mond.

Omen alatt augurium, quod non avibus aliove modo fit-ből Scaliger Lips. és a mi codexünk a *non*-t elhagyja.

Ostinet pro ostendit Scaliger szerint Obstinet. Festusnál s a Corvinianusban is így hangzik e szó.

Perfacul alatt persefacul-t Scaliger három szóba írja s így van az a Corvinianusban is.

Pupinia alatt Popinio helyett Scaliger Pupinio-t következtett s a Corvinianus csakugyan így mondja.

Rutilium alatt *rutiliae* helyett Scaliger rutilae-t ír. Codexünk is így csak azzal a különbséggel hogy *ae* helyett mint egyebütt ugy itt is egyszerűn e-t tesz.

Romulus et Remus alatt *robore* helyett Scaliger a robore-t ír. Codexünkben hibásan arbore áll; de így is arra mutat, hogy az anyacodexben a robore volt.

Redibitur alatt *quod et qui dedit* elején a *quod*-ot Scaliger is codexünk is elhagyta.

Regalia alatt *appellabant*-ot Scaliger appellantur-ra változtatja, s ugyanúgy mondja a Corv. is.

Succidonea hostia alatt scilicet-et Scaliger is codexünk is elhagyta.

Sarpere enim antiqui pro pugnare ponebant. Igy a Paulus-codexek. Festusnál dicebant s a Corvinianus és Scaliger ugyancsak dicebant-ot teszik ponebant helyébe.

Stalagmium genus ornamenti aurium, Igy M. Gu. 2. 1. B. L. pr. Lind. és Müller. Scaliger (s a régi vulgata) Festussal egyezőleg ornamenti aurium helyett csak azt írja, hogy *inaurium.* Ugyan azt akarja codexünk is: Stalagimeum genus inlaurium.

Taurii alatt ez áll: ob hoc diis inferis instituto Taurii vocati sunt. Scaliger institutihoz hozzáteszi ludi, a mi codexünkben csakugyan megvan.

Taurus alatt existimatur helyett Scaliger existimabant-ot ír. Codexünk is így mondja.

V.ö. még: Coniptum, Callim, Calaris, Corius lupus*, Cullus,

Dubat, Deprensa, Delibare, Posticum (ad meridiem *utique)* Procolare, Prodigiatores haruspices, Prodit cupide, Plauti, Prox, Quoniam, Socordiam, Stipem, Suremit, Sacrosanctum, Spondere (342. lap).

E megegyezés igazán meglepő, pedig Scaliger, mint Müller mondja, neque codicem neque ulla alia subsidia adhibuit, sed ex solo A. Augustini exemplari felicissima ingenii acie dispecto Festum magis auxit, quam alius quisquam criticus ex opulentissimo apparatu .... hic magni viri admirationem non possum fortioribus verbis prodere, quam Lipsii, qui: *Nihil posse divinins* proclamavit.

Augustinus kiadását nem láthattam; nem tudom tehát, hogy nem-e jobbadán Augustinus oldaljegyzeteinek kell a Scaliger s codexünk közti megegyezést tulajdonítanunk. Müller helylyelközzel idézi ugyan Augustinus lectióit; de Müller jegyzetei a dolog kiderítésére nem elégségek.

A görög idézetek.

A mint már föntebb mondottuk, külön kéz írta a latin szöveget, külön a görögöt.

Itt-ott azonban a latin szöveg írója maga írta a görög szót s pedig (egy-két esetet kivéve) latinúl, a mi arra mutat, hogy az anyacodexben is latinúl volt írva.

Péld. a mit Lindemann így ír:

Basilicae *ἀπὸ τοῦ βασιλέως* minden cod.-ben latin betűkkel Basilica a basileo-nak írva.

Balaena alatt valamint M. Gu. 2. 1. L. pr.-ben úgy nálunk is phalenam áll *φάλαιναν* helyett.

Bulimam alatt *βου* Bu-nak s a rákövetkező *a* praepositióval egybe van írva, *βούπαιδας* bupedas-nak csak úgy mint M. Gu. 2. 1. pr.-ben. *βούσυκον* pedig busicon-nak (Gu. 2. 1. is így. M. buscycon, B. bussicon).

Cybium alatt *κῦβοι* helyett codexünkben cibe azaz cyboe áll. Megegyez vele M. Gu. 2. pr.; B.-ben cybeae.

Mit Müller *Δέρρεις*-nek, Lindemann *Δέρρις*-nek ír, Gu. 2. 1. B. s a mi codexünkben Derrhis-nek, M.-ben Derhis-nek, pr.-ben Deris-nek van írva.

Δῆμοι minden codexben Demoe (Corv. Deme).

Eudiaeon alatt *χλυσμός* helyett minden codexben latin írás áll. M. Gu. 2. 1. B.-ben: climos, L.-ben chimos, Corv.-ban elimos (vg. chymos).

Exagogen mindenütt így van írva. De a minő okból Derrhis helyébe *Δέῤῥεις*-t, Demoe helyébe *Δῆμοι*-t tesznek, itt is görög írást követelhetnénk, annál is inkább, mert codexünknek Exagogen-ra czélzó oldaljegyzete *ἐξαγωγήν*.

Herma-t is latinúl írják; mert a mint Müller mondja: in codicibus nullum Graecarum literarum vestigium. Megvan a vestigium a mi codexünkben. Itt a Helvacea-féle s a rá következő czikk hibásan össze van kapcsolva, így: heluis *ἡ ἕλμα* a grecis ponitur stb. a helyett, hogy helvus után új czikkül *Ἕρμα* a Graecis ponitur stb.

Lautumias alatt *λατομίας* codexünkben latomias-nak van írva. (B.-ben lautumias, pr.-ben laotomias áll.)

Lues alatt *λύτρα* az első helyen, hol codexünkben dittographia van, *terra*-nak és *littera*-nak, a másik helyen megint litteranak van írva. Világos jele annak, hogy a másoló latin betüket olvasott.

Lymphae alatt *νυμφολήπτους* minden codexben latinúl van írva.

M. és pr.-ben nimpholeptus.

Gu. 2.-ben nympholectus.

B.-ben nympholeptos (oldaljegyz. *νυμφωλύπτους*).

L.-ben lympholentos.

Corv.-ban nimpholatos. (Gu. 1. elhagyta egészen.)

Pilare alatt fures *φιλήτας* helyett (szerintem t. i. így kell irni) valamint a többi cod. úgy a miénk is csak latin írást mutat.

M. fures philetas.

Gu. 2. fures piletas.

Gu. 1. plures piletas.

B. plines piletas, pileatas plures.

pr. plures plecys.

Corv. plures pillatas.

Pagi alatt *παγαί* helyett codexünkben page azaz pagae áll. Csak az oldaljegyzet mondja, hogy *πηγή* (B. is pagae, de margóján *παγαί*).

Pegasides alatt *ἱπποκρῆναι* helyett hippocrene áll (B.-ben is; de oldaljegyz. *ἱπποκρήνη*. M.-ben yppocrena, Gu. 2.-ben yppocrene).

Rienes alatt *νεφρούς*, codexünkben nefrus-nak van írva. (A többi codexről nincs értesülésünk. Festusnál görögül van.)

Aegrum alatt *αἴ* codexünkben aı͡-nak van írva, a mi animi-t jelent. E hiba is bizonyítja, hogy a másoló latin betüket látott maga előtt.

V. ö. *ai* M. Gu. 2. 1. *aiai* B. — A pr. elhagyta.

Labes alatt codexünkben metaphoricos áll, *μεταφορικῶς* helyett. (A többi codexről nem vagyunk értesülve.)

Praedonulos alatt hippocaristicos azaz hypocoristicos. Festusnál is latinúl; de kétségtelen, hogy itt is ott is görögül kell írni, hacsak a másoló tettét megörökíteni nem akarjuk.

Codexünk két helyén a görög szó latinúl is görögül is van írva, t. i. Barathrum alatt *bathis βαϑὺς* (a latin az 1. a görög a 2. kéztől való). A többi codexben Lindemann szerint *bathis* M. Gu. 2. 1. pr. B. in marg. *βαδιως βάρυς*.

Maeandrum alatt meandrus *μαίανδρος*.

Mindezen adatokból kiderűl, hogy a Corvinianus anyacodexében a görög szók eredetileg latinúl voltak írva vagy mind, vagy legalább egy részük. A görög írás később jutott a szövegbe.

Innét magyarázható az, hogy miért találni codexünkben oly görög szókat, melyek más Paulus-codexben elő nem fordúlnak.

Péld. Apricum	alatt:	*φρίκη* *	helyett	*φρίττω*.
		ἀφρικής	»	*αφρίττον*.
Adolescit	»	*ἀλδήσκω* *	»	*ἀττάλω* (*ἀτάλλω* akar lenni).
Agnus	»	*ἀμνός*	»	*ἀγνὸς*.
Effari	»	*ῶ̃ς φάτο*	»	*ἔφατο*.
Ervum	»	*ὄροβος*	»	*ἔρβος*.
Frater	»	*φρήτρη*	»	*φρατήρ*.

Oldaljegyzetek és közbetoldások.

Codexünkben egy pár oldaljegyzet is találkozik. A görög kéztől valók. Csak azokat közlöm itt, melyek nem tartoznak Paulus szövegéhez, hanem valami új megjegyzést toldanak hozzá:

Aurichalcum czikk ab aere szavaihoz *ὁ χάλκος*.

Capse alatt quos illi dicunt mellé *κάμπτω* flec (olv. flecto). A szó végét a könyv bekötésekor levágták.

Curis czikkhez Quirinus magyarázatául:

[*κοί*]*ρανος* ἴpator. Eleje a könyv szélével együtt veszett el.

Chaos czikkhez Janus-ra vonatkozólag: *ἰανὸς dixit gr.* A többi az első bekötéskor veszett el; mert a török könyvkötő, hogy a marginale-t le ne vágja, a lapnak azt a kis részét behajtotta, s így meglátszik, milyen széle volt azelőtt a könyvnek.

Deus czikkhez ex Graeco esse dictum-ra vonatkozólag: *ϑεὸς*.

Clavim czikkhez, de tulajdonképen Claudere-ra szól: *κλύειν κλεῖν* (*κλείειν, κλεῖν* helyett) mert Claudere czikk descendit szava után «Vulgo additur *κλείω καὶ κλείς*, quae om. L. M. Gu. 1. 2. S. ex Gr. descendit *κλείω και κλεις* (sic) B. caeo caecleis pr.» Lind.

Dictynna czikkhez: *δειχνύω* ostendo.

(B. cod. ostendat után így folytatja: vel a retibus, quae *δυκτυα* Graeci vocant, est enim dea venandi).

Exagogen-ra czéloz az Examussim elé írt *ἐξαγωγὴν*.

Erebum czikk Erebo natam noctem szavaira szól:

νύξ ἐρεβένη.

Pagi czikk szövegében: page (azaz pagae). Oldalt *πηγή*.

Romulus et Remus a virtute hoc est után: *ρωμή*.

A marginálék után felsorolom mind azt a mit interpolatio-félének tekinthetünk.

Agere alatt age után *Titire* (a rosszabb családág minden codexében?).

Aemidum tumidum után *dicitur*.

Aristophorum czikk után *τὸ ἄριστον*.

Allicit czikknek frustrantem szava helyett frustrando rem áll; mi ebből keletkezett frustran tê. B. így olvasta: frustrando te (a pr. csak frustrando-t ír), a mi codexünkben a tê már rem-mé változott.

Boare alatt a Graeco descendit után *βοῶ* áll. Lindemann is így: Sic scripsi e B., in quo est *ἀπὸ τοῦ βοῶ*. boon L., boao pr., ut vulg. *βοάω* habet.

(Barathrum: bathis *βαϑὺς* már szóba volt.)

Concilium: id est vocando után *καλέῶ*.

Chilo — labrorum után *τὸ χεῖλος*.

Camara et camuri boves a curvatione ex Graeco *κάμπη* dicuntur. Codexünkben: ex greo dicuntur *κάμαρα* fornix. V. ö. Lips., mely a czikket így toldja meg: Camera fornix est.

Cappas czikk végén ez áll: appellant *ἀπὸ τοῦ κάμπτω*.

Calones calcei ex ligno facti. Igy minden codex. Csak a Corvinianus az, mely megtoldja: *τὸ καλὸν* lignum. Valamint a Camara czikkben a *fornix*, úgy itt a *lignum* szó az első kéztől való, s ez hagyta a görög szó számára a hézagot. Jele hogy e toldalék már az anyacodexben megvolt.

Cerritus furiosus után ez a toldalék következik: Plautus iube hanc procerritam circumferri.

V. ö. Berol. Iube hanc procerritam circumferri. Coacae a coluendo dictae és Lips. Plautus in Amphitrione Iube hunc procerritum circumferri. (Plaut. Amph. 775 = II. 2. 144. Fleckeisen: Quaero, quin tu istane iubes Pro cerrita circumferri?)

Cervaria alatt ovis után *dicitur* («quod om. B. M. Gu. 2.»).

Aemidum tumidum után *dicitur*.

Cyprio bovi alatt esse paludem piscibus demonstrat. A piscibus szó az előbbi piscibusmiatt hibából csúszott be ide.

Comptus alatt apud quos *κοσμεῖν* dicitur comere, et *κόσμιος*, qui apud nos helyett ez áll:

apud nos *κομέω* horno (és hézag).

Claudiana alatt post scenam után factis («vulgo additur») collectis, collectus helyett.

Danistae czikk után *δανειστής. δανίζω*.

Donaticae coronae dictae után: sunt.

Delicata alatt dicatus után: id est consecratur («add. pr.»).

Examen alatt *investigatio*] *examinatio* add L. B. Gu. 1.

Corv. ezt így adja: ex αιο.

Exodium exitum czikk után: *ἐξόδιον*.

Facem alatt praeferebant helyett prae se ferebant.

Flumentana alatt appellata quod helyett appellata est quia.

Frigere alatt venit *φρυγεῖν* helyett *φρίττω* .i. horreo venit.

Hernici dicti után *sunt*.

Mundus alatt purus után: quod et grece *κοσμὸς* significat (A latin még az 1. kéztől való).

Mapalia alatt cohortes rotundae helyett colores rotundae cohortes cortes (így Gu. 1. és pr. V. ö. L. M. Gu. 2.).

Meritavere alatt Cato előtt idem.

Murrata alatt diis suis libare előtt murram (B.-ben suis után).

Nebulo czikk után nequam nugator, mi Festusnál is megvan.

Nepa alatt Dabo me ad parietem helyett ez áll: ad recessum cedam ad parietem.

Nothum . . . dicitur után νοθὸς.

Oreus . . . appelantur után ἀπὸ τῶν ὀρέων.

Oestrum furor Graeco vocabulo helyett ez áll: Oestrum furor a' greco vocabulo οἶστρος.

Pietatem alatt Romani előtt antiqui.

Protelare alatt τῆλε helyett τῆλε l' (az az vel) τήλοθεν.

Rodusculana alatt appellata quo helyett qd' appellata est qd'.

Sors czikk így szól: Sors est patri κληρὸς significat. E helyett: Sors et patrimonium significat. A másoló patri végét nem birta elolvasni s hézagot hagyott. A görög kéz a Sors görög fordítását iktatta beléje.

Supercilia alatt unde et Lucina dicta est helyett ez áll: unde supercilia et Lucina dicta est.

Spira alatt funis nauticus után in orbem convolutus áll, mi Festusnál is megvan.

Simultas alatt simul előtt odientes se.

Servorum dies alatt filius ancillae után: natus est vel quod eo die aedem Dianae dedicavit. A Corvinianus anyacodexében az örökölt szöveg ancillae után csak ennyiből állott: natus est (így L. Gu. 1. pr. is) de jó codex után javították s ezt írták szélére: vel quod eo die aedem Dianae dedicavit. Így került a két olvasás együvé.

Scholae alatt ex Graeco, a vacatione helyett ex Graeco σχολή (mint B.-ben) vocatione.

Titivillitium alatt titivilicio előtt tuo áll.

Trachali alatt muricum helyett muri cũ (hézag) cu (nyilván dittographia volt az anyacodben).

Arimineses maritimi homines helyett arimines hominis maritimi homines.

Struices alatt dicebant előtt antiqui.

Legvégére hagytuk ama glossákat, melyek a Müller-féle kiadásból vagy egészen hiányzanak, vagy a függelékébe kerültek:

Abitionem (Ambitionem-nek írva) antiqui dicebant mortem. Müller 380. lap ezt jegyzi hozzá: ex Ald. vg.

Adversus aut contrarium sit (olv. *significat)* aut idem quod erga.

Müller: ex ed. vet. Ald. vg. Haec glossa non dubito, quin vel typothetarum vel scribae negligentia apud Lind. omissa ac Paulo p. 13. post voc. Adpromissor restituenda sit.

Astutus arte tutus.

Müll.: etiam haec glossa ... Paulo p. 6. post voc. Astu reddenda erit.

Comoedias czikkre következik:

Cicuma avis noctua.

Müll.: e vg. Isidori Glossae: Cecuma noctua.

Nebulo czikk végén: nequam nugator.

Redhostire után:

Redivium (=Redivivum) est ex vetusto renovatum. Megvan Festusnál p. 273. M.

Hogy nemcsak Festus és más Paulus-codex után javítgatták és pótolgatták a Corvinianus anya-codexét, hanem egyéb kútfőt is használtak, mutatja példáúl a Népa-féle czikk. Plautus verse Paulusnál így szól: Dabo me ad parietem e. q. s.

Festusnál: Recessim dabo me ad parietem e. q. s.

Corvinianusban: ad recessum cedam ad parietem.

Magában Plautus darabjában Casina II. 8, 7. valamint Noniusnál is (p. 145, 14.) szinte cedam áll dabo me helyett. A *cedam* tehát ilyenféle kútfőből került a Corvinianus anyacodexébe.

Hogy az anyacodex emendatora itt-ott saját esze szerint járt el, bizonyítják a következő példák:

epit. 71, 2. *Deinceps,* qui deinde coepit, ut *princeps,* qui primum coepit. A Corv. azt mondja hogy Deinceps qui deinde cepit, ut princeps, qui *populum* cepit.

epit. 75, 3. Deincipem antiqui dicebant proxime quemque captum, ut principem primum captum. A Corvinianus proxime

quemque *capitum* és primum *capitum*-ot mond. De v. ö. epit. 19, 13. Anceps significare videtur id, quod ex utraque parte caput habeat, et secures bipennes; sed magis a capiendo, quod ex utraque parte aeque captatur appelatum est.

epit. 184, 12. Obturare ex Graeco trahitur ab eo, quod illi ostia dicunt *θύρας*. A Corvinianusban így: Obturare ex greco trahitur ab eo, qd' illi hostias *θηρὰς* dicunt. E ferdítés úgy keletkezett, hogy ostia, mi igen sokszor történt, h-val volt írva. Mutatja a Berolinensis, hol *θυρας* hostia dicunt áll. Eme hostia félreértést okozott. Egyesszámú nominativusnak látszott, mely nem illett dicunthoz, azért hostias-ra változtatták. Igy van az az edit. princeps-ben is. Mert hostias-hoz *θύρας* nem illett, ennélfogva *θύρας* helyett azt írták, hogy *θήρας*.

epit. 279, 6. Reapse est reipsa. Igy a hagyomány. A Corv. eltérőleg így:

Re ab se est re ipsa.

Egyik másik példát nem annyira az archetypus emendatorának mint a Corvinianus írójának szeretném betudni, ha arról nem győződtem volna meg, hogy ő az anya-codexet minden okoskodás nélkül, együgyű hűséggel másolta. Maga semmit nem toldott, szándékosan semmit nem változtatott. A mit rontott, tudatlanságból, elhamarkodásból vagy azért rontotta, mert elolvasni nem birta. Keze alatt tömérdek czikk érthetetlenné vagy nevetségessé válik.

A trójai fa-lóból, equum Dureum-ból diurum-ot csinál, rerum-ból rex-et, poculi-ból populi-t, fulgus-ból fagus-t, legione-ból religione-t corpore-ból, tempore-t, panguntur-ból pungantur-t, fibula-ból fabula-t, fabam-ból is Fabula-t, barba-ból herba-t, mimicum-ból inimicum-ot, vovendi mos-ból vivendi modus-t, sudante-ból suadente-t, unciarumból nuptiarum-ot, pecora-ból pectora-t, Papillae capitula mammarum-ból capitula marmorum-ot, versus pangi vel figi in cera dicuntur-ból versus pangi vel figi in terra dicuntur stb. stb.

Még az is meglátszik codexünkön, hogy írója olasz ember volt. Sok szó az olasz kiejtés szerint van írva;

fugierat (Regifugium alatt),
Magior (de a *g*-t megint kihúzta),
girant (gerant helyett Graculi alatt),
Liparese (Lipareses helyett),

Petronesi (Petrones helyett),
fittilia (Frivola alatt),
consettare (Cyprio alatt),
cottitare (Coquitare alatt),
pitture (Maeandrum alatt),
Rotondam stb.

Én a codex collatiójába mindent fölvettem, ami valamiképen tanuságos lehet. Valamint az orvos előtt a betegségek, úgy a coniecturalis critica előtt a szövegbeli hibák is érdekesek. Sok mindent tanulunk a hibákból.

1. Megismertetik velünk a codex iróját; hogy okos és lelkiismeretes librarius volt-e vagy pedig nem.

2. Megismertetik velünk az anyacodex állapotát: hogy melyik része volt gyarlóbb, akár az időtől megviselve, akár pedig rosszabbul írva, s hogy milyen compendiumokat, milyen orthographiát használt stb.

3. A codexek egymás közti rokonságát ugyancsak a hibák segedelmével deríthetjük ki. A csak is codexünkben találkozó ferdeségek idővel talán egy eddig meg nem vizsgált codexxel való rokonság kiderítésére szolgálhatnak.

4. Némelyik hiba annyiban fontos, a mennyiben alakjánál fogva bizonyos lectióra vagy az anyacodex javított voltára vall. Pl.

Stalagmium alatt minden codexben genus ornamenti aurium áll, csak a miénkben genus inlaurium. E hibás szó azt mutatja, hogy nem ornamenti aurium, hanem inaurium volt az anyacodexben.

Ilia alatt ab ima helyett albina áll, mi arra mutat, hogy az anyacodex javítva volt t. i. az *ab ina* és *a lina* kettős lectio egy szóba van forrasztva.

5. Az is megtörténhetik, hogy a hiba alatt valami jó dolog rejlik; sőt az is, hogy épen az a helyes, a mit első pillanatra kétségtelen hibának tartunk. Péld. Paulus excerptumának utolsó czikke Vernisera-ról szól: Vernisera messalia auguria. Minden cod. így mondja azt a szót. Eszerint a mi codexünk, mely így adja: Verni scramessalia hibás; pedig ha nem csalódom, épen ebben rejlik a való. Eredetileg Verni scra volt írva; a compendium elhanyagoltával lett belőle Verni scra s a *c*-t *e*-nek olvasva, Vernisera. A mi

codexünkben nem egy szónak van írva, s nem *e* hanem *c*. A kérdéses szó tehát nem Vernisera hanem Verni sacra.

Cura alatt minden más cod. quasi cor edat mond; a Corvinianusban quasi coreda áll, a mit szintén helyesnek gyanítok.

A Corv. az egyedüli Paulus-codex, mely Sublimem-et Sublimen-nek mondja. Ezt a közönségesen hibának tartott alakot Ritschl, Ribbeck és Schmitz fényesen igazolták.

Végre 6. a hiba annyiban is tanuságos lehet, a mennyiben a coniecturalis critica emberét egyéb szövegek javításánál sokszor a helyes emendatióra vezeti. Mert azt is kell tudnunk, miből milyen hiba válhatik, hogy adandó alkalommal e tudomásunk segedelmével a valót eltalálhassuk.

Vizsgálódásunk eredménye.

Végül hadd foglaljuk egybe mind azt, a mit vizsgálódásunk kiderített. Az eredményt röviden a következő pontok sorolják elő:

1. Kéziratunk tulajdonképen nem Corvin-codex, hanem Sforza-codex. Az 1447—1466. közti időből való. Olasz ember írta, ki épenséggel nem értett a mű tartalmához, s azért a kézirat örökölt hibáit még számtalan új hibával tetézte.

2. A Corvinianus anyacodexe, a mennyire a Paulus-codexeket ismerjük, többé nem létezik, vagy ha létezik is, nem az előttünk ismeretcs codexek közül való.

3. Az anyacodex a csonkaszövegű családághoz tartozott; jó régi példány lehetett, a mint azt tömérdek helyen való olvashatatlanságából s levelei ziláltságából következtethetjük.

4. Az anyacodex javítva volt és pedig:

a) jó családbeli Paulus-codex után,

b) Festus után,

c) itt-ott más kútfők után, és

d) coniecturából.

E javítás oltotta szövegünkbe ama kevés ugyan, de feltünő jó lectiókat, melyeket benne találunk, s melyeket más alkalommal külön tárgyalunk.

5. Vizsgálódásunknak az a haszna is van, hogy a Paulus-

codexeknek a Müller-féle más alapon történt osztályozását a codexek családfájával is igazoltuk.

6. Codexünk collatiója kiderítette, hogy a Lindemann-féle apparatus criticus-ban nem lehet mindig bizni, s hogy egyet-mást mellőzött, mit a codexek rokonításánál okvetetlenül tudnunk kell. Egyik-másik glossa, melyet Müller a corollariumba utasított, egy újabb kiadásnál a szöveg sorába iktatandó. Ha Lindemann hallgatással mellőzi is, az nem bizonyítja még, hogy a codexekben nincsenek meg; mert a miénkben megvannak.

Végre vizsgálódásunkból az is kiderült, hogy egy xv. századbeli codex is, mely első tekintetre semmitsem igér (Mommsen egyenesen ezt mondja: Es wäre überhaupt ein Wunder, wenn ein Corvinianus, der nach der ganzen Beschaffenheit der Bibliothek doch wahrscheinlich saec. xv. ist, nun für den Paulus, den wir aus Handschriften des X. Jahrh. haben, *irgend einen Nutzen gewährte)* hogy ilyen fiatal cod. is különös oknál fogva valami jót is fentarthatott; s azért codexünk a fáradságos betűszerinti átkutatást mégis megérdemelte. Az excerptumoknak egy újabb kiadásánál kell, hogy a Corvinianust is némi figyelembe részesítsék.

Toldalék. Azóta, hogy azt az értekezést a t. Akademiának bemutattam, már a Trecensist is megkaptam s tökéletesen átvizsgáltam. Ezennel csak annyit akarok a szakemberek örömére megjegyezni, hogy a troyesi kézirat a Mon. és Gu. 2. méltó rokona. Most még jobban látom, hogy az eddigi apparatus criticus menynyire hiányos, és hogy az, a mi a Corv.-ban meglepett, teszem a Festussal való találkozását, stb. nem correcturának, hanem eredeti hagyománynak kell tekintenünk.

PONORI THEWREWK EMIL.

A RUMUN NYELV.

A rumun nyelv oly szép, mint valamennyi fia a latin nyelvnek, tehát mint a franczia, portugal, spanyol, olasz, a mely utóbbihoz minden tekintetben legközelebb áll a latin elemeire nézve. Mert vannak ám más elemei is a rumun nyelvnek, minthogy a történetei nagyon külömbözők a többi román nyelvek történeteitől. A valóságos történetek és a felfogás nem mindenütt és mindenkor megfelelők. A történetek azok maradnak mindig természet szerint: a felfogás változik, hol a történetek teljesebb vagy kevesbbé teljes ismerete szerint, hol és leginkább azon képesség szerint, a melylyel a történelmi tények iránt bírunk. Néha előitélet, néha hiúság, az előitélet ama kedves magzata, nem engedik meg a történelmi valóság felfogását. Példát rá nem egyet szolgáltattunk magunk is; nincs tehát okunk csudálkozni azon, ha látjuk, hogy másokat is előitélet és hiúság vakítanak.

Minden nyelv, tehát a rumun is, a történetek nyomait viseli magán, a melyeket a nyelvet beszéllő nemzet tapasztalt. A nyelvkérdés nem áll magában, nem nélkülözheti a történetek közbeszólását: viszontag ezek sok tekintetben az illető nyelv által lesznek érthetőkké. Elég szövevényes tehát a feladat, mely valamely nyelvnek történeti képét világosan le akarja rajzolni. Ha kitelik tőlem, a rumun nyelvnek ilyen világos képét szándékozván előmutatni, a rumun nyelvtudomány némely pontjait bocsátom előre, a melyek a rumun felfogást mutatják nekünk; azután megérintem a rumunok egyházi viszonyait, vagyis a rumun keresztyénséget; végre felszólítom a magyar nyelv tanúságát is arra a kérdésre, a melyet a nyelvtudományi és egyháztörténeti rumun felfogás vet fel. Ez által, úgy hiszem, jobban leszünk tájékozva a rumun nyelvre

nézve, a melyet azután le fogok írni. Utószóúl a magyar nyelv hatását is felmutatom a rumunra, a mi a rumun nép történeteire olyan világosságot derít, melyet talán nem igen láttak még, vagy legalább nem eléggé méltattak.

I.

Tájékoztatás.

I. *A rumun nyelvtudomány némely pontjai.* A rumun irodalomnak legelső zsengéji Erdélyországban mutatkoznak; Cipariu Timotheus a taval megjelent («Despre Limb'a Romana. Suplementu la Sintactica» czímű) munkácskában,[1]) ötöt számlál elő, melyek a XVI. század folytában 1546—1581-ig Brassón jelentek meg, egynek kivételével, a mely Szász-városon (Broos, rumunul Orestia) nyomatott. Ugyanazon írónak tanúsága szerint Moldovában az első rumun könyv 1643-ban, Oláhországban csak 1642-ben, tehát egy századdal utóbb jelent meg, mint az első brassai nyomtatvány. Nemcsak a rumun irodalom, hanem általában a rumun tudomány, tehát a rumun nyelvtudomány is, Erdélyben bimbózik ki, még pedig az *egyesült*, vagy görög-katholikus rumunok közt. Mind ennek történelmi jelentősége van, mit annak helyén jobban megértünk majd. Az unio és a fogarasi püspökség megalapítása után 1754-ben támad az első rumun iskola Balázsfalván. Ebből a püspök többi közt Szádi Klein Sámuelt, Sinkai Sinkai Györgyöt és Dicső-Szent-Mártoni Major Pétert Rómába küldé tanulni a Propaganda collegiumba; ebből a három ifjúból lettek az első és legnagyobb rumun tudósok. Négy-öt évi tanulás után Bécsben is a Sz.-Borbála kolostorban tartózkodván, Szádi Klein Sámuel egy rumun grammatikát ira, melyet társa Sinkai György javítva és bővítve ada ki Bécsben 1780-ban. Ez az «Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae» a legelső rumun grammatika. «Lector memineris, így szól Sinkai az előszóban,

[1]) Lásd: Gramatec'a Limbei Romane. Partea I. Analitica de Tim. Cipariu, Canonicu Metropolitanu etc. Bucuresci 1869. Partea II. Sintetica. Bucuresci 1877. Despre Limb'a Romana. Suplementu la Sintactica. Blasiu 1877.

hanc grammaticam primam esse, quae in Daco-Romana lingua lucem adspexerit.» Nevezetes azért is, hogy először alkalmazza a latin írást; azelőtt valamennyi rumun könyvet Erdélyben vagy Erdélyen kívül bolgár-szerb, vagyis czírillus betükkel nyomtattak. De még azért is érdekes, mert az nevezte meg először *dak-románnak* az oláhot; tehát Sinkai keresztelé meg a nemzetet. A másik kiadásban, melyet ő Budán 1805-ben eszközlött, maga beszélli el: «Gentem placuit non mihi soli sed aliis etiam communi nomine *Daco-Romanam* appellare, quod eadem diversas regiones ac provincias incolens diversam quoque nomenclaturam, ab iis aut earum partibus, sortita est». Klein a budai egyetemi könyvnyomtatóban egy ideig a rumun könyvek vizsgálója lévén, egy oláh szótárt is írt. Beléhalván, Kolosi Vaszil magyar és német szó-magyarázattal bővíté; ennek halála után pedig Vulkán, nagyváradi g. katholikus püspök, parancsára és költségén Kornel Iván folytatá e munkát. S miután ez Budáról Nagyváradra költözött, Dicső-Szent-Mártoni Major Péter igazítgatá, hozzáírván: «Orthographia Romana, sive Latino-Valachica, una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur.» Major is beléhalván a munkába, végre Theodorovics Iván pesti popa és Theodori Sándor orvos-doctor fejezék be, s a nyomtató intézet 1825-ben adá ki az úgynevezet *Budai oláh szótárt.*[2])

A szótár előtt ott van a *Praefatio*, az *Orthographia Romana* s egy nagy-bátya és kis-öccs között folyó *beszéllgetés* a rumun nyelv eredetéről (pentru inceputul limbei Romane), mind Major Pétertől való. Több mint harminczkilencz éve (t. i. a Sinkai 1780. évben kiadott grammatika ólta), hogy az oláh grammatikusok, úgymond Major, a latin-oláh helyesírásról vitatkoznak, ki akarván vetni a czirillus írást, mely annyira ékteleníti és homályosítja a nyelvet. Ő az olasz helyesírást javasolja és alkalmazza a szótárban, mert az olasz és oláh nyelvek legközelebb rokonai egymásnak, ugyanazon egy bölcsőből, t. i. *egy népies latin nyelvből* kelvén ki; s mert az a helyesírás az oláh nyelvnek két nagy ágát is, a régi Dákia (Dunán innen) és az Aurelianusi Dákia (Dunán túl)

[2]) Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum, quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est. Budae typis et sumtibus Typhographiae Regiae Universitatis Hungariae. 1825.

nyelvét egyesíti. Major a «figuras dictionis, quibus variationes inter Valachos et Latinos, aliasque dialectos originis Romanae usuveniunt» előszámlálván, megmutatja, «quî differentia non paucarum vocum per mutationem literarum aut syllabarum Latinam inter et Valachicam linguam producta sit; eo ipso clavim suppedito, qua penetralia originationis vocum reserantur, pluresque proprietates antiquae Latinae linguae, quae hodie in docta sive grammaticali lingua Latina vix aut ne vix quidem visuntur, apud Valachos hodiedum vigere detego, ita ut vix dubitari possit, linguam Valachicam longe antiquiorem esse Marci Tullii Ciceronis aetate, qua docta sive grammaticalis lingua Latina ad supremum culmen perfectionis eluctata fuit. Ex quo prono alveo fluit, Valachicam linguam Latinis sive Romanis dialectis, utpote Hispanicae, Gallicae et Italicae modernae antecellere vetustate». Ezt a gondolatot másutt is világosabban kifejezi, mit hasonlóképen eredetiben közlök, mert a fordítás kevesbbé hiteles találna lenni. «Tandem omnino animadverti volo, dum ajo, quampiam dictionem Valachicam ab aliqua voce Latina aut Italica proficisci, neutiquam id intendere, quod ea dictio a Latina aut Italica lingua trahat orginem, *cum Valachica lingua, utpote vetus lingua Latina popularis, longe antiquior sit, quam docta lingua Latina et hodierna Italica,* sed solum communionem sive affinitatem indigitare; ideoque, ne illis praesentis opusculi lectoribus, qui re nondum satis ruminata adhuc credunt, *linguam Valachicam ex Latina esse corruptam, non vero doctam Latinam ex Valachica lingua fuisse excultam,* prouti omnis lingua docta ex vulgari excoli solet, idemtidem meam opinionem, de qua alias uberius non semel disserui, repetam, et molestus esse videar etc.» Szóval, Major értelme szerint, az oláh nyelv régibb a Cicero tudós nyelvénél, a mely az oláh nyelvből fejlődött vagyis mívelődött ki. Ezen állítás némi támogatására többi közt ezeket hozza elő: A régiek viaszos táblákra írtak, emez ősrégi szokásból maradt fenn az oláh mondás: *di tabla* (dic tabulam), azaz, mondd el a leczkét. (Úgy tudom, a felföldi nem-oláh gyermekeket is *tábláról* tanítják sillabizálni és olvasni.) Az oláhok a mássalhangzókat nem kettőztetik: a régi latinoknál sem divatozott volt a kettőztetés, azt Ennius vitte be a nyelvbe. Ime, úgymond Major, egyike azon sajátságoknak, melyek az oláh nyelvnek ős régiségét bizonyítják. Lássunk egy-két példát azokból is, a me-

lyeket Major a maga szónyitó kulcsával, azaz «per figuras dictionis» fejt meg:

«Aphaeresis»: *bola* betegség, az olasz debole, latin debilis; *precina* vagy *pricina* ok, latin facinus, «detrita syllaba *fa*, et praefixa praepositione *prae*». Mi tudjuk, hogy *bola* és *pricina, precina* szláv szók. – *Lioqua*, vagy Baritiunak kis magyar-oláh szótára szerint, *leuca* lőcs «brachium currus, fulcrum laterale, úgymond Major, sic dictum a figura *obliqua*.»

«Syncope»: *alduescu* apprecor, benedico, a latino *allaudo*. Ez a magyar *áld* szó, az oláhban *aldui* áldani, *alduescu* áldok, *aldašu* áldás, *aldamašu* áldomás stb. — *doru* desiderium, «subtractis duabus primis syllabis» marad deri = doru. Még az 1862-ben megjelent Pontbriant bukuresti szótára is megtartja ezt a szófejtést, pedig valósággal a latin *dolor*-ból lett az oláh szó. Igy *dori* dolere, az oláhban kívánni. – *dragu* «dilectus, a diligo, converso *l* in *r* more solito (mi áll, azért *dolor* az oláhban *doru*), et *i* in *a*; — *taina* «mysterium, ab italico *taciturnità*». Mind *dragu* mind *taina* szláv szók. — *lucrau* laboro, «a latino *lucubrare*». A *lucru* labor, *lucrau* laboro s származékai a latin *lucrum*-ból valók. — *ciutu* «haud cornutus, cornibus destitutus, a lat. *destitutus*, per syncopen et mutato primo *t* in *c* more solito». A *suta* szónak oláhos alakjáról van szó. stb. stb.

«Metathesis.» *slavescu* «laudibus celebro, a latino *salve*, vel a lat. *ex*, quod apud Valachos mutari solet in *s*, et graeco *εὐλαβεια* religio, reverentia». A *slava* szláv szó gloria-t jelent, ebből való az oláh *slavescu*. — *slugitor* «factum ex dictione *servitor*, pro sruvitor, nisi velis deducere ab *ex lugeo*, cum servi semper lugeant. Inde per apocopen est formata dictio *sluga* servus». Elég már; ex ungue leonem. Magyarország nyelv- és történettudományában az 1825-ki év nagyon nevezetes, mert abban jelentek meg Dankovszky «Hungarae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque», és Horvát István «Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből» czimű munkái s az említett Budai oláh szótár, a melyből való ez a kis mutatvány. Igazán a magyarországi tudományra nézve az 1825-ki év nagyon nevezetes, talán a Mercurius planeta uralkodott azon. Jelen 1878-ki évben Dankovszky és Horvát István már a tisztes régiségekbe vannak eltéve; Dicső-Szent-Mártoni Major Péter vajjon nem dicső-e még ma is az oláhoknál?

Ő 1812-ben «Pentru inceputul Romanilor in Dacia» (a rumunok kezdetéről, eredetéről Dákiában) által megmutatta volt, hogy mind név, mind termet, mind valamennyi tulajdonság azt bizonyítják, hogy a rumunok a világbíró régi rómaiak nemzetségéből valók. Azon beszéllgetés már, mely egy kis-öccs és nagy-bátya (intra nepotu si unchin) közt foly, ama történelmi bizonyságot elfogadván, azt vítatja, hogy nem az oláh nyelv, hanem a Róma nyelve változott el idő folytával, a mit a mutatványul felhozott szófejtések is el akarnak velünk hitetni. Mert az irodalmi nyelv mellett egy köznapi népies nyelv divatozik vala; a hadvezérek ezen a nyelven szólának a katonákhoz; Salustius, Livius, Tacitus stb. a vezérek szónoklatjait nem a népies, hanem az irodalmi, vagy tudós nyelven jegyezték föl. Ezt minden rómainak iskolában és könyvből kellett tanulnia: ama népies nyelvet mindenki az anyatejjel szítta magába. A Traianus gyarmatosai természetesen azt a népies nyelvet hozták magukkal Dákiába. Ez a népies nyelv Olasz-, Spanyol-, Franczia-országokban a németek (gótok, frankok, longobardok) hatása által elváltozott, s így támadának az olasz, spanyol, franczia új nyelvek. Ámde Dákiában a gótok, gepidek és más német nemzetek, valamint a hunok, avarok és más skythák, mint uralkodók, soha sem vegyülének össze az ottani románokkal, házasság ezek és amazok közt nem történék soha; a román pedig vagy rumun soha nem is törte fejét azon, hogy változtasson a nyelvén: tehát Dákiában a régi római népies nyelv változatlanúl maradt meg mai napig. Azt a tüneményt, hogy mégis az olaszban, spanyolban, francziában kerülnek elő latin szók, melyek nincsenek a rumunban, így fejti meg Major: «Azon nyugati népek, a midőn keresztyénekké lettek, a latin irodalmi nyelvet megtarták az egyházban és iskolákban, a könyveket is azon irák: nem csuda tehát, hogy abból az irodalmi nyelvből némely szó jutott belé az új román nyelvekbe. Ámde azon szók nem is tartoztak volt a népies nyelvbe. A rumunok ellemben századokon keresztül semmi viszonyban sem valának a nyugati románokkal, nem is tanulák az irodalmi latin nyelvet egész a mi napjainkig, a midőn az austriai tartományokban kezdék tanítani, (tudniillik az Unio után). Azért nincsenek más latin szók a rumunban, mint azok, a melyekkel őseink Rómából Dakiába jöttek, tehát a melyek megvoltak a régi római népnél, úgymond Major. (Pentru

aquéa in limba lor nu se afla alte cuvente Latine, fora aquele, cu quare veniro stramošii lor dela Roma in Dacia, adeche quele que era ale limbei poporului Romanu mai de multu.) — —

Bukurestben 1867. aug. 1-sőjén ünnepiesen a rumun Akadémiát nyiták meg, a melynek fő feladata a helyesírás megalapítása s egy grammatika és szótár kidolgozása, hogy *egy* irodalmi nyelv alakuljon, a merre a rumun szó hallik. «Az 1867-ki augustus elseje egy új epocha lesz a rumun nemzeti míveltség lefolyásában, felejthetetlen emlékezetű epocha az egész rumunságra nézve», szóla ez alkalommal a balázsfalvi kanonok, Cipariu Timotheus. «A Tudós Társaság feladata nem politikai, czéljai nem politikaiak, így folytatja. Lehet azomban, hogy alapítói, tagjai, hogy minden pártolója gyanusak lesznek a rumun nemzet ellenségei előtt, mintha felforgató irányunk lenne a más nemzetek ellen, a melyek közt és mellett lakunk. De hát melyik, bár legbecsületesb dolognak nem voltak ellenségei? s a rumun lehetett-e csak egyszer is megóva rosszakaratú gyanúsítástól? Azért a nemérdemelt gyanú miatt ne hátráljunk se mí se utódjaink az igyekezetben, mely annyira üdvös nemzetünknek. A nemzeti érzés föl van ébredve az egész rumunságban; mától fogva a rumun nemzet egy testté lesz a míveltségre nézve. A rumun haza (patria romana), a rumun nyelv és nemzetiség el valának taposva a hunok, szlávok, törökök és mások által. Meg kezdtük ugyan már a haza, a nyelv szabadítását; megkezdtük de még nem fejeztük be; kell hogy folytassuk és béfejezzük. A rumun hazának tökéletes felszabadítása a Románia államférfiainak a gondja. Meg vagyok győződve, hogy szentűl végrehajtják ezt a magas missiót, s a rumun haza elvégre szabad lesz!» Igy szónokola 1867. aug. 1-sőjén a balázsfalvi kanonok. S miben áll a «patria romana»? A Milkó folyón inneni és túli Romániából, azaz Oláh- és Moldvaországból, Máramarosból, Erdélyből, a Bánátból, Bukovinából, Bessarabiából és Makedonia oláhos részeiből, mert ezekből nevezé ki a rumun kormány 1866. április 1-sőjén a rumun Tudós Társaság tegjait.[3]) S kik azok a hunok, a

---

[3]) Lásd «Annalile Societatei Academice Romane. Tomu I. Coprinde Sessiunile anniloru 1867, 1868 si 1869. Bucuresci, 1869. Ebből veszem, a

kik a pátriát és a rumun nyelvet eltapossák? A magyarok; ezektől tehát fogják felszabadítani a patria romanát a rumun államférfiak, a mint a kanonok úr meg van győződve. — Mí pedig mind ebből azt a levegőt érezzük, a melyet a bukuresti Akadémia tagjai ki- és belehelnek, a kiknek feladata nem politikai, czéljai nem politikaiak.

Aug. 18-án ugyan az a Cipariu egy rövid vázlatát adá a rumun nyelvtörténeteinek, mely nagyon idevaló. Nemzet lehet ipar, művészet, szóval, míveltség hijával is, úgymond, de nem lehet nyelv hijával. Minél régibb valamely nemzet, annál többfélék a nyelvének szomorú vagy örvendetes történetei is. Ha igazán rómaiak vagyunk s nem idegen eredetű csoportok vegyüléke; ha azok vagyunk, a kiknek mindnyájan magunkat érezzük: akkor a rumun nyelv historiája két ezer éves. Ha a rumun nem dák, nem szláv, vajjon hát valamikor más nyelve lehetett-e a rumunon kivül? Ámde a rumun nemzetiség ellenei legszentebb sajátságainkat el akarták taposni, úgymint: először a római eredetet, azután magát a nyelvet is. Nem birják összeegyeztetni a jelent a múlttal. Elenyésztek a dákok, hunok, avarok és sok más barbár nép, a melyek csak romokat és egy átkos nevet hagytak magok után: mint maradhatott volna meg a római elem? kérdezik. Az lehetetlen; s hogy megátalkodva tagadhassák a megmaradást, behunyják szemeiket, hogy ne lássanak, bedugják füleiket, hogy ne halljanak. Maradjanak hát a kész-akart tudatlanságok mellett, s menjünk által a rumun nyelv historiájára.

Dákiába a román gyarmatok nemcsak Rómából és Itáliából, hanem legelső sorban a határos tartományokból, úgymint: Moesiából, Pannoniából, Thrakiából, Makedoniából, Norikumból, Rhetiából eredtek, a melyekben római gyarmatok és római katonaállomások valának. «Ezek azon első bölcsők, véleményem szerint, a melyekből a Dákia gyarmatjai kikeltek. Azért van egyezés a Dunán-inneni és Dunán-túli, vagyis a dák-román és makedo-

mit Cipariutól közlök. Az Akademia kinevezett tagjainak száma, a részek szerint, következő: 4 a Milkón inneni, 3 a Milkón túli Romániából, 2 Máramarosból (Hodosiu József és Román Sándor), 3 Erdélyből (Cipariu Tim., Munteanu G., Baritiu G.) 2 a Bánátból (Mocioni A., Babesiu V.), 2 Bukovinából, 3 Bessariaból, 2 Makedoniából.

román nyelv között.» Szerintem, így folytatja Cipariu, a Dunántúli testvérek részint a thrakiai és makedoniai gyarmatok, részint az Aurelianus által kivitt dakiai gyarmatok utódjai. Azért áll nyelvök közelebb a dák-románhoz mintsem a makedo-románhoz. Miféle nyelven beszéllték azon gyarmatok úgy Trajanus ideje előtt, mint utána? Kétségen kivűl latin nyelven, a birodalom és irodalom nyelvén. Azomban ezen kivűl Dákiában egy román népnyelv is vala, mely a mai rumun nyelvnek első eleme. Annak a román népnyelvnek eddigelé történelmi bizonysága nem volt, csak gyaníthattuk más tartományok hasonlósága után. De hála az Isten gondviselésének s egy jeles férfiúnak, egy becses emlék, egy unicum, jutott kezemhez, egy viaszos tábla, melyen görög betűkkel ez áll írva: *Alexandrei Antipatri secondo auktor segnai*, azaz, *secundus auctor signavi*. Ime *secondo* secundus helyett, mint az olaszban; ime *segnai*-ban *se* si helyett, mint nálunk *semnu* és az olaszban segno; ime *ai* is avi helyett, mint a rumunban *semnai* signavi helyett. Ez a viaszos tábla Kr. u. 160, okt. 4-kén készült, tehát ezelőtt 1707 évvel (Cipariu t. i. 1867-ben olvasá ezt) s 55 évvel a római hadjárat és gyarmatósítás után. Kétségtelenné válik tehát, hogy a dákiai gyarmatok a latin irodalmi nyelven kivűl egy népies román nyelvvel is élnek vala, mely, ha mí rómaiak vagyunk, a mai rumun nyelvnek az anyja.

A római legiók kivonulván Dákiából különösen Erdélyből, itt a római míveltség és irodalom kialudt, mert a Claudius utáni időből, a melyben kezdődik a kivonulás, nincsenek római emlékek Erdélyben. Azért ne gondoljuk ám, hogy a román nyelv is megszűnt, vagy hogy valamennyi római kiköltözött a Dunán-túli Moesiába.

Ha tovább megyünk, a román nyelvnek nyomai a VI. században is, Maurikios Császár idejében, előtűnnek; ismeretes a «Torna fratre» szólás a Haemus hegyei között[4]). Az eléggé bizonyítja, hogy

[4]) Talán nem mindenkinek van róla tudomása, részletesebben közöljük tehát. 579-ben az avarok Thrakiában pusztitának; egy byzantinusi sereg hátukba kerűl a Haemusban, lóháton czipelék a battyúkat egy hegyszoroson menvén el, a vezető előre s utána a teherhordó ló. Egyik lóról leesvén a battyu, az utána menő vezető reá kiált amannak vezetőjére: *torna, torna, fratre*, azaz, fordúlj meg, nézz hátra, pajtás! Ez a kiáltás azomban futamodásra indítá a menőket, azért jegyzé fel a historia (Theo-

az első gyarmatosítás ólta megvolt a román nyelv mind Dunán innen, Dákiában, mind a Dunántúli részeken. S ezekben az irodalmi latin nyelv is uralkodék, mint az első egyházi zsinatok irataiból kitetszik. Baj éré a román nyelvet a birodalomnak kétfelé oszlása által; mert az elszakasztа bennünket a nyugattól, a melyben mind a latin mind a köznépi román nyelv uralkodik vala. Ez a baj még fokozódék, midőn Phokas császár a latin nyelvnek diplomatiai használatát megszüntette, a görögöt tevén helyébe. A rumun nyelvnek tehát semmi rokon támasza nem maradt meg. S midőn a IX. század elején a bolgárok keresztyénekké lettek s azután hamar elszlávosodtak: a szláv nyelv még a rumun egyházba is bejuta. Irtózás és borzadalom nélkül nem lehet azt a barbarságot leírni, a melyet a rumun nyelv a szlávságtól szenvede. Végre szét vannak tépve a szolgaság bilincsei, s a holtnak vélt felélédt.» —

Még a már idézett «Despre Limb'a Romana»-ból, melyet Cipariu 1877-ben adott ki, s a mely a bukaresti akademia által megjutalmazott grammatikának toldalékát teszi, közlöm a főbb gondolatokat és tényeket, habár ismétlések is lesznek köztök. — A rumun nyelv kezdete ismeretlen, sőt azt sem tudjuk, itt támadt-e a Dákia földjén, vagy legalább lényegesebb elemeiben már megalakulva jutott-e ide, szól Cipariu. Bármily nyomós ez a kérdés, alkalmasint megfejthetetlen marad mindaddig, míg világossá nem lesz, hogy a közönséges latin népnyelv és a Róma nyelve között milyen volt a viszony. Az bizonyos, hogy a Róma környékein az úgynevezett parasztnyelv (lingua rustica) élt : de bizonytalan, vajjon csak a szók kiejtésére nézve vagy azok változásaira, ragozására nézve is külömbözött-e a városi nyelvtől. Egyébiránt, a mi más római tartományokban, az okvetetlenül Dákiában is megtörténék. Az Italiából és egyébünnen érkező gyarmatok mindegyike az irodalmi nyelven kívül saját tartománybeli nyelvjárását is elhozta magával. Érkezének pedig nemcsak Italiából, Siriából, Kis-Ázsiából, Thrakiából, Moesiából, Pannoniából, sőt Galliából és Hispániából is. Az irodalmi nyelven kívül tehát sok apró nyelv-

phylact. Simocatt. 2, 15. A 99. lapon; utána Theophanes is 1. 397.). Igazán rumun nyelvbeli szók azok; a görög császár seregében tehát rumunok is szolgálnak vala 579-ben.

járás élhet vala Dákiában. Ezek majdan és az állandó legiók nyelve is lassankint a mindennapi forgalom által egy különös dák-román nyelvvé olvadának össze, meg-megmaradván némi különös sajátságaik, a mint a mai rumun nyelvben is észrevehetők. A meddig ezen gyarmatok közlekedése Rómával és Italiával fennállott, addig nem képződheték a különös dák-román nyelv; legalább a Dákiában eddig feltalált nyomai a köznép nyelvének a római uralkodás idejéből valók, s ugyanazon latin nyelvnek változatjait mutatják. De a római uralkodás megszűntével a közlekedés a római tartományokkal tökéletesen elszakadt, s a Dákia vidékei magokra hagyattak. Ekkor a dák-román nyelv is független lőn az italiai dialectusoktól; s a mely hatásnak ezentúl ki vala téve, idegenektől, úgymint szlávoktól és görögöktől származott, mert ezekkel jutának a rumunok kereskedelmi, politikai és egyházi viszonyba. Emez idegen hatásnak kezdetét a VII. század elejére tehetni, a midőn Phokas császár (602-ben) a latin nyelvnek diplomatiai helyébe a görögöt állítá. — Cipariu azt a feltevést, hogy a dákok elrománosodtak s ezek lettek volna a mai rumunok elődjei, meg azt, hogy a rómaiak egyszer a régi Dákiából mindenestül kiköltöztek volna a dunántúli új Dákiába «ipotesi absurde»-nek tartja.

A nyugati római birodalom elenyésztével s a keleti rómainak görögössé váltával kezdődik a középkor, mely a római míveltséget elnyomta. De ez a középkor nyugaton nem vala se oly pusztító, se oly tartós, mint keleten, különösen a románok által lakta részeken. Mert nyugaton a birodalom elenyészte után is a latin nyelv állami, egyházi és iskolai nyelvnek marada az új nemzeteknél is: de a keleti románoknál a vagyonosság elpusztúlása mellett a míveltség is oda lőn, s a nemzeti (rumun) nyelv fölibe, mint valami sötét ég, a szláv és annak állami, egyházi és iskolai nyomorúlt irodalma borula,, mely állapot egész a XVI. század közepéig tartott, a mikor a régi Dákiában (azaz Erdélyben) a rumun nyelv az ezer éves álomból fel kezde ébredni. Azért nem maradt semmi nyoma a rumun nyelvnek azon egész középkorból, kivéve itt-ott egyes szók az oláh fejedelmek szláv s a magyar királyok latin okleveleiben, s azon szók is csak helynevek, hegyek és völgyek nevei.

Egész azon középkorig Dákiában, Moesiában, Thrákiában, Makedoniában, Thessaliában és Epirusban (Orbonásságban) a

románság egy test vala, különös saját név nélkül, az állam politikai nevén (hogy román) kívül; irodalma is latin vala, mert a meg nem állapodott köz dialectusokon nem írtak még. Hiába keresünk tehát irodalmi emlékeket a VII. század előtti korból, akár az általános köznyelven, akár különösen a Dákia nyelvén írottakat. — Erdélyben a XVI. század közepe táján nyomtatták a legelső oláh könyvet; de a mai Romániában, azaz oláh és moldvai fejedelemségben, 1640-ig egyetlen egy oláh könyvet sem nyomtatának; az illető fejedelmek oklevelei a XVII. század elejéig mind szláv nyelven vannak írva. Mert a bolgárok és szlávok elkeresztyénesedése után a czirillus irodalom annyira belészivárgott a még pólyában lévő rumun nyelvbe, hogy a latin írás tudománya is hamar kiveszett a rumunok közül, úgy hogy a ki írásra tollat fogott, az csak görög vagy szláv-görög, azaz czirillus betűket ira még akkor is, ha rumun nyelven kellett írnia. A legelső nyomtatott rumun könyv (czirillus betűkkel), az «*Invetiatura crestinesca*» (keresztyén oktatás) Szebenben 1546-ban; Romániában a «*Pravila mica*» (kis törvény) Govora monostorban, 1640-ben; Moldovában az «*Omiliariulu de Jasi*» (Jászvásári Homiliák) a Három-Szent monostorban 1643-ban.

II. A rumunok egyházi viszonyai. A középkorban minden európai népnek történelme az egyházi kötelékben van tartva; egész szellemi élete, még írása is, az egyház által határoztatik meg. A rumunok életére az egyház annál erősebben hat, mennél távolabb tartják a történetek a nyugati románságtól. Lássuk tehát előbb, mint fogják fel magok a rumun írók a rumunok keresztyénségét és egyházát; azután pedig, mit találunk a valóságos történelemben. Egyébiránt, mint az előbbi szakaszban, úgy ebben is, nem akarom, nem is bírom az egész rumun irodalmat elővenni és átkutatni: de a mit abból kiszedek, az alkalmasint híven tudatja velünk a rumun felfogást.

A rumun história-írásban Sinkai György áll legelől. [5]) Ő (Chronica Romaniloru I, 13.) Tertullianus és Origines kimondásaira támaszkodva, a kik általában a keresztyénség terjedéséről

---

[5]) Chronica Romanilor ši a mai multor neamuri, inkatu au fostu ele aša de amestekate ku Romanii, katu stb. de Georgie Sinkai de Sinka. Jassi, 1853. Három kötet 4°.

szólnak, így ír: «Nem ok nélkül gondolom, hogy azon őseink közt, a kiket Traianus Dákiába hozott, sok keresztyén is volt.» — «A traianusi Dákia a Nikäai zsinat idejében Gothia vala, s ennek metropolitája, Theophilus, részt vőn az első zsinaton. Ó ugyan magát Gothia püspökjének nevezi: de kérdés, hol székelt? Nekem úgy látszik, hogy az erdélyi Belgrád (Gyula-Fehérvár) vala székhelye, minthogy a belgrádi metropoliának kezdetét sehol sem találom megírva. Csak azt tudjuk, hogy 1721-ben vége lőn, midőn Innocentius pápa a fogarasi püspökséget állította a belgrádi metropolia helyébe.» (I, 43.) — Már az 1780-ban kiadott «Elementa linguae Daco-Romanae seu Valachicae» előszavában azt mondta volt Sinkai, hogy a rumunok a II.—XV. századokon «materna sua lingua peregisse Divina», de hogy 1439 után a czirill betűket fogadák el, hivatkozván Miron Constans kéziratára és Kantemir Demetrius Descriptio Moldaviae-jére. Sinkai azután a Chronikájában[5]) (I, 398.) «Ignatius de Luca-t (Geographia Bucovinae, tom. V. pag. 325.) idézi, a ki ezt írja: Egész 1439-ig, a midőn a moldovai metropolita Damian a florenzi zsinat határozatait aláírta, a rumunok a latin nyelvvel éltek volt. De Damian utódja, nagy ellensége lévén az egyházi uniónak, a szláv betűket hozá be. «Hol veszi ezt Luca, nem mondja meg; de én, folytatja Sinkai, már azelőtt megmutattam, hogy a rumunok sokkal előbb keresztyénekké lettek, mintsem a bolgárok, s hogy a rumun püspökök is az első zsinatokon latinul írták alá magokat.» — A mese így van előadva Kantemirben, (német fordítás: Histor. geogr. und politische Beschreib. der Moldau. Frankf. u. Leipz. 1771; a 321. lapján.), hogy a florenczi zsinatról hazatérvén a moldovai és oláhországi metropoliták, a kik az uniót aláírták volt, oly nagy ellenzésre találának honn, hogy az új metropolita Moldáviában a latin könyveket és okleveleket máglyára hordatván elégette, s hogy többé senki az unióra ne is gondolhasson, a latin írást is eltiltotta, helyébe a czirill írást fogadván be.

«A misét se latin, se rumun nyelven nem olvasták többé, hanem szláv nyelven; ezen írták a könyveket is, pedig se pap, se közember nem értette. Az oláhországiak mindenben utánozák a moldovaiakat. Azért támada nagy tudatlanság és babonahit a nép között; azért oly kevés a latin nyelvü kútforrás az 1439 előtti oláh történetekre nézve.» Ekképen ismétli Kogalnitchan

a mesét 1837-ben [6]), Dicső-szent-mártoni Major Péterre hivatkozván, a ki a maga «Istorie pentru inceputul Romaniloru»-jában Budán, 1812-ben, hasonlóképen elmesélte volt a dolgot.

Illyésfalvai Pap Szilágyi József a «Skurta Istorie a credincei Romanilor»-jában [7]) imigyen tudja a rumun keresztyénség elejét és folytatását: «Hinni lehet, hogy azon rómaiak közt, a kiket Traianus Dákiába hozott, keresztyének is valának; a IV. században már mind keresztyén lett. Nagy Konstantin 316 jun. 7-kén levelet íra Protogenesnek, Dákia püspökjének; Dákia akkor magában foglalván Oláhországot, Moldovát, Erdélyt, Pannoniának egy részét, s a Neszter folyótól a Tiszáig terjedvén. Protogenes jelen vala az első zsinaton is Nikäában stb. — A VII. században a bolgárok foglalják el a földet egész a Haemusig, Thrákiáig és Makedoniáig; ezeket a rumunok térítték meg a keresztyénségre. A bolgárok és rumunok egyesülvén, hatalmas királyságot alkotának; a rumunok közől választának királyokat is, mint Simeont, Pétert, Sámuelt, a kiket a római patriárkák kenének föl.» (30—31. lapon.) — Az író szereti az egyházi uniót, azért írja, hogy a rumunok mindig hívei valának a római széknek. «A XV. században még inkább megerősíték az uniót, mert a florenczi zsinaton 1439-ben jelen valának a rumun fejedelmek követjei, s a metropolita Damian erősen hata Józsefre, a konstantinápolyi patriarkára, hogy egyesüljön a római egyházzal. A rumun fejedelmek Rómába zarándoklának sz. Péter ereklyéinek tiszteletére; Nagy István, moldovai fejedelem, a törököktől elvett zsákmányból Rómába is külde a pápának. De III. Bogdán a törökök alattvalója lévén 1503-ban, ezentúl a rumunok nem közlekedhettek a római székkel, a melytől soha sem váltak volt el. A török uralkodás pedig a görögöket vivé be Moldovába és Oláhországba, a kik a görög nyelvet uralkodóvá tették mind az iskolában, mind az egyházban.»

Halljuk még Sagunát [8]) is. «Midőn a rumun nemzet keresz-

[6]) Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens I. Berlin, 1837.

[7]) Skurta istorie a Credincei Romanilor din sfintele karti ši adeverate documente deduca, prin Josif Pap Seladsan de Illyésfalva. Blaž 1845.

[8]) Istoria Bisericei ortodokse resaritene universale de Andrea baron

tyénségéről kezdek szólni, legelsőben röviden fejezem ki, hogy mí, kik rumunok vagyunk, azt hisszük és bizonyítjuk, hogy a mai rumun nemzet a római colonusoktól származik, a kik részint Traianus seregével, részint azután jöttek ide, mívelni a földeket és városokat, miután a rómaiak elfoglalták volt Dákiát a Tiszától fogva a Feketetengerig. A római seregben és a colonusok közt bizonyosan keresztyének is voltak; ime Nikitas Gothiában, azaz a mai Moldova- és Oláhországban születvén, Athanarik gót fejedelem által halálra kínoztaték. Ezt a Nikitast Theophilus, gót püspök, a ki a nikäai zsinaton részt vőn, keresztelte volt, s azután Nikitas neki püspöki utódja lőn. A 451-beli zsinaton, Theodoretus szerint, (kit Saguna ismételve Theodorikusnak ír), mind a két Dákiának püspökjei jelen valának. Mindebből világos, hogy az apostoli kortól fogva a rumunok közt keresztyének találkozának, a kiknek száma természetesen felszaporodék időjártával. A IV. egyetemes zsinatnak 28. kánonja azt rendeli, hogy a Pontus, Ázsia, Thrákia metropolitáji s azok, kik a barbár részeken vannak, a konstantinápolyi patriárkától vegyék a felavatást. A barbár részek a Feketetengerig nyúlván el, a régi Dákia oda tartozik vala. Ezen kánon szerint tehát az erdélyi rumunok akkor a konstantinápolyi szék alá voltak rendelve.

Justinianus császár, a születése városát, Első Justinianát, érsekségre emelvén, az alá a «Dacia Mediterranensis és Ripensis» püspökjeit is rendelé, elszakasztván őket a konstantinápolyi széktől. Meddig tarta ez az elszakasztás, nem tudni; de minthogy Gylas erdélyi fejedelem, a megkeresztelkedése után, Theophylaktus konstantinápolyi patriárkától kapta meg Hierotheust hitbeli tanítóul: Erdély vagy már azelőtt, vagy ekkor került vissza a konstantinápolyi szék alá.» (Tom. II. kap. II. 42—48. §.) — «A mí erdélyi metropoliánkban, úgymond azután Saguna (51. §.), föl lehet tenni, hogy a XII.—XIII. századig görög nemzetbeli metropoliták valának, de azontúl az újabb időkig legnagyobb részint szláv, néha görög, vagy épen rumun is üle a metropolitai széken.» — A florenczi zsinatról beszéllvén (Tom. II. 1. §.) Saguna,

de Saguna. Cibiiu. 1860. Tom. I. II. — Saguna több könyv irásával és kiadásával, de még inkább alapításaival nagy nevet szerzett magának az erdélyi rumunok közt.

egy szóval sem említi meg a moldovai és oláhországi metropoliták részvétét azon, sem azt a latin könyv-égetést, a melyről mások mesélnek. Egyébiránt Saguna nem helyesli az uniót.

Cipariu egy helyütt (Despre Limb'a Romana, 25. lap) így szól: «Hogy a rumunok a XV. századig latin betűkkel éltek, a hogy a florenczi zsinat után Jó Sándor, moldovai fejedelem, eltiltotta volna a latin írást s elégette volna a latin könyveket, a hányat előtalált, az mese (este numai una fictiune neistorica.)»

Végre Heliade, a bukuresti akademia elnöke, az 1869. évi augusztus 23-kai ülésben a megállapítandó helyesírásról szólván, ezt mondá: «A nyelv oktasson bennünket arra, mely helyesírási mód alkalmatos neki. Azelőtt a Cyrillusról úgynevezett czirillus betűkkel írtunk, a melyek görög-latin betűk. A szlávok a rumunoktól fogadák el, midőn ezek által a keresztyénségre teríttettek.» Heliade állítása Sinkainak azon véleményével egyez meg, mely szerint Methodius és Constantinus, a ki mint szerzetes a Cyrillus nevet felvette, rumunok valának. «Nincs mit azon csudálkoznod, írja Sinkai a 861-ki év alatt (Chronica, I, 159.), hogy sz. Cyrillus és Methodius nem vetették magokat Photius alá: mert ez görög, ők pedig a traianusi colonusokbeli rumunok valának, mely colonusok egyesülvén a bolgárokkal, nem szenvedhetik vala a görög uralkodást.»

Foglaljuk össze az eddig hallott állításokat.

a) Minden idézett rumun író azt bizonyítja, hogy a dunáninneni rumunok, s ennélfogva az erdélyiek s a többiek is, a Traianus colonusaitól és katonáitól valók, tehát szakadatlan következésü utódjaik a régi rómaiaknak; hogy mind tiszta római vérüek, mert nem vegyültek más népekkel, mint az olaszországi, francziaországi stb. románok. Azért Dicső-szent-mártoni Major Péter állítása szerint, a rumun nyelv rómaiabb az olasznál, francziánál stb. Cipariu, a ki bizonyosan Major Péter nyelvészkedését nem helyesli, annyit nem állít, hanem csak azt, hogy a régi köznapi vagy paraszt latin nyelvből való a mai rumun; de bizonytalan, hol mikép támadt. A mint láttuk, Cipariu 1869-ben még hálálkodva egy viaszos táblát hoza elő Kr. u. 160-ból, a mely azt

bizonyítaná, hogy Erdélyben már 55 évvel a római megszállás után a *«secondo auktor segnai»* szókban a rumun nyelvnek első bimbóji fakadoztak volt ki. «Ime, úgymond, *secondo* secundus helyett, mint az olaszban; ime *segnai*-ban *se* si helyett, mint nálunk *semnu* és az olaszban *segno;* ime *ai* is avi helyett, mint a rumunban *semnai* signavi helyett.» Ámde a kanonok úr is jól tudja, hogy ezen szók egészen olaszosak s épen nem oláhosak. Ugyanis az olasz *secondo* a dákiai oláhban *«alu doile»*, a makedo-oláhban *«a doilea»*; az olasz *segnai* is az oláhban *semnai.* E két szó *«alu doile»* (*«a doilea»*) és *semnai* oláhos termetü és képü: de azokat nem találhatjuk meg a feliratos emlékeken. Úgy látszik, Cipariu maga is más véleményre tért azután. Mert az 1877-ben kiadott «Despre Limb'a Romana»-ban megvallja, hogy «a rumun nyelv kezdete ismeretlen, sőt azt sem tudjuk, itt támadt-e a Dákia földjén, vagy már, legalább lényegesb elemeiben, megalakúlva jutott-e ide.» A VII. századig sehol nincsenek emlékei, addiglan mind az egyházi, mind a politikai igazgatásban a latin uralkodván, a mely mellett a köznapi nyelvnek irodalmi alkalmazása nem volt. Phokas császár 602 tájban behozván a görög nyelvet a latin helyébe, s szláv és bolgár népek áradván el a dunántúli részeken, a keletre nézve a középkor kezdődék, a melyben a görög és szláv nyelvek uralkodának egész a XVI. századig. De Cipariunak ezen felfogásában nem egyeznek meg a többiek, jelesen Sinkai úgy tudja, hogy a rumunoknál a II.—XV. századokon a római nyelv uralkodott volna.

b) Az idézett írók abban egyezők, hogy a Traianus gyarmatosai és katonái között bizonyosan keresztyének is valának, a kiknek száma mind nagyobbá lőn. A IV. században már az egész rumunság keresztyén. Metropolitájok, tehát püspökjeik is vannak, az apostoli időktől fogva. A nikäai zsinaton részt veszen metropolitájok, a kit Pap Szilágyi Protogenesnek, Sinkai és Saguna Theophilusnak neveznek. Ez a Theophilus Nikitast keresztelte volt, a ki neki püspöki utódja, s azután első mártir lőn, Athanarik gót fejedelem őtet halálra kínozván. Theophilus és Nikitas erdélyi Belgrádon székeltek, azt hiszi Sinkai, s nem tagadja Saguna.

Itt már nagy ellenmondás mutatkozik a tények és a felfogás között. Az idézett írók szerint az erdélyi rumunok a Traianus romanusainak tiszta, vegyületlen utódjai; Cipariu azt is «absurda

hypothesis»-nek tartja, hogy a dákok elrománosodtak volna. Cipariu szerint a latin irodalom uralkodott Dunán innen és túl a VII. századig, tehát Erdélyben is; Sinkai úgy tudja, hogy a latin irodalom és nyelv a rumunoknál egész a XV. századig uralkodott. Az erdélyi metropoliták tehát okvetetlenűl latinul írtak, ha valamit írtak; ők latinul vagy legalább latin köznapi nyelven szóltak is. Mi csuda történt hát, hogy azok a római utódok, a kik csak latinul tudnak vala, *Belgrád*-nak nevezék el azt a római várost, a mely a latinul író és beszéllő metropolitának a székhelye? Még nagyobbnak tetszik a csuda, ha látjuk, hogy azon mívelt római lakosok birtokában valamennyi római város és helység, nem tudni, hirtelen-e vagy egymás után? szláv nevet kap.

Másra nézve meg az írók között is nagy az ellenkezés. Az Erdélyben született és fölnevelt rumun írók Sinkaitól és Majortól kezdve Cipariuig a rumun nemzetnek, ha nem egyedüli, de főfészkét Erdélyben találják. A Bessarábiában született Hasdeu, ki alkalmasint író társai között legtudósabb, nem Erdélyben, hanem Olteniában, azaz Oláhország nyugati részén, az Olttól kezdve a Bánátig, a hajdani Szörénységben, fedezte föl a rumun nemzetnek ős fészkét; Erdélyt, a nyugat-déli résznek kivételével, szarmaták és szlávok foglalván el a rómaiak kivonulása után, s a gótok keleten csak a Buzau (Boza) folyóig, a gepidek nyugaton legfelebb Tordáig érvén. De Hasdeu szerint is a rumunok ősei vegyületlenűl magokban élének az első századokban, távol a gótoktól és távol a gepidektől. Ő szerinte Muntenia, vagyis a mai Oláhország, így növekedék lassankint: «A *szörényi bánság*, magában foglalván Olteniát, Hátszeget és Temesiana (Temes-vidéke) keleti részét, *mind a három együttvéve a római gyarmatoknak legelső fészke Dákiában; az egész rumunságnak ott fejlik csemetéje a középkorban.* 1160—1170 közt Fogaras járul a Szörénységhez, s azután mindketteje a Duna balpartjával növekszik Kiliáig. 1370-ben Omlás herczegség ragad hozzá.» [9]) Hasdeu felfogása szerint tehát lehetetlen, hogy erdélyi Belgrádon, vagyis Gyula-Fejérvárott. székelt volna az első rumun metropolita, minthogy ott a IV. században nem is voltak még rumunok, annál kevésbbé

[9]) Hasdeu. Istoria Critica a Romaniloru. Bucuresci, 1875. Vol. I Studiulu I.

rumun keresztyének. Továbbá, ugyancsak Hasdeu tudománya szerint — mely sokkal kritikaiabb a Sinkaiénál és sokkal több a Sagunaénál — Athanarik nem Nikitást, hanem Sabast kínoztatá halálra; «traxerunt Sabam ad fluvium, qui vocatur Musaeus, ut ibi eum suffocarent.» [10]) — — Az erdélyi rumunok léte és keresztyénsége az első öt-hat században igen mesésnek tűnik fel; s a mit Saguna a rumun egyház külső viszonyáról mond, hogy az az apostoli kortól fogva Justinianus császárig a konstantinápolyi patriarkától, azután Első Justiniana érsekjétől függött, mire, nem tudni mikor, újra a konstantinápolyi szék alá rendelődött volna, — szinte nem történelem.

c) Valamennyi rumun író, a kiket idéztem, Hasdeut is hozzájok tudván, szent hitnek tartja azt a meggyőződést, hogy a dunáninneni rumunok Traianus romanusainak egyenes utódjaik. Minden ünnepies alkalommal a közönség nem győzi elmondani: «Suntemu romani», rómaiak vagyunk! Eme hittel azonban szemetszúró ellentétben áll azon történet, hogy a rumun egyház Erdélyben a XVII. század közepéig, Oláh- és Moldovaországban még tovább is, *szláv nyelven* tartotta isteni tiszteletét, s hogy a rumun irodalom legelső kezdetétől fogva újabb időig *szláv betűket* használt. A szlávság ebbeli uralkodását lehetetlen tagadni, hiszen az élők is tapasztalták még, s a rumun vajdák valamennyi oklevelei is a XVIII. századig szláv nyelven vannak írva. Legkülönösebb mindenesetre a szláv betűk használata! A rumun írók hite szerint, a rumunok a rómaiak szakadatlan következésü utódjai lévén, s az első öt században püspökjeik is latinul írván: megfoghatatlanná lesz, hogyan kerültek elő a szláv betűk. Sinkai tökéletesen meg van győződve, hogy a szlávok a rumunoktól fogadták el a keresztyénséget, s Heliade a megfoghatatlant egy még nagyobb megfoghatatlansággal fejté meg, azt állítván, mint láttuk, *hogy a szlávok a rumunoktól fogadták el a czirillus írást;* a mi világosan fölteszi, hogy *a rumunok, a rómaiak örökösei és utódjai, elhagyták volt a latin írást, s azután találták ki a czirillust,* melyet az újabb rumun írók nem győznek elátkozni. Érezzük,

---

[10]) Hasdeu, Zina-Filma. — Gotii ši Gepizii in Dacia. Bucuresci, 1877. 8. lap. Hasdeu ezt idézi: «Acta S. Sabae Gotthi, cap. s. in *Ruynart.* Acta primorum martyrum. Parisiis, 1869.«

hogy a rumun hit s a történelem közt olyan ellenmondás van, melyet semmi sem bír összeegyeztetni. Hiába nyilatkoztatják ki ellenségnek mindazt, a ki a történelmet tudván, nem hiszi, a mit a rumunok hisznek : azzal nem enyészik el az ellenmondás. Hagyjuk el tehát a véleményeket, s lássuk röviden, mit tanít a történelem a rumunok egyházi viszonyairól.

A történelem a IV. század elejétől fogva a XII. század közepéig nem tud egy árva szót sem a dunáninneni rumunokról. Azon egész idő folytában emlegeti a gótokat, gepideket és más germán népeket, emlegeti a hunokat, avarokat, bulgárokat, emlegeti a szarmatákat és sokféle szláv népeket : de romanusokról, vagy rumunokról legkisebb említést nem teszen soha. Pedig akár úgy képzeljük őket, mint Sinkai, Major, Saguna, akár úgy, mint Cipariu, Hasdeu : egyszer-másszor csak észre kellett volna őket venni. Constantinus Porphyrogenetus 950 tájban arra oktatja fiát, miképen lehet a dunáninneni barbárokat egymásra haragítani, s közülök szövetségeseket szerezni a byzantinus politikának; ő ismeri Oroszországot egész a mordvinekig és Novgorodig, s tudja a külömbséget a rósz és szláv nyelvek közt; ismeri a mai Oláhországban tanyázó besenyőket, ismeri nyugati szomszédjaikat, a turkokat vagyis magyarokat, előszámlálván folyóikat; ismeri ezek nyugatján a morvaiakat, — de nem ismer se a besenyők, se a turkok földjén románokat, a kik neki legtermészetesebb szövetségesei voltak volna mind eredetöknél, mind keresztyén hitöknél fogva!

A rumun írók rendesen a dunántúli eseményeket úgy adják elő, mintha innen a Dunán ugyanaz történt volna; a mit tehát onnanról hallanak, azt az innenre is értik, mi nagy tévedés. Dunán innen a keresztyénségnek nincsen nyoma se a szlávok, se az avarok közt, egész az orosz és magyar fejedelmek megkereszteléséig; itt tehát, azaz Dunán innen, a létező rumunok sehogy sem juthattak volna szláv betűkhöz. Heliadenak véleménye, mely szerint a rumunok találták volna ki a szláv-czirillus írást, igazán absurd; így akár azt is lehetne vélni, hogy a rumunok a szláv nyelvet magát is kitalálták. Dunán innen a IV. század elejétől fogva a XII. század közepéig az *ismeretes történelem* nem tud semmit a rumunokról. — Másképen áll a dolog a dunántúli tartományokban. Ott a VII. századig a latin nyelv politikai nyelv; a mai

Bolgárországban és azon túl, a meddig a görögség nem ért, a latin az egyháznak is a nyelve; itt tehát köznapi vagy paraszt latin nyelvnek is vala helye. «Ha megvizsgáljuk azon várak neveit, a melyeket Justinianus a thrák és dardániai környékeken megújított, a thrák-illir nevezések mellett annyi latinokat találunk, hogy alig van köztök egy-egy görög. Tuguria, Valvae, Cunae, Calventinae, Ferraria, Aeraria, Vico-novo, Marci-petra, Lucu-fontana, Septe-casas, Tredece-tilias stb. román lakosságról tanúskodnak; a Dardapara közelében levő *Καπόμαλβα*-ban épen rumun szót is találunk, *malu* partot jelentvén, mint az illir mallj. A Maurikios császár idejéből (587) való a «torna, torna fatre! a Kimpu-longu (= Hosszúmező) oláh falu az első, melyet a történelem 1014-ben említ a Strymon folyó mellékén.» [11]) Lássuk az idetartozó egyházi viszonyokat is, a melyeket a történelem ismer.

1. Basilius császár meghódítja egész Bolgárországot s rendezi annak egyházát is. A hatalmas Simeon, a kivel a magyarok hadakoztanak, függetlenné tette volt a bolgár egyházat, patriárkát nevezvén ki. Basilius meghagyja ezt a függetlenséget, de 1020-ban a patriárka helyébe érseket állít, a ki Ohridá-ban székeljen. Ezen ohridai szék alá tartozék a bödöni (Bdyn görögül *Βυδίνη*) püspök is. (A sz. Gellert legendája szerint Ahtum Bödönből hozta a szerzeteseket, a kiket a marosi kolostorba telepíte; Ahtum sem tud semmit erdélyi keresztyén oláhokról, pedig a Maroson uralkodott.) — A *vlach* nevet legelőször 976-ban halljuk Kastoria és Prespa között. — Basilius az egész Bolgárországon szerte lakó vlakokat is az ohridai érsek alá helyezé. [12]) Itt hát 1020-ban nagyon láthatók az oláhok. S mind sűrűbben emlegetik a byzantinus írók a XI. és XII. század folytában, míg Péter és Aszan, két haemusi vlak, a lázadás elejére állanak 1186-ban, s Bolgárország ismét elszakad a görög császárságtól, de a dunáninneni kúnok segítségével, a kik egy darab

---

[11]) K. Tomaschek, a «Zeitschrift für die österr. Gymnasien». 1877. 450, 451.

[12]) Jiriček, Geschichte der Bulgaren, 201. 202. 217. Golubinskiből idézi az aranybullának szavait: *καὶ λαμβάνειν τὸ κανονικὸν αὐτῶν πάντων, καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων καὶ τῶν περὶ τὸν Βαρδάρειον Τουρκῶν, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν ὅρων εἰσί.*

ideig (1295—1323) az uralkodást is magokhoz ragadják. A byzantinus császárok idejében kezdődék már a rumunság terjedése a dunáninneni tartományokban; s nevezetes, hogy a történelem Galicziában vagy Halicsban nevezi meg legelőször 1164-ben, következő alkalommal: Manuel császár a kis öccsét, Andronikus Komnenust, Niš és Branicsevo (*Ναϊσσοῦ τε καὶ Βρανιτζόβης*) kormányzójává tette volt. Ez, a császár élete ellen törekedvén, fogságba esék, a melyből kiszökött és Halics felé igyekvék menekülni. De «midőn Andronikus félni megszűnt, mintha immár ment volna az üldözőktől, elérvén Halicsnak határait: akkor esék még igazán a vadászok tőreibe. Mert megfogák a *vlakok*, a kik szökésének hírét előbb vették volt, s visszavivék a császárhoz.» [18]) Ez időben tehát Halicsban már oláhok valának, kik jól ismerik vala az útat a görög császárhoz, a halicsi fejedelem akkortájban szövetségese lévén Manuelnek, s az egyházi viszony is Halicsot Konstantinápolyhoz kötvén. Az orosz nagyfejedelem, Vladimir, mint tudjuk, kevéssel sz. Istvánunk előtt fogadta be a keresztyénséget, de Konstantinápolyból. Kiev vala az orosz fejedelemnek, egyszersmind az orosz egyháznak is fő széke; Halics az orosz fejedelemségekhez tartozván, annak püspökjei is a kievi metropolitától függtek. Egyszer a halicsi püspök, a konstantinápolyi patriárka beleegyezésével, metropolitaságra emelkedék. A kievi metropolita panaszt tőn az ellen Kantakuzenus János császárnál, a ki új patriárkát választat, s ezzel és a zsinattal egyetértve helyreállítja az előbbi viszonyt az orosz egyházban. Ez történék 1347-ben. A császár és a zsinat levelei kimondják tehát, hogy Nagy- és Kis-Oroszországnak csak egy metropolitája van, s ez a kievi, a ki alá ezek is tartoznak, úgymint: Halics, Volodimir, Cholm, Peremiszl, Lutzik, Turov püspökjei (*κατὰ τὸν τόπον τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας, τὸν ἐπικαλουμενον Βολυνιον* (Volhynia) *εἰρισκομεναι ἁγιώταται ἐπισκοπαι, ἥ τε Γάλλιτζα, το Βολοδίμηρον, το Χόλμιν, τὸ Περεμίσθλιν, το Λουτζικὸν, καὶ τὸ Τουροβον*). Hozzá teszi még a zsinat

---

[18]) *Ἀλλ' ὅτε τοῦ δειμαίνειν ἀπεῖχεν Ἀνδρόνικος ὡς ἤδη τὰς χεῖρας τῶν διωκόντων λαθὼν καὶ τῶν τῆς Γαλίτζης ὁρίων λαβόμενος, ... τότε θηρευτῶν ἐμπίπτει τᾶις ἄρκυσι, συλληφθεὶς γὰρ παρὰ Βλάχων, οἷς ἡ φήμη τὴν αὐτοῦ φθάσασα φυγὴν ὑφηγήσατο, ἐς τοὐπίσω. πρὸς βασιλέα πάλιν ἀπήγετο*. Niketas Chroniates, Bonni kiadás, 171· lapján.

levele, hogy az orosz nép, mely már szinte négyszáz évig keresztyén, mindig csak egy metropolitát ismert.[14]) Kis-Oroszországnak népe tehát, akár orosz, akár rumun, a keleti egyházhoz tartozik, s a rumunoknál is az isteni tisztelet szláv nyelven foly vala. Utóbb, mint látni fogjuk, Halics mégis metropolitát kapott.

2. A mai Oláhországot legvilágosabban IV. Bélának 1247-ben kiadott adománylevele mutatja meg, a melynek tartalmát bővebben közöljük:

Minthogy az ország a tatárok becsapása által mind vagyonban, mind lakosaiban nagy vesztességet szenvedett, a jéruzsálemi ispotály vitézeinek (vagy a johanniták) nagymestere Rembald pedig kész az országért fegyvert fogni: azért a király, a báróival hosszas tanácskozás után, elhatározá, hogy az ispotályos vitézeknek odaadományozza az egész Szörényföldet minden havasaival s egyéb hozzátartozóságával, a Joan és Farkas kenézségeivel együtt is az Olt folyóig, kivévén mégis a Lythen (Lytira, Lyrtioy) vajda kenészségét (kenezatus), a melyet az *oláhok*-nak hagy meg, úgy a mint azt eddig birták. Az eladományozott föld jövedelmének felét magának és utódjainak tartja meg a király; a másik fele a vitézeké legyen. De a már épített vagy még építendő egyházaktól nem követel a király semmit, az érsekek és püspökök joga is sértetlenül maradván. A vitézek által felállított malmok, gazdasági épületek és földmivelések, kaszálók, legelők, halászatok jövedelmei is a vitézeké legyenek, a Cheleg dunai halászatát kivéve. A Lythen földjét lakó oláhoktól való minden jövedelemnek is a fele a királyé legyen, másik fele a vitézeké, a «Hatsot» (Harsot, Hátszeg?) földét kivéve. A nevezett oláhok tartoznak a külső megtámadás ellen a vitézeknek, valamint ezek az oláhoknak segítségül lenni. Megengedi továbbá a király, hogy a vitézek a Bolgár, Görög és Kún országok szükségeire elegendő sót vághassanak, még pedig a királynak és magok közös költségén, akárhol is Erdélyben (de quacunque salis fodina Ultrasilvana), s ettől a sótól, sértetlenül maradván meg a püspöki jog, valamint a pénz beváltásától járó jövedelemnek a fele a királyé, másik fele a vitézeké legyen. Egyébiránt fentartatik minden intézkedés, melyet a király akár nemesekre, akár másokra nézve tett, a kik ezen földet jöttek lakni; de a nagyok ellen (contra majores terrae) hozott fejvesztő itéletet fel lehet vinni a királyhoz.

Ha valamely hadsereg megtámadná az országot, az adományozott Szörénység fegyvereseinek ötödrésze tartozik a király seregéhez csatlakozni; ha pedig a király indúlna Bolgár-, Görög- vagy Kún-ország ellen, a fegyveresek harmadrésze köteles a királyi sereg előtt járni, a nyerendő ingatlan és ingó jószágok arányos része a vitézeknek jutván ki.

---

[14]) Acta Patriarchatus Constantinapolitani 1315—1402. Ediderunt Fr. Miklosich et Jos. Müller. Vindobonae Tom. I. 263. 267 stb.

Ezenkívül a nagymesternek és általa az ispotályos háznak adományozza a király egész Kúnországot az Olttól és az erdélyi havasoktól kezdve (a fluvio Olto et alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam), ugyanazon föltételek alatt, a melyekkel a Szörénységet adományozta, kivéve a Szeneszlausz oláh vajda földjét, melyet, úgy mint a Lythen földjét, az oláhoknak hagy meg. Ezen adományozott Kúnországnak egész jövedelmét húsz évig szedjék a vitézek, azomban a Szeneszlausz földjének csak fele jövedelme illeti meg őket. Húsz év mulva Kúnországnak is féljövedelme a királyi kincstárba foly, minden ötöd évben össze kellvén írni az egész jövedelmet. A király még külön kiadandó oklevél mellett 400 (500) ekealja földet is adományoz Feketigben, vagy másutt egészíti ki Erdélyben (ultra Sylvas), a hol kényelmes a bejárás mind Kúnországba, mind a Szörénységbe. Hogy pedig az ispotályos ház a tengerről is vihesse be a szükségeseket, a király neki a tengermelléki Scardona várost és Pegzat birtokot (praedium) is adományozza, valamint a Vaila vidéket (terram) a Dunánál, nem messze Zimonytól (non longe a Zemlen existentem), a melyet a Krassó vár hatóságából kiveszen. Azokért az adományokért kötelesek a vitézek akármely nemzetbeli pogányok, továbbá a bolgárok és más schismaticusok ellen fegyvert fogni, úgy ha ezek támadnák meg az országot, száz lovassal tartoznak a királyi sereghez csatlakozni; ha pedig keresztyén sereg támadná meg azt, ötven lovast küldenek a végvárakba, úgymint Pozsonyba, Mosonyba, Sopronyba, Vasvárba, Újvárba; a tatárok ellen hatvan lovast adnak. Minden új nagymester hűséget fogadván arra is kötelezi magát, hogy nem csak az előszámlált földek, de az országnak benépesítésére is gondja lesz, s hogy semmiféle állapotú és nemzetü parasztot, se szászt vagy németet az országból, különös engedelem nélkül, nem fogad be a maga birtokaira. [15])

Ez adomány szerint a mai Oláhország 1247-ben két részre oszlott, az Olton innenire, vagyis a Szörénységre, s az Olton túlira

[15]) G. Pray. Dissertationes Historicae. Vindobonau 1771. Pag. 134—137. Katona. Historia Critica regum Hungariae stirpis Arpadianae. Tom. VI. Budae 1782. Pag. 95—103. A magyar történelem-írás most szerfelett elhanyagolja azon országok történeteit, a melyek az előtt szoros kapcsolatban valának Magyarországgal. Még az elnevezéseket sem tudják jól, úgy látszik. Igy a latin «Transalpina»-t, azaz Oláhországot, szerte *Havasalföldnek* írják; mert nem tudják, hogy a «Transalpina terra» valóban *Havaselvföldje*, a miből a rövidebb *Havaselföld* lett. — Szalay László felfogása is ellenkezik a IV. Béla oklevelének legvilágosabb értelmével; s az sem áll úgy, mint ő mondja (Magy. Tört. II, 158. lapján), hogy «az egykoru byzanczi írók az Olt és Duna között, Erdély havasaitól délre fekvő tartományt, a Szörenységet, magyar Oláhországnak nevezik.» Nem csak a Szörénységet nevezik úgy, hanem az Olton túli részt is, melyet IV. Béla oklevele «Cumania»-nak, a későbbi királyok oklevelei mindég «Transalpinae partes»-nek neveznek, s a magyarul írók Havaselv-földjének irtak.

vagyis Kúnországra. — Mindenik résznek külön állapotja már ebből is kitetszik, hogy külön feltételek alatt adományoztattak el, a Szörénységnek fele jövedelmét tartván meg magának a király, Kúnországnak meg egész jövedelmét húsz évre a vitézeknek engedvén által, s csak azután követelvén magának felerészt. A hadi kötelezettség is külömböző a Szörénységtől és Kúnországtól, a mit nem akarok ismételni. Visszatekintvén a történetekben, látjuk, hogy a magyarok idejövetele után a besenyők foglalják el Oláh- és Moldovaországot, a kik csak egy napjáró földnyire valának távol a bolgároktól s négy napjáró földnyire a magyaroktól, mint 950 tájban értesít Constantinus Porphyrogenetus. A XI. században a kúnok érkeznek el, s a besenyők közéjök olvadnak; 1247-ben már nem említik ezeket. Oláh- és Moldovaországban tehát besenyők és kúnok az uralkodó; szlávok pedig, az avarok idejétől fogva, mindig az engedelmeskedő nép, a melytől a helynevek származnak, p. o. az Olton inneni részen Krajova (Kraľova), Ternava (mely név minden szlávok-lakta vidéken előfordúl, p. o. Tirnava = Nagy-Szombat, Tirnava = az erdélyi Küküllő, Trno = a bolgár Tirnova stb.), Szlatina, Okna, Jablonicza stb. így az Oltecz folyó név, mintegy az Oltnak kicsinye, mint Donecz van a Don mellett stb. stb. A kenéz, vajda, Szeneszlausz is szláv nevek. Magokat az uralkodó kúnokat a tatárjárás szórta volt el; egy részök Magyarországra jött, más részök Bolgárországra menekült, harmadik részök a Neszteren túl és a Feketetenger éjszak-keleti partjain még a XIV. században élt, a melynek nyelvét az úgynevezett Petrarca-féle kún szótár őrzötte meg. Az Olton innen új lakosokúl tűnnek fel a Joan és Farkas kenézségek népei és a Lytira vagy Lythen vajda oláhjai; az Olton túl a Szeneszlausz vajda oláhjai. Hogy ezek mind a magyar királynak jóváhagyásával telepedtek ide s neki adózói valának, világosan kitetszik az adomány szavaiból. S ezen oláhok nem is schismaticusok, mit abból tudunk meg egész bizonyossággal, mert a vitézek a pogányok és schismaticusok ellen kötelesek lévén hadakozni, az oláhok segíteni tartoznak őket, s viszontag a vitézek is az oláhokat segítik. Egyébiránt abban nincs semmi föltetsző; a dunántúli bolgárok és szerbek fejedelmei is sokszor a pápától kérének koronát és felavatást. — Oláhországnak se kúnjai, se szlávjai nem mivelék a só-bányászatot; a ki-kibukó só-darabokat

és sós vizeket bizonyosan használák, de só-aknázni nem értének, tehát sókereskedést nem űznek vala. A királyi adománylevél megengedi tehát a vitézeknek, hogy akárhol Erdélyben annyi sót vágassanak közös költségen, a mennyi Bolgár-, Görög- és Kúnországoknak szükséges. Világos ebből, hogy az oláhországi sóbányák még 1247-ben nem valának kinyitva. Még egyet jegyezzünk meg. Minden új nagymester hűséget fogadván a királynak, azt is köteles megigérni «*quod curam et operam dabit ad populandum non solum dictas terras, sed etiam alias terras nostri regni; et quod rusticos de regno nostro cujusunque conditionis et nationis, ac Saxones vel Teutonicos de nostro regno non recipiant ad habitandum terras dictas, nisi de licentia regia speciali.*» Mind a Szörénység, mind Kúnország, azaz az oltontúli rész, nagyon gyéren valának még lakva; benépesítésökre tehát gondot kelle fordítani. A király kiköti magának, hogy az ő országából semmiféle parasztot vagy németet ne vigyenek ki az adományozott országba. Ennélfogva ide csak Halicsból, szóval Kis-Oroszországból, vagy a dunántúli tartományokból, Bolgár- és Szerbországokból lehete jövevény lakosokat szerezni. S ezekből talán önkényt is özönlének különösen oláhok, nemcsak a mai Havas-elv-földére, hanem Magyarországba és Erdélybe is.

A johanniták vagy ispotályos vitézek meddig tartották meg adományukat, s miért hagyták el, nem tudjuk; legalább nékem nincsen arról tudomásom. A magyar királyság viszonyai IV. László után már III. András alatt (1290—1300) nagyon felzavarodának; az utóbbiknak halála után pedig a pártoskodás minden erejét fölemészté a királyságnak. Míg Róbert Károly megerősíthette magát a királyi székben, addig Havas-elv-földén a magyar jogot igen el szerették feledni. Károly 1333-ban visszavetvén Bazarád vajdának ajánlásait, a ki pedig, úgymond a krónika, «census debitum Regiae Majestati semper fideliter persolvisset», azt felelé: «Sic dicite Bazarad: ipse est pastor ovium mearum, de suis latibulis per barbas suas extraham.» Vakon neki megyen a király, «confidens de fide perfidi scismatici», mint az 1358-ban írt (Marci) krónika mondja, s majd egész serege odavesze. Mindamellett a magyar koronához azután is függő viszonyban marad Havaselvfölde, melyet azért a görög írók *Ungrovlachiá*nak neveznek, de belső állapotja elváltoztát a krónika ezen szavai «confidens de fide

perfidi scismatici» mutatják; a keleti egyház tekintélye győzött a nyugati egyházén. Ezt az a körülmény segítette elő, hogy leginkább Dunántúlról szaporodék a lakosság.

Egy évvel azután, hogy a magyar krónika a «perfidus scismaticus» kifejezést leírta, tehát 1359-ben, a konstantinápolyi zsinat Sándor (*βοεβόδας πάσης Οὐγγροβλαχίας*) egész Ungrovlachia vajdájának kérésére Hyakinthust teszi metropolitává, a ki az egész Ungrovlachiában találkozó népek egyházi feje legyen, anagnostákat rendeljen, hypodiaconusokat, diaconusokat és presbytereket szenteljen föl, s azoktól a neki törvényesen járó jövedelmet szedje (*ἐπιλαβόμενός τε καὶ πάντων τῶν ὁθενδήποτε διαφερόντων ταύτῃ δικαίων*). Az új metropolitaság közvetetlenül a konstantinápolyi patriárka alá helyeztetik. Magát a vajdát pedig inti a zsinat, hogy, a mint illik, engedelmes és hű legyen az apostoli egyházhoz, eltávoztatván magától minden idegen dogmát (*ἀποτρέπεσθαι τὰ ἔκφυλα καὶ ἀλλότρια δόγματα*), azaz távol tartván magát a nyugati egyháztól, s esküvel fogadja, hogy Hyakinthus halála után ismét a konstantinápolyi egyháztól kér új metropolitát.

1370-ben a zsinat Kritopulost Ungrovlachia némely részének avatja fel metropolitájává (*εἰς μητροπολίτην μέρους τῆς μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας*), a ki arra tesz fogadást, hogy alkalmatlanságot nem okoz Hyakinthusnak. Ez maga, betegeskedvén, kéri a patriárkát, hogy öccsét adja melléje, a ki Bödönnek püspöke. S ugyancsak 1370-ben Anthimust ki is nevezik metropolitának, minthogy időjártával Ungrovlachiában a nép nagyon elszaporodott, s egy metropolita nem képes annyi népnek szolgálni (*οὐκ ἔστιν εἷς μόνος ἀρχιερεὺς ἱκανὸς πρὸς το τοσοῦτον ἔθνος ὥστε δύνασαι πνευματικῶς αὐτοὺς ἐπισκέπτεσθαι καὶ διδάσκειν τὰ ψυχωφελῆ καὶ σωτήρια*). 1381 tájon, mint látni fogjuk, Maurovlachiának, azaz Moldovának, is metropolitája lőn, a kit 1394-ben felhatalmaz a patriárka, hogy Tirnovo-ban is (*εἰς το Τρίναβον*) gyakoroljon püspöki jogokat. [16])

Az első ungrovlachiai metropolitának kinevezése után monostorok is támadnak. Szent Nikodemus Prilep-ből, mely közel van Ohridához, tehát szinte a Bolgár földről, érkezék Oláhországba 1350 tájban, s kezde monostorokat rendezni. A vodiczai 1360—72

[16]) Acta Patriarchatus Constantinopolitani, I. 383. 532. 533. II. 223.

közt, a Kimpu-lungu és Tisména monostorok 1372—80 között, továbbá Kotména és Kozia monostorok 1386—87-ben támadának. Nikodemus ötven évig igumeneskedék az oláh monostorokban; megfordula Zsigmond királynál is Budán, engedelmet kérvén monostorok alapítására. Zsigmond adományokat is ada Tisména monostornak 1418 és 1420-ban, természetesen szláv nyelven, a melyen írt Nikodemus is.

Jobban nem lehet a rumun egyháznak valóságos történelmi állapotját, mely egészen ellenkezik a képzelt történelemmel, lerajzolni, mint rajzolja Hasdeu azzal, a mit Nikodemusról mond: «A XIV. század elején, túl a Balkánon, Prilep városában, görög atyától és szerb anyától születik Nikodemus. Elhagyja szüleit, szerzetes csuhába öltözik s 1350 tájban Munteniába (Oláhországba) jő, a melyhez akkor Erdély egyéb határos részeivel együtt Hátszegnek is egy darabja tartozik vala (?). Itt Priszlopon kis monostort szerezvén, leszáll Oltenia (a Szörénység) hegyeibe s sziklák és barlangok közt helyet keres, mely legalkalmasabb a szerzetes kietlen életre. A Zsil, Motru, Vodicza mellett egymásután épít czellákat, remete lakásokat, egyházakat, monostorokat, mígnem Tismenában állapodik meg. El lévén határozva, hogy itt egy minta-monostort állít, elútazik jobbra-balra, a Kárpátokon túlra és a Dunán túlra, kér és nyer bő segítséget a Bassaraboknál, Zsigmondnál Magyarországon, Lázárnál Szerbiában. Minden sikerül neki, s vagy ötven évig igumeneskedik saját alapításain. Meghal száz éves korában, 1410 után, s mint az evangelium apostola nemcsak a rumunok emlékezetében, hanem majdnem az egész orthodox egyházéban él. De meg kell azt jegyezni, hogy nem a rumunok, ez a legkevésbbé bigot nép az egész világon, kanonizálták őtet, hanem már kész szentnek fogadták el a bolgároktól és szerbektől, a kik viszontag legszerelmesebbek a paradicsom dolgaiba. Aleppói Pál azt is beszélli, hogy 1650-ben egy palaeographiai kincset láta Tismenában, t. i. egy evangeliumot szláv nyelven, gyönyörű betűkkel írva, ezüsttel ékesítve, melyet sz. Nikodemus maga kezével írt volt Ungrovlachiában, s a melynek végén ez évszám 6912, azaz 1404 áll. Ezen becses autograph

[17]) Mind ezeket a tényeket Hasdeu, Istoria Crit. I. 130—148-ból veszem.

máig lappang valahol Ausztria- vagy Oroszországban, mert az ellenséges seregekkel kapzsi archaeologok szoktak járni, tudományos zsákmányolás végett.» [18])

Oláhországban nincsen egy helység is, mely valamely szentről neveztetnék; nincsen szent ereklye, egyet-kettőt kivéve, melyek szlávoktól erednek; nincsen nemzeti szent: de mindazt abból magyarázzák a rumun írók, hogy a rumun a legkevesbbé bigot nép a világon. Pedig valóban nem azért van az, hanem mert az oláh keresztyénség nem az apostoli kortól fogva él itt, de sokkal később és szláv népek hierarchiája mellett került ide. Külömben az oláh csak olyan bigot, mint más nép a keleti egyházban, évenkint 194 bőjti napot s minden legapróbb külső szertartást szigorúan tart meg, ez lévén nála a vallás.

3. Valamint IV. Bélának 1247-ben a johannitáknak adott adománylevelében először találjuk meg az Olton innen Lythen vajdát és oláhjait, s az Olton túl Szeneszlausz vajdát és oláhjait: úgy II. Andrásnak 1222-ben kiadott oklevelében, a mely az 1213-belit megbővítvén, Erdélyben a kúnok felé néző (ultra sylvas versus Cumaniam) puszta és lakatlan (deserta et inhabitata) Borza, Burza földet a német keresztúraknak (fratres Crucigeri Hospitales S. Mariae in Ierusalem de domo Teutonicorum) engedi oda, először találjuk megemlítve az erdélyi oláhokat is, mint itt-ott feltünedezőket. Az adománylevél többi közt jogot ád a kereszturaknak, hogy bárhol Erdélyben sóaknákat nyithassanak s a kivágott sót hat hajón az Olton, ugyanannyin a Maroson vihessék ki, visszafelé pedig azon tizenkét hajón mindenféle portékát hozhassanak be, s hogy sem ők, sem embereik nem tartoznak vámot fizetni, *akár a székelyek, akár az oláhok földjén* (per terram Siculorum aut per terram Blacorum) mennek keresztül. András király ez alkalommal Cruceburgot is, melyet a vitézek építettek volt, meghagyá nekik. — Honorius pápa ezt az adományt megerősítvén, a Cruceburg (itt Cuteburg) tartozóságát a *blakokig* (ad terminos Blacorum, a kiket alább valachoknak nevez), terjedőnek mondja.

Ugyancsak II. András, az erdélyi németek (hospites Teutonici Ultrasilvani) kiváltságait 1224-ben megújítván, ezt mondja:

---

[18]) Hasdeu, Istoria Crit. I. 130—148.

«Azonkívül adtuk nekik a *blakok és besenyők erdejét és vizeit*, hogy együttesen használják a blakokkal és besenyőkkel.»

A német keresztúrak mind tovább terjeszkedvén, Kúnországban jelesen a Boza vize mentiben, egy új, kún, püspökséget is enged felállítani a pápa. A püspökség *kún* nevét (episcopus Cumanorum) nem szeretik vala a székelyek, azért oktatja őket 1228-ban Theodorik püspök, ne akadjanak fenn a néven. «Ha Krisztus egyházában farkas és bárány élhetnek egymás mellett: miért nem lehetnének együtt székelyek, kúnok, oláhok is?» [19]) Ebből is azt vehetjük ki, hogy az oláhok, a hol katolikusok között laktak, a római egyházhoz tartozának. Beljebb, a Kúnországban gyülekezők, a kikre addiglan nem hathatott volt a római egyház, természet szerint, a magok hitében maradának. Ezt olvassuk ki IX. Gergelynek 1234-ben kiadott okleveléből, a melyben a pápa írja: «A mint hallottuk, a kúnok püspökségében vannak lakosok, a kik magokat oláhoknak nevezik, s ámbár névszerint keresztyének, mégis külön szertartásokat követnek, s olyanokat tesznek, mik a keresztyénséggel ellenkeznek. Megvetik a római egyházat, s a szentségeket nem kún püspökünktól fogadják el, a ki ott a megyés püspök, hanem görög szertartású álpüspökökhöz fordúlnak; sőt Magyarországból is magyarok, németek és más igazhitűek, az oláhok közt való tartózkodás kedviért, hozzájok csatlakoznak, s mintha velök egy népet tennének, az ő egyházi szentségeiket fogadják el. Azért meghagyjuk a kún püspöknek, hogy rendeljen nekik oláh nemzetbeli helyettest (vicarius), a kit arra alkalmasnak vél, hogy ürügyök ne legyen schismás püspökökhöz folyamodni. Minthogy pedig, így szól a pápa a királyhoz, Te mint katólikus fejedelem esküvel is kötelezted magadat arra, hogy az engedetleneket a római egyházba hajtod: tehát kényszerítsd az oláhokat azon püspök elfogadására, a kit az egyház rendel nekik.» [20]) A pápai levél arra nézve tanulságos, mikép kezdének már akkor is eloláhosodni magyarok, németek és más igazhitűek, kik csak szláv nyelvűek vagy székelyek is lehettek. Arra nézve pedig, hogy a XIII. században lehetséges vala-e Gyula-Fejérváratt

[19]) Mind az «Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens»-ben Wien, 1857. található.

[20]) Katona. Historica Crit. V. 706 stb.

egy, úgynevezett schismatikus püspöknek vagy épen metropolitának léte az erdélyi római katólikus püspök mellett, igen erősen tagadó bizonyság.

De hogy olyan görög püspök 1234 előtt se Magyarországon, se Erdélyben nem volt, mindamellett, hogy görög hitűek valának itt-ott, döntőleg bizonyítja a következő tény. Imre király látván, hogy a görög szerzetesek némely egyházai, a latin püspökök gondatlansága, vagy a szerzetesek feslettsége miatt hanyatlanak, megkéré a pápát, hogy ezek közől egyet püspökké tegyen, a ki közvetlenűl a pápa alatt álljon. III. Innocentius hajlandó lévén a király kérésének teljesítésére, felszólítá 1204-ben a nagyváradi püspököt és a bakonbéli apátot, vizsgálják meg szorgalmatosan az illető egyházakat, ha vajjon magok a görög szerzetesek által lehetne-e a monostorokat reformálni, vagy a megyés püspökök beleegyezésével azon szerzetesek közől püspököt nevezni ki, a ki közvetlenűl a pápa alá tartoznék? s küldjenek neki arról kimerítő tudósítást. Addig is minden gonddal azok javítására törekedjenek.[21]) A király kérése és a pápa hajlandósága nem valósult meg, bármi oknál fogva is; legvalószinűen azért nem, mert azon görög vallásuak nagyon széjjel laknak vala, mit a helynevek is mutatnak, a melyekben az *orosz* szó van, mind Magyarországon, mind Erdélyben. Például említem Erdélyből : Maros-Oroszfalut, Orosz-Idecset, Oroszfáját, Oroszmezőt, Oroszhegyet, Görgény-Oroszt, németül Reussischdorf stb. Nincs is kétség abban, hogy az első árpádi királyok idejében a görögvallásuak szlávok, leginkább oroszok valának, a kik azomban a római megyés püspökök alatt állottak.

Keriatovics Tódor, mint tudjuk, 1360-ban Munkács mellett a Sz. Miklósra nevezett monostort alapítá, melynek neve Munkácsmonostra Mátyás király 1458-dik oklevelében, a melyben ki van mondva, hogy «hujusmodi plebania more praedecessorum nostrorum regum Hungariae ad nostram collationem pertinere dignocitur.» Tehát Munkácson sem vala 1458-ban görög püspök.

A «Notitiae Graecorum episcopatuum»-ban van egy lajstrom, mely méltóság szerinti sorban számlálja elő az összes görög metropolitákat (*περι τάξεως τοῦ θρόνου τῶν μητροπολιτῶν*), s melynek

[21]) Pray. Specimen Hierarchiae Hungariae. 1776. I. 372. 373.

végén ezeket találjuk: «Utóbb Ungrovlachiában is két metropolita lett. Az egyik a nikomediainak helyére jutván (Nikomédiát a törökök 1326-ban foglalták el) exarchusnak neveztetik s egész Ungrovlachiának és a plagenák metropolitája; a másik Ungrovlachia egy részének metropolitája s az amasiainak helyén van. A mí napjainkban Bödönnek is lőn metropolitája, és egy másik Maurovlachiában (Moldovában), valamint Halicsban, mely azelőtt Kis-Oroszországnak része volt.» [22]) A mint valamely tartomány politikai önállóságra jut, azonnal metropolitát kér; így Sracimir vagy Strancimir János is 1381-ben kére metropolitát Bödönbe, mert akkor a részekre oszló Bulgária Bödönben is fejedelmet kapott volt. [23]) A méltóság szerinti lajstroma a görög metropolitáknak tehát 1381 tájon készült; s ekkor erdélyi metropolita nem volt, mert azt a lajstrom nem említi. — Erdélyi metropolitát nem képzelhetünk 1234 tájon, s nem találunk ilyet 1381 tájon sem.

1391-ben Antonius, konstantinápolyi patriárka elbeszélli, hogy Balitza vajda és Dragos (*Νδράγος*) édes testvérek (*αὐτάδελφοι*) a Sz.-Mihály nevű örökös monostort birják Máramarosban (*ἔχουσι μοναστήριον ἀπό γονικότητος περὶ τόν τόπον τοῦ Μαραμόρεσο*); hogy Dragos Konstantinápolyba jövén, azt a patriárkának ajánlotta fel, miszerint a monostor mától fogva a patriárka felügyeletét és oltalmát élvezze (*ἀπολαύῃ τῆς πατριαρχικῆς ἐπισκέψεως και δεφενδεύσεως*). A patriárka a felajánlást elfogadván, Pachomiust nevezi ki igumennek és exarchusnak (*ἔξαρχος*) a monostorhoz tartozó helyeken, melyek következők: Szilágy *τὸ Σελατζίον*, Erdőd *τὸ Αρτούντιν*, Ugocsa *τὸ Ὄγγοτζα*, Bereg *τὸ Ἰουμπερέκιν* (= Ungbereg?), Csicsó *το Τζίτζόβιν*, Bálvánecz *το Ραλβανέτζιν* (= Bálványos?), Bisztra *ἡ Πίστρα*. Az igumen (apát) exarchusnak joga legyen az előszámlált helyeken találkozó népet és papokat inteni, oktatni, az egyházias perekben itéletet mondani, s az épülő egyházakat a patriárkai kereszttel felszentelni (*καθιεροῦν ἐπὶ σταυροπηγίῳ πατριαρχικῷ*). Ha az igumen meg talál halni, Balitza vajda és Dragos testvérek, a szerzetesek tanácsával, új igument nevez-

---

[22]) Historiae Byzantinae. XI. kötet. Velencze 1729-ben. A 351. lapon

[23]) Acta Patriarchatus Const. II. 58. lapján, a hol *βασιλὲυς τῶν Βουλγάρων, κῦρ Ἰωάννης ὁ Στραντζιμηρὸς*-nak neveztetik. V. ö. Jireček, Gesch. d. Bulgaren, 324. lapján.

hetnek ki, s az is mint patriárkai igumen fog tiszteskedni.[24]) — Ime a legelső görög egyházbeli méltóság, melyet eleddig találunk, s az is magyarországi és erdélyi ruténeket illet. Egyébiránt ne akadjunk fel a *vajda* szón, hogy miféle vajda lehete 1391 tájon Máramarosban; czigány vajda is volt. Azt is látjuk, hogy akkor a ruténok és oláhok, ha és hol találkoztak, nem nagyon különböznek vala egymástól, az isteni tisztelet és a szentségek kiszolgáltatása szláv nyelven folyván ezeknél is, azoknál is. Püspökről, különösen erdélyi oláh püspökről, még nincsen szó.

Csehországból Huss tanítása nemcsak Magyarországba, hanem még Moldovába is elhatott. Eugenius pápa tehát «Jacobum de Marchia», «inquisitorem haereticae pravitatis»[25]) nevezé ki «in partibus Bosnae, Rasiae et Valachiae.» «Georgius Episcopus Transilvaniensis», az ismeretes Lépes György, a király mellett lévén elfoglalva, 1436-ban azt írá: «Ex fide dignorum accepimus relatu, quidam perniciosi haeretica Hussitarum pravitate de Moldaviae et aliis partibus, tanquam oves morbidae non solum praenotatos districtus sed etiam istas partes Transilvaniae, proh dolor! subingressi quam plures gregis nostri utriusque sexus homines inficiendo corruperunt et eorum doctrinam pestiferam, tanquam venenum mortiferum, latius diffuderunt.» Azért kéri Jacobus de Marchia-t, menne Erdélybe «pro extinctione praedictae

[24]) Acta Patriarchatus Const. II, 156. — *σταυροπήγιον*-t igy magyarázza Dufresre (Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis), hogy «jus quod Patriarchae competebat in quacunque dioecesi episcopali ecclesiam dedicandi et consecrandi, defixa in ea, quam in hunc finem mittebat, lignea cruce, in concha retro altare, cum inscriptione continente annum et diem aliosque characteres temporis defixae in loco crucis». Ez által ez az egyház nem a püspök, hanem közvetetlen e pátriárka alá tartozóvá lett. Ez az «exemtio ab ordinario *σταυροπήγιον πατριαρχικόν*-nak neveztetik. A «monasteria patriarchica» tehát hasonlóképen ki valának véve az illető püspök hatósága alól, közvetetlenül a patriárkától függvén; s azoknak igumenje *exarchus* nevet viselt. Ilyen patriárkás monostorrá lőn 1391-ben a Máramarosban levő Sz.-Mihály nevü is, annál is inkább, mert akkor még görög püspök Felső-Magyarországon sem vala még, mint látjuk.

[25]) «Jacobus de Marchia a sede apostolica et sacro concilio Basileensi in Bosnae, Rasiae et Valachiae partibus pro maledictae sectae et haeresis pestiferae eradicatione legatus et nuncius specialis».

sectae pestiferae.» A nagyváradi püspök meg is dicséri Jacobust, hogy «plurimos ipsa haeretica pravitate infectos per interitum supplicii reprobavit condemnatos.» A kalocsai káptalan is bizonyságot teszen Jacobusnak sikeres működéséről, sőt azt is állítja, hogy ha az inquisitor a kalocsai megyébe nem jött volna, az eretnekek «jam ad arma se promptuabant atque pontifices cum clero miserabiliter neci tradere conabantur», mint Csehországban tették volt. — Ugyanazon 1436-dik évben Eugenius írja az esztergami érseknek, hogy a nagyszebeni decanatus «in finibus paganorum, schismaticorum et turcorum» van, s vagy hatvan egyházból áll, a melyeknek lelkészei egy dékánt válasszanak magok közől. [26]) Mindezen levelekből semmi nyoma sem tetszik ki görög egyházbeli püspöknek, se a nagyváradi, se az erdélyi egyházmegyében. Azt kell hát gondolnunk, hogy 1436-ban nem volt még ilyen. S ezt a következő két oklevél bizonyossá is teszi.

1469-ben Pongrácz János, erdélyi vajda a nagyszebeni tanácsnak és birónak megírja, hogy a galicziai vagy halicsi püspök Makarius «super presbyteros wolachales certam suam taxam et proventus suos exigere habet.» Meghagyja tehát a városi elöljáróságnak, hogy nemcsak ne akadályozza a püspököt ama jövedelmének fölszedésében, hanem még segítségül is legyen neki, «eidem omni vestro auxilio adesse debeatis.» (Ex castro nostro Dyod, tertio die festi nativitatis Virginis gloriosae. A. D. 1469.) [27])

1479-ben Mátyás király, a nándorfejérvári metropolita Jovanychik kérésére a Máramaros megyében lakó «valachos presbyteros fidem graecam tenentes, ... praefatoque metropolitano subjectos» fölmenti bizonyos adótól. [28]) Ezen utóbbi oklevél világosan értesít arról, hogy 1479-ben nem volt oláh püspök Erdélyben, mert ennek léte miatt a máramarosi oláh papok nem tartozhattak volna a nándorfejérvári metropolita alá; az előbbi oklevél pedig a halicsi görög püspök alatt levőknek mutatja a szászok földjén lakó oláhokat.

---

[26]) Fejér, Codex Xiplom. X. 7. 794, 808, 809. etc.

[27]) Eder: Advers. III. 1148. Tab. Nat. Sax. N. 315. — Fabricius Károly szivességéből vettem.

[28]) Joh. Hintz. Geschichte des Bisthums d. grich. n. u. Glaubensgenossen in Siebenbürgen. Hermanstadt, 1850. et. 63. 64. lap.

II. Ulászlónak következő három oklevele azért nevezetes, hogy munkácsi rutén püspököt és erdélyi érseket említ legelőször, mi a máramarosi Sz.-Mihály nevü görög hitü monostor miatt történik. Ugyanis 1491-ben Ulászló előtt «Joannes episcopus Ruthenorum in claustro beati Michaelis Archangeli in Maromarus ritu Graecorum fundato» elpanaszolja, hogy legtöbb rutén pap és a görög hitü parasztok nem akarják a neki és egyházának régi szokásból kijáró jövedelmet visszaadni. A király megparancsolja tehát, hogy a «praenominati Rutheni presbyteri et coloni graecam fidem, ut praefertur, tenentes» a tartozó jövedelmet szolgáltassák be a püspöknek. De három év múlva, t. i. 1494-ben, a monostornak perjelje Hilarius, a konstantinápolyi patriárkának 1391-ben kiadott görög oklevelét egy latin fordítással adja be a királynak megerősítés végett, a melylyel bebizonyítja, hogy a monostori jövedelem nem illeti meg János püspököt. — A latin fordításban a monostorhoz tartozó helyek így vannak előadva: Szilágyság, Meggyesalja, Ugocsa, Berzava, Csicsó, Bolvános (Boloanus), Almazigy, tehát a közlött eredetitől különbözően; továbbá Dragos Dragmesternek van nevezve. — A király megerősiti az oklevelet pro «fratre Hilario suisque successoribus universis», hozzá tevén: «ita tamen, quod ipse frater Hilarius Prior et sui successores *Episcopo de Munkács sui ordinis reverentia, Archiepiscopo de Transsilvania modernis et futuris*, velut superioribus suis, debitam subjectionem et obedientiam praestare debeant et teneantur.» Úgy láttuk, hogy 1458-ban nem volt még munkácsi püspök: most 1491-ben Jánost találjuk munkácsi püspöknek. A változás tehát az időközben történt. De a munkácsi püspök, János, ezután is követeli a monostor jövedelmeit; a király azért mind őtet, mind a perjelt maga elé idézi «ut inter ipsos super ipso negotio judicium faceremus.» A püspök nem jelenvén meg, a király 1498-ban meghagyja Máramarosmegye fő- és alispánjának, meg szolgabiráinak, ne engedjék meg, hogy a püspök a monostor ogait megszorítsa, míg a király nem határozand az ügyben. [29])

A közlött kútfők világosan mutatják, hogy 1479-ig oláh püspökről, annál kevesebbé oláh érsekről Erdélyben, sehol nincsen nyom. Egy rutén püspök tűnik először fel, a munkácsi, a ki a

---

[29]) Hintz. Geschichte d. Bisthums d. griech. r. Un. pag. 65—60.

Sz.-Mihályi monostort is hatósága alá kivánja vonni : de se rutén, se oláh *erdélyi* püspököt nem találunk sehol. Jegyezzük meg egyúttal, hogy Máramarosban 1480 tájon az oroszok és oláhok egyházilag is elváltak már egymástól. A Sz.-Mihályi monostorhoz való tartozóság leginkább rutén, s arra jogot igényel az új munkácsi püspök, lehet azért is, hogy akkor a konstantinápolyi patriárkától könnyü volt elvonni az addiglan neki járt jövedelmet, melyet az igumen magának tart vala meg. A máramarosi és szomszéd erdélyi oroszokat tehát a munkácsi püspök vonja magához. Ellenben a máramarosi oláh papoktól a nándorfejérvári, vagy görög (nem erdélyi) belgrádi metropolita szedé a jövedelmet. A munkácsi püspök és nándorfejérvári metropolita tehát némileg érintkeznek; a kettő között pedig erdélyi oláh püspöknek vagy épen metropolitának nincsen helye. Azt vélem annálfogva, hogy az 1494-ki oklevél az «Archiepiscopo de Transilvania» szókkal nem egy valósággal Erdélyben, hanem ezen kívül székelő, de Erdélyben is ható vagy jogot gyakorló érseket fejez ki. Külömben inkább gyanúsnak mintsem tényeket bizonyítónak látszanék emez elnevezés : «Archiepiscopo de Transsilvania». Tudniillik ezen okleveleket az erdélyi káptalan 1721-ben írta által és adta ki «pater Georgius Reigai Societatis Jesu Valachorum graeci ritus in Transsilvania unitorum»-nak kértére; tévedés akaratlanúl is lehetséges vala. De ha fel is tesszük, hogy az átírás híven közli az eredetit, az nem bizonyíthat valamennyi oklevél ellen. Az idézett «Skurta istorie a kredincei Romanilor» (a 43. lapon) úgy érti ugyan a «Notitiae Graecorum Episcopatuum»-ból közlött helyet, mely szerint két metropolita volt Ungrovlachiában, hogy az egyik, t. i. a nikomediai helyén való, az egész Ungrovlachiának és a plagenák metropolitája, a bukuresti vagy az oláhországi; a másik pedig, a ki Ungrovlachia egy részének metropolitája, s az amaseniai helyén való, az erdélyi Belgrádon vagy Gyula-Fejérváron volt metropolita (kare au fost mitropolit in Belgradul Ardealului). De «Ungrovlachia egy részén» soha senki sem értette Erdélyt, kivéve rumun írókat (Pap Szilágyi, és legújabban Hasdeu). Végre számba kell venni a keleti egyházbeliek szokását is. Metropolitát csak abba a tartományba vagy országba rendelt a konstantinápolyi patriárka, a mely politikai önállásra vergődött; ez Erdélyben csak a mohácsi ütközet után történt, s ha a konstantinápolyi

patriárka valaha metropolitát nevezett volna ki Erdély számára, az már a török szultán védsége alatt történt volna; de erről oklevelet nem ismerek. S ha volna is valahol ilyen, az is tehát azt bizonyítaná, hogy Erdélyben 1500-ig nem volt oláh metropolita. De még oláh püspököt sem találunk egész addig: jóllehet görög monostorok lehettek, voltak is, mint Hátszegen a Priszlopi, a melyek igumenjei a papi felszentelést is gyakorolták, tehát vladikai hivatalt is viseltek, — vladika lévén az oláh püspöknek szláv neve.

III. A magyar nyelv tanusága. Sinkaitól fogva Hasdeuig minden rumun írónak egyező véleménye az, hogy a rumunok a rómaiak ideje óta mint igenes és vegyületlen utódjaik, szakadatlanúl laknak Dákiában: ámde ama véleményt a történelmileg ismeretes egyházi tények és viszonyok nem igazolják, mint láttuk. Mit szól ahhoz a magyar nyelv?

Ha a rumun írók egyező véleménye állana, Magyar- és Erdélyország ethnographiai képe a magyarok bejövetelekor okvetetlenűl az lett volna: *Tiszán innen a legnyugatibb határig szláv lakosság, Tiszán túl pedig Erdélynek legkeletibb határáig rumun lakosság.* A szlávokon uralkodik vala Szvatopluk; a rumunokon «terrae Ultrasilvanae Gelou, quidam Blacus, dominium tenebat» olvashatni Anonymusunknál. De Szvatoplukot ismerik az egykorú nyugati latin írók, ismerik a magyar krónikák, ismeri a mindegyiknél tudósabb Constantinus Porphyrogenitus: Gelout, ellemben nem ismerik sem az egykorú latin írók, se a magyar krónikák (az egy Anonymust kivéve), se Constantinus Porphyrogenitus. Tegyük fel azonban, hogy Sinkaitól fogva Hasdeuig minden rumun írónak egyező véleménye meg a mi Anonymusunk fejezik ki a történelmi valóságot; ellemben a többi magyar krónikák, meg a nyugati latin egykorú írók s a mindnyájoknál többet tudó Constantinus Porphyrogenitus nem fejezik ki azt: országunk ethnographiai képe 900 tájon igazán Tiszántúl a legkeletiebb erdélyi határig *rumun,* Tiszán innen a legnyugatiabb határig *szláv lakosságot* mutatott volna. S ezt az ethnographiai képet visszatükrözné a mostani magyar nyelv, még pedig okvetetlenűl.

Minden új megszálló nép, mely vallásával nem szigetelődik el, s a vallásában felsőbb míveltséget nem bír, óhatatlanúl összekeverődik azon néppel vagy népekkel, a melyekre mintegy reá-

száll, s a melyeken uralkodni kezd. Az összekeveredés vagy teljes nyelvváltozást okoz, vagy legalább a megszálló és vezérkedő nép nyelvén látható nyomokat hágy. A nyelvváltozás sűrűbb lakosságot tesz fel, a mely az új megszállót lassankint magába olvasztja; a kevesbbé sűrű lakosság, habár nem míveltebb is az új megszállónál, mégis ennek sok kifejezést kölcsönöz. A magyar, a Kárpátok övezte területen megszállván, kijelentett vallással nem szigetelődik vala el, mint a török a Mohammed vallásával, az előtalált népségektől. A pogány népek, ha hódítók is, mindenütt a meghódolt népekbe olvadtak belé, mint a frankok Galliában; a normannok Galliában, Britanniában, Siciliában; a gótok Italiában és Hispániában, a lombardok is Italiában; így olvadtak a roszok a Deneper szlávjai s a bolgárok a balkáni félsziget szlávjai közé. A magyar pogány nép nem olvadott belé az előtalált szláv népbe, pedig ez, legalább részben, keresztyén volt. De a magyar nyelven nagyon is megláthatók ám a szláv népek nyomai, t. i. az igen számos szláv kifejezések, a melyeket a magyar nyelv felvett magába. Meddig terjed a szláv kifejezésekkel elárasztott magyar nyelv? vajjon csak a Tiszáig? Dehogy csak a Tiszáig; terjed a szlávos magyar nyelv Erdélyországnak legkeletiebb határáig, sőt még azon is túlra, mert a csángó magyar nyelv is olyan, mint a többi magyaroké. Hogyan lett az? Tehát a magyar összekeveredött ugyan a tiszáninneni és dunamelléki szláv néppel: de a tiszántúli és erdélyi rumunnal nem keveredött volna össze? Mi tartóztathatta vissza a rumuntól, a ki (a rumun írók egyező tanusága szerint) római-keresztyén míveltséggel is bírt? Az újabb időben még a reformált vallás, melyet a magyarsággal mintegy összeforrottnak hiszünk, sem óvja meg a magyart Hunyadmegyében az eloláhosodástól. Azt olvasom Marienburgnál [30]) Al-Pestesről, hunyadmegyei faluról: «*Al-Pestes magyar-oláh falu, a Tura-család birtoka. Ennek lakossága magyar volt, de annyira eloláhosodott lassankint, hogy nem tudnak többé magyarúl. Megtartották ugyan a reformált vallást, csakhogy kálvinista papjok oláhúl kénytelen nekik prédikálni.*» Hogyan lehetne csak képzelni is, hogy a pogány magyar nem keveredött volna össze a rumunnal, ha elő-

[30]) Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Von Lucas Jos. Marienburg. Zweyter Band. Hermanstadt 1813. A 37. lapon.

találja! Az épen most megjelent «Hunyadi-Album», a mely a hunyadmegyei «vissza-magyarosodást» akarja előmozdítani, nem tud semmit arról, hogy a magyarság nem volna hajlandó a rumun nyelv befogadására, sőt ellenkezőleg nagyon félti a teljes beleveszéstől.[31]) Hihető-e, hogy a magyar a X., XI., XII. századok folytában, az előtalálkozó szláv népektől legnagyobb készséggel fogadván el szláv szókat, csak a rumuntól, mely állítólag nemcsak mívelt, hanem országot is képez vala, nem akart volna hasonlóképen szókat és kifejezéseket elfogadni, minélfogva a tiszántúli és erdélyi magyar nyelv azon arányban oláhossá vált volna, a mi arányban a Tiszán innen és a Duna mellékén szlávos lett? Bizony nem hihető az! Minthogy tehát a tiszántúli és erdélyi magyar nyelvet ugyanazon szláv szókkal bővelkedőnek találjuk, a melyekkel a Tiszán inneni és dunamelléki magyar nyelv bír; minthogy, egy szóval, Soprony- és Pozsonytól fogva egész az erdélyi keleti határokig s még azokon túl is a magyar nyelv azonos az idegen (szláv) szókra nézve: azt a nevezetes tüneményt abból kell, mert csakis abból lehet, kimagyarázni, hogy a magyar nép az első három század alatt mind a Duna mellékén és Tiszán innen, mind Tiszán túl és Erdélyben szláv népségre talált, s azért csak ennek nyelvéből vehetett fel szókat. A magyar nyelvnek eme döntő tanúsága meggyőzőleg bizonyítja, hogy Tiszán túl és Erdélyben a X., XI. és XII. századokban olyan rumun lakosság, mely számával felülmúlta volna a szlávot, nem vala, annál kevesbbé olyan, mely államot is képezhetett volna.

S a magyar nyelvnek eme döntő bizonyságával a folyó- és helynevek szlávsága egyez meg Tiszántúl és Erdélyben. Ezen folyó- és helynevek azért is tanúságosak, mert világosan hirdetik,

[31]) Hunyadi-Album. Szerkesztették Szabó Endre és Szathmáry György. Budapest, 1878. — «Az összes tiszta bevétel a dévai állami reáltanoda segélyző egylet alaptőkéjének gyarapítására fordíttatik.» Igen sajnálom részemről, hogy a Hunyadi-Album oly kevéssé ismerteti Hunyadmegyét, még abban a tekintetben is, a mely végett kiadták. *Bár a Réthi Lajos czikke nem tizenkét, hanem legalább száztizenkét lapot töltene be!* A közlöttem adatot se megczáfolva, se igazolva nem találom benne, csak annyi van mondva a 14. lapon: «410 falu közül csakis egyetlen egyben túlnyomó a magyar beszéd. Ez Lózsád. Haróban, Bácsiban, Hosdáton, *Alpestesen*, Kőrösbányán, Rákosdon részben magyarúl beszélnek.»

hogy a rumun lakosságot a szláv előzte meg. Ugyanis a később érkező rumunok az ottlévő szlávok közé vegyülvén — a kiket azután, mind jobban-jobban elszaporodván, magokba is olvasztának — természetesen a szláv elnevezéseket tartották meg. Igy p. o. Gyula-Fejérvár a rumunoknál is *Belgrád;* Várhely, a híres Ulpia Traiana vagy Sarmizegetusa, nálok is *Gredistye;* a Küküllő folyó *Ternava, Tirnava;* a Fekete-Ügy nálok is *Cserna-Voda;* stb. Ha a rumunok ős lakosai volnának Erdélynek, lehetetlen lett volna p. o. az Ulpia Traiana-t Gredistyére elbérmálniok. A «Hunyadi-Album» is, mely az itt említett ethnographiai történetről nem is álmodik, a 15. lapon «feltünőnek találja, hogy mily sok kétségtelen magyar községnév van Hunyadmegyében; hogy a tiszta oláh községnevek száma nem nagy, sokkal több a szlávos hangzású, mint: Burzsuk, Briznik, Baczalár, Dobra, Brád, Zám stb.» Hozzá vethetjük még következő szláv helyneveket: Banicza, Baszarabsza, Bradaczel, Brazova, Branyicska, Bukova, Cserna, Dobrocz, Dumbravicza, (a sokszor említett) Gredistye, Glod, Klopotiva, Krivadia, Magura, Osztro, Pestyere, Prihogyest, Szirb, Szereka, Sztregonya, Sztretye, Ternava, Tirnova, Tirnavicza, Tomnatek, Toplicza stb. A Hunyadmegye községneveiből is tehát azt az ethnographiai történetet vonhatni ki, hogy a magyarok érkezte előtt szláv volt a lakossága, a mely között és mellett a magyarság nagy helyet szorít vala magának; később érkezének a rumunok, a kik előbb a szlávokat emésztették föl, a mult és folyó században pedig a magyarokat is kezdék emészteni. Most a megyének 250 ezer lakosa közt, úgymond a «Hunyadi-Album», *alig van 11—12 ezer magyar, s ennek is csak a fele beszéll magyarúl;* — a többi mind oláh, a kis németségen meg a zsidókon kívül.

Hasdeu [32]) a szláv folyó- és helynevek létét a rumunok lakta földeken úgy gondolja megfejthetni, hogy azt mondja: «A szlávok hatása a rumun nyelvre kiváltképen míveltségi. Az a IX. század után a *czirillismussal* (azaz a Dunántúli bolgárok elkeresztyénesedése után felkapott bolgár-szláv egyházi irodalommal, és szláv isteni tisztelettel) kezdődvén, beszivárga a nép és a topographia nyelvébe is, mert a hivatalos használat, a liturgia és

---

[32]) Istoria Crit. I. 305 stb. lapj.

a divat nyolczszáz év folytáig támogatja vala egész 1700-ig.» De annak sehol sem találjuk példáját, hogy a míveltségi nyelv a folyó- és helynevekre hasson, vagyis a megvolt neveket elváltoztatta volna. Erdélyben a Maros, Olt, Szamos stb. folyónevek megvoltak a rómaiak előtt, s azok maradtak a rómaiak alatt és után is; a rómaiak meghagyták a dák helységneveket is. Az új telepítéseket, természetesen, új nevekkel hozák be; a régi telepítéseket is, ha új joggal felruházták, új nevekkel látták el, p. o. Sarmisegetusa lőn «Ulpia Traiana»: de általában új gyarmatosítás nélkül a régi helynevek nem változnak el. Magyar- és Erdélyországon a latin hivatalos és liturgiai nyelv egy helynevet sem teremtett, hanem meghagyta, a mint volt, legfeljebb eldeákizálta a szók végét. Hogyan teremthetett volna a czirillismus új szláv neveket Erdélyben, a hol az soha politikailag és egyházilag nem divatozott? mert az erdélyi rumunok liturgiájának hatását a folyó- és helynevekre egész a reformatióig sehol sem láthatni. Az oláh hely- és hegynevek mind újabb keletűek.

Mindamellett hogy a magyar nyelv egész terjedésében ugyanazon szláv szókat találjuk: vannak abban oláh szók is, a melyekből hasonlóképen tanúságot vonhatni ki. Először ezen oláh vagy rumun szók nem mindenütt ismeretesek a magyar nyelv terén, hanem csak az oláhos vidékeken; azután nem ismeretesek általában az irodalmi nyelvben, a régi nyelvemlékekben épen nem találjuk, még a Moldovában 1466-ban készült «Tatrosi Codex»-ben sem, mi világosan azt bizonyítja, hogy újabbkori jövevények; harmadszor ezen jövevény rumun szók nem fejeznek ki állami vagy egyházi fogalmakat, nagy része marhatartó életet tüntet elő. Ezen tanúsága is a jövevény rumun szóknak ellenkezik a rumun írók véleményével. Edelspacher Antal, [88]) ki nagy szorgalommal gyűjtögette a magyar nyelvbe bejutott rumun szókat, mindössze csak 124-et talált, a melyekhez vagy 15 családnév járul a székely nyelvben, s egynéhány állatnév, mint *dregán, blezoj, gribej, bozlán, dojbán.* A családnevek pedig: *Álbu, Borbát, Barducz, Baricz, Csobot, Mircse, Orbók, Bottyán, Boszorát, Csortán* stb. Lássunk némelyeket a rumun szókból is: *berbe,*

[88]) Edelspacher Antal. A rumun elemek a magyar nyelvben. Nyelvt. Közlemények XII. köt. 87. stb. lapj. (1875.)

berbecs herélt kos, *bolán* moldvai fajbeli butaszarvu ökör, *burdó* nagyobb tömlő, *czap*, *czáp* kecskebak (szlávban is), *czinczár* vékonyszáru (rum. szúnyog), [84]) *csercse* apró barmok állán vagy nyakán lefüggő húsdarab, *csobán* juhász, *hodály* juh-akol, *kirlán* éves bárány, *kolna* hajlék, *kozsók* bunda, *kurka* pulyka, *málé* kukoriczalisztből való sütemény, *meringya* útra való, *merendél* betarisznyáz, *pakular* pásztor, *szemunczia* vetőmag, *urda* fejér túró stb., *kurucza* vasalatlan kocsi, *kuszkura* apa- vagy anyatárs (rum. cuscru = consocer), *kópé* pajkos gyermek (rum. copil), *mósuly* apó (rum. moš = ős, moš-ul az ős), *murga* pej (Murgu családnév), *nánás* násznagy, házasságszerző, *nepótya* leányunoka (rum. nepota = nepos), *nérávás* ravasz, szláv szó, de magyaros alakkal, *nerod* bolond, ez is szláv, *nunta* menyegző, *nyegra* barna, *nyirásza* menyasszony, *nyirely* vőlegény, *szuráta* drusza stb. *beszpurkál*, bepiszkol (rum. spurc), *debondál* reávesz, reábeszél, *debonda* vagyon (rum. dobanda nyereség), *dreptál* perlekedik (rum. drept = directus), *entyinál* bólint (rum. inchina, inclina), *feloprílni* feltiltani (rum. opri, tiltani), *szkepál* szabadít (rum. scapa, olasz. scapitare, francz. échaper), *szokotál* számba vesz (rum. socoti, meggondolni) stb.

Van szláv szó, mely egyenesen jutott a magyar nyelvbe, s azután a rumun nyelv útján megint előkerült, de oláhosan, p. o. a *marha* szó, mely hajdan általában jószágot jelentett volt, most meg lábas jószágot tesz. Az a rumun nyelvben *marfa* alakban van meg s jelent portékát; ebben az alakban erdélyi Tatrangon podgyászt, málhát teszen. — Még két szót hozok fel, a melyeket Edelspacher nem említ meg.

Kaláka Párizpápaiban «auxilium spontaneum». Egy erdélyi halottas prédikáczió 1733-ból ezt mondja: «Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófia-beszéd a *tündérország*ról, mint a magyarok között. Erről beszéllenek a leányok a

---

[84]) A makedo-oláhokat is *czinczár*oknak nevezik, mi azonban nem ettől a szótól eredő ragadványnév, hanem attól való, hogy azok a *cs* hangot *cz*-nek ejtik, tehát a *csine?* ki? szó nálok *czine*-nek hangzik. Alkalmasint a magyar *tót* szó, mely szlávot jelent, a *to-to* ejtéstől származik, melyet a szláv nyelvet nem értő leggyakrabban hall s a szláv ember leggyakrabban ejt, mikor szlávul nem értővel beszéll.

fonóban, *a kalákában»* [35]). — A N. Sz. magyarázata szerint, igy nevezik a székelyek azt a munkát, melyet többen összeállva végeznek; *kalákában szántani, gyűjteni* stb. — Én a rumun *claca* szónak nézem. A Budai oláh szótár a *claca*-t így értelmezi : «többektől ingyen tett kézimunka», s a latin *collocare*-tól származtatja. Pontbriant [36]) ezt írja róla: *claca* corvée, *a fi de claca* être de corvée, *supusu la claca* corvéable; tehát urbéri munkának, robotának értelmezi. A bukuresti akadémia által kiadott szótárban Laurianu és Massimu így magyarázzák : *calca* «turba, magnus hominum, praesertim laborantium, concursus», hozzá tevén: «*claca nu è decatu calca*» a claca nem egyéb csak calca; az olaszoknál : *esser di calca, fatto di calca,* midőn annyi ember van együtt, hogy szinte egymást tapossák. — A szószármaztatást se a budai, se a bukaresti szótár szerint nem merem helyeselni : de a rumun *claca* szóban a magyar nép *kalákáját* találom fel. — A másik szó

Simbra, **съмбрѣ**, a Budai rumun szótár szerint: «societas, communio, commercium; köz, köztársaság», és *simbrašu* «socius, társ». A magyar *czimbora* Párizpápai és Kresznerics szerint «consortium, pactio» ; a N. Sz. szerint is mondjuk: «*egy czimborában lenni*», «*más czimborához tartozni*»; *czimborás* = társ, *czimborálni* = társulni. — Melyik eredeti, az oláh-e, vagy a magyar? Az oláh *simbraš*(u) igen gyanússá teszi annak eredetiségét, inkább a magyarból való kölcsönvétnek mutatja. De ha eredeti, olyan román szót tesz fel, milyen a franczia «*semble*», az «ensemble», mely az olaszban *insieme*, sőt **insembre** és **insembra** is. — Van *simbria* oláh szó is, melyet Pontbriant [36]) így magyaráz: «salaire, paie, journée, gages», tehát = napszám, s ez származhatnék a görög *συμβολή*-tól: irása (**симбріе**) szerint is amattól külömbözik, melyet Pontbriant nem ismer. A Bukaresti Akadémiai szótár [37]) is csak a *simbria*-t hozza fel ugyanazon értelmezéssel. — Ha az oláh szótárakból lehet itélni, azt gondolhatná az ember, hogy *simbra, simbraš* erdélyi oláh provincialismus, a mi még inkább azt a véleményt erősítené meg,

[35]) Holtakkal való barátság. Néhai T. Tséri Verestói György óráczioi. I. Darab. Kolosvárott, 1783. A 102. lapon.

[36]) Pontbriant, Dictionariu Romano-Francesu. Bukuresci 1862.

[37]) Laureanu ši Massimu, Dictionariu limbei Romane. Bucuresci 1871. I. köt. 316. lapon.

hogy a szó nem az oláh nyelvből került hozzánk. De akár így, akár úgy legyen is a dolog: a szó eredete homályos.

A felhozott oláh szók mind olyanok, melyek nem az egész magyar nyelv területén ismeretesek, hanem csak az oláhos vidékeken, az egy *czimbora, czimborás*-t kivéve, de az épen az oláh *simbraš* miatt nem is látszik valóságos oláhnak. Ezen szók, továbbá, nem fejeznek ki állami, egyházi, vagy általában felsőbb míveltségi fogalmakat. Az tehát azt jelenti, hogy az oláh nyelv a magyar állam és egyház alapításánál, s általában a felsőbb míveltség indításánál nem működött közre, mint a szláv nyelv. Végre ezen szóknak a régi magyarban, különösen a Tatrosi másolatban, vagyis a legrégibb magyar bibliafordításban, még nyomuk sem látszik meg. Mindezekből az a dönthetetlen tanúság foly, hogy a rumun nép a X., XI., XII. századok alatt nem volt még Erdélyben és a Tiszán túli részeken, s azért azon időben nem is gyakorolhat vala semmi hatást a magyarra. Ennélfogva a magyar nyelv tanúsága tökéletesen megegyez a történelmileg ismeretes egyházi tényekkel és viszonyokkal, a melyek a rumun írók egyező véleményét megczáfolják. Erdélyben és a Tiszán túl is a magyarok érkeztekor szlávok laknak vala; a rumunok későbbi jövevények, a kik előbb a szlávokat emészték el, s most a magyarokat és németeket emésztik.

(Folytatása következik.)

HUNFALVY PÁL.

A NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉRŐL AZ ARABOKNÁL.

IRODALOMTÖRTÉNETI KISÉRLET.

(Bemutattatott a Magyar Tud. Akadémia 1877. április 16-án tartott ülésében.)

I.

A grammatikai tudat ébredése és a nyelvtudomány kezdetei az araboknál.

A szanszkrit nyelven kívül nincsen nyelv, melyről — mint a tudományos vizsgálódás tárgyáról — azok, kiknél e nyelv élő használatban volt, annyi munkát írtak volna, mint az arab nyelvről. Az ind nyelvészeti irodalmon kívül mennyiség tekintetében alig vetélkedhetik bármely nép nyelvtudományi irodalma az arabbal. — Meggyőződhetik erről mindenki, ha egy pillantást vet azon nagy terjedelemre, melyet a nyelvészet szakmájába tartozó puszta könyvczímek a keleti könyvészeti munkákban, például *Ibn Abî-l-Nadîm Fihrist*-jében vagy *Ḥâǵî Chalfâ Kashf al-ẓunûn*-jában elfoglalnak.

Kétséget nem szenvedhet, hogy az ily tágas, mondhatnám óriási, irodalom belső fejlődése a nyelvtudomány történetének egy igen érdekes és fontos fejezetét képezi; annál is inkább, mert még az árja nyelvészet egyik jeles képviselője is az arab nyelvészeti rendszerek megismeréséből hasznavehető szempontokat remél az általános nyelvtudomány számára.[1]) Mindamellett sajnálattal kell constatálnunk, hogy az arabok nyelvtudományának története legfeljebb külső viszonyaira nézve van megírva, mert mindaz, a mi ezen a téren történt, csakis bibliographiai szempontból történt és sem az irodalom, sem pedig a tudománytör-

---

[1]) Benfey *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland* (München 1869.) 187. lap.

ténet színvonalán nem áll. Oly munka lebeg e szavaimnál szemem előtt, minő pl. *Steinthal* könyve a nyelvtudomány történetéről a görögöknél és rómaiaknál, vagy minők *Egger* és *Lersch* monographiái az egyes görög nyelvtudományi iskolákról és irányokról. Napról-napra szaporodik az ily kutatás számára hozzáférhetővé tett anyag. Egyre gyarapszanak az arab philologusok, grammatikusok ép úgy mint lexikographusok munkáinak editiói. Máris nyomtatva vannak kezeink között az arab eredeti kommentár-, nyelvtan- és szótár-irodalom klassikusainak legelőkelőbbjei, és alig fog beletelni egypár év és a desideráták sora tökéletesen ki lesz merítve. Párisban az ifjabb *Derenbourg* a *κατ᾽ ἐξοχὴν* «*könyv*»-nek nevezett *Sîbaveihî*-féle munkát, mely az arab grammatikai irodalom klassikus könyve, rendezi sajtó alá; Berlinben *Jahn Gusztáv* szorgalmasan folytatja az eredeti grammatika egy későbbi tekintélyének *(al-Zamachsharî-nak) al-Mufaṣṣal* czímü munkájához *Ibn Ja'îsh Abu-l-Baḳâ* által írt azon kommentár kiadását, melynél jobban az arab nemzeti grammatika finomságai sehol sincsenek kifejtve; a kairói nyomdákban élénken foly a szótár-irodalom azon kincseinek kiadása, melyekből az európai könyvtárak kézirati példányokat nem bírnak (pl. *Tâg al-'arûs*, és az óriási terjedelmü *Lisân al-'arab*); a német orientalista-társaság költségén nemsokára meg fog kezdődni *Ibn al Sikkît* azon könyvének *(Kitâb al alfâẓ)* általam eszközlendő kiadása, melyet az arab nyelvtudomány legfőbb régi tekintélyei kútforrásúl használták, és melyből eddig csak egy kézirat létezése van kimutatva, a leydeni egyetemi könyvtár legatum Warnerianum 597. száma alatt, mely a szerző autographonja nyomán készült.

Ámbár, mint említettem, közeljövő időben már alig fog valami hiányozni, a mi az arab nyelvtudományi irodalom belső történetének előadására mint anyag tekintetbe jő, mindamellett ezen történet megírására csak igen sovány kezdetek mutatkoznak. Magam már több év óta gyüjtöm és állítom egybe az anyagot az ily történeti dolgozat számára és részben alkalmilag egyetmást már közre is bocsátottam az anyagokból. [1])

---

[1]) *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern.* 1—3. füzet. Megjelent a bécsi akadémiai bölcs.-történeti osztályának kiadványai között. (Bécs, 1870—1873.)

A mai előadásnak nem az a czélja, hogy a szóban forgó kérdésről kerek és befejezett módon értekezzem, mert ily feladat alig tenné lehetővé oly részletek kikerülését, melyekkel nem kivánnám a t. osztályt fárasztani. Csak egyes szempontokat akarok ma különösen kiemelni, melyek az arabok nyelvtudományának szemléletében fontossággal bírnak és a történeti kutatásnak, hogy úgy mondjam, keretét képezik.

Az arabok nyelvtani kutatásainak kezdetére nézve alig ágaznak el a vélemények. Azok, kik kritikai szemmel vizsgálják és itélik az arab traditió adatait, mely adatok teljesen vannak összeállítva *Flügel* által [1]), nem kételkednek abban, hogy *Abu-l-Asvad al Du'alî* (megh. 688. Kr. u.) volt azon férfiú, kit az arab nyelvtan megalapítójának tekinthetünk. De a traditió nem elégszik meg a grammatika ezen eredetével. Az arab traditió *'Alî*-t, a khalifát, említi fel mint azon férfiút, ki a grammatikának mint tudománynak adta volna legelső impulsusát és *Flügel* egész komolysággal nemcsak idézi a traditiónak idevágó adatait, hanem tudományos combinatióiban helyet is ad nekik, azon eredményt állitván fel, hogy *Abu-l-Asvad* volt az első, ki grammatikai munkát írt azok alapján, a miket vele *Alì* állítólag közölt. Ezen közlemények között legelőkelőbb helyet foglal el azon *'Alì* által felállított felosztás, hogy a beszédnek háromféle része van : *ism* (név), *fi'l* (cselekvés = verbum) és *ḥarf* (szócska). Ezen traditiót *Flügel* «Ziemlich glaubwürdig»-nek nevezi, és *Benfey* nem habozik ezen nézet elsajátításában. [2]) Ha azonban lelkünk elé idézzük mindazon traditiókat, melyeket a muhammedán tudománytörténetben *'Alî* khalifa személyéhez fűzve találunk; ha tekintetbe veszszük, hogy az *'Alî*-ról, mint a tudomány kapujáról *(bâb al 'ilm)* szeret megemlékezni : akkor nem fogjuk feltünőnek találni, hogy azon tudomány, mely későbben igen nagy jelentőségre vergődött, kezdeteiben *'Alî*-ra vezettetik vissza, mint alapítóra, de igenis feltünőnek kell találnunk, hogy ily traditió kritikai korszakunkban is hitelre találhatott. Ez utóbbi körülmény maga azonban igazolja azon kritikai műtétet, melyet ama, persze már alapjában is gyanús, traditió hitelessége megczáfolásának szentelek, magában véve ép

---

[1]) *Die grammatischen Schulen der Araber* 18. lap.

[2]) *Geschichte der Sprachwissenschaft* etc. 188. lap.

oly felesleges műtét, mint az volna, mely egyéb tudományágaknak ilyféle kezdetekre való visszavezetésének czáfolását venné czélba.

Hogy a három beszédrész megkülönböztetése az arab grammatikában nem Higázban támadt, azt egyelőre csak skeptice akarjuk állítani. Nem lehet bebizonyítani, hogy ott támadt ezen elmélet, mely a görög logika behatásának létezését tételezi fel. A legelső biztos adatot ezen megkülönböztetésre nézve *Sîbaveihî* (megh. 793.) nyujtja, ki ezen felosztással kezdi könyvét, melyet a VIII. század vége felé írt, több mint másfél századdal *'Alì* után, tehát akkor, midőn az *'abbasid* uralom alatt a görög philosophia hatalmasan hatott már a gondolkodó arabokra, és a περὶ Ἑρμηνείας már jól volt általuk ismerve.

Nem tudjuk, mily belső összefüggés van a si'izmus és a grammatika művelése között; de irodalomtörténeti tény, hogy a grammatika művelését igen nagy részben *si'ita* körökben találjuk. *Abu-l-Asvad* maga ezen felekezet híresei között említtetik fel [1]), és egy későbbi történetíró, *al-Makkarî*, egy híres arab nyelvész életírása alkalmával azt a megjegyzést teszi: «*Abû Ḥajjân* ..... felekezetére nézve *igen* sok grammatikus módját követi, *az által, hogy 'Alî b. Abî Ṭâlib-hoz túlságosan ragaszkodik.*» [2]) Tény tehát az, hogy a grammatika traditiójának megalapitása olyanoknak kezei között volt, kik *'alida* tendentiákat tűztek lobogójukra. — Lehet-e ily körülmények között egyszerűbb dolog mint az, hogy a grammatikai tudomány kezdete is *'Alì*-ra vezettetik vissza?

Mindamellett azonban nem túlozunk, ha a grammatikai elemek megalakulását az arabok között, ha nem is az iszlám legelső idejébe, de legalább annak igen ifju idejébe teszszük; körülbelül azon időbe, midőn a korán a tanulmány tárgyává kezdett válni, midőn egyes szavainak különböző variánsai nem mint annak Othmán alatti redactiója alkalmával a többi, az elfogadottól eltérő recensiók megégetését, hanem a sokféle variánsok okadatolását vonta maga után. Mint az ind grammatikát a Védák, a görögöt Homéros, a chinait Confucius könyvei, a hébert a bibliai

---

1) Lásd erről jegyzetemet *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*. 1875. XXIX. köt. 320. lap.

2) *Analectes sur l'histoire et la litèrature des Arabes d'Espagne* I. köt. 569. lap.

kánon tanulmánya pendítette meg, úgy az arab grammatikai tanulmány legelső indító oka a muhammedán szent könyv beható tanulmánya volt. Más kérdés az, valjon az arab grammatikai tanulmány legelső kútforrása magában az arab népben található-e, vagy pedig a grammatika tárgyalására kívülről vették-e az impulsust? más szóval: hogy azon gondolat, mely szent könyvük nyelvtörvényeinek kutatására és e törvények összefoglalására indította őket, kívülről jövő behatások által segíttetett-e elő, vagy pedig nem? Azok között, a mik e kérdésre nézve elmondattak, különösen kiemelésre méltó *Renan Ernő* szellemes fejtegetése, mely azon eredményre jut, hogy a nyelvtan egyike az arab szellem azon termékeinek, melyektől az eredetiséget meg nem lehet tagadni. Érvei különösen a következők:

Az arab irodalomtörténet nem emlékezik meg arról, hogy a grammatika megalkotása idegen alapon történt légyen meg; pedig egyébütt, hol kölcsönzések történtek, p. o. a philosophia terén, maguk az arabok is nyiltan bevallják azt. — A korán fenntartása volt a grammatika kezdeteinek legközvetlenebb czélja; lehetetlen volna pedig feltenni, hogy ezen feladat felé olyan emberek hajoltak volna, «kik az iszlám szentelt nyelve iránt nem viseltettek azon kegyelettel, mely az első arab grammatikusok munkáit sugalmazta». Az idegen befolyás csakis az 'abbasidák uralkodása alatt mutatkozik és akkor is kizárólag a positiv tudományok tekintetében, melyek sem a vallást, sem a nyelvet, sem pedig a sajátképeni irodalmat nem érintik. Mindazon kölcsönzéseken, melyek tényleg végbe mentek, az idegen zamat nagyon is megérzik; a műszavak betűszerint át vannak véve; a kölcsönzött tudományok szavai görög hangzatuak maradtak, a felosztások és kategoriák görögök. Semmi ilyet a grammatika nem mutat az araboknál. A tudomány neve, műszavai és általános felfogásai nem emlékeztetnek idegen példára. «Végre minden egyéb tudományra nézve az arabok nyiltan bevallják azt, a mit belőlük a régi görögöknek köszönnek, míg ellenben meg vannak győződve, hogy nyelvtanuk oly privilégiom, melyet isten számukra tartott fenn, és egyik legbiztosabb jele azon kiválóságnak, melyet más népekkel viszonyítva maguknak tulajdonítanak.» Eddig *Renan*. [1])

[1]) Histoire générale et systéme comparé des langues sémitiques. I. köt. 3. kiad. (Paris 1863.) 377—380. lapon.

Megvallom, hogy mindaz, a mit a híres franczia akadémikus mond, tagadhatatlan igazság; de mindamellett nem bizonyítja azt, a mit általa bizonyítani kivánna. Nem az a kérdés, valjon az arabok *a* görög vagy *a* syr grammatikát szőröstűl-bőröstűl átvették-e vagy pedig nem? Mert azt, hogy a görög vagy syr grammatikát soha az arabok át nem vehették, az világosnál világosabb. Átvehettek philosophiát, természettudományt, mennyiségtant, mely tudományok anyaga nem különbözhetik a népek különféleségе szerint; de hogy a nyelvtant directe átvették volna, azt soha senki nem állíthatná.

Mondom, nem az a kérdés, valjon *a* grammatikát, *bizonyos* nyelvtani rendszert vettek-e át, hanem hogy a nyelvszemlélet azon fokára, melyen állva, valamely nép nyelvének alkatára nézve elmélkedik, a mondatok és szók egyes alkatrészeit elemeire bontja és a helyes használatot a tapasztalati anyagból törvények alakjában levonja, valjon, mondom, a nyelvszemlélet ezen fokára minden külső, idegen kulturkörből kiinduló hatás nélkül jutottak-e? vagy hogy rövidebben mondjam : valjon az arabok grammatikai tudata ébredésének vannak-e tényezői, melyek nem az arab nép életében és szellemében gyökereznek?

Ezen kérdésre, Renan érvelésének ellenére, úgy kell felelnünk, hogy *igenis vannak.* Ha azt látjuk, hogy olyan nép, melynek nyelvében az úgynevezett nyelvtani funktiók egy rideg consonanstömeget, mint ők maguk mondják, *mozgató* vocalismus változásai által mennek végbe, hogy — mondom — egy ilyen nép beszédének vocális részét írásjegyekkel nem fejezi ki : úgy okvetlenűl azt mondhatom, hogy ezen népben, míg írása ezen foknál tovább nem haladott, a grammatikai tudat még nem ébredt. Mert minden, a mi tudatossá válik, az külső kifejezés által dokumentálja a tudatban való uralkodását. Valamint a tudatossá vált gondolatnak megfelel a szó, és mindenről, a mire valamely nyelvben szó nincsen, azt mondhatjuk, hogy az illető nép tudatában nem létezik, úgy a beszédet alkotó azon részek, melyek az írásban nem találtak külső jelre, az illető irást használó nép tudatában nem foglalnak helyet. Az arabok között ennélfogva a vocálisjegyek használata előtt grammatikai fogalmak nem ébredhettek, mert alig van nyelvükben grammatikai funktió, mely a szó magánhangzós anyagát nem érintené. Viszont, ha azt látjuk, hogy ezen nép bizonyos

időben kezdi a vocálisokat jelölni, kezd kifejezésükre jeleket feltalálni, azt következtethetjük, hogy a grammatikai tudat ébredni kezdett bennük. Ha már most azt is látjuk, hogy ily jelek használatára idegen nemzet példája utalja őket, úgy el nem vonhatjuk magunkat azon következtetéstől, hogy azon nép, melynek példáját követték, midőn sajátjuk hiányait pótolni indúltak, volt legközvetlenebb tényező a *grammatikai tudat* ébresztésében.

Ha a fönntebbi fejtegetést helyesnek tartjuk, akkor azt vagyunk kénytelenek állítani, hogy a nyelvtan legelemibb fogalmait az arabok nem önönmaguk geniusából fejlesztették, hanem hogy azok felismerésére a syrek által jutottak és csak úgy alkalmazták saját nyelvükre. Mert azt, a mi nélkül grammatikai tudatról sémi népnél szó sem lehet, t. i. a beszéd magánhangzóinak jelölését, az arabok a syrektől vették át. A syr magánhangzójelölésnek több fejlődési foka és módja van, a mint az legújabb időben *Abbé Martin,* tudós franczia, remek munkáiban bőven ki van fejtve. Ezen fokok és módok legrégebbike, mely a syr irodalom legelső kezdeteitől a VI. századig terjedő időnek felel meg, és melynek használatát a IV. században Sz. Ephraem bizonyítja, azon egyszerű eljárásból állott, hogy a szerint, a mint a mássalhangzót *ă â,* vagy *e, i* magánhangzó mozgatja, az illető mássalhangzó *fölé* vagy *alá* helyeztek egy pontot. Ezen két jelhez az arabok csak egyet függesztettek hozzá, mely ugyan a syreknél nem így volt alkalmazva, de a mely mindenesetre a syr jelölési mód fejlesztésének tekinthető, azt t. i., hogy a felső és alsó ponton kívül még egy belső pontot is használtak, midőn az *o, u* magánhangzó jelölésére, a mássalhangzó betüjének melléje tették a pontot, a mi a syrben a felső és alsó pontnak a *v* betü *(o)* fölött és alatt való elhelyezése által történik. A felső és alsó pontot, mely a hangzójelölésnek alapja, az arabok a syrektől átkölcsönözték és egészen úgy alkalmazták mint amazok [1]) és ugyanazon nevekkel is nevezték. Ez volt a grammatikai tudat legeslegelső ébredése az araboknál. Hogy a hangzójelek legelső alkalmazásával függ csakugyan össze a grammatikai felfogás ébredése az araboknál, azt szintén ki

---

[1]) *Lenormant, Essai sur la propagation de l'alphabet Phénicien dans l'ancien monde.* (Paris, 1873.) II. köt. 27. lap.

akarom mutatni; különösen két bizonyító momentumot akarok erre nézve kiemelni:

1. Maga az arab traditió a grammatikai felfogás keletkezését szoros összefüggésbe hozza a magánhangzókat jelölő pontok legelső alkalmazásával. *Abû 'Ubejdâ* elbeszélése szerint, *Abu-l Asvad* a nyelvtan alapszabályait *'Ali* khalifától bírta, de senkivel nem közölte azt, a mit a khalifától tanult, mig *Zijâd, 'Irâk* helytartója, felkérte, szerkesztene valamit össze, a mi az embereknek vezérfonálul szolgálhatna és a minek segítségével isten könyvét könnyebben meg lehetne érteni. *Abu-l Asvad* a helytartót arra kérte, kímélné meg őt ezen megbizatástól. Nemsokára ezután azonban tanuja volt annak, midőn egy ember a korán IX. fej. 3-ik versében, mely ekkép hangzik: «*ann-Allâha barijun min al-mushrikîna va-rasûluhu*» («Valóban *Allâh*-nak nincsen köze a polytheistákkal, és prófétájának» scil. «sincsen köze velük») az utolsó szavat ekképen ejté: *va-rasûlihi*, miáltal az idézett mondatnak az leszen értelme, hogy «Alláhnak semmi köze a hitetlenekhez és a prófétához.» Erre *Abu-l Asvad*: «Nem hittem volna, hogy az emberek dolga már annyira jutott légyen.» Azonnal *Zijâdhoz* ment és így szólott hozzá: «*Emir!* ráállok arra, a mit tőlem kivántál. Adj mellém egy értelmes irnokot, ki azt fogja tenni, a mit neki meghagyok.» Hoztak erre neki egy írót az *'Abd al-Ķejs* törzsből, kivel azonban nem volt megelégedve. Erre egy másikat adtak melléje. Ehhez így szólott *Abu-l-Asvad*: «Ha azt látod, hogy egy betű kiejtése alkalmával szájamat kinyitom, tégy egy pontot a betű fölé, ha szájamat bezárom, tégy egy pontot a betü elé, ha félig bezárom, tégy egyet a betű alá.» [1])

A névesetek tudatos megkülönböztetésével, alkalmasint a grammatikai tudat legelső jelével az araboknál, függ tehát össze a syr önhangzójelek alkalmazása az arab írásban.

2. A magánhangzóknak fent jelölt arab megkülönböztetésein kívül még három név van alkalmazásban: a *fatḥât* nevezik még *naṣb*-nak, a *kesrâ-t: chafḍ*, a *ḍammât: raf'*-nak. Ezen nevek között a két utóbbiról szintén ki lehet mutatni, hogy oly terminusok azok, melyek egyenes fordításai a megfelelő syr műszavaknak, nevezetesen a *rebâṣâ-* és a *zeķâfâ*-nak. A felhozott három szó, mint

---

[1]) L. Flügel, *Grammatische Schulen* p. 17.

Nöldeke kimutatja [1]), az illető magánhangzók átalános elnevezései, de mint ilyenek kivesztek a használatból, és leginkább csak azon grammatikai kategoriák elnevezésére használtatnak, melyeknél az illető magánhangzó előfordúl; p. o. a főnév nominativusa és az ige jelentő módjának imperfectuma neveztetik *raf'*-nak, mert a szó végmagánhangzója ezen esetekben *u*; a főnév genitivusa és az imperfectum status jussivus v. apocopatusa ezen oknál fogva neveztetik *chafḍ*-nak; a főnév accusativusa és az imperf. status conjunctivusa *naṣb*-nak. De ezen műszók, mint a syr analogiából látjuk, eredetileg nem a grammatikai kategoriáknak, hanem az azokban alkalmazott végső magánhangzók nevei. A nominalis esetek és az igei formák grammatikai nevei, alkalmasint az arab grammatika legrégibb műszavai és a nyelvtani tudat legelső nyilatkozásai, azt bizonyítják, hogy a nyelvtani tudat az araboknál csakis a magánhangzók megkülönböztetésén és jelölésén képződött.

De másrészt bizonyítja azt is, hogy a grammatika legelső elemeit a syrektől tanulták az arabok. Ezen következtetés azokon kivül a miket bizonyít, képes megczáfolni Renan a grammatikai felfogás eredetisége mellett felhozott főargumentumát: azt t. i., hogy a grammatikai terminologia nem mutat fel kölcsönzéseket. Ha ezt bizvást állíthatni a kifejlődött arab grammatika műszavairól, melyek mindenütt éles és eredeti nyelvtani conceptiót mutatnak, nem állíthatni azt a grammatika legelső kezdeteiről, mert azoknak műszavai, mint láttuk, syr eredetüek.

De Renannak másik, hathatósabb, argumentuma is igen könnyen czáfolható meg. Azt mondja ugyanis, hogy az arab nemzeti irodalomtörténet nem szól semmit sem arról, hogy nyelvtan dolgában az arab tudomány külső impulsus után indúlt volna, holott egyéb tudományokra nézve ezt nyiltan bevallja. Ezen *argumentum ex silentio* megczáfolására csak két mozzanatot akarok megemlíteni, melyek úgy gondolom elég világosan mutatják, hogy az *argumentum ex silentio*-nak az arab művelődéstörténetben nincsen tere. Mindenekelőtt visszanyúlván a magánhangzók jeleinek feltalálására, úgy gondolom, mai nap nem kételkedhetik senki sem abban, hogy az syr kölcsönvétel. Pedig ha a fönnt idézett

---

[1]) Nöldeke *Geschichte des Quorans* 309. lap. *Gróf Kuún Géza* a sémi magánhangzókról (Budapest 1872.

traditiót nézzük, azt látjuk, hogy ottan mint *Abu-l-Asvad* ingeniumának terméke van feltüntetve, és az idegen eredet tökéletesen el van hallgatva. A három beszédrész megkülönböztetése, mely az aristotelesi *περι Ἑρμηνείας* ismeretét tételezi fel, egyenesen *'Ali*-nak van tulajdonítva. — *Kremer Alfréd* igen találóan bizonyította be, hogy az I. muhammedán század theologiai iskoláinak véleménykülönbségei, különösen a murgita és kadarita szekta között fennforgott dogmatikus véleménykülönbségek és az ezen polemiák alkalmával az iskolák által kifejtett dogmatikus tanok szakasztott másai azon dogmatikus vitának és iskolai tanoknak, melyek ugyanakkor a keleti egyházban léptek elé, midőn a khalifátus székvárosában *Johannes Damascenus* volt a keresztyén vallás leghíresebb tanítója.[1]) Az arab művelődéstörténet hallgat ezen összefüggésről, és ha csakis azt tartanók reájuk nézve igaznak, a mit maguk mondanak magukról, Kremer döntő bizonyítását a Renan-féle *argumentatio ex silentio* alapján el kellene utasítani.

Nem bizonyít tehát az arab grammatika támadásának eredetisége mellett a bizonyítékok azon sora, melyet *Renan* mellette felhoz. Sőt azok után, a mit fönntebb kifejtettem, bátorkodnám ragaszkodni azon állításomhoz, hogy a grammatika legelső megpendülése az arabok között a syreknek volt köszönhető. A syrek befolyását az arab irodalmi műveltségre az iszlám legelső idejére nézve kell már állítanunk. Hisz már a betűk használatát is, mint azt senki kétségbe nem vonja, az arabok a syrektől vették. A grammatikai iskolák mindjárt a nyelvtani fogalmak legelső kifejtése után oly helyen támadtak — t. i. Mesopotámiában — hol a syr befolyás a geographiai helyzetnél fogva is a leghatalmasabb lehetett és később, különösen a philosophia és természettudomány művelése alkalmával leghatalmasabbnak mutatkozott is. Ezen mozzanatban is csak azon folytonosság jelét láthatjuk, mely a grammatika keletkezése és későbbi fejlesztése között fennáll. Ha a *naḥv* (nyelvtan) tudománya csakugyan olyan jellemző nemzeti sajátja volna az araboknak, miként azt Renan állítja, akkor csodálni való dolog volna az, hogy miért nem látjuk ezen tősgyökeres nemzeti tudományt Medinában keletkezni, miként p. o. a valóban

[1]) Culturgeschichtliche Streifzüge. 3. lap.

tősgyökeres arab *traditió-tudomány (al-ḥadit)* legelső iskoláját látjuk Medinában támadni; miért fejlődik e tudomány épen az Euphrates partjai mentében, miért tartoznak legnevezetesebb művelői idegen nemzetekhez, különösen a perzsához?

II.

Az arab nyelvészek állása a dialektusokhoz és a népnyelvhez.

Annak felismerésére, hogy mily irányban indúlt meg a nyelvtudomány az araboknál, igen fontosnak mondható azon állás meghatározása, melyet *a dialektusok és a népnyelv kérdése* az arab nyelvtudományban elfoglal.

1. Dialektusok.

A mi a görög nyelv terén az *attikai dialektus*, az az arab nyelv terén a *kurejshita törzs dialektusa*, azon törzsé, melyből Muhammed származott. Minthogy ezen törzs geographiai helyzeténél fogva minden arab törzs között leginkább volt elzárva idegen nyelvelemek befolyása elől, annak nyelvjárását tartották a legékesebbnek és legtisztábbnak *(afṣaḥ)*, utána azon törzsekét, melyeknek lakóhelyei legközelebb estek a kurejshiták lakóhelyeihez; legkevésbé ékesnek és tisztának pedig azon törzsek nyelvjárásait, melyek a kurejshitáktól legtávolabb és idegen népekhez, p. o. a perzsához, aethióphoz legközelebb tanyáztak. Midőn a kurejshita nyelvjáráson írott korán által ezen dialektus még vallási méltóságra is emeltetett, továbbá a kurejshita törzs politikai hegemoniája által — mert ezen törzs szolgáltatta a nagy birodalomnak a khalifákat — túlsúlyt gyakorolt a többi törzsek fölött, el volt határozva azon győzelem, melyet a kurejshita nyelvjárás a többi arab dialektus fölött kivívott. [1]) Az, a mit *művelt arab nyelvnek* nevezhetnénk, az irodalmi nyelv nem egyéb, mint a kurejshiták

---

[1]) Renan, *Histoire générale* p. 346—49, hol az irodalmi apparatus is található.

nyelvjárása; az arab nyelvtan nem egyéb, mint ezen dialektus használatának codificatiója. Ezen dialektussal ellentétbe helyeztetik egyrészről a *délarab*, vagy másként *jemeni* v. *himjár* nyelvjárás, mely valamennyi arab nyelvjárások között legtávolabb áll tőle, és lényeges megkülönböztető sajátságokat mutat fel (p. o. *mimmátió*), úgy hogy, elősegítve azon különféle történelmi traditió és kulturirány által is, mely a déli arabokat az éjszakiaktól elválasztotta, nyelvjárásuk önálló nyelvvé szilárdúlt, mely külön írásjegyekkel is bír; másrészről ellentétbe helyeztetnek vele a többi éjszakarab *(Modar)* törzsek nyelvjárásai egyenként, mint kevésbé tiszták és klassikusok.

Lássuk már most, mily állást foglal el az arab nyelvtudomány ezen a kureishitától különböző arab dialektusokkal szemben.

E részben constatálhatjuk azon tüneményt, hogy az arab nyelvészeti íróknak igen sokat köszönünk azon ismereteinkre nézve, melyeket a háttérbe szorított nyelvjárásokról bírunk, és e tekintetben az arab nyelvészeti irodalom a középkorban előnyösen különbözik még azon nyelvészeti iránytól is, mely az újkori nyelvészetben egészen a legújabb időkig uralkodott. Egyrészről, mint már kiemeltük, az arab nyelvtan egy kiváló törzs nyelvhasználatának volt codificatiója nemcsak, hanem a régi, egyéb törzsekből származó költők műveit, melyeket körülbelűl ugyanazon időben kezdtek írásba foglalni, midőn a nyelvtan kezdett megindúlni, mind kurejshita dialektuson foglalták írásba. A *Ḥamâsâ* nevű költészeti gyűjtemény, mely a legkülönbözőbb törzsekhez tartozó költők műveit foglalja magában, hol minden egyes költőről egyszersmind az is meg van mondva, mely törzshöz tartozott, csupa kurejshita nyelvtan szerinti alakokat tár elénk. Van egy külön gyűjtemény e czím alatt a «*Hudejl törzsből való költők versei*», mely gyűjtemény Kosegarten által adatott ki. [1]) Ezen gyűjteményen meg nem érzik, hogy nem kurejshita. A redactorok kurejshita kaptafára vertek mindent. De a mit a szerkesztők vétettek, azt kiigazította a traditió, melyet a kommentátorok őriztek, kik néha variansokban elötüntetik a dialektikus sajátságot. Egyéb téren is, különösen a lexikographák, mindenekfölött pedig a

[1]) *Carmina Hudsailitarum quotquot in Codice Lugdunensi insunt* ed. J. G. L. *Kosegarten*, London 1854.

TARTALOM.

kommentátorok által érvényesített traditió, megőrizték számunkra az arab nyelvjárások megőrizhető töredékeit, úgy, hogy a mit ma józan nyelvészek szoktak végezni, azt időszámításunk VII—IX. században megtették az arab nyelvészek is saját nyelvük dialektusaira nézve. Ily módon egynehány jellemző sajátságait bírjuk reconstruálni azon dialektusoknak, melyeket a kureishiták hegemoniája kiszorított.

Ezen nyelvtudományi nyereség elérése elősegíttetett egy különös körülmény által is, melyet fel akarok említeni. Valamint az arab nyelvtudomány fejlődésében, mint már érintettem, előkelő része volt a korán-magyarázásnak, úgy a dialektikus adatok fennmaradásában is a vallásos tudomány ezen ágának kell igen nagy érdemet tulajdonítanunk. A koránra nézve azt mondja többek között a muhammedán traditió, hogy *hét betű szerint (ʿala sabʿati aḥrufin)* nyilváníttatott. A vélemények nagyon eltérnek ezen traditió jelentésére nézve. Egész irodalom létezik ezen mondat magyarázatáról; körülbelül negyvenféle vélemény létezik jelentését tekintve. Az egyik magyarázat, melyről Nöldekével az a véleményünk, hogy mindenesetre hamis magyarázat [1]), de mely mint sok tekintélyes arab tudós véleménye épen ezen tanulmánynak keretében igen nagy fontossággal bír, az, hogy a koránban a legnevezetesebb arab dialektusok képviselve vannak. Melyik a hét dialektus, melyet a korán magában foglal, arra nézve megint eltérnek a vélemények. De ezen különbség nem változtat a dolgon. Elég a hozzá, hogy a «*sabʿat aḥruf*» alatt dialektusokat értenek, és pedig «nem oly értelemben, úgymond *Abû ʿUbejd*, hogy minden szót a hét dialektus szerint lehet olvasni, hanem hogy a hét dialektus a koránban el van szórva, úgy hogy van benne *ḳurejshita*, van benne *huḏejlita*, van *havâzin*-féle, van *déli arab* stb.» [2]) *Abû Shâmâ* véleménye szerint «A korán eleinte a kurejshita és a szomszédos tiszta dialektusokon nyilváníttatott; azután meg lett engedve az araboknak, hogy kiki saját szokott nyelvjárásán olvassa.» [3]) Az első magyarázat, mely az arabok között igen el

[1]) *Geschichte des Qorans* p. 40.

[2]) Némelyek szerint kizárólag éjszaki arabs dialektust találunk a koránban.

[3]) *Al-Sujûṭî Al-itḳân fî ʿulûm al-ḳurʾân* (Kairói kiadás 1279) I. köt. pag. 59.

van terjedve, és jelenleg is taníttatik, minthogy jól esik a jámbor muhammedánnak ezen magyarázat által biztosíttatni arról, hogy prófétája minden dialektusban jártassággal bírt, mondom ezen magyarázat a tudósokat arra indította, hogy a különféle dialektusokat tényleg kimutassák a koránban. Azért is igen gyakran találkozunk a kommentárokban oly megjegyzéssel, hogy ez vagy amaz szó x vagy y dialektus szerint van használva.

Al-Sujûṭi a koráni tudományokról írt nevezetes könyve *(al-itḳân fi 'ulûm al-ḳur'ân)* egy egész fejezetét, a 37-iket szenteli mindazon adatok egybeállításának, melyek a korán nem-kurejshita szavaira vonatkoznak, és egész nagy lajstromát közli az ily szavaknak.[1]) Legnagyobb része ezen adatoknak lexikographiai természetü, t. i. oly esetekre vonatkozik, midőn a koránban előforduló egyes szók nem kurejshita dialektusokból valók. Hogy a nagy halmazból csak egy pár példát vonjak ki, pl. a *sâmidûna* szóról, mely *Sûrâ* 53. v. 61. olvastatik, azt mondják, hogy délarab eredetü, mely nyelvjárásban a *samada* ige = énekelni; vagy p. o. ezen vershez *alam jab'asu-llaḏîna âmanû* a *Havâḏin* törzs dialektusa hozatik fel, hol a *ba'asa* ige = tudni, úgy hogy a vers azt mondja: valjon nem tudják-e azok, a kik igazhitűek, hogy stb. S. XII. v. 36. *a'ṣir chamran* alkalmával az *'Omân* dialektusa hozatik fel, melyben a *chamr* szó nem a bort jelöli, hanem a szöllőt, úgy hogy a mondat értelme: *Préseld ki a szöllőt*, míg a kurejshita szerint annyi volna, hogy a *bort*, mi nem adna helyes értelmet. Ezek mellett felhozatnak a syntaxisba való esetek is. P. o. *Vazavvagnâhum biḥûrin* (*S.* 44. v. 54. *S.* 52. v. 20.) «Nőül adtunk melléjük tündérszűzeket» a rendes kurejshita syntaxis szerint nem helyes, mert ott a *zavvagı* ige direct tárgyeseti vonzattal bír, míg az idézett vers szófűzése (hol az ige *bi* praepositióval vonzza maga mellé a tárgyat), jemeni szójárás. Felhozatnak hangtani sajátságok is. Ilyen p. o. mindazon eset, midőn a koránban egy verbum mediae geminatae alkalmával a tő utolsó megkettőztetett mássalhangzója nem ejtetik kétszer oly esetben, midőn a nyelv törvénye azt kívánja, hogy az ige vocalis nélkül végződjék. Ily esetekben a kurejshita nyelvjárás kétszer különkülön ejteti az illető mássalhangzót és a két egyenlő mássalhangzó

[1]) *Itḳân* etc. p. 165., 166., 167.

közé magánhangzót helyez, míg a temimita dialektus összeolvasztva ejti azokat és az írásban a teshdidet használja (a kettőzés jelét); p. o. *radda* igéből a VIII. alak imperf. 3. szem. a status apocopatus v. jussivusban a kurejshita dialektus szerint *jartadid*; a koránban előforduló *jartadd* vagy *jushâḳḳ-i* (59.4) e h. *jushâḳiḳ* (v. ö. 4.115, 8.18) a temimita dialektus sajátsága. Megjegyzendő, hogy sok helyen a koránolvasási traditió az ily idegen dialektusi reminiscentiát az által oszlatta el, hogy azt a kurejshita dialektus szerint emendálta; úgy hogy a nem-kurejshita olvasásmód az u. n. *lectio vulgatá (al-mashhûrâ)*-ból eltűnt, de felemlíttetik mint *lectio varians*. Példa erre a *jartadd* esete, hol a *mashhûrâ jartadid*-ot olvas. Egy másik igen érdekes példa a korán I. fejezetének 4. versét illeti: *Ijjâka na'budu va-ijjâka nasta'înu* «Téged imádunk és hozzád fordulunk segélyért.» Némelyek, mint *al-Bejḍâvî* említi, *na'budu* és *nasta'înu* helyett így olvasnak: *ni'budu, nista'înu*, a temimita nyelvjárás szerint. Nevezetes, hogy ezen olvasásmód tökéletesen megegyezik az úgynevezett vulgaris arab kiejtéssel, és azon alakkal, a melylyel ugyanazon szók a héber nyelvben bírnának, hol mint a temimita dialektusban és a vulgaris arabban az imperf. többes 1. személyének praeformativ ragja nem *na* mint a kurejshita és irodalmi arabságban, hanem *ni* (irodalmi arab *naḳtulu*, vulg. arab. *niḳtal*, héb. *niḳtôl*), oly jelenség, mely a sémi nyelvek történeti úgy mint összehasonlító nyelvtana tekintetéből igen fontos és érdekes. Egyátalán a temimita dialektusról bírt adatok sokszor mutatják azt, hogy ezen nyelvjárásban már találtatik az, a mit a vulgaris arabság újabb időben mutat fel. Igy p. o. e helyett *kalimâ* = szó, a vulgaris arab nyelv így ejt: *kilme*, ugyanazon ejtést találtam bizonyítva a temimita dialektusról.[1])

Némelykor a dialektikus sajátság nem a szó alakját, hanem annak használatát illeti. Igy p. o. ezen szó *ḥâl* állapot rendesen mint nőnemű használtatik; vannak azonban nem-kurejshita higâzi törzsök, melyek hímnemű főnévként bánnak vele. *Ka'b b. Zuhejr* Muhammed dicséretére szerzett és kezdete szerint *Bânat Su'âd*-nak nevezett *ḳaṣîdâ-jâban* a 8. versben azt mondja: *famâ tadûmu 'ala ḥâlin takûnu bihâ* «Nem marad meg azon állapotban, a mely-

[1]) *Ibn Ja'îsh Commentar zu Zamachshari's Mufaṣṣal* herausgegeben von Dr. *Jahn*, 1. füzet (Leipzig 1876.) 22. lap, 5. sor.

ben létezik» és a *hâl* szót kurejshita módon nőneműnek használja *(bihâ)*. *Ibn Hishâm*, a *'kasîdâ* kommentátora, ez alkalommal figyelmessé tesz arra, hogy vannak dialektusok, melyek hímneműként használják. [1])

Midőn a szoros értelemben vett törzsi élet az arabok között megszűnt és a muhammedán hódítás folytán városi életre adták magukat, természetszerűleg a törzs-dialektusok helyébe városi dialektusok léptek, melyek ellentétben állottak, a mint ellentétben állanak a mai napig, a sivatagban lakó beduinok arab nyelvjárásával. Az arab philologusok ezen különbségre is figyelemmel voltak és hébekorba följegyzik, hogy a városiak *(ahl al-amṣâr)* ilyen, a pusztaiak *(ahl al-bâdijâ)* pedig emilyen nyelvhasználattal élnek. [2]) Úgyszintén találunk följegyzéseket az egyes városokban divó dialektikus sajátságokra nézve. Találtam p. o. említést egy meglehetős régi írónál, *Abu-l-Farâg al-Iṣfahânî*-nál, arról, hogy *Selûr*-nek nevezik a syriai emberek azon halat, mely az irodalmi arab nyelvben *girrî*-nak neveztetik, és hogy *Durrakin*-nak nevezik a málvát *(al-chauch)* = *Δωράκιον* [3]). — A híres *Makâmâk* szerzője *al-Ḥarîrî* a VI. *makâmâ*-ban egy datolyanemről ezen elnevezést használja *al-nagvâ (va-natarû al-ʿagvata van-nagvata min nauṭihim)*; mire nézve a *makâmâk* egyik kommentátora, *al-ʿSherîschî*, azt jegyzi meg: «Sehol sem találkoztam ezen főnévvel, mint a rosz datolya elnevezésével; egy társam átkutatott minden munkát, a hol a pálma és a datolya nevei felsorolását vélte találhatni, de sehol sem találkozott ezen szóval. Véleményem az, hogy *nagvâ baṣrâ*-i nyelvjárás, nem pedig klassikus arab szó. *Al-Ḥarîrî*, mint odavaló ember, szülővárosának dialektusával élt ezen alkalommal, annál is inkább, mert minden város között *Baṣrâ*-ban találtatik a legtöbb datolyanem, úgy hogy legkönnyebben ők adhattak nekik mindenféle neveket.» [4]) A *damaskusi* dialektus egynéhány szavai

---

[1]) *Cemâleddîni Ibn Hishâmi Commentarius in carmen Ka'bi ben Zoheir Bânat Su'âd appellatum* ed. Ignatius *Guidi* Romanus (Lipsiae 1871) 73.1.

[2]) P. o. *al-Mejdânî Magma'al-amṯâl* (*Bûlâkî* nyomtatvány) II. köt. 271. l. ad proverbium «*auǵalu min Ṭufejlin*».

[3]) *Kitâb al-Aǵânî* I. köt. 28. l. 7.

[4]) *Les séances de Harîrî ed. S. de Sacy* 2. kiadás. I. köt. 62. l.

fölemlíttetnek *Dâ'ûd al-Anṭâkî*-nál a szerelemről írt könyvében. [1]) *Bâġdâd* lakosainak dialektusából fölemlíti *Ibn Challikân*, biographiai szótárának egyik helyén, hogy a *kâdâ* szót, mely különben a szótárakban nincsen felhozva, oly értelemben használják, mint a többi arabok a *gumlâ* szót [2]). *Jâkut* a geographiai iró, a *baġdâdî hajósok* nyelvhasználatáról is szól [3]). Hogy mily élénken foglalkoztak a művelt arabok az egyes országok és városok nyelvjárásaival, az onnét is kitűnik, hogy egy *Nûshirvân* nevű *baġdâdî* költő egy gúnyverset is írt az *'irâkiak* arab nyelvjárásáról, mely gúnyverset ugyanazon *Jâkût* jó terjedelmesen idézi. Ezen vers adatgyűjteményűl szolgálhat a hasonkorú *baġdâdî* nyelvjárásra nézve. A költőt ezen gúnykodásáért *'Jrâk ördögének* nevezték boszús kortársai *(Shejṭân al-'Irâk).* [4])

Ezen, a sokból kiválasztott példák is arra mutatnak már, hogy mily nagy figyelmet fordított a régibb arab nyelvészet a dialektusokra. Igen fontos, ámbár elég fáradsággal járó, kutatásnak tartom az idevaló adatok összegyűjtését az arab írókból. Az arab nyelvtudomány történetében ezen adatok és azon mód, mely szerint és azon czél, melyre az arab írók a dialektusokról nyújtott adatokat felhasználták, igen előkelő helyet kell hogy elfoglaljanak. De nemcsak szétszórt adatokat találunk az arab nyelvészeknél a dialektusokra nézve. Voltak közöttük olyan szellemes tudósok is, kik az általuk ismert adatokat felhasználták általánosabb természetű értekezésekre is, melyek egynémelyikének töredékeit fenntartotta számunkra *Gelâl al-Dîn al-Sujûṭî* az arab philologia encyklopaediájában, azon munkájában, melynek fontosságát az arab irodalomtörténetre nézve nem lehet eléggé bámulni *(al-Muzhir fî 'ulûm al-luġâ).* Igy többek között *Abu-l-Fatḥ 'Otmân ibn Ginnî* (megh. 392. h.), ki mint a *Hudejliták* divánjának, valamint *al-Mutanabbî* költő kommentátora hires, *al-Chaṣâ'iṣ* czímü nyelvészeti munkájában böven értekezik a dialektusokban előforduló használat alkalmazásának jogos vagy nem jogos voltáról a

---

1) *Tazjîn al-asvâk bitafḍîl ashvâk al-'usshâk* (kairói lithographia 1279.) 352. lapon.

2) *Vitae illustrium virorum ed.* Wüstenfeld. IX. köt. 94. lap.

3) *Lexicon geographicum ed.* Wüstenfeld. IV. k. 894. lap.

4) *Jâkût* e. h. I. köt. 187—188. lap.

klassikus arab irályban. Legtalpraesettebben szól a dialektusokról *Ibn Fâris* nyelvész a «*fikh al-luġâ*» (Canon linguae) czímü munkájában, melynek helyéről az arab nyelvtudományban a *Sujûṭi* által fennmaradt töredékek alapján egy külön értekezésben szólottam [1]), és melynek talán egyetlen fennmaradt teljes példányát szerencsés valék egy damaskusi könyvtárban fölfedezni. [2]) *Ibn Fâris* a következőkben foglalja össze a dialektusok különféleségére vonatkozó tapasztalatait :

««Az arab dialektusok egymástól való eltérése több irány«ban nyilatkozik, 1. találunk eltérést a vocálisok minőségére «nézve p. o. *nasta'înu* és *nista'înu ; a*-val *al-Ferrâ* szerint [3]) a *Ḳu«rejsh* és *Asad* törzsek dialektusában, *i*-vel a többi dialektus«ban; — 2. az eltérés némelykor abban nyilatkozik, hogy «az egyik dialektusban egyátalán nem jár valamely mással«hangzó mellett magánhangzó, hol a másik dialektus a mással«hangzót magánhangzó hozzájárulásával ejti; p. o. *ma'akum* «és *ma kum ;* — 3. a betűk felcserélésében, p. o. *ulâ'ika* és «*ulâlika ; anna* és *'anna ;* — 4. a *hamzâ* használatában, hol «más dialektus a *hamzâ*-t lágyítja *(taljîn al-hamzâ)*, p. o. «*mustahzi'ûna* és *mustahzûna ;* — 5. betűáttételben, p. o. *ṣâ'iḳatun* «és *ṣâḳi'atun ;* — 6. mássalhangzók elisiójában, p. o. *istaḥjajtu* és «*istaḥajtu ; ṣadadtu* és *aṣdadtu ;* — 7. úgynevezett gyenge *(mu'tall)* «hang használatában úgynevezett egészséges *(ṣaḥîḥ)* hang helyett «p. o. *ammâ* és *ajmâ ;* — 8. az *imâlâ* és *tafchîmban (imâlâ-*[*hajlitás-*] «nak nevezik azon különösen a *maġribî* dialektusokban divó szo«kást, hogy az *â* helyett egy *ê* felé hajló hangot ejtenek [4]), ennek «ellenkezője *tafchîm)* p. o. *ḳaḍa, rama* és *ḳadê, ramê ;* — 9. gramma«tikai genus-különbségben, p. o. némely dialektusban *baḳar* (borjú) «és *nachlâ* (pálmafa) hímnemű, másutt nőnemű; — 10. a rokon han-

[1]) *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern.* 3. füzet (Bécs, 1873).

[2]) L. Fleischerhez intézett *levelemet Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft.* XXVIII. köt. (1874) 162—167. lap.

[3]) A higra 207. évében megh. nyelvtudós és theologus.

[4]) Az *imâlâ*-nak nevezett hangtani sajátságról lásd dr. Grünert értekezését : *Die Imâla, der Umlaut im Arabischen* (Bécs, 1876. a csász. akadémia értekezései között. LXXXI. köt. deczemberi füzet.)

«gok egybeolvasztásában vagy szétválasztásában, p. o. *muhtadûna*, «hol a *t* és *d* nincsenek egymásba olvasztva, és *muhaddûna*, hol «egygyé olvadtak; — 11. ez esetragok használatában *(i'râb)*, p. o. a «tagadó *mâ* néhol accusativussal jár, máshol nominativussal *(mâ «Zejdun ḳâ'imun* és *ḳâ'iman)*; az *inna* kötszót, mely a klassikai «nyelvhasználat szerint accusativussal *(ismu innâ)* jár, némely «dialektusok nominativussal construálják: *inna hâḏâni* e helyett: «*inna hâḏejni*; — 12. a többesszám alakjaiban p. o. *asîr* fogoly «többesszáma *asra* és *usâra* nyelvjárások szerint; — 13. hangugra-«tásban *(ichtilâs)*, hol a klassikai nyelv ezt nem alkalmazza *(taḥkîḳ)* «p. o. *ja'murukum* és *ja'murkum*[1]; *'ufija lahu* és *'ufja lahu*; — «14. a nőnemű végzetre nézve; némely dialektus a klassikai *t* «helyett csupa *h*-t használ (illetőleg a *t*-t elhagyja és a megelőző «magánhangzót megnyújtja),[2] p. o. *amâ* és *amat*; — 15) a ma-«gánhangzók mértékére nézve p. o. *unẓur* (parancsoló mód) és «*unẓûr* rövid v. hosszú *u*-val; — 16. a szók ellentétes jelentésében «p. o. *vaṯaba* ige az éjszakarab nyelvben annyi mint *ugrani*, a *ḥimjar* «nyelvjárásban pedig *leülni* (héb. jâshabh.) Ezen utóbbi dialektusi «különbség egykor nagy szerencsétlenségnek volt oka. *Zejd b.* «*'Abd Allâh b. Dârim* ugyanis egy hmijarita király udvarán élt; «egyszer a királyt vadászatra kísérvén, egy magas hegyhez értek. «A király így szólván hozzá: *ṯib*, azaz a himjar dialektus szerint: «tessék helyet foglalni», amaz a maga dialektusán értette, hol «ezen felszólítás értelme: ugorjál le. «Látni fogod ó király», «mondá ekkor *Zejd*, «mennyire vagyok képes neked engedelmes-«kedni.» És csakugyan leugrott a hegyről és szörnyet halt. Midőn «a királyt a félreértés tekintetében felvilágosították, így szólott: «*man dachala Ẓafâri ḥammara* «Ha *Ẓafârba* jösz, himjárizálj», a «mi közmondássá lett.»[3]

[1]) Erről is az áll a mit fennt a *nista'in*-ra nézve megjegyeztem; a nem klassikai nyelvjárás ez esetben megegyezik a vulgaris arab és héber használattal.

[2]) Épen úgy a vulgaris arabban, hol a nőnemű végzet magában állva mindig *â* a klassikai *at* helyett, mint a megfelelő héberben ה ָ, a régi ת ַ csak a status constructusban van meg.

[3]) Ezen történetke igen gyakran idéztetik, megvan többek közt *al-Gauharî* szótárában is mind a *vṯb* mint a *ḥmr* czikkben (I. 108., 309, lapokon), *Gesenius* is felhozza az Ersch- és Gruber-

Eddig *Abu-l-Ḥasan ibn Fâris.* [1])

Az arab törzsek különféle szójárási nyelvszokásaira nézve igen fontos egy adat az, melyet legtüzetesebben *al-Ṯaʿâlibî «A nyelv törvénye»* czímű munkája XV. könyvének 30. fejezetében találunk egybeállítva. [2]) A *Tamîm* törzsnek szójárási sajátsága az, mit *kashkashâ*-nak szoktak nevezni, és abban áll, hogy a nőnemű második személy ragját nem — *ki*-vel, hanem *shi*-sel képezik; így pl. *biki* (veled) helyett így mondanak: *bishi.* E szerint olvassák a koránt is. P. o. *Sûrâ* XIX. v. 24. *ḳad ǵaʿal rabbuki taḥtaki sarijjan* (Istened alattad patakot készít) helyett így olvasnak: *rabbushi, taḥtashi.* A *Bekr* törzs ugyanezen ragot *si*-nek ejti és abû*ki*, ummu*ki* (atyád, anyád, nőn.) helyett abû*si*, ummu*si*-t ejt; e szójárási sajátságot *kaskasâ*-nak nevezik. [3]) A *Ḳuḍâʿâ* törzs az *anna* kötőszót (= quod) *ʿanna*-nak ejti *ʿajn* előhanggal, a mit *ʿanʿanâ*-nak neveznek; így pl. azt mondják: *ẓanantu, ʿannaka ḏâhibun* (= azt gondoltam, hogy távozol) e. h. *annaka.* [4]) Az arab félsziget *Shiḥr* és *ʿOmân*-nak nevezett részeiben azon nyelvsajátság járja, melyet *al-lachlachlânijjâ*-nak neveznek és abból áll, hogy *mâ shâʾa — ʾllâhu* (a mit Allâh akar) helyett így mondanak: *mashallâh* (mi a mai vulg. nyelvben általános ejtés). A *ḥimjar* arabok nyelvsajátsága az úgynevezett *ṭumṭumânijjâ* vagy (néhány, így a cambridgi régi kézirat szerint): *ṭamṭamanijjâ*, mely abból áll, hogy az *al* articulust *am*-nak ejtetik. [5])

---

féle encyklopaediában az *Arabische Sprache* czikkben. *Al-Mejdâni* példabeszéd-gyűjteményében (ed. *Bûlâḳ* II. köt. 217. lap) a példabeszéd rendes magyarázata mellett még egy másik értelmezése is felhozatik: «A ki *Ẓafâriba* jő, öltsön magára vörös szinű ruhát» (mint ottan szokás), t. i. a *ḥammara* ige nem a *Ḥimjar*-ból, hanem az *aḥmar* (vörös)-ből van származtatva.

[1]) *Muzhir* I. köt. 124—125. lap.

[2]) *Fiḳh al-luǵâ* ed. *Roshejd Dâḥdâḥ* 60. lapon.

[3]) Másutt p. o. *al-Muzhir* I. köt. 109. lapon ezen nyelvsajátság úgy közöltetik, hogy a *Rabiʿâ* és *Moḍar* törzsek a *k* hangot nem az *sh*-el cserélik fel, hanem mindakettőt együtt ejtik, p. o. *bikish, ʿalejkish*, e. h. *biki, ʿalejki.* Hasonlóképen a *kaskasâ*-ra nézve.

[4]) Ezen hangcseréről lásd *al-Muzhir* I. köt. 223. lap. *Ḥarîrî Maḳâmât* 2. kiad. 368. lap.

[5]) Ezen nyelvsajátságról bővebb értesítést találhatni a következő helyeken: Botta *Relation d'un voyage dans l'Jemen* (Paris 1841.) 141. lapon; *Journal Asiatique* 1843. II. 381. l. 1849. II.

2. A népnyelv.

A fönntebbiekből azt látjuk, hogy a dialektusok irányában az arabok nyelvtudománya elég méltányosan viseltetik, és hogy józan irányának köszönjük azon adatok fennmaradását, melyek az arab dialektusok sajátságaira vonatkoznak. Nem ilyen kedvező állást foglal el a népnyelv irányában.

Mint minden nyelv terén, úgy az arabnak terén is a népnek és a köztársalgásnak nyelve lényegesen különbözik a nyelv azon alakjától, melyben írásba van foglalva, az úgynevezett irodalmi nyelvtől. Az irodalmi nyelv az, melyet rendesen elég roszúl *ó-*, vagy kevésbé roszúl *irodalmi* arab nyelvnek (Alt- v. Schriftarabisch), a nép nyelve az, melyet roszúl *új-* vagy jobban *vulgaris* arabnak szoktak nevezni. Hogy miben áll a kettő közötti különbség annak fejtegetése ezen értekezésembe nem tartozik. Mielőtt azonban az arab nyelvtudomány állásáról szólanék az arab népnyelv irányában, mégis röviden akarnám jelezni azon állást, melyet az európai nyelvtudomány ezen kérdéssel szemben elfoglal. Erre nézve két irányt kell kiemelnem. Az egyik az, melyet Németországban legállhatatosabban a tudós *Wetzstein*, volt damaszkusi porosz főconsul, képvisel és melynek legelső képviselőjeként az öreg *Adelungot* lehet említeni. [1]) Wetzstein véleménye az, hogy az úgynevezett irodalmi arab nyelven soha arab ember nem beszélt és hogy a régi szövegek vocalisátiója nem képviseli az arab nyelv kiejtését a VII. században. Ezen vocalisatió azon körülménynél fogva támadt, hogy a régi költemények és a korán szövegének dallamszerű előadása alkalmával a dallamos rythmus előállítása czéljából szükség volt teljesebb vocalismusra, különösen magánhangzós végű szavakra. Később a higra II. századában, midőn a hangzójeleket a korán írott szövegében kiírták, a prózai írott nyelvnek is általános vocalisatiójává vált ezen rendszer, a nélkül azonban, hogy aköznyelvre valaha befolyást gyakorolt volna.

---

346. l. *Jákút* II. köt. 237. l. 13. v. *Ḥarîrî Durrat algavvás* ed. Thorbecke 183. lapon. De Sacy *Anthologie grammaticale arabe* (szöveg) 63. lapon.

[1]) *Mithridates* I. köt. 384. l. v. ö. Renan *Histoire générale des langues sémitiques* 399. lap.

Csak a grammatikusok vonták le e rendszerből nyelvtörvényeiket, melyeknek adatai nem az élő nyelvből valók. [1]) Hasonló nézetet nyilvánít *Sprenger Alajos.*[2]) Szerinte is az *i'râb*, azaz a főnévi esetragok és az igei módkülönböztető ragok, melyeknek létezése leginkább különbözteti meg az irodalmi nyelvet az élő nyelvtől, nem élő és szerves alkatrészei az arab nyelvnek, hanem csak a grammatikusok mesterséges találmányai, és származásukat csakis a széphangzat következményeinek köszönik. «A társalgásban már a klassikus korban elhagyták az *i'râb*-ot és némelykor rövid magánhangzókat is kilöktek a szók testéből, sőt magában a koránban is előfordúlnak esetek, midőn a rím kedveért nemcsak az *i'râb*-ot, hanem a nőnemű *t*-t is az *i'râb* előtt elhagyják. Épen úgy, mint a franczia nyelv — úgymond tovább Sprenger — ünnepélyes beszédben hallatja az *e muet*-et, épen úgy élénkíttetett és nyújtatott a szó az arabok költészeti előadásában hangzós végzetekkel. Ezen jelenség az arab nyelv egy másik sajátságával függ össze; gúny vagy méltóság kifejezésére az arabok hosszú szókat szeretnek; Omayya *Allâh* helyett *Ṣalṭîṭ*-ot használt ez okból és napjainkban a konzult *Konsûlus*-nak nevezik. Az *i'râb*-ra nézve csak ritkán uralkodott egyetértés. Ezer meg ezer variánsa van a korán szövege *i'râb*-jának. Hogy az egyöntetűséget helyreállítsák, a grammatikusok körmönfont rendszert találtak fel és mindenki azt az *i'râb*-ot tartotta helyesnek, mely a maga rendszerébe beleillett. Ily módon találtak fel finomságokat, melyekről a nép soha sem álmodott és egy *tiszta* arab nyelvet construáltak, mely csak saját fejükben létezett.» Igy *Sprenger*.

Nem lehet itten czélom a fenntidézett két nagy tudós állításainak kritikájába bocsátkoznom, mert jelen dolgozatom nem annyira az európai tudósok véleményeit akarja ismertetni, mint inkább az arabokéit. Wetzstein állítása ellenében csak annyit akarok megjegyezni, hogy nézete alapján alig lehetne megmagyarázni azon következetes rendszerességet, mely a szerinte csak segédhangzók szerepét viselő eset-ragokra nézve uralkodik. Ha csakugyan segédhangzók volnának, miért van

[1]) *Sprachliches aus den Zeltlagern der syrischen Wüste.* Mitgetheilt von Dr. J. G. *Wetzstein* 130. l. (Különnyomat a Zeitschr. d. D. M. G. XXII. kötetéből, 1868.)

[2]) Sprenger *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus.* (Bern 1875.) 280—82. lap.

épen a genetivusnál mindig *i*, az accusativusnál mindig *a*, a nominativusnál mindig *u* használva? Nem a prózai szövegek vocalisatiója szülte az esetragozás törvényét, hanem megfordítva: a létező esetragozás tudatossá válása szülte, mint fönnt (316. lapon) láttuk a vocalisatió feltalálását. Az úgynevezett vulgaris nyelvre nézve a helyes álláspont az, hogy ez egy későbbi foka az arab nyelvfejlésnek, melyet az úgynevezett irodalmi arab nyelv, mint élő nyelvtörténeti fok ép úgy előzte meg, mint megelőzte a *latin nyelv* a román nyelveket. Valamint a franczia nyelv a latin esetragozást meghaladta és a római syntesist analysissé fejlesztette, csinálván *hominis*-ból *de l'homme*-ot, ép úgy oldotta fel a mostan élő arab nyelvfok a régi *ragulin*-t *metâ'-r-ragul*-ra; valamint a latin *scrip-si*-ből franczia *j'ai écrit* és az ó-görög *βουλευ-σω*-ból *μελλω βουλευειν* lett, úgy lett a régi arab *aktub-u*-ból *biddî aktub* v. *bi-aktub*. Hogy a sémi nyelvek történeti fejlődése csakugyan azon uton haladott, mely az ó-arab nyelvformától az új-arab nyelvformára vezet, az onnan is kitűnik, hogy az Ó. T.-ban képviselt héber nyelvalak tökéletesen a vulg.-arab nyelvvel áll egy nyelvtörténeti fokon, de nem a nélkül, hogy egynehány ősrégi nyelvmaradványban a régi arab nyelvvel analóg nyelvtények elő nem fordúlnának.[1]) A régibb héber nyelvalak maradványai a legjobb bizonyítékok az úgynevezett ó-arab nyelvalak természetessége mellett.

Még egy másik igen hathatós bizonyíték azon nézet mellett, hogy az irodalmi arab nyelv a maga gazdag vocalismusával csakugyan természetes nyelv volt és nem pedáns nyelvtudósok által faragott valami, azon kimutatható tünemény, hogy ezen nyelven csakugyan beszéltek és beszélnek mai napig is az arab nyelvbirodalom egyes provincziáiban. Első helyen akarom említeni a következő adatot, mely *Al-'Abdari* «magribi útazásában» *(Al-rihla al-ġarbijjâ)* található, és az Escurialban levő kézirat szerint *Vincent* franczia tudós által ismertetettett.[2]) *Al-'Abdari* ezen adatban beszéli, hogy a *Barkâ* körül lakó arabok az ő idejében teljesen a grammatika nyelvén beszéltek és hogy nem éltek a

[1]) V. ö. Ballagi-Goldziher: A héber nyelv elemi tankönyve (Pest, 1872.) 122. és 143. lap.

[2]) *Journal asiatique* 1845. I. köt. 406. lap.

rendes *mağribîn* nyelvjárással, hogy az igeragozásban a teljes régi arab formákat használták (p. o. *-ûna* ragot az impf. több. 2. és 3. hímn. személyében e helyett *û*, mint a vulg. arab és héberben), és hogy útazónk beszédét rendesen kicorrigálták a régi grammatika szerint, hogy ha ő vulgaris kifejezésmóddal élt. De még a legújabb időben is, a tudós világ meglepetésére, *Palgrave* Gifford, híres útazó, fölfedezett Közép-Arábia fennsíkjában nagy tartományokat, melyekben a régi grammatikai arabság élő használatban van. «*Higâz*-«ban és *Jemen*-ben, még inkább pedig *Aegyptusban* és *Syriában*, «de leginkább *Bağdâd*-ban és *Moszul* ban» — úgymond Palgrave «Arábiáról szóló útazási munkájában — [1]) «a nyelv, a mi a végezeteket, a hangsúlyt, a szókincset illeti, persze nagyon hiányos, «helytelen és romlott, nem is dialektusa, hanem teljes elfajulása az «arab nyelvnek mind hangtani, mind mondattani tekintetben, és «még azok is, kik tanulmányaiknál és műveltségüknél fogva azon «állapotban vannak, hogy aljas tájszólásokat és hibás kifejezé-«seket kikerüljenek, nyilvános beszédükben és társalgásukban «sokat tüntetnek elő azon szegénységből és mesterkéltségből, «mely minden természetellenes productumot jelleme ez, és ennél-«fogva kevés élvezetet nyújt az ily beszéd meghallgatása. — «Ellenben Gebel Shomerben és Felső- s Középső-Negd egész «területén ennek ellenkezője fordúl elő. Ezen területeken a leg-«kisebb rongyos gyerek, mely az útczákon futkos, a legtisztább «irodalmi arab nyelven gagyog, melyet valaha de Sacy tanúlmá-«nyozott és Sibavejhi (a szerző szerint: *Sibavijah* sic!) tanított!» Tovább: «Irodalmi arab nyelven beszélnek ma Gebel *Shomer*-ben, «*Ḳâsim*-ban, *Sedejr*-ben, *Voshêm*-ben és *'Aareḍ* éjszaki felében. «Tovább délfelé a *ḳaḥṭâni* szójárás emelkedik túlsúlyra szabályos «fokozatok szerint, a klassikus vagyis ismailitikus szójárás fölött, «mely *'Omân*-ban tökéletesen meghódítja a tért.» Mindezen jelenségekből, melyeknek hitelességét kétségbe vonni senkinek joga nem lehet, Palgrave azt következteti, hogy az úgynevezett irodalmi nyelv nem a grammatikusok műve, hanem hogy az az arab nyelv legeredetibb élő formája, mely ott, hol egyébként is az arab népjellem legtisztábban tartotta fenn magát, megmaradt előke-

[1]) *Narrative of a Years Journey through Central and Eastern Arabia* I. köt. 310. lap (német kiadás I. 237.)

lők szájában épen úgy, mint alsóbb ranguakéban, melyet műveltek és műveletlenek egyaránt használnak kizárólag, egymástól távol eső vidékeken és oly tájakon, a hová a nyelvészeti puristáknak még csak nevei sem hatottak soha és hol parasztok és tevehajcsárok nem azért beszélnek ezen nyelven, mert a nyelvtan úgy követeli, hanem mivel őseik soha másként nem beszéltek.[1]) Palgrave képviseli tehát, mint látjuk, legtüztesebben azon irányt, mely a Wetzstein-Sprenger-féle felfogással homlokegyenest ellentétes állást foglal el. Ő az arab köznyelvet tartja mesterkéltnek és ezen tekintetben — mint kitűnni fog — magoknak az arab nyelvtudósoknak tévedésében osztozik. Ámbár azt, a mit az arab nyelvjárásokról állít[2]) el nem lehet fogadni, mindamellett az irodalmi arab nyelvről kimondott nézete tökéletesen helyes.

Mindezen adatokból az világlik ki, hogy az arab grammatika nem mesterkélt rendszer, melynek a nyelv eleven fejlődésében alapja nincsen — mint azt *Wetzstein* és *Sprenger* állítják — hanem a nyelv szerves életéből levont törvényeknek összessége.

De másrészről tagadni nem lehet, hogy az, a mit Wetzsteinék az egyedüli és kizárólagosan természetes arab nyelvformának tartanak, a mit Palgrave az arab nyelv elfajulásának mond, és a mit a tudományos nyelvszemlélet az arab nyelv történeti tovafejlésének kell hogy nézzen, mondom, hogy az úgynevezett vulgaris arab nyelvforma már nagyon régen, körülbelül azon időben, melyben a grammatika alapjai vettettek meg, állott elő. Hiszen az arab grammatika történelmileg véve nem egyéb, mint egy védbástya az elharapódzott nyelvkopás ellen, melyet a vallástudósok nem szerettek a szent könyv olvasásánál alkalmazásban látni. Hadd hordja a vallás alapkönyve az archaismus bélyegét homlokán! így gondolkodhattak, midőn az ős kurejshita nyelvet codificálták.

Nem lesz minden érdek nélkül, ha — minthogy ez eddig tudtommal nem történt, — egybeállítok nehány adatot arra nézve, hogy a vulgaris nyelv már azon időben, midőn a grammatika rendszere keletkezett, dívóban volt az arab *irodalomban*, sőt hogy egyes sajátságait már Muhammed idejéből lehet kimutatni.

---

[1]) Palgrave u. o. 312—313. lap. (Ném. kiad. 239.)

[2]) Lásd különösen e. h. II. köt. 133. lap (ném. ford. 102. l.)

A vulgaris nyelv a mutató névmást ily alakban használja: *deh, dih* (héber: *zeh*), a klassikus nyelvben megfelel ezeknek: *hâdâ, hâdihi.* Muhammed korából való egy mondatban találjuk ezt: *farubbama achragta dih valam tuchrig dih.* [1]) Ebből az következik, hogy a mutató névmás vulgaris alakja már akkor is létezett a nép nyelvén. — Később *Ru'bâ b. al-'Aggâg* költő, ki a *higrâ* 145. évében halt meg és maga is nyelvtudós volt, hasonlólag egy versében a mutató szónak ezt a *deh* alakját használja: *illâ deh falâ deh,* mely verssor arab példabeszéddé vált és mint ilyen fel van hozva *al-Mejdânî* gyűjteményében. [2]) Hogy mily kevés érzéke volt a későbbi nyelvészeknek és kommentátoroknak a nép nyelve iránt, az onnét is kitűnik, hogy ezen példabeszéd magyarázásában a legfurcsább ötletekre vergődnek; némelyek a *deh*-t perzsa szónak tartják, csak arra a gondolatra nem jutnak, hogy a nép nyelvén van ezen *deh* szó.

Épen úgy nagyon régi időben találkozunk a mai vulgaris nyelv azon sajátságával, hogy *ḍ* helyett csupán *d* ejtetik, például *dahikta ilajja dahikatan* e. h. *ḍahikta,* mint a kommentátor megjegyzi. [3])

A kérdő névmás a vulgaris nyelvben szintén különbözik a klassikus *mâ*-tól, mely abban, mind kérdő, mind tagadó szó. A syriai nyelvjárásban *shu*-t mondanak és ezen alak *Nûshirvân*-nak, »Jrak ördögének« fenntidézett gúnyversében a *bâgdâdi* idiotismusok között is fel van hozva. [4]) Az aegyptusi és *maġribi* vulgaris nyelvjárás kérdő szóul ezt használja: *êsh,* a mi elemezve annyi mint *ejj shej (ejju shej'in)* »melyik dolog«. Ezen *êsh*-sel — eltekintve vulgarisáló szövegektől, mint az Ezeregyéjszaka — az *'abbasid* khalifák idejében is találkozunk, p. o. *êsh hâdihi-l-ashjâ* vagy *êsh jahmiluka 'ala hâ-la-l-sachaf.* [5]) Az irott szövegben rendesen ايش-nek van ezen alak írva.

A vulgaris nyelv nagyon szereti a deminutiv alakokat használni. Damaskusban soha se mondják *karîb* közel, hanem

[1]) *Al-Buchârî Recueil des traditions musulmans* ed. L. Krehl, II. köt. 70. lap. 5.

[2]) *Magma 'al-amtâl* I. köt. 38. lap.

[3]) *Al-Mejdânî ibid.* II. köt. 308. lap.

[4]) *Jâkût.* I. köt. 187. l.

[5]) *Kitâb al-aġânî* XX. köt. 47. lap. 10. ibid. 90. lap. 20.

kicsinyítő alakkal *'urejjib* = közelke (a *ḳ* hangot nem ejtik); *szêp* Aegyptusban mindig *kurês (kurejjis)* deminit. ebből *akvas; kicsi* = *ṣoġajjir* kicsike e. h. *ṣaġîr*. Igy ha *víz*-et akarnak mondani *mâ* helyett *môjê*-t *(muvejhê)* mondanak = *vizecske*, ha sok vízről volna is szó. Ezen *môjê* alakkal találkozunk már a traditióban is. [1])

Szintúgy régi időből van nyoma a vulgaris nyelv azon sajátságának, hogy a nőnemű képző régi alakja (*ä* = héber ת = t) puszta hosszú *â*-vá gyengül, mint ezt a bibliai héber nyelvben is így látjuk, melyben a nőnemű képző ה ָ és csak a szócsoportban (stat. constr.) és régi tulajdonnevekben őriztetett meg a régi *at* képző. Van t. i. egy régi arab példabeszéd *iḥtalib farva*, melynek bökkenője elvész, ha a *farvâ* nőnemű név a régi alakban *(farvatan)* ejtetnék. Az t. i. e példabeszédben a bökkenő, hogy a *farva* szó lehet nőnemű névszóalak, lehet azonban ige is a paranrsoló módban, ezen gyökből *rava* (روى) a *fa* kötőszócskával ellátva (írva így: فارو ejtve: فروة — A *siṭṭâ* vulgaris alak e. h. *sejjidâ* már a IX. századból van kimutatva; a klassikus nyelven író költők között használja későbbi időben *Behâ al-Din Zuhejr* ezen alakot *sittî* asszonyom e. h. *sajjidatî* [2]) *Nöldeke* figyelmeztet ezen vulgaris alakokra, mint már régibb időben kimutathatókra: *bû* e. h. *abû* (atya); *îd* e. h. *jad* (kéz; *gibhu* e. h. *gi bihi* (hozd el); *hônâ, hôlâ* e. h. *hâhunâ* (itt); *ḣaulâ'i* (ezek) stb. [3])

Még azokra nézve is, kik a régi nyelv letéteményeseiként szerepeltek, a tradátorokra és grammatikusokra nézve, akadunk oly adatokra, melyek azt bizonyítják, hogy maguk is vulgarísáltak. Az «Énekek könyvében» p. o. *Ḥammâd* tradátorról, kia muhammedán számítás II. századának elején élt, beszéltetik, hogy egykor *Velîd b. Jezîd* udvarán az ott élődő költők fejére, valahányszor verseiket recitálták, ráolvasta honnét lopták. Midőn ő maga előállott, hogy verset mondjon, az egyik költő «Hogyan lehet ilyen beszédet», úgymond, «a khalifa előtt elmondani, hiszen ez csupa nyelvtani

[1]) *Al-Navavî* kommentárja *Muslim* traditiógyűjteményéhez (*bûlâḳi* nyomtatvány) V. köt. 130 lap.

[2]) Lásd költeményeinek cambridgei kiadását (1876.) ed. *Palmer* 32. lap.

[3]) *Al-Mejdâni* I. köt. 179. lap.

[4]) *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, XXIX. köt. (1875) 332. lap.

hiba.» Ekkor *Ḥammâd* így szólt: «Tudod, kis öcsém, én a vulgaris nyelven *(al-'âmmâ)* beszélek.» [1]) Az *ummajád* khalifák idejében, midőn a nyelvtan megalapítása javában indúlt, ezen nyilatkozat szerint a vulgaris nyelvet már élesen megkülönböztették a klassikai nyelvtől. Későbbi időből *Abu-l-Naḥḥâs* nyelvészről azt mondja életírója, hogy «senkivel a grammatika szerint nem beszélt, hanem a köznép nyelvén *(bi-luġat al-'avâmm)* és az *i'râb*-ot tekintetbe nem vette *(lâ jurâ'i-l-'i'râb)* [2])

Mindezen adatokból az tűnik ki, hogy a vulgaris nyelven beszéltek már Muhammed és az *ummajjád* khalifák idejében, a klassikai grammatika megalapítása korszakában.

Nézzük már most, mily állást foglal a grammatikusok tudománya a vulgaris nyelv irányában? Legczélszerűbben fogunk eljárni, és kérdésünk megvilágításának jó szolgálatot fog tenni, ha mindenekelőtt egybeállítjuk azon műszavakat, melyekkel régi időtől kezdve mai napig egyrészről a grammatikai nyelvet, másrészről a köznyelvet nevezik. Ezen nevekből leginkább tűnik ki az, hogy az arab nyelv két fokának egymáshoz való viszonyát hogyan fogták és fogják fel.

A grammatika szerinti nyelv elnevezései a következők:

a) Al-luġâ al-faṣîḥâ vagy *al-fuṣḥa* tulajdonképen lefordíthatlan kifejezés. Legközelebb járna az eredeti jelentéshez, ha így fordítanók : a világos vagy pedig ékes nyelv.

b) Al-luġâ al-aṣlîjjâ a törvényszerű nyelv; oly emberről, ki képes ezen nyelven beszélni, azt mondják *jatakallam 'ala-l-'uṣûl* = a principiumok, azaz nyelvtörvények szerint beszél, *'ala ḳavâ'id al-naḥu.* Ide tartozik ezen elnevezés is : *al-kelâm al-naḥuî* = grammatika szerinti beszéd, valamint a középkorban a latin nyelv a vernacularis román nyelvjárások ellenében *lingua grammatica*-nak neveztetett. [3])

c) Ibn Chaldûn azon helye, melyet alant bővebben fogunk idézni, *luġat Moḍar*-nak, azaz az *éjszakarab törzsek* nyelvének,

---

[1]) *Kitâb al-aġânî* V. köt. 165. lap.

[2]) *Al-Kutubî Fawât al-wafajât* (ezen munka *Ibn Challikân* biographikus munkájának kiegészítése) *bûlâki* nyomtatvány II. k. 215. lap.

[3]) Comparetti *Virgil im Mittelalter* (német ford.) 173. lap.

közelebbről azon nyelvformának, melyen a régi tiszta *Modariták* beszéltek, nevezi.

d) Al-luğâ al-ḳadîmâ = a régi nyelv megkülönböztetésül az új nyelvtől, (l. alant.)

e) Al-'arabbîjjâ al-maḥḍâ = a tiszta arab nyelv, melyen a korán van írva. Ezen név nem annyira a nép nyelvétől, mint inkább egyéb, különösen déli arab nyelvjárásoktól különbözteti meg a korán nyelvét. [1])

A köznyelvet ekképen nevezik:

a) Al-'âmmâ = lingua vulgaris vagy *luğat-al 'avâmm* = lingua vulgi, ez a legközönségesebb neve a nyelvtudományi irodalomban.

b) Al-luğâ al-muṣṭalaḥâ (scil. *'alejhâ*) v. *al-iṣṭilâḥ*. Ez egy igen érdekes elnevezés, a melyet a mai nap leggyakrabban használnak a köznyelv megkülönböztetésére a *fuṣḥâ*-tól. Annyit jelent: *conventionalis nyelv*, oly nyelv, melyet mesterségesen készítettek.

c) Al-luğâ al-mundarigâ = a forgalomban levő nyelv, a köznyelv; (lingua vernacularis).

d) Al-'arabî al-gedîd = új-arab nyelv. Ez utóbbi nem oly név, melyet használatban találtam az irodalomban vagy a nép nyelvén s csak a teljesség végett hoztam fel. Találkoztam vele ugyanis *Ibn Baṭûṭâ* útleírásának egy helyén, hol a következőt beszéli el. *Jeznîk* (Nicaeá)-ba érkezvén, nem társaloghatott a lakókkal, minthogy ő nem értett törökül, az odavalók pedig nem tudtak arabul. De egy *faḳîh*-hoz utasították, oly emberhez, kinek állásánál fogva ex offo kell arabúl tudni, és a ki a nicaeabeliek előtt mindig dicsekedett arab tudományával. Midőn útazónk megszólította arabúl, azt tűnt ki, hogy *faḳîh* uramnak bizony fogalma sincsen a muhammedanismus lingua canonica-járól. Midőn hazugságát szemére hányták, így mentegetődzött: «*Ishân 'arabî kuhnâ migûjend, ve-men 'arabî nau midânem*» «Ők a régi arabot beszélik (mint *Ibn Baṭûṭâ* magyarázólag hozzáteszi: *al-'arabî al-kadîm*), én pedig az új-arab nyelvet *(al-arabî al-gedîd)* értem.» [2])

Ha az épen felsorolt elnevezésekből következtetést akarunk

---

[1]) *Al Sujûṭî al-Muzhir fî 'ulûm al-luğâ* I. köt. 15. lap.

[2]) *Voyages d'Ibn Baṭûṭâ* ed. Defrémry és Sanguinetti (Paris) II. kötet, 327. lap.

vonni arra nézve, hogyan fogja fel az arab nyelvtudomány az arab nyelv két fejlődési fokának egymáshozi viszonyát, úgy csak az utolsó helyeken említett nevek mutathatnának arra, hogy a nyelvtörténeti fejlődés szempontja alatt nézik azokat. De, mint már kiemeltem, az «*ó-* és *új-arab*» elnevezések nem bírnak átalános kelettel. Leginkább tekintetbe jőnek az *a)* és *b)* alatti nevek. Ezek kettőre mutatnak; *először* arra, hogy csakis az irodalmi arab nyelvet tekintették természetszerűnek, törvényesnek, a köznyelvet pedig egyéni akarat, conventió folytán keletkezettnek nézik — tehát épen Wetzstein és Sprenger állításának ellentéte — ; hogy *másodszor* nem tartották *művelt* nyelvnek, sőt épen ellenkezőleg *parasztnyelvnek* tartották és tartják, mely csakis a plebs szájába való és melytől a jobbaknak *(al-chavaṣṣ* opp. *al-ʿavâmm)* tartózkodniok kellene. Azért is dicsérettel emeltetik ki egy helyen, hogy *al-Hîrâ* város szolgai osztálya az urak nyelvén beszél. [1]) Alkalmasint ezen városban az *Abbâsidák* idejében, midőn ezen nyilatkozat tétetett, a nyelvfejlődés még nem jutott azon fokig, a melyet az arab köznyelv képvisel.

Innen jő a megvető hangulat is, melylyel a grammatikus arab az *ʿâmma* irányában viseltetik. Valódi nyelvtudós, ha alkalma van erre, soha az *iṣṭilâḥ* nyelven nem beszél, hanem egészen a mai napig a grammatika nyelvén. Damaszkusban való tartózkodásom alkalmával egyik jóakaróm, a tudós *Makarius* érsek, kinek nevét csak a hálás visszaemlékezés szavaival említhetem, soha a világért sem beszélt volna velem más nyelven, mint a tudós grammatika nyelvén, és midőn kijelentém neki, hogy igen lekötelezne, ha a köznyelven társalogna velem, minthogy útazásom egyik főczélja a vulgaris dialektusok elsajátítása, bámulattal nézett reám, nem bírván megmagyarázni magának, hogyan törekedhetik valaki arra, hogy nyelvérzékét ezen jargon eltanulása által elrontsa. Ezen véleményét, melyet nemcsak ő, hanem valamennyi tudós arab, kivel hasonló eszmecserém volt, előttem nyilvánított, nem voltam képes megczáfolni. De a köznép, mely a grammatikusok pedantismusát egyre neveti, boszút áll nyelvének ezen lenézéseért. Ismét egy úti tapasztalatommal szolgálok erre

[1]) *Kitâb al-Aġânî* II. köt. 125. lap. 17. *luġatuhum luġâtu ahlihâ.*

nézve. Midőn Syriába érkeztem 1873-iki szeptemberben folyékonyan csak az irodalmi arab nyelven bírtam gondolataimat kifejezni és minthogy *Bejrût*-ban leginkább tudós osztályokkal érintkeztem; egyikük a másiknak mindig úgy ajánlott engem, hogy «*jetekellem bil-fuṣḥa*», azaz a klassikus nyelven beszél, mi a syriai partvárosokban annál nagyobb érdem, minthogy sehol nyelv annyira el nem lapulhat, mint az arab nyelv ellapúlt ezen partvárosok lakóinak szájában. Annyi bók után, a mennyit nyelvem klassicitása a tudósok köreiben aratott, mily nagy volt meglepetésem, midőn a bazárban a lustrandzsi fiúk, a szamárhajcsárok, a csónakosok szájából azt kellett hallanom, hogy rólam egymásnak azt a megjegyzést közölték «*ḏih nuḥui magnun*», «őrült grammatikus». Csakugyan létezik egy arab közmondás: *man aktara fi-l-naḥui ḥammaḳahu.* «A sok grammatizálás őrültté teszi az embert.» [1])

Igy áll boszút a köznép a grammatikus fennhéjázásán.

Az irodalomból csak egy egyetlen példát idézhetnék arra nézve, hogy arab tudós a köznyelv jogosultságát méltatta volna. Ezen kivételes tudós *Ibn Chaldûn* az arab Montesquieu, ki sok egyéb tekintetben is, kivételes magaslatot foglal el a muhammedán irodalomban. A világtörténelemhez írt bölcsészeti bevezetésében a nyelvről általában és az arab nyelvről különösen szólván, ezeket mondja: «Ne hajts némely grammatikusok csevegésére, «kiknek mestersége az *i'râb*, de kiknek rövid belátása nem emel-«kedik a dolgok valóságának felfogásáig, és kik azt akarnák veled «elhitetni, hogy az ékesszólás *(al-balâġâ)* ezen korszakban már «elveszett, és hogy az arab nyelv romlásnak indúlt azért, mert a «szók végéről elhagyják az esetragokat, melyeknek törvényeit «ők tanítják. Ez olyan beszéd, melyet a részrehajlás sugalmazott «nekik, és a mely korlátolt gondolkodásukból ered. Vagy nem «látjuk-e, hogy az arab szavak legnagyobb része, még mai napig «is megtartotta azon jelentését, melyre alkottattak; hogy min-«denki a maga gondolatait hiány nélkül a mai nyelven kifejezheti, «és hogy épen úgy, mint a régibb korban, úgy most is a világos

---

[1]) *A bécsi cs. könyvtár kéziratában*, Cod. Mixt. nr. 318. fol. 70. recto. v. ö. Goldziher *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern* (2. füzet.) Bécs, 1872. 4. lap.

ban a *Vâdî al-Nîl* ujságlap nyomdájában 1290 = 1872). Ezen könyvet minden ízetlensége mellett minden tekintetben alkalmas segédkönyvnek mondhatjuk az arab köznyelv kutatására nézve. Egy másik idevágó nyomtatvány, szintén színdarab, de nem fordított, hanem eredeti; czíme: *Nuzhat al-adab fî shagâ'at al-'Arab;* szerzője az Azhar-mecset egyik tanítványa, *Muḥammed 'Abd al-Fattâḥ.* (Nyomatott: Kairóban a Castelli-féle nyomdában, 1289—1871). Készítésére alkalmat szolgáltatott a kairói *Ezbekijje*-kert megnyitása. Nyelve valamivel közelebb áll a klassicitáshoz, mint az előbbié, mely a legvulgarisabb vulgar nyelvet mutatja be. A vulgaris nyelvnek is vannak ugyanis fokozatai.

A köznyelv elitélése és azon vélemény, hogy az általa produkált nyelvtényeknek semmiféle jogosultsága nincsen, azon nézet, mely az arab nyelvtudományon mintegy alapgondolat áthúzódik. A nyelvészeti irodalom egy nagy része az *'âmmâ* kritizálásával foglalkozik. Nem is azon *'ammâ*-nak kritizálásával, mely a grammatikai szabályokat kiforgatja sarkaikból, nem is azon sajátságával, mely szerint számára az *'irâb* nem létezik, hanem a népnyelv minden legkisebb szabadabb mozgásával syntaktikus téren, mely csak annak számára válhatik észrevehetővé, ki a rideg grammatika górcsövével megy eléje az élő nyelv kritikájának. Ezen kritikai irodalom már az iszlám II. századának vége felé indúlt meg, ismét egy bizonyíték arra nézve, mily korán kezdett a grammatika terrorismusa puszta elmélet lenni, melyen az eleven nyelvhasználat túltette magát. Az idevonatkozó irodalom egybe van állítva *Thorbecke* által, azon kiadványának bevezetésében, melyet mindjárt megemlíteni fogunk. Egyébütt [1]) volt már alkalmam bebizonyítani, hogy egyrészt Thorbecke igen bőkezűen itélt oda némely általa felületesen tekintett könyvczímet az *'âmmâ* irodalomnak, másrészt pedig egy igen nevezetes képviselőjét ezen irodalomnak, melynek nem csupán czíme, hanem tartalma is hozzáférhető, egészen számításon kívül hagyta, értem *Ibn al-Sikkît* művét, melynek czíme: *«A beszéd javítása» (Iṣlâḥ al-manṭiḳ).* Nyomtatásban ezen irodalomból eddig két munka jelent meg, ugyanis a híres makáma-írónak *al-Ḥarîrî*-nak könyve:

---

[1]) *Fleischer*-hez intézett két levelemben, kiadva a *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XXVII. kötetében. (1873.)

Durrat al-ġavvâṣ fî auhâm al-chavâṣṣ «A búvár gyöngye az előkelő emberek tévedéseire nézve», t. i. azon tévedésekre nézve, melyeket az előkelők elkövetnek az által, hogy az *'avâmm*, a köznép nyelvéhez közelednek. (Kiadta *Thorbecke Henrik*, Lipcse 1871); a másik *Abû Manṣûr al-Gavâlîḳî* könyve: *Chaṭa'-al 'avâmm* «A köznép hibái», melyet ily czím alatt: «*Le livre de locutions vicieuses de Djawâlîkî*» a Lipcsében 1875-ben Fleischer jubilaeuma alkalmából kiadott «*Morgenländische Forschungen*» czímü gyűjteményben közölt *Derenbourg Hartwig*.

A nyelvtani hibáknak azonban nemcsak azon sorsa támadt, hogy a nyelvbíráló tolla által itéltetett el; néha a legfelsőbb hatóság is bele elegyedett a nyelvtan jogainak megvédésébe; említtetik arab fejedelem, kinek uralkodása alatt a legnehezebb vétségek közé tartozott a nyelvtan elleni hibák elkövetése [1]), és még a historikus is elég fontosnak tart ily jelenséget, hogy egy háborúkban és győzelmekben gazdag fejedelemről külön felemlítse, hogy *laḥḥân*, azaz a nyelvtan ellen vétkező volt. Az *ommajjád* khalifák egy névtelen történetírója *'Abd al-Malik* khalifának ezen sajátságát külön kiemeli és felemlít példákat ezen állítására nézve. [2])

Mindezen felhozott adatokból láthatjuk, hogy a grammatika elleni vétkezés bármily gyakori volt is, és bármennyire estek ezen bűnbe a leghíresebb tudósok [3]), mindamellett a nyelvtudósok itélőszéke előtt a legcsípősebb gúny tárgyai voltak. Ezen gúnyos

---

[1]) *Fachr al-Dîn Râzî* apud Freytag, *Chresthomathia arabica grammatica historica* p. 87. ult.

[2]) *Historia chalifatus al-Walidi et Solajmani* ed. Anspach (Leyden 1853) p. 12.

[3]) A tudósok biographiáiban gyakran találkozunk azon megjegyzéssel, hogy beszédük nem állhatta ki a grammatikus birálatát; említtetik ez pl. *Beshr al-Marîsî*-ról, *Basshâr b. Burd* költőről, *Abû 'Ubejdâ Muhammed b. Ḥamzâ*-ról, *Ibn al-Sikkît*-ről, *Abû Ḥâtim Sigistânî*-ról, sőt *al-Zamachsharî*-ról is; az utóbbi három híres nyelvész volt. (Lásd *Ibn Challikân* Vitae etc. II. köt. 10. lap. nr. 114. ibid. 6. lap, nr. 112. III. köt. 100. lap. nr. 271. IX. köt. 49. lap. nr. 837. Flügel *Grammatische Schulen* 68. lap. Goldziher *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* I. füz. 5. lap. II. füz. 45. lap. Az itt idézett helyeken azon nézetnek adtam kifejezést, hogy rendesen felekezeti tekintetben eretnek írókról szeretik orthodox életíróik egyéb hibák között elhíresztelni,

hangulat egyik legnevezetesebb irodalmi emléke egy munka, melyről ezen fejezet bevégezése előtt még egy pár szót kívánnék szólani.

Az arab népnyelvjárások között leginkább szolgál a puristák gúnyjának czéltáblájául a felső-egyptomi parasztok (*fellâḥ*-ok) dialektusa. Róla áll az, a mit *Freytag* Gusztáv egyik regényének hősnője, Lucinda, a Plattdeutschról mond: «Plattdeutsch ist «eine Sprache, mit der man nur über sauere Milch und ob die «Gurken schon blühen reden kann. Will man einen Gedanken «ausdrücken, so lässt sie uns gleich im Stich. Jeden Buchstaben, «der im Aussprechen Kraft und Energie erfordert, lässt sie aus «ihrem Alphabet ausfallen; Alles schlorrt darin wie in niederge-«tretenen alten Pantoffeln. Schleppt das und schlenkert das und «ist dabei so kalt, so eingebildet. Der Buchstabe S wird T, Ch «wird K, das A vermengelt sich in E. Ganze Buchstaben und «Silben fallen weg um nur schnell wieder zum Ofen zu kommen.» (*Der Zauberer von Rom* I. köt. 16. szakasz.) Igen könnyen érthető ennélfogva, hogy ezen népdialektus, hozzávéve a szegény *fellâḥ* nyomorúlt életmódját, primitiv családi és társadalmi szokásait, szellemi korlátoltságát és tudatlanságát, megragadta egy gunyolódó hangulatu szellemes tudós figyelmét, ki az arab nép ezen rétegének nyelvét és szokásait tanulmánya tárgyává tette, hogy pelengérre állíthassa. Ezen tudós neve *Jûsûf ibn Muḥammed al-Sherbînî* prédikátor, ki ezelőtt kétszáz évvel Aegyptom egyik legjelesebb tudósa volt. Tekintetbe jövő munkájának 136. lapján említi, hogy Mekkába való zarándoklását a *hiǵra* 1074-ik évében végezte —: biztos adat a munka szerkesztésének idejére nézve. A könyv czíme: *Hazz al-Ḳuḥûf fî sharḥ ḳaṣîdat Abî Shâdûf*. Kremer 1855-ben egy kézirati példányát említi.[1]) Azóta két kiadása létesült, az egyik nyomatott Kairóban, már nem kapható; a másik kőnyomatu kiadás, mely 1289-ben létesült, szolgált nekem ezen tanúlmányomban. Alig képzelhető az autopsián kívül jobb segédforrás a felső-aegyptomi népnyelv és népszokások tanulmányozása alkalmával. A szerző, miután bevezetésében a nép szo-

---

hogy a nyelvtannal nem állottak békés lábon. Az e jegyzetben említett férfiak valamennyien eretnek sektákhoz tartoztak.

[1]) *Zeitschr. d. D. M. G.* IX. köt. 1855. 847. l.

kásaival és szellemi állapotával ismertetett meg és kisebb költeményeket közölt a felső-aegyptomi paraszt-nyelvjáráson, felléptetí hősét *Abû Shâdûf*-ot és egy hosszú költeményét közli ugyanezen népdialektusban csipős gúnynyal írt és a grammatikus pedans komolyságot tettető kommentárral kíséri, mely alkalommal a dialektus minden sajátságával megismerkedünk. Nem kell említenünk, hogy *Abû Shâdûf* költött személy és mint egy egész népréteg képviselője köteles szerepelni.

III.

Kûfâ és Basrâ.

Az Euphrates folyam két partján egymás ellenében két, az iszlám első idejében militáris czélokból épített város fekszik: *Basrâ* és *Kûfâ*. Mindkét városnak igen előkelő szerepe van azon az *'alidák* és ellenségeik között vívott harczokban, melyek az *ummajjád* dynastia uralkodását készítették elő. A két város ezen szerepe többnyire egymással ellentétes természetü. Már a harcz kezdetén látjuk, hogy *'Alî* támasza *Kûfâ*, melyet a birodalom székvárosává igért emelni, míg *'Ajishâ* működésének központját *Basrâ*-ban kereste és találta. Mesopotámiának ezen két városát csakugyan igen sok tekintetben látjuk egymás irányában a polaritás viszonyában állani. A két város lakossága sokkal különbözőbb természetü és jellemü volt, semhogy képesek lettek volna a kötél ugyanazon végét együttesen húzni. A *kûfaiak* élénk, mozgékony természetűek, míg a *basrâiak* szárazak és unalmasak. Amazok kedvelői a költészetnek, ezek a száraz elméletnek. *Al-Harîrî makâmáinak* egyik utánzásában, tudniillik egy keresztyén orvos *Abu-l-'Abbâs Jahja al-Basrî* (megh. 589. = 1193. Kr. u.) *makâm*-jai között, melyeknek czíme: «*A messiási makâmák*» *(al-makâmât al-masîhijjâ)*, melyek még kiadva nincsenek, hanem csak kéziratban vannak meg,[1]

[1]) A bécsi cs. udv. könyvtár keleti kéziratai N. F. 68. v. ö. Flügel *Die arab.-pers.-türk. Handschriften der kais. Hofbibliothek* I. köt. 358. lap.

találtatik egy, melynek czíme : «*A kûfai maḳâmâ*». A szerző hősét *Kûfâ*-ba meneszti, hogy a költészetben képezze ki magát; előadja, mily élénk mozgalom, mily sürgés-forgás keletkezik itt a népesség között, midőn a közpiaczon egy verselő improvisator lép fel rögtönzött productióival [1]). Ugyanazon szerző egy *baṣrâî maḳâmâ*-ban egészen ellenkezőleg, leírja azt az únalmat, melyet *Baṣrâ* és lakossága keltett benne; úgy hogy nem tudván, mit kezdjen, — saját szavai szerint — a traditió tanításához alkalmazkodott, mely szerint «hogy ha reátok súlyosodnak a világ gondjai, fordúljatok a sírok lakóihoz»; a temetőbe ment tehát únalmát elűzendő. [2]) Mily ellentét! Amott az élénk nép sürgése-forgása a rögtönző körűl; emitt a sírkert csendjét felülmúló egyhangúság! Ezen ellentét irodalmi téren külön munkákban is tárgyaltatott; így p. o. *Al-Haiṭam b. Adî* írt egy könyvet ezen czím alatt: *Kitâb fachr ahl-al Kûfâ 'ala-l-Baṣrâ*, «Könyv *Kûfâ* dicséretéről *Baṣrâ* fölött» [3]), továbbá megemlítem *Al-Bûstî* két könyvét, melyek egyikében előadja a *baṣrâ*-beliek mit találtak furcsának a *kûfâ*-iaknál, a másikban pedig mit találtak furcsát a *kûfâ*-iak a *baṣrâ*-iakon. [4])

Valamint a két város lakosságának jelleme és politikai iránya, úgy a tudományok tárgyalásában is ellentétet képeznek egymáshoz. Minden téren a *baṣrâ*-i és *kûfâ*-i iskola egymással ellentétben említtetik fel. Opponálnak egymás ellen történelmi kérdésekben [5]), jogi dolgokban [6]), a traditió tudományában [7]). Dialektus dolgában is említtetik közöttük különbség [8]). Legintensivebb ellentétük azonban a nyelvtudomány, különösen a grammatika kérdéseire vonatkozik. Ezen tekintetben két egymással rideg ellentétben álló

---

[1]) Említett kézirat fol. 15. verso.

[2]) Ugyanazon kézirat fol. 31. recto.

[3]) *Ibn Abî Nedîm Fihrist*-je ed. Flügel I. köt. 100. lap. 3.

[4]) *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Baṣrâ 'an ahl-al-Kûfâ* és *Kitâb mâ aġraba ahl-al-Kûfâ 'an ahl-al Baṣrâ* (*Jâḳût* I. köt. 616. lap.)

[5]) Ispahán meghódítása kérdésére nézve *Jâḳût* I. kötet, 298. lap. 4.

[6]) *Al-Mâverdî Constitutiones politicae* ed. Enger (Bonn 1853) 26. lap.

[7]) *Al-Zamachsharî Kitâb rebî 'al-abrâr.* 80. lap.

[8]) *Jâḳût* II. köt. 14. lap. 21. említtetik, hogy a *sir*-okat *Baṣrâ*-ban *al-maḳbarâ*-nak, *Kûfâ*-ban *al-gabbânâ*-nak nevezik.

iskolát alkotnak, mely később a két iskola megalakúlása után természetesen nem a két város területére szorítkozik, hanem minden grammatikus akárhol vagy a *baṣrâ*-i vagy a *kûfâ*-i iskolához szegődik, míg végül a X. század vége felé egy eklektikus iskola támadt a *bâgdâdî* neve alatt, melyben túlnyomó a *baṣrâ*-i elem, de nem a nélkül, hogy a *kûfâ*-i iskola nézetei abba be ne hathattak volna.

Ezen két iskola tanúlmányozására könnyű szerrel igen bő anyag áll rendelkezésére annak, ki arra adja magát. És azon tanúlmányban, melynek e lapok csak foglalatát nyújtják, e két iskola kimerítő jellemzése igen előkelő helyet kell hogy elfoglaljon. A mi eddig e téren történt, azt nem mondhatjuk megfelelőnek. A két iskola külső történetével foglalkoztak csak azok, kik róluk írtak. Elősorolták az egyes iskolákhoz tartozó nyelvtudósokat és életrajzuk száraz adatain kívül legfeljebb azon munkákat sorolták fel, melyek ezen nevekkel összeköttetésben a biografikus és könyvészeti kútforrásokban megemlíttetnek. — E téren két, körülbelül egyidejüleg megjelent munkát kell felsorolnom, ugyanis *Schmölders Ágost* dolgozatát : *De studiis Arabum grammaticis* (Boroszló 1862. 64. lap) és *Flügel Gusztáv* könyvét : *Die grammatischen Schulen der Araber, nach den Quellen bearbeitet.* I. Abtheilung : *Die Schulen von Basra und Kufa und die gemischte Schule.* [1]) (Leipzig 1862. — XII. és 265. lap). Mindkét munka igen érdemes, de semmiképen a feladat szinvonalán nem álló munka. Mert belőlük csakis arról vehetünk tudomást, kik tartoztak a grammatikai iskolákhoz, mit írtak ; de ezen iskolákról magukról, arról a mi őket az ellenséges iskoláktól megkülönbözteti, vajmi keveset vagy épen semmit nem hallunk. Pedig ezen feladat megoldása nagyon megkönnyíttetik azon párhuzamos egybeállítások által, melyeket az arab grammatikai kommentátoroknál a két iskola nézeteiről találunk [2]), úgy hogy ezen párhuzamok folytán igen könnyen lehetne behatolni azon szellembe és elméleti irányba,

---

[1]) Az «*Abhandlungen der deutschen morgenländischen Gesellschaft*» gyűjteményben a II. köt. 4. számát képezi.

[2]) Különösen *Ibn Ja'ish* kommentárjában *Zamachsharî al-Mufaṣṣal*-jához ; az első füzetben (Leipzig 1876) a következő helyeken : 23., 81., 86., 93., 101., 110., 112., 127., 130., 136. lap.

mely a két iskolát jellemzi. Ezeken kívül számos monographia is íratott az arabok részéről a két iskola nézetkülönbségeit illetőleg, rendesen *ichtilâfât al-nuḥât* czím alatt. Ezen könyvek és értekezések között [1]) különösen egyet akarok kiemelni, mely magában véve egy elegendőleg bő forrás a két iskola elméleti irányának tanúlmányozására nézve. Értem *Kemâl al-Dîn Abu-l-Barakât 'Abd al-Raḥmân b. Sa'îd al-Anbârî* könyvét: *Kitâb al-inṣâf fî masâ'il al-chilâf bejn al-naḥvijjîn al-Baṣrijjîn v-al-Kûfijjîn*, melyet a leydeni egyetemi könyvtár kéziratából volt alkalmam tanúlmányozni. Ezen könyvben, melyből 1872-ben egy kivonatot közöltem, és melynek egy részlete most a Girgas-Rosen-féle pétervári arab chresthomatiáiban van kiadva [2]), a két ellenséges grammatikai iskola 113 vitapontja van igen kimerítően egybeállítva, és ezen nézetkülönbségek egybeállítása mellett mindkét iskola érvelése azon scholastikus bőséggel, mely az irodalom ezen nemét jellemzi, van közölve és minden kérdés végén a két oldalróli érvek felhozása után, a szerző itélete közölve. Jobb kútforrás és segédeszköz a két iskolában uralkodó szellem tanúlmányozására nem képzelhető és csakis sajnálatraméltó jelenségnek lehet nevezni, hogy az irodalom e terén uralkodó *superfoetatió* daczára épen ezen fontos könyv hanyagoltatott el. Minthogy a részletekbe való bocsátkozást kizártam ezen értekezésem keretéből, a két grammatikai iskolának csak egészen általános jellemzésével akarom bevégezni ezen fejezetet.

A két említett grammatikai iskolát körülbelül ugyanazon elv választja el egymástól, a mely a klassikai nyelvtudomány terén megkülönbözteti egymástól az analogistákat és anomalistákat. Az arab grammatikusok azt, mit elég helytelenül grammatikai «kivételnek» szoktak még nevezni, így nevezik: *al-shâḏḏ* plur. *al-shavâḏḏ*, tulajdonképen ἅπαξ εἰρημένον; azaz olyan alak, mely nem egyezik meg a grammatikai analogiával *(al-ḳijâs)*, de találtatik valamely régi versben. Ezen *shavâḏḏ*-hoz fűződik a két grammatikai iskola egymástól eltérő irányainak egyik legnevezetesebb mozzanata. A száraz *baṣrâ*-i grammatikus ily *shâḏḏ*-al

[2]) A könyvészeti adatokat egybeállítottam: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit* II. 40. lapján.

[3]) Girgas-Rosen. Arabska Chrestomathi Pétervár 1876. p. p. 435—55. [Most ide tartozik *Dr. Košut* Jaromir (szép értekezése is *Al-Anbârîról*. Bécsi akad. 1878. LXXXVIII. kötet.]

szemben nem tágít, hanem azt állítja, hogy az ily kivételes forma maradjon annak, a mi, tudniillik kivételnek, mely más szavakra névze nem lehet mértékadó.[1]) Egészen ellenkezőleg a *kûfâ*-i iskola. Szerinte a mint valamely a rendes analogiától eltérő alakra létezik a régi költőknél csak egy példa, úgy ezen példa elegendő arra, hogy hasonló esetekben az ember ugyanazon módon járjon el élő szavában és írásában. A *kûfâ*-i iskola emberei a tradait költészeti szöveg becsülésében néha annyira mennek, hogy nem csak régi költők autoritása, hanem némelykor akár csak újabb költők által is támasztott kivételes alakokat (muvallad) elégségeseknek tartanak arra, hogy grammatikai nézeteiket azokra alapítsák. Ez a két iskola között létező főkülönbség. A *baṣrâ*-i iskola az analogiát képviseli, mely mindent egy kalap alatt szeret egyesíteni, a *kûfâ*-i iskola az egyéniség jogosultságát képviseli e grammatikában, és nemcsak a szabályszerűség széles országútján járó alakok, hanem a költők egyéni akarata által alkalmazott alakok szerint engedi a nyelv használatát szabályozni és rendezni. Azok szerint, a mit egy másik értekezésemben *Abû Ḥarîfâ* jogtudós iskolájáról fejtegettem[2]) nagyon könnyen érthető, miért viseltetett ezen *imám* vonzalommal a *kûfâ*-i grammatikai iskola irányában.[3])

Az arab nyelvtudománynak mind grammatikai, mind lexicologiai részében főtekintélye és kútforrása a régi, különösen beduin költők nyelvhasználata. Minden szabály, vagy valamely szó jelentésének és helyes használatának meghatározása a költészetből vett egy vagy több példára tartozik támaszkodni. Az ilyen példákat *shavâhid* (sing. *shâhid*) nevezik, szószerint: *tanúk* (loci probantes). *Sîbârcihî* grammatikai könyvében 1050 ily *shâhid* fordúl elő, közöttük csak 50 névtelen, mert a tudósok véleménye szerint csak oly versek hozhatók fel mint loci probantes, melyeknek szerzői ismeretesek. Azon körülményből, hogy *Sîbârcihî* 50 névtelen *shâhid*-ot idéz, némelyek (különösen *Ibn Hishâm*) azt következtetik, hogy a névtelen vers is elég jó bizonyíték. A nélkül, hogy ezen szokásban is a görög bölcsészet befolyását akarnám látni,

---

1) *Al-Sujûṭî Al-Muzhir* I. köt. 114. lap.

2) *A spanyol arabok helyéről az iszlám fejlődése történetében.* Budapesten 1877.

3) *Ibn Challikân Vitae illustrium virorum* IX. köt. 87. lap.

mindamellett reá akarok mutatni arra, hogy p. o. *Chrisippos* állításainak bizonyítására költői helyeket hoz fel, szintúgy *Aristoteles* poetikájában [1]; ezen szokást átvették keresztyén időben is, p. o. Sz. Jeromos felhozza egy helyen [2]) locus probansként Virgilius versét (Georg II. 150 bis gravidae pecudes).

A dolog természetében fekszik, hogy a *kûfâ*-i iskolát általános grammatikai nézete és felfogása kétszeresen indította arra, hogy a régi költők tanulmányozására kiváló gondot fordítson, mert valamint az *ἅπαξ ἐνρημένον*-t grammatikai szabályalkotóvá tették, úgy viszontag arra nézve, a mit eltérőleg a másik iskolától a grammatikában törvényként tanítottak, *shâhid*-ot kellett felkutatniok. Ebből kettő következik. *Egyrészt* ugyanis az, hogy a *kûfâ*-i iskola a régi költemények tradálására nézve sokkal nagyobb szorgalmat és gondot fejtett ki, mint a másik iskola. Ezen tényt az arab irodalomtörténet igazolja. Az arab traditió azonban arra nézve, hogy a *kûfâ*-iak tudósabbak a régi költészet ismeretére nézve, a következő mesét hozza fel: «*Ḥammâd al-Râvijâ* beszéli: *No'man b. al-Mundir ḥîrai* uralkodó a régi arabok költeményeit több füzetben lemásoltatá a maga számára és palotájában elásatá, hogy annál jobban őrizze azokat: Később *Muchtâr b. Abî 'Ubejd al-Ṯakefî*-nek a *kûfâ*-i hadvezérnek, hírül adták, hogy a palotában egy kincs van elásva. Ásatott és ime a költeményeket találta meg. Azért — így végezi a traditió — a *kûfâ*-iak tudósabbak a költészetben mint a *baṣrâ*-iak. *Másrészt* a *kûfâ*-i iskolához tartozó tudósok, a mire authenticus versük nem akadt, költöttek a maguk fejéből és reásózták egy régi költőre; vagy ha anonym versük volt, kényük-kedvük szerint akármely régi költőnek tulajdonították. *Chalaf al-aḥmar* híres arab költő és tradator halála előtt kivallotta, hogy az interpolátió és versgyártás mesterségét óriási mértékben űzte. [3]) A fenntemlített *Ḥammâd al-Râvijâ*-ról is beszélnek nem egy ilyenféle adomát. *Hammâd* egyik látogatója ép azon kapta, midőn egy nála levő beduinnal verseket szavaltak.

---

[1]) Ezen görög költői versek helyébe Aristoteles arab fordítói p. o. Averroes, arab költészeti idézeteket tettek. Lásd *Journal asiatique* 1850. I. köt. 391. lap.

[2]) *Quaestiones hebraeae in Genes.* III. c. 254.

[3]) Ahlwardt. *Cholaf al-Aḥmar's Kasside.* — Greifswald 1859. (Bevezetés.)

Miután a gazda a verset leírta, a fölött tanácskoztak, mily régi költő nevében fogják az épen gyártott verset idézni, míg végül *Ḥammâd* arra határozta el magát, hogy *Ṭarafâ*-tól fogják idézni. *Al-Aṣma'î* egykor csodálkozását fejezte ki arra nézve, hogy vannak egyátalán tudósok, kik a *Ḥammâd* által idézett verseknek hitelt adnak, és az ép oly tudós, mint lelkiismeretes *Abû Ḥâtim* így szólott: Ha kétes koránhelyeket magyarázol, és véleményed támogatására a régi beduinok verseire hivatkozol, úgy csakis olyan verseket válaszsz, melyeket hiteles traditióból ismersz, pl. *Abû Zejd, al-Aṣma'î, Abû 'Ubejdâ, Jûnus* traditióiból; ne hajts azonban oly férfiak traditióira, minők: *al-Kisâ'î, al-Aḥmar, al-Amawî, al-Farra* stb. Ez utóbbiak pedig a *kûfâ*-i iskola oszlopai. [1])

IV.

A bölcsészet és a vallástudomány hatása az arab nyelvtudomány fejlődésére.

1. Nyelvbölcsészet. [2])

A grammatika fejlődése az araboknál egybeesik azon idővel, midőn az arabok gondolkodása számára egészen új tért nyitott meg a görög philosophiai irodalom behatása, melynek a muhammedán világ legszorgalmasabb és legbuzgóbb propagatorává lett. A philosophia, különösen a keleti iszlámban, nem maradt soká a tanulmány elszigetelt tárgya, hanem behatott a gondolkodás valamennyi birodalmába, még abba is, melyet némelyek a bölcsészeti gondolkodás ellenlábasának tartottak, a theologiába. Világos, hogy a nyelvtudomány sem maradhatott érintetlen; annál kevésbé maradhatott volna az, minthogy azon philosophiai munkák, melyek tanulmányozása és fordítása nagyban foglalkodtatá akkoriban a muhammedán szellemet, igen sokat foglalkoztak azon kérdésekkel, melyeket rendesen *nyelvbölcsészet* név alatt szokták összefoglalni.

---

[1]) V. ö. *Al-Sujûṭî Muzhir* I. köt. 68., 85. lapokon.
[2]) L. czikkemet: *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXI. köt. (1877) 545—549. lap.

Ezen nyelvbölcselmi fejtegetések nagyon hatottak a muhammedánok szellemére és igen alaposan fogtak keresztülvitelükhöz. Hogy mennyi érdekkel viseltettek a nyelvbölcsészet iránt, azt mutatja azon körülmény is, hogy egy pár arab pseudo-aristotelicus munka is van e téren; névleg: *Makâlatân fi-l-ma'na va-jusamma ġâr'amikûn* (sic. = γραμματικῶν) = *De verborum significatione libri duo*, melyet azon állítólag aristotelesi *Ars grammatica*-val azonosít Wenrich, mely Pipinnek küldetett meg; továbbá: *Kitâb asrâr al-naḥu* = *De grammatices arcanio.* [1])

Rámutattam e czikk első fejezetében már arra, hogy a beszédrészeknek hármas felosztását, melyet a traditió *'Ali* khalifával alapíttat meg, az aristotelismus befolyásának kell tulajdonítani, és ennélfogva valószinű, hogy azon mondat, melyet a grammatikus tudat nyilvánulása legelső mozzanatának tekint a traditió, a grammatika legutolsó szerzeményei közé tartozik.

Legélénkebben foglalkodtatá az arab nyelvphilosophiát azon bölcsészeti kérdés, mely a görög nyelvphilosophia alapproblemáját képezi: valjon a nyelv *θέσει* vagy pedig *φύσει* keletkezett-e.

Az arab nyelvphilosophiának ez annál is életbevágóbb kérdése, minthogy náluk e kérdés vallástani jelentőséggel is bírt; annak megoldásával a korán egyik mondatának értelmezése szoros összefüggésben állott. A muhammedán szent könyvnek t. i. egyik helyén [2]) a következő van mondva: *Va-'allama Adama-l-asmâ'a kullahâ* »Allâh Ádámot valamennyi névre tanitotta«. Hogy ezen vers nem egyéb, mint a héber biblia egyik helyének módosítása, az kétséget nem szenvedhet. Genesis II. v. 19. ugyanis az van mondva, hogy: »Jahve a földből alkotá a mező minden barmait, és az ég minden madarait, és az ember elé hozta azokat, hogy lássa miként fogja azokat elnevezni, és a miként az ember megnevezé az élő lényeket, az az ő nevük.« [3]) Az igazhitü muham-

---

[1]) Wenrich *De auctorum graecorum versionibus et commentariis* etc. (Lipsiae 1842.) pp. 155. 161.

[2]) *Sûra* II. v. 29.

[3]) A bibliai felfogás még a későbbi időkben is hatott az arab irodalomra. *Ibn 'Asâkir* Damaszkus történetében a következő traditiót hozza fel: »Az Uristen Ádám elé vezette az állatokat, szólván: »Ó Ádám: mondd meg nekik neveiket!« Erre Ádám így szólott: »Ez juh, ez meg birka, ez ló« stb. Minden név, mely-

medán exegesis a felhozott verset a természeti tárgyak elnevezésére érti, és az egyes magyarázók csak fokozat tekintetében különböznek egymástól. Némelyek azt értik belőle, hogy Allâh valamennyi természeti tárgynak, élő és élettelen lénynek neveit nyilvánította Ádámnak, még a származott szókat is; *Ibn 'Abbâs* p. o. egy traditió szerint így nyilatkozik e versről: «Minden tárgynak nevére tanította Allâh Ádámot, még arra is: *al-ḳaṣ'â* és *al-ḳuṣej'â (tál* és *tálacska)*; sőt még a synonym szókra is. A legszélsőbb vélemény e tárgyról tehát az, melyet *Ibn 'Abbâs* képvisel, s mely szerint valamennyi név Ádámnak revelitió folytán nyilváníttatot, elkezdve a természet óriási tüneményeitől, le egészen a legcsekélyebb eszközig. Mások szerint csak az élő emberek és állatok neveire vonatkozik a koránnak idézett verse, még mások csakis Ádám ivadékainak neveire értelmezik,[1]) végre vannak theologusok, kik csakis az angyalok neveire, mások kik kizárólag a csillagok neveire vonatkoztatják az idézett verset.[2]) A felhozott koránversben találjuk ennélfogva azon theologiai regulativát, melyhez az arab nyelvbölcselet alkalmazkodni kénységzerült. A *θέσει* vagy *φύσει* kérdés a muhammedán tudományban sajátképen nem egyéb, mint ama koránvers magyarázása. Míg a görög nyelvbölcsészet egészen függetlenűl, semmi föltétel által meg nem kötve, indúlhatott meg, addig ugyanazon kérdések arab fejtegetése a koránból indúl ki és a szerint, a mint betűjéhez ragaszkodik vagy annak értelmét elrationalizálja, az egyik vagy a másik görög nyelvbölcsészeti iskola muhammedán alkalmazását mutatja fel. Más szóval a görögök nyelvbölcseleti alapkérdése a muhammedán irodalomban dogma-

---

lyel Ádám elnevezte azokat, az marad nevük a feltámadás napjáig. Mindent a maga nevén szólított meg, míg előtte elment. Ebből tudták meg az angyalok, hogy Ádám nemesebb Isten szemében és tudósabb náluknál.»

[1]) Ezen felfogás véleményem szerint zsidó forrásnak köszöni eredetét; a *talmûdban* és *midrâshban* ugyanis az mondatik, hogy Isten Ádámnak a későbbi generatiókat, jeleseit, vezéreit, tudósait mind névszerint bemutatta (*'Abhôdâ Zârâ* 5. *Bâbhâ Meṣî'â* 86. *Berêshith rabbâ* c. 24.) V. ö. ezen felfogás viszhangjáról a *shî'iták* theologiájában értekezésemet: *Zur Literaturgeschichte der Shî'a* (Bécs 1874.) 55. lap.

[2]) *Al-Sujûṭî Muzhir fî 'ulum al-luġâ* I. köt. 16. lapján a különféle magyarázatok egyenkint vannak felsorolva.

tikai és vallásbölcsészeti kérdéssé változott, melyre nézve a muhammedán nyelvtudósok véleményei, dogmatikai irányukhoz képest ágaznak szét. Hogy mily időben kezdett a muhammedánok arab nyelvtudománya ezen kérdéssel foglalkozni, azt mutatja nekünk azon körülmény, hogy a φύσει-elméletet legelőször *Ibn Fâris* (megh. 394 *ḥigra*), a θέσει-elméletet legelőször *Ibn Ginni* (megh. 392. *ḥigra*) fejtette ki bőven; mindkettő híres arab nyelvtudós volt a muhammedán IV. században.

A muhammedán dogmatikának két iránya: az orthodox irány és a rationalista vagy *mu'tazilita* irány osztozkodik a nyelv eredetének egyrészt φύσει, másrészt θέσει való megoldásában. Az orthodox iskola a φύσει való nyelvkeletkezést vallja, támaszkodva a korán idézett helyére; csakhogy a φύσει szerintük oly értelmet nyer, hogy isteni kinyilatkoztatás *(vaḥj)* és tanítás *(tauḳîf)* folytán keletkezett a nyelv.[1]) Minden keletkezés szerintök teremtési actus; és valamint a természet keletkezése annyi, mint annak Isten akarata folytán létesülése bizonyos időben, úgy a nyelv keletkezése, φύσις-e, annak intézése isten direct akarata és akaratának anyagi nyilvánítása által bizonyos időben. Mikor és miként történt ezen nyilvánítás, az a korán és a reá vonatkozó traditiók felsorolt helyeiben van meghatározva. Ezen nyelvteremtés azonban nem volt befejezve annak legelső nyilatkozásával, sőt úgymond *Ibn Fâris* «talán azt hinné valaki, hogy a nyelv — melyről azt bizonyítottuk, hogy *tauḳîf* folytán keletkezett, egyszerre jelent meg egy időben: a dolog nem így áll; hanem Isten Ádámot csak arra tanította, a minek elsajátítását jónak találta és a minek tudására az időben az ember reászorúlt; ezután az arab prófétáknak successive mindig a nyelv többi részeit az akkori szükséglethez és akaratához képest nyilvánította, míg a dolog prófétánkig, Muhammedig jutott. Neki annyit nyilatkoztatott, a mennyit előtte senkinek, kiegészítéseül annak, a mit azelőtt talált jónak a nyelvből kinyilatkoztatni. Ezután megállapodott ezen dolog. Nem ismerünk nyelvet, mely ezután létesült volna.»[2]) Ezen nyelvbölcsészeti iskola, mely szorosan a korán és a traditió betüjének

---

[1]) Fachr al-Dîn al-Râzî *Mafâtiḥ al ġejb* I. kötet 390. lap és következők.

[2]) *Al-Sujûṭi* ibid. I. 6. lap.

álláspontjához ragaszkodik, nézetének támogatására vonatkozik a korán egy helyére, melyen a bálványok neveiről feddőleg mondatik: «Nem egyebek azok, mint nevek, melyeken neveztétek (azokat) ti és apáitok» [1]), a miből azt következtetik, hogy ellentétben ezen az emberek kénye-kedve szerint feltalált nevekkel, melyek használatát az isten roszalja, a többi név mind isten nyilvánítása által keletkezett. A theologiai érveken kívül, melyek közül csak ezt az egyet emeltem ki, felhoznak még egy észbeli érvet is. Ha ugyanis — úgymondanak — a nyelv conventió eredménye volna, annak ilyféle keletkezése nem volna elképzelhető a nélkül, hogy a nyelv feltalálása előtt már létezett volna egy közlekedési eszköz, melyet az emberek használtak, midőn egymással közelhatározás folytán megállapították nyelvüket. Ez annyit jelentene, hogy nyelvnek kellett léteznie még mielőtt a nyelvet megállapították. [2])

Ezen elmélet ellenében, melyet az orthodox dogmatika karolt fel, áll a rationalista vagy arab nevükön *mu'tazilita* dogmatikusok elmélete a nyelv eredetéről. A *mu'tazilita* dogmatika iskolája a fatum és a revelatió dogmáit illető különállásán kívül, első sorban az által különbözik az orthodox dogmatikától, hogy ennek a korán betüjére támaszkodó anyagias és anthropomorphisticus theologiája ellenében spiritualisticus állást foglal el, és különösen tagadja, hogy Allâh tulajdonságairól lehetne szólani, vagy legalább is az orthodox theologia tanait az isteni attributumokról lényegesen korlátolja. Ezen felfogással karöltve jár azon törekvés, hogy a korán mindazon helyei, melyeken Allâh attributumairól vagy cselekedeteiről van szó, rationalistikus magyarázat által elvesztsék anyagias értelmüket.[3]) Nem kerülhette ki ezen törekvést

---

[2]) Korán LIII. v. 23.

[2]) A zsidó philosophia, a mennyire ezen nyelvbölcsészeti vitás kérdést körébe belevonta, szintén felhozza ezen érvet. A zsidó bölcsészek, legalább a héber nyelvre nézve azt hiszik, hogy az nem emberi conventió, hanem az isten által történt megállapítás folytán létesült. Lásd *Kuzarî* II. könyv 8. Profiat Duran *Ma'asê Efôd* ed. Friedländer (Bécs 1865) III. fejezet, 30. lapon.

[1]) Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* 28. lap és kk. Houtsma *De strijd over het Dogma in den Islam*, (Leiden 1875) 126. lap és kk.

a korán azon helye sem, mely Allâh-t mint nyelvmestert vagy pláne mint nyelvfeltalálót mutatja be, mert ezen tanítást nem képzelhetnők a nélkül, hogy istennek anyagi és emberi mozgást, testtagokat tulajdonítanánk. Scholastikai főérvük erre nézve a következő : Ha Allâh maga tanította az embereket a nyelvre, úgy okvetlenűl ezen tanítás prófétai inspiratió folytán történhetett csak; már pedig ezen prófétai inspiratió közege csakis a nyelv lehet, ezen koránmondat értelmében : «Nem küldöttünk az emberekhez prófétát, hanem a saját népe nyelvén.» [1]) Ebből következőleg a próféta ébresztése föltételezi a nyelv létezését. Létezett volna tehát nyelv a nyelv teremtése előtt: ez pedig képtelenség volna.

Ezen scholastikai érven kívül a *mu'tazilita* iskola még más inkább metaphysikai érveket hoz fel állításának támogatására, mely érvek azonban sokkal mélyebben függnek össze a muhammedán theologia subtilitásaival, semhogy e helyütt megkísérelhetném azok rövid összefoglalását. Elég az hozzá, hogy mindezen érvekből azt következtetik, hogy a nyelv *iṣṭilâḥ* vagy *tavâḍu'* azaz: *conventió* és nem *tauḳîf* vagy *vaḥj* vagy *ilhâm*, azaz : *isteni tanítás, revelatió* vagy *inspiratió* eredménye. [2]) Ezen kétféle elmélet között mint közvetítőt akarom felemlíteni azt, mely szerint csakis az arab nyelv keletkezett revelatió folytán, a többi nyelv pedig conventionaliter; végre *Fachr al-Dîn al-Râzî* nézetét, ki miután felhozta azon ellenvetéseket, melyeket a két iskola ellen fel lehet hozni, azzal végezi : «Miután minden argumentum gyöngének bizonyúlt, részünkről lehetségesnek tartjuk mind azt, hogy valamennyi nyelv conventió folytán támadt, mind végül azt is, hogy egy részük így, a másik amúgy keletkezett.» [3])

A *mu'taziliták* nyelvészeti theoriája szerint a fönntebbiekből következőleg a szó és a mögötte rejlő fogalom között szoros öszszefüggés és öszhangzat létezik. Mert ha az emberek állapították meg a tárgyak neveit, úgy okvetlenűl a nevek, melyeket megálla-

---

[1]) *Vamâ arsalnâ min rasûlin illâ bi-lisâni ḳaumihi. Sûrâ* XIV. v. 4.

[2]) Valamennyi érvek, czáfolatok és ellenczáfolatok egymás mellett találhatók *al-Sujûṭî*-nál e. h. 5—6. lapon.

[3]) *Mafâtîḥ al-ġejb* I. köt. 17. lap.

pítottak, a tárgyak sajátságaival belső összeköttetésben vannak. *Ibn Ginnî*, a *mu'tazilita* nyelvbölcselet megalapítója, a *hiğra* IV. századában, erre nézve azt állítja, hogy a nyelv a hangutánzásból indúl ki és hogy ezen onomatopoetikus eljárásból támadt az összes nyelv; mindebből azon mély bölcseséget lehet megérteni, mely az arab nyelv megalapítóiban élt és mely általuk conventionaliter megállapított nyelvben visszatükröződik. — A nyelvalapító emberek tehát minden tekintetben felülmultak bennünket értelmi tökéletesség dolgában.[1]) Némely *mu'taziliták* ezen állítást nem csak az arab nyelvre korlátolják, hanem kiterjesztik a többi nyelvre is. Igy pl. egy *mu'tazilita* tudós, midőn azt kérdezték tőle, mily összefüggés van a perzsa *idğâğ* és a *kő* fogalma között? így felelt: E szóban: szörnyű merevséget és szárazságot találok és csakis a kőre vonatkoztathatom.[2]) Az arab nyelven belül pedig nemcsak a tőszókra, hanem a derivatiókra és azon képzőkre, melyek által a tőszótól származott szó válik, vonatkoztatják azon felfogásokat, hogy a hang, a tárgy vagy fogalom határozóttságait festi. Ezen elmélet, melyből némi tekintetben valamennyi arab etymologisták, tekintet nélkül bölcsészeti álláspontjukra, kiindulnak,[3]) különösen a *mu'taziliták* által fejtetett ki következetesen. Például az ige úgynevezett X. formájáról, mely az által képeztetik, hogy a tőhöz *ist* előképző járul, és rendesen a kivánalom és szándék kifejezésére szolgál, azt mondják, hogy itt az előképző annak a gondolatnak ad kifejezést, hogy valamint a kivánat, akarat és szándék megelőzi a cselekedetet, úgy itt ezen lelki állapotot kifejező képzőnek meg kell előznie a cselekedetet kifejező igét. Igy valahányszor a fogalom tartalma bővűl, ezen bővűlés a hanganyag megfelelő bővülése által jut kifejezésre, valahányszor erősödik, a hanganyag azon részének erősödése által jut az kifejezésre, mely a tő legerősebb alkotórésze, tudniillik a középső tőhang megkettőztetése által. Igy a tő valamennyi hangmódosulását a fogalom módosulásának szolgálatába állítják és így hozzák összefüggésbe a homonym- és a synonym-szók

---

[1]) *Al-Muzhir* I. köt. 8. lapon.

[2]) *Al-Muzhir* stb. I. köt. 26. lap.

[3]) *Mythology among the Hebrews and its historical development.* 339. lap, német kiadás 43. lap.

phoneticus különbségét azon értelmi árnyalattal, melyet kifejeznek, stb.[1])

Ezen alapkérdéssel összefügg a nyelvek sokféleségének kérdése. Ennek megmagyarázására az arab nyelvtudományban különféle nézeteket találunk. Némelyek — különösen *Abû 'Alî al-Fârisi, Ibn Ginnî* tanítójának, véleménye — szerint Allâh az embernek valamennyi lény neveit valamennyi nyelven nyilvánította: arabul, perzsául, syrül, héberül, görögül stb. Az első ember és gyermekei mindezen nyelven beszéltek. Később elszéledtek és mindegyik országba, melybe elszóródtak, egy-egy nyelvet vittek magukkal, mely a többit kiszorította a helyéből.[2]) — Egy másik véleményt képvisel *al-Zarkashî.* Szerinte Allâh az embert eleintén csak egy nyelvre tanította. A többi nyelvekre Noë ivadékait csak a vízözön után tanította. Az arab nyelv pedig, melyet az első emberek beszéltek, a déli arab nyelvjárás volt, *Ḥimjar és Ḳaḥṭân nyelve;* a *ḳureishi* arab nyelvet legelőször az éjszaki arab nemzet ősatyja Ismaél használta, és erre nézve ismét vitás kérdés, valjon *θέσει* vagy *φύσει* jutott-e ezen nyelvjárás ismeretéhez.[3]) — Még egy harmadik véleményt is kell említenem, *'Abd al-Malik Ibn Ḥabîb* véleményét. Szerinte Ádám nyelve eleinte az arab nyelv volt, később ezen nyelv elferdíttetett és *syr* nyelvvé változott, mely nem egyéb az arab nyelv elfajulásánál.[4]) Ezen a nyelven beszéltek Noë bárkájának lakói, kivéve egy embert, kinek neve *Gurhum* volt. Ez az ember őrizte az arab nyelv ismeretét. A vizözön után Gurhum nőül vette Iremnek, Shém fiának leányát és ivadékai által lett az arab nyelv egy nagy nép nyelvévé.[5]) A syr nyelv pedig Shém egy másik fiának, *Arpachshad*-nak ivadékai között maradt meg és déli Arábiában is meghono-

---

[1]) *Al-Muzhir* stb. 27. lap.

[2]) *Al-Râzî Mafâtîḥ al-ġejb* I. köt. 392. lap.

[3]) *Al-Muzhir* I. köt. 15. lap.

[4]) A zsidó nyelvészek is a héberrel rokon sémi nyelveket a héber nyelv elfajulásainak tekintik. Az ezen nézetre vonatkozó adatokat l. munkámban «*Studien über Tanchûm Jerûschalmî*» (Lipcse 1870) 19—22. lap.

[5]) A Gurhumra és ivadékaira vonatkozó traditiók kritikáját l. Dozy holland tudós könyvében: *De Israëlieten te Mekka* (Haarlem 1864) 146. lap és kk.

sodott, egészen *Jashgub b. Kaḥṭân* idejéig, midőn *Isma'il* ivadékai Dél-Arábiába érkeztek és a syr nyelv helyében az arab nyelvet ott is meghonosították. — Ezeken kívül vannak egyéb vélemények és traditiók is e tárgyban, melyek azonban mindannyian ezen három nézet egyikének árnyalatát képezik. [1])

Míg az eddigi adatok leginkább a sémi nyelvekre vonatkoznak, az arab irodalomban akadunk olyan adatokra is, melyek a világ összes nyelveinek számát határozzák meg. *Al-Bagavî* a korán egyik régibb magyarázója, kinek *tefsîr*-je még nincsen kiadva, az LV. *Surâ*-hoz írt kommentárban felhoz egy traditiót, mely szerint *Ádám* nem kevesebbet mint 700,000 nyelvet ismert volna.[2]) Mások megelégednek azzal, hogy nemünk alapítóját 1000 nyelv ismeretével ruházzák fel. [3]) Ezen kalandos, és csak elszigetelten előforduló adatok mellett, túlnyomóan a 70—80-ra korlátolja a muhammedán traditió a nyelvek számát. Úgy gondolom, hogy ezen számadat is a zsidó felfogás befolyása által támadt, mely az összes népeket és nyelveket a *törzslajstrom* (Genes. X.) nyomán 70-re határozza. [4]) *Ibn Kutejbâ* a nyelveket osztályozván, szól 19 sémi, 17 chámi és 36 japheti, összesen 72 nyelvről.[5]) *Al-Kazvînî* kosmographiájában, mely most *Ethé* által német fordításban a nagy közönségnek is hozzáférhetővé van téve, felemlíttetik egy *Gebel al-'Arg* nevű hegylánczolat, melynek egyik vége Mekka és Medina között van, másik vége pedig a Libanon; ezen hegylánczolat mentében képviselve van a világ *hetven nyelve*, úgy hogy a lakosok csak tolmács közvetítése által érthetik meg egymást. [6]) De szó van 80 nyelvről is. Mosultól éjszakra a *Gebel al-Gûdi-* (Ararat-)

---

[1]) Az összes erre vonatkozó véleményeket l. *Jâkût* III. köt. 635. lap, *al-Muzhir* I. köt. 17. lapján.

[2]) A lipcsei egyetemi könyvtár arab kézirata *Cod. Refâ'ijjâ* nr. 46. fol. 347. verso.

[3]) *Al-Karamânî Achbâr al-duval va-âṯâr al-uval* (*Bûlâḳi* kiadvány) I. köt. 32. lap.

[4]) *Shibh'îm lâshôn.* L. czikkemet a Z. D. M. G. XXVI. köt. (1872) 708. lapján.

[5]) *Ibn Kutejbâ's Handbuch der Geschichte* ed. Wüstenfeld *(Kitâb al-ma'ârif)* Göttingen 1850. elején.

[6]) *El-Cazvinis Kosmographie.* I. Theil *(Kitâb 'agâ'ib al-machlûkât)* ed. Wüstenfeld (Göttingen 1849) 196. lap.

hegy mellett említtetik egy *Ṯamanîn* (Nyolczvan) nevű helység,[1]) melyről az a monda jár, hogy legelső lakója volt Noë, miután a vízözön megszüntével a bárkát elhagyta *nyolczvan* társával együtt, a mely körülménynek köszöni ezen helység nevét.[2]) Egy másik relatió ezen traditionalis adatot még megtoldja a következő mesével: A nyolczvan ember letelepedése után egy reggel azon ébredtek, hogy nyelvük megzavarodott és 80 nyelven beszéltek, melyek között egyik volt az arab nyelv is.[3]) Innen van a példabeszéd: *Jaum-al-nâzilîna bunijat sûk Ṯamânîna.* «Midőn a bárkabeliek letelepedtek építették «Nyolczvan városát», azaz: régi időben történt.[4])

A philosophiai tanulmányok hatása a nyelvtudományra azonban nem volt korlátolva az oly általános kérdések tárgyalására, minő az arab nyelv *φύσει* vagy *θέσει* való keletkezése, mely tárgyalás a grammatikát és felfogását nem érintette, hanem kivüle állott és csak mintegy bölcsészeti bevezetésül szolgált hozzá. Vannak irodalmi adataink arra nézve is, hogy a philosophiai módszer beleelegyedett a sajátképeni grammatika kérdéseibe is és néha polemice lépett fel azon elméletek ellen, a melyeket az empiricus alapokon nyugvó nyelvtan felállított. A III. század közepéből p. o. említtetik egy munka ezen czím alatt: *Kitâb iḳâmat al-lisân*

---

1) Van egy *Sittîn* (= Hatvan) nevű helység is *Jâkût* III. köt. 39. lap. Ugyszintén van egy *Harminczas* város is. A régi *Memphi*. arab nevét *Manf*-ot magyarázzák az arab írók ezen értelemben A vízözön után tudniillik Noë ivadékai közül ott *harminczan* telepedtek le és a várost *Mâfâ* vagy mások szerint *Nâfâ*-nak nevezték, a mi az ország nyelvén *harminczat* jelent; ebből a szóból később *Manf* lett. (Az *n* nélküli alak a héber מֹף és נֹף elnevezés által igazolható.) Ezen rosz magyarázatnak, melyet *Al-Maḳrîzî* (*Chiṭaṭ Miṣr* ed. *Bûlâḳ* I. köt. 19. lap) és *Jâkût* (IV. köt. 668. l.) nyomán idézek, annyi alapja van, hogy a koptban a harmincz számnévre csakugyan e szók léteznek: *maab, mab* nőn. *maabe* (a thébai dialektusban), *map* (a memphisi dialektusban.)

2) *Jâḳût* I. köt. 934. lap. *Ibn al-Aṯir Târîch al-Kâmil* (ed. *Bûlâḳ*) I. köt. 29. lap.

3) *Al-Azraḳî. Die Chroniken der Stadt Mekka* ed. Wüstenfeld I. köt. (Leipzig 1858) 20. lap.

4) *Al-Mejdânî Magma' al-amṯâl* (*Bûlâḳi* nyomtatvány) II. k. 311. lap.

'ala al-manṭiḳ. «A nyelv alapítása a logikára», szerzője : *'Abdallâh b. Abî Muḥammed,* a jezidita felekezet egyik híve;[1]) talán nem tévedünk, ha ezen könyvczím mögött — mert czímén kívűl nem tudunk róla semmit — a nyelvtan philosophiai tárgyalását sejtjük. *Al-Ferrâ*-ról, a *kûfâi* grammatikus iskola egyik leghíresebb tagjáról (megh. 207. A. H.) mondatik: «hogy munkáiban philosophált, azaz hogy szàvaiban a philosophusok beszédeit követte».[2]) — Későbbi időben *Ibn Shirshîr*-ről, egy Anbárból származó és Bagdádban tartózkodó híres grammatikus és metrikusról azt mondja életrajzának írója «hogy számos tudományba mélyedt, köztük a logikába is; a dialektika tudományának erejével a grammatikusok számos gyengéjét czáfolta meg»[3]), úgyszintén *Fachr al-Dîn al-Râzi* híres bölcsész és theologusról is mondatik, hogy «jó czáfolatokat írt a grammatikusok ellen».[4])

Mindezek, fájdalom, csak könyvészeti adatok, mert az illető munkák maguk nem maradtak reánk. De azokból is, a miket itt puszta könyvczímek nyomán felhoztam, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy már az iszlám III. századától kezdve a száraz empiricus grammatika ellen megindúlt a philosophusok reactiója. Hogy ezen reactiónak igen kevés eredménye volt az irodalomban, azt mutatja egyrészt az illető munkák nyomtalan elenyészése, másrészről azon körülmény, hogy az uralkodó grammatikai irányban vajmi csekély hatását vehetjük észre. Legfeljebb körmönfont szőrszálhasogatásokra használta az arab grammatika az aristotelesi logikára épülő elméleteket.

Csak *Fachr al-Dîn al-Râzî* tevékenységéről a nyelvbölcselet terén és reactiójáról a pusztán tapasztalati grammatika ellen maradt reánk több, mint a fenntemlített bibliographiai adat. Ugyanis a VI. muhammedán század ezen bámulatos tudományosságu theologusa és bölcsésze nagy korán-kommentárában, melynek czíme «a titok kulcsai» *(mafâtîḥ al-ġejb),* mely nyolcz vastag

---

[1]) *Ibn al-Nedîm Fihrist al'ulûm* ed. Flügel-Rödiger (Lipcse 1871) I. köt. 51. lap. 9.

[2]) U. o. 66. lap. 27.

[3]) *Ibn Challiḳân Vitae illustrium virorum* IV. köt. 40. lap., nr. 325.

[4]) U. o. VI. köt. 133. lap. nr. 611.

quartkötetben jelent meg *Bûlâḳ*-ban [1]), az első *sûra* magyarázata alkalmával, egy terjedelmes grammatikai excursust [2]) ír, melyet bevezetésnek tekinthetünk az arab nyelvtanba. Ezen excursusból, mely a nyelvtudomány és az arab grammatika általános kérdéseivel foglalkozik, következtetést vonhatunk azon irányra, melyben ő és mindazok, kikről a fönntebbi könyvészeti adatok mint nyelvbölcsészekről szólnak, a grammatikai kérdések tárgyalásához fogtak. Fejtegetéseit az etymologia megmagyarázása után egy általános psychologiai tanulmányon kezdi, melyben a szókról és a jelentés összefüggéséről a szókkal terjedelmesen értekezik. Ezen tanulmány megérdemelné, hogy egész terjedelmében közöltessék, annál is inkább, mert ezen munkájával eddig nem igen foglalkozott az arab irodalomtudomány. Ez alkalommal kóstolóul csak egy paragraphusát közlöm, mely körülbelül megismertetheti a szerző módszerét és észjárását. «XXXV. kérdés : «A szók annak jelei-e, a mi a lélekben van vagy pedig a tárgyak lényegének jelei-e? *A szók a lélekben levőnek jelei*; azért definiálják a grammatikusok: a szók jelentésre (*ma'na* szószerint : az a mit valaki akar) mutatnak. Az pedig, a mit valaki gondol és akar, az a lélekben van, nem a kültárgyakban. Ezt így lehetne bebizonyítani. Ha távolról egy testet látunk, melyet kőnek tartunk, úgy ezen távollevő tárgyat *kő*-nek nevezzük. Ha közelebb jövünk és észreveszszük, hogy mozog, azt gondoljuk, hogy állat és állatnak is mondjuk. Még közelebb jövén hozzá, meggyőződünk arról, hogy ember, és embernek nevezzük. Mindhárom esetben nevet adtunk a tárgynak, a miből az világlik ki, hogy a *név* nem a kültárgy lényegének, hanem annak a jele, a mi a lélekben van. Egy másik bizonyítás. Némely ember a világot, teremtettnek mondja, mások öröktől valónak mondják. Mindkét attributum egy tárgyra vonatkozik és ha a név csakugyan a kültárgy jele volna, ebből az következnék, hogy ugyanegy tárgy két ellentétes nevezettel bírhat. Nincs pedig ellenmondás, ha azt mondjuk, hogy a név csak annak jele, hogy mi él a külső tárgyakat illetőleg az ember lelkében.» [3]) A tulajdonképeni általános nyelvtanban kiindulási pontja *Avicenna* érte-

---

1) Lásd ezen munkáról *Jelentésemet* 11. lap.
2) *Mafâtîḥ al-ġejb* I. köt. 10—46. lapjain.
3) U. o. 18. lap.

kezése a *hang*-ról *(ṣaut)*, melyről terjedelmesen szól. Már ezen mozzanat lényeges haladás. Míg a tapasztalati arab nyelvtan csak betűt ismer, addig ő előtte tisztán áll a betű és hang különbsége, melyről terjedelmesen értekezik. – Bőven szól azon kérdésről, valjon a hang-e a nyelv primitiv eleme vagy a szó. — A miben reactiója és ellenzéki állása a szokásos formalis nyelvtan iránt nyilvánul, az különösen a grammatikai terminusok definitiója; p. o. a három beszédrészé stb. Míg a grammatikusok mindig csak a grammatikai alakot, a hanganyagot vagy még inkább az írott alakot veszik kiinduló pontul, addig ő azon logikai kategoriákból indúl ki, melyeknek jelenségei a szók. Ily szempontból folytonos oppositióba kerül *Sîbaveihî*-val, *al-Zamachsharî*-val és a többi grammatikussal. Hogy egy példát idézzek: Az *i'râb* (a szók végén a névszók eseteit és az igék módjait jelölő utóhangzók)-ról a következőt mondja: «*I'râb* alatt nem a szók végén megjelenő magánhangzókat kell érteni, mert véghangzó előfordúl ott is, hol nincs eset- vagy módjelölés, hanem *i'râb* alatt értjük a szók fogalmi dispositióját *(istiḥkâ ḳuhâ)* arra, hogy ily ragok hozzájáruljanak. Ezen dispositiója értelmi *(νοοὐμένον ma'ḳûlâ)* valami, nem érzéki valami *(maḥsûsâ)*» [1]) Mig tehát az *i'râb* a formalis grammatikában *jel*, addig a philosophiai grammatikus számára: *kategoria*. — Ezen nyelvphilosophiai módszer azonban nem áll mindig a tiszta gondolkodás színvonalán, hanem néha kicsinyes okoskodásban véli hivatását betölteni. Például akarom *al-Râzî*-ból azon fejezetet idézni, melyben okát keresi annak, hogy miért a subjectiv eset ragja *u*, az objectiv eseté *a* és a birtokosé *i*? Háromféle okot hoz fel ő erre nézve. *Először*, úgymond, a subjectiv eset alkalmával egy személy jő tekintetbe, az objectiv esetnél több, a cselekvő és a cselekvés tárgyai vagy állapotai (melyeket az arab nyelvben szintén accusativusban használnak). Minthogy több személy vagy tárgy jő tekintetbe, azért a legkönnyebb vocalist kell használni, t. i. az *a*-t, ellenben hol csak egy a személy, a legnehezebb vocalist kell használni, t. i. *u*-t, hogy az egyensúly ne zavartassék meg *(al-i'tidâl)*. *Másodszor*: A lények fokai háromfélék: Afficiáló, mely nem afficiáltatik (subjectum), ez a legerősebb; olyan, mely afficiáltatik, de nem afficiál (objectum), ez a leggyöngébb. Kette-

---

[1]) U. o. 36. lap.

jük között középhelyet foglal a birtokos, melyről mindkettőt lehet állítani relativ értelemben. Ezen fokok szerint osztatnak el a magánhangzók: a legnehezebb magánhangzót *(u)* ezért használjuk a neki megfelelő legerősebb foknál, a legkönnyebbet *(a)* a leggyöngébb foknál; a középszerüt *(i)* a középső foknál. *Harmadszor:* Cselekvőt képzelhetünk tárgy nélkül; de a cselekvés tárgyát el nem képzelhetni a nélkül, hogy ott legyen az, a ki cselekszi azt. A lélek ereje tehát a cselekvőben nyilvánul, míg a cselekvés tárgyának ejtése alkalmával már nincsen meg a léleknek előbbi ereje. Azért használjuk amannál a legnehezebb, emennél a legkönnyebb magánhangzót.» [1])

2. Az arab nyelvtudomány módszere és a *fiḳh*-tudomány.

Az iszlám tudományai között, melyeknek méltósága azon összefüggés szerint szokott megbecsültetni, melyben azok a valláshoz állanak, igen előkelő helyet foglal el azon tudományág, melyet «*al-fiḳh*»-nek neveznek. Szószerint fordítva ez a szó annyit jelent, mint *belátás*, aztán *tudomány* [2]) egyátalában, később azon tudomány elnevezésére használtatik, mely a mi *jus canonicum*-unknak felel meg, és minthogy a muhammedán világban, vallásos és világi jog együvé esnek, a jogtudományt jelöli egyátalában. [3])

A *fiḳh*-tudományának külön tárgyalási módja van: a *dialektikai.* Szoros összefüggésben áll a traditió tudományával *('ilm al-ḥadît)*, mely a *fiḳh* anyagát szolgáltatja és előkészítőül feltételezi az úgynevezett *gyökerek tudományát ('ilm al-uṣûl)*, mely azon kiinduló-pontokat adja elő, melyeknek a *fiḳh* anyaga mintegy ágazatait *(furû')* képezi. — Mindezen tudományoknak és tudományágaknak szorosan meghatározott methodicus elvei vannak, olyanok, melyek által ezen tudományok tár-

---

[1]) U. o. 41—42. lap.

[2]) A *fiḳh* gyök rokon egy oly sémi gyöksorral, mely annyit jelent, hogy *nyitott* szemmel lenni, látni, aztán: tudni. *Faḳîh*-nak nevezik még ma is az iskolamestert. Az iszlám előtti arab tudósokról mondatik: *faḳîh al-'arab fi-l-gâhilîjjâ (Damîrî Ḥajât al-ḥajvân* I. köt. 215. lap. 14.)

[3]) A *fiḳh* szóról lásd: Kasembeg czikkét *Journal asiatique* 1850. I. köt. 162. lap.

gyalása lényegesen különbözik egyéb, p. o. az exact és bölcsészeti tudományok tárgyalási módszerétől. A muhammedán világ valóságos tudománynak csakis a traditió — gyökerek — és jogtudományok elválaszthatlan összeségét tekinti. Ha azt mondja, hogy valaki *tudós ('alîm)*, akkor ezen tudományösszességben való jártasságára gondol. Azokat, kik ily jártasságról ismeretesek, nevezik *tudósoknak (al-'ulamâ)*. Ugyanezen felfogást mutatja fel a hasonló alapokból kiinduló zsidó észjárás is.

Ha tehát valamely ismeretágat a valódi tudomány színvonalára akar emelni a muhammedán tudós: úgy a traditió és jogtudomány methodusát kelle reá alkalmazni.

Ez meg is történt és pedig tudatosan történt meg. A kezdeményezés e tekintetben *Abû-l-Barakât al-Anbârî*-é, ki már a XII. században (számításunk szerint) [1]) belátta annak szükségét, hogy nyelvtudományi kérdésekre a *fiḳh* módszerét kelljen alkalmazni, azért, hogy ezen ismeretágnak a muhammedán tudományok sorában a maguk helye biztosíttassék, és ha azt a jogtudósok tanulmányai körébe szorosan be akarja illeszteni. Erről való öntudatának nyilt kifejezést ad azon könyvének bevezetésében, melyet a grammatikai iskolák eltérő véleményeiről írt, és melyről a megelőző fejezetben szólottam. «Számos általános műveltséggel foglalkozó *faḳîh* és *fiḳh*-hel foglalkozó művelt ember, kik a *Niẓâmîjjâ* iskolában arab nyelvtudományi előadásaimat hallgatják, azt kívánták tőlem, hogy szerkeszszek össze számukra egy kellemes könyvet, melyben a *baṣrâ*-i és *kûfâ*-i iskolák eltérései oly módon volnának előadva, mint az *Abû Ḥanîfâ* és *Al-Shâfe'î* nézet különbségei szoktak egymás mellett előadatni, hogy legyen e téren az első könyv, mely ily módszerrel nyelvtudományi kérdéseket tárgyal, mert ez oly rendszer, mely szerint az elődök ezen tudományt nem rendezték, stb. stb.» [2]) És hogy a nyelvtudomány kérdéseiben való nézeteltérések ily szempont alatti felfogása a közhangulatnak megfelelt, az onnan is kitűnik, hogy ép

---

[1]) Megh. 577. *Ḥ.* = 1181. Kr. u. Életrajzi adatokat róla l. *Zeitschr. d. deutschen morgenl. Gesellschaft* XXVIII. köt. (1874) p. 332.

[2]) Lásd: *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern.* II. füz. 40. lap.

úgy, mint a *fikh*-ban a *gemâ'â* (consensus) alatt oly nézetet értenek, melyre nézve valamennyi *imâm* egyetért,[1]) úgy a *gemâ'â*-t belevitték a nyelvtudományba is, értvén alatta oly felfogást, melyre nézve a *basrâ*-i és a *kûfâ*-i iskola egy értelmen van.[2])

Ibn al-Anbârî kezdeményezése azonban csak korlátolt térben mozgott; mert ő a *fikh*-tudomány módszerét csakis az iskolák vitapontjainak előadásában alkalmazta, azonkívül pedig az *usûl* módszerét törekedett egynehány grammatikai főkérdésre átvinni.[3]) Az összes nyelvtudomány tárgyalásának módszerére legelőször alkalmazta ezen gondolatot egy XV. századbeli tudós: *Gelâl al-Dîn al-Sujûtî* (megh. 911. *H.* = 1505. Kr. u.), egy férfiú, kinek neve a muhammedán tudományos irodalom legdicsőbb nevei közé tartozik, és melynek birtokosát irodalmi termékenységre nézve alig multa valaki felül az arab irodalomban, mely különben nem igen szűkölködik a polygraphikus írókban. Egyik főérdeme ezen jelentékeny írónak épen az, mely itt tekintetbe jő. Az arab nyelvtudomány egész terét anyagilag és irodalomtörténetileg, különösen pedig azon előzetes elméleti kérdéseket, melyek a priori tartoznak a nyelvtudományhoz, ő foglalta legelőször össze egy nagy munkában, melyet ha röviden akarunk jellemezni: *az arab nyelvtudomány encyklopaediájának* nevezhetünk. Ez általa összefoglalt disciplinát ő *a traditió és jogtudomány módszerére építette.* A nyelvtan szerinte úgy viszonylik a szótártanhoz, mint a jogtan a traditiótanhoz. Amazok — traditió és lexicologia — nyújtják az anyagot, mely emezekben — *fikh* és grammatika — alkalmazásba jő. *Al-Sujûtî* szerint ennélfogva ezen két nyelvtudományi ág tárgyalásának módszere azonos legyen a vallástudomány ama két ága tárgyalásának módszeréhez. Különösen azonban a traditió és lexicographia ezen hasonlóságát fejti ki bővebben. «A traditió tudománya és a lexicologia», úgymond, «testvérek, mint két folyam, mely egy völgyből ered.» Mindkettejükben fődolog az *isnâd*: a traditió lánczolatának kifogástalansága. És ezen kifogástalanság vagy kifogásolhatóság fokai szerint a nyelvkincs egyes

---

[1]) Lásd *A spanyolországi arabok helye* stb. 19. l.

[2]) P. o. *Jakût* I. köt. 317. lap. 5. *raj'al gemâ'â* ellentétes ezzel: *ra'j al-kufijjîna fakat.*

[3]) Ily muakájában: *Luma 'al-adillati fî usûl al-nahu,* melyet utódja *al-Sujûtî* idéz p. o. *Muzhir* I. köt. 56. lapon.

részeire vonatkozó adatokat épúgy osztályozza, mint az egyes hagyományos mondatok a traditió tudományában birálatilag osztályoztatnak. Ezen analogiának, bármily furcsának is mutatkozzék a mi nyelvtudományi ízlésünk itélőszéke előtt, a kivitelben semmi nehézség nem gördült útjába. Épen úgy, mint p. o. a traditió-tudománya szól *tavâtur*-ról egyrészről és *âḥâd*-ról másrészt, azaz oly traditiókról, melyek hiteles és nemzedékeken át megszakadás nélkül Muhammedig visszanyúló tekintélyek neveinek lánczolatához van fűzve, és olyanokról, melyeknél a lánczolat ezen folytonossága nem mutatható ki, úgy a nyelvtudomány ezen módszere is szól oly szavakról és jelentésekről, melyek hiteles tekintélyek által egészen azon időig mutattatnak ki, melyben a romlatlan arab nyelvérzékkel bíró régi költő oly értelemben használta az illető szót — és másrészről oly lexicalis traditióról, mely ezen folytonossággal nem bír. Ezen két mozzanathoz azután elméletek fűződnek, melyek szakasztott másai azon elméleteknek, melyek a traditió-tudomány hasonló kérdéseivel állanak kapcsolatban, p. o. valjon erről vagy arról a lexicalis traditióról lehet-e mondani, hogy absolut tudást eredményez (*'ilm ḳâṭi'*) vagy csak vélekedésre (*ẓann*) ad jogot stb. E tekintetben *Ibn al-Anbârî* már meglehetős előmunkálatot szolgáltatott *al-Sujûṭî*-nak [1]), kinek főérdeme, hogy az e téren történt munkálkodást kiegészítette, a kútforrások adatait egybehordta és rendszerré kerekítette ki. [2]) Azon törekvést, hogy a vallástudományok módszere annál mélyebb gyökeret verjen a nyelvtudomány tárgyalásában, *al-Sujûṭî* a tudomány tárgyalása módjával összefüggő egynehány külső mozzanat által is elő akarta segíteni. Többször hangsúlyozza azt, hogy valamint a traditió tudományában, úgy a nyelvtudományban is a legfelsőbb tökélynek tekintessék a *ḥâfiẓ* foka, azaz oly nyelvtudósé, ki a nyelvkincsre vonatkozó összes adatokat, a reájuk vonatkozó összes bizonyítékokkal együtt emlékezetében bírja. Továbbá nagy súlyt fektetett arra, hogy valamint a traditió-tudományban, úgy a nyelvtudományban is felélesztessék azon

---

[1]) Lásd: *Al-Muzhir*. I. köt. 30—32. lap. II. köt. 162. lap és ezen munka számos helyén.

[2]) Lásd értekezésemet: *Zur Charakteristik Galâl al-Dîn al-Sujûṭî's u. seiner literarischen Thätigkeit.* (Bécs 1871) 14. l. és kk.

előadási mód, melyet a muhammedán didaktika: *imlâ*-nak, azaz: dictatum-nak nevez. Az t. i., a ki a traditió összes anyagát bírja, maga köré szokott gyűjteni tanítványokat, kik előadásait papirra vetették. Ily jegyzetek rendesen a következő bevezetéssel szoktak ellátva lenni: «Collegium, melyet dictált a mi sheichünk N. N. az N.-féle főiskolában x. y. napon.» Ezen dictatumok a tudomány nehezebb és homályosabb pontjaira szoktak vonatkozni, melyeknek megoldását a tanár a traditió lánczolatának teljes felemlítése mellett szokta hallgatóinak nyújtani. Az ily *amâlî*-s füzetek később egybe szoktak gyűjtetni és mint olyanok könyv alakjában terjesztetni. A nyelvtudományra nézve régibb időben ugyanazon tanítási eljárás volt divatban, de *al-Sujûṭî* korában már évszázadok óta el volt hanyagolva. A legutolsó, kiről ezen tanmód alkalmazását említi, *Abû-l-Ḳâsim al-Zugâggî*, ki 339. H. halt meg, tehát hat századdal *al-Sujûṭî* előtt. Ez utóbbi ezen módszerben nem közönyös mozzanatot látott azon összefüggés fenntartására nézve, melyet ő a *ḥadîṯ* és *'ilm al-luġâ* (traditió és nyelvtudomány) között létesíteni törekedett. Azért, mint dicsekvőleg mondja el magáról, 872-ben a nyelvtudományi *imlâ*-t ismét feléleszteni kívánta, de siker nélkül, mint maga bevallja.[1])

Ezen sikertelenség igen könnyen érthető meg. Az *imlâ*-nak csak akkor volt értelme, midőn a lexicologia adatai még traditió dolga voltak. *Al-Sujûṭî* korában, mint utolsó fejezetünk mutatni fogja, a lexicologia, mint irodalomág elérte volt már tetőpontját. Az irodalom mindenben megszünteti a traditió kizárólagos hatalmát. Irodalmi időben a traditió nem szerepel a tudás forrásai között.

V.

Az etymologia az arab nyelvtudományban.

Az arab nyelvtudósok azt, a mit mi etymologiának nevezünk *ishtiḳâḳ*-nak híjják. E szó a *shaḳḳa* gyökérből származik, mely

---

[1]) *Zur Charakteristik* stb. 16. lap.

annyit jelent: *hasítani*[1]); etymologia tehát az arab nyelvtudományban annyi, mint valamely származott forma *széthasítása* és az elemi gyökér kihámozása az azt környező képzők hüvelyéből. Ezen műszót átvették a héber nyelvtudósok is, kik műszavaikat egyátalán az arab nyelvtudományból kölcsönözték; az *ishtiķâķ*-ot גּוֹרֶן szintén széthasítás —, szétvágásnak fordították. Látni való ezen műszóból is az arab etymologia puszta formai törekvése. A feladat, melyet maga elé tűz, nem annyiból áll, hogy az elnevezés összefüggését a megnevezett tárgy fogalmával kutassa, hanem hogy a név formájának legegyszerűbb elemét derítse fel; nem a fogalmi ἔτυμον-t, hanem a formai gyökeret keresi.

Nevezetes dolog az, hogy míg az etymologia ezen legalsóbb foka, a formai derivatió, minden nyelv terén a tudományos kutatás dolga volt, mely csak akkor indúlt meg, midőn valamely nyelv tudományos vizsgálódás és elméleti tanulmány tárgyává tétetett, addig az etymologia magasabb fokának kezdetei nem a tudományos mozgalomban, hanem a nép hajlamaiban gyökeredzenek. Azon kérdéssel, hogy mily összefüggés van a név között és azon tárgy lényege között, melyet a név jelöl, legelőször nem a tudomány foglalkozik, hanem sokkal a tudomány előtt a nép tudata minden rendszer nélkül és egészen önkénytelenűl bibelődik vele. Az etymologizálás mindenütt megelőzi a nyelvtudomány fejlődését. Mivelhogy sémi dolgokkal foglalkozik ezen értekezés, legyen elég reámutatnunk a héber etymologia példájára. — Az Ó-Testamentomban lépten-nyomon találkozunk etymologiai kísérletekkel, nemcsak tulajdonnevekre nézve, mely pontban szerfölötti gazdagságot mutat fel ezen irodalomkör, hanem tárgynevekre nézve is. A Talmud folytatja az Ó-Testamentom ezen etymologizáló törekvését, és hol volt még ekkor a héber nyelv elméleti bonczolása? Hasonlót tapasztalunk, ha arab térre megyünk át. Nincsen oly régi arab irodalmunk, mint a héber. De azt mégis látjuk, hogy a nyelvtudomány törekvéseitől jó távol álló köznép, mily élénken fürkészi nyelvanyagának fogalmi összefüggését a tárgyak lényegével. Miért neveztetik ez vagy amaz így meg

[1]) Használatban van az etymologia elnevezésére ez a szó is *ķaṭa'a* = vágni.

amúgy? Az arabok között egy igen érdekes néposztály volt régibb időben, az úgynevezett *ḳâṣṣ*-ok (útczai prédikátorok) osztálya. Ezen emberek, kiket az uralkodó theologusok kasztja nem igen szeretett, a mesemondók *(maddâḥ)*-nak, egy a vallásos élethez közelebb álló fokát képezték [1]), a mennyiben vallásos dolgokról, bibliai személyekről regéltek. Nagy részük van azon mesék költésében és terjedésében, melyek a muhammedánok között ugyanazon helyet foglalják el, melyet a zsidók irodalmában az *Agâdâ* foglal el. Azokból, a miket ezen *ḳâṣṣ*-ok a népnek regéltek, joggal következtethetünk a nép ízlésére és hajlamaira, mert ők csakis olyannal léptek hallgatóik elé, a miről tudták, hogy ízlésüknek megfelel és tetszésüket megnyeri. Van reá igen érdekes adat, hogy ezen útczai prédikátorok etymologizással mulattatták a hallgató népet. *'Abd al-A'la*, egyike ezen *ḳâṣṣ*-oknak, a nép előtt az *'uṣfûr* (veréb) szó okát produkálja; onnan van ez a név, úgymond, mert a veréb *'aṣa wafarra,* helytelenkedik és megszökik; a főtt ételt pedig azért híjják *ṭafshîl*-nak, mert *ṭafa va-shâla,* a vízben úszkál és emelkedik. [2])

A nép ezen etymologizáló hajlama onnan is kitűnik, hogy vannak ily szómagyarázó közmondások is [3]), már pedig a közmondás a nép gondolkodásának leghívebb lenyomata. Rendesen vajmi rosz etymologiák szoktak lenni a nép szófejtési hajlamának ezen termékei és még akkor sem tapasztalhatjuk javulásukat, midőn a tudós körök belevonják az etymologiát fejtegetéseik birodalmába. Bővebben szólottam az arab tudósok etymologiai kísérleteinek kezdeteiről a «*Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern*» 1. füzetében (1871). Oly etymologiai fejtegetéseken, minők a következők: *ḏahab* arany, *fiḍḍâ* ezüst, ebből *ḏahaba* = távozni, *faḍḍa* VII. = szétszóródni, mert arany, ezüst es pénz egyátalán hamar elfogy és szétszóródik; vagy *miḥrâb* az imádság helye, ebből *ḥarb* = háború, mert ha az ember imádkozik az ördöggel ví harczot; vagy *'âlam* világ, ebből *'alâmat* = jel, mert a világ jele az Isten hatalmának; vagy *Jehûd,* a zsidók ebből

---

[1]) Lásd értekezésemet: *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* XXVIII. kötet (1874) 320. lapon.

[2]) *Jâḳût* I. köt. 293. lapon.

[3]) *Al-Mejdânî. Példabeszédek gyűjteménye* I. köt. 15. lap.

hâda V. ide-oda mozogni, mert a zsidók imádkozás közben ide-oda mozognak [1]); a pajtás azért neveztetik *nedîm*-nek, mert ha együtt isznak, olyanokat beszélnek, a mit később megbánhatnának *(nadama)* [2]) stb. eff. csupa oly etymologiai kisérletek, melyek tudós körökben támadtak, akár az útczai prédikátoroknak köszönhetnék eredetüket. Látnivaló ezen példákból is, hogy a vallásos nézeteknek mily nagy befolyása volt a szófejtésre. Leginkább mutatja ezt a következő példa, melyből az látszik, hogy még a bibliai történetek is felhasználtattak etymologiai támasztó pontokként. A borju ugyanis azért neveztetik *'al-igl*-nak mert az izraelita nép elhamarkodva *('agal* X*)* az arany borju imádására határozta el magát. [3]) Az ily etymologiák nem mindig egyéni ötletek, hanem bele szokták magukat élni az irodalomba, melyben közkelettel bírnak. Tapasztaltam ezt a *ḳalb* = szív szó etymologiájáról. Azt mondják ugyanis, hogy innen jő *ḳalaba* forgatni, az összefüggés abból áll, hogy az emberi szív hajlamai változók, ide-oda forgók. Ezen etymologiát még költőknél is találtam, kik arra verseikben vonatkoznak, és a két szó fogalmi összefüggésére még mindennapi imádkozásban is történik vonatkozás. [3])

Mindezen és ilyenforma etymologiai kisérletekben azonban, még ha tudományos körökben keletkeztek is, nincsen rendszeresség és nem mutatkozik még elméleti alapvetés. Mint már mondám, csakis a népies etymologia fokán állanak, ha nyelvtudósok voltak is azok, kik koczkáztatták. Legelőször találkozunk összefüggő etymologiai elmélettel *Abû-l-Fatḥ 'Oṯmân Ibn*

---

[1]) *Beiträge* stb. I. füzet. 16., 25—27. lapokon. Felhoztam ott török népetymologiát is; *jer* föld, ebből *je-mek* enni, mert a föld felfalja az embereket, e szójátékkal *jer jer seni*, a föld megesz téged..

[2]) *Al-Mustatraf fî kulli fenn mustaẓraf.* (*Bûlâḳi* nyomtatvány) II. köt. 149. l. *Al-Damîrî* állattani szótára II. köt. 168. lap.

[3]) Rövidség kedveért csak a helyeket idézem: *Kitâb al-aġânî* I. köt. 96. l. 10. sor. VII. k. 34. l. 2. sor. XVII. k. 137. l. 22. sor. *Ibn Hishâm Commentar. in Carmen Bânat Su'âd appellatum*, ed. Ign. Guidi (Lipsiae 1871) 16. l. 8. s. *Poetical Works of Behâ ed Din Zoheir* ed. E. Palmer (Cambridge 1876) 6. l. 7. s. *Hammer-Purgstall* Zeitwarte des Gebetes in Sieben Tageszeiten (Bécs 1844) szöv. 10. l. 36. szám.

Ginnî nyelvtudósnál [1]), ki a *hiğra* IV. századának közepe felé élt. Ő volt tudniillik azon etymologiai elmélet megalapítója, mely szerint kétféle szófejtés van: *nagy* és *kicsiny(is htikâk akbar* és *ishtik. aṣġar). Kis etymologia* alatt érti a szófejtés legegyszerűbb formalis nemét, midőn t. i. valamely származott szót visszavezetünk a szó gyökerére, úgy hogy az igének, melyből a névszó lett, mult idejü egyes harmadik személyét vagy *maṣdar*-ját (infinitivusát) nevezem meg. Ha azt mondom, hogy *maḍrûb, ḍârib* stb. ebből jő *ḍaraba, ḍarb,* kis etymologiával foglalkozom. A *nagy etymologia* is a hanganyagból indúl ki, de nincsen tekintettel a gyökér hangelemeinek sorrendjére, sőt azon föltevésből indúl ki, hogy valamely gyökér mássalhangzó csoportjának összes lehető combinatiói egy alapjelentéssel bírnak, melynek különféle árnyalatait mutatják fel az egyes combinatiók. Míg a kis etymologiában a gyökeret *aṣl* (radix)-nak nevezik, addig a nagy etymologiában a tekintetbe vett mássalhangzó csoport rendesen *mâddâ*- (materia)-nak szokott neveztetni.

A nagy etymologia módszere és eljárása könnyebben lesz érthető, ha példával világítom meg. Elöttünk van p. o. ezen név *kalâm* (كلام) = beszéd. Gyökere *klm* (كلم). Ennyit mond a a kis etymologia. A nagy etymologia tovább megy és azt mondja, hogy mivel három mássalhangzó hatféle combinatióba léphet egymáshoz a *klm* materia is hatfelé ágazik el, és pedig: *klm, kml, lkm, lmk, mlk, mkl.* Minden származott szó, mely ezen hatféle gyökérből képeztetik, egy ugyanazon jelentésben egyezik meg, mely ezen hangmateria alapfogalmát képezi; ezen alapjelentés *Fachr al-Dîn al-Râzî* szerint az *erő és hatalom* fogalma; a mi bizony elég furcsán van keresztülvive. A beszéd, *kalâm, erővel* nyomúl az értelembe, *kalm*-nak nevezik a sebet is és *kulâm*-nak a durva földet. E szókban világos az erősség jelentése. A *kml* combinatióból jő *kemâl* = a tökéletesség, a tökéletes erősebb a hiányosnál; *lakama* ige e gyökérből *lkm* = tőrrel döfni valakit; itt megint erőkifejtés forog fenn; *mkl*-ból jő *makûl*, a mi kevés vízü kútat jelent, nagy erőt kell kifejteni annak, ki belőle vizet akar meríteni; *malaka* uralkodni, *mâlik* uralkodó, király, e gyökérből *mlk* pedig világosan foglalja magában a hatalom fogalmát.

[2]) *Al-Sujûṭî Muzhir* I. köt. 164. lap.

Már ezen példából is megitélhető a nagy etymologia módja és eljárása.

A nagy etymologiát az arab irodalomban különösen két tudós művelte. Az egyik *Fachr al-Ḍîn al-Râzî* híres dogmatikus, kinek a nyelvbölcsészet körül szerzett érdemeiről már fenntebb volt szó. Korán kommentárjának bevezetésében több *mâddâ*-nak adja a nagy etymologia szerint való fejtegetését; p. o. azon hat-hatféle hangcombinatiókéit, mely ezen gyökerekből képezhető: *klm, lġv,* (alapjelentés: behatni valamely dologba), *'abr* (alapjelentése: átlépni, átmenni egyik helyről a másikra), mely fejtegetéseiben egyenesen *Ibn Ginnî*-re hivatkozik, ki — mint láttuk — a nagy etymologia megalapítója volt.[1])

Egy századdal *Fachr al-Dîn* után a nagy etymologia buzgó képviselőjeként látjuk működni *Ṣalâḥ al-Dîn b. Ajbek al-Ṣafadî*-t (megh. 764. H.), ki egyébként is szeretett furcsa etymologiákban gyönyörködni. *Al-Ṣafadî* két biographikus könyvet írt; az egyiket híres félszemű emberekről, egy másikat híres vakokról; az első a lipcsei, a másik a szentpétervári könyvtár kéziratai között található. Mielőtt e könyvek tulajdonképeni tárgyára térne át a szerző, szokása szerint több bevezetésben egypár mellékes tárgyról szól; többek között az *egyszemüséget* és a *vakságot* kifejező arab szók etymologiájáról. Ez alkalmakkal bőven alkalmazza a nagy etymologia eljárását. Az عور materia hat combinatióiról, névszerint: عور ، عرو ، وعر ، ورع ، روع ، رعو-ról és valamennyi származékaikról azt bizonyítja bőven, hogy mindnyájuk alapjelentése: *félni*, mit úgy a hogy ki is présel az illető szókból egy tágas és igen érdekes megjegyzéssel telt értekezésben, melynek egész szövegét a *Beiträge* I. füzetének 39—44. lapján az eredeti arab szövegben kiadtam, egyszersmind *Al-Ṣafadî* szerzőségét bizônyítván be. Hasonlókép a *vakok*-ról írt munkájának bevezetésében a vakságot kifejező gyökér عمي hat combinatióiról, ugyanis عمي عيم ، معي ، ميع ، يمع ، يعم, azt mutatja ki, hogy minden származékaik alapjelentése az *elfödés*[2]). Egy harmadik munkának, melyet a *szójátékról*[3]) írt, bevezetésében is alkalmat

[1]) *Mafâtîḥ al-ġejb* I. köt. 11. lap és kk.
[2]) *Beiträge* etc. II. füzet 9. lapján.
[3]) U. o. 10. lap.

ragad a nagy etymologia gyakorlására. A szójátékot (paranomasia) az arab rhetorikában így híjják: *al-ginâs*, mely szó gyöke: *gns*. A bevezetésben ezen gyökér hanganyagának hatféle combinatióját megint egy kalap alá teszi és azt bizonyítja róluk, hogy minden származékaik alapjelentése: *több dolgot egymáshoz kapcsolni.*

Némely tudós az etymologiának még egy nemét különbözteti meg és azt, a mit nagy etymologiának neveztünk eddig, *kis etymologiának* (*isht. ṣaġîr*) nevezi, a kis etymologiát pedig *kisebb* etymologiának *(isht. aṣġar)*, míg *nagy etymologia* alatt a szófejtés azon módját érti, midőn nem is veszszük tekintetbe a származott szó vagy gyökér teljes hanganyagát, hanem csakis az első két gyökmássalhangzót; ha pl. *ṭalama* és *ṭalaba* közös etymonját keressük.[1]) Körülbelül ugyanazon eszme, mely újabb időben a «*szerves gyökök* (organische Wurzeln) elmélete»-t szülte a sémi nyelvtudományban, mely ugyan bír némi tudományos jogosultsággal, de a melynek túlhajtott alkalmazása egész ferdeségében mutatkozott *Fürst* szótárirodalmi munkásságában. Mindenesetre igen nevezetes tünemény, hogy ezen elméletet más arab nyelvtudósok is felállították. A nagy etymologia ugyanezen fajához sorolandó azon szófejtési eljárás, melylyel az arab tudományban gyakran találkozunk, midőn t. i. rokon ejtésü hangokból álló gyökerek hasonlíttatnak egymással össze. Mindkét módnak példáival találkozunk *al-Bejdâvî* korán-kommentárjában. Szerinte p. o. a *naha, nahara, nahama* igék, mint mondja *«testvérek» (achavât),*[2]) szintúgy testvérek e gyökerek *nfk, nfd*. «Ha átvizsgálod», úgymond, «azon szavakat, melyek azon gyökérből származnak, melyeknek első és második hangeleme *nf*, azt fogod találni, hogy mindnyájuknak alapjelentése a távozás, elmenés.» Hasonlóképen nyilatkozik a *fl* csoportról. Bármily mássalhangzó járuljon a csoporthoz, mint harmadik kiegészítő gyökérelem, alapjelentése mindig ez marad: szakítani, hasítani, megnyitni, p. o.

---

[1]) Lásd *al-Ṭarṭûsî* encyklopaediáját (Bécsi kézirat. Cod. N. F. nr. 2. fol. 5.) Mások az etymologia három faját így nevezik el: *a)* az első fokut *ṣaġîr*- (etymologia parva), *b)* a második fokút *kabîr* (etym. magna), *c)* a harmadikat *akbar* (etym. major).

[2]) *Commentarius in Coranum* ed. Fleischer I. k. 537. l. 15. s.

flk, fld, flj.[1]) A rokonejtésü hangokból álló gyökerek összehasonlítására idézem ezen példát: «*Dakka* és *daḳḳa* testvérek, valamint *shakka* és *shaḳḳa*».[2]) Ugyanezen etymologiai iskolához tartozik *al-Muṭarrizî*, ki *al-Ḥarîrî Makâmâ*-ihoz egy igen tudós kommentárt írt. *Sylvestre de Sacy* egybeállította azon példákat, melyek ezen kommentátor munkáiban, az épen kimutatott etymologiai törekvést tüntetik fel,[3]) és melyek bizonyítékáúl szolgálhatnak annak, hogy mily józansággal bírta az arab nyelvész azon módszert kezelni, mely legújabb időkben több európai semitista kezében annyi confusió és képtelenség kútfejévé vált.

Az arab eredeti szótárirodalom — melynek fejlődésével külön kell még foglalkozni — azonban a magasabb etymologiának semmi hasznát nem vette. És ez igen természetesnek található. A nagy etymologia (a másodfokút értem) oly önkénynyel dolgozott, és oly ugrásokat tulajdonított a nyelvalkotó szellemnek, oly pusztán külsőleges alapon akarta összehozni az egymástól távol álló nyelvadatokat, hogy a *Fîrûzâbâdî*-k, *Gauharî*-k stb. empiricus józansága okvetlenül idegenkedett ezen módszer ferdeségeitől. Az arab szótárirodalom mindvégig megmaradt az etymologia legalsó foka, a *kis etymologia* mellett, mely biztos, és minden kétes feltevést mellőző alapon dolgozott.

Csakis az arab nemzeti szótárirodalom legújabb terméke törte meg e téren a jeget és a magasabb etymologiának tért nyitott. Értem *Aḥmed Efendî Fâris al-Shidjâḳ*, a Libanonból származó és jelenleg Konstantinápolyban, mint az *Al-Gavâ'ib* czímü arab hetilap szerkesztője élő, nyelvtudós[4]) munkáját: *Sirr al-lajâlî fî al-ḳalb val-ibdâl*, azaz: «Az éjjelek titkai a hangcsere és hangváltozásra nézve». Ezen nagy szótári munka az arab szókincset azon szempont alatt veszi vizsgálat alá, hogy a rokon hangzásu mássalhangzókból álló gyökereket egymással összefüggésbe hozza, úgyszintén az azonos hanganyaggal bíró gyökereket, a melyekben ezen hanganyag különféle sorrendben van elhelyezve, szintén közös fogalmi kiinduló ponttal bíróknak mu-

---

[1]) *Al-Bejḍâvî* u. o. 17. lap. 8. s. 18. l. stb.
[2]) U. o. I. köt. 343. l. 22. s.
[3]) *Anthologie grammaticale arabe* (Paris 1829) 449—451. l.
[4]) Lásd *Jelentésem* stb. 28. lapját és kk.

tatja ki; és így a harmadik fokú etymologiát az etymologia magnât vagy majort, melyet elődei megállapítottak, több száz éves félbeszakítás után ismét felújítja. A tér szűke már nem engedi meg, hogy eljárását példákkal világítsam meg. Iskolát eddig nem alakított *Ahmed Fâris* szótárkutatási módszerével. Csak egy munkát ismerek, mely rendszerének védelmére íratott egy kairói barátom, *Michâ'il 'Abd Sejjid* által és melyről megjelenése alkalmával a szakközönséget értesíteni volt alkalmam. [1]) Ellenzéket képez a nagy etymologia ezen felélesztése ellen a *bejrûti* szótárirodalmi iskola, melynek élén *Butrus al-Bustânî* jeles arab hirlapszerkesztő és nyelvbúvárkodó áll, ki *Muḥîṭ al-Muḥîṭ* czímü két vaskos kötetű szótárában [2]) a régi empiricus szótáriró iskolát képviseli és csak a gazdag nyelvanyagot törekedik constatálni minden abstract szőrszálhasogatás kerülésével és mellőzésével.

Az ezen dolgozathoz eredetileg hozzátartozó VI. fejezetet: «*Az arab szótárirodalom fejlődésé*»-ről, bővített alakban később külön fogom közzé tenni.

GOLDZIHER IGNÁCZ.

---

[1]) *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 1874. (XXVIII. köt. 167. lapon) Fleischerhez intézett damaszkusi levelemben.

[2]) Bejrût 1867—69, 4⁰; egy 2 kötetes 8⁰ kivonata *Ḳaṭr al-Muḥîṭ* czímmel is jelent meg, Bejrût 1869. V. ö. *Jelentés* stb. 26. l.

A RUMUN NYELV.

II.

A rumun nyelv leírása.

I. Hasdeu [1]) a rumun nyelvnek történeteit és jelen mivoltát így fejezi ki röviden: «A rumun nyelvben vannak nem-latin elemek is, vannak szláv kifejezések és szók, de nincsenek abban gót elemek. A gót nyelv nyomainak teljes híja a dák-latinban, azaz rumunban, azt bizonyítja, hogy a rumun nemzetiség Olteniában (az Olt mellékein) meg a Hátszegben született és fejlődött, a nélkül, hogy csak egyszer is érintkezett volna a gótokkal, a kik a Prúton túl uralkodának, s hullámzásaikban legfeljebb a Boza folyóig terjednek vala; s a nélkül, hogy a gepidekkel, a gótok egy másik ágával, érintkezett volna, kik Szerbiában uralkodának, miután egy pillanatig a Körösök és a Temes mellékein tartózkodtak volt, hullámzásaikban legfeljebb Tordáig érvén. Mind az Olt mellékein, mind Temesiana (a Bánát) felől a Traianus és a gótok idejében a dákok szomszédjai a szarmaták valának, kik se nem szláv se nem germán nép, de a kik nyelvébe sok thrák és latin elem nyomulhatott be. Az orbonás (albanai) nyelv a régi thrák nyelvnek maradványa lévén, s a dákok is a thrákokhoz tartozván, világos, hogy a rumun nyelvnek nem-latin elemei az orbonás nyelvhez kell hogy hasonlítsanak. Ez is azt bizonyítja, hogy a rumun nemzetiség a Traianus provincziájának azon részén született és fejlődött, a hol a dákok jobban meg voltak gyökeresedve, mint másutt, t. i. Olteniában és a Hátszegi völgyön. Tehát a rumun nyelv a gót elemek teljes hijával s az orbonás elemek bőségével rajzolja leghivebben a maga ethnographiai térképét a

---

[1]) Hasdeu. Istoria Critica. I. 305. stb.

III., IV., V. és VI. században, mely térkép a Szörénységtől Hátszegig, s Temesiana hegyeitől az Oltig terjed. A szláv nyelv hatása a IX. század után a czirillismussal kezdődik s tart nyolcz század folytáig, 1700-ig. De a Kyrillus előtti időből nincsen egyetlen szláv kifejezés a rumun nyelvben, valamint nincsen gót kifejezés abban; csak néhány újkori szlavismus és germanismus találtatik benne. A gótok és szarmaták után némely szláv törzsek lassanként Dákia belsejében is terjeszkedének, a hol őket a VII. században Theophylaktus, Menander, Maurikius császár a Jalomicza lápjaiban és ezeken túl is találák. De az Oltenia és a Hátszeg a szlávoktól is ment marada. A római hódítástól a jelen korig tizenhét század ült el, vagyis ötven nemzedék múlt ki. Hegyek és idegen népek által egymástól elválasztva s külömböző kormányoktól szétszakasztva élt mindig a rumunság: mégis a világ évkönyveiben példa nélküli tüneményt mutat, azt, hogy *a négy-öt külömböző tartományban élő s egymást alig ismerő tíz millió rumun mindenütt dialectusok nélküli azon egy nyelven beszéll.* [2]) Ezt abból lehet megfejteni, hogy a rumun nemzetiség Olteniában s a Hátszegi völgyön Kr. u. egész 500-ig össze volt szorítva, tehát ott, a hol a dákság leginkább meg vala gyökeresedve, s a hová egyetlen egy germán ág sem nyomula be. Ily szűk helyen nem fejlődhettek dialectusok, kivált mert az első három század alig volt elegendő arra, hogy oly ellenséges elemekből, minők a latin és a dák valának, egy új (dák-latin vagyis rumun) nyelv képződjék. A VI. századdal kezdődik az új román nemzeti-

---

[2]) *Vladescu G.* (az «Elemente de geografia pentru classele II. si a III. primarie». Bucuresci 1869.) ilyen számokat közöl:

Romániában	4.500,000	rumun	lélek
Erdélyben	1.500,000	»	»
Bukovinában	300,000	»	»
Máramarosban és a Körös mellékein. (Crisiana)	500,000	»	»
Temesianában	700,000	»	»
Dobrudsában és Bulgáriában	50,000	»	»
Makedoniában és Thessaliában	100,000	»	»
Istriában az Adriai parton	10,000	»	»
összesen	7.660,000	rumun	lélek.

Laurianu A. Treb. (a «Geografia terriloru Romane» Bucurusci, 1866.) ugyanazon tartományokban, Makedoniát, Thessaliát és Istriát kivéve, csak 7.400,000 rumunt talált.

ségnek terjedése Olteniából és a Hátszegből kifelé Erdélyen, Temesiánán és Románián keresztűl, s a XIV. században szünt meg. Ezen terjedésnek és költözködésnek ideje tehát hét száz évig tartott, a VI—XIV. századig.»

A Hasdeu adta eme rajza is a rumun nemzet és nyelv eredeti fészkének, valamint terjedése időszakának, mint módunk lesz látni, csak képzelt, nem történelmi valóság: de közlöm azért, mivel a rumun nyelvnek dialectus-nélküli voltát akarja megfejteni. Hasdeu világosan csak a Dunán inneni rumunokról beszéll; de minthogy számokat tiz millióra teszi, tehát szinte két millióval többre, mint a jegyzetben felhozott írók: bizonyosan a Dunán túliakat is befoglalja a tiz millióba, a kik dialectus-nélküli nyelven beszéllenek. A jegyzetben említett Vladescu a Dunán túli rumunokat mindössze 160,000-re teszi; Picot 705,000-re, de magyarországi román lapok 1869-ben a Szerbia, Bulgária és Dobrudsa románjait 400,000-re, az Albánia, Epirus, Thessalia, Thrákia és Makedonia románjait 1.750,000-ra becsülik.[8]) Hasdeu is nyilván ezen túlságos nagy számokból hozta ki a maga tiz millióját.

Picot E. (Les Roumains de la Macédoine, Paris 1875) a rumunok számát így alapítja meg:

Romániában	4.300,000
Bessarabiában	600,000
Erdélyben	1.250,000
Bukovinában	215,000
Magyarországon	1.460,000
Bulgáriában és Dobrudsában	200,000
Makedoniában stb.	500,000
Istriában stb.	5,000
	8.530,000

Moldovan Joan M. (Geografia Ardealului pentru scolele poporali. Editiunea a II. indereptata. Blasiu, 1870.) Erdélynek románjait 1.200,000-re, magyarjait és székelyeit 600,000, németjeit 200,000, czigányait 80,000-re, zsidóit 15,000, örményeit 8,000-re teszi. Ezeken kivül vannak még kis számmal bolgárok, szlávok, görögök.

Wittinghausen az egyesült Romániának összes lakosságát 4.400,000-re teszí «nach der neuesten Zählung», mely között a rumunok négy millión felül vannak (Das Fürstenthum Romanien, geograph.-militärisch dargestellt von Heinr. Filek von Wittinghausen. Mit einer Karte. Wien 1869.). Az összes rumunságot 8 milliónál többre gondolja (a 33. lapon).

[8]) Picot, Les Roumains de la Macedoine, a 34. lapján: «Une évaluation

Példa-nélküli tünemény, hogy az annyira szétszórt románság olyan nyelven beszéll, melyben dialectusok nincsenek, úgymond Hasdeu. Ezt Picot is állítja. Ha az ember keresztül fut Franczia, Olasz, Spanyol országokon, úgymond, meg van lepve, hogy menynyire változik faluról falura az illető román nyelv. E tekintetben a rumunok nevezetes kivételt tesznek minden román nemzet közt; mert nyelvök a külömböző tartományokban igen kevés külömbséget mutat. Az oláhországi, moldovai, bessarabiai, bukovinai, erdélyi és magyarországi románok beszéllhetnek egymással; még a makedoniai románokat is, jóllehet nyelvök érezhetőleg távozik a többiekétől, mindenütt megértik. Ellemben a lombard ember nem érti meg a romagnait, s a velenczei nem érti a piemontit.» [4])

Mí magyarokul nem találjuk példa nélkülinek ezt a tüneményt, mert a magyar nyelv is, habár nem terjed annyi tartományokra, mindenütt ugyanaz. Mind a mellett vannak ebben is némi dialectusi külömbségek; a rumunban is vannak, még pedig nagyobbacskák. Vegyük p. o. a *sum*, vagyok, igét. Ezt az innenső rumun nyelvben vagy az irodalmiban így adja Sinkai (az 1805-ki kiadásban): *sint* sum, *icsti* es, *e* vagy *ieşte* est; *sintem* sumus, *sinteti* estis, *sint* sunt. Cipariu, a nagy grammatikájában így: *sum, su*, — *esti*, — *e, esti; semu*, — *seti*, — *suntu, su*; de hozzá teszi egy jegyzetben, hogy a többesszám első és második személyei így is vannak: *suntemu* és *sunteti*, «care astadi la noi suntu singure-le forme usitate«, azaz, melyek ma nálunk az egyedül szokott alakok. A makedo-rumunban a *sum* így foly: *esku*, — *eshti*; — *este, e; himu*, — *hici*, — *suntu*. A Bánátban, Picot szerint, imígy: *mis*, — *iešti*, — *ui, i* —; *nis*, — *vis*, — *is, su*. A bánáti rumun *mis* vagyok, *nis* vagyunk, *vis* vagytok, *is* vannak egészen sajátságos alakok; ilyenek a *hulu ha, hui hule* ezek helyett: *čelu čea* az, *čei čele* = azok; *ahul ahaia, ahui ahule* ezek helyett: *ačela ačeia, ačei ačele* = amazok. Már ezek magok czáfolják meg Hasdeu-t, a kinek felfogása szerint a bánáti rumunok hajdanában az olténiai rumunoktól származtak

---

donnée, en 1869, par la *Familia, l'Albina* et d'autres journaux roumains de la Hongrie», mely szerint 400,000 és 1.750,000 román volna a Dunán túli részeken.

[4]) Picot Emil. Documents pour servir à l'étude des dialectes Roumains. Paris. Az 1. lapon.

volna. Vannak tehát dialectusi külömbségek a rumun nyelvben is, ámbár nem mind ismeretesek, legalább előttem nem, a ki csak könyvekből tudom a nyelvet, a melyben az írók, úgy látszik, készakarva mellőzik a dialectusi külömbségeket.

Picot azomban ismerteti a bánáti rumunságot, némi grammatikai sajátságokat hozván elő, s egy mesét és több dalt is közölvén, melyek a nyelvnek mivoltát mutassák. A mese után ezt az észrevételt következteti: «A ki figyelemmel olvasandja e mesét, meg lesz lepve, hogy a bánáti parasztok nyelvében oly kevés idegen szó találtatik. Hol vannak hát mind azok a görög, szláv, albániai, török, magyar szók, a melyek, mint mondják, a szótárnak felét teszik?» [5]) Azomban a mesének czime ez: *Gaitanu de aor. Poveasta poporala romana de Banat* (Arany vitéz-kötés. Rumun népmese a Bánátból), s már ebben is a két fő szó (vitézkötés, mese = gaitanu, poveasta) idegen, egyik török, tulajdonképen perzsa, mely a török nyelv útján került a rumunba; a másik szláv. Ezeken kivül vannak a mesében következő magyar szók: *báni* bánok, azaz pénz, a bánok képeiről, *fagadui* fogadni, *fel, fiel* féle, *asta de fiel* ilyenféle, *gandi* gondolni, *hotorit* határozott, *kočiš* kocsis, *lokui* lakni, *lokuinca* lakás, *sama* szám, *szoba* szoba. De a szláv szók még számosabbak, úgymint: *draga* drága, *matušiko draga* drága anyók, *indražire* drágának tartani, belészeretni, *graždu* istálló, *grinda* gerenda, *griža* vigyázat, gond, *ingrižire* vigyázás, *intreba* kérdez, *kai* bánni, *a se kai* megbánni, *klipita* percz, *naravu* szokás, *norokos* szerencsés, *oparit = opalit* égett, *pomeñi* emlékezni, eszmélni, *porunka* parancs, *porunči* parancsolni, *poveasta* mese, *prostia* parasztosság, ostobaság, *služu* szolga, *služba* szolgálat, *taina* titok, *trebui* kelleni, *trebuinča* szükség, *netrebniku* semmire kellő, *voriec* udvarka, *vrasta* termet. A rumun nyelv tehát, a népmesékben is, nem annyira mentes az idegen szóktól, mint azt Picot a bánáti rumun nép nyelvéről mondja; mi egyébiránt csak természetes. Hányféle és hány helyről való beköltözés hozta a Bánátba a rumunokat? S mennyi görög és szláv románosodott el már ott is, mint egyebütt? Kell hát, hogy legyenek dialectusok a rumun nyelvben is, a melye-

---

[5]) «Où sont donc tous ces mots grecs, slaves, albanais, turcs, magyars qui composent, dit-on, la moitié du lexique?» Picot, Documents pour servir à l'étude des dialectes Roumains. Paris. A 39. lapon.

ket talán még nem is kutattak ki. De van kettő, a mely történelmileg feltünik; jelesen van két nagy rumun ág: a *dák-rumun* és a *makedo-rumun*. Az elsőhöz csatlakozik a szerbiai és bolgár-dobrudsai, meg a többi Dunán inneni rumunság; a másikhoz csatlakozik az *isztriai*. A következőkben leginkább a dák-rumunt, melynek irodalma van, s a makedo-rumunt, melynek alig van irodalma, fogom leírni; azomban az isztriait is megérintem.

II. Ámde itt nem kis nehézségre találok. Az a rumun nyelv, a melyet az új irodalomban a szem lát, nagyon külömböző attól, a melyet a fül hall. Ez a külömbség azon nevezetes tényből származik, hogy a rumun írás nem latin betükkel fejlődött, tehát a kiejtés nem a latin írás kiséretében alakúlt meg; vagy helyesebben mondva, a latin írás nem alkalmazkodik vala időről időre a kiejtés változásaihoz. Az úgynevezett dák-rumunt cziril betűkkel kezdék írni, s azon írák a legújabb időig. A cziril-rumun írás lehetőleg jól illik a kiejtéshez, annyira, hogy a mostani grammatikusok a latin betűk, különösen a vocalisok, hangjait a *cziril betűkkel kénytelenek meghatározni*. A cziril betűk tehát a szók hangjait mintegy szemlélhetővé teszik, a mit az elfogadott latin új írásrendszer nem tehet. Például, írják: *frate* többesben *frati*, és *parte* többesben *parti*, de a magyar írás szerint így kell ejteni: *frate, fracz; parte pärcz*. Így az *om* homo, többesben *omeni*; de azt *oameni*-nek ejtik. Így a *laudu* laudo, *laudati* laudatis, *laudatu* laudatus, *laudatoriu* laudator szókban külömbözőképen ejtik az *a*-t. Egy sajátságos magánhangzót hol *a*-val, hol *e*-vel, hol *i*-vel, hol *u*-val fejeznek ki s írják: *laudandu, tienendu, taîindu, tacundu*, de egyképen ejtik ki az *an, en, in, un* szótagot. Nagyon külömböző helyesírást is követnek az új írók. E tekintetben leginkább három osztályra oszlanak. Némelyek szorosan az etymologiát követik, tehát a latin szókat írják le akkor is, mikor a rumunt kellene írni, p. o. találtam már *anima*-t is *inima* helyett. *Inima* szívet jelent (*sufletu* = anima vagy animus); de minthogy a latin *anima*-val tartják egynek, így is írják. — Mások a latin betűkkel is a kiejtéshez alkalmazkodnak, s írják az *omeni, porta, vede, mesa* szókat így: *oameni, poarta, veade, measa* (mensa), így *domne, domna* a kiejtés szerint írva lesz *doamnè, doamna*; a *portu, porti, porte, portamu, portati, porta* (porto, portas, portat, stb.) így írják: *porta, porci, poarte, purtemu, purteci, poarta*. — A harmadik osztály a latin betüket a cziril betűkkel vegyíti,

ezekből azon magán- és mássalhangzókat fogadván be, a melyeket a latin írás nem fejezhet ki. Tehát az úgynevezett *homályos* és *vegyes* magánhangzókat, azután a *sziszegő* mássalhangzókat, sőt másokat is, a cziril betükből fogadják el. Ámde a vegyes írás is bajjal jár, különösen a homályos magánhangzók miatt, az *an*, *en*, *in*, *un* szótagokban, melyek kiejtése alig külömböző. A bajt az által nevelik az írók, hogy a latin etymologiát követik lehetőleg, a mely nem mindig bizonyos, tehát többféle írásra készti az írókat, s kijátsza a grammatikusokat. Egy-két példával teszem világossá.

A *mormint*-ot a Budai Szótár (azaz Dicső-Sz.-Mártoni Major Péter) így írta: *mortment* мортъмент, «sepulcrum, monumentum», mert a «mortui monumentum» két szóból gondolja megalkotottnak. Pontbriant így írja: «*mormîntu* [mortui monumentum, lat.], tombe, monument funèbre»; így írja az «*immormînta*» temetni, igét is, de elfogadja Major etymologiáját. A Bibliai társaság által 1875-ben kiadott Új Testamentomban hol мормінт, hol мормінт van írva.[6]) A Bukaresti Akadémia szótára, *mormentu*-t, *immormenta*-t ír. Hogy a Budai szótár és Pontbriant etymologiája nem áll, világos; a szó a «monumentum»-nak (monu = mor, mentum = ment) és nem a «mortui monumentum»-nak kifejezője. De a *ment* írás helyes-e? vagy a *mint?* Cihac *mormînt*, *immormînt*-et ír, s mint kell, a «monumentum»-tól származtatja.[7]) *Géorgian* azomban azt vítatja, hogy *morment* a régi alak, a mely az 1648-ki Noulu Testamentu-ban fordúl elő, s ebből az alakból azt okoskodja ki, hogy *mormint* az újabb, a szláv hatás által, képződött alak. «Si donc à une époque, si rapprochée de nous, nous trouvons une langue si pure dans son vocabulaire, si fidèle dans la grammaire: ne sommes nous pas forcés d'admettre que cette langue nécessairement a été écrite avec ses caractères à elle avant 1432.»[8]) Ebből tehát nem kevesebbet akar kihozni annál, hogy a rumun nyelvet

---

[6]) Noulu Testamentu alu Domnului si Mentuitoriului nostru Isusu Christosu. Viena, 1875. Máté 23, 29. *mormintele profeciloru;* u. o. 27, 61. *in faca mormentului;* 27, 7. *pentru inmormentaree strainiloru.*

[7]) Dictionnaire d'Etymologie Daco-Romane, éléments latins. Francfort s. M. 1870.

[8]) Essai sur le Vocalisme Roumain. Par C. D. Géorgian: Bucarest 1876. A 81. lapon.

a florenczi zsinat idejéig latin betükkel irták, s csak azután kapták fel a cziril írást. Azomban nem közli az 1648-ki írásnak betűit, a melyekből láthatnók, mint van ott a *ment* szótag írva. De legyen bár ott így vagy úgy, a bizonytalan hangot ma is külömbféleképen fejezik ki, mint látjuk.

Sprančeana, sprenčeana, sprinčeana szemöldök. Melyik a helyes írás? Cipariu (Gr. I, 568) így okoskodik: «*Spra* in *un-spra-zeče*=11 etc. *ši sprančeana* e contrasu dein *supra*», az az, a latin *supra* szó *spra*-vá van összehúzva az *un-spra-zeče* stb. (unum supra decem) és a *sprančeana*-ban. Ez az utóbbi szó tehát *spra*-ból meg *nčena*-ból állana. A spra-t értjük, de mi az *nčena?* Cipariu (I, 117.) a latin *supra genam*-tól származtatván a szót, az *nčena*-ban a *gena*-t találja meg. Pontbriant így írja: *sprenčeana* sourcil, és hasonlóképen a latin *super* és *gena* szókból alkotja. A Budai szótár *sprinčeana*-nak írja, s «supercilium»-ból származtatja. — Cihac is *sprinčeana*-t ír s a latin *super in gena* szókból származtatja. A Bukaresti szótár hasonlóképen *i*-vel írja, s a *supercilium*-ból eredettnek mondja. Melyik tehát a helyes írás? s melyik a helyes szószármaztatás? A makedo-rumunban a szó így hangzik: *sufrenceao.* A *sufr* a *supra*-ból ered, de a *ceao* lehet-e *cilium?* vagy *gena?* A latin *stella*-ból lett *stea* s a makedo-rumunban *steao:* ez tehát a *cilium* mellett szólna.

Ugyanott Cipariu azt tanítja, hogy «*spe* in verbulu *spe-lu* (mosok, öblítek) e in loku de *spre*»: tehát *spre (spra)* helyett *spe* is van, mint a *spelu* szóban, melyet «super-lavo»-ból származtat. Mellesleg legyen mondva, a latin *lavo, lavare* a rumunban is *laua, lauare* lévén, mint a *levo, levare*-ből *leua, leuare* lett: föltetsző, hogy a *super-lavo*-ból *spe-lu,* tehát *lavo*-ból *lu* lehetne. De Cihac bizonyítja, hogy így van, mert a *lau, laui, laut, lava* vagy *la* a lavo, lavi vagy lavavi, lavatum, lautum, lotum, làvare-tól származtatván a *spelu*-t, mely *spelaui* helyett volna, *ex-per-lavare, ex-perluere*-ből alkotja. Pontbriant a *spelu*-t az ex-lavare-tól eredettnek mondja. A Budai Szótár *spalare-t* ír, de származását nem mondja meg. A Bukaresti szótár meg így okoskodik és ír: «*spellare,* contrassu d'in *spellauare* ši ačestu-a din *esperlavare.*» Tehát melyik írás helyes a *spelu, spellu* és *spalu* között? s helyes-e az *ex-per-lavare*-ból való származtatás? A rumun *spel, spal* szó nem egyéb az albaniai *σσπᾳλίαν*-nál, ha nem tartozik a szláv *pol, pal*

= mos, és *spol, spal* = kimos, öblít szóhoz. A tótban, horvátban *polejem, polijem* mosok, az oroszban *spoloskat* kiöblíteni.

Cipariu u. o. *suoara*-t vagy *susuoara*-t ír, így fejtegetvén meg: *sub-ala* (hónalj). Pontbriant *subcoara*-t (aisselle = hónalj) ír, s nem származtatja. Cihac így írja és értelmezi: «*subcoara* pour *susubcoara* aisselle; du latin subtus-subalare», azaz «sous-sous-les ailes, aisselles». A Budai szótár két külön szóban írja, így: *suptu-suoara* és cavum subalare-nak, magyarúl *hónalj alatt*-nak értelmezi. A Bukaresti szótárban nem találom meg a szót. A makedo-rumunban *sumsoare σουμσοαρε* a szó. Melyik írás a helyes? s a latin *ala*-ból lett-e *oara, ara?* Külömben rumunban *aripa* a szárny.

Cipariu u. o. ezt írja: *Ince* (intie) in verbulu *ince-legu* (intie-legu) e in loku de *intre,* lat. *intellego,* ši *intelligo*; — in *intrebu* silab'a *re* e ši in loku de *ro* dein *rogu,* lat. *interrogo*», azaz a latin *inter* szó egyszer lesz a rumunban *ince* (intie), másszor csak *int,* amaz az intellego-ból, ez az interrogo-ból való; továbbá a *rogo* szónak *ro*-ja, a rumunban lett *re*-vé, *rogo* azért a rumunban *rebu,* mely elibe *int* jut az inter(-rogo)ból, tehát: intrebu = interrogo. Az első szónál, az *incelegu*-nál, a rumun tudósok azt a hibát követik el, hogy tovább mennek hátra felé a latin *intellego*-nál. A rumun nyelv nem gondol avval, hogyan lett a latin *intellego,* hanem ezt elsőnek veszi, s ebből csinál *incelegu*-t. *Ince* tehát nem lett a latin *inter*-ből, se nem a rumun *intre*-ből, a mely minden compositumban változatlanul marad meg.

A latin *rogare*-ból megvan a rumun *rugare, rogare;* csudálatos lenne tehát, hogy az *interrogo*-ból a nyelv *intrebu*-t csinált volna. Pedig ezt állítják a Budai és Bukaresti szótárak, Pontbriant, Cihac és Cipariu. Hogy e szó *in* és *trebu* (intrebare)-ból való, mindenki látja; hogy a *trebu, treba* nem latin, azt mindenki érzi, a ki a római nyavalyában nem szenved.

E néhány példával a rumun helyesírás bizonytalanságát akartam kitüntetni, a mely részint a természetes bajosságból származik, részint a tévedő szó-származtatásból, mely mindent latinosít.

Én a rumun szókat ezentúl, nem gondolva az etymologiával, következőképen fogom leírni. A mássalhangzók a mí nyelvészeti helyesirásunk szerint lesznek: *b c č* = *cs d f g ǵ* = *gj h j k l l* = *ly m n ń* = *ny p r s* = magyar *sz, š* = *magyar s t ť* = *ty v z ž* = magy. *zs*

ʒ=dz ǯ=dž. A magánhangzók, lehetőleg szem előtt tartván az etymologiát, lesznek: *a e i o u,* bár tökéletlenül fejezik ki a rumun hangokat.

III. A makedo-rumunt leginkább két forrás után ismerem. Az első egy szó-jegyzék, mely Velenczében 1770-ben megjelent, s melyet Thunmann a „*Nyomozásaiban*“ közölt 1774-ben.[9]) A szó-jegyzéket a Voskopolis vagy Moskopolis születésű Kavalleotis Tódor írta volt, ugyanott fő pap (protopopas) lévén, a hol mintegy 1728-ban született. Eleinte egy voskopolisi tudósnál, Chalkeusnál tanúla, azután Sevastosnál, a Kastoriai egyház oekunomusánál. Thunmann a szójegyzéket *Haǯi Cechani* Konstantintól kapván, ennek értesítéséből írhatá, hogy még 1770 tájban minden voskopolisi lakós rumunul beszéll vala. Ez a *Haǯi Cechani* Jenában, Leidában, Cambridge-ben tanulván, s Franczia- és Olaszországban utazván, viszszatérére hazájába, hogy ott működjék tudományával. Magát a szójegyzéket és adalékait a Voskopolisból származó Kosmiski nyomatá ki maga költségén, a ki mint magyar borokkal kereskedő többnyire Legyelországban tartózkodik vala. E részletek is némileg tudatják velünk a makedo-rumunok akkori állapotját és külföldre való származásukat, mely által sokan Magyarországra is jöttek, itt maradván meg a Hegyalján, Miskolczon és egyebütt; de mert onnan, a déli tartományokból, költöztek hozzánk, itt «görög» néven valának ismeretesek. Ez a *görög* név nálunk nem tett volt külömbséget rumun és nem-rumun között.

A másik forrás *Bojaǯi Mihály* makedo-vlach grammatikája, melyet ez Bécsben 1813-ban ada ki.[10]) A makedo-rumun nyelvet tehát ebből a két forrásból írom le.

De a makedo-rumunok mostani állapotját többi közt Bolintineanu és Margarit ismertetik. Amarra *Picot* munkájában [11]) erre

---

[9]) Johann Thunmann's: Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Erster Theil. Leipzig. 1774. Ueber die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen, a 171—238. l.

[10]) *Γραμματική Ρωμανική ἤτοι μακεδο-βλαχική* stb. Romanische oder Macedono-wlachische Sprachlehre. Verfasst und zum ersten Mahle herausgegeben von Michael G. Bojadschi, öffentlichem griechischen Lehrer der hiesigen National-Schule. Wien, 1813.

[11]) Les Roumains de la Macédoine. Par M. E. Picot. Paris, 1875.

a *Convorbiri literare* [12]) folyóiratban találván, mindkettejéből szedek némi tudomást. Bolintineanu 1858-ban utazván a déli rumunok földjén, azokat több csoportra osztja, úgymint *Lintopenu*-kra, a kik majdnem egész Makedoniában, Albaniában és Thessaliában laknak, s Kastoria vidékéről terjeszkedtek volna el. (Cette race est originaire des environs de Kastoria.) Legtöbb bécsi rumun kereskedő, úgymint: Dumba, Kurti, Spirta, Gehanu stb. lintupenu volna. — *Nikulčenu*-kra, kik Ohridához tartoznak; *Moskopolenu*-kra, kik Kolonia tájékáról valók, s legmíveltebbek. Bolintineanu szerint azoktól származnának báró Sina, a Mocsonyiak, Sagunák; *Bojaǯi* is oda való volt. Láttuk, hogy az első helyen említett forrás is, a Thunmann közölte szótár, Moskopolisban vagy Voskopolisban jött létre. Más csoportok a *Pisoderenu*-k, *Bitol'enu*-k stb. Bolintineanu arról is értesít, hogy a babona-hit és a népszokások ugyanazok volnának a makedo-rumunoknál, melyek ide által vannak a dák-rumunoknál. Nevezetesen a *betlehemesek* (les bandes de Bethléem, rum. *Vikleimu)* a csillaggal (stea = stella) vízkeresztkor járják be a falukat és városokat. A „*Vikleimu*"-t (Betlehem) és a *stea*-t (csillag) érdekes hagyományos énekek által kisérik. [13]) Februarius némely napján verik a kutyákat; ez, «úgymond Bolintineanu, világos emlékezése a római szokásnak.»

Margarit Apostol, a ki a rumun iskola-ügy mellett buzgólkodik, 1873-ban írá meg tudósítását, ezen czim alatt: *Kommunele Romane din Dačia Aureliana ku inčipere de la froncierele Grečei pe širu muntelui Pindu*, azaz, rumun községek az aurelianusi Dakiában Görögország határainál kezdve a Pindus hegységén. — Margarit negyven községet tud Thessalia és Epirus közt a Pindus hegység keleti meg nyugati oldalain, a melyekben a rumunok tömörebben laknak mint másutt; egyikben sincs rumun iskola, de görög van mindenütt. A Pindus éjszak-nyugati oldalán a Zagora megyében, negyvennégy község van, mely az előtt tisztán rumun volt, de Kosma nevű görög kalugyer meggörögösíté e század elején. Most még csak tíz községben beszéllenek rumunúl. A múlt

---

[12]) *Convorbiri Literare*, Jasi. A 1874—1875-ki folyamban.

[13]) «Ces représentations ne manquent pas d'analogie avec nos anciens mystères» jegyzi meg Picot (a 26. lapon). A mysteriumok a magyar népnél is divatoztak, s most eléggé ismeretesek már a magyar irodalomban.

század vége féle *Voskopole* (Moskopole) 80,000 lakosú rumun város volt virágzó kereskedéssel, nyomtatással, iskolákkal. Jelenben csak romjai vannak, melyeken 150 háznép teng. — Most *Vlaho-Klisura* lehetne főváros; abban 1000 rumun háznép lakik. Ebből a városból a rumunság számára mintegy veteményes kertet lehetne csinálni. Vlaho-Klisurai rumunok nevezetes kereskedők Belgrádon, Pancsován, Bécsben. — Az Ioniai tenger partján levő *Berat, Avlona, Durazzo, Skodra* városokban is sok rumun kereskedő lakik, kik rumunúl is írnak, de görög betűkkel. *Ohridában* 1808 ólta rumun iskola van. *Bitole, Ternova, Perlep, Resna* stb. városokban hasonlóképen számos rnmun lakik: de a görögösödés terjed mindenütt. Ezenképen van a dolog *Seres*ben, *Saloniki*ben is. Jelesen Salonikiben zsidók, törökök, keresztyének laknak; ez utóbbiak közt 324 háznép bolgár, de 764 háznép rumun: mégis mindnyájan a görögökhöz szítanak. Salonikitól 12 óranyira nyugat felé a Meglen kerületben (cinut) öt rumun község van, melyek a múlt század közepe táján a fanariota érsek bánása miatt török vallásra térének. A hodsa rumunúl imádkozik a mecsetben.

Margarit tudósítása szerint Salonikitől fogva az Ioniai tengerig, hol szét himletten hol tömörebben laknak rumunok. Hajdan számok tetemesen nagyobb vala. Sokat szenvedének az orbonások (arnauták, albaniaiak) becsapásaitól, melyek által Voskopole is elpusztult; még többet a görögöktől, a kik miatt nincsenek rumun iskolák. Margarit buzgón dolgozik azon, hogy felköltse a rumunok nemzetiségét.

Buzgóságában épen azon vétekbe is esik, mely több izben és több helyütt tünteti ki a rumun írókat; sok önkényt enged magának. Margarit «Aurelianusi Dákiának» nevezi, mint Major Péter is tette a Budai szótárban, azokat a déli vidékeket is, a melyeket még a híres San-stefanoi békekötés sem mer az utópiai Bulgáriához csatolni. Az Aurelianusi Dákia csak Alsó Moesiát foglalta magában a Balkánig: a Balkánon túli Thrakia, Dardania, Makedonia, Epirus soha sem tartozott Moesiához, vagy az Aurelianus Dákiájához. A mily önkényesen bánik a geographiai határokkal, oly önkényesen keresztelgeti el Margarit a helyneveket is. A *Mezzova* helységet *Minciu*-nak nevezi; *Saloniki*-t pedig, melyet *Salonicu*-nak ír, *Saruna*-ra kereszteli rumunul.[14]) Ilyen önkényes

[14]) Thessalonicából lett, mint tudjuk, *Saloniki*. A rumun nyelv a latin

25*

névfordítást gyakran veszünk észre az erdélyi és magyarországi helynevekben, a mit utóbb a maga helyén hozok fel majd.

Magát a makedo-rumun nyelvet, az említett régibb szótáron kivül, Bojaǯi Mihály tárgyalja; a többi írót, a ki ugyanazt teszi, nem ismerem. *Bojaǯi* új görög és német nyelven adván ki grammatikáját, ezt a németül olvasó nagy közönséggel is meg akarja ismertetni, de egyúttal azt a viszonyt tünteti ki a déli rumunok és görögök között, a melyet Margarit tudósításából vehetni ki. A görög a míveltebb, felsőbb nép; azt figyelmezteti *Bojaǯi* a rumun nyelvre, a melyet érdemes, sőt hasznos is megtanúlni: «A mi vlach nyelvünket, írja az előszóban, mintegy négy millió ember beszélli, a kik azomban politikailag annyira szét vannak szakadva, hogy nem nyomnak semmit; mennyivel többet nyom az egyesült két-három millió magyar! Az oláh nyelv még Oláh- és Moldovaországokban is a helytartók (görög) nyelvének kénytelen oda engedni az elsőséget. Valóban példát vehetne az olasz, franczia és spanyol nyelvekről, mire emelkedhetnék, ha az egész nemzet, kicsinyek nagyok, mivelnék». *Bojaǯi* ezt Bécsben 1813-ban írá. Egyébiránt a rumunt latin betűkkel írja, habár ezek nem oly alkalmatosok, mint a cziril betűk, úgymond. — A következő ismertetésben *Bojaǯi* könyve lesz kalauzom.

IV. Előre bocsátok a Thunmann közölte szójegyzékből egy jókora szólajstromot, mely a déli és éjszaki rumun nyelvnek azonosságát bizonyítja. A déli vagy makedo-rumun szókat görög betűkkel is leírom, a mint azokat Thunmann a Kavalliotis *(Καβαλλιώτης, -ου)* szótárából lenyomatta. A *β = v, μπ = b, γ* majdnem *j, = ǵ; γκ = g, ντ = d, δ* mint az angol th, *ζ = z, ζζ = c, τζ = ǯ, σσ = š η = i, υ = u.*

1. Olyan szók, melyek azonosok a latinban és rumunban.

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
adunu gyüjtök, colligo	adunu *αντουνου*
aku tű, acus	aku *ακου*
albu fejér, albus	albu *αλμπου*

---

szók *l*-jét *r*-ré változtatja, így képez a latin *sale*-ból *sare*-t (só). Margarit tehát a *Saloni*-ki-ból *Saruna*-t csinál, s ha van vagy lesz ott rumun iskola, a fiúk majd így fogják tanulni, hogy az eredeti rumun *Saruna* lett az idők mostohosága által Saloniki-vé.

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
alegu választok, eligo	alegu *αλεγκου*
altu más, alter	altu *αλτου*
amu van nekem, habeo	amu *αμου*
aproape közel, prope	aproape *απροαπε*
arbore élőfa, arbor	arbore *αρμπορε*
ardu égek, ardeo	ardu *αρντου*
askundu rejtek, abscondeo	askundu *ασκουντου*
ašceptu várok, exspecto	ašteptu *ασστεπτου*
audu hallok, audio	avdu *αβντου*
atunči akkor, tunc	atumcia *ατουμτζια*
barba szakál, barba	barba *μπαρμβα*
batu ütök, batuo	batu *μπατου*
bou ökör, bos	bou *μπου*
bracu kar, bracchium	bracu *μπρατζαυ*
bunu jó, bonus	bunu *μπουνου*
četate vár, urbs, arx	citate *τζιτατε*
čina vacsora, coena	cina *τζινα*
čingu övedzek, cingo	cingu *τζιγκου*
dau adok, do	dau *νταου*
dente fog, dens	dinte *ντιντε*
domnu úr, dominus	domnu *ντομνου*
doamna asszony, domina	doamna *ντοαμνα*
dormu alszom, dormio	dormu *ντορμου*
draku ördög, draco	draku *ντρακου*
dulče édes, dulcis	dulce *ντουλτζε*
duplu kettős, duplus	duplu *ντουπλου*
ʒiku mondok, dico	ʒiku *ντζικου*
earba fű, herba	iarba *ιαρμπα*
esu kimegyek, exeo	esu *εσου*
faku teszek, facio	faku *φακου*
me faku leszek, fio	me faku *με φακου*
farina liszt, farina	farina *φαρινα*
ferbu főzök, coquo, ferveo	herbu *χερμπου*
fia leány, filia	hillia *χιλλα*
fiu fiju, filius	hilliu *χιλλιου*
foame éhség, fames	foame *φοαμε*
foku tűz, focus	foku *φοκου*

Dák-rumun :	*Makedo-rumun :*
fokulu arde bine jól ég a tűz	foklu arde jine
frangu török, frango	frangu *φρạγγκου*
frate, fitestvér, frater	frate *φρατε*
fruptu gyümölcs, fructus	fruttu *φρουττου*
fumu füst, fumus	fumu *φουμου*
afundu mély, profundus	fundu *φουνντου*
funia kötél funis	fune *φουνε*
impartu osztok, divido	’mpartu *μπαρτου*
implu töltök impleo	umplu *ουμπλου*
infigu beléütök, infigo	higu *χηγκου*
inelu gyürű, anulus	nelu *νελου*
intru bemegyek, intro	intru *ιντρου*
invelire borítás, velum	amvelire *αμβạληρε*
kaldare üst, lebes	kaldare *καλνταρε*
kapu fej, caput	kapu *καπου*
kandela lámpás, lichnus vitreus	kandila *κανντηλα*
kane kutya, canis	kane *κạνε*
karbune szén, carbo	karbune *καρμπουνε*
karne hús, caro	karne *καρνε*
kiemu hívok, clamo	klemu *κλλεμου*
kiaie kulcs, clavis	kliae *κλλιαε*
korbu holló, corvus	korbu *κορμπου*
kornu szarv, cornu	kornu *κορνου*
kresku növök, cresco	kresku *κρεσκου*
kruče kereszt, crux	kruce *κρουτζε*
kumperare vétel, emtio (comparare)	kumperare *κουμπạραρε*
lakrema köny, lacrima	lakrema *λακρạμα*
laku tó, lacus	laku *λακου*
legu kötök, ligo	alegu *αλεγκου*
lingu nyalok, lingo	lingu *λιγκου*
luna hold, luna	luna *λουνα*
loku hely, föld, locus	loku *λοκου*
lupu farkas, lupus	lupu *λουπου*
luptu viaskodom, luctor	aluptu *αλουπτου*
marǯine szél, margo	marcene *μαρτζενε*
maskuru hím, masculus	maskuru *μασκουρου*
medua velő, medulla	medua *μạντουα*

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
minte ész, mens	minte *μιντε*
munte hegy, mons	munte *μουντε*
muieare asszony, mulier	muliare *μουλλιαρε*
multu sok, multus	multu *μουλτου*
mutu néma, mutus	mutu *μουτου*
nare orr, nasus	nare *ναρε*
nepotu unoka-öccs, nepos	nepotu *νεποτου*
nu nem, non	nu *νου*
numeru szám, numerus	numeru *νουμερου*
oaspe vendég, hospes, amicus	oaspe *οασπε*
oaste sereg, exercitus	oaste *οαστε*
okiu szem, oculus	okliu *οχλλιου*
omu ember, homo	omu *ομου*
orʒu árpa, hordeum	orcu *ορτζου*
osu csont, os	osu *οσου*
ou tojás, ovum	ou *ωου*
pane kenyér, panis	pane *πᾳνε*
parte rész, pars	parte *παρτε*
patu, pacu, türök, patior	patu *πατου*
peatra kőszikla, petra	kiatra *χιατρα*
peale bőr, pellis	kiale *χιαλε*
peptene fésű, pecten	kiaptene *χιαπτενε*
peana toll, penna	peana *πεανᾳ*
perikulosu veszedelmes, periculum	perikul *περιχουλ* (veszély)
porku disznó, porcus	porku *πορχου*
portu viszek, porto	portu *πορτου*
potu, pocu tehetek, possum	potu *ποτου*
pulbere por, pulvis	pulbere *πουλμπερε*
punte híd, pons	punte *πουντε*
putrezesku rothadok, putrefio	putrizeskn *πουτριντζᾳσχου*
raza sugár, radius	raca *ρατζα*
riu folyó, rivus	reu *ρρᾳου*
roa harmat, ros	rao *ραο*
rošiu veres, russus	rošiu *ροσσιου*
sanže vér, sanguis	sance *σαντζε*
sanetate egészség, sanitas	senetate *σᾳνᾳτατε*
sanetosu egézséges, sanus	senetosu *σᾳνᾳτοσου*

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
šearpe kigyó, serpens	šerpe *σσαρπε*
seate szomjuság, sitis	siate *σιατε*
seara este, sera	siara *σιαρα*
šedu ülök, sedeo	šedu *σσεντου*
seminu vetek, semino	seaminu *σεαμινου*
sinu kebel, sinus	sinu *σινου*
semnu jegy signum	semnu *σεμνου*
ščiu tudok, scio	štiu *σστιου*
skaunu pad, szék, scamnum	skamnu *σχαμνου*
skriu írok, scribo	skriu *σχριου*
skurtu rövid, brevis	škurtu *σσχουρτου*
smulgu kitépek, evello	azmulgu *αζμουλγου*
soareče egér, sorex	šioareku *σσιοαρεχου*
sokru após, socer	sokru *σοχρου*
sorbu szürcsölők sorbeo	sorbu *σορμπου*
surdu siket, surdus	surdu *σουρντου*
sudoare izzadság, sudor	sudoare *σουντοαρε*
stingu oltok, exstinguo	astingu *αστινγχου*
tačere hallgatás, silentium	tacere *τατζερε*
taku hallgatok, taceo	taku *ταχου*
trago húzok, traho	tragu *τραγχου*
tundu nyirek, tondeo	tundu *τουντου*
tusa köhögés, tussis	tuse *τουσε*
unda hullám, unda	unda *ουντα*
ungia köröm, ungula	ungle *ουνγχλλε*
ursu medve, ursus	ursu *ουρσου*
urʒika csalány, ursica	urʒika *ουρντζηχα*
vaka tehén, vaca	vaka *βαχα*
vale völgy, vallis	valle *βαλλε*
vasu edény, vas	vasu *βασου*
večinu szomszéd, vicinus	vicinu *βιτζινου*
vearga vessző, virga	viarga *βιαργχα*
vedu látok video	vedu *βεντου*
me vedu látszom, videor	me vedu *με βεντου*
ventu szél, ventus	vintu *βιντου*
verme bogár, vermis	jermu *γερμου*
vina ér, vena	vina *βινα*

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
vinu bor, vinum	jinu γινου
vicelu borju, vitulus	jicalu γιτζαλου
virʒine szűz, virgo	virjiru βιργιρού
virtute becsületesség, virtus	vertute βερτουτε
voače szó vox	boace μποατζε
vomu okádok, vomo	vomu βομου
vulpe róka, vulpis	vulpe βουλπε
žoku játszom (jocus)	zoku ντζοχου
žuramentu eskü, jus jurandum	zuratu τζουρατυ

Ezen szók, melyek latin jelentéseit a Thunmann lenyomatása után tettem ki, bár azonosak a latinban és a rumunban, mégis némi változást tüntetnek elő, melyek megkülönböztetik a dák-rumunt a makedo-rumuntól. Jelesen a makedo-rumun néha teljesebb alakú, mint a dák-rumun; mintha ez egy lépéssel tovább menne a lágyulásban és fogyatkozásban. A latin: clamo, clavis, mulier, oculus, ungula a makedo-rumunban: klemu, kliae, muliare, okliu, ungle; a dák-rumunban: kiemu, kiaie, muiare, okiu, ungia; így a görög angelus a makedo-rumunban is angelu, de a dák-rumunban anʒeru; — így a filia a makedo rumunban hillia, a dák-rumunban fia; a filius a makedo-rumunban hilliu, a dák-rumunban fiu. E szók egyúttal mássalhangzó-változást is mutatnak: *h*=*f*, mint hillia=fia; így higu=figu. Ezt még többször fogjuk találni, p. o. a hire=fire=fieri, esse szóban, és másokban. Ehhez a változáshoz hasonlít a *j*=*v*, p. o. a dák-rumunban bine jól, vinu bor, vicelu bornyú, stb. a makedo-rumunban: jine, jinu, jicalu.

A dák-rumun *č* a makedo-rumunban *c*, mint: četate citate, čina cina, tačere tacere; čine ki? cine? stb. Azért hijják *czinczárok*-nak (cincar) a makedo-rumunokat, mert nem csíz-nek, cséz-nek.

A latin pellis, petra, pecten, a dák-rumunban: peale, peatra peptene; a makedo-rumunban: kiale, kiatra, kiaptene. Itt kétféle hangváltozást látunk, melyekről bővebben szólunk.

a) A rumunban az *e* és *o* kettős magánhangzóvá t. i. *ea*-vá és *oa*-vá nyúlik, ha a reákövetkező szótagban *a* vagy *e* van: de ha ebben *u* vagy *i* van, a szétnyúlásnak nincsen helye. P. o. a *Petrosa* nevű helyiség, a hol a híres gót kincset találták, *Peatroasa*-nek hangzik. A video, vides, videt a rumunban; *vedu, vezi, veade.* Azt

a tüneményt minden grammatika megemlíti; tudományosan fejtegeti *Mussafia*, egyéb hangváltozással együtt.[15]) Tudományos vagy teljes grammatikát nem írván ez úttal, csak példákat hozok fel a tünemény kimutatására, melyhez némi hasonlót a francziában is találunk, melyben a latin petra *pierre*, s Petrus is *Pierre*. A makedo-rumunban is sokszor *ia* eme szétnyúlás.

Tehát *e = ea (ia)*:

(erba) earba fű, herba	iarba *ιαρμπα*
(pena) peana toll, penna	peana *πεανα*
(sete) seate szomjuság, sitis	siata *σιατα*
(verga) vearga vessző, virga	viarga *βιαργκα* stb.

Ez az *ea* szétnyúlás *e* helyett az igekben fordul elő igen gyakran, t. i. a jelen időnek egyesszámú 3-dik személyében, mint: *veade* lát, *mentuieaske* (mentuiesk) ment, *lukreaze* dolgozik (lukrez) stb.

Továbbá *o = oa*;

(mole) moale lágy, mollis	moale *μοαλε*
(mora) moara malom, mola	moara *μοαρα*
(morte) moarte halál, mors	moarte *μοαρτε*
(ola) oala fazék, olla	oala *οαλα*
(omeni) oameni emberek, homines	oameni *οαμενι*
[de omu ember, homo	omu *ομου*]
(ospe) oaspe barát, hospes	oaspe *οασπε*
(oste) oaste sereg, hostis	oaste *οαστε*
(porka) poarka disznó, porca	poarka *ποαρκα*
(sore) soare nap, sol	soare *σοαρε*
(sudore) sudoare izzadság, sudor	sudoare *σουντοαρε*
(voče) voače szó, vox	boace *μποατζε*

Még az idegen, szláv és nem-szláv szók is ezt a törvényt követik, mint például:

(broska) broaska béka, rana	broaska *μπροασκα*
(gropa) groapa gödör, sír, fossa	groapa *γκροαπα*.

---

[15]) Zur rumänischen Vocalisation. Von A. Mussafia. (Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kais. Akademie der Wissenschaft. Jahrgang 1868. Wien, 1868.)

β) A (pele) peale = bőr pellis; (petra) peatra kőszikla, petra; (peptene) peaptene fésű, pecten, a makedo-rumunban: kiale, kiatra, kiaptene. Ezekben tehát a magánhangó szétnyúlásán kivül a *p* és *k* változása is látszik, minél fogva a dák-rumun szó *p*-je a makedo-rumnnban *k*-vá lesz. Ez gyakran az utóbbi magában is történík, mikor az egyesszámú *p* a többesszámban *k* lesz, mint: *vulpe* róka, többesben *vulki; groapa* sír-gödör, többesben *groki* (az *i* előtt elesvén az *o*-nak szétnyúlása): *śarpe* kigyó, többesben *śarki; skumpu* drága, becses, többesben *skunki* stb. Ez a változás az igékben is történik, p. o. *rupu* török, rontok, rúmpo, de *ruki* törsz, rontasz stb. Ez a torok-hangnak ajak-hanggá való változása mind a két rumun nyelvágban előtünik a latin szók ellenében, mint:

a dák-rumunban	*a makedo-rumunban is*
apa víz, aqua	apa *απα*
(direpta) dereapte jobb, directa	deriapta *ντεριαπτα*
eapa kancza, equa	iapa *ιαπα*
fikatu máj, hepar	hikatu *χυκατου*
lapte téj, lac	lapte *λαπτε.*
lemnu fa, lignum	lemnu *λεμνου*
limba nyelv, lingua	limba *λιμμπα*
lupta vívás, lucta	liufta *λιουφτα*
luptu vívok, luctor	aluptu *αλουπτου*
noapte éj, nox	noapte *νοαπτε*
opto nyolcz, octo	optu *οπτου*
patru négy, quatuor	patru *πατρου* stb.

Minthogy csak olyan szókat veszek itt fel, a melyek a Thunmann közölte makedo-rumun szó-jegyzékben is megvannak: azért szorítkozom e néhány példára. De ezekből is az tetszik ki, hogy minden latin torokhang *(k, qu, g)* eshetik ezen változás alá. Azomban nem kivétel nélkül. A szók elején sokszor megmarad p. o. *kalu* = caballus, *kale* = callis, *kare* = qualis stb. a *patru* = quatuor ellenében stb. A szó közepében is leginkább mássalhangzó előtt esik meg csak e változás. Van p. o. *lemnu* = lignum, *limba* lingua: de *incelegu* = intelligo, *alegu* = eligo stb. stb.

γ) Nevezetes az a hangváltozás, melynél fogva a latin szók *l*-je mind a két rumun ágban *r*-ré lesz, p. o.

A dák-rumunban:	*A makedo-rumunban:*
beserika egyház, basilica	besiarika *μπᾳσιαρικα*
kare ki, mely, qualis	kare *καρε*
čeru menny, coelum	ceru *τζερου*
maskuru hím, masculus	maskuru *μασκουρου*
miere méz, mel	niara *νιαρε*
moara malom, mola	moara *μοαρα*
mormintu sír, monimentum	marmindu *μαρμιντου*
paru karó, palus	paru *παρου*
parumbu galamb, palumbes	parumba *παρουμπου*
peru szőr, haj, pilus	peru *περου*
pureče bolha, pulex	purice *πουριτζε*
sare só, sal	sare *σαρε*
sarire ugrás, salire	sarire *σαρηρε*
skara létra, scala	skara *σκαρα*
singuru maga, singulus	singuru *σινγκουρου*
soare nap, sol	soare *σοαρε*
supcire vékony, subtilis	supcire *σουπτζηρε*
tare olyan, talis	ah-tare *αχταρε*
vreare akarás, velle	vriare *βριαρε* (szeretet)

így burete gomba, boletus, a makedo-rumunban is bnrete (Thunmannál nem vettem észre).

Ide teszem az *n*-nek *r*-ré változását is, mely az isztriai nyelvjárásban uralkodik erősen.

A két nyelvágban:	*Az isztriaiban:*
dumineka vasárnap, dominica	dumireka
faina (farina) liszt, farina	farira
fenu széna, foenum	fir
frasinu kőrösfa, fraxinus	frasir
ʒenunkiu térd, genu	ʒerunkiu
galbinu sárga, gilvus	gabir
gaina (galina) tyuk, gallina	galira
inima szív, cor	irima
vina ér, vena	jira
žune ifju, junior	žure
lana gyapju, lana	l̇ara

A két nyelvágban:	*Az isztriaiban:*
mine engem, mene	mire
peana toll, penna	per (ez szláv)
plinu teli, plenus	plir
plumana, tüdő, pulmon	plumira
romanu, rumun, romanus	rumir
teneru gyenge, tener	tirer
tine téged, tene	tire
veninu méreg, venenum	verir
vinu bor, vinum	vir
zoa vinerî péntek, dies veneris	vireri
unu egy, unus	ur stb. [16])

2. Olyan szók, melyek nem azonosak a latinban és rumunban; melyek tehát mind nem is latinok, de a dák-rumunban és a makedo-rumunban egyiránt megvannak.

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
ačelu az, ille	acellu *ατζελλου*
adunu egyesítek, gyüjtök, colligo	adunu *αντουνου*
aflu találok, invenio	aflu *αφλου*
arunku vetek, jacio	aruku *αρρουκου*
astazi ma, hodie	azi *αζη*
astupu bedugok, obstruo	astupu *αστουπου*
ažunare böjtölés, jejunare	azunare *αντζουναρε*
balta mocsár, palus	balta *μπαλτα*
barbatu ember, vir	barbatu *μπαρμπατου*
barbieru borbély, tonsor	belberu *μπελμπερου*
belesku hámozok, decortico	bilesku *μπιλεσκου*
bogacie gazdagság, divitiae	bugucille *μπουγκουτζηλλε*
broaska béka, rana	broaska *μπροασκα*
bruma dér, pruina	bruma *μπρουμα*

[16]) Maiorescu Ivan kéziratban lévő isztriai-roman szótárából, a Convorbiri Literare 1873—1874. évfolyamaiból. Az isztriai rumunokról Miklosich is ád egy rövid tudósítást és mutatványt a «Die slavischen Elemente im Rumunischen» czimű dolgozatának toldalékában. (Denkschriften der kais. Akademie d. W. Phil. Hist. Classe, zwölfter Band. Wien, 1862.

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
burete gomba, fungus, boletus	burete
buza ajak, labium	buza *μπουντζα*
capu bak, hircus	capu *τζαπου*
čenuša hamu, cinis	cenuša *τζανουσσα*
čuru szita, cribrum	ciru *τζηρου*
cesu szövök, texo	cesu *τζασου*
daskalu tanitó	daskalu *ντασκαλου*
demandu parancsolok, jubeo	dimandu *ντημαννтου*
testamentum	diata-*διατα*
despoiatu kifosztott, nudus	dispolliatu *ντισπολλιατου*
dimineaca hajnal, aurora	diminiaca *ντιμινιατζα*
me duco elmegyek, abeo	
dumnezeu isten, dominus deus	dumneze *ντουμνετζα*
doru kivánság, dolor	doru *ντορου*
fečora leány, puella	ficora *φιτζορα*
fečoru fiu, puer	ficoru *φιτζορου*
feru, fieru vas, ferrum	heru *χερου*
fetu szülök, gigno	fetu *φετου*
feata leány, puella	fiata *φιατα*
folosesku segítek, prosum	felisesku *φελισεσκου*
frika félelem, metus	frika *φρικα*
frunza levél, folium	franza *φραννтζα*
fortuna szélvész, tempestas	fortuna *φορτουνα*
gadelesku csiklandok, titillo	gadelisku *γκαντελισκου*
galbenu sárga, gilvus	galbenu *γκαλμπενου*
golu üres, vacuus	golu *γκολου*
gradina kert, hortus	gardina *γκαρντινα*
graiu szó, vox, verbum	griaiu *γκριαγου*
graiesku szólok, loquor	griaiesku *γκριαγεσκου*
grasime kövérség, pinguedo	gresime *γκρεσημε*
greaca teher, onus	greaca *γκρεατζα*
groapa gödör, fossa	groapa *γκροαπα*
gura száj, os	gura *γκουρα*
guša torok, guttur	guša *γκουσσα*
hranesku táplálok, nutrio	harnesku *χαρνεσκου*
imprumutezu kölcsön adok, mutuum do	'mprumutezu *απρουμουτενζου*

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
ingropu temetek, sepelio	'ngropu *νγροπου*
inima szív, cor	inema *γνεμα*
invecu tanítok, doceo	'nvecu *νβετζου*
me invecu tanulok, disco	me 'nvecu *νβετζου*
kalu ló, equus,	kalu *καλου*
kalare ló-háton, eques	galaru (lovag) *γκαλαρου*
kale út, via	kale *καλε*
kamaša ing, indusium	kamiaša *καμιασσα*
kautu keresek, quaero	kaftu *καφτου*
kopilu fiu, puer	kopelu *κοπελου*
kopila szolgáló, ancilla	kopela *κοπελα*
kotu könyök, cubitus	kotu *κοτου*
kuibu fészek, nidus	kuibu *κουημπου*
kucitu kés, culter	kucutu *κσυτζουτου*
kurendu sebes, celer	kurrundu *κουρρουντο*
kureau szíj, lorum	kurrao *κουρραο*
leau veszek, fogok, capio	aliau *αλιαου*
leuareaminte figyelem, animadversio	loareaminte *λοαρεαμιντε*
lingura kanál, cochlear	lingura *λιγγκουρα*
lukru munka, labor	lukru *λουκρου*
lukrezu munkálok, laboro	lukrezu *λουκρετζου*
lupta háboru, bellum	liufta *λιουφτα*
macu bél, intestinum	macu *ματζου*
manku eszem, edo	maku *μακου*
manzu csikó, pullus quinus	manzu *μανντζου*
mare nagy, magnus	mare *μαρε*
menčuna hazudság, mendacium	mincune *μιντζουνε*
merži mégy, is	nerzi *ννιερζι*
mielu bárány, agnellus	nielu *ννιελου*
miku kicsiny, parvus	niku *ννικου*
moaša anyók, vetula*)	moaša *μοασσα*
muma anya, mater	muma *μουμα*
orbu vak, coecus	orbu *ορμπου*
padure erdő, silva	padure *παντουρε*

*) *mošu* öreg *moša* (mošia) örökség, birtok.

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
pantece has, venter	panteku *παντεχου*
panza vászony, tela	panza *πανντζα*
pečora láb, pes	cicora *τζιτζορα*
peptu mely, pectus	keptu *χεπτου*
petreku küldök, mitto	pitreku *πιτρεχου*
pietra, piatra kő, petra	kiatra *χιατρα*
preotu, preutu } pap, sacerdos	preftu *πρεφτου*
pucinu kevés, paucus	pucinu *πουτζινου*
rana seb, vulnus	rana *ρρανᾳ*
rendu rend, series	arada *αραντα*
sapu ások, fodio	sapu *σαπου*
sarutare csókolni, salutare	
sboru, sburare repülök, volo, as	asboru *αζμπορου*
seačere sarló, secare	siacere *σιατζερε*
sečerare aratás, messis	sicerare *σιτζεραρε*
serbezu ünnepelek, servo, celebro	
serbatoare ünnep	
skandura deszka, assis	skandura *σχανντουρα*
skapare futás, aufugium	skapare *σχαπαρε*
skaperu tüzet ütök (fulmino)	skaperu *σχαπερου*
skotu kiveszek, promo	skotu *σχοτου*
skumpu becses, pretiosus	skumpu *σχουμπου*
strembu görbe, gibbosus	strembu *στρᾳμπου*
strimtu szűk, angustus	strimtu *στριμτου*
stanga bal, sinistra (manus)	stanga *σταγγχα*
sufletu lélek, anima	sufletu *σουφλετου*
suta száz, centum	suta *σουτα*
supcoare hónalj, axilla	sumsoare *σουμσοαρε*
tata atya, pater	tata *τατα*
taiu vágok, scindo	talliu *ταλλιου*
treku által megyek, transeo	treku *τρεχου*
trupu test, corpus	trupu *τρουπου*
uša ajtó, janua	uša *ουσσα*
uskatu száraz, aridus	uskatu *ουσχατου*
vatemu sebesítek, bántok, occido	vatemu *βατᾳμου*

Dák-rumun:	*Makedo-rumun:*
visu álom, somnium	jisu *γισου*
in žosu alatt, infra	'njosu *νγιοσου*
žune ifjú, adolescens	ʒone *ντζονε*

3. Olyan szók, melyek a görög vagy albaniai nyelvből kerültek a rumuuba, s mind a két nyelvágban megvannak.

A dák-rumunban:	*a makedo-rumunban:*
aflu találok, invenio	aflu *αφλου* — *ἄλφω*
beserika egyház, basilica	besiariku *μπασιαρικα* — *βασιλική*
daskalu tanító, docens	daskalu *ντασκαλου* — *διδάσκαλος*
draku ördög, draco	draku *ντρακου* — *δράκων*
drumu út, via, iter	drumu *ντρουμου* — *δρόμος*
ermu kietlen, puszta	ermu *ερμου* — *ἔρημος*
igumenu apát, abbas	igumenu *ηγουμενου* — *ἡγούμενος*
ikoana kép, imago —	ikoana *εικοανα* — *εἰκών*
lipsa hiány, defectus	lipsa *λειψα* — *λεῖψις*
lipsesku hiányzom, deficio	lipsesku *λειψεσκου* —
livada rét, pratum	livada *λειβαντε* —
marturu tanu, testis	marturu *μαρτουρου* — *μάρτυρ*
meru alma, pomum	meru *μερου* — *μῆλον*
meru de faca	orcza-csont *μερου ντε φατζα*
pedepsa büntetés —	pedefsa *παιδευσα* — *παίδευσις*
pedepsesku büntetek —	pedefsesku *παιδευσεσκου*
preutu pap —	preftu *πρεφτου* —
spelu mosok, lavo	spelu *σπελου* — *σσπαλιαν* alb.

Itt is csak azon szókat vehetem fel, a melyeket mind a Thunmann közölte szójegyzékben mind Pontbriant-nál *) találok, elhagyván azokat, a melyek abban is, ennél is megvannak, de külön-külön. P. o. *dokimie* tapasztalás *ντοκιμιε*; *doksa*, dicsőség, *ντοξα*; *eirine* béke *ειρηνε*; *elefteru* szabad, *ελευθερου* stb. stb. *harisesku* ajándékozom, kedvezek, *χαρίζομαι* stb. Ilyenek a *logofetu* iró deák, kanczellár, a *hrisovu* arany bulla, *temeiu* alap stb. stb. így a makedo-rumunban a falu *hoara χωριον*, de a dák-rumunban *satu*, mi szláv szó.

*) Pontbriant szótárát már a 307. lap, 36. jegyzetében említém; a III. részben még teljesebben fogom idézni, s okát is megmondani, miért hivatkozom leginkább reája.

V. A rumun nyelvnek grammatikai mivoltát akarván mennél világosabbá tenni, az olasz nyelvet veszem segítségül, mert a rumun nyelv, általában véve, közelebb áll az olaszhoz, mintsem a spanyolhoz, portugálhoz vagy épen francziához, legyen bár földrajzi közelség vagy akármi egyéb is annak az oka. Ezt akarván tenni az «olasz» nevezet miatt az «oláh» nevet is használom, a mikor a kettőt egymás mellé állítom. Ne gondolja tehát senki kisebbítésnek, ha a *dák-rumun* és *makedo-rumun* helyett *éjszaki oláhot* és *déli oláhot* írok. A történelem által közforgalomba jutott nevezetek sokszor jobban megfelelnek a történeti valóságnak, mint a politikai tudomány által kiválasztottak. Miólta magyarországi emlékezés és szóhagyomány van: azólta nekünk Itália *Olasz*-ország, s az itáliai lakos *olasz*; hasonlóképen azólta van *Oláh*-ország és *oláh*. Egyikben sincsen gúny, mint nincsen a *horvát*-ban, *tót*-ban, *lengyel*-ben, *orosz*-ban, *német*-ben; mint nincsen *Bécs*-ben, *Nándorfejérvár*-ban stb. — Eddig az éjszaki oláhot bocsátottam előre: most a délit teszem közvetlenül az olasz mellé. Azt kivánja mind a földrajzi mind a nyelvi közelség. Kezdem a *személyes névmással*.

1. §.		*Olasz.*	*Déli oláh.*	*Éjszaki oláh.*
én		io	eu	io, eu
	di	me, mi	a ńui	mi, mie
	a	me, mi	a ńia, ńi	
		me, mi	mine	me, mene
	da	me	di la mine	—
mink		noi	noi	noi
	di	noi, ne, či	a nostror	noue, ne
	a	noi, ne, či	a nao, na	
		noi, ne, či	noi, na	noi, ne
	da	noi	di la noi	—
te		tu	tu	tu
		di te	a tui	ci, cie
		a te, ti	a cea, ce	
		te, ti	tine, te	te
		da te	di la cine	—

tik	voi	voi	voi
	di voi	a vostror	voue, ve
	a voi, vi	a vao, va	
	voi, vi	voi, va	voue, ve
	da voi	di la voi	—

ő	egli, ei, e	ella	elu	ia	elu, lu	ea, a, o
	di lui	di lei	a lui	a ľei	lui, li, i	ei, li, i
	a lui, gli, li	a lei, le	a lui, ľi	a ľei, ľi		
	lui, il, lo	lei, la	elu, lu	ia, u	lu	ea, a, o
	da lui	da lei	dila elu	dila ia	—	
ők	eglino, egli, ei	elleno, elle	eľi	ele	eli, ei, li	ele, le
	di loro	di loro	a lor	a lor	loru, la, le	loru, le
	a loro, loro	a loro, loro	a lor, la	a lor, la		
	loro, gli, li	loro, le	eľi, ľi	ele, le		
	da loro	da loro	dila eľi	dila ele		

Ezen személyes névmások a latin ego tu ille illa, nos vos illi illae, nostrum vostrum illorum-nak változatjai. A névhatározó az ille, illa-ból így lesz az olaszban: il lo, la; a déli oláhban: le lu a; az éjszaki oláhban: le lu, a. S ezekkel így foly a névragozás

	az olaszban:	*déli oláhban:*	*éjszaki oláhban:*
Nom.	il lupo	lup-lu	lup-lu
	del lupo	a lup-lui	a lu lupu-lu
	al lupo	a lup-lui	lupu-lui
	il lupo	luplu	lupu-lu
	dal lupo	dila luplu	—
Nom.	i lupi	lup-ľi	lupi-li, lupi-i
	dei lupi	a lup-ľor	a lu lupi-loru
	ai lupi	a lup-ľor	lupi-loru
	i lupi	lup-ľi	lupi li, lupi-i
	dai lupi	dila lup-ľi	—
Nom.	la donna	doamńa	doamnă-a, doamn'a
	della donna	a doamni-ľi	doamne-ei, doamnei
	alla donna	a doamni-ľi	
	la donna	doamńa	doamna-o, doamn'o

az olaszban:	*déli oláhban:*	*éjszaki oláhban:*
le donne	doamni-le	doamne-le
delle donne	a doamni-lor	doamne-loru
alle donne	a doamni-lor	doamne-loru
le donne	doamni-le	doamne-le.

A rumunban, mint látjuk, a névhatározó nem elül, hanem hátul járúl, még pedig a többesi végzethez ragadva, a nélkül, hogy összeforrna véle. Ez hát egyik fő sajátsága a rumun nyelvnek, a mely által valamennyi román nyelvektől külömbözik.[1] Nyelvtörténeti kérdés már: honnan ered ezen sajátság? A névhatározónak hátultevése a bolgár-szláv és az albániai vagy orbonás nyelvekben is megvan; ellemben nincsen meg egyik román nyelvben. Lehet-e gondolni, hogy eme sajátság a régi latinból származott a rumunba? Cipariu (Gr. I. 181.) így okoskodik: A szláv nyelvek közt egyedül a bolgárban van meg a névhatározó, s hihető, hogy a bolgárok a rómaiak közzé jutván, valamint a névhatározót általában ezektől fogadták el, úgy annak hátravetésében is a rómaiak példáját követték. Mert hihetőbb, hogy a szlávságnak legkisebb része, úgymint a bolgárok, az egész román nemzettől, mely sokkal nagyobb is vala, fogadta el mind magát az artikulust, mind annak hátúltevését, hogysem az ellenkező. Az pedig, hogy a rumunok az albaniaiktól, egy kicsi és nagyon szétszórt nemzettől, fogadták volna el azt, még kevésbbé hihető; ha csak meg nem engedjük, hogy az albaniaiak a thrákok utódjai s hogy a thrákok és dákok egy eredetüek és egy nyelvűek voltak, lakásaik is a Dunántúl és innen ugyanazok lévén a rómaiak lakásával.» Ha ezt megengedjük, akkor, Cipariu okoskodása szerint, ama sajátság a régi thrák-dák nyelvből való volna. Mégis tovább megyen okoskodásában, azt mondván: «Hihetőbb, hogy artikulusaink hátultevése a latin nyelvnek legrégibb szokásából maradt meg, mely szerint a mutató névmást a névszónak utána vetik vala, mi azután p. o. *homo ille, qui* stb. ékesebb szólásnak is látszott. S ha az artikulus nem egyéb, mint a névszók végzeteinek ismétlése, p. o. a görögben: *ὁ ἄνθρωπος ὅς, ἡ γυνὴ ἥ* stb., akkor az artikulus hátul tevése az eredetiebb szólásmód.» Ennél fogva ez Cipariunak következtetése, hogy az artikulus hátultevésével a rumun nyelv a legrégibb latin szokást tartotta meg.

Cipariuból itt is, mint egyebütt, az a meggyőződés szól,

hogy nem Itáliában, a régi latinok fészkében, s a latin nemzetnek országában maradtak meg a latinság ős régiségei, hanem a Balkáni félszigeten, a hol a római gyarmatosok és katonák, a kik magok már nem tiszta latinok valának, idegen törzsű népek közzé jutottak, — meg a Traianusi Dákiában, a melynek római gyarmatosai nemis Italiából, hanem a római birodalom más provincziáiból, leginkább pedig Ázsiából eredők, katonái pedig a legkülömbözőbb népekből valók valának. Mint látjuk, történelmi alapja nincsen annak a meggyőződésnek. A nyelvtudomány is ellenkezik a Cipariu felfogásával. Az artikulus nem a névszók végzeteinek ismétlése, hanem pótlása; mikor t. i. a casus-ragok jelentése már vész, akkor a nyelv azokat más, de hasonló természetü szókkal, t. i. praepositiokkal pótolja. A nominativusi rag tehát mindenütt, a míg jelentése a nyelv öntudatában él, a névszó végén van; így a skandináv-germánban is, így a vogulban és osztjákban is, nem csak a baszkban, mint Cipariu gondolja. A latin homo-ban, dominus-ban, spiritus-ban benne van a nominativusi rag, s a nyelv öntudatában is élt; mikor utóbb *hic homo, hic dominus, hic spiritus* oly közönségessé vált is, mint a görög *ὁ ἄνθρωπος*: az ismétlés nem a szó-anyagban, hanem a jelentésben áll, mert *hic* és *s* (domino-*s*, spiritu-*s* nem azonosak a szóanyagra, hanem csak a jelentésre nézve. Mikor még homályosabbá lett a szó-részek jelentése, s az olasz *uomo, don, spirito* nem értek már annyit a nyelvtudatban, mint a latin *homo dominus spiritus;* akkor *ille homo, ille dominus, ille spiritus*-ból lőnek: *il uomo, il don, lo spirito.* A Balkáni félszigeten is elbágyadván a nyelvanyag jelentése az *omu, domnu, sufletu, frate* a *le lu*-ra szorúlt, a mely ott alakult volt az *ille*-ből. S a rumun nyelv az ellenkezőjét tevé annak, a mit az olasz tett, nem *l'omu*-t, *le* vagy *lu domnu*-t, *lu suflletu-t le frate*-t, hanem *omu-lu*-t, *domnu-lu*-t, *sufletu-lu*-t, *frate-le*-t fogadván el. Vajjon ezt belső, latin osztönből tette-e? Nem ám! Minthogy ez ösztön az olaszban nem nyilatkozott: tehát nem volt belső, latin; külömben itt is bizonyosan nyilatkozott volna.'

Tehát külső ösztönt kell feltennünk, s annak eredetét a Balkáni félszigeten találjuk meg, a hol a bolgár és albaniai nyelveken is ugyanazt a sajátságot látjuk. Nyilván a thrák nyelv hatásának kell tulajdonítani, hogy két idegen nyelv, egy szláv, és egy latin ugyan azt fogadták el. S a nyelvtényekből az is bizonyossá lesz,

hogy nem mindjárt, hanem csak a nyelv-amalgama meglettével, nyilatkozott eme thrák hatás, nem is a Traianusi Dákiában, hanem egyedül a Balkáni félszigeten. Ugyan is az ó-bolgárban, vagyis az egyházias szláv nyelvben, a melynek keletkezését a szlovénségben s így Pannoniában is, tehát tágabb nyelv-alapon kell feltenni nincsen meg az artikulus hátul tevése, hanem csak az új bolgárban, melynek keletkezését a szorosabb és tulajdonképi bolgár földön találjuk meg okvetetlenűl. Methodius tanitványai, a kik 886-ban kikergetve Svatopluk által, Bolgárországba menekültek s ott folytatták az új szláv tudományt és irást: nyilván az úgynevezett egyházias szláv nyelven terjeszték a keresztyénséget a bolgárok között; az oroszokhoz is ez az egyházias nyelv kerüle, a melyet talán nem is egész helyesen ó-bolgárnak nevezünk. Az *új bolgár*, vagy a *tulajdonképi bolgár* nyelv tehát a X. század után képeződött ott, a hol a régi thrák rétegnek hatása mintegy jól átjárta volt az újabb, a latin, szláv és az ezekbe belé olvadó finn-bolgár rétegeket. Az uj bolgár vagy a tulajdonképi bolgár idomítá azután a keletkező rumun nyelvet, a mit nemcsak az artikulusnak hátultevése, hanem annak a szóhoz való hangbeli alkalmazkodása is bizonyít. Egy-két apró mutatvány, melyeket a Tatrosi (1466-beli) magyar fordításból, az egyházias szlávból, az új bolgárból és a rumunból veszek, tanúságul és igazolásul szolgálhatnak.

Tátrosi másolat.	*Egyházi szláv.*	*Új-bolgár.*	*Rumun.*
Üvöltőnek szava kietlenben: alkossatok úrnak utat, igazakká tegyétek ő ösvényeit.	Glas vopišago v pustïni: ugotovajte puť gospoden, pravï tvorite stezi jego.	Glas na jednogo, kojto vïka v pustïniu'-*tu*': prigotvéte puť-*ta* gospodeń, pravï pravéte negovï-*te* puteki.	Voače-*a* čelui če striga in pustiiu: gatici kale-*a* Domnu-*lui*, drepte fačeci karari-*le* lui.
Tiéd az ország, a hatalom, a dicsőség örökké.	Jeko tvoe jest carstvie i sila i slava vo véki.	Zaštogo je tvoe carstvo-*to* i slava-*ta* i sila-*ta* vo véki.	Ke a ta este imperaci'a ši putere-*a* ši marire-*a* in eternu.

Mert ha megbocsátandjátok embereknek ő bűnöket, megbocsátja es tü nektek mennyei atyátok tü vétkezettöket.	Ašto vo òpuštaete čelovékom sogréšenija jiχ, opuštit i vam otec vaš nebesnïi.	Zaštogo ako prostite vï na čelovéčï-*té* sogréšenia-*ta* im, šte da prosti i vam otec vaš nebesnïj.	Ke de veci ierta oameni-*loru* grešele-*le* loru, va ierta ši voui parinte-*le* vostru čelu čeresku.
Mikor pedig böjtölendetek, ne akarjatok lenni szomorok miként képmutalók . . . . . bizony mondom tü nektek, mert megvötték ő érdemeket. Te kedig mikor böjtölendesz, te fẽdet megkenjed s te orczádat megmossad.	Jegda že postitesja, ne budite jekože liceméri, sétujušte . . . amin glagolju vam, jeko vospriemljut mezdu svoju. Tï že posťas'a pomaži glavu tvoju i lice umïj.	A koga postite, ne bivajte kakto licemér-*té*, namršteni; . . . . . . istipu' ve kazuvam, če té veče si prijimat zaplatu'-*tu'*. A tï koga postiš, pomaži glavu'-*tu* si i lice-*to* si omïj.	Ši kandu postici, nu fici ka fecarniči-*i* posomorici; . . . . adveru ziku voui, ke ši ieau plata-*loru*. Dara tu kandu postešti, unǯeci kapu-*lu* teu, ši spala fac'-*a* ta.

Az egyházi szlávot az új bolgárral vetvén össze, minde ki meglátja ez utóbbiban az artikulust, a mely amabban nincsen meg, de a mely a rumunban is megvan. A bolgárban az *u'* azon hangzó, melyet saját jegygyel is írnak, de a mely nem egy hangzású emevvel. A latin betűkkel író rumunok azt a hangzót, szem előtt tartván a latin szót, *a e i u*-val, az az, *o*-n kívül minden magánhangzóval írják.

A hangzónak alkalmazkodását ilyenekben is látjuk: *parte* rész többesben *pärci, karte* könyv, papir több. *kärci*; *fata* leány, több. *fete.* Viszontag *frate,* barát, testvér több. *fraci,* nem *fräci.*

A többesi végzet általában *e, i,* p. o. *doamna,* t. *doamne, domnu*

t. *domni; kuventu* szó, t. *kuvente, dežetu* újj t. *dežete*; e két utolsó tehát az artikulussal: kuventu-lu kuvente-le, dežetu-lu dežete-le. De van *re, ri* többesi végzet is a latin harmadik ejtegetés többesi neutrumainak utánozása, mint: *korpu* test, t. *korpure, korpuri* (corpus, corpora), *pieptu* melly, t. *piepture, piepturi* (pectus, pectora). Artikulussal: korpu-lu korpure-le; pieptu-lu piepture-le. A rumun nyelv nem szorítja ezt a *re, ri* végzetet a latin harmadik ejtegetés neutrumaira, hanem kiterjeszti más *u* végzetüekre is, p. o. *čerku* kör (circus) *cerku-re čerku-ri*; *laku* tó (lacus) *laku-re, -ri*; *foku* tűz (focus) *foku-re, -ri*; *žoku* tréfa (jocus) *žoku-re, žoku-ri* stb. Még idegen szókra is kiterjeszti azt, p. o. a szláv *prafu* por, *marfu* áru többesben *prafure prafuri, marfure -ri.* Az olaszban is vannak ilyen, hogy úgy mondjam, tévedések, mert nemcsak *tempo* idő (tempus) t. *tempora, corpo* test (corpus) *corpora* vannak a *tempi, corpi* mellett, hanem *fruttora* gyümölcsök, *frutti* mellett, *pratora* rétek, *prati* mellett, *tettora* tetők, *tetti* mellett stb. a latin fructus, pratum, tectum-ból.

Végre a latint utánozó *a* végzet is előfordúl, mint az olaszban, p. o. *osu* csont *osa*, az artikulussal: osu-lu, osa-le; *vasu* edény *vasa, ženukiu,* térd = *ženukia* stb. stb. Egyébiránt a nyelv sok tétovázást mutat a többesi végzetekben. A déli oláhban még mássalhangzók változásai is fordúlnak elő a többesszámban. A *p*-nek *k*-vá levését mutatják a *vulpe* róka, *vulki* rókák, *groapa* gödör, *groki* gödrök stb. S valamint a *p k*-vá: úgy lesz a *b ǵ*-vé, p. o. *korbu* holló *korǵi* hollók stb.

A tulajdonnevek is némi különösséggel járnak. A személyjelentők casus-praepositiókat vesznek fel, így:

Petru Péter	Maria Mária
lu Petru Péteré, Péternek	la Maria Mariáé stb.
pre Petru Pétert	pre Maria Mariát.

A város-jelentők az artikulust szeretik felvenni, mint *Klužu-lu* és *Klužu* Kolosvár; *Sabiniu-lu* és *Sabiniu*[15]) Nagy-Szeben; *Bukurešči-i* (többes-számbeli) és *Bukurešči* Bukarest.

---

[15]) A római «nevoe» (nyavalya) készti a rumun írókat arra, hogy *Szeben*ből latin *Sabinium*-ot képezzék. De ugyan ezen «nevoe» a szláv nyavalya (nevolja)-ból is latin *ne-volentia*-t süt ki.

2. §. A genitivus-viszony kifejezésében nagy változatosságot találok, mely talán határozatlanság is. Cipariu a nő-nemü *a* és *e* névszóknak genitivus és dativus végzetet tulajdonít, így: doamn*a*, gen. dat. doamn*e*; ment*e* gen. dat. menci. Ezt a régiebbek, p. o. Sinkai, nem ismeri. Az artikulussal való genitivust Sinkai emígy formulázza: masc. a-lui, vagy a-ului ; fem. *a-ei*, *a-i* vagy a-lei, többesben a-lor. Tehát a *tata* atya-ból lett: *a-tata-lui*, *a-taci-lor* (az atyáé, az atyáké); *a kane* kutya, *domnu* úr-ból lettek: *a-kane-lui*, *a-kani-lor* (a kutyáé, kutyáké), *a-domnu-lui a-domni-lor* stb. Cipariunál a genitivusok így vannak az egyesben: domne-ei menci-ei, domnu-lui mente-lui; a többesben: doamne-loru menci-loru; domni-loru menci-loru. De ugyanannál az írónál ezeket találom: au impromutatu ku grosulu dein *largulu tesauru alu limbei latine* nagyban kölcsönöztek a latin nyelvek bő kincséből; — din pärcile orientali *ale imperiului romanu* a római birodalom keleti részeiből — a noastra (limba) nu era favorita in totu respectulu limbistiku, nu numai *alu adjektiveloru* a mí nyelvünk nem volt jó állapotu minden nyelvi tekintetben, nemcsak az adjectivumében; — limb'a latina era *miǯlokulu kulturei popora-loru* neo-latine a latin nyelv az új latin népek kulturájának eszköze volt; — dein partea *adiektiveloru ši altoru pärci ale limbei* az adjectivumok és a nyelvnek más részéről; — dein fontan'a komune *a' limbeloru neo-latine* az új latin nyelvek közös forrásiból. — Ezekben többfélék a genitivus kifejezései, van: *kulturei poporaloru, adjectiveloru,* tehát casus-praepositio nélkül; van: *ale limbei, alu limbei latine,* van: *a limbeloru neo-latine* és *alu adjektiveloru.* Hogy mi a külömbség ezek között, Cipariu könyve nem mondja meg.

A makedo-rumunban csak egy módját találom a genitivusi viszony kifejezésének, p. o. paciere-a *a gomar-lui* a szamárnak szenvedése; ku ažutor-lu *a lui* az ő segítségével; se fece elu sklavu *a om-lui* lőn rabszolgája az embernek.

3. §. A rumun adjectivumokon feltetszik, hogy a *bonus, melior, optimus*-féle rendhagyók, melyek a nyugati román nyelvekben is megmaradtak (p. o. bonus melior az olaszban: buon meglio; malus pejor a francziában; mal pis, mauvais pire), a rumunban nincsenek meg. Azután hogy a fokozásban a rumun nyelv nem a *plus* szót alkalmazza, mint a nyugati román nyelvek (p. o. grande,

piu grande; grand, plus grand) hanem a *magis* szót így: *bunu* jó, *mai bunu* jobb; *reu* rossz (reus), *mai reu* rosszabb. Harmadszor az adjectivumok szófűzése is elüt a nyugati román nyelvekétől, a mennyiben az artikulust hol az adjectivumhoz, hol a substantivumhoz vetheti, így: *bunu-lu omu* és *omu-lu bunu* a jó ember, *a bunu-lui omu* és *a omu-lui bunu* a jó emberé; — *buni-i oameni* és *oameni-i buni* a jó emberek.

A *čelu, čea,* pronomen a substantivum után jár, p. o. *frate-le čelu dulče* az az édes testvęr; *ai nostri čeli veki* azok a mi öregeink; *popora barbare seau čelu pucinu nelatine* a barbár vagy legalább a nem-latin népek.

A makedo-rumunban is így történik a fokozás: *ma bunu* = *mai bunu* jobb; de ott van *ka ma bunu* is, mi: legjobb. Továbbá a makedo-rumun hasonlóképen mondja: *bunlu omu, bun-ľi oameni* vagy *omlu bunu, oamin-ľi buni* a jó ember, a jó emberek; *vicinlu acelu bunu, vicin-ľi acel'i buni* az a jó szomszéd, szomszédok; vagy *acelu bunu vicinu* a jó szomszéd, *acea buna vicina* a jó szomszédaszszony stb.

4. §. *A birtokos névmások.*

	a dako-rumunban:		*a makedo-rumunban:*	
I.	alu mieu	a-mea enyém	a-meu	a-mea
	ai miei	ale mele enyéim	a-mei	a-mele
II.	alu tuu	a-tua, a-ta tied	a-teu	a-tea
	ai tui	ale tuale, a-tale tieid	a-tei	a-tale
III.	alu suu, alu su	a sua, a sa övé	a-su	a-sa övé
	ai sui	ale suale, ale sale övéi	—	—
IV.	alu nostru	a-noastra miénk	a-nostru	a-nostra
	ai nostri	ale noastre miéink	a-noštri	a-nostre
V.	alu vostru	a-voastra tiéid	a-vostru	a-vostra
	ai vostri	ale voastre tiéitek	a-voštri	a-vostre

Ezekben a *lu, i, le* articulusok, a melyek nélkül maradnak amieu, amiei, amea stb.

Mutató névmások

a dako-rumunban:		*a makedo-rumunban:*	
ačestu	ačeasta az	aistu	aista
ačesti	ačeaste ezek	aišci	aiste

a dako-rumunban:		*a makedo-rumunban:*	
ačelu	ačea az	acelu	acea
ačei	ačele azok	aceľi	acele.

A dako-rumun ezekhez még *a*-t is ragaszt, de jelentés-változás nélkül, így: ačestu-a, ačesta-a.

Sajátságos az *insu* maga, mert egészen magyarosan veszi fel a rövidített személyes névmásokat, így: *insu-mi, insu-ci, insu-ši* magam, magad, maga; *inši-ne, inši-ve, inši-ši* magunk, magatok, magok. Így a femininumban is: *insa-mi insa-ci insa-ši, inse-ne inse-ve inse-ši.* Mondják tehát: *insumi am vezutu,* vagy *io insumi am vezutu* magam, vagy én magam láttam. A femininum többese *inse* kifogást, vagy ellenkezést tevő conjunctióvá is lesz, *de* jelentéssel, mint a magyar *maga* a régiebb nyelvben.

A makedo-rumunban is ezenképen: *eu insu-ńi* magam, *tu insu-ci* magad, *elu insu-ši, ia insu-sa* maga; *noi inši-na* magunk, *voi inši-va* magatok, *eli insu-ši, ele insu-sa* magok.

Kérdő névmások

a dako-rumunban:		*a makedo-rumunban:*	
kare? kare-a? ki	čine? ki	kare?	ci
a karui kié?	a kui?	a kui?	
pre kare kit?	pre čine?	kare?	ci?
karii kik?	čine?	—	
a karoru kiké?	a karoru?	—	
pre karii kiket?	pre čine?	—	

Még a latin totus, tota

	az olaszban:		*a déli oláhban:*		*az éjszaki oláhban:*	
Egy. sz.	tutto	tutta	tuto	tuta	totu	toata
T. sz.	tutti	tutte	tuci	tute	toci	toate
G.	a tutti	a tutte	a tutulor		toturoru	

5. §. *Számnevek.*

Olasz:	*Déli oláh:*	*Éjszaki oláh:*
1. uno, un, una	unu, una	unu, una (o)
2. due	doi, dau	doi, doue, doua
3. tre	trei	trei, trele
4. quattro	patru	patru
5. cinque	cinci	činči

Olasz:	Déli oláh:	Éjszaki oláh:
6. sei	šase	šease
7. sette	šapte	šeapte
8. otto	optu	optu
9. novo	nau	noue
10. dieci	zace	zeče
11. undici	un-spre-zace	un-spre-zeče
12. dodici	dao-spre-zace	doi-spre-zeče
13. tredici	trei-spre-zace	trei-spre-zeče
14. quattordici	patru-spre-zace	patru-spre-zeče
15. quindici	cinci-spre-zace	cinci-spre-zeče
16. sedici	šas-spre-zace	šease-spre-zeče
17. dieci-sette	šapte-spre-zace	šeapte-spre-zeče
18. dieci-otto	optu-spre-zace	optu-spre-zeče
19. dieci-novo	nau-spre-zace	noue-spre-zeče.
20. venti	žinžici	doue zeči
21. ventuno	žinžici si un	doue zeči ši unu
22. ventidue	žinžici si dau	doue zeči ši doue
23. ventitre stb.	žinžici si trei	doue zeči ši trei stb.
30. trenta	trei zaci	trei zeči
40. quaranta	patru zaci	patru zeči
50. cinquanta	cin zaci	činči zeči
60. sessanta	šai zaci	šease zeči
70. settanta	šaptezaci	šeapte zeči
80. ottanta	optu zaci	optu zeči
90. novanta	nau zaci	noue zeči
100. cento	(una) suta	(o) suta

A rumun nyelv elhagyja a latin compositumokat, melyeket az olasz, nehánynak kivételével (17—19), megtartott, s az összeadó számneveket (11—19) *spre*, az az supra szóval köti össze, a sokszorozókat (20—90) pedig két önálló szóval fejezi ki, így: *doue zeči* két tiz = húsz, *trei zeči* három tíz = harmincz stb. A makedo-rumun a *žinžici*-vel a *viginti*-t akarja követni. A *suta* száz, nem román, hanem szláv, azaz bolgár szó (сътъ = suta).

A rendszámok alakja még jobban eltér a latinos olasztól: primo, secondo, terzo, quarto, quinto, sesto stb. mert az

a dako-rumunban:		a makedo-rumunban:	
1. antaniu	antania	a inteneu	a intenea
2. alu doi-le-a	a dou'a	a doilea	a daoa
3. alu trei-le-a	a treia	a treilea	a treia
4. alu patru-lu (lea)	a patr'a	a patrulea	a patrua
5. alu činči-le-a	a činčia	a cinilea	a cincia
6. alu šease-le-a	a šeas'a	a šaselea	a šasea
100. alu suta-le-a	a sut'a stb.	a sutalea	a suta stb.

Látjuk, hogy ezek alkotása hazonlít a genitivns és dativus alkotásához.

Igesző.

6. §. Az igeszót is az olaszszal együtt mutatjuk be.

A rumun nyelvben három segéd-ige van *voliu* (volo), amu *(habeo)* és *suntu* (sum).

		Olasz.	*Déli oláh.*	*Éjszaki oláh.*		
Praes.	Egy. sz.	voglio (volo)	voi	vreu	voliu	oiu
		vuoli, vuoi	vrei	vrei	veri, vei	oi
		vuole	va	vre	va	o
	T. sz.	vogliamo	vremu	vremu	vomu	omu
		volete	vreci	vreci	vreci, veci	eci
		vogliono	va	vreu	voru	oru
Imperf.	E. sz.	voleva	vreamu		vream	
		volevi	vreai		vreai	
		voleva	vrea		vrea	
	T. sz.	volevamo	vreamu		vreamu	
		volevate	vreaci		vreaci	
		volovano	vrea		vrea	
Praeter.	E. sz.	volli	vrui		vrui	
		volesti	vruši		vruši	
		volli	vru		vru	
	T. sz.	volemmo	vrumu		vrumu	
		volleste	vrutu		vrutu	
		vollero	vruru		vruru	

	Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.
Fut. E. sz.	vorrò	voi vrere	voliu vre
	vorrai	vrei vrere	veri vre
	vorrà	va vrere	va vre
T. sz.	vorremo	vremu vrere	vomu vre
	vorrete	vreci vrere	vreci vre
	vorranno	va vrere	voru vre
Perf. E. sz.	ho voluto	amu vruta	am vrutu
	hai voluto	ai vruta	ai vrutu
	ha voluto	are vruta	a vrutu
T. sz.	abbiamo voluto	avemu vruta	amu vrutu
	avete voluto	aveci vruta	aci vrutu
	hanno voluto	au vruta	au vrutu
Gerund.	volendo, vagy	vrundu	vrundu
	vogliendo	vrundalui	—
Infinit.	volere	vrere	vrere

Az oláh ige leginkább az *r* betű által külömbözik mind az olasztól, mind a latintól mert a *velle, volere* abban *vrere;* tehát *volumus vultis volunt* stb., abban *vremu vreci voru.* Az oiu oi o, vomu omu eci *legkopottabb* alakjai ez igének.

	Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.	
Praes. E. sz.	ho (habeo)	amu	am	am
	hai	ai	ai	ai
	ha	are	a	are
T. sz.	abbiamo	avemu	amu	avemu
	avete	aveci	aci	aveci
	hanno	au	au	au
Impf. E. sz.	aveva	aveamu	aveam	
	avevi	aveai	aveai	
	aveva	avea	avea	
T. sz.	avevamo	aveamu	aveamu	
	avevate	aveaci	aveaci	
	avevanno	avea	avea	
Praet. E. sz.	ebbi	avui	avui	
	avesti	avuši	avuši	
	ebbe	avu	avu	
T. sz.	avemmo	avumu	avumu	

	Olasz.	*Déli oláh.*	*Éjszaki oláh.*
	aveste	avutu	avutu
	ebbero	avura	avuru
Fut. E. sz.	avrò	voi avere	voliu ave
	avrai	vrei avere	vrei ave
	avrà	va avere	va ave
T. sz.	avremo	vremu avere	vomu ave
	avrete	vreci avere	vreci ave
	avranno	voru avere	voru ave
Perf. E. sz.	ho avuto	amu avuta	am avutu
	hai avuto	ai avuta	ai avutu
	ha avuto	are avuta	a avutu
T. sz.	abbiamo avuto	avemu avuta	amu avutu
	avete avuto	aveci avuta	aci avutu
	hanno avuto	au avuta	au avutu
Conj. Pr. E. sz.	abbia	amu	aibu
	abbia	ai	aibi
	abbia	aiba	aiba
T. sz.	abbiamo	avemu	avemu
	abbiate	aveci	aveci
	abbiano	aiba	au
Gerundium.	avendo	avundu	avendu
	—	avundalui	—
Infinit.	avere	avere	ave, avere

Praes. E. sz.	sono (sum)	esku	sum, su, suntu
	sei	ešti	ešči
	è	este, è	este, e
T. sz.	siamo	himu	semu, suntemu
	siete	hici	seci, sunteci
	sono	suntu	su, suntu
Imperf. E. sz.	era	eramu	eram
	eri	erai	erai
	era	era	era
T. sz.	eravamo	eramu	eramu
	eravate	eraci	eraci
	erano	era	era

	Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.
Praeter. E. sz.	fui	fui	fui
	fosti	fuši	fuši
	fu	fu	fu
T. sz.	fummo	fumu	fumu
	foste	futu	futu
	furono	fura	furu, fure
Fut. E. sz.	sarò	voi hire	voliu fi
	sarái	vrei hire	vrei fi
	sarà	va hire	va fi
T. sz.	saremo	vremu hire	vomu fi
	sarete	vreci hire	vreci fi
	saranno	va hire	voru fi
Perf. E. sz.	sono stato	amu futa	am fostu
	sei stato	ai futa	ai fostu
	è stato	are futa	a fostu
T. sz.	siamo stati	avemu futa	amu fostu
	siete stati	aveci futa	aci fostu
	sono stati	au futa	au fostu
Gerund.	essendo	fundu	fiindu
	—	fundalui	—
Infinit.	essere	hire	fi, fire.

Az oláh infinitivus, mint látjuk: *vrere, avere, hire* vagy *fire*. De rövidebb alakja, legalább az éjszaki oláhban, ez: *vre, ave, fi*, mely az *a* előtételével lesz *a vre, a ave*, a *fi*. Ez a tulajdonképi infinitivus: velle, avere, esse. A hosszú vagy teljes alak elvont jelentésű főnév, tehát: *vrere* akarás, *avere* bírás, *fire* létel.

Legitt azt is látjuk, hogy az oláh *sum*, vagyok az infinitivust a latin *fieri*-ből vette.

A három segéd-íge általában, mint valamennyi oláh ige, abban külömbözik az olasztól, hogy ez a futurumot a *habeo*, olaszúl *ho*, igével összeolvasztva, vagy synthesis útján, képezi, így: ser-o, ser-ai, ser-a; ser-(av)-emo, ser-(av)-ete, ser-anno, e helyett: esser-o stb. Továbbá: voler-o voler-ai, voler-a stb. összerántva: vorr-o, vorr-ai, vorra stb. Végre aver-o stb. összerántva: avr-o stb. Elemezve tehát ez az összeolvasztott futurumi alak azt teszi latinúl: esse — habeo = leszek, habere — habeo = fogok birni, velle — habeo

= fogok akarni. S így képezi a futurumot minden nyugati román nyelv. A rumun vagy oláh más eszközt és más utat választott; nem a *habeo*, hanem a *volo* igét fogadta el eszközül, s azt nem is olvasztja össze az infinitivussal, mint a nyugati román nyelvek teszik. Tehát: *voliu vre* fogok akarni, *voliu ave* fogok birni, *voliu fi* leszek. A rumun ebben az új görögöt követi, mely elhagyván a regi görög összeolvasztott vagy synthetikus futurumot a ϑέλω-val szerkeszti azt, így: ϑέλω ϑελήσει fogok akarni = akarok akarni, ϑέλω ἔχει fogok birni, ϑέλω εἶσϑαι fogok lenni, ϑέλω πατήσει fogok lépni stb. [S a mely szó-alakot a ϑέλω mellett a futurumra használ, avval a perfectumot és plusquam perfectumot is képezi, így: ἔχω λαβει ho avuto, ἔχω ϑελήσει ho voluto, ἔχω σταϑῆ sono stato.] Az «akarni» szóval szerkezti az albaniai nyelv is a futurumot, így: do kem fogok birni stb. Csak hogy itt a segéd-szó *do* változatlan, a másik még ragoztatik, így: do kem, do kes, do ket; do kemi, do kini, do kene.[16])

7. § A rumun igeragozást, a latin szerint, *négy* idomra osztják, ā-re, ē-re, ĕ-re és ī-re idomra, így: lauda-re, cene-re (tiene-re), bate-re, dormi-re. De a hosszú *e*-s és rövid *e*-s idomok mindenképen egyezők, mint az olaszban is, azért én itt csak három idomot veszek fel, melyeket *A ragozás*nak, *E ragozásnak* és *I ragozásnak* nevezek. Csak az *A* ragozás mellé teszem az olaszt is.

A ragozás; lauda-re dicsérni.

	Olasz.	*Déli oláh.*	*Éjszaki oláh.*
Indic. praes. E. sz.	lodo	lavdu	laudu
	lodi	lavzi	lauzi
	loda	lavda	lauda
T. sz.	lodiamo	lavdamu	laudamu
	lodiate	lavdaci	laudaci
	lodanno	lavda	lauda

[16]) Albanesische Studien. Von Joh. Georg von Hahn. Wien, 1853. II. 62. A jegyzetben Hahn azt mondja, hogy az új görög futurum így van, p. o. ϑα ἔρϑω jönni fogok, ϑα φάς enni fogsz, ϑα πάμεν menni fogunk stb. Hozzá teszi: «Alle Constructionen mit ϑέλω gehören nicht dem Leben, sondern der Schule an, deren, wie uns dünkt, unglückliche Erfindung sie sind.» Lehet, hogy Hahnnak igaza van — Mullach ezt a ϑα-t is a ϑελει-ből akarja megfejteni — annyi mégis áll, hogy a rumun a görögöt követi, akár ezt az iskola, akár az élet vette a ϑελω-val való szerkezetre.

		Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.
Imp.	E. sz.	lodava	lavdamu	laudam
		lodavi	lavdai	laudai
		lodava	lavda	lauda
	T. sz.	lodavamo	lavdamu	laudamu
		lodavate	lavdaci	laudaci
		lodavano	lavda	lauda
Praet.	E. sz.	lodai	lavdai	laudai
		lodasti	lovdaši	laudaši
		lodò	lavda	lauda
	T. sz.	lodammo	lavdamu	laudamu
		lodaste	lavdatu	laudatu
		lodarono	lavdara	laudaru
Fut.	E. sz.	loderò	voi lavdare	voliu lauda
		loderai	vrei »	veri »
		loderà	va »	va »
	T. sz.	loderemo	vremu »	vomu »
		loderete	vreci »	vreci »
		loderanno	voru »	voru » vagy

lauda-voliu, lauda-veri, lauda-va; lauda-vomu, lauda-vrci, lauda-voru.

Perf.	E. sz.	ho lodato	amu lavdatu	am laudatu
		hai »	ai »	ai »
		ha »	are »	a »
	T. sz.	abbiamo lodato	avemu »	amu »
		avete lodato	aveci »	aveci »
		hanno lodato	au »	au »

Imperativus.

E. sz.	—	—	—
	loda	lavda	lauda
	lodi	laši lavda	—
T. sz.	lodiamo	lavdamu	—
	lodate	lavdaci	laudači
	lodino	lavda	—

Conjunctivus.

	Olasz.	Déli oláh.	Éjszaki oláh.
Praes. E. sz.	lodi	si lavdu	se laudu
	lodi	si lavzi	se lauzi
	lodi	si lavde	se laude
T. sz.	lodiamo	si lavdamu	se landamu
	lodiate	si lavdaci	se laudaci
	lodino	si lavde	se laude
Imp. E. sz.	lodassi	—	laudare-aši
	lodassi	—	» -ai
	lodasse	—	» -are
T. sz.	lodassimo	—	» -amu
	lodaste	—	» -aci
	lodassero	—	» -aru
Gerund.	lodando	lavdandu lavdandului	laudandu
Infinit.	lodare	lavdare	laudare.

Jegyzet. 1. A *dare, stare* igék egyaránt megtartják a latin alakokat, p. o.

	Olasz.	Oláh.
Praes. E. sz.	do dai da	dau dai da
T. sz.	diamo diate danno	damu daci dau
Praeter. E. sz.	diedi desti diede	dezi dedeai deade
	demmo deste diedero	deademu deadetu deaderu
Praes. E. sz.	sto stai sta	stau stai sta
T. sz.	stiamo state stanno	stamu staci stau
Praeter. E. sz.	stetti stesti stette	steti steteši steate
	stemmo steste stettero	steatemu steatetu steateru.

Jegyzet. 2. Névszótól származó némely oláh ige *ezu, ezi, eaza* végzetekkel alakítja a praesens egyes számát és a többes számának 3-dik személyét. P. o. *urma* nyom névszótól lesz *urmare* követés és követni; ennek praesense tehát így megyen:

urmezu urmezi urmeaza, urmamu urmaci urmeaza.

Látván, mi szorosan csatlakozik az oláh az olaszhoz, ezentúl a többi két ige-ragozást az olasz nélkül mutatom fel: némely rendhagyó mégis az olasz által lesz nevezetesebbé.

E ragozás; batere ütni.

	Dák-román.	*Makedo-román.*
Praes. E. sz.	batu baci bate	batu baci bate
T. sz.	batemu bateci batu	batemu bateci batu
Imperf. E. sz.	bateam bateai batea	bateamu bateai batea
T. sz.	bateamu bateaci batea	bateamu bateaci batea
Praeter. E. sz.	batui batuši batu	batui batuši batu
T. sz.	batumu batutu baturu	batumu batutu batura
Fut. E. sz.	voliu bate veri bate stb.	voi batere vrei batere stb.
Perf. E. sz.	am ai a batutu	amu ai are batuta
T. sz.	amu aci au batutu	avemu aveci au batuta
Conj. Praes. E. sz.	se batu se baci se bata	si batu si baci si bata
T. sz.	se batemu se bateci se bata	si batemu si bateci si bata
Gerund.	batendu	batundu batundalui

Az *E*-ragozás praeteritum-ja: *ui uši u* (a latin hab-*ui*, -*uisti*, -*uit*): de vannak *i iši i* praeteritumok is (a latin leg-*i* -*isti* -*it*) p. o.

az *olasz*ban:	az *oláh*ban:
ardere égni; arsi ardisti arse ardimmo ardiste arsero arso	arši aršiši arši aršimu aršitu arsuru arsu
cedere menni cessi cedesti cesse cedemmo cedesti cedérono	*čedere* menni češi češiši češi češimu češitu česuru
cingere övezni, cinsi cinto	*čingere* činši činsu és čintu
chiudere zárni, chiusi chiuso	kiudere, kiuši kiusu
correre futni, corsi corso	kurere, kurši kursu
dicere / *dire* } mondani, dissi detto	zičere, ziši zisu
cuocore főzni, cossi cotto	koačere, koši koktu és koptu
figgere kapcsolni, fissi fitto	fiǯere, fiši fissu

az *olasz*ban:	az *oláh*ban:
fingere képzelni, finsi finto	finʒere, finši finsu
frangere törni, fransi franto	franʒere, franši fransu
frigere sütni, frissi fritto	friʒere, friši friktu és friptu
fundere önteni, fusi, fuso	fundere, fuši fusu
leggere szedni, lessi letto	leʒere, leši lesu
stb. stb.	stb. stb.
fare tenni, feci fatto	fačere, feči faptu.

Elegendők e példák annak megmutatására, hogy az olasz és oláh nyelvek szorosan egy nyomon járnak.

I ragozás; dormire aludni.

	Dák-rumunban:	*Makedo-rumunban:*
Praes. E. sz.	dormu dormi dorme	dormu dormi dorme
T. sz.	dormimu dormici dormu	dormimu dormici dormu
Imperf. E. sz.	dormiam dormiai dormia	dormiamu dormiai dormia
	dormiamu dormiaci dormia	dormiamu dormiaci dormia
Praet. E. sz.	dormii dormiši dormi	dormii dormiši dormi
	dormimu dormitu dormiru	dormimu dormitu dormira
Fut. E. sz.	voliu-veri-va dorme	voi- vrei- va dormire
	vomu-vreci- voru dormi	vremu- vreci- voru dormire
Perf. E. sz.	am- ai- a dormitu stb.	amu- ai- are dormitu stb.
Conj. Pr. E. sz.	se dormu se dormi se dorma	si dormu si dormi si dorma
	se dormimu se dormici se dorma	si dormimu si dormici si dorma
Gerund.	dormindu	dormindu dormindalui.

Itt is vannak rendhagyók, melyek mind az olaszban, mind az oláhban egyezők. P. o. *venire* jönni

az *olasz*ban:	az *oláh*ban:
vengo venni venuto	veniu veni venitu stb.

Mások a jelenidőben uj tagot vesznek fel, mint *finire* végezni

az *olaszban*:	az *oláhban*:
finisco finisci finisce	finesku finešči fineaske
finiamo finite finiscono	finimu finici finesku

Legyen az ebből is elég.

8. §. A passivumra nézve az a külömbség van az olasz és az oláh között, hogy amaz az *essere* igével fejezi ki a passivumot, ez pedig a subjectumra való vonatkozással és *avere*-vel p. o.

Az olasz:			*Az oláh:*
sono lodato	laudor		me laudu
sei lodato	laudaris		te lauzi
è lodato	laudatur		se laudu
siamo lodati	laudamur		ne laudamu
siete lodati	laudamini		ve laudaci
sono lodati	laudantur		se lauda
sono stato lodato	laudatus	sum	me am laudatu
sei stato lodato	»	es	te ai laudatu
è stato lodato	»	est	se a laudatu
siamo stati lodati	laudati	sumus	ne amu laudatu
siete stati lodati	»	estis	ve aveci laudatu
sono stati lodati	»	sunt	se au laudatu.

Általános jegyzet. A rumun nyelv még több synthetikus időalakot tarthat meg a latinból, nemcsak az imperfectumot és praeteritumot. Vannak ilyenek is:

laudaram	baturam	dormiramu
laudaraši	baturaši	dormiraši
laudara	batura	dormira
laudaramu	baturamu	dormiramu
laudaraci	baturaci	dormiraci
laudara	baturu	dormira;

laudasem — batusem — dormisem, laudaseši betuseši dormiseši, laudase batuse dormise; laudasemu laudaseši laudase stb. Ezek, mint látjuk, a latin indicativus és conjunctivus plusquam perfectumai, melyek azomban, ha elő is fordúlnak, az eredeti idő- és mód-jelölést nem fejezik ki.

A makedo-rumun a praeterito-futurumot is megtartja, legalább Bojaǯi szerint így: kalkarimu kalkari kalkari, baturimu baturi baturi (calcavero, calcaveris stb. batuero stb.); kalkarimu kalkaritu kalkari, baturimu baturitu baturi (calcaverimus, batuerimus stb.).

9. §. *Viszonyszók.*

Olasz:	*Déli oláh:*	*Éjszaki oláh:*
a (al)	a	a
ante	ante	inte
de (del)	de, di	de
dopo	dupa	dupa
fuori	fara	fara
in	in	in
intra	—	intre
intra	—	intru
con	ku	ko
contra	katru	katra
—	katru	ku
—	la	la
per	pre	pre, preste
pro	pru	pru
su	sub	su, sub
sopra	—	supra, spre
tra, tras, traus	tra	tra, stra.

Ezek és más viszonyszók nemcsak igékkel, hanem egyéb szókkal is társulnak; vannak olyanok is, melyek csak ilyen összetételekben fordúlnak elő, mint az oláh szókban: *as-kultu* hallgatok, *des-legu* oldok, *stra-bunu* igen jó, ősi stb. stb. Magok a viszonyszók is nagyon szeretnek összetársulni, kivált az oláhban, p. o. de-in (dein), de intru (dintru), pre-intru (pentru), pre-spre (preste) stb.

Az adverbiumokról csak azt jegyzem meg, hogy a *mente*-vel járó összetételek, a melyek az olaszban és francziában felette gyakoriak, se a déli se az éjszaki oláhban nincsenek meg; ha az új könyvekben mégis előfordúlnak, mint idegen foltok úgy tekintendők. Ilyeneket tehát, minők: perfettamente parfaitement, generosamente généreusement, altrimenti autrement stb. stb. az oláhban nincsenek. Az utolsó altrimenti = autrement látszólag megvan az

oláhban is, így *altramente*. De korcs szó ez, *altu-minterea* helyett. A latin *alter*, olasz *altro*, *altra*, franczia *autre* az oláhban *altu*, s ez van összetéve *minterea*-val, így *altu minterea*. A latin *mens* ész, mely az olaszban *mente*, az oláhban *minte*; ebből a déli oláhban *mindui* gondolni, ige lett: tehát *minduire* gondolás, az articulussal: *minduirea* a gondolás. S ennek felel meg az éjszaki oláh *minterea*, mely egyébiránt csak egyszer, az *altu-minterea*-ban fordúl elő. Mint látjuk, az olaszban, francziában a latin *mens* szó mintegy képzővé lett; az oláhban a *minte* szó nem lett olyatén képzővé. Csak az ebből alakult igenév *mintere*, *minduire* kerül elő egyszer, még pedig egyedűl az *altu*-vali összetételben.

Az is sajátságos, hogy az adjectivumi alak egyszersmind adverbium is, tehát p. o. *kuratu* azt jelenti: pontos és pontosan. Az *esku* végzetüek kivételt tesznek, mert ezeknek adverbiumai *esče* így: *doamnesku* urias, *oamenesku* emberies, *doamneasče* uriasan, *oameneašče* emberiesen.

VI. Hiányos volna a rumun nyelvnek leírása, ha a szláv elemet mellőzném, a mely igen sűrűen mutatkozik a nyelvben. A szláv nyelvnek hatásáról a rumunra külömbözőképen itélnek a rumun írók. A kérdés veleje, ha vajjon ezen hatás csupán míveltségi-e, minő volt a latin nyelvé akar a németre akár a magyarra; vagy ethnographiai közbejövetelé, minő volt a latin népé a spanyolra és francziára? Azaz a szláv népek valóságos belekeveredése nélkül jutott-e a rumunok közé a sok szláv szó; vagy csak ilyen valóságos érintkezés, összekeveredés által? Hasdeu az előbbit vítatja (a Kritika historiájában) s a czirillusi míveltségnek tulajdonítja a szlávosodást, melyet a rumun nyelv mutat. A 274. 275. lapon láttuk, mennyire irtózik Cipariu a szláv hatástól; a 377. lapon meg Hasdeu véleménye áll, mely szerint ez a hatás nem előzhette volna meg a IX. századot. Ezt azomban történelmileg se tagadni se állítani nem lehet, minthogy a rumun nyelvnek írott emlékei nem érnek fel annyira. A IX. század előtti korból csak rumun helyneveket találunk *s azokat is kivétel nélkül csak a byzantinus íróknál és csak a balkáni félszigeten.* Ha volna rumun irodalmi emlék p. o. a Dante korából, a mikor az olasz nyelv irodalmivá lett már: legalább azt látnók, hogy akkor mennyire vala tiszta a szlávságtól, vagy mennyire még szlávosabb is a nyelv mint a XVI. században, mikor az első rumun könyvek tünedeznek fel. Egyébiránt ez és hasonló kér-

dés a rumun nyelv történelméhez tartozik, a melyet nem írok; én a nyelvet úgy veszem, a mint az újabb könyvekben találom. S ebben a könyvekben a szláv elem nagyon szerepel; ámbár igen könnyen mellőzhető, ha az író a latin, olasz stb. szókat teszi a szokottabb szláv szók helyébe.

Nem akarom azomban elöszámlálni a szláv szókat, a melyeket a könyvekben találok; a Miklosich dolgozatja eléggé, sőt jobban, értesíti az olvasót, mintsem én tehetném.[17]) De felhozok egy-két dolgot, a melyek a szláv nyelv hatását nem kevésbbé bizonyítják.

A latinban két szó van, mely fosztást vagy tagadást jelent; *ne* vagy *nec* és *in*. Amaz kevesebb szóban fordúl elő emennél, tehát régibbnek látszik, p. o. ne-fandus, ne-fans, ne-farius, ne-fas, ne-fastus, ne-frens; neg-ligo, neg-otium; nemo (ne-hemo, homo), ne-queo, ne-quus, ne-quitia, ne-scio, n-ullus, n-unquam, n-usquam, ne-utrum. Ezekből az olasz nyelv is tartott meg némelyeket: nefando, ne-fario, ne-fariamente, neg-letto, neg-ligere, neg-ligente, neg-ozio, ne-ss-uno, ne-utro stb. Az oláhban még kevesebb van meg azokból: ne-fastu, neg-liže, neg-ližetu, neg-ližinca, neg-ocia-re. neg-ociu és származékai.

A fosztó vagy tagadó *in* nagyon uralkodik a latinban; csak emlékeztetni kell reá az olvasót, p. o. ilyenekkel: i-gnavus (in-gnavus), i-gnoro, in-iquus, in-justus, il-laudabilis (in-laud), il-lepidus (in-l.), in-humanus, im-mortalis, im-purus, in-stabilis stb. stb. Az olaszban hasonlóképen szélesen uralkodik, p. o. ignobile, ignominia, ignorante, ignoto, ignudere (mezteleníteni); illegale, illegitimo, illiberale; immaturo, immedicato, immenso; inabile, inabitato, inaudito stb. stb. Az oláhban is vannak ilyenek: indiferinca, indiǯestu, indispusu, individu, infastu, infamu stb.

Ámde a latinban és olaszban egy más *in* is van, mely szinte az ellenkezőjét jelenti a fosztó és tagadó *in*-nek, p. o. a latin *instare*, nem azt teszi, hogy *nem* áll, sőt inkább, hogy *rajta* áll; tehát *instans* mors és *instabilis* terra egészen külömbözőt jelentenek. S ez a tulajdonító *in* színtoly gyakran előfordúl, mint a fosztó *in*. Így van az olaszban is. *Inabitato* azt teszi, hogy «lakatlan», de *inabi-*

---

[17]) Miklosich Franz. Die slavischen Elemente im Rumunischen. Denkschriften der kais. Akademie d. Wiss. Philos. Hist. Classe. Zwölfter Band. Wien, 1862.

tare azt jelenti, hogy «benne lakni». A latin, olasz s a többi román nyelv elszenvedik azt a kétértelműséget, a mely az *in*-nel jár.

A rumun nyelvben is megvan a tulajdonító *in*, s uralkodásra jutván az, mintegy szűkebb térre, a már kész anyagra, szorítá a fosztó-tagadó *in*-t; de mikor maga kezd alakítani, a tagadó *ne*-t használja *in* helyett. Ebben hát eltér mind a latin, mind az olasz (s a többi román) nyelvtől, a melyek csak a latintól öröklött kevés szókban mutatják a *ne*-t, P. o. a latin *felix* az olaszban *felice*, az oláhban *feriče*; a latin *infelix* az olaszban is *infelice* = boldogtalan; de már az oláhban nem lehet *inferiče*, hanem abban *ne-feriče* van, minthogy *inferiči-re* boldogítani-t jelent. Így a latin *formosus* tagadólag *informosus*; olaszban is *formoso* szép, *formositá* szépség, s tagadólag: *informe* csunya, *informitá* csunyaság. Az oláhban *frumosu* szép, *frumuseca* szépség: de *infrumuseca* annyit tévén, mint «szépíteni», a nyelv a tagadót *ne-frumosu*-nak mondja. Ezt a tagadó *ne*-t az oláh nyelv nem vehette saját szó-anyagából, hanem csak idegenből, a szlávból. S az most annyira uralkodik a nyelvben, hogy nemcsak latinos szókhoz, hanem idegenekhez is kapcsolódik. Tehát *ne-artikulatu, ne-armatu, ne-aščeptatu* váratlan *ne-askunsu* rejtetlen, *ne-legiuitu* törvénytelen, *ne-auzitu* hallatlan, *ne-arutu* szegény, *ne-bunu* nem jó, rosz és számtalan ilyen mellett vannak: *ne-banuitu* bánatlan, gyaníttatlan, *ne-bantuitu* bántatlan, *ne-biruitu* bíratlan, győzetlen, *ne-ganditu* gondolatlan, *ne-hotaritu* határozatlan, *ne-ingeduitu* engedetlen, *ne-norokosu* szerencsétlen, *ne-kladitu* építetlen, rakatlan, *ne-darniku* nem adakozó, *ne-deosebitu* külömbözetlen, *ne-doveditu* bizonyíttatlan, *ne-grešitu* hibátlan, *ne-lešnišitu* nyugtalan, *ne-obesitu* fáradatlan, *ne-potrivitu* egyenlőtlen, *ne-prietinosu* barátságtalan, *ne-porestitu* elmondatlan, *ne-pravnilniku* igazságtalan, *ne-rozu* esztelen, *ne-rodu* u. a. *ne-saditu* ültetlen, *ne-sfaršitu* bevégezetlen, *ne-silitu* erőtetlen, nem kénytelen, *ne-slobodu* szabadtalan, *ne-spelatu* mosatlan, *ne-sporitoru* szaporátlan stb. stb. A fosztó *ne*-vel való kitételek sokkal számosabbak a rumun nyelvben, mint az *in*-nel valók; újabbak is ezeknél azért, mivelhogy az a *ne* nem-latin szókhoz, leginkább szlávokhoz, sőt magyarokhoz is járúlt, a mely szók okvetetlenül újabbak a nyelvben a latin szóknál.

A szláv hatás még erősebben mutatkozik az által is, hogy a rumun nyelv szláv praepositiókkal is alakít szókat, habár nem igen sürűen. A szláv *o* praepositio, jelentésre nézve, megfelel a magyar

meg, *el* praepositiónak, p. o. az oroszban *bivat* lenni, *o-bivat*, meglenni. Az *o* tehát a benható igét kihatóvá is teszi. S ebben az értelemben használja a rumun nyelv is ugy latin mint nem-latin szóknál. P. o. *mori* halni, *o-mori* ölni; *moritu* holt, *o-moritu* megöletett, *moritoru* halandó, *o-moritoru* gyilkos, ölő. Igy *karma* kormány, *karmui* kormányozni, *o-kurmui* megkormányozni; *rendu* rend, *rendui* rendelni, *o-rendui* megrendelni.

Felette gyakran találjuk a *po* praepositiót, többnyire szláv szóknál, p. o. *kladi* rakni, *po-kladu* boríték; *goni* hajtani, vadászni, *po-goni* hajtani, *po-goniču* ökör-hajtó; *hvala* hála, *po-hvala* u. a., *pomeni* említeni, emlékeztetni; *kai* bánni, szánni, *po-kai* megbánni, javulni: *rodi* teremni, *po-rodica* nemzetség, eredet; *somoru* szomoru, *po-somori* elszomorodni, stb.

Úgy hiszem, a felhozott tények jobban kitüntetik a szláv nyelvnek hatását a rumunra, mint akár száz meg száz névszó, a melyeket nem bajos a könyvekből gyüjtenie össze, a ki Miklosich-ot nem akarja kiírni.

VII. A rövid nyelvleirás azt mutatja világosan, hogy a rumun vagy oláh egy nyomon jár az olaszszal, hogy az tehát evvel nem csak földrajzilag, hanem belső mivoltánál fogva is legközelebb kapcsolatban áll; mutatja továbbá, hogy támadásának ideje nem előzte meg az olasz nyelv támadását. Az oláh nyelv oly termése a latinnak, mint az olasz; azt tehát úgy lehet és kell a latintól származtatni, mint emezt. Hátrább ennél is akarni menni s azt vitatni, hogy az oláh régibb vagy eredetibb az olasznál, tudományos betegség, melyet *római nyavalyának* nevezek. Ez az oláh nyelvnek külső visszonya mind az olaszhoz mind a latinhoz.

Dialectusának lehetne nevezni az olasznak, ha olyanokat nem mutatna, melyek idegenek valamennyi román nyelvre nézve.

A rumun nyelv két ágra oszlik, *déli*re, vagy *makedo-rumun*ra és *éjszaki*ra, vagy *dák-rumun*ra. A két ág közötti egyezés oly nagy, oly belsőleges, hogy azokat lehetetlen két külömböző nyelvnek tartani. Épen azon idegenségek, melyek által a rumun nyelv a többi román nyelvektől elválik, azonosak a két rumun nyelvágban; ez a kettő tehát igazán *egy* nyelvet teszen ki.

Kérdés támad most: ez a két ágú egyes nyelv *két helyen* támadt-e, a Dunántúl is, meg a Dunán innen is? vagy a dél-keleti Kárpátokon-e, sőt ezeken innen is, vagy a Balkán-hegységen-e, sőt

azon túl is? Avagy kénytelenek vagyunk elfogadni azt, hogy ez a két ágú egyes nyelv csak *egy helyen* támadhatott, a midőn egy másik kérdés áll elő: az az egy hely melyik? a Kárpátok-é? vagy a Balkán? Lássuk:

A latin szókat vevén, a melyek a szokott jelentéssel vannak meg a rumunban, ez mind itt, Dunán innen, mind ott, Dunán túl alakúlhatott volna; p. o. a *dens, manus, oculus*-féle szók itt is, ott is hasonló hangváltozásssal és ugyanazon jelentéssel maradhattak volna meg. Még némely hang-elváltozás is, föltéve hogy mindenütt ugyan azon ős népbe óltódott a latin, akképpen fogható fel, hogy itt is ott is azzá lett. P. o. a latin *l* a rumunban *r*, tehát a latin sal, sol, subtilis szókból lettek: *sare, sore* (ejtsd *soare*) *supcire;* a latin *qu* (k) a rumunban *p*, tehát a latin aqua, equa, qualis szókból lettek: *apa, epa* (ejtsd *eapa*), *kare.* Ilyetén $l = r$, $qu = p$ hangváltozások is, azt lehet gondolni, hogy külömböző két helyen támadhattak, ha ugyanazon ősnépbe oltódott a latin. Nehezebb elhinni, hogy a vocalisok elváltozásai is egyformán képeződjenek külömböző, egymástól jó távol levő helyeken. A hosszú *e* és *o* hangok *ea*-vá *oa*-vá lesznek bizonyos magánhangzók előtt, mások előtt megmaradnak, így *floresku* virágzom, *floresči* virágzol, *floreašče* virágzik; *domnu* dominus, *doamna* domina, stb. Eme hangváltozások mind a dako-rumun, mind a makedo-rumun nyelvágban megvannak; ezek tehát már erősen arra mutatnak, hogy a két nyelvág *egy közös fészekből* támadt ki. Még inkább bizonyítják ezt azon latin szók, melyeknek némileg más jelentésök van a rumun nyelvben, mint volt a latinban. P. o. az ember, férfi a nyugati román nyelvekben a latin *homo* után *homme, uomo* stb.; a két rumun nyelvágban *barbat* = barbatus. E szónak saját jelentése nem támadhatott Augusztus vagy Traianus idejében, midőn a beretválás divatozik vala, hanem később a byzantinus császárok idejében, a szakálosság idejében; az a jelentés továbbá a nyelvnek közös fészkére is mutat. *Inima* sziv, *leuare-a-minte* észrevétel, *lukru* munka, dolog, *mare* nagy, *mumu* anya, *orbu* vak, *buza* ajak, *graiu* szó, *sufletu* lélek stb. stb. ezek és hasonló számosak okvetetlen csak egy helyen támadhattak. Kénytelenek vagyunk tehát föltenni, hogy a rumun nyelv *egy* helyen, s nem *két külömböző* helyen támadt.

De ha egy helyen támadt: melyik az, vajjon az Olt melléke és Erdélyország-e, mint a rumun írók állítgatják, vagy a Balkán?

más szókkal: a kelet-déli Kárpátok-e vagy a Balkán, a régi Haemus hegység-e a rumun népnek és nyelvnek ős fészke? Biztos feleletet arra a kérdésre három dolog ád; egyik, a görög szók léte a rumun nyelvben; második az idegenségek, mélyek a rumunt a többi román nyelvektől elválasztják; s harmadik az írás, a melylyel a rumunt írni kezdték. A rumun nyelvben számos görög szó találtatik, melyek csak a görögséggel való érintkezésből juthattak a nyelvbe. Ilyen *aflu* találok, *ἄλφω*, *drumu* út *δρόμος*, *lipsa* hiány *λεῖψις*, *meru* alma *μῆλον*, *pedepsa* büntetés *παίδευσις*, *daskalu* tanító *διδάσκαλος* stb. stb. Azután vannak idegenségek a rumun nyelvben, melyek a többi román nyelvben nincsenek meg. Ilyen az articulusnak hátul-tevése, a melyet az új bolgárban és az albaniai nyelvben is találunk, ellemben az ó bolgárban, annál kevésbbé a Dunán inneni szlávban nem látunk. Azt a rumun nyelv másunnan nem vehette, hanem csak onnan, a honnan az új bolgár és az albániai is vette; tehát a Balkáni tartományok ős nyelvéből; az továbbá nem is az ó holgár nyelvnek korában, hanem később, az új bolgárnak képződése korában jutott a rumun nyelvbe. Ilyen a 11—19-ig való számnevek *spre* (supra) szóval képződése, mihez hasonló van az albaniaiban (11 vje mbe djecte = un spre zeče, 14 = kater mbe djete = patru spre zeče stb.). — Ilyen a futurumnak «volo» szóval képződése, mint az új görögben és az albaniaiban is, p. o. leszek, vagy fogok lenni a rumunban „*voliu* fi» vagy „*voi* hire», az új görögben *θέλω εἶσθαι*, az albaniaiban „*do* jem». Ilyen a genitivus és dativus egyformasága, mi szinte csak az albaniaiban van meg. — De még többet nyom a harmadik, az írás. A rumun nyelvet vagy görög betükkel, vagy bolgár-szláv betükkel kezdték írni. Görög betükkel mai napig a makedoniai rumunok írják; a bolgárszláv betükkel pedig a többi rumunok mind, a legújabb időig írták. Sőt azt kell mondani, a rumun nyelv avval a bolgár-görög szláv írással nőtt fel; *azért kénytelenek a rumun grammatikusok, a latin betükkel akarván írni, a vokalisok értékét a bolgár-szláv betüjegyek által meghatározni.*

A görög szók, meg a görög és bolgár-szláv írás se Erdélyben, se a mai Oláhországban nem juthattak volna a rumunokhoz. Annál kevesbbé juthattak volna hozzájok azon nyelvbeli idegenségek, a melyekre a Dunán inneni nyelvekben sehol sem akadhatunk. A régi dák nyelv, bármilyen volt is, tökéletesen elenyészett Erdélyben és Havaselföldön; hisz az nem hagyott ilyen

nyomot az itteni szlávban, milyet hagyott az ős balkáni nyelv az új bolgárban és az albániaiban. S hogy a magyarok és besenyők elérkezte előtt szlávok, leginkább ruténék, laktak volt Erdélyben és Havaselföldön, a hely- és folyónevek úntig bizonyítják. — Míg a bolgárok pogányok valának, tehát 859-ig, bár felteszszük, hogy a Dunán innen is uralkodtak volna; s míg az oroszok is pogányok valának, tehát 988-ig: addig a görög keresztyénség és görög írás, annál inkább a bolgár-szláv írás tökéletesen ismeretlen volt a Dunán inneni népeknél. Ha, a mint a rumun írók állítják, a rumun nép a rómaiak uralkodásától fogva 880-ig szakadatlanúl lakta volna Erdélyországot és Havaselföldet, keresztyén tudománya és püspökei, sőt metropolitái is lévén, a mint ugyanazon rumun irók állítgatják: a rumun népnél a latin íráson kivül más írás nem volt volna; ennél fogva a rumun nyelv a latin írással fejlődött volna. Cyrillus, mint tudjuk, 860 tájon, állítá össze a szláv írást, melyet bolgár-szlávnak nevezünk; 869-ben püspökké szentelődvén fel Rómában s ott megis halván, a bátyja Methodius 870-ben kezdé Pannoniában terjeszteni a keresztyénséget az új szláv tudománynyal együtt; 874—885-ig, halála évéig, Methodius Svatopluk országában tanítgata. De Svatopluk már 886-ban kikergeté a szláv papokat, azaz Methodius tanítványait, s a német-latin papokat fogadá be. Methodius és tanitványai működésének és az általok megkezdett szláv írásnak és tudománynak minden nyoma elenyészett Morvaországban, annál inkább Pannoniában, részint a német-latin papok ellenkezése, részint és leginkább a magyarok foglalgatásai altal, a kik a régi Morvaországot megszünteték, Pannoniának összes állapotját pedig gyökeresen megváltoztaták.

A magyarok sarkában, mint tudjuk, a besenyők vannak, a kik eleinte a Deneper, Neszter, Prut folyók mellékeit, azután a mai Moldovát és Havaselföldet foglalják el; utánok mintegy 1060 tajon a kúnok következnek, a kik közzé a besenyők olvadnak. A besenyők Constantinus Porphyrogenitus idejében (950 tájban) négy napjárásnyira voltak távol a magyaroktól s félnap járásnyira a bolgároktól. Ha állana a rumun írók véleménye, mely szerint a rumun nép a rómaiak uralkodásától fogva, tehát Kr. utáni 270 ólta, folyvást és szakadatlanul, még pedig nagy sürüséggel, lakta a régi Dákországot, a Tiszától fogva a Neszterig s az éjszak-keleti Kárpátoktól fogva a Dunáig; az a rumun nép 888 után

részint a magyarok, részint a besenyők hatalma alá került volna; de azon a négy napjárásnyi földön, a mely, Constantinus szerint, elválasztja vala a besenyőket a magyaroktól, ideiglen, a míg tudniillik a magyarok birodalma a besenyők határát elérte, független állapotban maradt volna. De vajjon hát ekkor kerülhetett-e hozzájok a szláv írás? vajjon hozzájok, mint keresztyénekhez, menekültek-e a Svatopluk által kikergetett szláv tanítók?

Nem bizony, ezek Bolgárországba menekülnek s ott terjesztik, folytatják a keresztyénséget, a szláv írást és tudományt, annyira, hogy midőn Vladimir orosz nagyfejedelem Kievben a keresztyénséget befogadta, a bolgár-szláv írás Oroszországban is honossá lett. Ez Sz. Istvánunk idejében történt, a ki által minálunk a latin egyház és írás jutott uralkodásra, s a kinek hatalma már a besenyőkig terjeszkedék. Az Erdélyben és Tiszán túl a rumun írók véleménye szerint lakó rumunok, a kiknél addiglan csak latin írás lehetett volna, Sz. Istvánunk idejében készakarva a nyugatról és Olaszországból behivott, s latin írással élő keresztyén tanítókhoz csatlakoztak, s a latin írás terjedését inkább öregbítették volna, hogysem azt a bolgár-szlávval felcseréljék. Mindennél inkább tehát a bolgár-szláv írás bizonyítja, hogy a rumun nép és nyelv a Balkánon támadott, a honnan délre és éjszakra terjedvén, amott a görög, itt meg a bolgár-szláv írást fogadta el, s ennek uralkodása alatt fejlődött ki. Épen azon időben, midőn Sz. Istvánunk a latin keresztyén egyház mellett buzgólkodik vala, Basilius görög császár, mint Bolgárországnak hódítója, a bolgár egyháznak önállását megtartván, 1020-ban az összes bolgár és rumun népet az Ohridài érseki szék alá rendelé, Bödönben is a püspök megmaradván.

Az a tanuság ennél fgova, melyet a rumun nyelv maga, meg az a nyomós körülmény szolgáltatnak, hogy a rumun nyelvet a Balkánon túl délre görög betükkel, a Balkánon pedig és attól éjszakra bolgár-szláv betükkel írták s részben mai napig is írják: teljesen egybevág a magyar nyelv tanuságával, mely szerint a magyarok megtelepedésekor egész mai Magyar- és Erdélyországon csak szlávok laktak, s azért van mindenütt a nyelv egyaránt és ugyanazon szláv szókkal elárasztva,úgy hogy e tekintetben a Tiszán túli és erdélyi magyar nyelv egy csöppet sem kölömbözik a Dunamelléki magyar nyelvtől.

III.

A magyar nyelv hatása a rumunra.

I. A ki a «Dictionariulu limbei Romane»-t forgatja, melyet Laurianu A. T. és Massimu J. C. a bukaresti akadémia megbizásából dolgoztak ki, s melynek másik kötetében Hodosiu József és Baritiu G. közremunkálókul vannak megemlítve[1]: az semmiféle idegen nyelvű hatást nem lát a rumunra. A latinon felül a portugal, spanyol, franczia, olasz szótárakat vehetik által, egy kis hangváltozással: de a rumun nyelv külső történeteit mellőzik az írók. A román nyelvnek szó-kincsét írják össze; román pedig, úgy hiszik, a latinon kivül az új román nyelvek mind. Általában a szláv nyelv hatását is lehetőleg kicsinylik a rumun írók, s minthogy el nem birják tagadni, annál erősebben átkozzák. A magyar nyelv hatásáról pedig a rumunra annyira nem gondolnak, hogy nem is szidják. Hiszen az Ovidius, Vergilius, Horatius, a Livius és Tacitus nyelvutódjai miben hogyan szorultak volna a *barbár* magyar nyelvre! A rumun írók nyilván azt hiszik, hogy szégyen a történelem; mintha vétek lehetne valakire nézve, hogy gyenge fiuból erős férfiúvá lett. De ha szégyen vagy vétek volna is az idegen hatás a rumunra: hiába rejtegetik el; mert úgy arról is állana, mit Ovidius egy nympháról mond: Heu! quam difficile est, crimen non prodere vultu.

De vajjon a magyar nyelvnek igazán volt-e valami hatása a rumunra? A bánáti rumun nyelv mutat ilyen hatást, mint a 380. lapon láttuk; Erdélyben is bizonyosan látható az: de vajjon Erdélyen túl is terjedt-e?

Legelőbb Hasdeu tőn bizonyossá e tekintetben. Az a bukaresti egyetemen a «Prinčipie de Filologia Comparativa Ario-europa .... cu aplikačuni la Istoria limbei Romane»-ről kezdvén olvasni, talán szükségesnek, legalább illőnek talála, némi mentséget hozni elő, ezeket mondván: «Szólni akarok itt, ámbár a természet megtagadta tőlem a szépenszólás adományát; ellemben, mi még rosz-

[1]) Dictionariulu limbei Romane. Dupo insarcinarea data de societatea academica Romana elobaratu ca proiectu de A. T. Laurianu si J. C. Massimu. Bucuresci 1871. II. Tom. Collaboratori Josefu Hodosiu si G. Baritiu. Bucuresci 1875.

szabb, egy tájnyelvi kiejtést tulajdonított nekem, mely nem lehet kedves egy finom érzésü hallgató előtt a Dombovicza partján. Ha egy óriásnak, mint Titus Liviusnak, alig bocsátották meg a patavinismust: mennyivel inkább nem kimenthető egy ismeretlen pribégnek bessarabismusa, ki a Prut völgyéből való (ku kat mai pucin e skusabil beserabismul unui obscur pribég din valea Prutului»![2]). (Az olvasó észre veszi a magasztaló bókot, mely az egybevetésben nyilatkozik. A Tiberis partján lévő Róma s a Dumbovicza partján lévő Bukarest, meg az Augustus korabeli társadalom s a bukaresti tanuló ifjuság egyfelöl, másfelöl pedig Titus Livius patavinusmusa meg Hasdeu bessarabismusa.) — A Prut völgyebeli pribégnek, azaz jövevénynek vagy bujdosónak, könyveiben előforduló magyar szók bizonyosan nem erdélyi provincialismusok, hanem a Dunán inneni egész rumun nyelvnek sajátjai. Erről igen hamar meggyőződik a rumun könyvek olvasója. Egy közmondás ezt tartja: *omulu kipzuešče, Dumnezeu hotarešče*, azaz: ember képzel, Úristen határoz; vagyis: ember tervez, Isten végez. Nemcsak szőröstül bőröstül mentek át magyar szók a rumun nyelvbe, hanem magyar képzők is magokban, melyek azután nem-magyar szókhoz is ragadnak.

Ilyen az *s* képző (század-o-s stb.). *Suta* a rumunban száz. Erről a Bukaresti szótár mondja: *de zeče ori zeče* azaz tízszer tíz, mintha evvel fejtegetné meg a *suta* etymonját, s *čentu*-ra utasít. Ezt meg így magyarázza: «numeru kompusu d'in zece ori zeče sau 10 + 10 = 100. Tehát *suta* és *čentu* egy-e? s az rumun-e? *Suta* szláv szó, s mint láttuk, a makedo-rumun nyelvben is megvan. Ehhez a szláv eredetű *suta*-hoz a magyar *s* képző járulván lesz *sutašu* százados, centurio, mint p. o. Máté 27, 54. *earu sutašulu ši čei če paziau impreuna ku elu pre Iisusu* de a százados és azok, kik ő véle őrizik vala Jézust. — *Cepa* (ceapa) karó, *cepešu* karós, karóba huzó, egyik oláh vajdának tisztelő ragadvány-neve. *Klaka*, mint tudjuk kaláka, azaz ingyenes munka, úrbéri munka; *klakašu* a ki ilyen munkával tartozik, úri hatalom alatt van. A Margarit tudósításában a makedorumunukról ezt olvassuk: «Inainte de un sekul, kand grekul era sklav ši *klakaš* pretutindene, Romani aveau preponderanca sub toate punktele de vedere intre čelalte nacionalitaci kreštine din im-

[2]) Az egybehasonlító Ario-európai philologia, a Rumun nyelv történeteire alkalmazva. Bukarest, 1875. Tom. I. Pag. 7. 8.

periul Otoman» azaz, egy századdal az előtt, midőn még a görög mindenütt szolga és *kalákás* (urbéri szolgálat alatt álló) vala, a rumunok minden tekintetben túlnyomósággal bírának a többi keresztyén nemzetek közt az ottomán birodalomban. — *Semena* hasonlít, *semenašu* hasonló; *frunte* homlok, *fruntašu* előkelő; *meseria* mesterség, *meseriašu* mester; *arma* fegyver, *armašu* fegyveres; *dieata* végrendelet, *dieatašu* testamentarius stb. Mi csuda volna azért, hogy nemcsak az *arenda*, és *vám*, hanem az *arendás* és *vámos* is általmentek a rumunba, így: *arenda arendašu*, *vama vamašu*; *vamui* vámot szedni, vagy a vámszedő hivatal pecsétjével jegyezni.

Ilyen a *ség* képző. Ott van a rumunban a *mešteru* mester, de van ott *meštešugu* is mesterség (a rumun nyelv kerüli a mássalhangzók összetorlódását, tehát *mešteršugu* helyett van meštešugu). A mult század elején egy moldovai ember Oxenstiernának francziáúl írt elmélkedését fórdítá le; dicsérik a fordítás nyelvét. Ott olvasom: kand lakrimile vin din *prietešug*, se par margarita = ha a könyek barátságos szeretetből erednek, gyöngyöknek látszanak. *Prietenu* barát, (szláv prietel), ehhez járulván a *(ség) šug* képző, lesz *prietešug*, prietenšug helyett. Ide csatolok egy hosszabb kitérést.

Az 1580—1581-ben kinyomtatott legrégibb rumun miatyánkban e mondatok: s ne vígy minket a kísértetbe, hanem szabadíts meg a gonosztól, így vannak fordítva: «ši nu ne duće in napaste, će ne izbaveŝte pre noi de *hitlenul*.“ A «rossz, gonosz» *hitlen* szóval van kifejezve, a melyhez az *ul* articulus járúlván, lett *hitlenul*. Stroiči Lukács, moldovai logofet (kanczellár), 1593-ban fordítván a miatyánkot, ezt így írá: «ši nu aduče pre noi in ispite, če ne *mentuiaste* de *fitlanul*.“ [3]) Ebben nemcsak a *fitlanul*, hanem a *mentui* szó is figyelmet érdemel. A *fitlanul* articulus nélkül *fitlan*, s rumunos hangsúly nélkül *fitlen*. Ám, ez a *fitlen* szabályos hangváltozása a *hitlen*-nek. A rumun nyelv t. i. a *h*-t, *f*-et és *v*-t felváltja, ejti azért *vulpe* helyett *hulpe*-t is, *feru*, *fieru* (vas) helyett *heru*-t is; lásd Cipariu Gramatec'a limb. Rom. I. 68. Így a dák-rumun *fiu fii fia ; fimu fici fia* = legyek, légy, legyen stb. a makedorumunban: *hiu hii hiba*, *himu hici hiba*, mint láttuk; *fire* lét a makedorumunban *hire*. Az idegen szók *h*-ját a nyelv *f*-vé változtatja; e szláv szók: marha, prah, vrh a rumunban: *marfa*, *prafu*, *verfu*. Ennél fogva *fitlen* valóban a *hitlen*-ből lett. — Chamberlayn János, angol író, 1715-ben a miatyánk különböző fordításait adván ki, azok közt három rumunt is közöl. Az elsőt *wallik*-nak (wallice) nevezi, a melyben az idézett mondatok így vannak írva: «Si nu dutze pre no la ispitire, tze ne *mentueste*

---

[3]) Hasdeu, Principie de Filologia Comparativa. Bucuresci 1875. I. tom. 91—94.

pre noi de *viclianul* (viklianul).» A másik kettőt *vlach*-nak (valachice) nevezi. Egyikben így van: «Shi nu ducs pe noi inka la iszpitira, shi *mentujeshte* pe noi de *roo*"; másikban meg így: «Shi nu ducs pe noi la iszpitira, shi *mentujeshte* pe noi de *hitlyanul*."[4]) Íme tehát *hitlen*, *fitlen*, *viklen* alakok, a melyek a *reu*, *roo*, azaz gonosz, rossz szónak értelmét adják; s íme a *mentui*-tól való jelenidő *mentuaște*, *mentuește* a legrégibb rumun miatyánkokban. Vegyük előbb az elsőt.

A mai rumun nyelvben a Budai szótár szerint *viklen* jelent: «astutus, vafer, versutus, callidus; hamis, álnok, ravasz»; Pontbriant szerint is ugyanazt jelenti, t. i. «perfide, artificieux.» Cihac és a Bukaresti szótár nem hozzák fel, tudván, hogy nem rumun vagy latin szó. Ez tehát idegen. Föltetszett volt nekem, hogy Pontbriant a *viklen* szót, melyet «artificieux, perfide»-nek értelmez, a magyar *hivtelen*-től származtatja: most a régi rumun miatyánkok meggyőznek arról, hogy a rumun *viklen*, *fitlen*, *hitlen* csakugyan nem egyéb, mint a rumun hangsúlylyal kiejtett magyar *hitlen* (nemis hívtelen), kivált ha tudjuk, hogy más szóban is *t* *k*-vá lesz. Az oláh fiúk is vizkeresztkor a betlehemmel és csillaggal járnak házról házra énekelni; a betlehemet *vikleimu*-nak, a csillagot *stea*-nak nevezik.[5])

Ez a *hitlen* tehát a mostani *viklen*, s a *hitlenség* is a mostani rumunban *vikleșug* (az *n* kiesvén, minthogy a nyelv a mássalhangzók torlódását nem szereti; azért van *mesa*, *measa* mensa, asztal helyett).

A legrégibb rumun miatyánkokban a *hitlen (fitlen, viklen)* szón kivül *mentuaște*, *mentuește* szó is áll. Ez a *mentui* igének conjunctivus prae-

---

[4]) Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa. Amsteledami, 1715. A *walliknak* nevezett miatyánkról a Praefatióban azt mondja Wilkins David, «Britannica veteri stylo, *Wallica*, *Hibernica et Scotica* provinciarum meridionalium juxta exemplar aliarum editionum sunt impressa.» Wilkins tehát úgy mint Chamberlayn is azt vélik vala, hogy az egyik a kelta nyelvnek a miatyánkja, a nevezet által esvén tévedésbe. — „*Wallachicas duas*, Moscoviticam, Polonicam, Bohemicam, Dalmaticam et Croaticam nobilissimus dnus Birndorff, ablegatus Hungariae et Transylvaniae ecclesiarum ad Augustissimam Magnae Britanniae Reginam Annam, pro dno Chamberlagnio accurate descripsit ..... Servicam, Carnicam et Lusaticam supra dictus dnus Birndorff correxit ..... *Hungaricam modo memoratus Birndorff in gratiam collectionis hujus composuit.*" — Ez utóbbi bizonyosan nincs úgy; a magyar miatyánk tökéletesen jól van közölve, azt tehát Birndorff csak leírta, nem «composuit.» De megismerkedünk itt a magyar protestans egyházak követjével az angol királynénál (Anna 1702—1714-ig uralkodék), ki más tulajdonságai mellett sok nyelvtudással birt.

[5]) Aux environs de la fête des Rois et même pendant le carneval des enfants ou de jeunes gens parcourent les villes et les villages, c'est qu'on nomme *vikleimu*. Le *vikleimu* et la *stea* sont accompagnés de chants traditionels fort curieux. Picot (Les Roumains de la Macédoine, pag. 26. 27.) idézi Teodorescu-ból és Bolintineanu-ból.

sense. A kezemnél lévő rumun Új testamentomban e szók: «et libera nos a malo» így vannak kifejezve: «či ne skapa de čelu reu», de a Máté 27, 24-ke (egyebeket megtartott, de magát nem tarthatja meg) itt is ekképen szól: *„pre alcii a mentuitu, earu pre sine nu poate sa se mentuia“*, azaz: másokat megmentett, de magát nem tudja megmenteni. Magának az Új testamentomnak ez a czíme: «Noulu Testamentu alu domnului ši *Mentuitoriului* nostru Jisusu Hristosu.» [6]) Itt a «megváltó», «üdvözítő» *mentuitoriu*-nak van nevezve. — Honnan valók a *mentui* és *mentuitoriu* szók? A Budai szótár «manu tueor»-tól származtatja, s azért *a*-val írja, így: *mantui, mantuitoriu;* de a kiejtése ugyan az, akár *e*-vel, akár *a*-val írják. A Bukaresti Akadémia szótára is kétkedés nélkül *mantui*-t ír, s így magyarázza «liberare, salvare», hozzatevén: «Compara *mantutor* la Plautu» azaz, vesd össze a Plautusnál lévő mantutor szót. Mint szólásokat hozza fel a szótár még a miatyánkból: *ši nu ne duče in čercare, ši ne mantueš·e de celu reu* (ne vígy minket a kisértetbe, hanem szabadísd meg a gonosztól); a miből látjuk, hogy a kezemnél lévő Újtestamentumon kívül más fordítások is forognak köz kézen. Magára a szóra nézve a Bukaresti szótár felfogása szerint is az *manu-tuitor* volna. De a szótár kis hibát követ el. Plautusnál az előtt *manstutor*-t olvastak, [7]) ezt nem mondja meg a szótár valamint azt sem, hogy az a plautusi szó nemcsak *ἅπαξ λεγόμενον,* hanem általában is felette gyanús; azért Forcellini fel sem hozza nagy szótárában. Végre az írók magok is a *tuire* szóról kénytelenek megvallani. hogy csak a *„mantuire* compositum»-ban fordúl elő. De ha nem szenvednének a római nyavalyában, s egészséges tudós latinisták volnának, rég ellökték volna a plautusi *manstutor*-t is, mely az *„amans tutorem*“-ra van kijavítva [8]), úgy hogy nevetség nélkül nem is szabad akár a mantutor, akár a manstutor végett Plautushoz folyamodni.

Cihac az «Etymologie Daco-Romana»-jában nem hozza fel a *mantui; mantuitor* szókat, mert úgy tartja, hogy nem latinok. Pontbriant pedig, igenesen a magyar *menteni* szótól származtatja, s azért *e*-vel is írja, így: *mentui, mentuitoriu.* Valóban e nevezetes szó is a magyarból ment át a rumun nyelvbe, s most az összes rumunságban uralkodik, a mely a Dunán inneni rumun nyelvvel van kapcsolatban. Maiorescu például, a kit az isztriai dialectus ismertetésénél megemlítettünk, azt mondja többi közt az Isztria czigányairól, hogy mint elátkozottakat úgy tekinti a nép; mert a köz-hit

---

[6]) Viena. Editura lui A. Reichard & Comp. 1875.

[7]) Plautus. Truculentus, act. IV. scena IV. 6. «Video eccum, qui *manstutorem* me adoptavit bonis.»

[8]) A kéziratokban *manstutorem* vagy *manstutore* áll. Helyreigazította Bothe emendatio palmarisa: *amans tutorem,* s jelenleg a Plautus verse a Spengel-féle 1868. évi kiadásban így szól:

Video eccum, qui *amans tutorem* me adoptavit suis bonis.

P. Thewrewk E. közlése.

szerint ők kovácsolták volna a szögeket a *megmentő*nek felfeszítésére (pentru kručea *Mentuitoriului* nostru).

Mikor, mi okból lett a magyar *hitlen* szó a rosszat, gonoszt jelző szóvá a rumunoknál? Bizonyosan akkor, midőn a *hitet* fő-fő jónak, a *hitlent* pedig a legnagyobb rossznak itélik vala, t. i. nemcsak a husziták, de a reformatio idejében is. Egyedül a hit, még pedig a Krisztus megváltásába való hit idvezít, vagy ment meg, az vala ezen hosszú és buzgó időszaknak jelszava. Krisztus tehát e szerint igazán *mentő*, rumunúl *mentuitor (mentui* menteni, *mentuitu* mentett, *mentuitoriu* mentő). A *hitlen*, rumunúl *hitlen, fitlen, viklen*, a legrosszab ember, a ki nem üdvözül. A Tatrosi másolatban a Máté 27, 42. így van kifejezve: «Egyebeket üdvözejtett, önmagát pedig nem üdvözejtheti»; a rumunban meg igy: «Pre alcii a mentuitu, earu pre sine nu poate sa se mentui.»

A *ment* és üdvözít igék igen egy jelentésüek valának a XV. és XVI. századokban.

Ha igazgatásról, szóval, nem egyházi dolgokról olvasunk, az *oraš, salaš, šoltuz, rend, renduire* rendelni, *parkalab, hotar, pargar, diak, per* stb. stb. szókra találunk, melyek ha nem magyarok is mind, de a magyar nyelvből mentek át a rumunba. Lehetetlen tehát nem látni a magyar nyelv hatását a rumunra. A Bukaresti Akademia szótára mindent mellőz, a mit latinnak vagy románnak nem tart: ámde nem is alapszik a nyelv történetein. A Budai szótárt meg én mellőzöm, mert abban lehetnek olyan szók is, melyeket Erdélyen kívül nem ismernek. De Pontbriant szótára biztosabb kalaúzom, minthogy ez 1862-ben Bukarestben jött ki s az iskolák felügyelősége által ajánltatott a tanúló ifjuság használatára.[9]) Nem csalatkozhatom tehát, ha Pontbriantban azt a nyelvet gondolom megtalálni, a mely az életben és irodalomban divatozik, s mely a szókra nézve a legújabban csinált nyelvtől külömbözik. E szótáron kivül azomban a könyvek is forrásaim. A nevezett szótárból a szók franczia értelmezését is közlöm, nehogy úgy látszassék, mintha változtatnék a jelentésökön; a könyvekből egyes idézeteket hozok fel.

[9]) Az ajánlás így szól: Efori'a Skóle-loru D-lui Raoul de Pontbriant. Leuandu in bagare de séma raportu-lu ku totu favorabilu a-lu komišuni'i, insarčinata spre a čerčetá Diktıunariu-lu romano-frančesu lukratu de D-ta, Efori'a apróba ačésta opera ši o recomanda ka o lukrare de neaperata trebuinca pentru žunime-a studioasa. Azaz: Pontbriant R. urnak az iskolák felügyelősége. Tekintetbe vevén az igen kedvező tudósitást, melyet az urasága által kidolgozott rumun-franczia szótár vizsgálására kiküldött bizottság beadott, az iskolai felügyelőség azt helyesnek ismeri el s ajánlja a tanúló ifjuságnak mint egy mellőzhetetlenül szükséges könyvet.

II. *Magyar szók a rumun nyelvben.*

aldui bénir, *aldašu* bénédiction, *aldamašu* vin bu comme arrhes à la conclusion d'un marché. Áld, áldás, áldomás. E magyar szók azért nevezetesek, mert világosan mutatják, mennyire terjedt a magyar élet és szokás hatása a régi korban. Az *áldomásivás* megvan nemcsak az éjszaki magyarországi és morvai szlávoknál, hanem a délieknél is, a horvátoknál, így: *aldomaš, aldumaš.* Megvannak, mint látjuk, a Dunán inneni rumunoknál is az *aldamašu, aldašu* és *ald-ui* szók.

alkatui, Pontbriant «vede a compune», egyebet nem mond; alkotni. *Atunči se mikšureaza materialul kare alkatuešče kuprinsul launtrik al limbei»* = akkor az anyag megvegyűl, a mely a nyelvnek belső tartalmát *alkotja.* — *alkatuirea proposiciei ši a frasei* a mondatok és phrasisok alkotása. *limba are o suma de kuvinte nou-alkuite* a nyelvnek egy mennyisége van meg az ujdon-*alkotott* szóknak.

altui, *oltui, hultui* vacciner, inoculer; oltani. *ast-fel lipsa totala a unei baze poporane, pe kare sa se hultueaska elementul romanu"* afféle teljes hija egy népies alapnak, a melybe belé-*oltódik* a rumun elem. — *altuiu* greffe, oltó-ág; *altuitoriu* vaccineur, inoculateur.

aluatu levain, fermentation; alutó, borjubél, melylyel tejet *alutnak*; oltó.

aprodu facteur, huissier; apród. Az erdélyi fejedelmek szolgálatában lévő nemes ifjak *apródok* valának.

arenda ferme, fermage: *arendašu* árendás, *arendatoru* arendator.

banu ban, gouverneur; bán. „*titlu celu d'antaniu in cear'a romaneaska*" = legelső czím Havaselföldén. Azért (többesben) *bani* argent, monnaie; *bani de klaka* terrage; úrbéri földtől való fizetés. A vajdák, mint *bánok*, képeiket veretvén a pénzre, onnan lett a név. — A *bán* szó nem eredeti magyar ugyan (talán avar): mégis mint méltóság csak a magyaroknál divatozott, s tőlök jutott a rumunokhoz és déli szlávokhoz.

banui soupçonner, douter, présumer: bánni „*noi suntemu de parte de a banui*" = messze vagyunk attól, hogy feltesszük,

gyanítsuk. — *banuitu* suspect, prévenu, *banuitoriu* soupçonneux, gyanakodó.

bantui occasioner une perte, un dommage; bántani, *bantuitu, bantuitoriu* bántott, bántó; *bantueala* perte; bántás. A *ne* szóval lesznek: *nebanuitu* non soupçonné, *nebantuitu* ménagé, respecté, sauf et sain.

barda doloir, hache de charpentier, *bárd*; *bardašu* (bárdás) menusier, asztalos; *bardui* charpenter; bárdolni, ácsolni.

belui fourrer, doubler, bélelni; *belešu* béllés, *beletu* béllet; ezekből az igeszók: *belešui* és *beletui* bélelni; *beletuitu* bélelt, *beletuire* bélelés; *beletueala* bél, béllet. A bélelni igéből van

bleni is, fourrer, doubler de pęau; továbbá *blenire* béllés, *blenitu* bélelt.

betegu infirme, maladif; beteg. *betegi* rendre, devenir infirme; beteg lenni, beteggé tenni. *betegosu* infirme, maladif; beteges. *betegšugu* infirmité, maladie chronique; betegség.

bilšugu abondance, profusion, fertilité; bőség.

biošu riche, fertile; bőes, bőves. Ime a két szó is szőröstől bőröstől ment által a rumunba.

biru tribut, impôt, bér; „*leuare de biru*" = bérszedés, bevétel. *birniku* tributaire, taillable, qui paie une redevance, bérfizető; *birelniku* ugyanaz.

birau juge; bíró;

birui vaincre; birni, győzni. „*pentru ačeea literile slavene in skrierile romanešti au biruit asupra literilor grečešti*" azért a szláv betűk győztek a görög betükön a rumun írásokban. *biruinca* győzedelem, megbírás; *biruitoru* győző. *Dacia, supusa Romei prin arme, a primit cu ležile ši moravurile limba biruitorilor* Dakia fegyver által alája levén vetve Rómának, a törvényekkel és szokásokkal együtt a győzők nyelvét is elfogadta.

bitangu batard, enfant naturel; bitang. *intra ačešta se numera nište preoci bitanži, karii n'au pierdut de tot frika lui Dumnezeu* azok közzé számítható némely bitang pap is, a kik elveszíték egészen az isten félelmet.

bizui présumer, croire; *a se bizui* bizakodni, bízni valakibe; *bizuitu* bizonyos, biztos, *bizuitoriu* bizó, *bizueala* présumption, croyance, confiance.

boglaru ornement d'or, d'argent; boglár.

borzošu hérissé, ebouriffé; borzas.

bolta voûte, coupole; bólt; *bolta de negocu* kereskedő bolt, *bolta de lucratori* műhely;

boltašu commerçant, boutiquier; bóltos.

budušlui errer, planer, vagabonder; bujdosni, bujdosolni. *budušleu* flaneur, vagabond: bujdosó. *budušluitu* bujdosott, *budušluire* bujdosás.

bui s'introduire, se fourrer, se glisser; bujni, belébujni.

bulču, *belču* foire, marché; búcsú, bulcsu. Felhozza Mussafia is, a bécsi Akad. Sitzungsb. der philosoph. hist. Classe 58. kötet, 142. lapján.

buntui, *buntai* mutiler tronquer; bontani, — *buntuire* mutilation, action de tronquer; — *buntu* tronqué, moignon.

butu (Budai Szótár) buta, *butačiu* butás.

bušdi jailler avec violence, bouilloner, se facher; buzdúlni, buzogni; — *bušdire* buzgás, harag; *bušditu* buzdult, haragutt.

čelu, ebből lett *čelui* charmer, séduire; csalni, *čeluesku* csalok.

celu but, blanc; czél.

cepa *ceapa* pieux; karó, *cepešu* karós, karóba huzó.

čeava tuyau; cséve, cső, *puška ku duoe čevi* két csővü puska.

čontu, *čuntu* mutilé, tronqué; csonka; — *čonti*, *čunti* mutiler, estropier; csonkítani. — *nu e de ažuns, ka o limba se fie čuntita prin neščirea ačeloru, kare o vorbesk* nem elég, hogy egy nyelv csonkítva legyen azok tudatlansága által, a kik beszéllik.

čoporu troupe, quantité; csoport.

čupi pincer; csípni, — *čupitu* csípett.

darapu pièce, morceau, débris; darab, — *darapuri* dépécer, morceler; darabolni; darabol = *darapur*.

delniku élégant, paré; deli, a szlávos *nik* képzővel; *delničia* délices.

derešu blanc, gris et bai, hozzá teszí P. „*se ziče numai de kai*“ = csak lovakról mondják; deres.

doba dob; *se bate la doba* dobra verik.

durai tonner, faire de la bruit; durogni, dörögni.

fačolu voile, crêpe; fátyol. Olasz *fazzolo, fazzoleto*. De a rumun szó a magyarból való.

fagadui promettre, s'engager; fogadni. *fagadui la Dumnezeu*

Istennek fogadni; *fagaduinca* és *fagadueala* fogadás. *Singura fagaduinca adeverului suna: de vreme če numai fagaduešče ši nu se arata* stb. egyedül az igazság fogadása hangzik: azomban a mi csak fogad és nem mutatkozik stb. — *fagaduitu, fagaduitoriu* fogadott, a ki fogad.

fagadau cabaret où l'on donne à manger; fogadó (*fagadaru* fogadós).

faklia flambeau, cierge; fáklya; *fakliašu* fáklyás.

fele demi, moitié: fél, fele. — *o fele de oka de vin* egy fél oka bor; *feluri* felezni.

felu több. *feluri* espèce, sorte, nature; fél, féle. *ce felu de lemnu* miféle fa? *ce felu de oameni suntu* miféle emberek azok?

feliu is; *ast feliu* illyen féle, *altfeliu* másféle, *totfeliu* mindenféle; *čerka totfeliu de mišloače de a ažunže la o legalitate* keresnek mindenféle eszközt, hogy valami törvényességre jussanak.

fešti colorer, teindre; festeni. *fešti un zidu* falat festeni, meszelni; — *feštitu* festett, *feštire* festés.

fileru denier: fillér.

Filma. E szót egy takaros értekezésben fejtegeti Hasdeu, melynek tartalmát azért közlöm, mert a rumun tudomány műhelyébe vezet. Az értekezés czime: *Zina Filma*, azaz Filma tündér.[10]) Rösler, úgymond Hasdeu, azt a nézetét, hogy a rumunok a XII. vagy XIII. században költöztek be a Dunán inneni tartományokba, többi közt avval is támogatja, mert nincsen gót szó a rumun nyelvben; holott, ha a rumun nemzet itt a gótok mellett és alatt képződött volna, okvetetlenűl gót szók is jutottak volna a nyelvökbe. Ebben teljes igaza van Röslernek, ámde abból ép az sül ki, a mit tagadni akar. Tudniillik Rösler és valamennyi rumun és nem-rumun író azt vélik, hogy a gótok egész Dákia területén uralkodtak, a mi nem áll. A gótok egyedül a Prut és Neszter folyók között tanyáztak, onnan, a mai Bessarabiából, csapának által a Duna torkolatjain a római tartományokba. Ezt Hasdeu a forrásokból igyekszik bebizonyítani. A gótok ennélfogva 370-ig a Prut és Neszter között tanyáztak volt, midőn a hunok megrohanták őket. Atanarik, a gótok nyugati ágának fejedelme, a Prut keleti partjától a Dunáig húz töltést, hogy védelmezze magát a hunok ellen, de kénytelen «ad Caucalandensem locum» menekülni, «Sarmatis inde extrusis». Kaukaland tehát nem Góthia, s abban sarmaták laktak volt. Ezt a Kauka-landot a rumun tudósok a *Buzeo* kerületben találják meg a *Bodza*, *Buzeu* folyó mentiben, a hol

[10]) *Dina Filma* (Zina F.). Gotii ši Gepidii in Dacia. Studiu istorico-linguistic de B. Petriceicu-Hasdeu. Bucuresci, 1877.

közel Buzeu városhoz két hegy van, melynek neve máig Koka; ott van *Piatroasa* is, a híres gót kincsnek lelőhelye. Atanarik tehát csak futtában érinté meg a Bodza folyót; a gótok legfelebb a mai Moldováig terjedvén. A Bodza folyóba Atadarik 372-ben Sz. Sabast fulasztá (l. a 283. lapot). Egy szóval, a gótok tanyázása el-addig, mikor a hunok a Dunán túlra szoríták, messze volt az Olttól, bár néha-néha érintették is azt. A rumunok eleji azon időben Olteniában (a Szörénységben vagy Kis-Oláhországban) lakván, s köztök és a gótok közt sarmaták foglalván helyet, a gótok és rumunok alig közlekedhetének egymással. A gót szók teljes hija a rumun nyelvben tehát épen azt bizonyítja, hogy a gótok soha sem uralkodának Olteniában.

Jornandes a gepidekről is mondja, hogy egész Dakiának voltak urai a hunok elvonulása után. De ha közelről megvizsgáljuk a dolgot, azt találjuk, úgymond Hasdeu, hogy a gepidek a Viszló folyó torkolatjától a Kárpátok kelet-éjszaki oldalára értek, onnan a Kárpátokon által jövén Magyarországban, eleinte a Körösök és Maros mellékein tanyázának, azután a Tisza és Temes mellékein, végre a mai Szerbiában, még Singidunum (Nándor-fejér-vár) és Sirmium körül. A gepidek sem uralkodának soha is egész Dákiában, hanem csak Erdélynek nyugat-déli részein, legfeljebb Tordáig, s a Bánátban, a hol a szörénységi rumunok határosaik voltak. 600-ban Priscus, byzantinus hadvezér, a Tisza mellett az utolsó gepid maradványokra talála. Mellékesen meg kell jegyezni, mondja Hasdeu, hogy valamint 1837-ben a Buzeu kerületben a gótok nevezetes maradványát, a Piatroasai kincset, találták meg: azonképen a múlt század végén Torontál megyében egy arany kincset rún felírással találának, mely a gepidek maradványa.[11]) A gepidek határosai lévén a rumunoknak, vajjon nem jutott-e ezek nyelvébe valami gepid szó? Igen is, jutott, s ez az egyetlen gót emlék a rumun nyelvben.

A Pesten megjelenő *Familia* nevű folyóiratban (1874, 43—49. sz.) Mangiuca egy szép mondát közöl a rumun tündérekről, kik Oláhországban a Fejér vízben fürdenek, hol egy csudás fű terem a kőszikla hasadékában, mely fű a földbe rejtett kincsekre kalauzol. A Fejér vizről a tündérek általjönnek az Orsovai hegyeken, s éjszakfelé haladván a Szemenik hegységen túl Karansebesre érnek, s úgy térnek vissza Oláhországba. Ezen tündérek közt van egy *Filma* nevű, legkisebb, de leggonoszabb tündér is, a ki nagyon kínozza a betegek lelkét; s a kitől a más tündérek is félnek. Mikor néha-néha kileli a betegeket, azok ajkai ezt morogják: O *Filma*, ne kínozz oly erősen, hanem szabadíts engem. — Hasdeu erre hosszasan előadja,

---

[11]) Hasdeu idézi „*Dietrich*, Runeninschriften auf den wiener Goldgefässen des banater Fundes», *Pfeiffer* Germaniájában, 1865. IX. köt. 177—209. l. «Fest steht aus der Sprache der Inschriften *ein zum Kreis der Gothen gehöriger Stamm*, und aus den Runen, dass es nicht genau derselbe war, dem wir den Ring von Bukarest, ursprünglich von Pietrossa, verdanken.» A 202. lapon.

hogy a hideglelés mint nyilatkozik pathologiailag, s mint nevezik azt valamennyi árja nyelven, s kihozza, hogy *filma* gót szó, mely félelmet jelent, s most a bánati rumunoknál a hideglelés személyesítője. Az tehát a gepidek idejéből való maradvány; s minthogy a *Filma* tündér nem valamennyi rumunoknál fordúl elő, mint a *prikolics* vagy *trikolics*, a *striga*, *papaluga* vagy *papaluda* stb., hanem csak a bánáti rumunok sajátja: Hasdeu azt hozza ki, hogy a rumunok már a VII. század előtt tanyáztak Temesianában, a mikor a gepidek a Tisza mellékein ülnek vala; de hogy ezen rumunok a Szörénységből, vagy Olteniából származtak volt Temesiánába, nem megfordítva, mert íme csak nálok él a Filma tündér. Az úgy nevezett gót időszakban tehát már Olteniát rumun nép lakta vala.

Mellőzvén az Oltenia csudás voltát, melyet a gótok, a kiket se hegy, se folyó, se tenger nem birt visszatartóztatni, mindég kerültek volna, s azonképen a gepidek, s ezek után az avarok is, a nyelvi fejtegetésre van észrevételünk. Hasdeu nagy pathossal bizonyítja, hogy a *fi* szótag a rumun nyelvben tökéletesen eredeti, és soha nem lett *fa- fe- fu*-szótagból. — Gyermekies állítás. Az *i*-ről valamennyi nyelvész, különösen az árja és sémi nyelvekből okulva, azt állítja, hogy eredeti hangzó; s minthogy az *f* is, legalább a latinban, eredeti hang, a *fi* szótag természetes egy dolog. A magyar *kép*-ből, teszi hozzá Hasdeu, a rumun nyelv *kip*-et csinált, de a *fél*ből nem csinált *fil*-et: ez tehát nem lehet magyar. Itt azomban vannak olyan nyelvtények is, melyeket Hasdeu nem látott. A magyar *fél*, *fele* (dimidium) s *fél féle* (ejusdem generis) a rumunban *fele* és felu, *feliu:* de ebből nem következik, hogy semmi esetben magyar szóból nem válhatik *fil* a rumunban. Hisz láttuk már, hogy *hitlen*-ből *fitlen* lett: miért nem lehetne *fil* is magyar szóból. A kép-ből lett *kip*, a példából lett *pilda*: hát a *fél* timetből, melyet a magyar nép is *fil*-nek ejt sok helyütt, nem lehetne a rumunban is *fil?* A magyar *kén*, *kin* (kénos, kínos) a rumunban is *kin:* a magyar *fél*, *fil* (timet) a rumunban is *fil* lehetne. S valóban a *filma* sokkal közelebb áll a magyar *félem filem* (timor)-hoz, mintsem a gót us-*filmei*-hez, vagy us-*filmans*-hoz. S ha hozzávesszük, hogy Mangiuca tündér-meséjében a tündérek más füveken kivül *folyófüven* is (foiofiu) járnak, s hogy a beteg ezt mormogja: „*filmo! dar nu me kinui*“ Filma, csak ne kínozz! a magyar *filem*, *filma* sokkal jogosultabb, mintsem a gót-gepid *filma!*

De talán még inkább a *hül*, *hülem* (hülemedik) szóra kell gondolni, mely azonos szótő a *hideg*gel, s a *hideg-leléssel*. A *hülem*-ből a rumun úgy képezett volna *filma*-t, mint képezett a *hitlen*-ből *fitlen*-t, sőt *viklen*-t is.

Kevesebb tudóssággal, de több rumunsággal juthatni a *hülem*, *hilem*-ről *hilma*-ra és *filma*-ra, mintsem Hasdeu a gót-gepid szóra jutott. Hisz a magyar szóból lett *filma* tündért a *folyófű* és *kínoz* magyar szók társaságában találjuk meg.

gandu, *gundu* pensée, idée, imagination, esprit; gond; — *gandi, gundi* gondolni. *čearka, adause fata frumoasa, gunzind ka-š o putea rasbuna asupra lui* kisértsd meg, tevé hozzá a szép

leány, gondolván, hogy boszút állhat rajta. *elu gandešče ka totura merge kum vrea* ő azt gondolja, hogy minden úgy fog menni, a hogy akarja. — *a se gandi* réfléchir; gondolkozni; *ganditoriu, ganditoriu* gondolkozó.

gazda hôte, ménager, maitre de maison; gazda. *gazda de hoci* orv-gazda; *gazdui* loger, recevoir, action de recevoire; gazdáskodni.

gazdaku riche, opulent; gazdag.

gunoiu fumier, ordure; ganéj; *gunoi* fumer, engraisser; megtrágyázni; *a se gunoi* piszkoskodni, ganéjozni; *gunoire* trágyázás, *gunoitu* trágyázott.

hajduku brigand, vagabond; hajdu. *hajduči* fairc le vagabond, vivre en brigand. A *hajdu* szó, jóllehet homályos eredetü is, a magyarból ment a környékző szláv, rumun és német nyelvekbe, a melyek a többes számu „*hajdúk*"-ot veszik tőszónak, s a melyekben zsákmányozót is jelent.

haladui habiter, demeurer, loger; hálni. A hol állandóan lakik az ember, ott *hál* is. *haladuitu* telepedett, lakos; *haladuitoru* lakó,

halau filet, rets; háló.

halaštou, *heleštou* étang, piscine; *halastó.*

hamu harnais; hám; *inhama* harnacher, atteler; hámba fogni; *inhamatu* hámba fogott, *inhamare* harnachement, hámbafogás.

hardau baquet, petit cuvier; hordó, — *hardaiašu* hordócska.

harfa harpe; hárfa, — *harfašu* hárfás.

harcu guerre, lutte, conflit, combat; harcz.

hinteu char, carosse; hintó. *hinta* hintázni; *hintecu* kishintó.

hodnožiu lieutenant; hadnagy.

holda champ labouré; hold, szántó föld. *Traian vezund, ka Dačia in urma rasboiului lui Dekebal este dešertata de populacie, au adus in Dačia mulcime de oameni din toata lumea Romana, ka se kultiveze holdele ši orašele,* Traianus látván, hogy Dákia a Dekebal háborúja következtében népességtől üres lett, sok embert vitt az egész római világból Dakiába, hogy míveljék a földeket és a városokat. — *holdica, holdišoara* kis hold.

hodošu taché, plein de taches; hódos. *Hód* vagy *hold* a ló homlokán lévő fejér folt, innen *hódos,* a mely lónak ilyen foltja van.

hotaru limite, borne, confin; határ. *hotari* limiter, borner;

határt vonni, azután projeter, former le dessein; határozni, — *se hotari* prendre un parti; magát elhatározni. *fie kare se hotarešče* kiki elhatározza magát.

hotarišu limitrophe, voisin; határos.

hotarniku ingénieur, préposé à la délimitation des terres; mérnök; *hotarniči* a földet kimérni, elosztályozni. — *hotarnik.... skriind ši marturišind in ačel zapis kum au hotarit ši au stalpit ši au ales hotarul* a határozó mérnök, megírván és tanúságot tevén ebben az írásban, mint tette meg a határolást és hantozta meg és tette bizonyossá a határt.

iku coin; ék, *ikui* cogner, frapper; ékezni, ékkel ütni, *ikuire* ékezés, ütés, *ikucu* ékecske.

ileu enclume; üllő, üllővas.

inkipui imaginer, inventer; képzelni. Lásd *kipu*-t.

ingadui és *ingedui* permettre, donner permission, accorder; engedni. — *trebue čineva se ingedueska* kell, hogy mindenkinek engedtessék el, vagy: minden bűnös engedelemre, megbocsátásra szorúl. — *ingeduitu* engedett, *ingeduitoriu* indulgent; engedő, — *ingeduinca* engedelem.

inšelu tromper, attraper; incsel-kedni. *inšelatu* trompé, megcsalt; *inšelatoru* trompeur, *inšelatoriu* trompeux, csaló.

keltui dépenser, faire des frais; költeni. *keltueala* dépense, frais; költség; *keltuitu* költött, *keltuitoriu* prodigue; költekező. *fogaduindu-le ingrižire pentru traiul lor ši despagubire pentru keltueala drumului* fogadván nekik gondoskodást az eltartásukról és utazások költségének megtérítését.

kezešu garant, répondant; kezes. *kezešui* cautionner, garantir; kezeskedni; *kezeša* caution, garantie; kezesség.

kilini P. *chilini*, ezt mondja hozzá: «vezi a deosebi» azaz: lásd *deosebi* szót, s a *kilinitu*-höz (chilinitu) ugyanazt: «vezi *deosebitu*" egyik idegent, a magyart, egy másik idegennel, szlávval magyarázván. Ezek pedig azt jelentik: faire une différence, une distinction, — différent, distinct, tehát *külön*. A Budai szótár így adja:

kilinu (chilinu) distinctus, varius, diversus; külön, *kilinešče* seorsim, diverse, speciatim; különösen, külön, — továbbá *kilinesku* külömbözöm, különítök; *kilini* külömbözni, s hozzá teszi «seu *klinesku*, magis in usu: *desklinesku*" s a latin *disclino*tól eredezteti.

A szó nem egyéb a magyar *külön*-nél, mely az oláhos hangsúlylyal *klin* is, mint a *bélelni*-ből lett *bleni. Deskliní, desklinesku* egy latin szóval tetézett magyar szó, milyen: *in-kipui* stb.

kinu tourment, supplice, torture; kín. *kinui* tourmenter, torturer, vexer; kínozni. *kinuitoriu* persécutant, vexant; kínzó. *kinuitoare* kínzó eszköz. *Filmo! dar nu me kinui aša tar, či ierta me* Filma! ne kinozz engem oly erősen, hanem bocsáss el.

kiotu cri de joie, clameur; kiáltás, *kioti* jeter des cris de joie; kiáltani. Baritiunál *kiui* is kiáltani.

kipu image, figure, mine, visage; kép. *če kipu* miképen? *in če kipu* a mint, a miképen. *intre altu kipu* másképen. *un bolnav vede un kip inaintea okilor sei, un kip atat de teribil* a beteg egy képet lát szemei előtt, egy oly rettenetes képet stb.

kipzui décider, arrêter, combiner, méditer; képzelni, — *a se kipzui* réfléchir; képzelődni. *kipzueala* délibération, décision, arrêt, conclusion; képzelés, határozás.

inkipui imaginer, inventer; képet csinálni, képzelődni. *inkipuire* képzelődés. — *rosteaska-se in inkipüirea poetului čele mai mare imagini* a költő képzelődésében a legfelségesebb képek nyilatkoznak.

kopoiu chien de chasse; kopó.

korču bâtard, métis; korcs.

kuldušu pauvre, ruiné; koldus. *kulduši* ruiner quelqu'un, causer sa perte; koldussá tenni. *kuldušire* ruine, action de ruiner quelqu'un; koldussá tevés. *kuldušitu* koldussá tevődött.

lakui, *lokui* demeurer; lakni, — *a se lakui* se peupler; népesedni. — *Nu departe de orašul Udine, riulecul Resia formeaza o vale unde lokuešče un poporačune de slavi* nem messze Udine városától a Resia patak egy völgyet képez, hol egy szláv népség lakik. *lakašu* demeure, habitation, logis. *lakašulu feričiciloru* a megboldogúltak helye, lakása; *lakuinca* lakás, *lakuitoriu* lakó. Ez a szó is nagyon kijátsza a rumun nyelvészeket. A Budai szótárban ezt olvassuk: „*lakuesku, ire, itu,* azaz *šedu* (ülök), *salašluesku* (szállásolok), habito, inhabito, colo, dego: lakni, lakozni: wohnen. A latino *laqueus.*" Felhozza még; *lakuinca* seu *lokuinca, lakuire* lakás, Wohnung; *lakuitoriu* habitator, lakó. Tehát Major Péter a latin *laqueus*-tól származtatta a szót. Pontbriant a *lakašu*-ról írja: [lakás ungr.] demeure, habitation; ezt hát magyarnak tartja: de már a

lakui szóról azt mondja: *vezi „a lokui,“* lásd «a lokui»t. Ezt pedig a latin *locus*-tól eredezteti; tehát *lokuinčosu* habitable, logéable, *lokuinca* habitation, résidence, *lokuitoru* habitant, hôte stb. is mind a latin locus-tól való. — A Bukaresti szótár is a *locus*-tól származtatja, azért nem is írja: *lakuiesku, lakuenca, lakuitoriu-t,* hanem *lokuesku*-t stb. Cihac mégis más véleményü, mert nem hozza fel a latin szók között, tehát idegennek tartja. Ennek mindnyáján tartanák, ha szorosabban oda néznének, hogy a rumun nyelv latin substantivumokból alakít-e képző nélkül verbumokat?

lanča lance, javelot; láncsa; *lančašu* láncsás.

lancu chaine; láncz. Pontbriant a latin *laqueus*-tól származtatja. *Romani erau desparcici din Transilvania prin lancul Karpatik* a rumunok Erdélyországtól a Kárpáti (hegy)-láncz által el valának választva.

lecu latte; lécz.

lepedeu drap de lit; lepedö.

leuča, *liča* bras de roue; lőcs. Ezt a szót Dicső Sz.-Mártoni Major Péter, mint láttuk, a latin *obliquus*-tól származtatá.

lipi 1. coller, à se serrer contre; lép; 2. être contigu; lep. *a lipi ferestre* ablakot beragasztani.

lipia galette; lepény.

magla amas, — *magla de sare* salorge; máglya, — *maglašu* mineur de salines; máglyás, só-bányász.

malu rivage, bord; mály, mál, part málja, mallya = cavum litoris. Minthogy nálunk *hölgy-mál, róka-mál, mál-bőr* stb. vannak, s ezek alkalmasint az éjszakról jöttek ide: a mál, mály szót magyarnak s a *mely* «pectus» szóval egynek tartom, ámbár megvan a déli szlávoknál is.

mentui menteni, lásd a 435. lapot.

meža mesgye; *mežašu*, és *mežešu* mesgyés. Pontbriant nem hozza fel. *Domnul Joan Voda renduešče (1582-ben) pe boerul Gedeon, ka sa mearga la Račuleni ši ku mežešii satului din sus ši din žos, ku šoltuzii ši pargarii ši betranii din Baia sa čerčeteaze pričina* János Vajda, Gedeon boért rendeli oda, hogy menjen ki Racsul faluba, s a fel-és al-falunak mesgyéseivel s Baia soltészeivel és polgáraival és öregeivel vizsgálja meg a viszályt. — *un boer ka hotarnik face hotarniča dupa spusele večinilor mežaši* egy boér mint határ-

járó a szomszéd mesgyések kimondásai szerint állítja fel a határt.

mokanu montagnard, maladroit; mokány.

munka travail, labeur; munka. — *un tener, plin de fok ši de inkipuire, s'au inalcat prin talentele ši munka sa din clasa de žos* egy ifju, tele tűzzel és képzelődéssel, tehetségei és munkája által kiemelkedett az alsó osztályból. — *munči* travailler; munkálni.

nemu, *neam* race, génération, famille; nem. — *Prokopiu kunoaščea de aproape tot felul de nemuri germaniče* Procopius közelrül ismerte a mindenféle german nemeket. — *elu ešče de nemu* ő nemes. *nemešu* noble, illustre; nemes. *nemeša* noblesse; nemesség stb.

obroku boisseau: abrak, *obroku de ovesu* zab-abrak, *obroči* abrakolni, *obročire* action de donner de l'avoine à un cheval.

obažia servage; jóbágyság, — *obaziu* serf. attaché à la glébe: jóbágy. Pontbriant a görög *ὀπαδὸς*-tól származtatja.

oraš ville; város. *orašenu* városbeli, *orašenia* városbeliség, *orašelu* kis város.

orad várad; *Orad mare* Nagy-várad, *Orad miku* Kis-várad

ormezia comitat; vármegye. A magyar *város* szó egyik politikai és míveltségi kifejezés, mely nemcsak a rumunoknál, hanem a bolgároknál és szerbeknél is el van terjedve. *Romanii formeaza in Ohrida o specie de komunitate partikulara de aproape doue sute kase; ei lokuesk la šes ši sunt separaci de kartierul bulgar sau varoše prin kartierul turk. In varoše, sau vekiea četate, nu se afla dekat numai šese sau šepte familie Romane* Ohridában a rumunok némi különös községet tesznek majdnem két száz házból. Ők a síkon laknak s a török rész által el vannak választva a bolgár résztől. A városban vagy a régi várban (vekiea četate) csak hat vagy hét rumunháznép találkozik. — *Spre nord-ostul orašului Minču este komuna Ameru ši Jurgia lakuite numai de Romani* Mincsu várostól éjszak-kelet felé Ameru és Jurgia csak rumunok által lakott községek vannak. Ime Margarit Apostol az *oraš* szót mint rumun-t, a *város* szót pedig mint bolgárt tekinti, mely várat jelent. — Miólta a rumunok régi latinok akarnak lenni: azólta Nagy-Váradot nem írják *Orad-Mare*-nak, hanem *Urbe-mare*-nak; pedig az *urbe* szó sohasem volt rumun.

pečete cachet, scel, sceau; pecsét. Ez szláv szó; de már

pečetlui cacheter, sceller, apposer son cachet, a magyar képzős *pecsételni* szótól való. *Analisa kritika consta a sili testurile spre a le anima de o idea prekončeputa ši a le pečetlui pe toate prin deklarea* stb. a kritikai analysis abban áll, hogy kényszerítse a szövegeket a végett, hogy egy előre felfogott eszmével elevenítse, s az egészet megpecsételje azon nyilatkozattal hogy

pera, *para* instance, action, demande, accusation; per. *a fače pera improtiv'a kui-va* intenter une action contre quelqu'un; pert indítani valaki ellen. *Vasile voda ne putend alege ačea para, au ales pe kredinčos ši činstit Toma, mare vornik de cara de žos, sa stringa oameni buni mežaši ši sa sokoteaska pentru ačea bukata de hotar* Balázs vajda, ezt a pert nem bírván eldönteni, hiteles és tisztelt Tamás nagy udvarnokot az alföldről választotta ki, hogy vonja kérdőre a jó megyés embereket, s tegyen vizsgálatot ama darab határ iránt. — *pera ačasta au tras dupa sine nimičirea tipografiei* ezen per maga után vonta a nyomtatás ellenségét.

perišu accusateur; peres, —*peri, pari* accuser, incriminer: megperleni.

pilda exemple, precédant; példa; *despre pilda,* példának okáért. — *de pilda, din vekiul infinitiv dorire s'a fakut subst. dorirea* p. o. a *dorire* regi infinitivusból substantivum *dorirea* lett.

pildui servir de modéle; például lenni. — *pilduire* példány, példa-adás. *limba poate služi de pilduire* a nyelv példányul szolgálhat.

podu voie publique, rue, grenier; pad, padlás. *podu de korabia* pont; hajó padlása. *podu lu kas'i* plancher; házpadlás; sőt *podu* a híd is, mint a magyar hídlás = padlás. *Imperatul Valinte, voind sa isbeaska pe goci in propria lor cara, fače un pod per Dunare* Valens császár, a gótokat saját földjökön akarván megtámadni, egy hidat csinál a Dunán.

A Bukaresti szótár, a podium, *πόδιον*-tól származtatja, s így magyarázza: 1. deszkázat, 2. «tabulutum superius» padlás, p. o. *a se sui in podu* padlásra menni, 3. «pons». A rumun nyelv a latin podium-tól *pozu*-t, vagy *puzu*-t, nem *podu*-t képezett volna.

posomori devenir sombre, morose, mélancolique. *posomorire* assombrissement, mélancolie, tristesse; *posomoritu* sombre, mélancolique. A magyar *szomoru*, szláv po praepositióval. *ši kandu*

postici, nu fici ka facarničii, posomorici s mikor böjtöltök, ne legyetek, mint a képmutatók, szomorúak. (Máté. 6. 16.)

raia, *reia* gale, teigne; rüh, *raiosu* rühes.

raca cane; récze; *racoiu* canard; récze, vad kacsa.

rata prairie; rét.

ravašu billet, écrit, recu, quittance; rovás. — *de multe ori intalnim ši žuratori daci pe ravaše domnešči* sokszor találunk esküdteket is, kiket az uri irások rendeltek. — Tanuságos egy szó ez a *ravašu*, mely irást és nyugtát jelent.

rendu, *rindu*, *randu* rang, tour; rend. *ku kate-va renduri mai žos* néhány renddel, sorral alább. — *oameni buni i-am intrebat kum ščiu ei de rendul ačelui lok* a jó embereket megkérdeztem, a kiket azon hely rendéből lenni tudok.

rendui ranger, arranger; rendezni, *renduesk* rendezek. *domnul renduešče a se face o čerčetare* az úr rendeli, hogy vizsgálat tétessék; *rendueala* rendelés, *renduitu* rendelt, rendezett.

orendui classer, coordonner; osztályozni, *orendueala* arragement, disposition; intézkedés, rendelés. — A makedo-rumunban *arada* a rend, ez tehát a magyar alak, amaz az eredeti szláv.

ruda baton; rúd, *calu de ruda* rudas ló; *ruda de trasura* brancard; hordozó rúd, petrencze.

salašu többesben *salaše* és *salašuri* gite, logis, demeure, habitation, résidence, hospitalité; szállás. *Alesandru-voda celu Bunu harazešče monastirii Bistrica 31 salaše de cigani ši 12 bordeie de tatari, enumerandu-i pe nume* Sándor vajda, a Jó, Bisztricza monostornak (1428-ban) 31 szállás czigányt és 12 burde tatárt adományoz, névszerint számlálván elő azokat. *Petru-voda harazešča manastirii Probata patru salaše de cigani* Péter vajda a Pobrata monostornak négy szállás czigányt adományoz. — A szláv nyelven írt oklevelében *„cseléd czigány“* áll, mit Hasdeu (Archiva Historia a Romaniei I, 121. lap.) *salaš*-ra fordit.

salašlui séjourner, loger, demeurer, recevoir, héberger, donner hospitalité; szállásolni. *salašluire* logement, séjour, résidence, hospitalité; szállásolás. *salašluitu* szállásolt.

sama, Pontbriant *séma*-t, azaz *seama*-t ír s az orosz **сѣмъ**-nek gondolja, így magyarázván: attention, soin. *a leua sama' a* avoir soin, veiller sur stb. *a'ši da sam'a* rendre compte stb. *este pe sam'a lui* c'est à son compte stb. stb. Ez a magyar *szám* szó, a melylyel lesz-

nek: számba venni, számot adni, valakinek számára lenni stb. stb. Tehát *dare de seama* számadás; *o seamă din istoriči nostri* egy szám, egy rész a mi historikusainkból; *korona, numenita, prekum se spune, ar fi gatit' o Silvestru al II. pe seama principelui din Polonia* a nevezett korona, mint mondják, II. Sylvester a lengyel fejedelem számára készitette. — *mai ku seama* annál inkább. — *nu amu sama de bani* nincs pénzem. A Bukaresti Akadémia szótára a görög *ἅμα*-val s a latin *simul*-val veti össze!

samešu receveur des contributions, secréteur de la préfecture, nem egyéb mint *számtartó* (számos). *sameša* bureau du secrétariat; számtartóság.

šancu fossé, trachée; sáncz, *šancui* faire un fossé; de fermer par des fossés; sánczolni. *šanculec* kis sáncz.

šilipu canal, aqueduc; zsilip.

širu rangéc, file, suite; sor-*ku Vlad Cepeš se sfiršešče širul domni inčeput ku Mirčea cel Mare* Vlad Czepessel szakad meg az uralkodók sora, mely nagy Mircsével kezdődött. — *širu de munci* hegysor.

inšira enfiler, ranger, mettre en ordre, bâtir; berendez, besoroz. *inšira verzi či uskate* bésorozni zöldet szárazat, mindenfélét elbeszélleni. *elu inšira kateva titlure din diplomele lui Vladislav Basarab* bésoroz, béfogad némely czimet Basarab Vladislav diplomáiból.

šoimu faucon; sólyom. (Baba Novak) *batranul haiduk atrase asupra-i din kapul lokului atenciunea de šoim a lui Mihaiu* (Baba Novak) az öreg hajdu mindjárt legeleinte magára voná Mihály vajdának sólyom figyelmét.

sorgošu pressant, urgent; szorgos. *sorgošeala* pression, urgence, foule: szorítás, szorongás.

sudui invecter, offenser, injurier; szidni, — *suduitu* szidott, *suduitoriu* szidó, szitkozó. *sudalma* malédiction, exécration; szídalom.

sulica lance, pique, javelot; szucza, *sulicašu* lancier; szuczás. A szucza, útcza (úcza) szláv szók: sulica, ulica; de a *sulicašu* = *szuczás* egyaránt magyar képzőjü.

tagadui nier, renier: tagadni, *tagaduitu* eltagadott, *tagaduitoriu* tagadó, *tagadueala* tagadás. *Suntem departe de tempul, unde skrieri interesate a tagadui originea limbei Romane, pretindeau*

stb. távol vagyunk azon időtől, a midőn iratok, melyek érdekében áll vala tagadni a rumun nyelv eredetét, állíták stb.

tagada denégation, désaveu; tagadás.

talpa semelle, plante du pied; talp. — *talpai* mettre une semelle; talpalni.

tampu, *tompu* hébète, imbécile, obtus; tompa.

tau lac, étang; tó.

tisztu employé; tiszt.

toba tambour, caisse; dob, *tobošaru* dobos.

toku étui, fourreau; tok.

todomanu, *tudomanu* intercession, prière pour quelqu'un, protestation. — *todomani, tudomani* intercéder, protester. Érdekes látnunk, milyen jelentésben vette át a rumun nyelv a *tudomány* szót.

tolčeru entonnoir; tölcsér.

uliu épervier: ölyv.

uriašu, *uriešu* oriás. Az Istricza hegy oldalában a Szlanik folyó mellett két falu van *Peatroasa* és *Kauka*, a hol 1837-ben az úgynevezett petrossai kincset találták meg. Ott vannak romok is, melyeket a nép *četatea uriešilor*-nak, óriások városának, nevezi.

uriku à pérpétuité, toujours; örökké, de *örökség* is. *skriind Maria Ta, sa punem doisprezeče oameni buni betrani sa žure prekum le au fost urikul Balošeščilor in cara Munteneaska pribeag, ši n'au avut ku če sta in pera, ši prekum n'au vendut nime din urikul lor* írván Magasságod, hogy eskettessek meg tizenkét jó öreget, miszerint esküdjenek arra, hogy a Balosiak öröksége volt, hogy ő most Oláhországban pribég (bujdosó) s nem volt ki által jelenjen meg a perben, s hogy semmit sem adott el az örökségéből.

urlui «moudre grossièrement»; *urluire* «mouture». — őrleni, őrlés.

vagašu orniére; vágás, kerék-vágás.

valau rigole, abbreuvoir; vályu.

valčegu] rançon, rachat d'un prisonnier: váltság, *valčegi* rançonner, mettre à rançon, racheter un prisonnier; váltság alá vetni, kiváltani.

vama douane, octroi; vám, — *vamašu* douanier, *vamašia* vámjog; *vamui* vámolni.

valmaš vallomás. Ezekben van e szó: *invalmaši* changer,

confondre, mêler, brouiller, embarasser, mettre en désordre, azaz kereszt-*vallatás* által olyan *vallomásra* bírni valakit, hogy megzavarodjék, tagadó szándéka kijátszassék; — *a se invalmaši* s'embrouiller, s'égarer; megzavarodni. *invalmašitoriu* embrouillant, qui met le désordre; megzavaró. *invalmašitu* megzavarodott, — *invalmašeala* útvesztés, tévedés, tévesztés.

velma, *vealma, valma*, compte à demi, *a fi d' a velma* être de moitié; feles lenni. *vélmašagu* foule, multitude, troupe. Látjuk a *vel, veal*, szóban megvan a magyar *fél* «dimidium», es *fel, feles* «multum» p. o. feles szám, felesség = sokaság. A *velma* szót vesd össze a *filma* szóval.

viklenu fourche, perfide artificieux; *viklešugu* astuce, ruse; hitlen, hitlenség. Lásd a 434. 435. lapot.

voda a szláv voevodá-nak *vajda* magyaros alakja, mely azonképen a tulajdonnevek után jár, mint a magyar, így: *Petru-voda* Péter vajda, *Mihailu-voda* Mihály vajda stb.

zalogu gage, otage; zálog.

III. A felhozott szók nem teszik ki a rumun nyelvben előforduló magyar szóknak egész számát, de már azok is világosan bizonyítják a magyar nyelvnek hatását a rumunra. Legelőbb is össze kell hasonlítani a rumun szókat, a melyeket a magyar nyelvben találunk, azon magyar szókkal, a melyeket ebből a rumun nyelv vett fel. A magyar nyelvben található rumun szók mind, kivétel nélkül, az állam és egyház nyilvános életén kivül esnek, s a társadalom legkorábbi és legalsó kőreiből valók, nem is lettek általánosokká az irodalmi nyelvben; ellemben a rumun nyelvben található magyar szók az állam és egyház nyilvános életéből s a társadalom fejlettebb, tehát magosabb köreiből valók, azért belé is jutottak az irodalmi nyelvbe. A rumun nyelv érintkezése a magyarral akkor kezdődött, a mikor ez, a magyar, államilag és egyházilag már meg volt alakúlva; tehát a rumun nyelvnek nem volt s nem is lehetett hatása a magyar nemzet pannoniai történeteire az első századokban. Pedig kellett volna lennie, még pedig akkorának, hogy a Tiszán túli és erdélyi magyar nyelv épen azon arányban rumunos volna, a milyenben valóban szlávos, ha t. i. ott, a Tiszán túl és Erdélyben, aránylag annyi rumunra találtak volna a megszálló magyarok, a mennyi szlávra találtak a Tiszán innen és a Duna

mellékein. Viszontag a magyar nyelv érintkezése a rumunnal akkor kezdődött, a mikor ez sem államilag sem egyházilag megalakúlva még nem volt, sőt inkább ebbeli alakulása épen amannak hatásában indúlt meg. Az a viszony tehát, a melyet a magyar és a rumun nyelvek között látunk, ez utóbbit jövevénynek, később érkezettnek mutatja a magyarhoz képest,[1] a mely már meg vala állapodva; az továbbá a rumun népet a társadalmi fejlődés azon fokán tünteti fel, a mely még határozott képet nem nyert volt sem anyagi sem szellemi tekintetben, s azért még igen távol áll vala a teljes államiság és egyháziasság eszméjétől. Ezt a kölcsönvett szók mivolta is bizonyítja; tekintsük hát most azokat a kölcsönvéteket is.

Egyik nyelv a másiktól rendesen névszókat fogad el. A magyarban szerfelett sok szláv szót találunk; azok mind névszók; szláv igeszó, melyet a magyar nyelv elkölcsönözött volna, egyetlen egy sincs. De szláv névszóból *magyar képzővel* alakult ige van akármennyi. A rumun nyelv is, természet szerint, névszókat kölcsönzött a magyartól, de magyar ige-szókat is kölcsönzött át, néha a magyar képzővel együtt; s a mi leginkább feltetszik, s a mi akkori nagy kezdetlegességét is mutatja, elkölcsönzött magyar képzőket is, melyeket saját képzői gyanánt alkalmaz. Az elkölcsönzött szók közt van szláv sőt német eredetü is, p. o. *rendu* rend, *pilda* példa (bild): de ezek a magyar lombikon keresztül ment szók, tehát közvetetlenül a magyarból kerültek a rumunba. Erről világosan tanuskodik a *rendu* (rend), mely a makedo-rumunban *arada*. *Rad*, *read* az eredeti szláv; az orr-hangu *rend* már mintegy magyaros alak. A *pilda*-ról nem is kell példázni, maga-magáért szól; de idő-mutatóúl szolgálhatna, hogy mikor jutott a rumun nyelvbe, ha meghatározhatnók a magyar kölcsönzésnek idejét. A *hotaru*, határ is akár német, akár szláv eredetü legyen, a magyar lombikból került a rumun nyelvbe. Olyan szláv szók, melyeket a magyar nyelv is felvett, de nem-magyaros képpel vannak a rumunban is, nem számíthatók a magyar kölcsönvétek közzé, p. o. *karčima* korcsma, *karma* kormány stb.

Az átvett magyar igeszók *i*-be és *ui*-ba végződnek, s a jelen időben *esk*-et vesznek föl. Kevesebb az *i*-be végződő; sokkal több a *ui*-ba végződő. Bušdi, fešti, gandi, kilini azok közzé tartoznak: aldui, alkatui, altui vagy oltui, banui, bantui, belui, belešui, beletui,

birui, bizui, bui, fogadui, haladui, ingedui, kipui (inkipui), lakui, mentui, sudui, tagadui a másik sorba valók. Azért némileg gyanúsak előttem az *akaca* megfogni, akasztani, *inšela* incselegni; ámbár az *akaca* mellett *agaca* is van, mi nagyon az *akaszt*-ra és *aggaszt*-ra bizonyít. De az isztriai rumunban is előfordúlván a szó, kérdésessé válik; föl sem vettem a sorba. Némileg gyanus a *gandi* is, mely hasonlóképpen ott van az isztriaiban is. A magyar *gond* szónak Miklosich, ha jól néztem meg, nem mutatja ki szláv eredetét: de bár mily eredetü is, a magyar nyelvből került a rumunba.

Fel nem tetszők a budušlui, pečetlui, salašlui és kipzui szók, melyek magyar képzőstül átvett igék, minthogy a rumun nyelv puszta magyar képzőket is vett által, s alkalmaz, mintha sajátjai volnának. Ilyenek az *š* és *šug* képzők, a melyekről (a 433. 434. lapon) szóltam.

Ha kérdezzük a földrajzi tért, a melyen a magyar és rumun nyelvek találkoztak, azt legelőbb Havaselföldön és Moldovában, azután, természet szerint, dél-nyugati Magyarországon és Erdélyben mutathatni fel. Az egész megnevezett területen szlávok előzték volt meg a magyarokat, de hasonlóképen állami szerkezet nélkül; a magyarok nem emészthették ugyan fel a szlávokat, ámde helyet foglaltak mindenütt köztök, s a mi még jelentősebb, az egész államra és társadalomra a magok jellemét és sajátságát ütötték. Tehát Havaselföldön és Moldovában is magyarok voltak-e már a rumunok érkezésekor? Miólta a magyar királyság és egyház a szomszéd besenyőkre és kúnokra hatni kezdett, az ólta magyarság is terjedett mind Havaselföldön, mind Moldovában. A Szörénységben, melyet Hasdeu Olténiának nevez, s a rumunság eredeti fészkének tart, előbb volt római-katólikus, mintsem görög püspök. A Bodza folyó mentében is sokkal előbb volt meg a katólikus kún püspökség, mintsem akármely görög. A milkoviai katólikus püspökséget Hasdeu is elsőnek ismeri el az ottani földön. A bakói és szereti püspökségek sem ismeretlenek. Moldova még a XV. században szinte fő-fő tartománya vala a magyarságnak; a Huss eretneksége is Moldovából származék Erdélybe, sőt a nagy-váradi püspökségbe is, mint láttuk. A XIV. és XV. századokban tehát Moldovában a római katólikus egyháznak hívei ha felül nem multák is a görög egyházéit: de nagyon egyenlő számuak lehettek emezekkel. A hol pedig akkor katólikust találunk,

ott magyar is volt okvetetlen, német is bizonyosan. De minthogy a német nyelvnek alig látjuk meg hatását: a magyarok, kell, hogy igen számosan lettek légyen. Láttuk (a 291. lapon), hogy Ungrovlachia, vagyis Havaselföld 1359-ben kapta meg az első metropolitát, s Maurovlachia, vagy Moldova, 1381 tájon. Hasdeu, Józsefet tartja első «moldo-vlachiai» metropolitának, a kinek szlávul írt oklevelét 1407-ből közli.[12]) Az «Ungrovlachia»[13]) név maga is bizonyítja Havaselföldnek nemcsak hovátartozását, hanem részben legalább lakosainak eredetét is, a mit IV. Bélának 1247. évbeli adomány-leveléből is kiolvashatni. A balkáni tartományokban keletkező és szaporodó rumunság annál inkább foly a Dunán inneni tartományokba, mert a kúnok elenyésztével és elköltöztével mind több több üres hely kinálkozik vala a jövevények számára. A magyar királyok béfogadják kenézeikkel és vajdáikkal együtt, mind béfogadták a czigányokat is kenézeikkel és vajdáikkal. A két beköltözés nagyon hasonló egymáshoz; csakhogy a czigányok nem valának oly számosak, s nem oly erősen olvasztók, mint a rumunok, a kik mindjárt szlávokat, kúnokat és másokat kezdének beolvasztani; azután a czigányok nem valának pásztorkodók mint az oláhok, a kik nyájaikkal igen nagy téreket foglaltak el, a melyek addig birtokosaiknak semmi hasznot sem hajtottak volt.

A rumun nyelvbe jutott magyar szók, melyek közt a *hitlen (fitlen, viklen)* és a *mentui* meg ennek származéka *mentuitor* különös érdeküek, valóban becses felvilágosítást szolgáltatnak a rumun nép alakulására, fejlődésére a Dunán inneni tartományokban. Erdélyben jutottak a rumunok aránylag legrendezettebb, legmiveltetőbb viszonyok közzé; azért fejlik ki Erdélyben a legelső rumun mívelődés. Erre az erdélyi reformatiónak befolyása tagadhatatlan. A reformatio, mely a könyvnyomtatást Erdélyben meghonosította, akár téritési okból, akár tisztán míveltségi érdekből, nyomtatá az első oláh könyveket. Rumun bibliai fordítások is Erdélyben és

---

[12]) Archiva Istorica a Romaniei. Bucuresci, 1865. I, 140.

[13]) Egy XVII. századbeli «Notitia» a metropoliták közt 70-diknek az *ὁ οὐγκροβλαχίας*-t s 71-diknek az *ὁ μολδοβλαχίας*-t említi meg. Monatsberichte der k. preussischen Akad. d. Wissenschaften. April 1878. Pag. 279. V. ö. a mit a «Notitiae Graecorum episcopatuum»-ból a 295. 296. lapon közöltem.

protestáns nyomtatókból jönnek ki legelőször, úgymint Brassón 1560-ban a *Zsoltár* (Psaltirea de Koreši), 1580-ban a *Tetrevangeliu* s 1580-ban az *Evangelium magyarázatokkal* (Evangelia ku telk); Szászvároson 1583-ban az *Apostolok Cselekedetei meg János könyve a Jelenésekről* (Kartea Fačerii ši Apokalipsa santului Ioan); végre Gyula-Fejérváratt 1648-ban Rákóczi György fejedelem alatt az egész *Új Testamentum.*[14]) Ezek a fordítások mind cziril betükkel nyomtattak.

Mint a balkáni tartományokban, úgy a Bánátban és Erdélyben, meg Halicsban is, az oláh kenézek és vajdák magosabb társadalmi állásra juthattak ugyan, mert gazdagabbak, s mert övéiknek parancsolói valának: de politikai önállást semmiképen sem érhetének el. De Havaselföldön és Moldovában, a besenyők és kúnok volt területein, a magyar királyság hatalma és jogai egyaránt fogyván, a rumun kenézek és vajdák mind függetlenebbé válhattak. A függés azomban soha nem szünt meg addig, míg a török erősebb hatalom nem állott a magyar jog helyébe.

Tanulmányunkban alkalomszerint mind a rumun nyelvtudományról, mind a rumun történelemirásról veszünk némi tudomást, mely ugyan nem teljes, mégis annyira tájékoztató, hogy helyes képet alkothassunk magunknok azon vezéreszmékről, a melyek általában a rumun tudományt mozgatják.

A nyelvtudományt az erdélyi Klein Sámuel, Sinkai György és Major Péter kezdik meg; az «Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae, composita ab Samuele Klein de Szád, locupletata vero et in hunc ordinem redacta a Georgio Gabriele Sinkai» (Bécs 1780.) az első rumun grammatika, egyszersmind az első könyv, mely a rumun szókat latin betűkkel írja, s az oláh népet

---

[14]) Isagogia, adeka Introdučere in kunoščinca karcilor Santei Skripturi. De Dr. Ilarion Puškariu. Sibiiu, 1878. Pag. 12. «Tradučerea santei skripturi in limba romana esista numai de la lacirea artei tipografiče in cerile noastre» írja Puškariu a 11. lapon. Mégis jó lesz megtudnia, rumunok voltak-e az erdélyi első könyvnyomtatók? Ha igen, talán akkor írhatná némi joggal «in cerile noastre»! S nemde reformatus ember, Páldi István, állítá fel 1754-ben az első nyomtatást Balázsfalván? «Habetur et insigne typographeum, a Stephano Paldi, typographo Claudiopolitano Reformatae religionis, adstructum, quo latini quoque, sed valachici imprimis libri, imprimuntur.» Benkő, Transsilvania II. Viennae 1778. A 236. lapon.

dák-román-nak nevezi el. Láttuk (a 268. lapon) Major Péternek, Sinkai barátjának és társának okoskodását, mely szerint a tudós latin nyelv, tehát a Cicero, Livius, Tacitus, a Vergilius, Horatius, Ovidius nyelve, a rumunból, azaz a régi népnyelvből, fejlődött volna ki; láttuk azt a nyelvészkedést is, mely által Major Péter a véleményét meg akarja alapitani. A fölébredt rumun gondolkodás mohón ragadá meg ezt a felfedezést, s mennél gyarlóbb a tudománya, annál erősebb vala a hite és meggyőződése.. Az említett felfogás tehát, mely Erdélyben a balázsfalvai íróknál, vagyis a *görög-katólikus* rumunoknál keletkezett, hamar talála hívőket a nem-egyesült rumunoknál is. Már 1797-ben ada ki Tempe Nagy-Szebenben egy rumun grammatikát, a melyben a rumun nyelvet *régi ramnesbeli* nyelvnek nevezé el. [15]) S midőn 1869-ben, sept. 14. a bukaresti rumun akadémia a Sinkai emlékezetét megünnepelte, az elnök így kiáltá fel: «Uraim, nagy a mai nap; mert ma örökítettük meg Sinkai Györgynek emlékezetét, *a rumunság mártirjáét, a ki a legnagyobb ramnesek egyike*»*!* [16]) Major Péter véleménye a rumun nyelvnek régiségéről, mely a latin nyelvét is megelőzte volna, ma is hitczikk gyanánt áll fenn tehát a rumunoknál. Tudjuk, Livius szerint a római népnek három legrégibb törzsei: *Ramnenses, Titienses, Luceres* [17]) valának; a rumun tudósok előtt nincsen térbeli és korbeli külömbség a már Livius idejében homályos régiségű *ramnesek* és a Sámsondon 1754-ben született Sinkai között. A minek egy római író sem merte volna nevetség nélkül akár Cicerot akár Julius Caesart stb. nevezni: annak egész komolysággal, sőt meggyőződésök szerint, Kliói biztossággal Sinkait nevezik a rumun tudósok. De ha Sinkai *„a legnagyobb ramnesek egyike“*: az egész rumun nép is «ramnesek» általában. Nem is tartózkodik egy legujabb rumun író a «ramnesek» gyarmatát egy bánáti *német* faluban találni fel, melynek neve *Rafna*, s így írni arról: «Ramna (in graiulu koloniloru nemci Rafna) opid in Banat, totu se poate fi mai arhaiku, reamincindu kolonia Ramnenšiloro,

---

[15]) Lásd Papia Ilarianu hosszú és kimerítő értekezését Sinkai életéről, munkájiról és eszméjiről (Vieti'a operele si idele lui Georgiu Sinkai) az Analile Societatei academice Romane, Tomulu II. Bucuresci, 1869.

[16]) Lásd ugyanott az «Analile Societatei acad. Romane», Tom. II.

[17]) «Ut tres antiquae tribus: Ramnenses, Titienses, Luceres suum quaeque augurem habeant.» Livius X. 6.

aššezada in reǯunea banatului, la deskalikare», azaz: Ramna, a német lakosok nyelvében Rafna, egy bánáti mezőváros, talán a legrégibb név, mert emlékezetét őrzi meg a Ramnenses gyarmatának, mely a Bánátban a (római) megszálláskor alapíttatott meg.» [18]) Az író meggyőződésénél fogva tehát a «Ramnenses tribus»-a még Traianus idejében kiválik vala, holott az már sok száz-addal előbb teljesen elenyészett volt; továbbá ezen író meggyőződése meg tudománya szerint a bánáti rumunok az első római megszállás utódjai, vagyis Traianus ideje ólta bánáti lakosok volnának, a mi egy más még tudósabb rumun író, t. i. Hasdeu, szerint lehetetlen. Ez ugyanis (mint a 282. lapon, meg a *Filma* magyar-rumun szó alatt eléggé bőven láttuk), a rumunság ősi fészkét, a melyben a III—V. századokban mind a nép mind a nyelve képeződött, a Szörénységi bánátban, vagyis az úgynevezett Kis-Oláhságban fedezi föl, s a bánáti rumunokat onnan költözteti ide; a mit a *Filma tündér* világosnál világosabban bizonyítana. A bánáti német helység tehát, melyet *Rafná*nak neveznek, nem lehetne a régi «Ramnenses» szállása. — A bukaresti akadémia elnöke, Heliade, a ki ramnensisnek kiáltotta ki Sinkait, azt a meglepő historiai tényt is kikiáltotta, hogy a rumunok, azok az ős latinok, gondolták ki a cziril írást, melyet azután a szlávok a rumunoktól fogadták el; a mi Sinkai szerint is hihető, mert az ő hite az, hogy Methodius és Cyrillus rumunok valának, lásd a 280. lapot. Hogy mi csuda vehette reá azokat az ős-ős latinokat, hogy elhagyták a latin írást, s az úgynevezett *cziril* írást gondolták ki — a minél nagyobb csapás nem is érhette a rumunokat, ha Cipariunak adunk hitelt — azt még csak gyanítanunk sem lehet. Azért is sokan az illető írók közül azon véleményben vannak, hogy a rumunok a XV. századig folyvást a latin nyelvvel és írással éltek volna, a melyeket csak az Uniót elfogadó 1439-ki florenczi zsinat után löktek el magoktól s fogadták el a szláv írást és liturgiát, hogy lehetetlenné tegyék az uniót. S ezen heroicus elszánást a latin könyvek elégetésével illuminálák. Ezt a mesét nem hiszi ugyan Cipariu: de

---

[18]) Vasilie Maniu. Studii asupra skrierei professorului Dr. I. Jung intitulata Romanii si Românii din Cerille Dunarene. Estrassu d'in Annalele Societatei Academice. Bucuresci 1878. A 89. lapon.

hitte Sinkai és mások, p. o. Kogalnitschan; hiszik Obédénare M. G. és Lesage [19]), hiszi Géorgian, a mint a 382. lapon láttuk.

Mik hát ezen egymást vagy ellenző vagy még túlhaladó vélemények, a melyek egyaránt képtelenségek és hihetlenségek által tünnek ki? A *római nyavalyának* képzelődései azok, nem egyéb. A rumun írok azt képzelvén, hogy csakugyan ők az igazi vagy legigaziabb rómaiak, a nyelvök eredetét nem ott keresik, a hol az olaszét, a francziáét stb., már régen megtalálták, t. i. a decomponálódó latin nyelvben, mely idegen elemekkel vegyült, s ezeknek hatását magába felvette: hanem másutt, és más körülmények között; de ezek csak a római nyavalyának káprázatjai. Ezen káprázatokat maga a rumun nyelv czáfolja meg, a mely egész termetén a valódi történetek lenyomásait mutatja, melyeket minden ép szem leolvashat. Azok a lenyomások a tartományokat is mutatják, a melyekben a nyelv megalakult; még az időt is jelölik, a melynek táján a megalakulás történt. Cipariu bizonyosan sok esetben másképen nyelvészkedik, mint Major Péter: de Cipariu is, mint mások, beteg a római nyavalyában, melytől az ő szeme is káprázik.

Tagadni a históriai eredetet, tagadni az alólról való felemelkedést, tagadni az idegen elemek hatását, ellemben a Traianus korabeli tükörben nézni magát, s minthogy a tükör mutatta kép nem felel meg s nem is felelhet meg a történelmi valóságnak, ennek helyébe képzelődéseket tenni: ez a római nyavalyának hatása, mely természet szerint hamisításokra, sőt hazugságokra is ragadja a betegeket.

Heliade, midőn Sinkait a legnagyobb ramnesek egyikének dicsőíti, azt egyszersmind a *rumunság mártirjának* nevezi. Papiu Ilarianu, Sinkait magasztalván, ennek életét így adá elő a bukaresti akademiában: Sinkai marosszéki Sámsondon erdélyi nemesektől születék 1754-ben. Tanúla a reformatusoknál M.-Vásárhelyen, azután a jézsuiták szemináriumában Kolosvárott, utóbb a piaristáknál Beszterczén. A balázsfalvi kolostorban egy évig a rhetoricát és poesist tanítván, többed magával Romába küldeték a Propaganda-Collegiumba. Itt öt évig tanúla, megtelvén a rómaiak nagyságával, és

[19]) Obédénare M. G. La Roumanie économique, Paris, 1876. a 396. lapon; Lesage. Les forces productives de la Roumanie. Bulletin de la Société Géographique Roumaine. Bucarest. Septembre-Octobre, 1876, a 71. 72. lapon.

azon gondolattal, hogy megírja a rumunok történeteit Traianustól fogva a maga napjáig. Visszatérvén Rómából, Bécsben is tölte egy évet a Sz. Borbála semináriumban, itt adván ki 1780-ban az első rumun grammatikát. Ezen idő alatt megismerkedék Cornidessel, gróf Hadikkal és más kitünö német és magyar tudósokkal, a kik szivesen szolgáltak neki könyvekkel, oklevelekkel stb. mint Papiu ismételve felhozza. Bécsből Balázsfalvára küldeték, mint a rumun iskolák igazgatója, s II. József meghagyására több iskolai könyvet bocsáta ki. Sinkai kalugyer lévén, nem barátkozhatik meg a kolostori élettel és a kalugyerek társaságával; azért ki is lép a szerzetből 1784-ben több társával együtt. Ez által nem nyeri meg Bab püspök tetszését; közte és a püspök közt viszályok támadnak. József halála után a püspökök hatalma megint élesebbé válik; Bab püspök bevádolja Sinkait az állami hatóság előtt, mint zavargót, és Fejér megye vizsgálat alá veti, söt le is tartóztatja. Hamar kiszabadúl ugyan: de elveszti az iskolák igazgatását. Bécsbe megyen panaszra s hogy visszanyerje hivatalát; azonban nem boldogúl. Tehát gzóf Vas Dániel házában nevelősködik hat évig. Azután Budára költözik, az egyetemi könyvnyomtatónál javítója lévén az oláh könyveknek. Itt Kovachich, Engel, Lipszky, Katona, gróf Hadik barátságával dicsekedhetik, a kikkel folyvást levelez; történelmi munkáján természet szerint folyvást dolgozgatván. Egyes szakaszait ki is nyomtatja egy oláh kalendáriomban. 1809-ben elhagyja Budát s megint gróf Vas házába költözik Abaújba. 1812-ben Balázsfalván fordúl meg; kész munkáját ki akarván nyomtatni, a censornak adja által. Ez azomban azt irá reá, «Opus igne, auctor patibulo dignus.» A munkája tehát ekkor kiadatlan marad. Sinkai újra a gróf Vas családjához vonul, s ott él 1816-ig, a mikor meghalt. — Így adja elő Papiu Sinkainak életét. Az akadémiai elnök hallja és olvassa az előadást: mégis a *rumunság martirjá*nak nevezi. Obédénare pedig, a ki bizonyosan olvasta Papiu előadását, az 1876-ban kiadott könyvében, a melyet idéztem, így ír: «Alig hogy Sinkai visszatért, folyvást üldözéseknek vala kitéve mind haláláig, mivelhogy Annaleseiben a rumunok, mint szabad önálló nemzet, jogait kimutatta volt. A magyar kormány akasztófára és könyvét tűzre itélé (l'administration hongroise condamna l'auteur à être pendu et le livre à être brûlé). A szerencsétlen patriota szökni vala kénytelen, s elrejtőzve nyomorga legnagyobb inségben mind

haláláig.» A Papiu előadása szerint — pedig erre vonatkozhatik csak mind Heliade, mind Obédénare — a magyar kormány soha nem üldözte Sinkait, annál kevésbbé itélte vagy itéltette valaha is akasztófára; a ki üldözte, az az oláh püspök volt. Ha Fejér megye vizsgálatot intézett Sinkai és társai ellen, azt a püspök vádjára vala köteles tenni: szabadon is bocsátá, mihelyt a püspök vádját nem találta alaposnak. S ez a vizsgálat is se Sinkainak rumunságát, se az írta munkáját nem illeté; hisz a megyei hatóságok soha sem valának censorok, sőt a könyv-censurát a bécsi kormány által törvénytelenül behozott intézetnek tartják vala — hanem az ő magaviseletét illette püspökje iránt. Ellenkezőleg, a magyar kormány a püspöke által üldözött Sinkainak hivatalt ada Budán, ki ott közre is bocsátá munkájának némely részeit. A magyar kormány soha sem üldözé Sinkait, ki nem is rejtőzik vala se a magyar kormány se általában a magyarok elől. A magyar tudósok vele levelezének, magyar mágnás házban éle, miután ott hagyta volt a budai hivatalt. Heliade és Obédénare *tudva hazudnak*, midőn Sinkait mint a rumunság mártirját s a magyarokat és a magyar kormányt mint üldözőjit vádolják nemcsak a rumunul, hanem a francziául olvasók előtt is.

De a censor mégis azt írá a Sinkai munkájára: «Opus igne, auctor patibulo dignus»! A rumun történelemírás a kételkedést szólítja fel; oklevelesen kellene bizonyítani, hogy valóban azt írta a censor a könyvre. De ha írta is, azért se az írót se a könyvét senki sem üldözte Magyarországon, Erdélyt is belé tudva. Egyéb könyveket is tilta el a censura s nemcsak 1812-ben, hanem ezután is a legújabb időkig; s afféle tilalom nemcsak Sinkait érte, hanem érte gróf Wesselényi Miklóst, gróf Széchenyi Istvánt és másokat is. Azután azt is jó tudnunk, hogy az a bizonyos censor vagy katólikus vagy görög-egyesült pap volt, kinek felháborodásán nem csudálkozhatni, ha olvassuk, miket írt Sinkai az uniót illetőleg.

Sinkai nemcsak a rumun nyelvtudománynak, hanem a rumun történelem-írásnak is első kezdője, sőt több, *ő a rumun történeteknek nagy részben csinálója is!* A rumunok történeteit Traianus idejétől fogva a maga idejéig akarván megírni, s a III.—XII, sőt XIII. századig nem találhatván forrásokat, a melyekből a Dunán inneni rumunok viselt dolgait meríteni lehetne: a mit az első századokbeli írók a Dunán-túli eseményekről jegyeztek fel, azt a

Dunán-inneni képzelt rumunokra ruházza; s a mit azok nem jegyeztek fel, azt, ha szükség van reá, egyenesen költi Sinkai. Így költi a belgrádi (Gyula-fejér-vári) metropolitaságot, — mert, úgymond, annak kezdetéről, alapításáról sehol nem talál tudósítást; így költi Hunyadi Mátyás rumun voltát, mert úgymond, a Traianus-beköltöztette rómaiak közt egy Corvinus nevű római család is *lehetett*, s ettől származik a «Matthias Corvinus». A rumun források híját pedig általában a lengyel, magyar, orosz, byzanczi, török, német krónikások álnokságának tulajdonítja, mert ezek, úgy mond, a magok népeinek tulajdoníták a rumunok viselt dolgait. Ezt az állítást azután Quinet Eduard franczia történetíró Sinkaiból kiírván, francziául fejezé ki: az újabb rumun írók meg erre nézve Quinet-et idézik. Így egymás tetejébe állanak azok a historikusok, s csalogatják egymást.

A történelmileg ismert egyházi viszonyok, a magyar nyelv tanusága és magának a rumun nyelvnek még bizonyítóbb tanusága is egészen ellenkezőjét mutatják annak, a mit a rumun írók állítgatnak. Nem Erdélyben és a Szörénységben (Olteniában) keletkezett a rumun nyelv és nép, hanem a Balkánon; nemis másképen, mint akár a spanyol vagy franczia nyelv és nép. Az alsó rétegeknél támada a «lingua vulgaris», a melyhez Olaszországban is a felsőbb latinos osztályok ereszkedtek alá, s azután tevék azt irodalmi nyelvvé. A Balkáni, tehát a görög császárok és bolgárok alatti vidékeken, a felsőbb osztályok már a VII. századtól fogva nem latin, hanem görög vagy szláv nyelvüek valának, Ha ezek aláereszkedtek az alsó néphez, azt, nem ennek a nyelvén, hanem a magokén, a görögön vagy szlávon (bolgár-szlávon), tevék. Azomban a rumun nép erősödik leginkább szaporodás és beolvasztás útján, s általjövén a Dunán, itt folytatja szaporodását és olvasztását. Mégis vajdái és kenézei, valamint bojérei és papjai is sokáig annyira szlávosok, hogy egész nyilvános, úgy politikai mint egyházi élete, szláv nyelven nyilatkozik. A görögöt is tanulják ugyan, de sokkal kevesebben, mint a latint tanulják vala nálunk és egész nyugaton. Végre a rumun nyelv a felsőbb osztályokra is ragad s irodalmivá válik, megtartván történeteinek nyomait, külö-

nösen a bolgárszláv irást. Most ezt és a nyomokat is eltörlik s a valóságos történelem helyébe képzelt történeteket tolnak. Ha lehet is a nyelvnek szótárát egészen románossá tenni; a történeteket általában kitörülni nem lehet, sem különösen a nyelvnek történeteit meghamisítani. S valamint a képzelt történetek nem valók: úgy hamisak mind azon nézetek is, a melyek amazokra támaszkodnak. Így például történelmi képzelődés az állítás, hogy Erdélyben 1500 előtt görög egyházi metropolita volt; tehát hamis az a nézet is, mely az új görög érsekség felállításában a metropolitaság restauratióját akarja látni és másokkal is láttatni.

HUNFALVY PÁL.

A GÖRÖG IDEGEN SZAVAK A SZYR NYELVBEN.

Adalék a sémi philologiához.

I. FEJEZET.

Bevezetés. Általános jelenségek.

1.

Bevezetés.

Az idegen szavakat, melyek sokszor ismétlődő culturmozgalmak következtében valamely európai nyelvbe behatottak, nehézség nélkül *valóságos idegen szavakra,* és *nem valóságos* vagyis *kölcsönzött szavakra* oszthatjuk. A pontos különbség a kettő között *Thomson* [1]) szabatos magyarázata szerint abban áll, hogy az idegen szavak *(fremdwörter)* idegen jellemüket mindig feltünően megőrizik, míg a kölcsönözött szavak *(lehnwörter)* azt, a grammaticai es phoneticai alak tekintetében, elvesztették. Ez utóbbira érdekes példákat közöl *Bacmeister* [2]) a német és franczia nyelvből (kopf, pferd, flamme, rose, kammer, vagy: boullevard, danse, guerre, mignon stb.). A mit azonban Thomson tudományos komolysággal a finn lapp nyelvekben található germán elemekről, Bacmeister pedig szellemmel és élccel a román és germán nyelvek egymásra való kölcsönös hatásáról állítanak és bizonyítanak, azt ugyanazon határozottsággal s ugyan oly mértékben a sémi nyelvekre nem alkalmazhatjuk. Az itt számos nyelvből átvett idegen szavak minden tekintetben mutatják, hogy az egyes sémi nyelvágak az idegen ele-

[1]) *Wilhelm Thomson*, über den einfluss der germanischen sprachen auf die finnisch-lappischen, aus dem dänischen von *E. Sievers.* Halle 1870. 47. lap.

[2]) Germanistische kleinigkeiten, Stuttgart 1870. 53. l. s k.

mek hatását igen külömböző módon érezték és dolgozták fel, s hogy tehát a különböző dialectusokban az idegenszerű elem különböző mértékben veszett el vagy maradt fenn. Meglepő e tekintetben a *szyr* nyelvnek összehasonlitása a vele legrokonabb *zsidó nyelvvel* az úgynevezett rabbinicus irodalomban a görög befolyásra nézve. Míg ugyanis az utóbbi nyelvben a kivülről behatolt idegen szavak mint egyes jellemző kifejezések jelennek meg, melyek a történeti körülmények befolyása alatt nélkülözhetetlenekké lettek, felfogás és fogalom azonban még mindig a zsidó vallás és gondolkodásmódban gyökerezik: — addig a szyrnyelvben a tudományos szellem, a mint azt a későkori görög irodalomban ismerjük, épen a görög idegen szavak használatában s kezelésében sokkal hathatósabbnak és hatásában kiterjedtebbnek mutatkozik.[1]) Míg a zsidó nyelv a kifejezést átvette, de a fogalmat saját nézete szerint megváltoztatta, addig a görög szellemmel együtt a görög nyelv oly hatalmasan hatolt a szyrba, hogy könnyen vegyülhetett egybe a sémi nyelv eredetiségével. Tekintetbe jön még továbbá azon körülmény, hogy az időszak, melyben valamely sémi nyelven külső befolyás mutatkozik, sokkal kisebb, hogy sem lehetővé tehette volna az idegen szavak közti fentjelzettt különbséget. Pedig Thomson szerint az idegen és kölcsönzött szó közti különbség lehetősége épen az időtartamtól függ, melyen keresztűl az illető szó használtatik.

Értekezésem czélja megmutatni a fokot, a meddig a szyr nyelvnek görög idegen szavai idegen jellemüket megtartották vagy elveszítették. Természetesen még irodalomtörténeti szempontból tekintetbe kellene venni azt is, hogy szó és fogalom a gondolás mely categoriáiból lettek kölcsönözve, de az ily tanulmányhoz minden eszköz hiányzik. Egy teljes szyr szótárra, mely a mai tudomány igényeinek megfelelni képes volna, a tudós világ már egy évszázad óta vár, mert *Michaelis szyr kivonata Castellus nagy heptaglottonjából*[2]) bár milyen kitünő szolgálatot is tesz még, roppant hiányokban szenved, különösen a mi célunkat tekintve, a mennyiben

[1]) L. *Michael Sachs*, beiträge zur sprach- und alterthumsforschung. Aus jüdischen quellen. Berlin. 1852—1854. II. 40. l. s k.

[2]) *Edmundi Castelli* lexicon Syriacum ex eius lexico heptaglotto seorsim typis describi curavit atque sua adnotata adiecit *Joannes David Michaelis* 2 partes. Göttingae, 1788.

a görög szavak felismerésében igen félénk és járatlan. Lesz elég alkalmunk azt közelebbről bizonyítani. Az újabbkori vállalatok pedig, a melyek oly nagy reményt keltettek a szakemberek között, nem virágozhattak fel a kedvezőtlen idők miatt, mindjárt kezdetükön megakadtak. Igy *Smith* szótára (Fasc. I. Oxonii. 1868.) és *Bernstein* gyönyörü munkája; «lex. linguae Syriacae.» (Vol. I. fasc. I. (et unicus) Berol. 1857.) Továbbá a terjedelmes szyr irodalomnak csak egy kis része található nyilvános és magános könyvtárainkban s igy a szókincset Cast.-Mich.-nél is csak részben pótolhattuk. Általában már a szyr nyelvnek kétszeres hivatásából — mint a keresztyénség irodalmi apostola egyrészt, másrészt mint a hellén bölcsészetnek úttörője a keleten — következtethetjük, hogy a görög szókincs főleg a bölcsészeti és tudományos (leginkább orvostudományi és növénytani terminilogiából), valamint az egyházi categoriákból van kölcsönözve.[1] Nem is lehetett tehát szándékunk, hogy az egész nyelvkincset teljesen földolgozzuk, s így a görög befolyásnak minden nyomának utána járjunk. Ama csekély méltatás mellett, mely épen ezen, a sémi philologiának oly fontos ágát éri, méltánylásra ezen tisztán grammaticai vizsgálódás is fog találni, mely nem egyebet kisért meg, mint a görög idegen szavakon észlelt hangváltozások rendszeresítését. Sőt abban is megszorítottuk a tért, a mennyiben eltekintettünk minden összehasonlításról a szomszéd dialectusokkal, pedig csak ez lesz útja és módja a görög befolyásnak tiszta és teljes felismerésére. De az *egy* ágnak tárgyalása *nem* szándékosan és egyoldalúan is hasznos a másiknak. Épúgy lemondottunk minden kisérletről némi kérdéses szavaknak sémi vagy nem sémi eredetét bizonyítgatni, vagy az ilynemü bizonyításokat megcáfolni. S ámbár meg vagyok győződve arról, hogy több «sémi eredetű» szót hoztam fel a «görög» idegen szavak között, mégis a következő tanulmány alapján ép oly határozott meggyőződéssel állítom, hogy oly alakban, a milyenben találjuk őket a szyr nyelvben, egyedül csak a görög nyelvből hatolhattak be, nem pedig rokon dialectusból. Tehát idegen szavak, habár eredetileg rokonak.

[1]) Tájékozásul a profán irodalomra nézve szolgálhat: *J. G. Wenrich*: de auctorum Graecorum versionibus et commentariis Syriacis, Arabicis, Armeniacis Persicisque commentatio. Lipsiae 1842. (A 72. laptól kezdve.) — *Assemanius* bibliatheca orientalis Clement. Vatic. Romae 1792. 3. voll.

2.
Általános jelenségek.

Az anyag hiányán kivűl még egy másik körülmény is sok tekintetben nehezíti meg tárgyalásunkat, t. i. a számos iráshiba, mely a szyr alphabetum némely betüinek hasonlósága által keletkezik. Nem mondhatom, hogy mennyiben tudandók be az újabbkori kiadóknak; tény az, hogy még *Michaelis* Castellus szótárában csak nagyon ritkán javít, s ott is mindig a legnagyobb óvatossággal hozzá teszi hogy «suspicor» vagy hasonlót. A legszokottabb tévedések ezek: ד pro ר, és viszont ר pro ד, *ἑβδομήκοντα* = אברימקניטא *ἡδυοσμός* = הרזומא (metathesisszel), *ἑρμοδάκτυλος* הרמורקטולוש, a második ר pro ד — *μύρον* = מודון és מורון. *παιδαγωγός* = פרגוגא *ῥήτωρ* = דטור pro רטור, Castellus mindkét helyen közli. — Nem ritkán áll ר pro י és viszont: *ὑδροχοεύς* vagy *ὑδροχόος* = דידרכוש־דידיכוש helyett, a spiritus asper egy ritka és feltünő helyettesítével (lásd alább); — *βρῶμα* = פיומא pro פרומא *κόπρος* = קביא pro קברא —. נ pro י vagy viszont: *ἅγιον πνεῦμα* אגיופיומא Mich. szerint: אגיופנומא helyett, hol a második ו mássalhangzó; — *ἀνεμώνη* = אידמוני; י pro נ és ε (mint gyakran) ה által képviselve; *ἄγχουσα* = אכושא, ennek alapalakja talán az atticai *ἔγχουσα*, s akkor nem lehetetlen, hogy a nasal γ kilökése miatt pótnyujtás lépett be; ily esetben א = ē volna, hasonló lehetőség: *ἐγκαινία* = איקניא. — *ἀγυρτής* = אגורתנא, talán אגורתיא helyett, a hol a rag tisztán meg volna tartva (lásd alább «*ης* rag»). *ἄνθος χαλκοῦ* = איתושבאלקי: az első י pro נ, és ב pro כ (a mint többször előfordúl); *νήπιος* = ניפנון, a második נ pro י, tehát: ניפיון. *εὐρόνοτος* אוריוטוש Michaelis szerint אורנוטוש helyett; — *ξένος* = כהויש pro כהנוש; — ד *helyett* א: *ὑποχονδρία* = אופוכונאריון (pro אופוכנדריון), a mi mellett előfordúl: אפוכידרון. — ת *helyett* א: *βούφθαλμον* (egy növény neve) = בופאלמיון és *ἄκανθα λευκή* = אפאניאלקי (פ pro ק) = אקאניתלוקי. — א *pro* ר: *δέρμα* = דאמא pro דרמא *πατριάρχης* = פאטריאכא pro פאטרירכא. Igen sokszor föl van cserélve a hasonló gömbölyű betű: ק, כ, ב, ו és פ. Például: *αἱρετικός* = אארטוש pro אארטקש; — *αὐτοσχεδίως* אוטופהדיוש (közelebb az eredeti alapalakhoz: אוטוכשהדיוש); *ἱπποτρόφος*: אופטריקן pro אופטריפן *τεχνολόγος* = טבנוליגא pro טכנוליגא; — *τεχνολογία* = טפנולוגיא pro טכנולוגיא, *κάρκινος* = פארקינא (Cast. פ alatt), *χολοκασία*

= קולישוש valószinüleg pro קולקשוש *χολοχάσιον* alak szerint. *διάλεκτος* = דיליותא pro דיליקתא; — a már idézett *ἄνθος χαλκοῦ* = איתושבאלקי; — *νυκταλοπία* = נוטאלופוש pro נקטאלופוש; stb. — נ pro ל: *σχίνελαιον* = שכנינון pro שכנילון, *στολή* = אשטנא pro אשטלא; — *στύλος* = אשטונא pro אשטולא; — *νηστεία* = לישטיא pro נישטיא (Cast. Bar Ali szerint ל alatt közli, különben nem lehetetlen hangváltozás; — Michaelis szerint *πάντα* = פאלטא pro פאנטא [?]). — Talán még ide tartozik נהאפיש mely, פ helyett ש-et téve, *νόησις*-t adná. — Nem tünhet fel, hogy ugyanazon tévedésekkel a latin szókban is találkozunk, így: *atriplex* = אטרקוליש pro אטרפוליש; — *januarius* = איאיואריוש pro איאנואריוש. — Már olyan szót, mint לוקאכושוש vagy לוקאבושוש nem merném «luctuca asina» mellé állítani, mint ezt Michaelis (II. 474) teszi. — A «י pro נ» alatt idézett *ἄγχουσα* és *ἐγκαινία* mellé tartozik a «*Valens*» név = וליש.

Ide sorolom még azon példákat, melyekben *helycsere* ugyan, de nem tulajdonképi indokolt metathesis fordúl elő. Ilyenek: *ἀμέθυστος* = אמותשטוש pro אמתושטוש; — *ὑάκινθος* = הואיקינתוש pro הויאקינתוש (ו = mássalhangzó!); *χρυσόλιθος* = כרושתלוש pro כרושלתוש; — *εἰκών* = יוקנא pro יקונא.

Rokon az irásnak ezen nehézségével a magánhangzók ingadozó megjelezése, mely, mint minden sémi nyelvbe, úgy a szyrba is csak későn hozatott be, s akkor is különféle rendszer volt egymás mellett használatban, míg végre a görög magánhangzók után alkotott hangjegyeket fogadták el általánosan.[1]) Ezen újító s javító időből hány hibás alak maradhatott fel régibb iratokban, mely azután az újkori philologusok kiadásaiba is átment! Ezért e tekintetben sok kérdéses hangváltozás döntetlen marad, mert egyedüli biztos és nagyjában következetes eljárást csakis a hosszú magánhangzóknál találjuk, melyek valamint a rokon nyelvekben, úgy a szyrban is, mindig a megfelelő homogén mássalhangzók által vannak jelezve, t. i. $\bar{a}$ = א, $\bar{\imath}$ = י és $\bar{u}$ és $\bar{o}$ = ו.

[1]) Ezen különféle rendszereket bőven tárgyalja és szemléltetően összeállítja *Merx* a Hoffmann-féle szyr nyelvtanban. (Grammatica Syriaca quam post opus *Hoffmanni* refecit Adalbertus *Merx*. Halis 1867—70. I. p. 17—44.). Összehasonlítandó ezzel még *Nöldecke:* Über die Mundart der Mandäer. Abhandlungen der göttinger Gelehrten-Gesellschaft. X. kötet.

3.

Prosthetis és metathesis.

A szyr nyelv jellemében indokolt külső változások

I. א prosthetikon.

Mivel a sémi nyelvek általában a mássalhangzók csoportjait nem szivelik, különösen a szavak kezdetén, azért a görög nyelvben gyakori *mássalhangzó-csoportok* vagy *kettős hangzók* előtt a legtöbb esetben „*a*“ *prosthetikon* van használva. Különösen:

1. *στ: στάτηρ*=אשתירא; — *στάδιον*=אשטדיון és אשטדא; — *στάβλιον*=אצטבלא; — *σταχτή*=אשטקטא; — *στάσις*=אשטשיש és שטאשיש; — *στοά*=אשטוא; — *στωικοί*=אשטואיקו; *στολή*=אשטלא *στόμαχος*=אשטומכא; *στοιχεῖα*=אשטוכשא; — *στῦλος*=אשטונא; (*στυλίτης*=אשטוניא); — *στύραξ*=אשטורכא; — *rendesen átvéve: στεάς*=שטיטא (tiszta tővel). Épen úgy *στρ: στρατηγός*=אשטרטיגא; *στρατιώτης* = אשטרטיוטא; — *στρατηλάτης* = אשטרטילטיש és שטרטילטיש; — *στρατία*=אשטרטיא; — *στρηνός*=אשטרניא; — *στρογγύλος*=אשטנגלא; — *rendes: στῆθος*=אשתיתוש. — Az eltérésekre mint אצטבלא stb., valamint a szóban levő hangzók szerepére a szó közepén alább a mássalhangzók fejezetében visszatérünk.

2. *σκ: σκίλλα*=אשקיל; — *σκύφος*=אשקפא; Ide tartozik: *σκόγιος* (a vulgaris nyelvből=szikla)=שגיכוש (metathesis?); továbbá a *rendes esetek: σκελετός*=שקהלהטוש; — *σκεπαστός*= שקהפאשטוש: — *Σκυθία*=שקוטאניה; *σκευή*=שקוא.

3. *σχ: σχῆμα*=אשכימא; — *σχολή*=אשכולא; szó közepén egyszer rendhagyó metathesisszel: *αὐτοσχεδίως*=אוטוכשהדיוש, a hol *σχ*=*ksz*, mert a következő ה az *ε*-nak képviselője (l. a magánhangzók alatt «*ε*=ה»); — *rendes: σχεδία*=שכידיא; — *σχόλιον*= שכוליון; — *σχοῖνος*=שכוניא (ellenben: *ὀξύσχοινος* = אוקשישקן) *σχινέλαιον*=שכיוינון (lásd fentebb) *σχῖνος*=שכינוש.

4. *σπ: σπόγγος*=אשפונא; — *σπυρίς*=אשפרידא (tiszta tő !); — *σπαθά*=אשפתא; — *rendes: σπεῖρα* és *σπείρα*=אשפהרון és שפירא; — *σπάσμα*=שפשמא.

5. *σφ: σφαῖρα*=אשפירא.

A többi csoport *mind* א *prosthetikon nélkül:*

βρ: βρυωνία=בראוניא és בראואניא; — *βρῶσις*=ברשיוש; —

és hangváltozással: *βρῶμα*=פרומא (l. f.); — *δρ*: *δρῶπαξ*=דרפקא és דרופאקא; — *τρ*: *τραγήματα* (plur.)=דרגמאטא; — *τριταῖος*=טריטהאוש; *τριχομανές*=טריכמוש; *τραῦμα*=טרומא; — *τροφή*=טרופא; *τριπόλιον*=טריפוליון; — *χρ*: *χριστιανός*=כרישטינא; — *χρυσόλιθος*=כרושתלוש (l. f.) *χρυσόπρασος*-ban, úgy látszik, meg van hasítva a csoport, t. i.=כְּרשופושיוש mert feltünő, hogy az *υ* nincsen megjelezve. Ez különben egy előttem ismeretlen *χρυσοπόσιος* szó után van képezve, a mint Cast. Mich-nél is van. Előfordúl Apocalypsis XXI, 20, és valami drágakőnek a neve. — Azon kivül még néhány csoport, miket l. az 5. fejezet végén.

א *prosthetikonnal* áll végűl *ξ* és *ψ*.

6. *ξ*: *ξένος* אכשניא és אכשנא de van כהנוש is (Cast-nál כהיוש, l. iráshibák); vagy *metathesisszel*: *ξενοδόκος*=אשכנדיכין (alapalakja úgy látszik: *ξενοδόχος*) és *ξενοδοχεῖον*=אכשנדוכין.

7. *ψ*: *ψωριώδης*=אבשרידין (alapalakja: *ψωροειδής*).

Nagyszámú szavakban *rendhagyólag*, vagyis inkább indok nélkül van א prosthetikon; indoknélkül azért, mert sem mássalhangzócsoport, sem kettőshangzó előtt, hanem egyszerű mássalhangzó előtt látjuk. Cast. Mich. egyes esetben gyanítják, hogy a *görög névelő meg volna tartva.* Így Michaelis אתוש=*ὁ θεός*, s különösen אאהרוש-ban véli metathesisszel látni az articulust *ὁ ἱερός*, a hol t. i. *ohierōs* helyett *oiherōs*; *ὁ ὑιός* אאיוש (Bar Bahlul hibásan «pater deus»-nak magyarázza). A spiritus asper minden esetben elesne, a mi nem tény, mint a következőkből kitünik. Az אאיוש alakban nincs is okunk, articulust keresni, mert az első א az *v*-nak megfelelő *u*, a következő אי pedig egyszerüen *i*, úgy hogy olvasunk: *u-i-ōs*, vagyis *uijōs*. A metathesis a *ὁ ἱερός*-nál pedig oda magyarázandó, hogy a ה nem a spiritus asper maradványa, hanem az *ε* képviselője, mint már példát láttunk: lesz tehát *oïërōs*. Itt ez valóban csak névelő lehet, épen úgy mint אתוש-ban, és *ὁ πυρός*: אפוריש. — Hanem feltünő és a szabályt lehetetlenné teszik: *μυδρίασις*, mely nőnemű, tehát *ἡ*=אומודרישיש, továbbá a semleges *ζύγωμα*=אוזגומא. — A nönemü névelőhöz hasonló előrag két szóban van: איבריא, mely Michaelis szerint *εὐφορία*, holott Castellus *ἡ φορά*-val hasonlítja össze, Michaelis-hez inkább hajlunk, mert különben nem magyarázható a י a ragban. הגרפיא Bar Bahlul szerint *γεωγραφία*, ez nyilván az egyszerü *γραφία* névelővel. Hogy *ὕλη*=הוילא megtartotta az articulust, az azért kétes, mert plur.

היולא és הולאש, továbbképzése: הוליא = materialis. Az első helyen tehát csak az *v* = *iu*, a mi nem egyetlen eset, s mindenütt a spiritus asper meg van tartva.

Ide csatolom még a görög *spiritus asper* és *spiritus lenis* változatait. I. A spiritus *asper* a legtöbb esetben *meg van tartva* vagy más által kárpótolva. 1. *ἡγεμών* = הינמונא vagy הגמונא; de: *ἡγεμονική* = אגמוניקיא; — *Ἑλλάς* = הלש; *ὕλη* = הולא; — *ὕπατος* = הופטוש; *ἡδυοσμός* = הרזומא (irás hiba és metath.) *Ἑρμῆς* = הרמיש; — *ἑρμοδάκτυλος* = הרמורקטולוש (iráshiba). *αἱρετικός* = הרטיקא, *αἵρεσις* = הרשיש, *ἡνίοχος* = הניוכא; — *ὑάκινθος* = הואיקינתוש (pro היאקינתוש) és: איקנתון; *ὕπαρχος* = הופרכא; (Cast szerint = *ἔπαρχος*, *ἐπαρχία*), — *ὑποδιάκονος* = הופודיקנא:

2. *Kárpótlásnak* vehetjük *a)* ha a görög ʽ helyett a szyrban *d* áll: *ὁμοούσιος* = דומושיש, *ὑδροχόος* = דידיכוש (különben spiritus lenis-nél is: *οὐσία* = דופשיש [?]). Ezen szavak egységét nem tudom bizonyítani, hanem csak mint lehetőséget átveszem Michaelistől. Az előbbi példáknál hajlandó volnék iráshibát fölvenni, mi a szyr *d* és *h* közti hasonlatosságnál nem épen lehetetlen. Hiszen a phoneticus változás oly különös *h*-ból *d*-ba, a milyen semmi más nyelvben nem tapasztalható. — *b)* ha a hehezet a hozzátartó magánhangzóval egybeolvad: *ἧπαρ ὄνου* = יפארוניון; — *ὑάκινθος* = יקונדא.

3. Kevés szónál *elesett:* a fönt említetteken kivül: *ὁδηγός* = אודיניקון; — *ὁδηγητήρ*(?) = אודיניטיש; — *ὕδνον* = אודנא (pluralis nominativus szerint képezve) *ἱδρώς* = אדרוטוש (tiszta tő); — *ὑδρόμηλον* = אדרומילון; — *ὑδρόμελι* = אדורמלי; — *ὁπλαί* = אופלי; — *ἧλος* és *ἥλιος* = אילוש; — *ἱπποτρόφος* = אפוטריקן: — *ὁρίζων* = אוריזון; — a fent említett *ἡγεμονική*; és *ἡδυοσμός* = אידואושמון. — *ἱερός*-nál nem lehet spiritusról szó, ha ה-val is van írva; hozzá tartozik még: *ἡ ἱερά* = אהרא (gyógyszer) és *ἱερατεῖον* = ארטיון. Egy példában elesett a magánhangzóval együtt: *ἱστῶμεν καλῶς* = שטומנקאלוש.

4. A spiritus asper továbbá *elesik*, ámbár némelykor megvan jelölve, a *ρ*-val kezdődő szavaknál, így: *Ῥώμη* = רהומי, *Ῥωμαῖος* = רהומוא; *ῥόδον* = רודא és összetételei; *ἀῤῥαβών* = רהבונא; *ῥήτωρ* = רהטרא és ריטור; — *ῥίζα* = ריזומא; *ῥάμνος* = רומיש (valószinűleg iráshiba pro: רומנש).

5. Egyes összetételekben, mint *σύνοδος* = שונהדוש, a Nestorianusoknál mégis «sunhodos», Sciadrensis szerint Merx. (Gram. Syr. p. 110.)

II. A *spiritus lenis* természetesen nem okozott semmi nehézséget, mivel a sémi nyelvekben is bizonyos mértékben megvan és א-al jeleztetik, ellentétben az erősebb hehezettel, mely ע. — Azért a szavak többsége rendesen változás nélkül van átvéve, mint: *ἀώριος* = אאוריא; — *ἀείζωον* = אאיצון; — *ἀέριος* = אאריא: — *ἀήρ* = אאר; — *ὄβελος* = אלבא (Origenes által a bibliában használt kritikai jel); — *ὀβολός* = אבולוש; — *ἔβενος* = אבנושא; — *ἀγλαοφῶτις* = אגלופוטיש; — *ἔκλειψις* = אגליפשיש; — *ἀδάμας* = אדמוש és sok más, melyet a szabályosságuknál fogva felsorolni nem szükséges. Annál különösebb e mellett, hogy a görög spiritus lenis oly gyakran spiritus asper által van helyettesítve, a mennyiben nem ritkán tiszta ה áll a spiritus lenishez tartozó mássalhangzó előtt. És pedig: *ἴβισκος* = הבישקוש; — *ἔκλειψις* = הגליפשיש és הקליפשיש; — *αἰγοκερεύς (αἰγοκέρως)* = הגוקרוש; — *ἕνεδρα* = הנדרא; — *ἐχῖνος* = השינוש; — *αἶρα* = הרא; — *αἰθήρ* = התירא; — *ἔκτομον* = הקטרמון (a ר־ד?) — *ἐρώδιος* = הרדתא (pro הרדתא); — *ἀρωματικός* = הרומיטא; — *ἄρωμα* = הרומא; *Ἰλλυρία* = הלוריש (az eredeti *Ἴλλυρις* alak után képezve); és egészen elkülönítve áll egy eset, hol a spiritus lenisnek helyettése egy ש által történt, t. i. *ἰσχυρος* = שישקורוש, úgy látszik, a *σχ* visszahatása. Figyelemre méltó, hogy a gyenge hehezet megerősítése a sémi nyelvek interdialecticus változásai közt sem ritka, így héber און = chald. אצץ és szyr עצא; — h. אזל = szyr-chald. עזל; — h. אמן = sz.-ch. הימן és הימון; — h. נבא = sz. נבע. Továbbá tekintetbe jön még, hogy a héber verba tertiae ה-nak, a szyr-chald. dialectusokban többnyire a verba tertiae א felelnek meg. — Végűl *i* és *o* előtt néhány szóban elmarad: *ἶβις* ± יביש; — *Ἰωνία* = יונא; — *ἴασπις* = ישבון; — *εἴκων* = יוקנא (helycsere יקונא helyett); — *Ἶρις* = יריש; — *ὀπός* = ופוש; — *ὄρυζα (ἡ, vagy τὸ ὄρυζον)* = ורוזיא; — *ὀθόννα* = ותוניא. — A spiritus lenis kevés példában a magánhangzóval együtt elesik. Így *ἀγάρικον* = גאריקון (l. alább); — *ἀρραβών* = רהבונא, — *ὄρυζα* = רוזא; — *ἐκκλησία* = קלישיא; — *ἔκλειψις* = קלפשיש; — talán a latinból van פריקיא = Africanus.

II. Metathesis.

Ez is csak ott fordúl elő, a hol a sémi (különösen a szyr) nyelvjelemmel meg nem férő hangcsoportok vannak, melyeket a metathesis kiejtésre nézve megkönnyit, a szó közepén tehát ugyan-

azt a szerepet viszi, mint az א prothetikon a szó elején. Van néhány példa, a hol nem *ez* a metathesisnek oka, hanem vagy tévedés, vagy íráshiba, miért is az illető példákat az iráshibák alatt közöltük, mert nem lehet phoneticus, hanem csak graphicus változás.

Tulajdonképeni metathesist a következő példák mutatnak: *εὐεργής*=אונריש (a metath. által itt az *ευ* diphthongus magánhangzós jelleme meg van tartva). — *ἀργός*=אגורשא; — *δουλεία* =דוילא (pro דוליא); *μάγειρος*=מגירשא mellett: מינרשא; — *ὑδροχοεύς (χόος)*=דירכוש; úgy látszik, hogy ידריכוש az eredetibb, s benne aztán fel van cserélve י és ד. *ὑδρόμελι*=אדורמלי és rendesen *ὑδρόμηλον*=אדרומילון; — *πύκτιον*=פתקא pro פקתא a ragnak megcsonkításával. — Továbbá egy ige: *κατηγορέω*=קטרג és sok, belőle képzett szó. — Különös eset *ἀγάρικον*, melynél a behangzó *a* elesik, de a szóban levő megnyujtatik=נאריקון; azt sem lehet metathesisnek venni, mert ha ritka ugyan, hogy a bekezdő hangzó elesik (spiritus asper és lenisszel láttunk néhány példát), mégis gyakran meg van az *α* jelezve א-al, úgy hogy a נאריקון-ban az א az elveszett *α*-val semmi összefüggésben nem áll. — Van még metatthesis egyszer *ξ*-nél; *ξενοδόχος*=אשכנדוכין; — *σχ*-nél: *αὐτοσχεδίως*=אוטוכשהדיוש (a ה az *ε*-nak jelzője, nem pedig a *χ*-nek maradványa); a már említett *ἥδυοσμός* (íráshibával): הרוומא *(heruosmos=herūsmos=hersūmos)*; és a ragban: *εὐφορβιον*=אפרבכן pro אפרביון; — *μετάνοια*=מטוניא pro מטנויא és a már említett *δουλεῖα*. — Ellenkezője ezen esetnek *φθισιακός*, a mennyiben itt a tőbeli hangzó a ragba lépett, t. i. פתישקיא pro פתישיקא.

II. FEJEZET.

Hangváltozások a szó elején és közepén.

4.

Magánhangzók.

A magánhangzókra nézve általában tapasztaljuk, hogy a görögben oly nagyfontosságú *hangsúly* semmi befolyással nem bir a hangalkotásra, sőt még a hosszú és rövid magánhangzók közti különbség sincs következetesen keresztülvive. (Nem gondolok itt *ε* és *η*-ra, mert az utóbbit már azon korból nem lehet *ē*-nek tekin-

teni.) A szyr nyelv itt nagyon kevés érzéket mutat, a mi annál kellemetlenebb, minthogy a rövid magánhangzókat úgy sem jelezik meg, s így sok esetben nem is tudhatjuk határozottan, vajjon az illető szótagban ejtettek-e egyáltalán hangzót, vagy sem? Szem előtt tartva azon körülményt, hogy a görög befolyás a szyr nyelvre a Nagy Sándor utáni korszakkal kezdődik, s kevésbé a társalgó nyelvben, mind inkább az irodalmi nyelvben nyilvánúl, természetesnek találjuk, hogy régibb, eredetibb alakok igen ritkán maradtak fel, s ezek is inkább a ragokban, mint az egyes hangzóknál. Evvel összefüggésben áll azon tény is, hogy a görög nyelvnek egyes dialectusait sem különböztethetjük meg a szyrben, s csak itt-ott tételeztem fel, ha általa egy különös phonetikus változás könnyű magyarázatot talált. Hasonló módon nem várhatunk etymologikus alapot az egyes hangváltozásoknál, csak a szó- illetőleg tőképzésnél lesz alkalmunk róla szólani.

A magánhangzók tanába részben a *prosthesis* is tartozik, melyet az előbbi fejezetben tárgyaltuk. Ennek a szó*ban* előforduló változások közt megfelel az *epenthesis*, mely a szyrban csak igen kevés szóban mutatható ki. A szyr nyelv sémi elmeiben is csak a magánhangzók nyújtására használt א, י és ו mondható epenthesisnek, és a görög idegenszavakról csak ugyanaz áll. Csak kevés szóban, nyilván valamely hangcumulatio kikerülése céljából látunk önállóan becsusztatott magánhangzót. *σεῦτλον*=שהוטילן, tehát a három mássalhangzót elválasztja a י, «*sërtlōn*» helyett: «*sërtilōn*». Kevésbé indokolva: *ἑβδομήκοντα*=אבדימקוניטא, a dór alak után képezve: *ἑβδεμήκοντα*, tehát az első י megfelel az *ε*-nak, a másodikban injectiot látunk. *βάλσαμον*=בולישמון; hasonlólag előfordúl az injectio *ξ* és *ψ* összetett mássalhangzóknál, hol az alaphangzók *k*-s és *p*-s szétosztatnak (l. 5. V. 2. és 3.). — Természetesen nagyon sok példában sejthetünk még injectált magánhangzókat, azonban a bizonytalan szövegekből következtetést vonni nem akarunk.

I. a. Hosszú és rövid nincsen határozottan megkülönböztetve, a mennyiben sokszor a hosszú nincsen megjelezve, míg az a rövidnél nem ritkán történik.

1. *α*=א: a szó elején mindig különbség nélkül meg van, kivéve az eseteket, a hol a spiritus helyettesítése által változások fordúlnak elő (l. fentebb). — *Szóközepén: ἀνατομή*=אנאטומא (el-

lenben: *ἀνατολή* = אנטלי); *αὐθάδης* = אותאדיש; *ἄνθος χαλκοῦ* = איתושבאלקי (kettős íráshibával); — *γεράνιον* = גהראניון; — *δαφνή* = דאפנא és דאפני; — *δίψακος* = דיפשאקוש; — *δρώπαξ* = דרופאקא; — *δωράκιον* = דוראקינא (és דורקינא); — *θαψία* = תאפשיא; — *θρασκίας* = תראשקיאש; *θρῖδαξ* = תרידאכש; — *κατάστασις* = קאטשטאשיש; — *κλήματις* = קלימאטיש; — *μάχαιρα* = מאכיורא; — *μαχανή* (*μηχανή*?) = מאכנוש; — *μυδρίασις* = מודריאשיש; — *ναρδόσταχυς* = נארדושטכוש; — *νάρκισσος* = נארקיש (és נרקוש) (נארקישישונו = *ναρκίσσινος*?); — *νάρθηξ* = נארתיקוש; *ὀρίγανον* (*ὀρίγανος*) = אוריגאנוש; — *παχύς* = פאכרוש és פאכי; — *παιδαγωγός* = פדאגגא és פהדגוגא; — *πετασίτης* = פהטאשיטוש; — *πατριάρχης* = פאטריארכא és פטרירכא (egyszer *ρ* nélkül = פאטריאכא); — *πλάτανος* = פלאטנוש; — *παντοκράτωρ* = פנטקראטור; — *παῤῥησία* = פארדישיא; — *σέβαστος* = שנבאטוש[?]; — *συστατική* = שושטאטיקא; *σίσαρον* = שישארון; — *στάσις* = אשטאשיש; = שטאשיש; — *σατύριον* = שאטוריון; — *σατυριασμός* = שאטוריאשמא; — *σκεπαστής* = שקחפאשטיש; — *σαλαμάνδρα* = שאלאמנדרא és: שלמנדרא; — *συλλαβή* = שולאבי; — *ὑάκινθος* = הואיקינתוש (pro הויאקנטוש) és איקנתן; — *ὑπομνήματα* = אופומנימאטא; — *ὑπωροφυλάκιον* = אופופיולאקיון — *ὠκεανός* = אוקיאנוש.

2. *α* = *ε*, csak egy példában: *γαρ* = גיר («secundo sententiae loco ponitur ut lat. enim» Mich.).

3. *α* = *ο*. A szyr nyelv feltünő hajlama a tompa *a* iránt a görög szavakban is nagy mértékben mutatkozik, úgy hogy legnagyobb része az eseteknek, melyekben nincsen megjelezve א-val, *o*-t kell kiegészitenünk. Így: *βάσις* = בשש; — *ἀήρ* = אאר és אָיר; — *ἀέριος* = אאריא, sőt még ו-al is megjelölve: *ῥάμνος* = רומיא (nyilván רומנא helyett, l. az iráshibáknál) és sok más; csaknem kivétel nélkül a *kihangzásban*: *ἑβδομήκοντα* = אברימקוניטא (íráshibával, alapja a *dór* alak *ἑβδεμήκοντα*), *ὕδνα* = (plur.) = אודנא; — *βῆμα* = באמא, באימא és באם; — *ζύγωμα* = אוזגומא; — *θεώρημα* = תאורימא; — *σχῆμα* = אשכימא; — *δέρμα* דרמא (leginkább: דאמא, hol א pro ר); — *δόγμα* = דוגמא (Cast. szerint *δίωγμα* is); — *διάταγμα* = דיטגמא; — *διάψαλμα* = דפשלמא és דפשלמון; — *τραγήματα* = טרגמאטא; — (és mások, melyeket mind a mássalhangzós töveknél tárgyaljuk). Nem különben *ō*-vá lett az *a* — «*ὑπόφασις*»-ban, mivel a suffixum eleste után a szó végére került: אופופא. — Egy példában szó végén *elesik*: *τάχα* = טך.

4. α = ה; ezen ritka helyettesítés α-nál csak egyszer fordúl elő: παραλία = פרהליש (παράλιος).

5. α = ו. αυτόματον = אוטובוטון; — ritka és feltünő eset (l. f. 3).

II. ε. A legtöbb esetben nincsen megjelölve; s helyébe egy rövid ĕ-t kell kiegészítenünk.

1. A szó elején spiritus lenisszel a szyrban א-al van visszaadva (l. a «spiritus» alatt). Ez néhány példában a *szóközepén* is előfordúl, ugyanis: ἀέριος = אאריא (l. ἀήρ = אאר); — σέλινον = שאלינון; — és πετροσέλινον = פאטרושליון; — πετεινόν = פאטינון (tulajdonképen πετεινά).

2. ε = י. ὠκεανός = אוקיאנוש, mi nem egyéb, mint kényelmetesség; nem úgy magyarázható a többi példákban: σχεδία = שכידיא; — σελήνη = שיליני; — παρθένος = פרתינוש.

3. ε = ο és υ. ἀμέθυστος = אמותישטוש (talán אמיתושטוש helyett?); — τέχνη = טוכנא (טכנולוגיא = τεχνολογία mellett); — αἰγοκέρως = הגוקורוש.

4. ε = ה, a legérdekesebb jelenség ε-nál, mely csak még η-nál, s mint láttuk α-nál egyszer kivételesen előfordúl az, hogy a magánkangzó a szó*ban* is egy hehezet által adatik vissza. Már volt alkalmunk erre utalni, s pedig példákkal, melyek talán kétesek, mint pl. αὐτοσχεδίως, hol a ה a χ-hez tartozhatnék. Az itt felsorolandó példák minden kételyt mellőznek, s valóságosnak tüntetik fel e tüneményt, mely különben a sémi nyelvek interdialecticus változásai közé is tartozik (így héber בוש = szyr בהת és sok más). ἄγγελος = אנגהלוש, אנהלוש és אנהלוש; — αἴνεσις = אינהשיש; — ἀνεμώνη = איהמוני (iráshiba pro אנהמוני); ὑδρόμελι = אדרומהלי (nem pedig mint Castellus hiszi: ὑδρόμηλον); γένος = גהנוש (de גנש és גנשא is); — γεράνιον = גהראניון; — γῆ Ἐρέτριας = גידרהטריאש (η = י, és a két ה megfelel a két ε-nak); — λεξικός = להכשיקון = לכשיקון; — νεομηνία = נהאומינאא (és נומינא); — νεόφυτος = נהאופוטא; — νεφρῖτις = נהפריטיש; — πετασίτης = פהטאשיטוש; — περιπατητικός = פהריפטאטיקוש; — σκελετός = שקהלהטוש; — σκεπαστής = שקהפאשטיש; — συμπέρασμα = שונפהרשמא.

III. η. A példáknak aránytalan többségében η mint *tiszta i* jelenik meg, a mint ezt a görög nyelv akkori állapotjához képest máskép nem is várhatjuk. Azért nevezem tiszta *i*-nek, mert a hozzátartozó י prolongationis kétségtelenné teszi a kiejtését. — Másképen van ez azon eseteknél, hol a י hiányzik, és az η nincsen

megjelölve, vagy א által van helyettesítve. Ezen utóbbi esetekben nem kell szükségképen *ā*-t feltételezni, mert az א magában a szyr nyelvben is sokszor más hangzó nyujtásánál is használtatik. Igy: נגלא aperiet, מאמר dicere, בארא fructus, ראבא lupus, stb. (Hoffmann-Merx, grammatica Syriaca, §. 12, I. §. 13, III.). Épúgy lehet tehát itt is minden veszély nélkül feltennünk, hogy az eredeti *i* hang, melyet már akkor az *η* képviselt, daczára a heterogén א-nak a szyrban is fenmaradt. Bizonyítékul szolgálhat: *βῆμα* = באמא, באם és באימא; — *ἀήρ* = אאר, אאיר és אאיר; — *ῥήτωρ* = דטור (pro רטור) = ריטור és רהטור; — *κοκκυμηλέα* = קוקומילא = קוקומאלא. — Ugyanazon nézetünk áll azon esetekről is, melyekben az *i* épen nincsen megjelölve. Persze határozott szabályra nem következtethetünk. — Az *η*-nak jelleme mint *e* hang meg van őrizve néhány példában, melyek a י előtt nem *i*, hanem *ă* vagy *ĕ* hangzót mutatnak. Az ily combinatio minden sémi nyelvben képviseli az *ē*-t, s a görög idegen szavaknál sem lesz másképen. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a magánhangzók ingadozó megjelölése mellett igen bajos kipuhatolni, hogy valóban *ă* vagy *ĕ* olvasandó-e az illető helyen, vagy sem. A példák az idézetteken kivül ezek:

1. *η* = *tiszta i.* *ἀγήρατος* = אגירטוש; — *ἀηδών* = אאידון; — *γλήχων* = גליקון; — Castellus ezzel még גלאוקון (máskép־: גלאוקיון) hasonlítja össze, mely utóbbi azonban kétségtelenül *γλαύκιον* vagy *γλαυκίον*; mindkettő ritka növénynév; — *δημοσία* = דימושיא = *δημόσιον*; — *διαθήκη* = דיתיקי; — *δώρημα* = דורימא; — *ἑλληνισμός* אלינוש; — *ἐξηγητής* = אכשיגיטא; — *θεώρημα* = תאורימא; — *κληματίς* = קלימאטיש; — *κυβερνήτης* = קוברניטא; — *μήκων* = מיקון; — *μηλωτή* = מילתא; — *νάρθηξ* = נארתיקוש; — *νηστεία* = נישטיא (Cast.-nál Bar Ali szerint לישטיא); — *νήπιος* = ניפנון (íráshiba pro ניפיון); *ὀρτυγομήτρα* = אורטיוגימיש (mintegy az eredeti *μήτηρ* után képezve); — *παραθήκη* = פרתיקי; *πάνθηρ* = פנטיר; — *παῤῥησία* = פאררישיא; — *πεντηκοστή* = פנטיקושטי; — *πληροφορία* = פלירופוריא; — *σελήνη* = שיליני; — *συγκλήτης* = שינקליטא; — *στατήρ* = אשתירא = אשתיר; *στρατηγός* = אשטרטינא; *σθῆθος* = שתיתוש; — *σύμπηγμα* = שומבאמיא [? talán inkább *σύμβαμα*?] — *σχῆμα* = אשכימא; — *ὑπομνήματα* = אופומנימאטא; — *χήρα* = כירא.

Továbbá a szóképző eleste után: *μετρήτης* = מתריא; — és a spiritus asper eleste után: *ἧπαρ* = יפא, ez nyilván vagy יפר helyett

áll, mi a szyrban nem ritka (l. fentebb iráshibák alatt), vagy יפאר helyett, mire a következő vezet: ἧπαρ ὄνου = יפארוניון.

2. η = א. (Rövidség kevéért mondjuk, hogy = ; de nem tévesztjük szem elől az e tekintetben épen kifejtett nézetünket) ἀηδής = אאדיש ; — ἀήρ = אאר ; — βῆμα = באמא ; — περιπατητικός = פהריפטאטיקוש.

3. η *nincsen megjelezve:* δηρίς = דרא ; — ἡνίοχος = הניוכא ; — ληστής = לשטיא ; — Μηδία = מדי ; — ἡδυοσμός = הרזומא (metathesis és iráshiba) ; — ἦν = אן ; — μητροπολίτης = מטרופוליטא ; — μητρόπολις = מטרופוליש ; — ῥήτωρ = רטור (l. f.) ; στρῆνος = אשטרניא. (metathesis pro אשטרינא?). συνήγορος = שנגרא és שנגורא (Thalmud סניגור ; — l. M. Sachs. II. 43.) ποδήρης = פודרא ; — κοιμητήριον = קמטריון = קמיטיריון.

4. η = *ai* és *ei*. ἀήρ = אאיר ; — ἧλος (és ἥλιος) = אילוש.

5. η = ה. Itt ezen feltünő jelenséget oly határozottsággal nem lehet kimutatni, mint előbb ε-nál. De ha ידרומהלי nem felel meg ὑδρόμηλον-nak, mint Cast. hiszi, hanem = ὑδρόμελι (l. ε, 4.), mégis γῆ = גה (persze גי is van) és ἀηδών = אהדון (אאידון mellett) mutatják, hogy a szyr nyelvérzék még kiérzett némi *e*-jellemet az η-ban, melyet, megfelelőleg az ε-nek, hehezet által fejezte ki. Kérdéses e tekintetben csak ῥήτωρ = רהטור, mely mint ריטור és רטר is fordúl elő. T. i. azon lehetőség van itt, hogy a ה az első esetben a ר-hoz tartozhatik, mely ily alakban gyakran meg van tartva, ámbár mindig *néma* (l. fentebb 3. fej. spir. asp. 4.). És a denominativ ige רהטר («rhetoricam didicit») sem dönt, mert itt ugyanazon kétely forog fenn. — Kivételes eset még azonkivül, hogy

6. η = ו, πλήρωμα = פלורומא ; — νεομηνία = נהמאונינאא (ezen érdekes, semmiképen meg nem magyarázható szót Cast-Mich.-ből veszem) és κομήτης = קמונטא, mely változásnak phoneticus alapját nem tudom.

IV. i. Az *i*-re nézve csak azt jegyezhetjük meg, hogy vagy י-dal meg van jelezve, vagy nincs. Mint már említve volt, ily kérdésekben a hangzó hosszúsága vagy rövidsége ép oly kevéssé határoz, mint a hangsúly. E tekintetben általában szabálytalanság uralkodik a szyrban, melynek egyszerű magyarázata az, hogy kevésbé az *élő* beszédből, mind inkább az irodalomból merítették a szükségelt kifejezéseket. Meglepő példa erre : ἐπίσκοπος (hangsúlyos hangzó!) = אפישקופא ; — ellenben : ἐπίκρασις = אפקרשיש , hol

az *i* nincsen jelezve. Továbbá *Επίκουρος* = אפקורוש, és: *ἐπίθυμον* = אפתומון; — de *ἐπίτροφος*(?) = אפיטרופא, söt *περιπατητικός* = פהריפטאטיקוש mind hangsúlytalan *i*, és mind megjelölve. — De nem tételezhetünk fel más hangzót, ha nincs meg a szokott י. És hasonlóan az *η*-hoz, itt is felemlítjük, hogy a kevés példában, hol א áll az *i* megjelölésére, szintén csak az *i* hangzott; pl. *κιβωτός* = קאבותא és קבותא.

Rendes helyettesítés: *ἀντίχριστος* = אנטיכרישטוש; *ἄνανις* = אנונישא; — *ἀψίνθιον* = אפשינתון; — *ἄψινθος* (csak a LXX-ban) = אפשינתוש; — *ἐπιθρονίαι* = אפיתרנין («epithronae, i. e. orationes episcoporum ex sede seu throno episcopali habitae. Assem. bibl. orient. I. p. 169.»); — *Θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא; — *Θεσσαλονίκη* = תשלוניקי; — *θρῖδαξ* = תרידאכש; — *θρασκίας* = תראשקיאש; *ἡγημονική* = אגמוניקיא; — *Ιταλία* = איטליא; — *ἰταλική* (fem. ab «*ἰταλικός*» acta Apost. X. 1.) = איטליקא = יטליקא; — *καλλιβλέφαρον* = קליבלפרון; *κιθάρα* = קיתרא; *καθολικός* = קתוליקא; *κρίθμον* = קריתמון; *κρίσις* = קרישיש; *κριθή* = קריתי; — *κύμινον* = קומינין; — *κάμινος* = קמינא; *κυκλάμινος* = קיקלמינוש; — *λίτρα* = ליטרא; — *λιτανία* = ליטניא; — *λυρίστης* = לורישתא; — *λιχήν* = ליכין; — *λιμήν* = לימונא; — *λιμουργία* = לימורגיא; *χιλίαρχος* = כילירכא; — *λιπαρά* = ליפרא; *Μηδία* = מדי; — *μητροπολίτης* = מטרופוליטא; — *μῖμος* = מימשא és abból: מימשותא; — *νεφρίτης* = נהפריטיש; — *νάρκισσος* = נארקיש, נרקיש, נרקישוש; — *πλευρῖτις* = פליוריטיש; — *πρῖνος* = פריניש; — *ὀρίγανος* = אורינאנוש; — *ὁρίζων* = אוריזון; *συστατική* = שושטאטיקא; — *σίσαρον* = שישארון; — *σχινέλαιον* = שכינינון; — *σχῖνος* = שכינוש; — *σίλφη* = שילפי; — *τίμη* = טימא; — *τυφώνικος* = טופוניקוא; — *ὑδρόμηλι* = אדורמלי (metath.); — *φιλόσοφος* = פיללושופא és פללושופא; = פל״ és פיל״; — *φιλοσοφία* = פילושופותא; — *φιλόχριστος* = פילוכרישטוש.

Végül még felemlítem, a mi már ezen példákból is kitünik, hogy az *i* magánhangzó előtt nem igen tartja meg vocalis jellemét, hanem a megfelelő homogén mássalhangzóba átmegy. Így *Ἰωνία* יוניא (tehát valóban jonia), *ἴασπις* = ישפון és אישפון (vagy אישפיש). Tisztán megtartva *ἰάτρος* = איטרש = איטרוש; — a szó közepén: *σατυριασμός* = שאטוריאשמא; — *σίαλον* = שיאלון; — *πατριάρχης* = פטרירכא = פאטריארכא = פאטריארכיש. — A ragban pedig a legtöbb esetben határozott *j*. Igy: *λιτανία* = ליטניא = litanjo; — kivételt látszanak képezni a tulajdonnevek. L. alább az illető ragok alatt.

Ezenkivül mutatkozik némi hangváltozás a spiritus lenis elesténél, a mennyiben itt szintén mássalhangzóvá lesz az eredeti görög magánhangzó. Ide tartozik az épen felsorolt *Ἰωνία* és *ἴασπις*; továbbá: *ἶβις* = יביש; — *Ἰταλία* = יטליא és איטליא valamint *ἰταλικά* = יטליקא és איטליקא.

V. ο és *ω*. A rövid *ο*-hangról csak ismételhetjük azt, a mit a *ι*-ről mondottunk, hogy t. i. a legtöbb esetekben meg van jelezve ו-val, s akkor a hosszú *ο*-hangtól *(ω-)* semmiben sem különbözik. Ha pedig nincsen megjelölve, okvetlenül *ο*-t kell kiegészítenünk az illető helyen, a rövid hangzóra vonatkozólag épúgy, mint a hosszúra. Különben az alábbi összeállításból kitünik, hogy számos példa van, melyben majd megvan a ו prolongationis, majd nincs. Ezen szokott eljáráson kivül még nehány igen ritka helyettesitéssel találkozunk, miket végül felsoroljuk.

1. *ο* = ו. *Ἀπόλλων* = אפולא; — *αὐτοσχεδίως* = אטוכשהדיוש; — *αὐτόματον* = אוטובוטון; — *ἄτομος* = אטומא; — *ἀνατομή* = אנאטומא; — *Ἀφροδίτη* = אפרודיטא; — *γονή* = גוני; — *γογγύλη* = גונגלי; — *δόγμα* = דוגמא (Cast. ide helyez még: *διωγμός* [még közelebb talán *δίωγμα*], melynek plur. דוגמאטא a tiszta tő szerint); *διαφορία* = דיאפוריא; — *δημόσιον* = דימושיון; — *ἡδύοσμον* = אידואושמון (és iráshibával = הרוושמא); — *ἐπίσκοπος* = אפישקופא; — *Θεσσαλονίκη* = תשלוניקי; — *Θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא; — *θρόνος* = תרונוש; — *καθολικός* = קתוליקא; — *κολοσσός* = קולשוש; — *κολοσσιαῖος* = קולשיא; — *κορύδος* = קורדלון (tulajdonképen: *κορυδαλός*); — *κόσμος* = קוזמא; — *λογικός* = לוגיקוש; — *λογική* = לוגיקי; — *λογχή* = לוכיתא; — *μόδιος* (modius) = מודיא = מדיא; — *μητρόπολις*, *-ίτης* = מטרופוליט, יטא; — *μελοπέπων* = מלופונא; — *Μακεδονία* = מקדוניא; — *Μακεδόνιος* = מקדניא; — *μόνιος* = מונשש; — *νεομηνία* = נהאומניאא; — *νυκταλοπία* = נוטאלופוש (l. f.); — *ὀβολος* = אבולוש; — *ὀξύσχοινος* = אוקישקן; — *αἰγοκέρως* = הגוקורוש; — *ὄροβος* = אורבא és אורקובה; — *ὄργανον* = אורגנון; — *ὀρίγανος* = *ὀρίγανον* = אוריגאנוש; — *ὄρνις* = אורניוש; *ὄρυζα* (és *ὄρυζον*) = אורוזא; — *ὀρτυγομήτρα* = אורטיוגומיטר; — *ὁρίζων* = אוריזון; — *παιδαγωγός* = פאדגגא, פהדגוגא; — *ποδάγρα* = פודגורא; — *ποδήρης* = פודרא; — *πληροφορία* = פלירופוריא = פלירפריא; — *πεντηκοστή* = פנטיקושטי; — *πρότασις* = פרוטשיש; — *πρόλογος* = פרולוגא; — *προσφώνησις* = פרושפוניוש; — *σαρδόνυξ* = שרדוניקוש; *σοφία* = שופיא; — *σχόλιον* = שכוליון; —

σοφίστης=שופישטא; — *φιλόσοφος*=פילושופוש; — *φιλοσοφία*= פילושופותא; — megtartva metathesisszel: *ὑδρόμελι*=אדורמלי.

2. *ω*=ו. *ἀγωνιστής*=אגונישטא (plur. אגונישטא); — *ἀγλαοφῶτις*=אגלופוטיש; — *ἄωρος*=אאוריא (alapja nyilván: *ἀώριος*); — *ἄγωνις*=אגונישא; — *ἄσωτος*=אשוטא; — *ἀσωτία*=אשוטותא; — *ἀσώματα*=אשומטא; — *ἄρωμα*=הרומא; — *βωμός*=בומשא; — *βρῶμα*=פרומא (hibásan פירמא); — *βρῶσις*=ברושיוש; — *γωνία* =גוניא; — *δώρημα*=דורימא; — *δωράκιον*=דורקינא=דוראקינא; — *δρῶπαξ*=דרופאקא; — *εἰσαγωγή*=אישגוגי; — *θεωρία*=תאוריא; *θεώρημα*=תאורימא; — *κίβωτος*=קאבותא; — *κοίλωμα*=קולומא; — *μῶλυ* = מולו; — *μῶμος*=מומא=מום; — *ὀπωροφυλάκιον* = אפורופיולאקיון; — *παντοκράτωρ* = פנטקראטור; — *πλήρωμα* = פלורומא; — *προσφώνησις*=פרושפוניוש; — *πτῶσις*=פטושיש; — *πτύχος*=פטוכוש; — *ῥήτωρ*=רהטור=רטור; — *τύλωσις*=טולושיש: — *τυφώνικος*=שופוניקוש; — *χώρα*=כור.

Feltünő, hogy néhány példában az *ω* sehogy sincsen megjelezve, ugyanis: *ὀψωνία*=אחנא; — *τετραγωνός*=טטראגנוש; — *Κώκυτος*=קקוטוש («nomen fluvii omnium frigidissimi»); — *μηλωτή*=מילתא.

A ritkább esetek:

3. *ο*=א: *γήβοσκον*=נבאשטכון (a ט?); — *νόησις*=נהאשיש, mit inkább metathesisnek veszem pro נאהשיש, hol a ה inkább az *η*-nak felel meg, semhogy az *ο* helyettesítőjének akarnám nézni.

4. *ω*=א: *ὑπώπιων*=אופאפא.

5. *ω*=*i*: *κοινωνός*=קינינוש.

Végre természetes, hogy *ω* és *ο* együttvéve szintén ו által van jelölve: *ἀείζωον*=אאיצון.

VI. v. Az *v*-nak kettős tulajdonsága, mint magánhangzónak egyrészt, másrészt mint a mássalhangzós *Ϝ* maradványának a szyrban előforduló idegen szavakban is érezhető, a mennyiben majd *u*-nak, majd *v*-nek (mássalhangzó!) ejtették, graphice mindkét esetben ו-vel jelölve. Ezen megkülönböztetésnek természetesen nem lehet etymologiai alapot tulajdonitani, hanem oka az akkori (már új görögös) kiejtésben keresendő. Ezenkivül még az *v*-nak helyettesitője *i* is, a mi szintén a Nagy Sándor utáni kiejtésmódban leli magyarázatát. Egy különös jelenség még az, hogy nehány esetnél az *υ* hasítva van, és *iu*-nak hangzik, יו-vel jelölve. Továbbá jelzés nélkül is találjuk, s akkor vagy rövid *u*, vagy rövid *o*, és némely

esetben *i* helyettesítendő. Igy: *σκύφος* = אשקפא = *eszkŭφο*, vagy *eszkoφο*; — *ὑδρόμελι* = אדורמלי = *idörmeli* (metath.).

1. *υ* = *u*: *ἀγυρτής* = אגורתנא; — *ἀνθύπατος* = אנתופטוש; — *βηρύλλος* = ברולא; — *βυσσός* = בוצא; — *βυρσεύς* = בורשיא; — *γύψος* = גובאשוש; — *δίπτυχον* = דפטוכן; — *ζύγωμα* = אזגומא; — *δυσεντερία* = דושנטריא = דושטריא; — *Ἰλλυρία* = הלוריש (alapja az eredeti alak *Ἰλλυρίς*); — *ἰσχυρος* = שישקורוש; — *Κώκυτος* = קקוטוש; — *κύκνος* = קוקנוש; — *κυβερνήτης* = קוברניטא; — *κυνάνθρωπος* = קונטרופיש; — *κύμινον* = קומינין; — *Κύπρος* = קופרא; — *Λυβία* = לובי és ליבי; — *Λυδία* = לוד (az állam neve); — *Λυδία* = לודיא (személynév); — *λυρίστης* = לורישתא; — *μυδρίασις* = אומודרישיש; — *μύρον* = מודן pro מורן; — *μύῤῥα* = מורא; — *μώλυ* = מולו; — *νυκταλοπία* = נוטלנפוש, itt nincsen megjelölve az *υ*, hanem ו hibásan ק helyett áll, tehát: נקטלופוש (l. iráshibák alatt): — *ξυλή* (csak az egyházi iróknál, annyi mint *ξύλον*) = כשולא; — *ὄρυζα* (*ὄρυζον*) = אורוזא; — *Ὀλύμπη* (illyr város) = אלומפא és לומפא; — *πάπυρος* = פפורון; *πυρός* = פורוש és אפורוש; — *πύργος* = בורגא; — *Συρία* = שוריא, abból: שורייא; — *σατύριον* = שאטוריון; — *σατυριασμός* = שאטוריאשמא; — *συνετὰ καὶ ἀσύνετα* = שונטאואשונטא (Sachs. II. 43.); — *συνεχής* (febris) = שונכוש; — *συλλαβή* = שולאבי; — *σύμβαμα* = שומבאמא; — *συμπέρασμα* = שומפהרומא = שומפרש; — *στῦλος* = אשטונא pro אשטולא (l. iráshibák); — *στυλίτης* = אשטוניא pro אשטוליא; — *στύραξ* = אשטורקא: — *τύλωσις* = טולושיש; — *Τυφών* = טפון de *τυφωνικός* = טופוניקוש; — *τύπος* = טופוש = טופשא (Bar Bahlul szerint: *τόπος*); — *ὑπομνήματα* = אופומנימאטא; — *ὑποχονδρία* = אופוכידריא (iráshiba י pro נ, tehát = אופוכנדריא); Cast. még e mellett közöl: אופוכונאריון: — *ὑπόχυμα* = אופוכמאון; — *ὑπώπιον* = אופאפאא; — *ὑπόφασις* = אופופא; — *ὕπαρχος* = הופרכא; — *ὑπαρχία* = הופרכיא (Cast. tévesen *ἔπαρχος* és *ἐπαρχία*-val hasonlítja össze); — *ὑποδιάκονος* = הופדיקנא; — *ὕπατος* = הופטוש; — *ὕλη* = הולא (és היולא); — *Φρυγία* = פרוגיא.

2. *υ* = ו *(mássalhangzó)*: *ἅγιον πνεῦμα* = אגיופיומא pro אגיופנומא (Michaelis javítása); — *βουλευτής* = בולוטי; — *Ζεύς* = זויש (nem bizonyos, vagy זויש, vagy זָוש (Hoffmann-Merx Bar Sinoyo után); — *σεῦτλον* = שהוטילון (*ε* = ה, ו = mássalhangzó, és י injectivum, tehát sevtlon helyett: sevtilon); — *ζύγον* = זְוגא nem bizonyos, mert sémi gyökből (זוג, a chaldban זָוַג) származhatnék. —

Ezenkivül még ide tartozik az *αυ* diphthongus is, melynek kiejtése ugyan minden esetben nem kétségtelen, de, mint a körülmények természetében fekszik, leginkább mássalhangzóra hangozhatott ki. Különben *u*-t kell helyébe gondolnunk. *αὐδή*=אודיא; — *αὐτόματον*=אוטובוטון; — *αὐτοσχεδίως*=אוטוכשהדיוש; — *αὐτολεξεί* vagy *αὐτολήκυθος*[?]=אוטוליכון; — *αὐτόπτης*=אוטונישטיקא (miért?); és *αὐτοψία*=אוטופשטינא; Castellus közli e ket szót, a nélkül, hogy a lehetőséget vagy valóságot közelebbről akarná megvilágítani; — *αὐλών*=אולנא; — *αὐθάδης*=אותאדיש; — *αὐθεντία* = אותנטיא, אותניטוק = *αὐθεντικός*? *αὐθεντία*? a szyrban mindig mind főnév van használva. *γλαύκιον* és *γλαυκίον*=גלאוקיון vagy גלאוקון, mit Cast. hibásan *γλήχων* mellé helyez. Ezen szóban a diphthongus elkülönített írása arra látszik utalni, hogy valóban diphthongusnak lett ejtve. — *τραῦμα*=טרומא. Hasonlólag *ευ*-diphth. (l. alább.)

3. *y*=*i*. *ὑδρόμελι*=אדורמלי; *ὑδρόμηλον*=אדורמילון; — *ὑδροχόος*=דידיכוש, helyesebben: דידרכוש (a spiritus asper helyettesítéséről lásd fentebb); — *Εὐτυχής*=אוטיכיש; *ὁ υἱός*=אאיוש; — *ὀξύσχοινος*=אקישקון; — *κύκλος*=קיקל=קיקלום (talán קיקלוש?); *ὑάκινθος*=איקנתון; — *εὐρυκλύδων*, *εὐροκλύδων* = אורקלידון; — Acta apost. 27, 14. szerint az utóbbi a helyesebb. — Végre *φύσις* פישיש, de: פשיוגומיקי = *φυσιογνωμονία*; nyilván *φυσιογνωμονικὸς* szerint van képezve, — vagy talán Aristoteles vagy Antisthenes munkájának a czime?

4. *υ*=יו *(iu)* *ὀπωροφυλάκιον* = אופופיולאקיון mintegy *ὑποφυλάκιον* szerint képezve; — *ὀρτυγομήτρα*=אורטיוגומיטרא; — *κύριος* קיורא, ellenben: *κύριε ἐλέησον*=קוריללייש; — *ὕλη*=הולא=הויולא.

5. *υ nincsen megjelezve:* *στρογγύλος*=אשטרנגלא; — *μύσσω* =מין; — *Συράκουσαι*=שרקושא; — *γογγύλη*=נגגלי; — *γυμνάσιον* =גמנשין; *ὑπόχυμα*=אופוכמטא (tiszta tő); — *σκύφος*=אשקפא; — *ἀμέθυστος*=אמותשטוש (valószinüleg iráshiba pro אמתושטוש); — *ἐπίθυμον* = אפתמון; — *κόρυδος* = קורדלון (tulajdonképen *κορυδαλός*).

VII. ου. Semmi változást nem mutat, s mindig ו által nem helyettesítve: *ἀρκτοῦρος*=ארקטורוש; *ἄγχουσα*=איכושא (iráshiba pro אנכושא); *βουλευτής*=בולוטי; — *βουνός*=בוניא; — *βούφθαλμον*=בופאלמיון pro בופתלמיון (iráshiba); — *διούσιος*=דיואשיש (az א nincsen tulajdonképen indokolva, hacsak egyszerüen az *ū*-nyujtásának nem veszszük); — *δουλεῖα*=דולא (valószinüleg

metathesis!); — 'Ἐπίκουρος = אפיקרוש; — εὐνοῦχος = אונוכאא; — λιμουργία = לימורגיא (de: לימרגיא is!) — μουσική = מושיקי; — μουσικός = מושיקרותא (szabad továbbképzés); — αἴλουρος = שילורא; Συράκουσαι = שרקושא. — A szó elején spiritus nélkül: οὖρον = ורון (Cast.: «urina»); — vagy annak rendhagyó helyettesítésével: οὐσία דופשיש (plural-alaknak látszik) de e mellett: אושיא és többesszáma: יָאוֹשְׁיָא, hol Cast. szerint mássalhangzós ו áll.

VIII. Kettőshangzók. Az egyszerű hangzók tárgyalása után áttérünk a *kettőshangzókra*, melyekről különben már egynémelyt felemlítettünk. Egészben az a szabály, hogy többnyire összevonatnak egy hangzóba, vagy pedig a két hangzó közül a második a megfelelő homogen mássalhangzóvá változik. Mind két esetet tapasztaltuk már az *αυ* és *ευ* megbeszélése alkalmával; *αυ*-ra nézve utalunk az i. h. mondottakra, *ευ*-re nézve pedig kiegészítésül közöljük még a következő példákat: εὐαγγέλιον = אונגליון vesd össze ,מטרינגליון: = «quattuor evangelium.» εὐαγγέλια = אונגליָא Marc. I. 1. és I. Rom. I. 9.; εὐαγγελίστης = אונגליא = אונגלישטא pl. אונגלישטא; — εὐνοῦχος = אונוכשא; — εὐρόνοτος = אורנוטוש; — εὐρυκλύδων = אורקלידון (εὐροκλύδων); — εὐσεβής = אושביוש; — Εὐδόξιος = אדוכשיוש és אדוכשיוש; — εὐφορία = איבריא talán ἡ φορά-val lehetne összeállítani; — és σκευή = שקוא; — végül εὐλαβής = אילביש (és אילביוטטוש valószinüleg az előbbinek felső-foka); πλευρῖτις = פליוריטיש — az egyetlen példák, melyekben az *ευ*-t képviseli יו. — Tisztán meg van tartva az *ευ* vocalis jelleme metathesis által: εὐεργής = אוגריש.

A többi diphthongussal a szyr nyelv épen úgy jár el, mint az új-görög. T. i. *ai* = *e* vagy *i*; — *ει* csaknem kizárólagosan = *i*; és *οι* többnyire *i*, ritkábban *ō*.

1. *αι. α)* megjelezve י-dal: αἰγίλωψ = איגלופוש vagy אגלופוש; — 'Αδαῖος = אדאי (tiszta *ai* diphthongus. Bernstein, lex. ling. Syr. I. 87.); — αἴνεσις = אינהשיש; — σφαῖρα = אשפירא; — ἀναγκαῖος = אנקיא.

β) nincsen megjelölve: αἴγειρος = אגירוש; — παλαίστρα = בלשטש;

γ) *αι* = ה, már ezen jelenség is mutatja, hogy a szyr nyelvérzék öntudatosan *e*-nek nézte az *αι* diphthongust. ἀλθαία = אלתהא; — παιδαγωγός = פהדגוגא = פדאגגא; — τριταῖος = טריטהאוש.

2. *ει.* ἀείζωον = אאיצון = איזון; — αἴγειρος = אגירוש; — δουλεία דוילא (pro דוליא); — ἔκλειψις = אגליפשיש = קל״ és אקל״; — εἶτα = איטא; — εἰκῇ = איקא = איקי; — εἰσαγωγή = אישגוגי; — εἴκων = יוקנא (helycsere pro יקונא); — ἱερατεῖον = אירטיון; — Σεβάστεια = שהבאטי (a rag kiesése mellett) persze Σεβαστή is használtatik; — σειρά = שירא; — χείμων = כימונא; — χειροτονία = כירוטוניא; — μάγειρος = מיגרשא (metathesis pro מגירשא); — ᾠδεῖον = אודיון; — ψωριώδης = אבשרידין (Bar Bahlul szerint; nézetem szerint helyesebb, ha alapjául veszünk ψωροειδής); — πετεινόν = פאטינון (tulajdonképen mindig a többesszám: πετεινά); — és egy példa ה-val: σπεῖρα = שפירא és שפהרא.

3. *οι.* σχοῖνος = שכוניא; — ὀξύσχοινος = אוקשישקן; — Οἰδίπους = אידיפוש; — οἰκονόμος = אקונומא; — οἴδημα = אודימא (és אודיראש nagyon kétes, még inkább οἴδησις); — οἶνος = אינוש (ו mássalh.!); — στοιχεῖα = אשטוכשא; — μετάνοια = מטוניא: metath. φροίμιον (προοίμιον) = פרומיון; — φοίνιξ = פוניכש Φοινικία = פוניקי; — κοίλωμα = קולומא; — κοινωνός = קינונוש.

Nincsen megjelezve: κοιμητήριον = קמיטירין = קמטירין.

A diphthongushoz rokon a két egymás mellett álló magánhangzó, melyet a szyrok nézetem szerint nem igen különböztettek meg a tulajdonképi diphthongustól. Nem lehet tagadni, hogy ezen kéthangzó igen tisztán van megőrizve, s egészben véve pontosabban mint a diphthongusok vagy az egyszerű magánhangzók nagyobb része.

A szokottab esetek:

αο: ἀγλαοφώτης = אגלופוטיש;

αη: ἀηδών = אאידון; — ἀηδής = אאידיש; —

εο: mindig א által van elválasztva, például: ὁ θεός = אתאוש; θεολόγος = תאולוגוש; — θεολογία = תאולוגיא; — θεόφιλος = תאופילא; — νεομηνία = נהאומינאא; — νεόφυτος = נהאופוטא.

εω: szintén א által széttartva: θεωρία = תאוריא; — θεώρημα = תאורימא;

εα: ἰτέα = איטה; — ὠκεανός = אוקיאנוש; — στέας = שטיטא (tissta tő!); — κοκκυμηλέα = קוקומילהאא; — θέατρον = תאטרון és טואטרון (egyike a kevés injectioknak, hol a ו mássalhangzós).

ια, ιο és *ιω*: az *ι* alatt mondottakhoz kiegészítésül járúlnak még a következő példák: χριστιανός = כרישטינוש; — στρατιώτης =

אשטרטיוטא; — *διαφορία* = **דיאפוריא**; — *διάταγμα* = **דיטגמא**; — *διαθήκη* = **דיתיקי**; — *ἡνίοχος* = **הניוכא**; — *ὑποδιάκονος* = **הופדיקנא**;

οα és *οη*: *στόα* = **אשטא**; — de: *στωικοί* = **אשטואיקו**; — *νόησις* **נהאפיש** [?];

υα, *υο* és *υω*: *ὑάκινθος* = **איקנתון**; = **הואיקינתוש** pro: **הויאקינתוש**; — *ἡδύοσμος* = **הרזומא** (metath.) és **אידואושמון**; — *υω* pedig **ו** által elválasztva: *βρυωνία* = **בראואניא**.

Ugyanazon eljárást és ugyanazon szabályokat találjuk azon szavaknál, melyekben egy diphthongus és egy magánhangzó egymás mellé kerül; így: *ἀείζωον* = **אאיצון** = **איזון**; — *ποιήτης* = **באוטא**; — *ποίησις* = **פאוטותא** = **פאוטיקי**; — *ποιετική* (rhetorica) = **פיוטותא**; — *παιωνία* = **פאוניא**; — *ποιότης* = **פיוטיטא**. — *Nincsen megtartva:* *ὑδροχοεύς* = **דירכוש** (alapja úgylátszik *ὑδροχόος)*; — *ἔλαιον* = **אלון**; — *προοίμιον* = **פרומיון** (persze van *φροίμιον* is!).

5.

A mássalhangzók.

A görög nyelvnek nincsen mássalhangzója, melyet a szyr nyelv természetes hangrendszerével kifejezni nem tudna. Ebből tehát, tekintve azt is, hogy a görög befolyása a szyr nyelvre egy viszónylag oly rövid időtartamra szorítkozik, hogy azon keresztűl nem igen juthattak érvényre a sémi nyelvnek hangtani törvényei a görög idegen szavakkal szemben — az következik, hogy a mássalhangzókon tapasztalható hangváltozások az egynemü hangzók egymásközti váltakozására szorítkoznak, egyes eseteket kivéve, hol mégis sémi, különösen persze szyr hangtörvények befolyása alatt nagyobb, lényegesebb változtatások mutatkoznak.

A szyr nyelvnek határozottan idegenszerű jelenség csak a *mássalhangzók kettöztetése,* mely a szyrban ugyan a **ל**-nál előfordúl, de tulajdonképen itt mint graphicus, külső jelölés, nem pedig az etymologia által indokolt eljárás, és sokszor elmarad a görög szavaknál. Ezért nem tünik fel, hogy a kettős mássalhangzók helyett, igen kevés kivétellel, egyszerüeket találunk. Hogy különben a szyr nyelvnek volt érzéke a kettős mássalhangzók irant, mutatja azon körülmény, hogy például a *σσ* néhányszor **ץ** által van helyettesítve, mely mint igen erős sibilans igen találóan adja vissza az eredeti hangot. A példákat az illető mássalhangzóknál hozzuk föl. —

Evvel szemben feltünik, hogy kevés esetben az egyszerü görög hangzónak a szyrban egy kettöztetett mássalhangzó felel meg; de ez is csak a *λ*-nál fordúl elő, s, 'mint mondottuk, csak külsőség; pl. *κύριε ἐλέησον*=קוריללײש; — *φιλοσοφία*=פיללושופיא v. פילושופיא és פילושופותא; — (lásd *λ* alatt).

Felemlítendő még a mássalhangzók közbeszúrása, melyre egy példát már a magánhangzócsoportoknál láttunk, a hol t. i. *θέατρον* =תאוטרון vagy (és helyesebb) תואטרון olvasandó: *thevātron ;* itt tehát a két hangzó tiszta széttartása céljából van alkalmazva. Továbbá előfordúl ז-val *ζωμός*=זוזמוש; a mit csak reduplikált formának nézhetek, mert phoneticus alapja nincsen. Ezenkivül csak megjegyzem, hogy a ט és ר közbeszúrása a szyr nyelv sémi elemeiben is igen szokásos, ezért a példákat az illető mássalhangzók alatt felsoroljuk.

I. κ, χ, γ. Ezen hangzók a sémi nyelvekben általában, s úgy a szyrban is a *palatal*-hangok által fejeztetnek ki, s a számos példából kitetszik, hogy tenuis, media és aspirata meglehetős pontossággal lett megkülönböztetve. Szabályszerint megfelel egymásnak: *κ* és ק, *γ* és ג, *χ* és ך. — Nézzük az eseteket:

1. *κ*=ק: *ἀνάγκη*=אננקי; — *ἐν ἀνάγκαις*=באננקיוש; — *ἀναγκαῖος*=אננקיא; — *ἀγάρικον*=גאריקון; — *εἰκῆ*=איקי és איקא; — *ἐγκαινία*=איקניא (iráshiba ' pro נ, tehát אנקניא); — *εὐροκλύδων*=אורקלידון; — *ἡγεμονική*=אגמוניקיא; — *Ἰταλικά*=(fem. ab' *Ἰταλικός*) איטליקא és יטליקא; — *μουσική* = מושיקי; — *πεντηκοστή* = פנטיקושטי; — *πανδέκτης*=פנדקטיש; — *στακτή*=אשטקטא; — *συστατική*=שושטאטיקא; — *σκίλλα*=אשקיל; — *σκύφος*=אשקפא; *χάλκωμα*=קלקומא.

2. *γ*=ג: nincsen kivétel: *ἀγάρικον*=גאריקון; — *ἀγήρατος*= אגירטוש; — *ἀγυρτής*=אגורתיה; — *αἰγίλωψ*=אגלופוש; — *ἀγών*= אגונא; — *ἀγωνιστής*=אגונישטא; — *ἄγρός*=אגורשא; — *ἀγλαοφῶτις*=אגלופוטיש; *ἁγιωτατός* = אגוטטוש; — *ὁδηγητήρ* = אודיגיטיש (mintha *ὁδηγητής* volna a szyr szó alapja); — *εὐαγγέλιον*=אונגליון; — *ὀρίγανος* = אוריגאנוש; — *εἰσαγωγή* = אישגוגי; — *ἐπιταγή*= אפיטגי; — *γήβοσκον*=גבאשטכון (Cast. Mich.=«ranunculum» és «allium»); — *γύψος*=גובשוש; — *γῆ*=גה és גי; — גידרהטריאש = terra Eretria («*γῆ 'Ερετρίας*»); — גהמפהליטיש=*γῆ ἀμπελίτις*; — *γένος*=גהנוש; — *γογγύλη* גנגלי; — *γάρ*=גיר; — *γληχών*=גליקון; *γαυριᾶν*=גאוריאוה (infinitivus praesentis, mint főnév használva.

Sachs, i. h.); — δόγμα = דוגמא; — πραγήματα = דרגמאטא; — γεωγραφία = הגרפיא (talán ἡ γραφία, l. f. a névelőről mondottakat); — ζύγον = זונא (l. υ alatt 2.). — És még sok más! — σκόγιος = שניקא l. alább.

3. χ = ך; egyszer σ által helyettesítve, ἔχινος = השינש, a mit iráshibának akarnék nézni, épúgy mint טביולינא helyett טכנולינא-t olvasok, mi a fönt magyarázott iráshibák szerint nagyon egyszerű. Egyedül phoneticus alappal bir talán: ἰσχυρος = שישקוריש, mert sibilans után ritka a sémi nyelvekben a spirans. Különben nincsen kivétel. Az eltérő eseteket σχ-nál lásd alább; — ἄρχας = ארכאש; — ἄρχων = ארכונא; — ἔχιδνα = אכדנא; — ἔπαρχος = הופרכא (helyesen: ὕπαρχος, épúgy: ὑπαρχία = הופרכיא); — ἄγχουσα = איכושא pro אנכושא; — ἄνθος χαλκοῦ = איתושבאלכי kétszeres iráshibával אנתושכאלכי; — ἀτάραχος = אטרכא; — αντίχριστος = אנטיכרישטוש; — εὐνοῦχος = אונוכשא; — ἡνίοχος = הניוכא; — ὄχλος = אכלוש; — στοιχεῖα = אשטוכשא; — στόμαχος = אשטומכא; — τάχα = טך; — τετραρχία = טטררכתוא; — τετράρχης = טטררכא; — τέχνη = טוכנא és טכנא, chald. = טכני; — τεχνολογία = טפנולוגיא (פ pro כ!); — τοπάρχης טופרבא (ב pro כ!); — τριχομανές = טריכמוש (egy növény neve); — χόρος = כוריש; — χύλος = כוליש; — χυμός = כומוש; — χαλκός = כלקיטיש; — χειροτονία = כירוטוניא; — χήρα = כירא; — χειμών = כימונא; — χιλιάρχης = כילירכא; — χώρα = כור; — χριστιανός = כרישטינא; — χριστιανισμός = כרישטינותא; — és אתכרשטנן = «Christianus factus est»; — χρυσοπόσιος = כרשופושיוש; — χρυσόλιθος = כרושתלוש (metath.); — φιλόχριστος = פילכרישטוש sat. — Feltünő: γληχών = גליקין.

4. *A nasal γ torokhangzók előtt* a szyrban is nasalis marad, némelykor még נ-vel is jelölve, vagy pedig néha kiesik. *a) marad:* ἀνάγκη = אננקי; — ἀναγκαῖος = אננקיא; — σύγκλητος = שינקליטא; — γογγύλη = גונגלי; — ἄγγελος = אנגלוש; — εὐαγγέλιον = אונגליון; — εὐαγγελίστης = אונגלישטא; és טטרנגליון = «quattuor evangelium» (különben rendesen סברתא használtatik, סבר igéből); — στρογγύλος = אשטרנגלא; — *b) kiesik:* σπόγγος = אשפוגא; — κογχυλίας קוכלה; — λόγχη = לוכיתא.

Ezen rendes helyettesítésen kivül még igen kevés eltérő hangváltozással találkozunk, a mennyiben κ némelykor ג vagy ך; — nevezetesen:

5. κ = ג. ἔκλειψις = אגליפשיש = הגליפשיש de: הקל״ és אקל״ is.

Azon felül: *σχόγιος*=שניכוש, mit metathesisnek lehet nézni; persze akkor is a *κ* nem=ק, hanem כ.

6. *κ*=ך. *κόπρος*=כביא (nyilván כפרא, vagy legalább כברא helyett); — *κύπρος*=כופרא (ha talán sémi eredetű szó is volna, a szyr nyelvbe mégis csak a görögből ment át); *κάλαθος*=כלוטא; — Ide tartozik még a *ξ* kettős hangzó, a mennyiben a *κ* a legtöbb esetben ך által van képviselve. Lásd e fejezet V, 2.

7. A *kettöztetett κ* mindig egyszerű: *κακκάβη*קקבא; — *κοκκυμηλέα* = קוקומילא = קוקומאלא=קוקומילהאא; — *κνίδος κόκκος*= *κνιδόκοκκος* = קוקונידוש (mintegy *κοκκος νιδος)*; — *ἐκκλησία*= קלישיא; — abból szabadon használva: קלישישטיקא= «historia mundi»; — קלישיקטיקא= «chronista, scriptor annalium». —

II. π, β, φ. π és *φ* helyett פ áll, mely a szyrban is úgy, mint az arab nyelvben *φ*-nek hangzik. Vajjon a görög idegen szavaknál különbséget tettek-e a kiejtésben *π* és *φ* között nagyon nehéz eldönteni. *β*-re nézve kivételt nem találtam; a mi pedig a rendhagyóságokat פ-nél, azaz *π* és *φ*-nél illeti, azt bátran iráshibának lehet nézni, mert hangtani alapon nem lehet megmagyarázni, hogy *φ* hogyan helyettesítethetik ב által? vagy hogy *π*=*β*, még pedig a szó elején; — így: *ποιήτης*=באיטא; — *πατήρ*=בטרא; — *πύργος*=בורגא; — *παλαίστρα*=בלשטש s a már említett *κόπρος*= קביא; — mindenütt פ olvasandó a kezdő ב helyett. Tehát határozottan azt mondhatjuk, bogy *π* és *φ*=פ, *β* pedig ב.

1. *π*=פ. *ἀσπίς*=אשפש; — *ἴασπις*=אישפון és אישפידא, plur. אישפידין (tiszta tőből képezve). — Az *ἐπί*-vel összetett szavak: *ἐπίθυμον* = אפיתומון; — *ἐπιθρονίαι*=אפיתרניו; — *ἐπικρᾶσις*.= אפקרשיש stb.; — *σπαθά*=אשפתא; — *σπόγγος*=אשפונא; — *μητρόπολις*=מטרפוליש; — *μητροπολίτης*=מטרופוליטא; — *πάπυρος* פיפורון=פפורון; — *ποίησις*=פאוטותא; — *ποιητική* (fem. ab *ποιητικός*=rhetorica)=פיוטותא; — *ποιητικός*=פאוטיכוש; — *ποιήτης* פאויתא vagy פואיטא és sok más.

2. *φ*=פ. *σφαῖρα*=אשפירא; — *σκύφος*=אשקפא; — *ἐπιτρόφος*=אפיטרופא; — *Ἀφροδίτη*=אפרודיטא; — *Ἀφρική*=אפריקא (talán a latinból?); — בופאלמיון=*βούφθαλμιον*; — *δάφνη*= דאפנא=דאפני; — *διαφορία*=דיאפוריא.

3. *β* = ב. Kivétel nélkül: *βηρύλλος*=ברולא; — *βέλος*= בהלוש; — *βέλα* (de talán *βέλεα?)*=בואלא; — *βύσσος*=בוצא; — *βάτος*=בטוש; — *βῆμα*=בים; — *βαλανεῖον* = בלנא; — *βάλσαμον*

בולישמון; — βώλιος = בומשא; — βάσις = בשש; — βούφθαλμον = בופאלמיון (iráshiba pro בופתלמיון); — βάρβαρος = ברבריא; — βρυωνία (vagy βρύωσις) = בראוניא; — βρῶσις = ברושיוש és sok más.

III. τ, δ, θ. Ezekre nézve a szyrben már sokkal csekélyebb a nyelvérzék, különösen a tenuis és aspirata közti különbséget illetőleg, mint az előbbi mássalhangzókra nézve; feltünő, hogy az aspirata használtatik a tenuis helyett. Ez a legszokottabb rendhagyóság. Ritkábban áll θ helyett ט, egyszer τ helyett ד, és τ helyett ש (valószinüleg iráshiba) — épúgy θ helyett is egyszer áll ד; — δ rendesen képviselve van ד által, s az eseteket, melyekben ר-nak mutatkozik — ámbár nem lehetetlen hangváltozás volna — iráshibának veszem (l. fentebb). —

A példák:

1. τ = ט: ἁγιώτατος = אגוטטוש; — ἀγωνιστής = אגונישטא; — ἀναγνώστης = אגנוגושטיוש (a harmadik szótag úgylátszik, tévedésből kétszer van írva és a másodikkal felcserélve); — ἀδαμάντινος = אדמושיא; — αὐτόματον = אוטובוטון; — αὐτοσχεδίως = אוטוכשהדיוש; — αὐτολεξεί = אוטוליכון («concessio scripta aliqua de re data» αὐτολήκυθον, — Cast, — nekem αὐτολεξεί sokkal valószinűbb alaknak látszik, s az értelmét illetve is az összefüggés kimagyarázható); — εὐχαριστία = אוכרישטיא; — ὀρτυγομήτρα = אורטיוגומיטר; — εὐρόνοτος = אוריוטוש (Michaelis helyesebben: אורנוטוש); — αὐθεντία = אותנטיא = אותנטיקי; — ἄτομος = אטומא; — ἀτάραχος = אטרכא; — ἰτέα = איטה; — ἰατρός = איטרוש; — Ἰταλία = איטליא; — ἀρτεμών = ארטמנון; — ἀθλητής = אתליטא (és אתלישא); — βάτος = בטוש; — διάταγμα = דיטגמא; — τετράρχης = טטררכא; — τετραρχία = טטררכיא; — τετράγωνος = טטראגנוש; — τετραπλόος = טטרפלון; — τάξις = טכשא = טכשיש; — τοπάζιον = טופאזיון; — τέχνη = טוכנא; — τεχνολογία = טכנולוגיא; — τύπος = טופוש; — τραῦμα = טרומא; — τροφή = טרופא; — τριπόλιον = טריפוליון és még sok más!

2. τ = ת: ἁγιώτατος = אגתא (és אגיטטוש): — διάλεκτος = דיליקתא; — ἀγύρτης = אגורתנא; — λυρίστης = לורישתא; — μηλωτή = מילתא; — κιβωτός = קאבותא = קבותא; — μετρητής = מתריא; — νεφρῖτις = נהפריתיש; — ποιητής = פאירתא = באיטא; — στῆθος = שתיתוש (mintegy a másik θ hatása); — στατήρ = אשתירא.

3. θ = ת: αὐθάδης = אותאדיש; — αὐθεντία = אותנטיא; — αἰθήρ = התירא; — ἀρθρῖτις = ארתריטיש; — ἄνθος χαλκοῦ =

אנתושכאלכי (Cast. איתושבאלכי); — ἀλθαία = אלתהא; — ἀμέθυστος = אמותשטוש (talán: אמתושטוש); — ἀνθύπατος = אנתופטוש; — ἀψίνθιον = אפשינתן; — ἄψινθος = אפשינתוש; — ἀθλητής = אתליטא (és אתלישא); — Ἀθῆναι = אתינש; — διαθήκη = דיתיקי; — ἐπίθυμον = אפתמון; — ἐπιθρόνιαι = אפיתרניו; — ὁ θεός = אתאוש; — καθολικός = קתוליקא és ebből: קתלק = catholicum creavit, אתקתלק = catholicus creatus est; — κρίθινον = קריתמון; — κριθή = קריתי; κιθάρα = קיתרא; — μακροθυμία = מקרותמיא; — μέθοδος = מתדוש; — ὀρθόδοξος = ארתדכשא; — παρθένος = פרתינוש; — παραθήκη = פרתיקי; — σπαθά = אשפתא; — στῆθος = שתיתוש (l. az előbbi pontot); — ὑάκινθος = איקנתון; — φθισιακός = פתישקיא. — Ezeken kivül még néhány idevágó eset, melyet itt mind fel nem sorolunk, mivel a többi összeállításoknál úgyis találkozunk vele.

4. ϑ = ט: χάλαθος = כלוטא; — κυνάνθρωπος = קונטרופיש; — πάνθηρ = פנטיר.

5. δ = ד: ἀδάμας = אדמוש = אדאמאש; — Ἀφροδίτη = אפרדיטא; — ἀδαμάντινος = אדמושיא; — ἀνδρίας = אדרינא; — ἵδρως = אדרוטוש; — ὑδρόμελι = אדרומהלי = אדרומילון (ὑδρόμελον); — ἀηδών = אהדון (= »avis, qui nunquam dormit» Castellus Bar Szerusaim szerint); — αὐδή = אודיא; — ὁδηγός = אודיגיקון; — ὁδηγετήρ = אודיגיטיש; — ᾠδεῖον = אודיון; — οἴδημα = אודימא; — ὕδνον = אודנא (a többes számból képezve, tehát tulajdonképen: ὕδνα); — μυδρίασις = אומודרשיש; — στάδιον = אשטדיון; — שבעא אשטדון = »septem stadia«; — δέρμα = דאמא pro דרמא; — δημοσία = דימושיא; — δάφνη = דאפנא = דאפני; — δόγμα = דוגמא; — δουλεία = דולא; — διούσιος = דיואשיש; — διάψαλμα = דיפשלמא; — δηρέω (Csak Cast. ismeri ezen igét. Különben úgy találjuk: δηρίω és δηριάω) = דר; — δῆρις = דרא; — בית דרא = παλαίστρα; — és még sok más példa.

A ritkább rendhagyó helyettesítések, melyekről általában már szólottunk:

6. $\tau = \delta$: τραγήματα = דרגמאטא és $\tau = s$: ἀθλητής = אתלישא, a mely utóbbit iráshibának tekintem.

7. $\vartheta = \delta$. ὑάκινθος = יוקדנא; — és ϑ = א: βούφθαλμον = בופאלמיין, mit már fönt iráshibának magyaráztam pro בופתלמיון.

8. $d = r$ szintén iráshiba: ἡδυοσμός = הרוזמא (metathesisszel); — ἑρμοδάκτυλος = הרמורקטולוש pro הרמודקטולוש; — ἑβδομή-

κοντα=אברימיקיניטא a dór *ἑβδεμήκοντα* után képezve; — *δ*=*ϑ*: *διδησις*=איתוש (?).

Végül még egy ritka, de sémi természetű jelenség az *injectio*: *τ*: *γήβοσκον*=גבאשטכון; *ϑ*: *σάπφειρος*=שתפירוש; — és a *kettöztetett* mássalhangzókat, mely csak *τ*, s ez is csak egy példában: *Ἀττική* (t. i. *γλώσση*)=אטיקי.

IV. A liquidák (λ, ρ, μ, ν). Valamint a sémi nyelvek interdialecticus változatai között, úgy a görög idegen szavaknál is némelykor felcseréltetnek az egyes liquidák. — Különösen *λ*, *ρ*, és *ν*; — persze a *λ* és *ν* közti váltakozást irásbibának is lehetne venni, de a hangváltozás természetes. Továbbá felemlítendő, hogy *μ* egyszer mint ב fordul elő, és hogy mind a liquidák — a *λ*-t kivéve sokszer kiesnek. Feltünő, hogy a legtöbb esetben mint már a nasalis *γ* kiesésénél tapasztaltuk, a kilökött hangzó helye mellett *hosszú* magánhangzó áll, mi arra vezethetne, hogy az ellisio után pótnyujtás lépett a szóba; pl. *ἀρϑρῖτις*=אוטריטיש; — de nem mutatkozván következetesen, határozott szabályt nem vonhatunk. A kettőztetett mássalhangzókról az általános szabályt már említettük.

A példák a rendes helyettesítésre:

1. *λ*=ל: *ἀγλαοφῶτις*=אנלפוטיש; — *ἄκανϑα λευκή*= אפאניאלוקי (két iráshiba pro אקאניתלוקי); — *ἀλϑαία*=אלתהא; — *βαλανεῖον*=בלנא; — *παλαίστρα*=בלשטיש; — *βάλσαμον*= בולישמון; — *βέλος*=בהלוש; — *βέλεα*=בואלא (Castellus: *βέλα*); — *βούφϑαλμον*=בופאלמון (pro בופתלמון); — *γλήχων* (és Cast.-nál *γλήκων*)=גליקון; — *γλαύκιον*=גלאוקיון; — *δουλεία*=דוילא; — *στάβλιον*=אצטבלא; — *ἔκλειψις*=הגליפשיש=אנל״=אקל״; — *ἔλαιον*=אלון; — *εὐαγγέλιον*=אונגליון és *εὐαγγέλια*=אונגליא (Marc. I. 1.; I. Rom. I. 9.); — *εὐαγγελίστης*=אונגלישטא (plur. אונגלישטא) és אונגליא; — *εὐλαβής*=אולבוש; — *εὐλαβεῖα*=אולביא; — *ἧλος* (és *ἥλιος*)=אילוש; — *ϑεολόγος*=תאולוגוש; — *ϑεολογία*= תאולוגיא; — *ϑεόφιλος*=תאופילא; — *Θεσσαλονίκη*=תשלוניקי; — *Θεσσαλονικεύς*=תשלוניקיא; — *ἱστῶμεν καλῶς*=שטומנקאלוש (=«strenue insurgamus!»); — *Ἰταλία*=איטליא és *ἰταλική*= איטליקא; — *κάλαϑος*=כלוטא; — *κυκλαμινος*=קוקלמינוש; — *κοκκυμηλέα*=קוקומילא; — *κοίλωμα*=קולומא; — *κλημματίς*= קלימאטיש; — *κορύδαλος*=קורדלון (*κόρυδος*); — *λογικός*=לוגיקוש: — *λογική*=לוגיקי; — *Λυβία*=לובי és ליבי; — *Λυδία*=דודיא (személynév); — *Λυδία* (állam)=לוד; — *λόγχη*=לוכיתא; — *λυριστής* =לורישתא; — *λιτανία*=ליטניא; — *λίτρα*=ליטרא; — *λιχήν*=

ליכין *(és más λ kezdetű szó)* ; — *μητρόπολις* = מטרופוליש ; — *μητροπολίτης* = מטרופוליטא ; — *μῶλυ* = מולו ; — *μελοπέπων* = מלופונא ; — *μηλωτή* = מילתא ; — *νυκταλοπία* = נוטאלופוש (ו pro ק = נקטלופוש); — *ξύλα* = כשולא ; — *ὀβελός* = אבלו (Originesnek egy jele a bibliában) ; — *ὀβολός* = אבולוש ; — *ὀπωροφυλάκιον* = אופופילאקיון (mintegy *ὑποφυλακιον*-ból képezve) ; — *ὄχλος* = אכלוש ; — *πετροσέλινον* = פאטרושליון ; — *πλάτανος* = פלאטאנוש ; — *πελαργός* = פלרגא ; — *πληροφορία* = פלירפריא és פלירופוריא ; — *σεῦτλον* = שוטילון ; — *σύγκλητος* = שינקליטא ; — *σίαλον* = שיאלון ; — *σχόλιον* = אשכוליון ; — *σελήνη καινή* = שכילינקיא (?) rendesen : *σελήνη* = שיליני ; — *σαλαμάνδρα* = שלמנדרא és שאלאמנדרא ; — *σίλφη* = שילפי: *σκελετός* = שקהלטוש ; — *τετραπλόος* = טטראפלון ; — *τεχνολογία* = טפנולוניא (pro טכנ״) ; — *τριπόλιον* = טריפוליון ; — *φλέγμα* = פלגמא és פלגמאטא a tiszta tőből ; — *φιλόχριστος* = פילכרישטוש ; — *φιλοσοφία* = פילושופותא ; — *φλόμος* = *φλομίς* = פולומוש ; — *χυλός* = כולוש ; — *χαλκός* = כלקיטוש ; — *χιλιάρχης* = כילירכא.

2. *ρ* = ר: *ἀήρ* = אאר ; — *ἀέριος* = אאריא ; — *αἴγειρος* = אגירוש : —*αἱρετικος* = אארטקש (Bar Bahlul olvas : אארטוש és azt mondja : «nom. pr. haeretici». Castellus javítása) ; — továbbá : *αἵρεσις* = הרטיקותא és הרשיש vagy הרשיותא ; — *αἰθήρ* = התירא ; — *ὕπαρχος* = הופרכא ; — *ὑπαρχία* = הופרכיא (Cast. *ἔπαρχος* és *ἐπαρχία*) ; — *αἶρα* = הרא ; — *ἀνδρίας* = אדרינא ; — *ἀντίχριστος* = אנטיכרישטוש ; — *ἄρα* és *ἆρα* = ארא ; — *ἀρτέμων* = ארמונון ; — *Ἄρης* = אריש ; — *ἀρσάκη* = ארשק ; — *ἀρκτοῦρος* = ארקטורוש ; — *ἄρωμα* = הרומא ; — *ἀρωματικός* = הרומישא ; — *ἀτάρακος* = אטרכא ; — *Ἀφροδίτη* = אפרודיטא ; — *ἄωρος* = אאוריא (alapja *ἀώριος*) ; — *βάρβαρος* = ברבריא ; — *βρωμωνία* = בראואניא ; — *βρῶσις* = ברושוש ; — *βυρσεύς* = בורשיא ; — *βρῶμα* = פומא pro פרומא vagy ברומא ; — *δέρμα* = דאמא pro דרמא ; — *δηρέω* (l. f.) = דר ; — *δῆρις* = דרא ; — *δρῶπαξ* = דרפקא = דרופאקא = דוראקינא ; — *δώρημα* = דורימא ; — *δωράκιον* = דורקינא és דורקינא ; — *Ἑρμῆς* = הרמיש ; — *ἑρμοδάκτυλος* = הרמודקטולוש : — *ἐπιθρονίαι* = אפיטרנין ; — *Ἐπίκουρος* = אפיקורוש ; — *ἐπίκρασις* = אפיקרשיש ; — *ζώπυρον* = שפורון ; — *ἧπαρ* = יפא (iráshiba pro יפר, mint : *ἧπαρ ὄνου* = יפארוניון) ; — *θέατρον* = תאוטרון vagy תואטרון ; — *θεωρία* = תאוריא ; — *θεώρημα* = תאורימא ; — *θρῖδαξ* = תרידאכש ; —*θρόνος* = תרונוש ; — *ἱερός* = אאהריש ; — *ἡ ἱερά* = אידרא (gyógyszer) ; — *ἱερατεῖον* = אירטון ; — *ἰατρός* = איטוש és איטרוש ; — *Ἰλλυρία* = הלוריש (*Ἰλλυρίς*) ; — *ἶρις* = יריש (egy növény neve) : —

ἰσχυρος = שישקוריש ; — κύριος = קוריא ; — καταράκτης = קטרקטא (de καταῤῥάκτης is) ; — κυνάνθρωπος = קונטרופיש ; — λυριστής = לורישתא ; — μύρον = מודון pro מורון ; — νεφρῖτις = נהפריתיש és még sok más! Figyelemre méltó, hogy ρ a szó kezdetén aspiratioját elveszti, habár némelykor meg van jelezve (l. fent 3. fejezet, spiritus asper 4., hol az ide tartozó példák is fel vannak sorolva).

3. μ = מ: ἀδάμας = אדמוש és אדאמאש ; — ἀδαμάντινος = אדמושיא ; — ἄτομος = אטומא ; — ἄκμων = אלקמון (ל ?) ; — ἀμέθυστος = אמותשטוש (valószinüleg téves helycsere, l. fentebb, 4. fej. VI. 5.) ; — ἐπίθυμον = אפתמון ; — βῆμα = באמא = באמא = בים ; — βούφθαλμον = בופתלמון (Cast. בופאלמון) ; — γυμνάσιον = גמנשין ; — δέρμα = דרמא ; — δημοσία = דימושיא ; — Ἑρμῆς = הרמיש ; — ἄρωμα = ארומא ; — τραῦμα = טרומא ; — τριχομανές = טריכומוש ; — λιμήν = לימנא és sok más. Nem tünhet fel, hogy μ helyett eredeti ν áll: συμπέρασμα = שונפהרזמא.

4. ν = נ: ὄνα = אונא ; οἶνος = אונוש ; — ὑπομνήματα = אופומנימאטא ; — εὐρόνοτος = אוריוטוש (pro אורנוטוש Michaelis) ; — ἀνάγκη = אנקי ; — ἐν ἀνάγκαις = באאנקאוש ; — ἀναγκαῖος = אנקיא ; — ἀγωνίς = אגונישא ; — ἀνατομή = אנאטומא ; — ἀνατολή = אנטלא ; ἀνθύπατος = אנתופטוש ; — ὀφωνία = אוונא stb.

5. *Hangváltozások. a)* l = n l. a példákat a 2. fejezetben ; — *b)* r = l : ἐσχάρα = אשכיל ; — *c)* m = b és n már fent említettük.

6. *Elisio:* Mint említve volt, λ-nál nem fordúl elő ; — 1. ρ : ἀνδριάς = אודיש ; — ἰατρός = אטוש és אטריש ; — ἀρθρῖτις = אוטריטיש ; — ἐπιθρονίαι = אפיתוניו ; — (πατριάρχης = פאטריאכא minden esetre csak iráshiba pro : פאטרירכא) ; — 2. μ : ἀμφορεύς = אופרא ; — συμφωνία = צפוניא ; — 3. ν (összehasonlítandó az ide tartozó nasalis γ) : δυσεντερία = דושטיריא ; — ἀνδριάς = אודיש ; — ὑποχονδρία = אופוכידריא és אופוכונאריון, hol א pro δ áll ; — φυσιογνωμονία = פשיוגרקי (mintegy φυσιογνωμικός-nak nőnemű alakja szerint képezve) ; — κυνάνθρωπος = קונטופיש.

7. *A kettöztetett hangzók.* 1. λλ egy példában meg van tartva : μᾶλλον = מללון ; — különben λλ = ל : Ἀπόλλων = אפולא ; — Ἕλλας = הלש ; — ἑλληνισμός = הלינוש ; — Ἰλλυρία = הלוריש ; — σκίλλα = שקילא ; — συλλαβή = שולאבי ; — μάκελλον = מקלון ; — σιγίλλιον = שיגליון ; — συλλογισμός = שולוגישמוש ; — καλλιβλέφαρον = קליבלפרין ; — 2. ῤῥ (a spiritus vesztével) : μυῤῥα = מורא ; — ἀῤῥαβών = רהבונא (néma ה) ; azonkivül egy példában megvan mind-

kettő, spiritus nélkül: *παῤῥησία* = פארריסיא; — 3. *νν*: *ὄθοννα* = אתוניא.

Jegyzet. Egy példában egy injectált ל van, melyet nem magyarázhatok meg: *ἄχμων* = אלקמון; kételkedem, hogy valóban görög szó-e. Castellus-Michaelis I. 43 jegyzet nélkül felsorolják.

V. σ és összetételei: ξ, ψ, ζ. — *σ*-nak általában ש felel meg. Az ezen szabály alól való egyes kivételeknek magában a görög kiejtésben találjuk okát. Igy ha ש helyett ז vagy צ áll: figyelemre méltó, hogy mind a példában ז csak *μ* előtt fordul elő, úgy, hogy könnyen képzelhetünk magunknak hangtani törvényt, mely szerint a *σ* kiejtése *m* előtt mindig lágyabb mint külömben; sokkal lágyabb, mint pl. *τ* előtt, hol többször צ által van képviselve. Egy esetet akarok még itten felemlíteni, mert gyanús külsejénél fogva nem tartozhatik a rendszeres összeállításba. Castellus t. i. felhoz egy szót, אודיראש, melyet *οἴδημα*-tól átvettnek tekinti. Ezt, már eltérő ragja és a magyarázhatatlan ר miatt inkább hasonlítanám össze *οἴδησις* szóval, s akkor az eredeti *σ*-nak egy szyr ר felelne meg, mely jelenségre egyéb példával nem találkoztam. Továbbá csak egy példában van *σ* egy שׁ (magyar s, német sch) által helyettesítve: *γένεσις* vagy *γενέσια* = גנשיא, (jelentését l. 6. fej. *IV.* p.) — *ξ* és *ψ* kettős hangzóknak nem felel meg a szyrban egy egyszerű hang, azért valahányszor más phoneticus változás nem járul hozzá, egyszerűen felbontatnak elemeikre, t. i. *k*-s és *p*-s; — az *ξ*-re nézve már említve volt, hogy ily esetben leginkább az aspirata áll a gutturalis tenuis helyett; legtöbbször pedig akkor, ha a *σ* elesett, mi egy gyakori jelenség; a rendes tenuis pedig szokott állani, ha a két alaphang közé magánhangzót szúrtak. *ψ*-nél nem tudok példát, hol a *σ* elesett volna, nagyon gyakori eset azonban, hogy magánhangzó által van elválasztva az eredeti *π* az eredeti *σ*-tól. Végül a görög *ζ*-nak természetszerüleg ז felel meg, mint a legtöbb szóban meg is jelenik, kivételek csak megerősítésben (צ-ká), vagy gyengítésben (ש-né) állanak. A példák a felemlített sorrendben a következők:

1. *σ. a) σ* = ש. *οὐσία* = אושיא (pl. אושיש); — *ἠδύοσμος* = אדואושמון; — *αἴνεσις* = אינוש = אינושוש = אינהשיש; — *εἰσαγωγή* = אישגוגי; — *ἴασπις* = אישפיש; — *ἄσωτος* = אשוט = אשוטא = אשוטיא; — *ἀσωτία* = אשוטותא; — *ἀσπίς* = אשפא, — *ἴασπις* = אישפון; — *Ἔφεσος* = אפשוש; — *Ἐφέσιος* = אפשיא; — *βάλσαμος* =

בולישמון ; — βάσις = בשש ; — βυρσεύς = בורשיא ; — βρῶσις = ברושיוש ; — γυμνάσιον = גמנשין ; — δημοσία = דימושיא ; — διούσιος = דיואשיש ; — δυσεντερία = דושנטריא ; — αἵρεσις = הרשיש ; — τύλωσις = טולושיש ; — Χρισοπόσιος = כרשופישיוש ; — Χρυσόλιθος = כרושתלוש (helycserével). A más mássalhangzókkal összefűzött *σ (σκ, σπ, σχ, σφ* stb.) l. a 3. fejezetben. Metathesisszel megtartva: *αὐτοσχεδίως* = אוטופשהדיוש (פ pro כ) ; — *b) σ* = ז. *ἡδύοσμος* = הרוומא = הרזמא és הרואמא ; — *κόσμος* = קוזמא ; — *συμπέρασμα* = שונפארזמא ; — *c) σ* = צ. *στῦλος* = אצטונא és אשטונא ; — *στάβλιον* = אצטבלא ; — *συμφωνία* = צפוניא ; *d) σ kiesik: Σάγαρις* = אגריש (nomen propr.). Nagyon is elszigetelve áll a többi példa között. — *e) (kettős) σσ*: 1. = ש: *ἀσσάριον* = אשר ; — *κολοσσός* = קולשוש ; — *κολοσσιαῖος* = קולשיא ; — *Θεσσαλονίκη* = תשלוניקי ; — *Θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא ; — *νάρκισσος* = נרקוש ; נארקיש = נארקישוש ; — 2. = שש : *ναρκίσσινος* = נארקיששונן ; — 3. צ : *βύσσος* = בוצא ; — *μύσσω* = מק.

2. *ξ. a)* = כש (összehasonlítandók evvel a fent א prosthetikon alatt megbeszélt alakok): *ἐξηγητής* = אכשגיטא ; — *λέξις* = לכשיש ; — *λεξικός* = לכשיקון ; — *θρίδαξ* = תרידאכש ; — *ὀρθόδοξος* = ארתדכשא ; — *πρᾶξις* = פרכשיש ; — *ξιφία* = כשישון (?) ; — *ξύλα* = כשולא ; — *ξένιος* = כשניוש ; — *φοίνιξ* = פניכש ; — (de פניקוש es פניקיא) ; — 2. *κ* és *σ* magánhangzó által *elválasztva*: *νάρθηξ* = נארתיקוש ; — *σάρξ* = שרכוש és שרקוש ; — 3. *ξ* = כ *(σ* elesik): *δρῶπαξ* = דרופאכא ; — *πίναξ* = פנכא ; — *στύραξ* = אשטורכא ; — (ide tartoznak részben a tiszta tőből képezett névszók; l. a következő fejezetet, mássalhangzós tövek).

3. *ψ* (l. א presthetikon). 1. *ψ* = פש: *διάψαλμα* = דיפשלמון ; — *ἀψίνθιον* = אפשינתן ; — *ἄψινθος* = אפשינתוש ; — *δίψακος* = דפשאקוש ; — *σύνοψις* = שונפשישא ; — *θαψία* = תאפשיא ; — *ἔκλειψις* = אקליפשיש = אגליפשיש ; — 2. Magánhangzó által *elválasztva*: *γύψος* = גובאשוש ; — *αἰγίλωψ* = אגלופוש = איגלופוש = היגלופוש ; — 3. Egészen rendhagyó *ὀψωνία* = אוזנא, mely egészen magában áll.

4. *ζ*. 1. *ζ* = ז: *ζύγον* = זונא (talán sémi eredetű זוג gyökből) ; — *ζωμός* = וחמוש ; — *Ζεύς* = זוש = דיוש ; — *ζήτημα* = זאטמא ; — *ζιζάνια* = זיזנא ; — *ζωῆς καλῆς* = זושיקליש ; — *ὄρυζον* = אורוזא (alapja *ὄρυζα*) ; — *ὁρίζων* = אוריזון ; — *ζύγωμα* = אזוגומא ; — 2. *ζ* = צ: *ἀείζωον* = אאצון ; de איזון és איזומון is. ; — 3. *ζ* = ש: *ζώπυρον* = שפירון.

IV. mássalhangzó-csoportok. Csak a szó kezdetén lehet tulaj-

donképen csoportról szó, minthogy a szó közepén a mássalhangzók az egyes szótagok között feloszlanak. Azért csakis a szó elején előforduló csoportokra vessünk egy pillantást, mely alkalommal a 3. fejezetben tárgyalt prosthesisre utalunk, mivel ott a csoportok nagy része már tárgyalva van. Az idézett helyet kiegészítendő csak még a hátralevő *prosthesis nélkül* átvett csoportokat sorolom fel: *θρ: θρῖδαξ* = תרידאכש; — *θρόνος* = תרונוש; — *θρασκίας* = תראשקיאש; — *χρ: χρίθμων* = קריתמון; — *χριθή* = קריתי; — *χρίσις* = קרישיש; — *πρ: πρότασις* = פרוטשיש; — *πρᾶξις* = פרכשיש; — *πρόλογος* = פרולוגא; — *προοίμιον* = פרומיון; — *πρῖνος* = פרינוש; — *προσφώνησι:* = פרושפוניוש; — *φρ: Φρυγία* = פרוגיא; — *φρεμηνοραῖος* = פרמנדא (nyilván פרמנרא), Michaelis szerint: = «fra-minor = frater minor», tehát: Minorita; ám hogy függ avval össze aurifex és faber argentinus? — *πν: πνεῦμα* = csak egybe vonva más szóval *ἅγιον πνεῦμα* = אגיופומא pro אגיופנומא; — *πτ: πτωχός* = פטוכוש; — *πτῶσις* = פטושיש; — *φθ: φθισιακός* = פתישקיא.

III. FEJEZET.

Tőképzés és ragok.

6.

Tőképzés.

A legérdekesebb jelenségek, melyeket a görög idegen szavakon észlelhetünk, mindenesetre a tőképzésnél várhatók, mivel a dolog természetében fekszik, hogy bármily idegen nyelv épen a szavak tőhangzóján és ragján érzi leginkább az idegenszerűt. Itt tehát a két nyelv közti különbség legfeltünőbben fog napfényre lépni: tő és rag sokkal kevésbé szilárd jellemmel birnak, mint az egyes hangzók a szó elején vagy közepén, azért itt sokkal nagyobb eltérésekkel találkozunk, mint az eddig tárgyalt eseteknél. Tőképzés alatt e helyt csak amaz eljárást értjük, ha görög szóból szyr raggal új szó képeztetik; ily esetben az alapszónak ragja nem igen jő tekintetbe; csak az igehatározók látszanak az eredeti nominativusból képeztetni: *κύκλος* = קיקלוש, ebből: קיקלושאית = «circulariter», ha pedig az eredeti görög szónak ragja, vagy legalább annak nyoma maradt fel, akkor a tő a legritkább esetekben változott. Ezen *szabad továbbképzés* igen gyakran, s a mellett igen nagy sza-

bályossággal mutatkozik, s nem csak a *névszóra*, hanem még az *igére* is kiterjed.

A Továbbképzés névszerint következő esetekben fordúl elő:

I. *Főnév főnévből és melléknévből* ותא, יתא és תנא raggal: jelentésre nézve a két első rag csak abstractumot képez igen kevés kivétellel. Feltünő és jellemző a szyr nyelv ebbeni szilárdságára nézve, hogy mint a következő összeállításból kitetszik, a felemlített ragokkal sok szó képeztetett, melyet a szyr nyelv mint kész egészet is átvehetett volna. Igy *φιλοσοφία*=פילושופותא és sok más. A példák ezek:

1. ותא *raggal:* הינמונותא=praefectura, ab: הינמונא=*ἡγεμών*; — הרטיקוטא=*αἵρεσις*, ab: הרטיקא=*αἱρετικός*; de van: הרשיש és הרשיוטותא is; — טטררכותא=*τετραρχία* ab: טטררכא=*τετράρχης*; — פואיטותא=*ποίησις*; ab: פואיטא=*ποιήτης*; — נמושיותא=legalitas; ab: נמושא=*νόμος*; — (épúgy לאנמושיותא=*ἀνομία)*; — אכשניותא=peregrinatio; ab: אכשניא=*ξένος*; — אשוטותא=*ἀσωτία*; ab: אשוט=*ἄσωτος* (אשוטא=אשוטיא); — אשטדיותא=sulcus; ab: אשטדיון = *στάδιον*; — אשטוכשא — jelentése: *στοιχεῖα*=elemek; mintegy abstractum a *στοῖχος* főnévből; — אשטרטינותא= principatus, praefectura, ab: *στρατηγός*=אשטרטינא; — ברבריותא értelmileg megfelel: *βαρβαρισμός* és *βαρβαρότης*-nek ab: ברבריא =*βαρβαρὸς*; — דרדותא=bellum, lucta; ab: דררא=bellator, ez megint ab: דרא=*δῆρις* (ביתדרא=*παλαίστρα)* és ez ismét ab: דר =*δηρίω*. — כרישטינותא=*χριστιανισμός* ab: כרישטינא=*χριστιανός*; — מימשותא=adulterium (erkölcstelen jelenet) ab: מימשא=*μῖμος* ugyanebből: מימששא=adulter; — פילושופותא=*φιλοσοφία* ab: פילושופא=*φιλόσοφος*; — רהטרותא = rhetorica ab: רהטרא és ריטור=*ῥήτωρ*; — רהומיותא=ius civitatis Romanae. Act. Apost. XVII. 28: אנא בכשפא שניאא קניתה לרהומיותא=*ἐγὼ πολλοῦ κεφαλαίου τὴν πολιτείαν ταύτην ἐκτησάμην*.

2. יתא *raggal:* פלטוניקיתא =secta Platonica, egy nem használt *πλατωνικός*-nak megfelelő melléknévből képezve, mely *Πλάτων*-ra vezetendő vissza.

3. תנא *raggal,* mely nemcsak főnevet, hanem melléknevet is képez, de mindkét esetben igen ritkán fordúl elő, és pedig: אשכמתנא = figurans, sculptor; és: אשכימתניא = figuralis, ab: אשכימא=*σχῆμα*; — מומתנא=maculatus, ab: מומשא és מום= *μῶμος*. — Ezeken kivül még egy példát kell felemlítenem, melyben

a képzés igen *kétes*, a mennyiben sem szyr képzőt, sem ragot, hanem inkább görögös ragot mutat fel, t. i.: פרניתוש, nyilván *φρήν*-ből képezve, de micsoda képzővel? Castellus minden megjegyzés nélkül hozzáteszi, hogy = phrenesis — a mi nem épen lehetetlen.

II. Melléknév főnévből יא vagy egyszerűen א raggal. Itt egyes eseteknél kétség lehetne, vajjon nincs-e dolgunk eredeti görög melléknévvel, így pl. שורייא alakot lehetne épen *Σύριος* mellé állítani; de döntő ily esetben a kettős יי, melyet nem lehet másképen magyarázni, mint hogy a tőhangzójától megfosztott *Συρία* szóval van dolgunk, tehát = *Συρι* = שורי, melyhez járult az יא melléknévi képző. — A példák tehát: הולייא = anyagi, ab: הולא = *ὕλη*; — אדאמושיא = vasból való [*ἀδαμάντινος*] ab: אדמוש és אדאמאש = *ἀδάμας*; — הרמישא értelmileg = *ἀρομαστικός* ab: *ἄρωμα* = הרומא; — שורייא (*Συριακός*) ab: שריא = *Συρία*; — פישישא = naturalis ab פישיש = *φύσις*; — רהומיא = *Ῥωμαῖος* ab *Ῥώμη*; — Igen érdekes eset még főnévi jelentéssel: אונגליא = értelmileg *εὐαγγελίστης* (mely rendesen: אונגלישטא) ab: אונגליון = *εὐαγγέλιον*.

III. Igehatározó főnévből. Mint már említve volt, az eredeti szónak nominativusából képezve. Ugyanis: אתליטאית = athletice; ab: אתליטא (és אתלישא, a mi hiba is lehetne) = *ἀθλητής*; — שוריאית = syriace ab שוריא = *Συρία*; — רהומואית = romane, latine ab: רמי és רהומי = *Ῥώμη*; — קיקלושאית = circulariter, ab: קיקל és קיקלוש (Cast. sajtóhibával קיקלום) = *κύκλος*. [1])

A szabad továbbképzésnek egy neme — mely azonban csak alaki tekintetben jöhet szóba — az is, hogy a görög szavak eredeti ragukkal teljesen meg vannak tartva, de még azonkivül szyr raggal láttatnak el. Igy *σύνοψις* = שונפשישא, *ἔβενος* = אבנושא etc. A példákat az illető ragoknál soroljuk fel.

A szyr nyelvnek önálló hatása a görög szókra még máskülönben is igen feltünően mutatkozik. T. i. a *szabad használatban*. Rendszer és szabály nélkül képez új szót új értelemmel egy a görögből kölcsönzött szóból. *πατήρ*-nek egy szyr alakja = בטרא; ebből mintegy tőszóból képeztetik בטר, melynek jelentése = radix és origo. Castellus még hozzásorolja a ביטר szót = veterinarius, mely azonban sémi gyökre vezetendő vissza (arabban: ביטר plur. ביאטרת, miből Freytag szerint a spanyol Albeitar). —

[1]) Az *igéket* illetőleg lásd alább 8. alatt (függelék).

קלישׂשטיקא megfelel a görög *ἐκκλησιαστικός* melléknévnek, de jelentése = historia mundi, és ebből egy másik (valószinüleg hibásan megcsonkított) alak: קלישׂיקטיקא = Chronista, scriptor annalium. — גנשׂיא, az egyedüli példa, melyben görög *σ*-nak szyr שׂ felel meg, *γενέσια*, vagy *γένεσις*-ből van véve. Cast I. 162: «= *muliebris*, videtur convenire cum gr. *γενέσια* seu *γένεσις*, quasi nervus generans». — *μητρόπολις*-ből egy szabadon képezett melléknév מיטרון, melynek keletkezése és alakja nagyon homályos. Ezeken kivül igen gyakran találkozunk görög melléknevekkel, melyek főnév gyanánt használtatnak és pedig úgy látszik, tekintettel a nemre, *νάρκισσος* = נרקוש és נארקישׂש: egy ebből képezett melléknév: נארקישׂשינון, mely körülbelűl *ναρκίσσινος*-nak felel meg, de jelentése: «oleum narcissi»; נארקישׂשינון nyilván a görög semleges alak, mely jelentéséhez illik. — *ῥητορικός*-nak nőnemü alakja = רהטריקי = rhetorica (mint művészet); — *αὐθεντία* = rendesen: אותנטיא; de főnév gyanánt használtatik még אותנטיקי, a mi csak *αὐθεντικός*-nak nőnemü alakja; hímnemét tajáljuk egy másik szóban: אותניטוק, mely a ragban methatesist mutat, de értelmileg szintén megfelel *αὐθεντία*-nak. —

A szabad továbbképzésnek és használatnak néhány példájával találkozunk még, melyeket az eddig felsorolt szabályokkal nem magyarázhatunk meg s egyszerüen csak *rendhaggó ragbövitésnek* tekinthetünk. Azért külön itten soroljuk fel: *εὐλαβεῖα* = אולביא = אולבוטטיוש; — *ἀείζωον* = איזון és איזומון; — *γογγύλη* = גונגלי = גונגלושכ — ? *γλαύκιον* = גלאוקיון és גלוקורותא; — *μόδιος* (eredetileg a latin *modius)* = מודיש = מדיא és מדותא; — *πλατεῖα* (*ὁδός*) = פלטין és פלטותא; — *πάχύς* = פאכי és פאכרוש (?); — *μουσική* = מושיקי és מושיקרותא.

Természetére nézve ellönkező ezen utóbbi rendhagyósággal egy másik, t. i. *a rag és képző kiesése.* Indok után természetesen hiába kérdezünk. *ἀσσάριον* = אשר; — *αἴνεσις* = אנוש (= אינושוש és egészen rendes: אינהשׂש); — *βαλανεῖον* = בלנא (*ον* kiesett és *ει* = i); *ἑλληνισμός* = אלינוש; — *κύκλος* = קיקל (és קיקלוש); — *κενός* = קן; — *κορίανον* = *κορίαννον* = קוריון (görög eredete kérdéses); — *Λυβία* = ליבי = לובי; — *μῶμος* = מומא és מום; — *μετρητής* = מתריא; — *θαμνίσκος* = תאמנוש; — *Σεβάστεια* = שהבאטי (valószinüleg א pro ש), persze *Σεβαστή* is használtatott; — *σκίλλα* = אשקיל; — *στατήρ* = אשתיר = אשתירא; — *συμπέρασμα* = שומברש (ב helyett פ is ol-

vasható) és שונפדרזמא; — ὑπόφασις = אופופא; — ψοροφθαλμία = פשורופאתא; — Μηδία = מדי és מדי (utóbbi esetben csak tévedésből maradhatott el az א); — Λυδία (ország neve) = לוד; ellenben a személynév = לודיא; — χώρα = כור és a fent (2. fej. VI. 3.) említett פשיונומיקי.

7.

A ragok.

A mint a tőképzésnél már említettük, azon szavaknál, a melyekben a rag egészen vagy csak részben is megvan tartva, a tő és annak jelleme nem szokott tekintetbe jönni. Ezen körülmény következménye az, hogy a szyrban *különbséget nem találunk magánhangzós és mássalhangzós tövek között, ha azoknak nominativusa egyenlő.* Igy *α*-ra végződő nominativusok az *α*-tövek és mássalhangzós töveknél: σφαῖρα = אשפירא; — ὄρυζα (és ὄρυζον) = אורוזא; — δημοσία = דימושיא stb., épen úgy: πνεῦμα = פיומא (pro פנומא); — σχῆμα = אשכימא; — βῆμα = באימא; — vagy a semlegesnek többese: ὕδνα = אודנא; — εὐαγγέλια = אונגליא; — ὑπομνήματα = אופומנימאטא; — σύνετα καὶ ἀσύνετα = שונטאואשונטא etc. Szintén teljesen egyenlők az *ις*-végződő mássalhangzós és magánhangzós tők, mássalhangzós tők (τ és ν) *ων*-raggal és így tovább. Ezen általános tapasztalat alól kivételt csak néhány szó képez, mely nem az eredeti ragot, hanem a görög szónak tőjét mutatja fel, a mire példát már az *ξ* tárgyalásnál láttunk. Ilyenek: δρῶπαξ דרופאקא; — πίναξ = פינכא és פנקא, mit Cast. πιναχίς nőnemű szóval hasonlítja össze; inkább megfelel ezen *d*-tőnek פינקותא; — ποιότης = פיוטיטא; — λαμπάς = למפאדא és למפדא; — στέας = שטיטא; — κάθισμα = קטישמת (? Castellus ezen előttem ismeretlen szóról azt mondja: «est quaedam psalmorum distictio»); — φλέγμα = פלגמא = פלגמאטא; — σπυρίς = אשפרידא; — ὑπόχυμα = אופוכמאטון; — ὑπόμνημα = אופומנימאטא; — ορτυγομήτρα = אורטינומיטר (μητηρ); — hasonlólag az eredetibb Ἴλλυρις pro Ἰλλυρία = הלוריש. — A különféle tők alakjainak hasonlóságánál fogva nem szükséges, a rendszeres csoportosításban mássalhangzós és magánhangzós tők között különbséget tenni, hanem egyszerüen a ragok szerint osztjuk fel az anyagot.

I. α és *ια*-rag. A magánhangzós tőknél kivétel nélkül *zeqqφq* (זקפא) helyettesíti a hosszú *α*-t; kiejtése épen úgy mint a héber

קמץ-é majd tiszta *ā*, majd pedig *ō* (»*ā* in sermone orientalium *elegantiori*, *ō* in sermone occidentalium» Hoffmann-Merx, I. 33.). Etymologice kétség nélkül *ā*, s ennek meg is felel a sémi nyelvek interdialecticus változásaiban. Az *a* tövek azonban, melyekben az ugynevezett *a* purum-mal találkozunk, különösen *a* egy megelőző *ι*-val, a rövidebb, de tisztább a-t látszanak fel mutatni a szyrban, ámbár határozottan — sokszor említett okoknál fogva — nem állíthatjuk. Különben eltérésekkel alig találkozunk. Mindkét esetben (*α* és *ια*) a rag némelykor egészen elesik (l. f. b.) és egyszer *ια*-nál az *ι* t. i. *ζιζανία* = זיזנא, melynek görögsége igen gyanús előttem; továbbá: *'Ιωνία* = יונא és יון; — *ὀψωνία* = אוזונא: — *νεομηνία* = נהאומינאא (és נמניא); — Kétes *ἡ φορά* = איבריא, mi inkább *εὐφορία*-nak látszik megfelelni. Ezenkivül még kisebb rendhagyóságok mint a homályos *Σκυθία* = שקוטאניה stb. Az érdekesebb példák ezek:

1. *α*: *ἄγχουσα* = איכושא (l. I. fej. 2.); — *ἀλθαία* = אלתהא (*αι* = ה); — *αἶρα* = הרא; — *βέλεα* = בואלא (Cast. hibásan *βέλα*); — *ἔχιδνα* = אכדנא; — *ἔνεδρα* = הנדרא; — *κιθάρα* = קיתרא; — *ἡ ἱερά* = אידרא (metath.); — *λίτρα* = ליטרא; — *λιπαρά* = ליפרא; — *μυῤῥα* = מורא; — *ξύλα* = כשולא; — *ὄρυζα* = אורוזא; — (*ὄρυζον* = ורוזנא, új testamentomban); — *ποδάγρα* = פודגורא; — *σπεῖρα* = אשפירא. — Egy példában *α* = ה: *ἰτέα* = איטה, de ezen ה az *ε*-nak helyettesítője is lehet, s akkor az *α*-t kiesettnek kell tekintenünk.

2. *ια*: alakilag evvel szorosan összeesik *εια* végzet, miért is ide veszszük az illető szókat; *αὐθεντία* = אותנטיא; — *βρυωνία* = בראוניא; — *δημοσία* = דאמושיא; — *δουλεία* = דוילא metath. pro דוליא; — *διαφορία* = דיאפוריא; — *γραφία* = הגרפיא (valószinüleg meg van tartva *ἡ* névelő, nem pedig *γεωγραφία*, mint Bar Bahlul hiszi); — *γωνία* = גוניא; — *δυσεντερία* = דושנטריא = דושטריא; — *ἐγκαινία* = איקניא (l. I. fej. 2.); — *ἐκκλησία* = קלישיא; — *εὐλαβεῖα* = אוילבויא; — *θαψία* = תאפשיא; — *θεολογία* = תאולוגיא; — *θεωρία* = תאוריא; — *Ἰταλία* = איטליא; — *καρτερία* = קרטריא; — *λιτανία* = ליטניא; — *λιμουργία* = לימורגיא; — *Μακεδονία* = מקדוניא; — *μετάνοια* = מטוניא; — *μακροθυμία* = מקרותמיא (helycsere pro מקרתומיא); — *νεομηνία* = נומניא; — *νηστεία* = נישטיא; — *οὐσία* = אושיא és דושיש; — *παιωνία* = פאוניא; — *πληροφορία* = פלירפריא és פלירופוריא; — *παῤῥησία* = פאררישיא; — *σοφία* = שפיא (ellenben *φιλοσοφία* = פילושפותא!); — *Συρία* = שוריא; — *σχεδία* = שכידיא; — *στρατία* = אשטרטיא; — *τεχνολογία* = טפנוליגיא pro

טכנ"; — *ὑπαρχία*=הופרכיא; — *ὑποχονδρία* = אופוכידדריא (talán pro: אוכוכנדריא); — *φαντασία*=פנטשיא; — *Φρυγία*=פרוגיא; — *χειροτονία*=כירוטוניא. — A mennyiben a szövegekből, s Castellus sokat forgatott szótárából következtethetünk, úgy látszik, hogy az י ezen példák közül sok esetben elvesztette magánhangzói jellemét, s határozott *j*-nek lett kiejtve (v. ö. II. fej. IV.).

Az említett kivételek mellett még egy feltünő alak fordúl elö, t. i. ש-szel. *παραλία*=פרהליש, mit talán *paralias*-nak olvashatunk; de egészen eltérő: *χολοκασία*=קלקשוש és *νυκταλοπία*= נקטאלופיש. Nem igen segítünk, ha az első szónak alapjául *χολοκασίον*-szót tekintjük. Michaelis ok nélkül gyanítja, hogy ítt nincsen nominativusszal, hanem valami más esettel dolgunk (l. alább), milyenekkel még többször fogunk találkozni.

II. ας-rag. Csak kevés ily végzetü szó van, mely vagy tisztán megtartotta א-al, *ἀρχάς*=ארכאש: *θρασκίας*=חראשקיאש; — vagy א nélkül: *ἀνδριάς* = אודיש; rendhagyó: קוכלה=*κοχχυλίας*, mit sajtó vagy iráshibának lehet venni, ה pro ש, s akkor megfelel az előbbi szónak; végül szintén *ἀνδριάς*-nak egy másik alakja: אדרינא, mit nem tudok megmagyarázni.

III. η-rag. A magánhangzók tárgyalásából (II. fej. 4. III.) tudjuk, hogy *η* a szyrban leginkább mint י, azaz hosszú *i* jelenik meg. Már ebből következtethetjük, hogy a ragban is a példák nagy részében י-dal fogunk találkozni s ez valóban úgy van. Ezenkivül *η*-még mint זקפא, igen ritkán mint פתחא jelenik meg א-val, a hol persze nem mutathatjuk ki, hogy hol ejtendő *ā* vagy *a*, vagy mint Michaelis némelykor akarja, *i* vagy *ĕ*. Ezen י és זקפא együtt két példában fordul elő, hol a rag aztán természetesen *jō*, illetőleg *jā*-nak hangzik. A példák ezek:

1. *η-rag*=*ī*: *δάφνη*=דאפני és דאפנא; — *γονή*=גוני; — *ἀνεμώνη*=אנהמוני; — *διαθήκη*=דיתיקי; — *τίμη*=טימי (és טימא); — *εἰσαγωγή* = אישגוגי; — *ἀνάγκη*=אננקי; — *ἐπιταγή*=אפיטגי; — *Ἀφροδίτη*=אפרודיטא; — *γογγύλη*=גונגלי; — *γῆ*=גי és גה; — *λογική*=לוגיקי; — *μουσική* = מושיקי; — *συλλαβή*=שולאבי és שולאבא; — *σιγή*=שיגי; — *σελήνη*=שיליני; — *σίλφη*=שילפי; — *πεντηκοστή* = פנטיקושטי; — *Φοινίκη* = פוניקי; — *παραθήκη* = פרתיקי; — *κριθή*=קריתי; — *Θεσσαλονίκη*=תשלוניקי.

2. *η*=זקפא és פתחא, א-val: *ὕλη*=הולא (és הולא); — *τέχνη* =טוכנא; — *τροφή*=טרופא; — *ἀνατομή*=אנאטומא; — *ἀνατολή*=

אנטלא ; — ἐπιταγή = אפיטגא ; — δάφνη = דאפנא (és דאפני) ; — μηλώτη = מילתא ; — νομή = נומא ; — συστατική = שושטאטיקא (és שושטאטיקון) ; — στολή = אשטולא ; — σταχτή = אשטקטא ; — σχολή = אשכולא ; — κακκάβη = קקבא.

3. η = i + זקפא : ἡγεμονική = אגאמוניקיא ; — és Ἀττική (t. i. γλῶσσα) = אטיקיא. — Rendhagyó képzések: λόγχη = לוכיטא és μηχανή = מאכנוש, mely utóbbi szintén csak casus lehet.

IV. ης-rag. Itt is *i* áll az η-helyett, vagy זקפא, mint az előbbi ragnál, csakhogy זקפא mellett a ς elesik, míg *i* mellett megvan tartva. Csak két példát ismerek *i*-vel ς nélkül: βουλευτής = בולוטי (és בולוטא) és ποιητής = באוטי. — Azonkivül rendhagyólag ης-nek megfelelendő וש rag áll. A különben szokott eljárásnál csak egy kivétel van, φωριώδης = אבשרידין (nyilván φωρεώδης után képezve), melynek alapja kétségtelen az accusativus. — A példák:

1. ης = יש : εὐεργής = אונריש (metathesis): — αὐθάδης = אותאדיש ; — Ἄρης = אריש ; — Ἑρμῆς = הרמיש ; — πατριάρχης = פטרירכא és פאטריאכיש (talán a második א pro ר ; l. íráshibák I. fej. 2.) ; — πανδέκτης = פנדקטיש ; — σκεπαστής = שקהפאשטיש ; — στρατηλάτης = אשטרטילטיש.

2. ης rag = א (+ זקפא) : ἐξηγητής = אכשיגיטא ; — τετράρχης = טטררכא ; — τοπάρχης = פוטרכא ; — στρατιώτης = אשטרטיוטא ; — χιλιάρχης = כילירכא ; — μητροπολίτης = מטרופוליטא ; — ποδήρης = פודרא ; — εὐαγγελιστής = אונגלישטא ; — καταράκτης (= ῤῥ) = קטרקטא ; — σοφιστής = שופישטא ; — ποιότης = פיוטיטא ; — κυβερνήτης = קוברניטא ; — κομήτης = קמונטא (נ ?). — Két példában זקפא egy י-dal áll: ἀγύρτης = Castellusnál אגורתנא, de valószinűleg נ pro י áll, tehát: אגורתיא és λῃστής = לשטיא.

3. ης rag = וש : συνεχής = שונכוש ; — πετασίτης = פהטשיטוש ; — végre még וש és י : εὐσεβής = אושביוש. — Fentebbi nézetünk, mely szerint a tök között a szyrban semmiféle különbség nincsen, még azon tapasztalat által erősbül, hogy — mint ezen összeállítás mutatja — az ης- és της-végzetü főnevek sincsenek megkülönböztetve egymástól.

V. ις-rag. A rag vagy tisztán mint יש, vagy rendhagyólag bővítve mint יוש jelenik meg, eltekintve minden tőbeli különbségtől. A kivételek, hová a tiszta tőt mutató szók, mint pl. σπυρίς = אשפרידא is tartoznak, csak: αἴνεσις = אינוש, egy szótag elvesztésével (azonban אינהשיש is), és δῆρις = דרא, miért is Castellus egy

sohasem használt *δηρη* szót vesz fel alapul; hasonló = *τάξις* = טכשא és טוכשא (de טכשיש is); — továbbá *ἴασπις* = אישפיש mellett אישפון; — s végül az, az előbbi fejezetben a szabad továbbképzéshez sorolt eljárás, mely szerint a tisztán megtartott görög raghoz még a szyr rag א + זקפא — járúl; t. i. *ἀνωνις* = אניגישא; — *σύνοψις* = שונפשישא; — s egy igen különös alak: קריתי, melyet csak *κρίσις* mellé lehet állitani. Példák a szabályos helyettesítésre:

1. *ις* = יש *(= is)*. Az *i* nincsen mindig megjelezve (v. ö. a maganhangzók fejezetében az illető helyen mondottakat): *ἀγλαοφῶτις* אגלופוטיש; — *Ἄρτεμις* = ארטמיש; — *αρθρῖτις* = אותריטיש; — *ἀσπίς* = אשפש; — *βάσις* = בשש; — *γῆ ἀμπελῖτις* = נהמפליטיש; — *ἐπίκρασις* = אפקרשיש; — *ἔκλειψις* = אגליפשיש = אקליפשיש; — *ἶβις* = יביש; — *ἶρις* = יריש; — *κατάστασις* = קאטשטאשיש; — *κληματίς* = קלימאטיש; — *λέξις* = לכשיש; — *μητρόπολις* = מטרופוליש; — *νήησις* = נהאפיש (valószinüleg פ pro ש); — *μυδρίασις* = מודורישיש = אומדרישיש; — *πλευρῖτις* = פליוריטיש; — *πτῶσις* = פטושיש; — *πρότασις* = פרוטשיש; — *πρᾶξις* = פרפשיש; — *στάσις* = אשטשיש = שטשיש; — *τάξις* = טכשיש (és טכשא = טוכשא); — *τύλωσις* = טולושיש; — *φύσις* = פישיש.

2. *ις* = יוש, a mit tulajdonképen aránylagos ritkaságánál fogva inkább a kivételek közé lehet sorolni: *ἄγρωστις* = אגרושטיוש; — (és אגרושטיש); — *βρῶσις* = ברושיוש; — *ὄρνις* = אורניוש; — *προσφώνησις* = פרושפוניוש (egy szótag kiestével).

VI. ες-rag csak egyszer fordúl elő egyes számban: *τριχομανές* = טריכמוש; — és egyszer a többes számban: *πλάκες λίθιναι* = פלקישלתינא.

VII. ος és *ως rag.* A legnagyobb számmal mind a ragok között *ος* van képviselve, s dacára a példák nagy mennyiségének mégis csak csekély eltéréseket tapasztalhatunk. A legszokottabb helyettesítés persze az egyszerü átvétel, hol az *o* hosszu lesz, s ו-val adatik vissza, a teljes rag tehát akkor וש és ugyanazon rag felel meg teljesen görög *ως* végzetnek, miért is az utóbbit ezen pont alá vettük, s a megfelelő példákat az első csoportban az *ος* = וש-végzetü szók mellett idézzük. — Ezután számra nézve következik a א + זקפא rag, hol *ς* elesett. A ritkább esetekhez tartozik az előbbi ragnál is felemlített továbbképzés: *ἔβενος* = אבנושא; — *ἀγρος* = אגורשא (metath. pro אגרושא): — *νόμος* = נמושא; — és a tőbeli *o* kilökésével: בומשא = *βῶμος*; — *εὐνοῦχος* = אונוכשא; — *μάγειρος* =

מינרשא; — μῖμος=מומשא és νόμος=נומשא. — Ezen elisio זקפא nélkül is előfordúl, de csak ιος végzetű szóknál: διούσιος=דיושיש; — és μόνιος=מונשיש; — végre egészen rendhagyó: κυνάνθρωπος =קונטרופיש; — πρῖνος=פריניש; — és κορυδαλός=קורדלון, mi nyilván accusativus, épúgy: πάπυρος=פפורון és פיפורן; — νήπιος =ניפנון (iráshiba pro ניפיון); — a Castellusnál ξενοδόχος-nak vett אכשנדכין egyszerüen ξενοδοχεῖον-nak felel meg; ὀξύσχοινος = אוקישקון; — ὑάκινθος=איקנתון és הויאקינתוש; — ἱπποτρόφος= אופטריקן (pro אופטריפן); — λεξικός=לכהשיקון. — Kevés példában elesik (l. fentebb): 'Αδαῖος=אדאי (Bernstein lex. Syr. I. 37.) — Mindezekből még az is látszik ki, hogy határozott elv az eljárásban nem uralkodik. Felemlítjük, hogy *i* a rag előtt kivételt nem tesz, s hogy οος rag az első helyen említett helyettesítéssel összeesik, t. i. =וש; τετράπλοος=טטראפלוש. de leginkább accusativusa szerint: חטראפלון. — Ime a két legnevezetesebb csoport:

1. ος=וש: ἀγήρατος=אגירטוש; — ἀρκτοῦρος=ארקטורוש; — αἱρετικός=אארטוש, mi helyett Mich. אארטקש; — ἄγγελος = אנגהלוש és אנגהלוש vagy אנהלוש (csak a szent irás értelmében); — ἄγριος=אגריוש; — αἴγειρος=אגירוש (és אגירו); — ἀντίχριστος =אנטיכרישטוש: — ἄψινθος=אפשינתוש (és ἀψίνθιον=אפשינתון); — ἀμέθυστος=אמותשטוש (helycsere pro אמתושטוש); — βάτος= בטוש; — γένος=גנוש=גנש=גנשא; — γύψος=גובאשוש; — δίψακος=דיפשקוש és דפשקוש; — ἐχῖνος=הכינוש; — 'Επίκουρος= אפיקורוש; — εὐρόνοτος=אורנוטוש; ζωμός=זומוש (a második ז?); — ἧλος=אילוש; — ὁ θεός=אתאוש; — θεολόγος=תאולוגוש; — θαμνίσκος=תאמנוש (l. előbbi fej.); — θρόνος=תרונוש; — ἰατρός איטרוש és איטוש; — ἱερός=אאהרוש; — ἰσχυρος=שישקורוש; — κοινωνός = קינוש; — κολοσσός = קולשוש; — κυκλάμινος = קיקלמינוש; — Κωκυτός=קקוטוש; — λογικός=לוניקוש; — μέθοδος=מתדוש; — νάρκισσος=נרקישוש=נרקוש=נרקיוש=נרקיש; — ξένος=כהיוש (pro כהנוש); — ξένιος=כשניש=כשניוש; — ὀβολός=אבולוש; — ὄχλος=אכלוש; — ὀπός=ופוש; — ὁμοούσιος =דימשיוש; — πυρός=אפורוש és פורוש; — πτωχός=פטוכוש; — περιπατητικός=פהריפטאטיקוש; — πλάτανος=פלאטנוש; — Πόντος =פנטוש (személynév); — παρθένος = פרתינוש; — σχῖνος = שכינוש; — συλλογισμός=שולוגישמוש; — σάπφειρος=שתפירוש (ámbár bizonyos, hogy sémi szó, ilyen idegenszerű alakkal mégis csak a görögből juthatott a szyrba, nyilván a LXX. befolyása alatt);

— τετράγωνος = טטראגנוש ; — τυφωνικός = טופוניקוש ; — τύπος = טופוש (Bar Bahlul szerint τόπος; én Cast. szerint) ; — τριταῖος = טריטהאוש ; — ὁ ὗος = אאיוש ; — ὕπατος = הופטוש ; — φιλόχριστος = פילוכרישטוש : — φλόμος = פולומוש ; — χόρος = כורוש ; — Χρυσόλιθος = כרושתלוש (helycsere pro כרושלתוש) ; — χυλός = כולוש ; — ὠκεανός = אוקיאנוש. — Mint feltünő alakot külön említek: σχόγιος = שניכוש, melyben metathesist látunk, s ezenkivül az *i* a ragból a szó*ba* lép. — Alakilag ezen rendes helyettesítéssel tökéletesen öszzeesik az ως-ragnak helyettesítése, melyre a példák: αὐτοσχεδίως = אוטוכשהדיוש (l. fentebb σχ és ε alatt) és אוטופהדיוש pro אוטוכהדיוש; lásd iráshibák) ; — αἰγοκέρως = הגוקורוש ; — πάντως = פנטוש ; — (és a tiszta tővel ἵδρως = אדרוטוש.

2. ος = א és י. Néhány esetben az egyszerű א mellett י is van, úgy hogy a rag אי azaz *iö* és *ijö*. Csak helycserének vagy valódi metathesisnek lehet magyarázni. ἀώριος = אאוריא ; — ἀέριος = אאריא ; — αἴγειρος = אגירו (és אגירוש) ; — ἄτομος = אטומא ; — ἀτάραχος = אטרכא ; — ἀναγκαῖος = אנקיא ; — ἄσωτος = אשוטא = אשוט ; — βάρβαρος = ברבריא ; — ἐπίτροπος = אפיטרופא ; — ἐπίσκοπος = אפישקופא ; — ἡνίοχος = הניוכא ; — θεόφιλος = תאופלא ; — κιβωτός = קאבותא ; — κόσμος = קוזמא ; — κολοσσιαῖος = קולשיא ; — καθολικός = קתוליקא ; — κάμινος = קמינא ; — κομήτης = וקמונטא ; — κόπρος = כביא (י pro ר, tehát: כברא, vagy talán כפרא) ; — χάλαθος = כלוטא ; — κύπρος = כופרא ; — μουσικός = מושיקרא (l. előbbi fej.) ; — μόδιος = מדותא (tulajdonképen a latin *modius*) ; — Μακεδόνιος = מקדוניא ; — Μήδιος = מדיא ; — μῶμος = מומא ; — νεόφυτος = נהאופוטא ; — ξένος = אכשנא ; — ξεῖνος = אכשניא (utóbbit Castellus nyilván felcserélte ξείνιος-szal; a szyrban mind két szó egyaránt használtatik mint főnév és mint melléknev) ; — ὀφελός = אבלו ; — ὀρθόδοξος = ארתדקשא ; — οἰκονόμος = אקונומא ; — παιδαγωγός = פדגוגא = פהדגוגא = פראגגא ; — πελαργός = פלרגא ; — πρόλογος = פרולוגא és פרולוגיא ; — σατυριασμός = שאטריאשמא ; — συνήγορος = שנגרא ; — σκύφος = אשקפא ; — σπόγγος = אשפוגא ; — στόμαχος = אשטומכא ; — στῦλος = אשטולא ; — στρατηγός = אשטרטיגא ; — στρῆνος = אשטרניא (metath. pro אשרינא) ; — στρογγύλος = אשטרגלא ; — ὑποδιάκονος = הופדיקנא ; — ὕπαρχος = הופרכא ; — φατός = ופא (?!) ; — φθισιακός = פתישקיא ; — φιλόσοφος = פילושופא ; — χριστιανός = כרישטינא. — Metathesist kell gyanita-

nunk még *σχοῖνος*-ban = שכוניא, de összetételben *ὀξύσχοινος* = אוקשיקן (l. fentebb).

VIII. υς-rag. ς megtartva és υ = ו: *πίτυς* = פיטוש; — *ναρδόσταχυς* = נארדושטכוש; — ς elejtve és υ = י: *παχύς* = פאכי.

IX. ευς-rag: *βυρσεύς* = בורשיא; — *Θεσσαλονικεύς* = תשלוניקיא. — Itt tehát az *ευ* hasítva van.

X. ον és ων rag. A legtermészetesebb alak *ον*- és *ων*-ragoknál — megfelelőleg *ος* és *ως*-ragnak — ון, s a példák legnagyobb része valóban azt mutatja. Ezen ragoknál a megelőző *ι* sokkal nagyobb szerepet játszik, mint *ος*-nál. A többség ugyan egyszerüen visszaadja a *ιον*-ragot, de azonkivül nagyszámú példából majd az *ι*, majd pedig az *ο* kiesik, úgy hogy a szyr rag ין vagy ון. Ritkán esik el az ן s a rag akkor אי vagy csak א; — kevés példában meg az *ον* raghoz is egy *ι* járult részben methatesis által. — Az *ων*-végzet legnagyobb részt az első helyen felsorolt esettel esik össze, azonkivűl pedig továbbképzést mutat fel, s ragja ונא. A példák ezek:

1. *ον* = ון: *βάλσαμον* = גבלאשמון; — *ἄκρατον* = אקרטון; — *ἀγαρικόν* = גאריקון; — *γήθοσκον* = באשטכון (ismeretlen; Cast. szerint = ranunculus és allium); — *δίπτυχον* = דפטוכון: — *ἔκτομον* = הקטרמון (ר?); — *σίσαρον* = שישארון; — *σεῦτλον* = שהוטילון; — *μύρον* = תורון; — *σέλινον* = שאלינון ellenben: *πετροσέλινον* = פאטרושליון; — *ζώπυρον* = שפרון; — *σίαλον* = שיאלון; — *σύμφυτον* = שומפוטון; — *θέατρον* = תאוטרון = תואטרון; — *κρίθμον* = קריתמון; — *πετεινόν* = פאטינון (tulajdonképen *πετεινά*); — *ἐπίθυμον* = אפתמון; — *ἔλαιον* = אלון; — *ὄργανον* = אורגנון; — *οὖρον* = ורון; — *νάσκαφθον* = *ναρκαφθον* = נאשכאפתון; — épen úgy *μάλλον* = מללון.

2. *ων* = ון: *ἀγαθοδαίμων* (a classicus nyelvben csak a belőle képzett szavak fordúlnak elő) = אגתדימון; — *ὁρίζων* = אוריזון; — *Πλατων* = פלטון; — *ἄκμων* = אלקמון (ל?); — *εὐροκλύδων* = אורקלידון; — *γλήχων* = גליקון; — *τύφων* = טפון; — *ἀρτέμων* = ארטמנון (az első נ?); — *μηκων* = מיקון (és מיקונא).

3. *ον* = יון: *βούρθαλμον* = בופתלמיון; — *κύμινον* = קומניון (metath.).

4. *ιον-rag.* *α*) *ιον* = יון: *εὐαγγέλιον* = אונגליון; — *δημόσιον* = דימושיון; — *ὑπωροφυλάκιον* = אפופיולאקיון (mintegy *ὑποφυλάκιον*-ból képezve); — *ὄπιον* = אופיון; — *σατύριον* = שאטוריון; — *προοίμιον* = פרומיון. — *β*) *ιον* = ון: *ἀψίνθιον* = אפשינתון és metathesisszel:

'Ευφόρβιον = אפוריבון ; — γ) *ιον* = *in* : *γυμνάσιον* = גמנשין ; — *ὀψάριον* = אפשרין ; — *στάδιον* = אשטדין = אשטדא ; — *ξενοδόχιον* = אשכנדוכין ; — *σιτάριον* = שיטרין ; — *κοιμητήριον* = קומיטירין és קומטירין ; — δ) *ιον* יא vagy א. *ὑπώπιον* = אופופאא (pro אופופיא) ; *στάβλιον* = אצטבלא.

4. *ων* = ונא vagy נא. *ἀγών* = אגונא ; — *ἀρχών* = ארכונא ; — *αὐλών* = אולנא ; — *εἴκων* = יוקנא ; — *χειμών* = כימונא ; — *σίφων* = שיפונא ; — *κακοπράγμων* = קקופרגמנא (Castellusnál נ előtt ש áll ?) ; — és *κανών* = קנונא.

Természetes *ωον*-végzet az első helyen közlött alakkal egyenlő : *ἀειζώον* = אאיצון.

Más esetek ragjai. Már az *α*-ragnál s azóta többször említettük, hogy némely szó nyilván *más raggal* van képezve, nem pedig a nomitivusból. Bizonyos szabályt ezen eljárásnál nem állíthatunk fel, mert egészben csak ritkán fordúl elő. A példákat az előbbi pontokban kellő helyen felhoztuk. A szyr nyelvnek önállósága még azonkivül megengedte, hogy egyes görög szókat nem a szyr grammatica szerint ragozták, *hanem még a görög esetragokat is átvették.* Leggyakoribb példákat erre a többesszámú ragok *αι* és *α* mutatatnak. *ὅπλαι* = אופלי ; — *εὐαγγελίσται* = אונגלישטא ; — *ἐπιθρόνιαι* = אפיתרוניו ; — *'Αθῆναι* = אתינש (nyilván accusativus) ; — *Συράκουσαι* = שרקושא ; — *πλάκες λίθιναι* = פלקישלתינא ; — továbbá *α*-rag : *ὕδνα* = אודנא ; — *εὐαγγέλια* = אונגליא ; — *ὑπομνήματα* = אופומנימאטא ; — *στοιχεῖα* = אשטוכשא ; — *ἀσώματα* = אשומטא ; — *τραγήματα* = דרגמאטא ; — *σύνετα καὶ ἀσύνετα* = שונשאואשונטא (Sachs, II. 43.). — Különben felsorolom még mint különösen jellemzőket: accusativus : *στάσιν* = אשטאשין ; genitivus : *γῆ 'Ερέτριας* = גודרהטריאש : — plur. nominativus : *στωικοί* = אשטואיקו ; — plur. dativus : *ἐν ἀνάγκαις* = באנקיוש ; — egészben látjuk már ezen példákból is, hogy a hangváltozások nagyjában megfelelnek a II. fejezetben a szó*ban* talált hangváltozásoknak.

8.

Függelék.

Az ige.

A bevezetésben jellemzet fogalomkörök, melyekből a szyr nyelv merítette a görög idegenszavakat, már arra vezetnek minket, hogy *ige* egészben véve csak kevés hatolhatott be a szyr nyelvbe. És valóban, a példák oly csekély számmal fordúlnak elő, hogy szabály, vagy csak áttekinthető csoportokat alkotni lehetetlen — illetőleg fölösleges. — Csakhogy a szyr nyelv ebbeli szabadságának egy példáját adjunk, felsorolok egy néhány érdekes igét. Az alapalakban (perf. act.); טגן, Castellus szerint *τηγανίζω*-ból átvéve; abból továbbképezve: טגנא és טיגנא = sartago, טוגנא = tribulatio; מטגנא = frixus (?); — nézetem szerint közelebb áll maga *τήγανον*, miből azután טגן ige denominálva volna; épúgy אטגנא = טוגנא és מטגנא már közvetlen טגן-hoz tartozik. — דר = *δηρίω*; — *μύσσω* = מץ; — Továbbá néhány denominált ige: אתיונן = Graecus factus est, ab: יונא = *Ιωνία*; — פנטש = imaginatus est, ab: פנטשיא = *φαντασία* = אתקברנט = gubernatus est, ab: קוברניטא = *κυβερνητής*; — קתלק = catholicum creavit és אתקתלק = catholicus creatus est, ab: קתוליקוש = *καθολικός*; — אתכרשטנן = christianus factus est, ab: כרישטינא = *χριστιανός*. — Használtatnak azonkivül — persze inkább mint idézetek — eredeti görög igealakok is; így: *φάγομαι* = פגומא; — *ἱστῶμεν καλῶς* = שטומנקאלוש «strenue insurgamus!» — — *Κύριε ἐλέησον* = קוריללש; — Végre az infinitivus praes. mint főnév: גאוריודא = *γαυριᾶν*.

Dr Heinrich Károly.

